Robert Gilpin

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ POLITINĖ EKONOMIJA

ALGARVĖ
ALK

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ
POLITINĖ EKONOMIJA

Robert Gilpin

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ POLITINĖ EKONOMIJA

Iš anglų kalbos vertė

VIDA BĖKŠTIENĖ
RIMANTAS CEMNOLONSKIS
LAIMA GYLIENĖ
EDMUNDAS JUŠKYS

ALGARVĖ 1998

UDK 330.1 (075.8)
Gi 207

Specialusis redaktorius
RAMŪNAS VILPIŠAUSKAS

Versta iš:
Robert Gilpin
The Political Economy of International Relations
Princeton University Press
Princeton, New Jersey, 1987

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finasavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

Copyright © 1987 by Princeton University Press
© Įvadas, Ramūnas Vilpišauskas, 1998
© Vertimas į lietuvių kalbą, Vida Bėkštienė, 1998
© Vertimas į lietuvių kalbą, Laima Gylienė, 1998
© Vertimas į lietuvių kalbą, Rimantas Cemnolonskis, 1998
© Vertimas į lietuvių kalbą, Edmundas Juškys, 1998
© Leidykla „Algarvė", 1998

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-21-3

Turinys

Ramūnas Vilpišauskas. *Tarptautinės politinės ekonomijos raida, teorijos ir Roberto Gilpino realistinė samprata* 9

Pratarmė 25
Įžanga 31

I SKYRIUS. Politinės ekonomijos objektas 37
Politinės ekonomijos klausimai 40
Rinkos reikšmė 44
Ekonominiai rinkos padariniai 48
Rinkos poveikis ir politinis atsakas 52
Išvada 54

II SKYRIUS. Trys politinės ekonomijos ideologijos 56
Liberalusis požiūris 58
Nacionalistinis požiūris 63
Marksistinis požiūris 67
Ideologijų kritika 74
Trys iššūkiai pasaulinei rinkos ekonomikai 88
Gerovės kapitalizmas internacionaliniame kapitalistiniame negerovės pasaulyje 94
Išvada 99

III SKYRIUS. Tarptautinės politinės ekonomijos dinamika 101
Šiuolaikinės tarptautinės politinės ekonomijos teorijos 101
Struktūrinių pokyčių politinė ekonomija 117
Struktūrinių pokyčių mechanizmai 130
Netolygus nacionalinių ūkių augimas 132
Pirmaujančių šakų iškilimas ir nuosmukis 136
Ilgalaikiai ekonominio augimo pokyčiai 139
Struktūriniai pokyčiai ir ekonominis konfliktas 151
Išvada 157

IV SKYRIUS. Tarptautiniai pinigų reikalai 159
Monetų era 161
Politinių pinigų era 163

Klasikinis aukso standartas (1870–1914) 164
Didžiosios Britanijos ir Amerikos tarpuvaldis (1914–1944) 170
Brettono Woodso sistema (1944–1976) 174
Doleris ir Amerikos hegemonija 177
Nesistemingi svyruojantys kursai 186
Politikos koordinavimo klausimas 196
Reagano administracija ir politikos koordinavimas 199
Politikos koordinavimo perspektyvos 205
Išvada 214

V SKYRIUS. Tarptautinės prekybos politika 217
Prekybos reikšmė 217
Liberalioji tarptautinės prekybos teorija 219
Nacionalistinė tarptautinės prekybos teorija 227
Laisvosios prekybos ir ekonominio protekcionizmo priešprieša 231
Bendrojo susitarimo dėl tarifų ir prekybos sistema 239
Opūs prekybos klausimai 248
Nauji pokyčiai prekyboje 254
Liberaliosios ir nacionalistinės prekybos teorijų suartėjimas 273
Liberaliojo prekybos režimo perspektyvos 276
Išvada 281

VI SKYRIUS. Transnacionalinės korporacijos ir tarptautinė gamyba 284
Transnacionalinių korporacijų kilmė 286
Amerikos transnacionalinių korporacijų era 292
Transnacionalinės korporacijos ir jų kilmės valstybės 295
Transnacionalinės korporacijos ir jų buvimo valstybės 299
Naujosios transnacionalinės korporacijos 307
Išvada 316

VII SKYRIUS. Priklausomybės problema ir ekonominis vystymasis 319
Liberalusis požiūris į ekonominį vystymąsi 321
Klasikinis marksistinis požiūris į ekonominį vystymąsi 326
Nepakankamo ekonominio vystymosi teorijos 329
Mažiau išsivysčiusių šalių strategijų įvertinimas 348
Netolygaus augimo procesas 360
Išvada 363

VIII SKYRIUS. Tarptautinių finansų politinė ekonomija 366
Trys tarptautinės finansų sistemos etapai 368
Eurodolerių rinka 376

Skolų problema devintajame dešimtmetyje 379
Japonija subsidijuoja Amerikos hegemoniją 391
Nichibei ekonomika ir jos perspektyvos 401
Išvada 403

IX SKYRIUS. Pasaulinės politinės ekonomijos pokyčiai 406
Struktūriniai tarptautinės politinės ekonomijos pokyčiai 408
Pereinamojo laikotarpio problemos 427
Išvada 430

X SKYRIUS. Nauja tarptautinė ekonominė tvarka 432
Politinio vadovavimo problema 433
Prisitaikymo problema 450
Tarptautinės normos prieš vidaus autonomiją 458
Mišri sistema: Merkantilistinė konkurencija, ekonominis regionalizmas ir sektorinis protekcionizmas 463
Išvada 476

Bibliografija 479
Dalykinė rodyklė 506

PAVEIKSLAI IR LENTELĖS
I paveikslas. Ekonominis augimas ir politinė hegemonija 143
II paveikslas. Pasaulinės ekonomikos ciklas valdant Reagano administracijai 191
I lentelė. Marksistinius dėsnius panaikina gerovės valstybė 94
II lentelė. JAV prekybos balansas 202

Tarptautinės politinės ekonomijos raida, teorijos ir Roberto Gilpino realistinė samprata

Ramūnas Vilpišauskas

NORS GILPINO knyga „Tarptautinių santykių politinė ekonomija" pasirodė tik 1987 m., ji jau spėjo tapti klasikiniu tarptautinės politinės ekonomijos vadovėliu. Knygoje išsamiai aptariamos pagrindinės tarptautinės politinės ekonomijos sritys, skirtingi požiūriai į pagrindinius šio dalyko klausimus, o jos skyrius, skirtas trims vyraujančioms tarptautinės politinės ekonomijos teorijoms – liberalizmui, ekonominiam nacionalizmui, taip pat vadinamam realizmu, ir marksizmui, – paprastai įtraukiamas į šios srities reprezentacinių straipsnių rinkinius bei dėstymui naudojamos literatūros sąrašus. Pavyzdžiui, aukštųjų mokyklų tyrimo, atlikto 1993 m. Didžiojoje Britanijoje, duomenimis, „Tarptautinių santykių politinė ekonomija" yra populiariausia knyga, naudojama šios šalies universitetų tarptautinės politinės ekonomijos kursuose[1].

Lietuvoje tarptautinė politinė ekonomija yra mažai žinoma sritis, ir, autoriaus duomenimis, šis dalykas nėra dėstomas nė vienoje Lietuvos aukštojoje mokykloje, nors Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute pagrindiniai tarptautinės politinės ekonomijos klausimai yra dėstomi kaip tarptautinės ekonomikos kursas. Pažymėtina, jog Vilniaus universiteto Ekonomikos fakulteto Politinės ekonomijos katedra yra viena seniausių Europoje, tačiau šis dalykas dėl ideologinių priežasčių iki šio dešimtmečio pradžios buvo tapatinamas su marksistine teorija. (Beje, XVIII–XIX a. terminas *politinė ekonomija* buvo vartojamas kita prasme nei dabar ir reiškė tai, kas dabar yra vadinama *ekonomikos teorija*.) Dėl valstybės ekonominio bei politinio uždarumo, užsienio santykių, apribotų vieno tos pačios ideologijos bloko šalimis, tarptautinė politinės ekonomijos problematika Lietuvoje nebuvo nagrinėjama. Todėl tarptautinės politinės ekonomijos kursai, kurie, beje, yra santykinai naujas dalykas ir Šiaurės Amerikos bei Vakarų Europos universitetuose,

[1] MacMillan J., Linklater A. (eds.) *Boundaries in Question. New Directions in International Relations*. London: Pinter Publishers. 1995. P. 92.

nespėjo tapti įprasta Lietuvos universitetuose tarptautinius santykius ar ekonomiką studijuojančiųjų mokymo programos dalimi.

Sunku būtų pervertinti tarptautinės politinės ekonomijos analizuojamų reiškinių svarbą Lietuvoje vykstantiems politiniams ir ekonominiams procesams. Kokia užsienio prekybos politika naudingiausia Lietuvos vartotojams bei atskiroms gamintojų grupėms? Kokie yra Lietuvos narystės tarptautinėse ekonominėse organizacijose kaštai ir nauda? Kaip vertinti fiksuotojo valiutų keitimo kurso politiką ir jos poveikį ūkio augimui? Koks yra tiesioginių užsienio investicijų poveikis šalies savarankiškumui? Kokio dydžio užsienio skola yra toleruotina? Koks ryšys tarp nedarbo ir tarptautinės konkurencijos? Į tokius klausimus bando atsakyti tarptautinės politinės ekonomijos teorijos. Nors atsakymai retai būna vienareikšmiai, šios srities analizė yra labai naudinga norint geriau suvokti šiuolaikinius valstybių užsienio, vidaus ekonominius ir politinius reiškinius bei jų tarpusavio sąveiką. Dėl šios priežasties, taip pat dėl dalyko naujumo Lietuvoje verta išsamiau panagrinėti tarptautinės politinės ekonomijos raidą, jos problematiką bei pagrindinius požiūrius į analizuojamus reiškinius. Tai bus pagrindas Gilpino knygoje pateikiamą analizę bei nuostatas pristatyti ir įvertinti platesniame teoriniame kontekste.

Pažymėtina, jog per pastaruosius šimtmečius politikos ir ekonomikos sąveikos (ar tai būtų vienos valstybės, ar tarptautiniu lygmeniu) studijos plėtojosi labai netolygiai. XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje ekonomikos bei politikos mokslai buvo atskirti. Tai paprastai yra siejama su tuo metu Vakarų Europoje bei Šiaurės Amerikoje vyravusia ideologija – liberalizmu[2]. Vienas iš pagrindinių liberalizmo teiginių – ekonominiai procesai (prekių ir paslaugų gamyba, paskirstymas ir vartojimas) vyksta pagal natūralius dėsnius. Šie procesai iš esmės yra harmoningi, ir jie efektyviausiai funkcionuoja tada, kai į juos nesikiša valstybė. Ekonomikos studijos buvo vykdomos analizuojant idealius modelius, tiriančius rinkos funkcionavimą: riboti ištekliai paskirstomi atsižvelgiant į jų santykines kainas, tuo tarpu rinkoje veikia tarpusavyje konkuruojantys ir sau naudos siekiantys individai, priimantys racionalius sprendimus. Mokslinis pagrindimas rėmėsi individualaus tikslo – gerovės didinimo – nuosekliu sie-

[2] Spero J. E. *The Politics of International Economic Relations*. London: Routledge. 1994. P. 1–2.

kimu, sugebant įvertinti ir pasirinkti tinkamiausias priemones tikslui įgyvendinti. Buvo manoma, jog individo sugebėjimas racionaliai rinktis yra pastovus, o kinta tik paskatos. Kadangi nebuvo domimasi kitų veiksnių įtaka ekonominei žmonių elgsenai, ekonomikos moksle daryta prielaida dėl esamos ir nekintamos politinės aplinkos, kurios įtaka ekonominiams faktoriams yra izoliuojama. Šios nuostatos yra plačiai paplitusios ir šiuolaikinėse ekonomikos studijose, ypač neoklasikinėje ekonomikos teorijoje. Metodologiniu atžvilgiu racionaliu individualizmu grindžiama analizė buvo pritaikyta ir politinėje ekonomijoje – tiek vidaus, tiek tarptautiniu lygiu.

Taigi, liberalų manymu, priešingai rinkos funkcionavimui, politiniai reiškiniai natūraliems dėsniams nepaklūsta. Nors ir pripažįstama, jog politika yra neišvengiamas visuomeninio gyvenimo reiškinys, o vyriausybė privalo rūpintis tik saugumu bei tvarka, ji neturi kištis į natūralią ekonominių santykių tvarką. Liberalų nuomone, norint užtikrinti taiką tarpvalstybiniuose santykiuose, būtina politiką izoliuoti nuo ekonomikos ir netrukdyti vystytis tarp valstybių laisviems ekonominiams santykiams, kurie būtų naudingi visoms dalyvaujančioms šalims ir skatintų tautų klestėjimą, kartu ir taikų jų sambūvį.

Pirmaisiais XX a. dešimtmečiais politikos studijos taip pat buvo izoliuotos nuo ekonominių veiksnių įtakos, jų sąveikos su politiniais faktoriais analizės. Modernių politinio atstovavimo institucijų iškilimas, masinių politinių partijų bei šiuolaikinės biurokratijos susiformavimas buvo pagrindiniai politinės analizės objektai ir davė pagrindą politiką laikyti savitos logikos sritimi. Tokį teorinį ekonomikos ir politikos studijų atskyrimą paskatino mokslininkų specializacijos didėjimas bei nauji matematiniai skaičiavimo metodai. Pastarieji sudarė galimybę formaliai nagrinėti tokius reiškinius, kaip pasiūlos ir paklausos dėsniai. Tarptautinės ekonomikos bei tarptautinės politikos sritys buvo gvildenamos taip pat atskirai.

Šį atskyrimą paskatino po Antrojo pasaulinio karo vykę ekonominiai bei politiniai procesai. Pokario metais didžiosios valstybės susitarė dėl pokarinių tarptautinių ekonominių santykių. Vakaruose, arba Pirmajame pasaulyje, Brettono Woodso tarptautinių ekonominių santykių valdymo sistema nustatė industrinių valstybių finansinių bei prekybinių santykių taisykles, kurių prižiūrėtojos vaidmuo teko JAV. Rytuose hegemono padėtį užimanti SSRS buvo susidariusi atskiras tarptautinių ekonominių santy-

kių taisykles. Tuo tarpu didžioji Trečiojo pasaulio dalis pirmąjį pokario dešimtmetį politiškai ir ekonomiškai liko priklausoma. Pagrindine tarptautinių santykių problematika buvo laikomos saugumo ir su juo susijusių klausimų studijos.

Nuolatinis ekonomikos augimas, kurį industrinėse Vakarų šalyse daugelis buvo pradėję laikyti savaime suprantamu dalyku, sudarė palankią intelektualinę terpę sukaupti dėmesį į makroekonominę vidaus politiką. Tuo metu vyravusi J. M. Keyneso ir jo pasekėjų teorija teoretikus bei praktikus skatino rūpintis visišku užimtumu bei minimalia infliacija. Nors valstybei buvo suteiktas aktyvaus vidaus rinkos dalyvio vaidmuo, tarptautiniuose ekonominiuose santykiuose vadovautasi liberaliomis nuostatomis, kurių pagrindinės propaguotojos buvo JAV. Pokario laikotarpio padėtį gerai apibūdina posakis „Keynesas – namuose, Smithas – užsienyje“[3].

Tačiau septintajame dešimtmetyje prasidėję pokyčiai sąlygojo susidomėjimą ekonomikos bei politikos sričių tarpusavio sąveika tarptautiniu lygiu, vidaus ir tarptautinių ekonominių bei politinių santykių sąveiką ir naujos disciplinos – tarptautinės politinės ekonomijos – atsiradimą. Kokie tai buvo pokyčiai? Pirmiausia minėtinas Brettono Woodso sistemos žlugimas, sąlygotas naftos kainų kilimo, JAV mokėjimų balanso sunkumų, nedarbo ir infliacijos augimo pagrindinėse industrinėse Vakarų valstybėse. Tuo metu pradėjo mažėti įtampa tarp JAV bei SSRS, o Vakarų pasaulyje iškilo nauji ekonominės galios centrai – Japonija bei Europos Ekonominė Bendrija. Svarbų poveikį turėjo Trečiojo pasaulio valstybių įtaka. Spartus naujai industrializuotų Pietryčių Azijos šalių ekonominis vystymasis paskatino JAV bei Vakarų Europos valstybes susirūpinti ekonominių bei socialinių vertybių poveikiu ekonominiam augimui bei tokių reiškinių, kaip darbo etika bei gerovės valstybė, kritiniam įvertinimui. Mažiau išsivysčiusių Trečiojo pasaulio šalių reikalavimai kurti „naują tarptautinę ekonominę tvarką“ bei teisingiau paskirstyti ekonomines gėrybes tarp „Šiaurės“ ir „Pietų“ valstybių pradėjo vyrauti tarptautinių organizacijų, ypač Jungtinių Tautų Organizacijos, darbotvarkėje. Taigi poreikis spręsti naujas problemas bei mokslininkų nepasitenkinimas vyraujančiu tarptautinės ekonomikos bei tarptautinės politikos atskyrimu paskatino bandymus aiškin-

[3] Tsoukalis L. *The New European Economy Revisited*. Oxford: Oxford University Press. 1997. P. 261.

tis, kaip ekonomikos bei politikos sritys sąveikauja šiuolaikinėje visuomenėje. Pati *tarptautinės politinės ekonomijos* sąvoka reiškė nepasitenkinimą konvencinėmis sampratomis bei tradiciniais ribų nustatymais tarp tarptautinės politikos ir tarptautinės ekonomikos, vidaus ir užsienio, valstybės ir kitų įtakos šaltinių.

Viena iš pirmųjų nepasitenkinimo nesusietomis tarptautinės ekonomikos ir tarptautinės politikos studijomis išraiškų tapo S. Strange straipsnis „Tarptautinė ekonomika ir tarptautinė politika: abipusio nepaisymo atvejis", pasirodęs 1970 m., kuriame raginama atsižvelgti į tarptautinės ekonominės ir politinės sistemos pokyčius bei būtinybę susieti šias dvi sritis, norint geriau suprasti pokyčius pasaulyje[4]. Straipsnyje akcentuojama tarptautinės ekonomikos pokyčių įtaka tarptautinei politinei sistemai bei valstybių vidaus ir užsienio politikos transformacijai, poreikis atkreipti dėmesį ne tik į valstybę, bet ir į kitus analizės vienetus. Beje, kaip vienas iš bandymų rasti „tarpinę grandį" tarp tarptautinės politikos ir tarptautinės ekonomikos nurodomos integracijos studijos, tuo metu analizavusios Europos bendrijų sukūrimą ir raidą. Pagrindiniais integracijos studijų atstovais tuo metu buvo E. Haasas bei L. Lindbergas Europos bendrijų analizės pagrindu sukūrę ir išplėtoję neofunkcionalizmo teoriją, kurioje žymiai daugiau reikšmės, nei buvo įprasta tarptautinių santykių studijose, skiriama ekonominių interesų grupėms bei biurokratinėms institucijoms, galinčioms daryti įtaką tarpvalstybiniams santykiams, taip pat ekonominių priemonių naudojimo, siekiant politinių tikslų, svarbai[5].

Reikšmingu bandymu peržengti tradicines ribas tarp tarptautinės ekonomikos bei tarptautinės politikos ir išeiti už įprastų tarptautinių santykių studijų sričių laikomi R. Keohane ir J. Nye darbai – „Transnacionaliniai santykiai ir pasaulio politika", pasirodęs 1972 m., bei „Galia ir tarpusavio priklausomybė: pasaulio politika perėjimo stadijoje" (1977)[6]. Šiuose veikaluose buvo identifikuota nauja tarptautinių santykių sritis, kuriai būdingi

[4] Strange S. International Economics and International Relations: A Case for Mutual Neglect//*International Affairs*. Vol. 46. No. 2. 1970. P. 304–315.

[5] Žr.: Haas E. B. *The Uniting of Europe*. Stanford: Stanford University Press. 1968; Lindberg L. N. *The Political Dynamics of European Economic Integration*. Stanford: Stanford University Press. 1963.

[6] Keohane R. O., Nye J. S. (eds.) *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge: Harvard University Press. 1972; Keohane R. O., Nye J. S. *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown. 1977.

tokie bruožai, kaip tarpusavio priklausomybė bei transnacionaliniai ryšiai. Tuo metu vyravusi realizmo teorija, pagrindinį dėmesį skyrusi santykių tarp valstybių, jų galios ir tarpusavio konfliktų analizei, buvo supriešinta su tarptautinės sistemos tipu, pavadintu „kompleksine tarpusavio priklausomybe". Pagrindiniai kompleksinės tarpusavio priklausomybės bruožai buvo įvairialypių tarptautinių santykių kanalų – tarptautinių organizacijų, transnacionalinių korporacijų – pripažinimas, neapsiribojant vien tarpvalstybiniais santykiais, bei problemų hierarchijos, kurioje svarbiausia karinis saugumas, atsisakymas, skiriant ne mažesnę reikšmę vidaus ekonominei politikai bei ne kariniams tarptautinės įtakos šaltiniams. Tarpusavio priklausomybės sampratai būdingas tarptautinių organizacijų ir režimų akcentavimas, pabrėžiant principų, normų ir sprendimų priėmimo procedūrų svarbą skatinant tarptautinį bendradarbiavimą. Dar vienas Keohane ir Nye analizės bruožas, pasikartojantis vyraujančiuose tarptautinės politinės ekonomijos darbuose, tarp jų ir Gilpino „Tarptautinių santykių politinėje ekonomijoje", – JAV pozicijos besikeičiančiame pasaulyje bei tarptautinę politinę ekonominę sistemą valdančio hegemono vaidmens akcentavimas apskritai.

Netrukus tarptautinės politinės ekonomijos problemoms skirtų darbų ėmė atsirasti vis daugiau, ši disciplina išpopuliarėjo ne tik JAV, bet ir Didžiojoje Britanijoje bei Vakarų Europoje. Nors analizės sritys dažniausiai būdavo panašios – tarptautiniai prekybiniai santykiai, tarptautiniai monetariniai santykiai, transnacionalinių korporacijų veikla, valstybės hegemono vaidmuo tarptautinėje sistemoje, ekonominio išsivystymo ir priklausomybės problema, – analizės prielaidos, akcentai ir, savaime suprantama, išvados buvo ir yra labai skirtingos. Norint geriau suprasti tarptautinės politinės ekonomijos teorijų, požiūrių, ar „ideologijų", kaip jas vadina Gilpinas, įvairovės priežastis bei pagrindinius skirtumus, verta plačiau aptarti tarptautinės politinės ekonomijos objektą bei metodologiją.

Pirmiausia reikia pažymėti, jog nėra nusistovėjusių tarptautinės politinės ekonomijos disciplinos ribų. Paprastai ji apibūdinama kaip „analizės sritis", „tyrimų sritis" ar „klausimų ratas", jie nuolatos peržiūrimi ir performuluojami[7]. Bendrąja prasme tarptautinė politinė ekonomija reiškia santykių tarp galios/jėgos ir

[7] Higgot R. International Political Economy//Groom A. J. R., Light M. (eds.) *Contemporary International Relations: A Guide to Theory*. London: Pinter Publishers. 1994. P. 156.

turto/gerovės tyrinėjimus. Kitaip sakant, ji apima tarptautinės politikos ir tarptautinės ekonomikos sąveiką. Ekonomika gali būti apibūdinama kaip turto, arba gėrybių, gaminimo, paskirstymo bei vartojimo sistema, o politika – kaip taisyklių ir institucijų, reguliuojančių socialinius ir ekonominius santykius, visuma[8]. Šių dviejų sistemų sąveikos tarptautinėje ar pasaulinėje aplinkoje studijomis siekiama susidaryti išsamesnį socialinių reiškinių vaizdą.

Tarptautinės ekonomikos ir tarptautinės politikos veiksnių sąveikai analizuoti dažniausiai pasirenkamas vienas iš dviejų būdų. Pirmas – remiantis prielaida, jog ekonominiai valstybės ištekliai lemia jos strateginę ir diplomatinę galią, nagrinėjama, kaip ekonominiai veiksniai daro įtaką politikai[9], kaip šalies bendrojo vidaus produkto dydis, šalies gamtinių išteklių kiekis ar prekybos balansas sąlygoja jos karinę galią. Dažniausiai pateikiami pavyzdžiai – ekonominio vystymosi poveikis Didžiosios Britanijos politinei galiai XIX a. bei JAV politiniam ir kariniam vyravimui XX a.

Kitas analizės būdas – tiriama politinių veiksnių įtaką ekonominiams rezultatams. Šis panaudotas vienoje iš populiariausių tarptautinės politinės ekonomijos knygų – J. E. Spero „Tarptautinių ekonominių santykių politika", kurios penktasis leidimas pasirodė 1997 m. Šiame darbe nagrinėjami trys būdai, kaip politiniai veiksniai daro įtaką ekonominiams[10]. Pirmas – tai politinės sistemos poveikis ekonominei sistemai bei tarptautinės politinės sistemos struktūros įtaka tarptautinei ekonominei struktūrai. Pavyzdžiui, Spero nuomone, tarptautinė politinė ekonominė struktūra, po Antrojo pasaulinio karo perskirta į dvi viena nuo kitos izoliuotas ekonomines sistemas, buvo sąlygota dvipoliarės politinės sistemos su dviem didžiausiomis valstybėmis. Antras – politinių interesų bei tikslų poveikis ekonominės politikos formavimui ir vykdymui. Šiuo atveju ekonominė politika dažnai laikoma politinių derybų tarp skirtingų interesų grupių rezultatu, o politinių tikslų užsienyje neretai siekiama ekonominėmis

[8] Frieden J. A., Lake D. A. (eds.) *International Political Economy. Perspectives on Global Power and Wealth*. New York: St. Martin's Press. 1991. P. 1.

[9] Žr.: Knorr K. *The Power of Nations: The Political Economy of International Relations*. New York: Basic Books. 1975; Kennedy P. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House. 1987.

[10] Spero J. E. Op. cit. P. 4.

priemonėmis, pavyzdžiui, taikant prekybos embargą arba finansinę pagalbą susiejant su politiniais reikalavimais. Trečias – teigiama, jog tarptautiniai ekonominiai santykiai kartu yra ir tarptautiniai politiniai, kadangi tiek vieni, tiek kiti apima procesus, kuriems vykstant valstybės bei nevalstybiniai veikėjai bendradarbiauja siekdami bendrų tikslų arba konfliktuoja, nesutardami dėl jų. Tarptautinių ekonominių santykių valdymas laikomas bendradarbiavimo ar konfliktų valdymu anarchijos sąlygomis. Kaip ir tarptautiniai politiniai, tarptautiniai ekonominiai santykiai, priklausomai nuo veikėjų ir padėties, taip pat gali varijuoti tarp „gryno" konflikto ir „gryno" bendradarbiavimo.

Tarptautinės politinės ekonomijos studijose taip pat nuolatos susiduriama su tarptautinės bei vidaus veiksnių sąveikos ir sąveikos tarp valstybės bei visuomenės problemomis[11]. Pirmu atveju pagrindinis klausimas – kas ką lemia: tarptautinė aplinka vidaus politiką ar atvirkščiai. Vieni mano, kad valstybių vidaus politiką sąlygoja tarptautinė aplinka. Tokio požiūrio pavyzdžiai galėtų būti tvirtinimas, jog Trečiojo pasaulio šalių skurdo priežastis yra neteisinga pasaulinė ekonominė aplinka arba tai, kad transnacionalinės korporacijos šiuo metu pasaulyje veikia nepriklausomai, jų veiklos nekontroliuoja jokia valstybė. Kiti įsitikinę, kad užsienio ekonominė politika yra valstybių vidaus politikos priemonė ir padarinys, o tarptautinė sistema – tai nepriklausomų ir savarankišką politiką vykdančių valstybių kratinys. Nagrinėdami minėtus pavyzdžius, tokio požiūrio atstovai skurdo priežastis įžvelgia valstybių vidaus politikoje, o transnacionalines korporacijas laiko jų kilmės valstybės politikos vykdymo priemonėmis. Dažniausiai rašančiųjų pozicijos skiriasi priklausomai nuo nagrinėjamos situacijos, ir pripažįstama, jog valstybių politiką sąlygoja tiek vidaus, tiek išoriniai veiksniai, tačiau beveik visada nesutariama, kurie yra santykinai svarbesni. Pavyzdžiui, modernios pasaulio sistemos šalininkai pirmenybę teikia išorinei aplinkai, tuo tarpu liberalai linkę akcentuoti valstybių vidaus veiksnius.

Kaip buvo minėta, kitas analitinio veiksnių išskyrimo atvejis yra šalies vyriausybės bei jos atstovaujamų ar valdomų visuomenės jėgų išskyrimas. Kitaip sakant, nuolatinio nesutarimo objektas – ar vyriausybė ir sprendimus priimantys asmenys vadovau-

[11] Frieden J. A., Lake D. A. Op. cit. P. 11—15; Stiles K. W., Akaha T. *International Political Economy. A Reader.* New York: Harper Collins Publishers. 1991. P. xii.

jasi sava logika ir interesais, ar jie atstovauja vietinėms interesų grupėms bei juos remiančios visuomenės interesams. Dažniausiai sutinkama, jog tam tikrą poveikį vyriausybės politikai turi abu veiksniai, tačiau teikiami prioritetai priklauso nuo bendresnio požiūrio. Pavyzdžiui, realistai ar struktūralistai valstybę linkę laikyti nepriklausoma nuo vidaus interesų grupių, tuo tarpu liberalai įvairių visuomenės grupių įtakai teikia daug reikšmės.

Taigi, tarptautinės politinės ekonomijos analizė gali remtis skirtingomis prielaidomis, nevienoda metodologija bei įvairiomis teorinėmis sampratomis. Kiekvienas socialinis mokslas pasižymi skirtingomis požiūrių ir teorijų tipologijomis. Tarptautinė politinė ekonomija yra ne išimtis, nors jai, žinoma, negalima būtų suteikti atskiros mokslo šakos statuso. Dar daugiau – dažnai nesutariama, ar ji yra tarptautinių santykių dalykas, ar ekonomikos ir politikos junginys. Nors tai gali būti panašiau į neesminius nesutarimus, vis dėlto tai priklauso nuo platesnių analizės prielaidų ir prioritetų, taip pat nuo jos autorių propaguojamų vertybių. Kartais analizės klausimų pasirinkimas gali būti svarbesnis už atsakymus.

Tarptautinės politinės ekonomijos teorijas, arba požiūrius į analizuojamus reiškinius, galima suskirstyti į tradicinius ir eklektiškus. Šios srities knygose dažniausiai lyginami trys tradiciniai požiūriai – liberalizmas, realizmas/merkantilizmas/ekonominis nacionalizmas (toliau ši ideologinė pakraipa vadinama realizmu) bei marksizmas. Kaip buvo minėta, Gilpino pateikiama šių trijų „ideologijų" analizė „Tarptautinių santykių politinėje ekonomijoje" yra vienas iš geriausių tokio pobūdžio pavyzdžių. Paprastai šios teorijos lyginamos keliais pagrindiniais aspektais arba pagal tai, kokios yra pagrindinės jų prielaidos. Galima išskirti keletą svarbiausių prielaidų: (1) kaip vertinama tarptautinių ekonominių santykių prigimtis (harmoninga ar konfliktiška), (2) kaip žiūrima į politikos ir ekonomikos sąveiką (ar jos atskiriamos viena nuo kitos ir viena vyrauja kitos atžvilgiu, ar yra integruotos tarpusavyje), (3) kaip vertinama tarptautinės sistemos prigimtis (statiška ar dinamiška) ir su tuo susijusi pokyčių galimybė, (4) kas yra pagrindinis analizės vienetas (tarptautinė sistema, pasaulinė ekonomika, valstybė, klasė, įmonė ar socialinė grupė)[12].

[12] Tooze R. Perspectives and Theory: a Consumer's Guide//Strange S. *Paths to International Political Economy*. London: George Allen & Unwin. 1984. P. 11.

Paprastai tarptautinės politinės ekonomijos temos pasirenkamos priklausomai nuo autoriaus požiūrio, ar ideologijos. Straipsnių rinkiniuose dažnai pristatomi minėtų trijų ideologijų atstovai, grupuojant jų darbus pagal tokias pagrindines temas, kaip tarptautinių prekybinių santykių politinė ekonomija, tarptautinių monetarinių santykių politinė ekonomija, tarptautinių investicijų politinė ekonomija, arba transnacionalinių korporacijų veikla, santykiai tarp Šiaurės ir Pietų valstybių bei tarptautinės sistemos vadovo svarba. Visos šios temos nagrinėjamos Gilpino „Tarptautinių santykių politinėje ekonomijoje" lyginant kiekvienos iš trijų minėtų ideologinių pozicijų analizę. Beje, pats Gilpinas yra linkęs palaikyti realizmo požiūrį, tačiau tai dar bus aptarta vėliau.

Iš minėtų trijų tradicinių požiūrių marksizmas šiuo metu yra mažiau populiarus nei liberalizmas ar realizmas. Beje, nuo tarptautinės politinės ekonomijos studijų pradžios marksizmas ideologinio vyravimo atžvilgiu buvo „ribinė" teorija, nors jam artimi „priklausomybės", „pasaulinės sistemos" bei „struktūralizmo" požiūriai turėjo nemažai rėmėjų, ypač Trečiojo pasaulio šalyse. Kai kurių teoretikų teigimu, šie požiūriai yra įtakingi bei gali būti sėkmingai pritaikomi ir šiuo metu, nepaisant radikalių reformų, vykstančių Vidurio ir Rytų Europoje[13].

Pagrindinė eklektinio požiūrio atstovė yra S. Strange – gana savitai tarptautinės politinės ekonomijos reiškinius analizuojanti teoretikė: tai matyti iš jos atstovaujamo požiūrio apibūdinimo. Siekiant geriau suprasti požiūrių skirtumus, būtų galima lyginti Gilpino ir Strange pateiktus tarptautinės politinės ekonomijos apibrėžimus. Dar 1975 m. darbe „JAV galia ir transnacionalinė korporacija" tarptautinę politinę ekonomiją Gilpinas įvertino kaip abipusę ir dinamišką turto bei galios siekimo sąveiką tarptautinių santykių lygiu[14]. Toks apibrėžimas atitinka anksčiau aptartą tarptautinės politinės ekonomijos sampratą, dažniausiai aptinkamą tradiciniuose šios srities veikaluose. Jis reiškia, jog kalbama apie racionalų veikėjų elgesį, politika implikuoja veiksmą, o tarptautinė politinė ekonomija apsiriboja analize tarptautiniu lygiu.

Strange tarptautinės politinės ekonomijos problematikos supratimas skiriasi nuo tradicinio, jos nuomone, pernelyg siauro,

[13] Balaam D. N., Veseth M. *Introduction to International Political Economy*. New Jersay: Prentice Hall, Inc. 1996. P. 74.

[14] Cit.: Tooze R. Op. cit. P. 6.

Gilpino požiūrio. Strange teigia, jog tarptautinė politinė ekonomija yra susijusi su socialiniais, politiniais ir ekonominiais dariniais, turinčiais įtaką pasaulinėms gamybos, mainų bei paskirstymo sistemoms, bei juos atspindinčiomis vertybėmis[15]. Šiuo atveju pabrėžiama tarptautinės politinės ekonomijos struktūrų svarba, jų reikšmė, paskirstant socialinius, politinius bei ekonominius išteklius, bei joms atstovaujančių vertybių įtaka. Strange analizuoja keturias struktūras – saugumo, gamybos, finansų bei žinių. Suteikiama pirmenybė ne prekybai (kaip įprasta tarptautinės politinės ekonomijos analizei), bet gerovės bei technologijos ir žinių veiksniams. Galia kitų veikėjų bei kitų vertybių atžvilgiu panaudojama tiek pačiose valstybėse, tiek už jų ribų; galingi yra tie, kurie sugeba garantuoti saugumą kitiems ar pasikėsinti į jį, garantuoti kreditus kitiems ar juos atsiimti, kontroliuoti žinias ir informaciją, veikti tai, kas, kur ir kokiomis sąlygomis gaminama[16]. Vienas iš pagrindinių bruožų, skiriančių eklektinį požiūrį nuo ekonominio nacionalizmo, yra teiginys, jog valstybė nėra vienintelė, disponuojanti struktūrine galia. Šiuolaikinės pasaulinės ekonomikos bruožas, Strange nuomone, – naujų nevalstybinių galios centrų atsiradimas, valstybės autonomijos silpnėjimas, stiprėjant pasaulinėms rinkos jėgoms. Geriausias tokio rinkos galios centro pavyzdys – transnacionalinės korporacijos, ribojančios valstybių galią. Paskutinėje Strange knygoje – „Valstybės atsitraukimas" – taip pat analizuojama tokių nevalstybinės galios šaltinių, kaip tarptautinė mafija, tarptautiniai karteliai, tarptautinė biurokratija, draudimo kompanijos įtaka valstybės vaidmeniui šiuolaikinėje pasaulinėje politinėje ekonominėje sistemoje.

Čia būtų galima taip pat pateikti kitą požiūrių į tarptautinės politinės ekonomijos klausimų klasifikaciją. Yra R. Coxo pasiūlytas požiūrių išskyrimas į orientuotus problemų sprendimui bei kritinius požiūrius[17]. Pirmieji priima funkcionuojančią tarptautinę sistemą ir yra orientuoti į jos funkcionavimo tobulinimą. Analizė atliekama atsižvelgiant į socialinę ir politinę sistemą, problemos iškeliamos neišeinant už tam tikros ideologijos ribų ir pra-

[15] Strange S. *States and Markets.* London: Pinter Publishers. 1994. P. 18.

[16] Strange S. *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy.* Cambridge: Cambridge University Press. 1996. P. ix.

[17] Cox R. W. Social Forces, States and World Order: Beyond International Relations Theory//Keohane R. (ed.) *Neorealism and Its Critics.* New York: Columbia University Press. 1981. P. 204—254.

dinės pozicijos. Geriausi tokio požiūrio pavyzdžiai yra ekonominis nacionalizmas bei liberalizmas.

Tuo tarpu pagrindinis kritinio požiūrio bruožas – „atsiribojimas" nuo esamos ar vyraujančios pasaulio tvarkos ir jos atsiradimo bei galimos transformacijos analizė, sakykim, rinka laikoma socialiniu-politiniu dariniu, o ne racionalaus individų elgesio vieta. Kritinio požiūrio pavyzdžiai – marksizmas bei feminizmas.

Galimi ir kitokie tarptautinės politinės ekonomijos teorijų, ar ideologijų, skirstymai, pavyzdžiui, „amerikietišką mokslinį" požiūrį galima supriešinti su „tradiciniu britų" požiūriu, akcentuojant metodologinius analizės skirtumus. Tarptautinės politinės ekonomijos reiškiniams gali būti taikoma racionalaus pasirinkimo teorija[18] arba mikroekonominė analizė, laikantis minėtų racionalaus individualizmo prielaidų bei remiantis ekonometriniais ir politikometriniais metodais. Tačiau pateiktų teorijų tarptautinės politinės ekonomijos klausimais apžvalgos pakanka Gilpino analizei bei jo požiūriui į pagrindinius šios srities reiškinius (jis bus trumpai aptartas) įvertinti.

Kaip knygos pratarmėje teigia pats autorius, jo susidomėjimas tarptautinės politinės ekonomijos temomis kilo aštuntojo dešimtmečio pradžioje prisidedant prie R. Keohane ir J. Nye redaguojamos knygos „Transnacionaliniai santykiai ir pasaulinė politika" sudarymo. 1975 m. pasirodė jau minėta Gilpino knyga „JAV galia ir transnacionalinė korporacija", kurioje buvo palygintos pagrindinės tradicinės tarptautinės politinės ekonomijos ideologijos – liberalizmas, marksizmas ir realizmas. Veikale nemaža vietos skiriama nevalstybiniams veikėjams – transnacionalinėms korporacijoms, tačiau autoriaus dėmesio centre yra JAV vyravimo silpnėjimas ir jo priežastys. Nors nuo valstybės karinio saugumo problematikos Gilpinas ir atsiriboja, dėl pagrindinių akcentų bei nuostatų jis priskirtinas realizmo šalininkams. Beje, pažymėtina, jog ne tik pastarieji įrodinėja valstybės hegemono reikšmę tarptautinei sistemai. Liberalai, kuriems priskiriami ir Keohane bei Nye, hegemoninę valstybę taip pat laiko labai svarbia aprūpinant sistemos dalyvius tarptautinėmis viešosiomis prekėmis.

Gilpino domėjimasis hegemoninių galių reikšme, jų atsiradimu bei žlugimu atsispindi jo veikale „Karas ir pokyčiai pasauli-

[18] Žr.: Frey B. S. The Public Choice View of International Political Economy//Baldwin D. A. *Key Concepts in International Political Economy*. Vol. 1. London: Edward Elgar. 1991. P. 56–80.

nėje politikoje", išleistame 1981 m. Šioje knygoje taip pat vyravo realistinis požiūris į tarptautinių santykių prigimtį bei jų raidą.

Pristatomoje „Tarptautinių santykių politinėje ekonomijoje" Gilpinas apibendrina bei sistemiškai išdėsto anksčiau nagrinėtas temas. Nors gvildenant kiekvieną sritį – prekybinius bei monetarinius santykius, transnacionalinių korporacijų veiklą ir priklausomybės bei ekonominio vystymosi klausimus – pateikiamos visos tradicinės tarptautinės politinės ekonomijos reiškinių interpretacijos – liberalioji, marksistinė bei realistinė (šioje knygoje dažniau vadinama ekonominiu nacionalizmu), atskleidžiamos teigiamos ir neigiamos jų ypatybės, pirmenybę autorius teikia realistinei ideologijai, jo nuomone, geriausiai paaiškinančiai analizuojamus klausimus. Daug dėmesio skiriama pasaulinės ekonomikos raidai, išsamiai apibūdinama ekonominių veiksnių įtaka tarptautinės politinės sistemos transformacijai. Vėl sugrįžtama prie hegemono vaidmens, keičiant tarptautinių ekonominių santykių pobūdį, nors nagrinėjamas ne tik JAV santykinės galios smukimas, bet ir naujų, iš esmės valstybinių, pasaulinės ekonomikos centrų – Vakarų Europos bei Japonijos – iškilimas.

„Tarptautinių santykių politinė ekonomija" susideda iš trijų pagrindinių dalių. Pirma yra skirta teoriniams klausimams, antra – „normaliai" ekonominei veiklai (monetariniams santykiams, tarptautinei prekybai bei užsienio investicijoms), trečia – būsimos pasaulio tvarkos prognozėms. Knygoje išdėstytos nuostatos rodo tradicinį realistinį tarptautinės politinės ekonomijos požiūrį, kadangi (1) pagrindinis dėmesys skiriamas valstybei, kuri yra svarbiausia veikėja, iš esmės nepriklausoma nuo išorinių jėgų ir kitų veikėjų poveikio; ji taip pat yra pagrindinis analizės vienetas; (2) valstybių santykinė galia nagrinėjama remiantis ekonominėmis problemomis ir klausimais, iš kurių pagrindinis – smunkanti JAV galia; (3) su tuo glaudžiai susijusi prielaida, ryškėjanti analizuojant valstybių ekonominę konkurencinę galią, – valstybių santykiai pasaulinėje ekonomikoje yra konfliktiški, ir tai ypač išaiškėja vykstant santykinės galios pasaulinėje sistemoje pokyčiams; (4) nors ir pripažįstama, jog politiniai veiksniai veikia ekonominius, o ekonominiai – politinius, daroma išvada, jog vis dėlto vyrauja politika. Kaip teigia pats autorius, „nors aš pats pripažįstu liberalizmą, pasaulį, kuriame mes gyvename, geriausiai apibūdina ekonominio nacionalizmo idėjų šalininkai, o kartais – ir marksistai".

Beje, to paties požiūrio Gilpinas laikosi ir vėliau, t. y. 1991 m.

išspausdintoje knygelėje „Tarptautinės politinės ekonomijos transformacija", kurioje nagrinėjama nauja, sparčiai besikeičianti paskutinio šio amžiaus dešimtmečio padėtis[19]. Pagrindiniai besiformuojančios pasaulinės ekonominės ir politinės sistemos bruožai, jo nuomone, – tai (1) Vakarų, arba Transatlantinio, pasaulio viešpatavimo pabaiga, smunkant santykinei JAV galiai ir jos praktikuotam fordizmo masinės gamybos būdui bei augant Japonijos galiai ir joje sėkmingai diegiant lanksčius gamybos metodus bei informacines technologijas, (2) pasaulinio karo beprasmybė ir (3) stiprėjanti tarptautinė ekonominė konkurencija bei kova dėl santykinio efektyvumo. Pastebimi du vienu metu vykstantys prieštaringi procesai – stiprėja ekonominė šalių tarpusavio priklausomybė bei plinta valstybės intervencija, siekiant politinių, ekonominių ir saugumo tikslų. Tiek šie samprotavimai, tiek baigiamasis autoriaus teiginys, kad pasaulinėje ekonomikoje yra būtinas intensyvesnis trijų pagrindinių galių bendradarbiavimas, rodo, jog, Gilpino nuomone, pastarieji tarptautinės politinės ekonomijos pokyčiai, tarp jų ir Vidurio bei Rytų Europos valstybių režimo transformacija, geriausiai gali būti paaiškinti remiantis realizmo nuostata.

Tuo tarpu pagrindiniai klausimai, į kuriuos bandoma atsakyti „Tarptautinių santykių politinėje ekonomijoje", gali būti nusakyti taip. Pirma, kokį poveikį ekonominei valstybių tarpusavio priklausomybei daro politinis hegemonas? Antra, kaip politiniai ir ekonominiai pokyčiai sąlygoja geografinį ekonominės veiklos pasiskirstymą? Ir trečia, kaip pasaulinės rinkos veikia valstybių sukurtus režimus, reguliuojančius jų funkcionavimą, bei pačios yra jų veikiamos? Nors Gilpinas pasirenka realizmo sampratą, pateikiančią atsakymus į šiuos klausimus, ir savo pasirinkimą nuosekliai argumentuoja, tikėtina, jog, kai kurių šios knygos skaitytojų nuomone, analizuojamus procesus teisingiau paaiškina alternatyvios tarptautinių politinių ekonominių santykių teorijos. Į tuos pačius klausimus gali būti atsakoma skirtingai. Galima tvirtai teigti viena – ši knyga turėtų būti naudinga tiek politikams, tiek politologams, tiek ekonomistams, siekiantiems suprasti vis sparčiau vykstančius ekonominius ir politinius pokyčius pasaulyje ir Europoje, jų poveikį Lietuvai bei galimas politines ir ekonomines pasekmes, jų tarpusavio sąveiką bei skirtingas interpretacijas.

[19] Gilpin R. *The Transformation of the International Political Economy. Florence:* European University Institute. Jean Monnet Chair Papers. 1991.

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ POLITINĖ EKONOMIJA

Johno Roberto atminimui

Pratarmė

ŠI KNYGA yra ir autoriaus pažiūrų išdėstymas, ir kai kurių labai paplitusių tarptautinės politinės ekonomijos temų sintezė. Nors asmeninius ir sintetinius elementus siekiau išskirti, pateikiau ne tik savo požiūrį į atskirus tarptautinės politinės ekonomijos klausimus, bet taip pat pasinaudojau ir kitų idėjomis bei teorijomis, kurios labiausiai tiko rutuliojamiems teiginiams pagrįsti. Vienoje knygoje neįmanoma suminėti visų svarbių šios srities darbų. Stengiausi į visumą sujungti tas mintis, kurios arba savaime, arba kaip pagrindiniai didesnių veikalų teiginiai padeda išryškinti ginčytinas bei teorines problemas, mūsų požiūrį į pačios šiuolaikinės tarptautinės politinės ekonomijos realybę.

Tomis temomis pirmą kartą susidomėjau rengdamasis seminarui, kuris 1970 metų birželį įvyko Harvardo universiteto Tarptautinių santykių centre. Akstinas buvo moksliniai pranešimai, ilgainiui virtę Roberto Keohane ir Josepho Nye sumanyta bei suredaguota knyga *Tarpvalstybiniai santykiai ir pasaulinė politika (Transnational Relations and World Politics)* (1972). Šis nusisekęs veikalas transformavo tarptautinių santykių discipliną Amerikoje ir, be jokios abejonės, mano tyrimų darbotvarkę.

Seminare ir minėtoje knygoje vyravo mintis, kad tarpvalstybinių santykių veiksniai ir procesai susieja visas šalis, keisdami tuo metu viešpatavusius tam tikroms valstybėms taikomus tarptautinių santykių principus. Buvo manoma, kad, tvarkant pasaulio reikalus, didėja ne valstybinių veiksnių (pvz., transnacionalinių korporacijų ir politinių judėjimų), gerovės ir kitų vidaus politikos tikslų, taip pat ne karinių įtakos šaltinių svarba. Buvo tvirtinama, jog tarptautinei politinei ekonomijai reikalinga nauja paradigma.

Rengdamasis seminarui ir rašydamas skyrių apie transnacionalinių korporacijų reikšmę kuriant kitokią tarptautinę aplinką, aš nuolatos prisimindavau patirtį, mano įgytą Prancūzijoje tuo metu, kai prezidentas Charles de Gaulle užsipuolė JAV korporacijas už jų pastangas kuo greičiau prasiskverbti į ką tik susikūrusią Europos Bendrąją Rinką. Užuot laikę tas milžiniškas korporacijas politiškai neutraliais tarptautiniais veiksniais, de Gaulle ir kiti Vakarų Europos, Kanados bei Trečiojo pasaulio naciona-

listai traktavo jas kaip naujų įtakos sričių siekiančio Jungtinių Amerikos Valstijų imperializmo agentus. Tačiau, Vakarų Vokietijai atsisakius palaikyti de Gaulle, jo pastangos išstumti JAV korporacijas iš Bendrosios Rinkos rezultatų nedavė. Aš supratau, kad jeigu Vakarų Vokietija būtų palaikiusi de Gaulle ir sekusi jo pėdomis, Jungtinių Amerikos Valstijų korporacijų veržimasis į Bendrąją Rinką būtų buvęs sustabdytas, o nauji tarptautiniai santykiai, kuriuos tos korporacijos puoselėjo, nebūtų atsiradę.

Ilgainiui aš padariau keletą bendrų išvadų.

Pirma. Transnacionalinės korporacijos iš tikrųjų yra JAV ekonominės ekspansijos įrankis ir todėl jų veiklos negalima atskirti nuo platesnių Amerikos užsienio politikos tikslų.

Antra. Bendri Jungtinių Valstijų ir Vakarų Europos saugumo rūpesčiai labai palengvino JAV korporacijų ekspansiją į Europą.

Trečia. *Pax Americana* idėja sudarė politinį karkasą, kuris buvo reikalingas tai ekonominei ir kitai tarpvalstybinei veiklai.

Mano mintijimui tais klausimais didelę įtaką padarė E.H. Carro (1951) darbai, kuriuose nagrinėjamas Didžiosios Britanijos galios vaidmuo, vykdant ekonominio liberalizmo ir laisvosios prekybos politiką, pagrįstą *Pax Britannica* idėja. Didžiosios Britanijos patyrimo XIX amžiuje ir Jungtinių Amerikos Valstijų patyrimo XX amžiuje sugretinimas, atrodo, tinkamas ir pateisinamas. Nors tuo metu šio sugretinimo svarbos pakankamai neįvertinau, vis dėlto tai privertė mane grįžti prie ekonomikos ir politikos tarpusavio sąveikos koncepcijos, kuri buvo išnykusi pokarinių JAV autorių darbuose. Tada beveik visas dėmesys buvo sutelktas į siauriau suprantamas saugumo problemas.

Plačiai aptardamas ir analizuodamas ekonomikos ir politikos sąsajas, aš išryškinau, kaip mainais už Jungtinių Amerikos Valstijų garantuotą Vakarų Vokietijos karinį saugumą ši garantavo JAV užsienio investicijų Bendrojoje Rinkoje politinį saugumą, taip pat parodžiau, kad panašūs mainai įvyko su Japonija. Šiuos mano teiginius aršiai kritikavo seminaro dalyviai. 1970 metais Jungtinės Amerikos Valstijos buvo įklimpusios Vietnamo kare, todėl kiekvienas, kas mėgindavo JAV užsienio politiką susieti su tos valstybės ekonomine ekspansija į kitas šalis, buvo laikomas beveik prisiekusiu marksistu. Aš žinojau, kad nesu marksistas, bet buvau tvirtai įsitikinęs, jog ekonomika ir politika yra susijusios. Dalykui išsiaiškinti reikėjo pasitelkti ir kitas formuluotes. Su ta mintimi pradėjau kruopštų tarptautinės politikos bei tarptautinės ekonomikos sąsajų nagrinėjimą.

Ėmęsis to darbo nedaug teišmaniau tarptautinę prekybą, monetarinius santykius ir panašius dalykus. Tokių gabių mokytojų, kaip Benjamino J. Coheno ir Williamo Bransono, padedamas, pasinėriau į ekonomikos studijas. Skaičiau anksčiau politinės ekonomijos klausimais rašiusių autorių, pavyzdžiui, Friedricho Listo, Jacobo Vinerio ir J. B. Condliffe knygas, taip pat dabarties mokslininkų – Alberto Hirschmano, Charleso Kindlebergerio, Raymondo Vernono ir kitų – darbus. Woodrowo Wilsono mokykla, kurioje daugiausia dėmesio buvo skiriama ekonominei analizei, tapo idealia vieta, kur labai stengdamasis galėjau pasivyti kitus. Nors ir jutau, kad negaliu sutikti su daugeliu čia vyraujančių politinių ir ekonominių idėjų, buvau didžiai dėkingas už mano kolegų ekonomistų didžiadvasiškumą: jie dosniai skyrė man brangų savo laiką ir pakančiai žiūrėjo į mano žinių trūkumą.

Pirmas tų mano pastangų vaisius buvo knyga *JAV galia ir transnacionalinės korporacijos (U.S. Power and the Multinational Corporation)* (1975). Joje siekiau išsiaiškinti savo teorinius pagrindus ir kartu prisidėti prie dalyko, kuris jau buvo pradėtas pripažinti kaip tarptautinės politinės ekonomijos sritis. Knygoje praplėčiau seminare skaityto pranešimo argumentaciją ir kartu išryškinau skirtumus tarp perspektyviausių politinės ekonomijos krypčių: liberalizmo, marksizmo ir realizmo. Aš tvirtinau, kad Jungtinių Amerikos Valstijų transnacionalinių korporacijų ekspansiją galima paaiškinti tik gvildenant po Antrojo pasaulinio karo susiklosčiusią pasaulinę politinę sistemą. Kai susipažinau su Haroldo Sprouto, Didžiosios Britanijos nuosmukio pirmojo tyrinėtojo, darbais, didžiulį susirūpinimą man sukėlė Amerikos nuosmukis.

Mano didėjantis susidomėjimas didžiųjų ar hegemoniškų valstybių iškilimu bei nuosmukiu ir tų, atrodo, ciklinių reiškinių svarba tarptautinių santykių dinamikai skatino mane parašyti knygą *Karas ir pasaulinės politikos pokyčiai (War and Change in World Politics)* (1981). Be anksčiau gvildentų klausimų, joje daug dėmesio skiriama marksistinei (tiksliau – kvazimarksistinei) priklausomybės teorijai. Tai nauja tema, kuri septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje pirmiausia bei daugiausia dėl karo Vietname, taip pat didėjant susirūpinimui dėl silpnai ekonomiškai išsivysčiusių šalių, tapo JAV akademinių sluoksnių susidomėjimo objektu. Nors aš pritariau priklausomybės teorijos šalininkams, kad pasaulio tvarka yra hierarchinė ir jame vyrauja didžiosios valstybės, bet tvirtinau (remdamasis klasikiniais mark-

sistų postulatais), jog tie santykiai lemia jėgos šaltinių difuziją, vyraujančios valstybės silpnėjimą ir ilgainiui – naują hegemonišką sistemą. Taigi nors šioje knygoje pripažįstamos šiuolaikinės marksistinės tarptautinės teorijos, turėjau tikslą išryškinti tarptautinių santykių pobūdžio ir dinamikos perspektyvą.

Leidinyje, kurį dabar laikote rankose, yra ne tik anksčiau nagrinėti objektai bei temos, bet ir dedamos pastangos juos išplėtoti bei pateikti sistemiškiau. Jame išsamiau dėstomos anksčiau minėtos politinės ekonomijos ideologijos ir aptariamos jų stipriosios bei silpnosios vietos. Nors pabrėžiama liberalams būdinga rinkos efektyvumo svarba, knygoje taip pat rimtai žiūrima į marksistinę pasaulinės rinkos ar kapitalistinės ekonomikos kritiką. Tačiau leidinyje nuolat pabrėžiama, kad didelę reikšmę turi realistinė, arba ekonominio nacionalizmo, monetarinių, investicinių ir prekybos santykių perspektyva, kuri kontrastuoja su konkuruojančiomis tarptautinės politinės ekonomijos interpretacijomis. Pateikiamas naujas požiūris į anksčiau gvildentas ekonominės hegemonijos, pasaulinės ekonomikos dinamikos, taip pat ekonominės veiklos tendencijas, kurios ilgainiui turėtų pakeisti tarptautinės politinės sistemos sandarą.

Mane kaip ir anksčiau pirmiausia domina santykinės Jungtinių Amerikos Valstijų įtakos mažėjimas, politinių veiksnių reikšmė tarptautiniams ekonominiams santykiams ir dinamiškų ekonominių jėgų poveikis pasaulinių politinių santykių pokyčiams. Tačiau knygoje yra ir naujų elementų. Nagrinėju, kaip lyg meteoras iškilo Japonija, bei jos iššūkį tarptautinei ekonominei tvarkai. Ypatingas dėmesys skiriamas reiškiniui, kai paskutiniais XX amžiaus dešimtmečiais pasaulinės ekonomikos centras iš Atlanto vandenyno regiono persikėlė į Ramiojo vandenyno regioną. Taip pat kalbama apie tai, kokią reikšmę turi ir kintanti Vakarų Europos padėtis pasaulinėje ekonomikoje, ir nuolat joje vykstantis atsiribojimas nuo liberaliosios ekonomikos principų. Galimos tų istorinių tarptautinės politinės ekonomijos pokyčių pasekmės yra svarbiausios šios knygos temos. Joje numatoma pasaulinė ekonomika labai skiriasi nuo tos, kurią po Antrojo pasaulinio karo sukūrė pirmaujančios Jungtinės Amerikos Valstijos.

Gal reikia pasakyti ir ko šioje knygoje nėra. Joje nerasite naujų tarptautinės politinės ekonomijos teorijų bei aiškinimų. Čia neaprėptos ir svarbiausios tarptautinės politinės ekonomijos srities mokslininkų nagrinėjamos temos bei jų raštai. Tačiau pla-

čiai aptariamos ir apibendrinamos kai kurios pripažintos temos, interpretacijos, kurias aš laikau nepaprastai reikšmingomis. Man itin rūpi įvertinti, koks tarptautinės politikos ir tarptautinės ekonomikos sąryšis, kaip viena kitai daro įtaką. Knyga, kurioje ypatingas dėmesys skiriamas tarptautinei sistemai, be abejonės, yra ribota, nes joje nepakankamai atskleisti svarbūs vidiniai valstybės poziciją lemiantys veiksniai. Tačiau nė viena knyga neaprėpia visko.

Mažai vietos Rytų ir Vakarų tarpusavio ekonominiams santykiams, tarptautinei migracijai, taip pat klausimui, kaip ekonominiai ginklai naudojami politiniais tikslais, skiriu dėl to, jog laikausi nuomonės, kad menki ryšiai (prekyba, investicijos, pinigai) tarp Rytų ir Vakarų mažai veikia tarptautinę politinę ekonomiją, tarptautinio žmonių judėjimo ekonominė reikšmė sumažėjo, ekonominės sankcijos bei kiti ekonominio karo veiksmai yra kruopščiai išnagrinėti daugelyje neseniai parašytų darbų.* Šioje ir šiaip jau ganėtinai storoje knygoje gvildenama „normali" ekonominė veikla, t. y. monetariniai santykiai, tarptautinė prekyba ir užsienio investicijos.

Rašant šią knygą man pasisekė. Aš susilaukiau keliolikos institucijų paramos. Laikas pareikšti joms padėką. Už dosnią paramą pirmiausia norėčiau padėkoti Tarptautinių studijų centrui bei Prinstono universiteto Visuomenės ir tarptautinių santykių Woodrowo Wilsono mokyklai. Liberali universiteto kūrybinių atostogų politika atlaisvino mane nuo paskaitų, seminarų bei kitų darbų ir leido visą laiką skirti moksliniam tyrinėjimui. 1984 metų rudenį aš skaičiau paskaitas Japonijos tarptautiniame universitete Nijigatoje ir turėjau puikią galimybę susipažinti su ta nuostabia šalimi. Norėčiau padėkoti profesoriams Chihiro Hosoya ir Seigen Miyasato, taip pat kitiems kolegoms ir studentams, su kuriais susipažinau toje į priekį žvelgiančioje institucijoje. Grįžęs iš Japonijos, savo tyrinėjimus galėjau tęsti tik todėl, kad gavau finansinę Japonijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų švietimo komisijos (*Fulbright* programa) bei Sumitomo banko paramą. Be jos užbaigti šį begaliniu atrodantį darbą būtų buvę daug sunkiau.

Prinstono universiteto prezidentas Williamas Bowenas mėgsta cituoti savo mokytoją Jacobą Vinerį, kuris, gindamas univer-

* Žr. 3 sk. 14 išn.

siteto atvirumą ir mokslinės kritikos vertę, sakydavo: „Neįmanoma suskaičiuoti nesąmonių, kurias gali prigalvoti žmogus, kai jis pernelyg ilgai mąsto vienas". Norėčiau prisiminti šį išmintingą intelektualinėje vienatvėje slypinčių pavojų apibūdinimą, galvodamas apie visus tuos, kurie skaitė ir kritiškai vertino įvairius šios knygos variantus bei teikė man kitokią pagalbą. Kentas Calderis, Michaelis Doyle, Joanne Gowa, Robertas Keohane, Atulas Kohli, Helen Milner, M. J. Petersonas, Davidas Spiro ir Mira Wilkins perskaitė visą rankraštį arba jo dalį ir davė vertingų siūlymų, kaip jį pataisyti, o Johnas Ikenberry pasirūpino, kad kai kurie rankraščio skyriai būtų aptarti politinės ekonomijos kolokviume. Mano tyrinėjimų pagalbininkai Elizabetha Doherty bei Michaelis Alcamo taip pat buvo labai paslaugūs ir padėjo išvengti daugybės klaidų. Elizabetha Pizzarello atspausdino bibliografiją, o Sally Coyle – rodyklę. Mano sekretorės Lenore Dubchek, Dorothy Gronet ir Heidi Schmitt, dirbusios su manimi tyrinėjimų laikotarpiu, taip pat nusipelno nuoširdaus mano dėkingumo. Už puikią ir sąžiningą rankraščio redakciją esu dėkingas Elizabethai Gretz.

Tris vasaras iš eilės žadėdavau savo žmonai Jeanai gaivinantį atokvėpį po jos darbų koledže ir nusiveždavau ją prie pačių gražiausių ežerų Vermonto valstijoje. Bet vos tik ji ten atsidurdavo, nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro kaip grandinėmis būdavo prirakinta prie šios knygos rankraščio. Jos redakciniai bei dalykiniai pataisymai buvo nepaprastai reikšmingi, ir todėl ji nusipelno didesnės padėkos, negu autoriai paprastai išreiškia savo sutuoktiniams. Be didžiulės jos pagalbos ši knyga niekada nebūtų buvusi parašyta. Jai skiriu savo meilę ir labai dėkoju, kad dalijosi su manimi mano studijų rūpesčiais ir mano gyvenimu.

1986 metų lapkričio 1-oji

Įžanga

ĮVYKO REIKŠMINGI pokarinės tarptautinės ekonominės tvarkos pokyčiai. Brettono Woodso prekybos liberalizacijos, stabilių valiutų ir didėjančios pasaulinės ekonominės tarpusavio priklausomybės sistema nustojo egzistuoti. Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio liberalioji tarptautinių ekonominių santykių koncepcija buvo pakirsta. Protekcionizmo plitimas, valiutinių bei finansinių rinkų nestabilumas, skirtinga vyraujančių valstybių nacionalinės ekonominės politikos evoliucija pagraužė tarptautinės sistemos pagrindus. Tačiau inercija, ši galinga žmonių santykių ir veiklos jėga, vis mažiau gyvenimo tikrovės reikmes atitinkančias normas bei institucijas išsaugojo iki devintojo dešimtmečio. Kas nutiko tai sistemai? Kokios yra jos žlugimo pasekmės ateičiai? Atsakymus į tai duoda ši knyga.

Bendresne ir teorine prasme šis darbas yra dalis vis platesnių tyrinėjimų, kurie atliekami tarptautinės politinės ekonomijos srityje. Jame vadovaujamasi mintimi, kad prekybos, monetarinės politikos ir ekonominiam vystymuisi suprasti reikalinga ekonomikos ir politikos mokslo disciplinų teorinių įžvalgų integracija. Pernelyg dažnai politikos klausimai nagrinėjami taip, tarsi ekonomikos ir politikos sritys gali būti viena nuo kitos izoliuotos. Paskutinių XX amžiaus metų įvykiai tarptautinių santykių tyrinėtojus verčia sutelkti dėmesį į neišvengiamą įtampą ir tebesitęsiančią ekonomikos bei politikos tarpusavio sąveiką. Šios studijos tikslas – sumažinti tarp jų esančią spragą.

Norint geriau suprasti pasaulyje veikiančias jėgas, būtina neatidėliotinai sujungti *tarptautinės* ekonomikos ir *tarptautinės* politikos tyrinėjimus: yra daug abiem sritims bendrų reikšmingų temų bei klausimų. Dėl pasaulio transformacijos ekonomikos ir politikos svarba viena kitai yra didesnė negu bet kada anksčiau, ir tai privertė pripažinti, kad mūsų turėtas jų tarpusavio sąveikos supratimas visuomet buvo nepakankamas, pernelyg supaprastintas ir nepagrįstai spraudžiamas į atskiras disciplinas.

Tarptautiniams santykiams ekonominiai veiksniai buvo svarbūs per visą istoriją. Ekonominiai tikslai, ištekliai ir užsienio

politikos priemonės visuomet buvo reikšmingi politinių grupių kovos elementai. Vargu ar Homero laikais Elenos grožis, kad ir koks jis būtų buvęs svarbus, buvo pirmoji ir lemiama priežastis, dėl kurios karalius Agamemnonas pasiuntė tūkstančius laivų ir apgulė Trojį. Labiau tikėtina, jog pagrindinis tokio graikų elgesio motyvas buvo jų noras paimti į savo rankas per Dardanelus einančius pelningus prekybos kelius. Po kelių šimtmečių Persijos imperija naudojo didžiules savo aukso atsargas, kad sau norima linkme galėtų pakreipti mažesnių šalių užsienio politiką. Vienas iš anksčiausiai užfiksuotų ekonominio karo pavyzdžių yra atvejis, kai V amžiuje prieš mūsų erą Atėnai užblokavo Delo sąjungos uostus savo politinio priešininko Spartos sąjungininkui. Istorija pateikia daugybę panašių faktų, kurie rodo, kokie svarbūs tautų bei valstybių santykiams ekonominiai veiksniai. Ta prasme tarptautinių santykių politinė ekonomija buvo visais laikais.

Nors ekonominiai ir politiniai motyvai abipusiškai veikė vienas kitą per visą istoriją, šiais laikais ta tarpusavio sąveika pasikeitė iš esmės. Per pastaruosius keletą šimtmečių, itin sustiprėjus prekybos, finansų ir technologijos srautams, padidėjo ir nacionalinių ūkių tarpusavio priklausomybė. Visuomenė taip pat geriau supranta ekonominį politinių klausimų turinį, ir ekonominio nepasitenkinimo arba gerovės priežastis žmonės gali (ar bent jau mano galį) lengviau susieti su savitais tam tikrų šalies arba užsienio grupių veiksmais (Hauser, 1937, p. 10–12). Ekonominių procesų suvokimui ir politinei demokratijai išplitus, dabar beveik visi supranta, kad valstybė gali būti panaudota spręsti ekonominiams klausimams, o ypač – gėrybėms kieno nors naudai paskirstyti (Bonn, 1939, p. 33). Dėl to gėrybių paskirstymas, nedarbo rykštė ir nesuvaldoma infliacija dabar vertinami ne kaip nekintančių ekonomikos dėsnių, bet greičiau kaip žmogaus veiksmų pasekmė. Tai nulėmė neišvengiamą ekonominių klausimų politizaciją.

Tokią įvykių eigą sąlygoja gilūs pokyčiai. Nuo XVI amžiaus nacionalinės valstybės primatas buvo tarptautinės politikos organizacinis principas. Nacionalinė valstybė beveik visiškai pakeitė anksčiau egzistavusias politinės organizacijos formas, tokias, kaip miestas-valstybė, gentis ir imperija. Tuo pačiu metu rinka tapo pagrindine ekonominių santykių kūrimo priemone. Ji pakeitė kitas mainų formas: abipusį pasikeitimą prekėmis ir paslaugomis, paskirstymą ir imperinę komandinę ekonomiką. Nacionalinė valstybė ir rinka – dvi viena kitai prieštaraujančios so-

cialinės organizacijos formos – per pastaruosius šimtmečius formavosi kartu, ir jų tarpusavio sąveika vis daugiau lemia tarptautinių santykių dinamiką mūsų dienų pasaulyje.

Tie socialinės organizacijos ir žmonių sąmoningumo pokyčiai ekonominius klausimus iškėlė į aukščiausią tarptautinių santykių lygį. Žmonių ekonominė gerovė ir tautų likimas yra glaudžiai susiję su rinkos funkcionavimu ir jo rezultatais. Bene svarbiausias šiuolaikinės valstybės valdymo rūpestis yra finansinių srautų kryptis, neišvengiami santykinio pranašumo poslinkiai ir tarptautinis gamybinės veiklos pasidalijimas. Kaip šio šimtmečio pradžioje pranašavo įžymus politinės geografijos žinovas Halfordas Mackinderis, vis geriau tuos pokyčius perprasdami, valstybės veikėjai savo dėmesį sutelkia į „kovą už santykinį efektyvumą" (Mackinder, 1962 [1904], p. 242).

Neatsižvelgdami į tuos pokyčius, politinių mokslų bei ekonomikos disciplinų specialistai ir toliau šiuolaikinį vystymąsi tyrinėja taip, kad valstybė ir rinka lieka atskirtomis bei skirtingomis analizės sritimis. Tokios akademinės specializacijos priežastys yra pagrįstos ir suprantamos: socialinę realybę, kaip ir fizinę, reikia suskaidyti į valdomas atskiras dalis. Kitaip nebus įmanoma jų ištyrinėti, o teorija nedarys pažangos. Tačiau, antra vertus, norint suprasti politinės bei ekonominės realybės visumą, būtina dėti pastangas tas išskirstytas sritis sujungti į didesnę ir integruotą politinės ekonomijos sistemą.

Šioje studijoje yra du lygiai. Pirmame praktiškai gilinamasi į dabartinės tarptautinės politinės ekonomijos realybę ir į tai, kaip paskutiniais XX amžiaus dešimtmečiais valstybės bei rinkos tarpusavio sąveika keičia tarptautinius santykius. Studijoje keliamas klausimas, kokie gali būti padariniai, kai „santykinio efektyvumo" centras persikelia iš Vakarų Europos ir Jungtinių Amerikos Valstijų į Japoniją bei kitas ekonomiškai kylančias Azijos valstybes ir besivystantį pasaulį. Kitas lygis – teorinis. Jame bandoma integruoti principus, kuriais remdamiesi politinę ekonomiją mokslininkai suvokia kaip visumą ir tokiose išskirtinėse srityse, kaip prekyba, pinigai ir užsienio investicijos. Toks dualistinis požiūris remiasi prielaida, kad dabartinio vystymosi tyrinėjimas ir teorijos klausimų sprendimas turi vykti kartu. Visoje knygoje, nagrinėjant bet kuriuos klausimus, bus mėginama nustatyti, kokią reikšmę tai gali turėti įsigalinčiai tarptautinės ekonomikos ir politikos tvarkai.

Per ateinančius keletą dešimtmečių nepaprastai didelę įtaką tarptautinei politinei ekonomijai turės trys labai reikšmingi dalykai. Pirmas – Jungtinių Amerikos Valstijų, kaip vyraujančios pokarinės liberaliosios tarptautinės ekonomikos ekonominės jėgos, santykinis silpnėjimas. Sumažėjus JAV ekonominei galiai, pasaulinei ekonominei tarpusavio priklausomybei atstovaujančios jėgos priverstos pereiti į gynybą[1]. Antras – tebevykstantis pasaulinės ekonomikos centro persikėlimas iš Atlanto vandenyno regiono į Ramiojo vandenyno regioną. (Aštuntajame dešimtmetyje prekių apyvarta pastarajame buvo didesnė negu pirmajame.) Trečias veiksnys – didėjanti Jungtinių Amerikos Valstijų ir Japonijos ekonomikos integracija pasiekė nepriklausomų valstybių santykių srityje pavyzdžio neturintį lygį.

Didėjanti Amerikos ir Japonijos ekonomikos integracija tapo vienu iš vyraujančių šiuolaikinio pasaulio ekonomikos bruožų. Prekybos, gamybos ir finansų atžvilgiu šių dviejų šalių ekonomika vis labiau priklauso viena nuo kitos. Reagano administracijos ekonominei politikai pastūmėjus, Amerikai tapus skolininke, neįtikėtinai greitai susiformavo tai, ką galima pavadinti *Nichibei* ekonomika[2]. Apimdami 30 procentų pasaulinės gamybos, tie Ramiojo vandenyno regiono santykiai į antrą planą nustūmė kadaise pasaulinėje ekonomikoje vyravusius transatlantinius JAV ir Vakarų Europos santykius[3]. Didžiuliai prekių srautai tarp tų dviejų valstybių, taip pat ir besikuriantys transnacionalinių

[1] Kennethas Waltzas (1979) nagrinėja tarptautinės politinės sistemos, kaip svarbaus tarpusavio priklausomybės vystymosi veiksnio, vaidmenį.

[2] Kaip rašoma savaitraštyje *The Economist* (1985 m. gruodžio 7 d., Japonijos apžvalga, p. 17), „ta jungtinė ekonomika japoniškai vadinama *Nichibei* – terminu, kuris yra ne kas kita, kaip japonų duodamo Japonijos (*Nihon*) ir Amerikos (*Beikoku*, arba Ryžių šalis) apibūdinimo kombinacija". Aš neturėjau galimybės patikrinti, ar japonai iš tikrųjų vartoja šį terminą didėjančiai Jungtinių Amerikos Valstijų ir Japonijos ekonomikos integracijai nusakyti. Kad ir kaip ten būtų, manydamas, kad jis tinka reiškiniui apibūdinti, šį terminą knygoje vartosiu ta prasme.

[3] Tai rodo, kokie gilūs pokyčiai įvyko aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, jeigu įtakinga Richardo Cooperio knyga *Tarpusavio priklausomybės ekonomika: Atlanto bendrijos ekonominė politika (The Economics of Interdependence: Economic Policy in the Atlantic Community)* (1968), išleista Tarptautinių santykių tarybai globojant, beveik išimtinai buvo skirta transatlantiniams santykiams. Cooperio argumentai, liečiantys valstybinės autonomijos ir tarpusavio priklausomybės susikirtimą rinkoje, tinka ir Jungtinių Amerikos Valstijų bei Japonijos santykiams. Aš mėginsiu parodyti, kad prieš du dešimtmečius Cooperio iškeltos esminės problemos reikšmė didėja, o jos sprendimą dar reikia rasti.

korporacijų susivienijimai bei gyvybiškai svarbus Japonijos kapitalo vaidmuo Amerikos ekonomikai pakeitė šių šalių tarpusavio santykius. Nuo santykių tarp pranašesnio ir priklausomo pereita prie lygiavertiškesnės partnerystės. Nuo tų lemiamą įtaką darančių santykių pobūdžio, dinamizmo ir stabilumo labai priklausys ekonominiai santykiai visame pasaulyje.

Jungtinių Amerikos Valstijų ir Japonijos ryšiai tarptautiniams santykiams yra svarbiausi todėl, kad doleris yra kertinis JAV pozicijos pasaulyje akmuo. Kartu su Amerikos branduolinio saugumo garantijomis Japonijai ir sąjungininkams Europoje doleris, kaip pagrindinė tarptautinės monetarinės sistemos valiuta, sucementavo pasaulinių JAV sąjungų sistemą ir virto JAV hegemonijos pamatu. Doleriui tapus monetarinės sistemos pagrindu, Jungtinės Amerikos Valstijos, per daug ekonomiškai neapkraudamos savo mokesčių mokėtojų ir nepažemindamos amerikiečių gyvenimo lygio, gavo galimybę kariauti kitose šalyse, užsienio valstybėse išlaikyti savo kariuomenę ir finansuoti savo išskirtinę padėtį pasaulyje. Tas lemiamas dolerio vaidmuo ir, de Gaulle žodžiais tariant, „ekstravagantiškos privilegijos", kurias dėl to įgijo Jungtinės Amerikos Valstijos, reikalavo rasti užsienio partnerį, kuris padėtų dolerį palaikyti. Šiais laikais toks vaidmuo teko Japonijai ir jos didžiuliams kapitalams Amerikoje, kurios finansinė priklausomybė nuo Japonijos ir didėjanti *Nichibei* ekonomikos tarpusavio priklausomybė yra svarbiausia šios knygos tema.

Knygos sandara rodo tuos praktinius ir teorinius tikslus. Pirmuose trijuose skyriuose nubrėžta intelektualinė perspektyva bei pateikti teoriniai klausimai, kuriuos reikia išnagrinėti. Pirmajame skyriuje apibūdinamas tarptautinės politinės ekonomijos objektas, kaip valstybės ir rinkos tarpusavio sąveika, ir analizuojama tų santykių reikšmė. Antrajame duodamas trijų vyraujančių pažiūrų (arba ideologijų) į tos tarpusavio sąveikos pobūdį įvertinimas. Trečiajame gvildenama tarptautinės politinės ekonomijos dinamika.

Kituose skyriuose nagrinėjami esminiai šiuolaikinės tarptautinės politinės ekonomijos klausimai. Tarptautinė monetarinė sistema yra reikalingas veiksmingai funkcionuojančios tarptautinės ekonomikos ryšys. Ji aptariama ketvirtajame knygos skyriuje. Penktajame ir šeštajame nagrinėjamos vis labiau tarpusavyje susisiejančios tarptautinės prekybos ir daugianacionalinių korporacijų temos. Septintajame mėginama nustatyti įtaką, kurią tarptautinė ekonomika daro silpnai išsivysčiusių šalių ekonominiam vystymuisi ir gerovei. Aštuntajame analizuojama lemiama reikš-

mė tarptautinės finansinės sistemos, kuri jungia nacionalinius ūkius ir yra svarbiausia pasaulinės ekonomikos vystymuisi bei kurios didėjantis pažeidžiamumas kelia grėsmę viso pasaulio ekonomikos stabilumui. Tuose skyriuose pradedama nuo pinigų ir baigiama finansais. Pirmieji lengvina pasaulinės rinkos funkcionavimą bei integraciją, antrieji sudaro pasaulinės ekonomikos pagrindą, bet taip pat yra jos silpniausioji grandis.

Baigiamuosiuose skyriuose aptariami devintojo šio amžiaus dešimtmečio pabaigai būdingi tarptautinės politinės ekonomijos klausimai ir problemos. Devintajame nagrinėjami politiniai, ekonominiai ir technologiniai pokyčiai, per pastaruosius kelis dešimtmečius pakeitę pasaulinę ekonomiką. Jų reikšmė tarptautiniams ekonominiams santykiams gvildenama dešimtajame knygos skyriuje: čia įvertinama didėjanti merkantilizmo, regionalizmo ir grupinio protekcionizmo svarba.

I SKYRIUS

Politinės ekonomijos objektas

ŠIUOLAIKINIAME PASAULYJE gretutinis *valstybės* ir *rinkos* egzistavimas bei jų tarpusavio sąveika sudaro *politinės ekonomijos* pamatą. Be valstybės ir be rinkos negali būti politinės ekonomijos. Nesant valstybės, ekonominės veiklos rezultatus lemtų kainų mechanizmas bei rinkos veiksniai. Tai būtų išimtinai ekonomisto pasaulis. Nesant rinkos, ekonominius išteklius skirstytų valstybė arba jos ekvivalentas. Tai būtų grynai politiko pasaulis. Nors nė vienas tų pasaulių gryna forma egzistuoti negali, santykinė valstybės arba rinkos įtaka, laikui bėgant, įvairiomis aplinkybėmis esti skirtinga. Todėl toliau išsamiai gvildenant politinės ekonomijos objektą, sąvokos *valstybė* ir *rinka* bus vartojamos kaip sąvokos, kurias Maxas Weberis pavadino idealiais modeliais.

Pats *politinės ekonomijos* terminas yra kupinas dviprasmybių. Adamas Smithas ir klasikinės mokyklos ekonomistai vartoja jį ta prasme, kas šiandien vadinama ekonomikos mokslu. Vėliau daugelis mokslininkų, tarp jų Gary Beckeris, Anthony Downsas ir Bruno Frey, politinę ekonomiją yra apibrėžę kaip formaliosios ekonomikos *metodologijos* pritaikymą praktikoje, t.y. kaip vadinamąją racionalią, visoms žmogaus veiklos rūšims pritaikomą, gyvybingą sistemą. Kiti, kurie vartoja *politinės ekonomijos* terminą, turi galvoje savitos ekonominės *teorijos* pritaikymą socialiniams reiškiniams aiškinti. Trys tokios politinės ekonomijos sampratos pavyzdžiai yra žaidimų, kolektyvinio veiksmo ir marksistinė teorijos. Praktinei veiklai aiškinti politine ekonomija pasinaudojama ir kaip ekonomikos metodologija, ir kaip ekonomikos teorija. Dar kiti mokslininkai politinės ekonomijos objektu laiko grupę *problemų*, kurios kyla iš ekonominės bei politinės veiklos sąveikos ir kurias reikia tirti remiantis bet kokiomis prieinamomis teorinėmis, taip pat metodologinėmis priemonėmis (Tooze, 1984).

Nors požiūris į politinę ekonomiją, kaip į ekonomikos mokslo taikymo metodiką ir teoriją, yra naudingas, jo nepakanka pa-

tenkinamai visa apimančiai mokslinio tyrinėjimo sistemai sukurti. Sąvokos, kintamieji dydžiai ir priežastiniai ryšiai sisteminiu požiūriu lieka neišgvildenti, politiniai ir kiti neekonominiai veiksniai į tyrinėjimų sritį dažnai nepatenka. Iš tikrųjų visuotinė politinės ekonomijos teorija, arba metodologija, reikalauja bendro socialinių pokyčių proceso supratimo, taip pat išsiaiškinimo, kaip tarpusavyje sąveikauja socialiniai, ekonominiai ir politiniai visuomenės gyvenimo aspektai. Todėl *politinės ekonomijos* terminą aš vartoju nurodyti klausimams, kuriuos reikia išnagrinėti, naudojantis analitinių metodų bei teorinių prielaidų samplaika.

Tie klausimai atsiranda iš valstybės ir rinkos tarpusavio sąveikos, kuri yra ne kas kita, kaip dabartinio pasaulio politikos, taip pat ekonomikos išraiška. Tai klausimai, kaip valstybė ir su ja susiję politiniai procesai daro įtaką gėrybių gamybai bei jų paskirstymui, o svarbiausia – kaip dėl politinių sprendimų, interesų kinta ekonominės veiklos geografija, kaip ir kam tenka tos veiklos kaštai bei pelnas. Ir atvirkščiai, tai klausimai, kaip rinka ir ekonominės jėgos veikia galios, gėrybių paskirstymą tarp valstybių bei kitų politinio proceso dalyvių, o ypač – kaip tos ekonominės jėgos keičia tarptautinį politinės ir karinės galios pasiskirstymą. Nei valstybė, nei rinka nevyrauja. Jų priežastiniai ryšiai – tai tarpusavio sąveikos ryšiai. Faktiškai jie yra cikliniai. Taigi mūsų tyrinėjimo objektas yra klausimai, kaip tarpusavyje sąveikauja įvairūs valstybės ir rinkos veiksniai, nukreipiant bei organizuojant žmonių veiklą.

Toks tyrinėjimo objekto apibūdinimas nėra originalus. Iš tikrųjų jis mažų mažiausiai toks pat senas, kaip kritinis skirtumas tarp valstybės ir visuomenės (ekonomikos) Georgo Hegelio *Teisės filosofijoje* (1945 [1821]). Panašius apibrėžimus yra siūlę kiti mokslininkai. Pavyzdžiui, Charlesas Lindblomas (1977) pamatinėmis politinės ekonomijos sąvokomis siūlo laikyti *mainus* ir *valdžią*. Peteris Blau (1964) vartoja *mainus* ir *prievartą*. Charlesui Kindlebergeriui (1970) ir Davidui Baldwinui (1971) labiau priimtina *jėga* ir *pinigai*, o Klausui Knorrui – *galia* ir *turtai*. Tuo tarpu Oliveris Williamsonas (1975) gretina *rinkas* ir *hierarchijas*, Richardas Rosecrance (1986) – *rinką* ir *teritorialumą*. Abi pastarosios definicijos yra artimos mano vartojamoms. Kiekviena šių pažiūrų į politinę ekonomiją turi tam tikrus pranašumus.

Charlesas Kindlebergeris yra pažymėjęs (1970, p. 5), kad valstybės biudžetas ir rinka yra produktų bei išteklių paskirstymo mechanizmai. Grynosios politikos pasaulyje, kuriame rinkai vie-

tos nėra, turimus išteklius valstybė skirsto, atsižvelgdama į savo socialinius ir politinius tikslus. Sprendimai tokiam paskirstymui įgauna valstybės biudžeto vykdymo formą. Grynosios *rinkos* pasaulyje, į kurį valstybė nesikiša, išteklius skirsto ir valdo rinka, atsižvelgdama į prekių bei paslaugų santykines kainas. Sprendimai čia tampa individualios naudos siekimu. Todėl tarptautinės politinės ekonomijos tyrinėtojai turi pasistengti suprasti, kaip tie prieštaraujantys žmonių veiklos ir sprendimų darymo būdai veikia vienas kitą ir, vadinasi, lemia socialines pasekmes.

Kadangi valstybė, kaip politikos išraiška, ir rinka, kaip ekonomikos išraiška, yra išskirtinės dabartinio pasaulio savybės, jų atskirti negalima. Iš tikrųjų, jų sąveikos nagrinėjimas sudaro šios knygos turinį. Lemdama nuosavybės teisių pobūdį ir paskirstymą, taip pat nustatydama ekonominės veiklos taisykles, valstybė daro didžiulę įtaką rinkos veiklos rezultatams (Gerth ir Mills, 1946, p. 181–182). Didėjantis žmonių supratimas, kad valstybė gali daryti įtaką rinkos jėgoms ir jas veikia bei šitaip gerokai lemia jų likimą, yra svarbiausias veiksnys politinei ekonomijai atsirasti. Pati rinka yra jėgos šaltinis, kuris daro poveikį politikai. Ekonominė priklausomybė virsta galios santykiais, kurie – šių dienų pasaulinės ekonomikos pagrindas. Trumpai kalbant galima pasakyti, kad nors politiką ir ekonomiką galima vertinti kaip skirtingas šiuolaikinį pasaulį keičiančias jėgas, nepriklausomai viena nuo kitos jos nefunkcionuoja.

Dėl jų efektyvumo telkiant galią ir/ar gaminant gėrybes (kuriant turtą) šiandieniniame pasaulyje valstybė ir rinka išstumia kitas politinės bei ekonominės organizacijos formas. Atsiradusi ankstyvaisiais moderniosios Europos laikais, valstybė ir rinka iš santykinai mažo Žemės kampelio išplito bei apėmė didelę žmonijos dalį. Šiandien yra nedaug žmonių, kurie neturi savo valstybės. Tie, kurie neturi, valstybingumą laiko vienu svarbiausių savo siekių. Tai įrodo palestiniečių, žydų ir kitų tautų kova už savo valstybės sukūrimą. Patirdama pakilimus ir atoslūgius, rinka, kaip ekonominių mainų forma, irgi visą laiką plito, palaipsniui vis daugiau šalių įtraukdama į ekonominės tarpusavio priklausomybės tinklą[1]. Valstybės ir rinkos santykiai, ypač šių dvie-

[1] Valstybės ir rinkos santykio praeityje klausimai yra karštų mokslinių diskusijų objektas. Ar kiekviena jų rutuliojasi autonomiškai, ar rinka sukūrė valstybę ar valstybė ją, – svarbūs istorijos klausimai. Tačiau jų sprendimas faktiškai nedaro įtakos svarstymams šioje knygoje. Kokia bebūtų kilmė, valstybė ir rinka egzistuoja nepriklausomai, turi savo vystymosi logiką ir viena su kita sąveikauja.

jų socialinio gyvenimo organizacijos principų skirtumai, yra nuolatinė mokslinių svarstymų tema. Viena vertus, valstybė remiasi teritorialumo, lojalumo ir išimtinumo principais. Ji turi teisėto jėgos panaudojimo monopolį. Nors nė viena valstybė negali ilgai išsilaikyti, jeigu ji neapgina įtakingiausių visuomenės sluoksnių interesų ir nesulaukia jų pritarimo dėl santykio su visuomene, kurios dalis yra valstybė, pastaroji turi didesnę ar mažesnę autonomiją. Antra vertus, rinka remiasi funkcinės integracijos, sutartinių santykių ir didėjančios pirkėjų bei pardavėjų tarpusavio priklausomybės principais. Tai daugiausia iš kainų ir kokybių susidaranti visata. Autonomiškas ekonominis subjektas, reaguodamas į kainų pokyčius, daro sprendimus. Teritorijos sienos yra būtinas valstybės tautinės autonomijos ir politinės vienybės pagrindas. Rinka reikalauja, kad būtų panaikinti visi kainų mechanizmui trukdantys politiniai ir kiti kliuviniai. Įtampa tarp šių iš esmės skirtingų žmogiškųjų santykių reguliavimo būdų labai paveikė šiuolaikinės istorijos vyksmą ir yra pati svarbiausia politinės ekonomijos mokslinės analizės problema[2].

Ši politinės ekonomijos koncepcija vos pastebimai skiriasi nuo apibrėžimo, duoto mano ankstesnėje knygoje ta pačia tema. Ten politinė ekonomija buvo apibūdinta kaip „abipusė ir dinamiška [...] turtų ir valdžios siekimo tarpusavio sąveika" (Gilpin, 1975, p. 43). Nors abiejuose apibrėžimuose yra svarbiausia *ekonomikos* ir *politikos* santykio pasekmės, paskesniame išryškinama sąveikos organizacija šiais laikais. Ankstesniame darbe daugiau dėmesio buvo skiriama tos sąveikos tikslams. Koncepcijos akivaizdžiai susipina. Kaip jau sakyta, rinka, be jokios abejonės, yra priemonė valdžiai įgyti bei jai panaudoti, o valstybė gali būti ir yra panaudojama turtui įgyti. Valstybė ir rinka veikia viena kitą, skirstant galią ir turtus tarptautiniuose santykiuose.

Politinės ekonomijos klausimai

Dabarties mokslininkų, rašančių tarptautinės politinės ekonomijos klausimais, vyraujanti darbų tema yra konfliktas tarp vis labiau ryškėjančios pasaulinės ekonominės bei technologinės tarpusavio priklausomybės ir tebetrunkančio skirstymosi į atskirus

[2] Šioje knygoje *valstybės* ir *rinkos* sąvokos daugiausia vartojamos ta prasme, kokia jas vartoja Maxas Weberis (1978, vol. I, p. 56, 82).

vienetus pasaulinės politinės sistemos, kurią sudaro nepriklausomos valstybės[3]. Tuo metu, kai galingos rinkos jėgos prekybos, pinigų ir užsienio investicijų pavidalais siekia peržengti valstybių sienas, išvengti politinės kontrolės ir integruoti įvairių valstybių visuomenes, vyriausybė siekia ekonominę veiklą apriboti, nukreipti tam tikra kryptimi ir priversti ją tarnauti valstybės numatytiems tikslams bei galingoms įtakos grupėms valstybės viduje. Rinkos vystymosi logika reikalauja plėtoti ekonominę veiklą ten, kur ji našiausia ir duoda didžiausią pelną. Valstybės logika yra ekonominį augimą taip pat kapitalo kaupimą paimti į savo rankas ir kontroliuoti (Heilbroner, 1985, p. 94–95).

Jau keletą šimtmečių nesutariama dėl valstybės ir rinkos, kaip iš esmės priešinga logika besiremiančių reiškinių, susikirtimo pobūdžio ir pasekmių. Dėl ekonomikos ir politikos tarpusavio sąveikos nuomonės visiškai skiriasi, pradedant nuo pirmųjų šiuolaikinių autorių, tokių, kaip Davidas Hume, Adamas Smithas ir Alexanderis Hamiltonas, iki XIX amžiaus korifėjų – Davido Ricardo, Johno Stuarto Millio ir Karlo Marxo. Lygiai taip pat jos skiriasi ir dabarties mokslininkų darbuose. Vienas kitam prieštaraujantys aiškinimai – tai trys iš esmės skirtingos politinės ekonomijos ideologijos, kurios bus aptartos.

Neišvengiamas susikirtimas iškelia tris bendrus klausimus, istorinius prieštaravimus perkeliančius į tarptautinę politinę ekonomiją. Kiekvienas yra susijęs su didėjančiu pasaulinės rinkos ekonomikos poveikiu tarptautinių santykių pobūdžiui ir dinamikai[4]. Juos galima rasti XVIII amžiaus merkantilizmo mokyklos šalininkų traktatuose, pastarųjų dviejų šimtmečių klasikų ir neoklasikų ekonomistų teorijose, taip pat XIX amžiaus marksistų ir šių dienų radikalių kapitalizmo bei pasaulinės rinkos ekonomikos kritikų veikaluose. Ši ilga spekuliacijų ir teoretizavimo tra-

[3] Atrodo, pirmasis tą temą gvildendavo Eugene Staley (1939).

[4] Žinoma, ne visi tarptautinės politinės ekonomijos tyrinėtojai pritaria nuomonei, jog tie trys klausimai yra patys svarbiausi. Daugelis visai teisėtai gali pateikti kitokių klausimų grupę. Mūsų nurodyti palieka nuošalyje, pavyzdžiui, tokią temą, kaip užsienio ekonominės politikos formavimas ir esmė. Pripažįstame, kad ši tema yra reikšminga. Tačiau šioje knygoje visas dėmesys sutelkiamas į tarptautinių ekonominių ir politinių sistemų sandarą, funkcionavimą bei jų tarpusavio sąveiką. Panašus ir nė kiek ne menkesnis skirtumas gali būti ir yra daromas tarp vienos kurios šalies užsienio politikos studijų ir tarptautinių santykių teorijos studijų. Nors šios temos yra glaudžiai susijusios, jas nagrinėjant kyla skirtingų klausimų ir remiamasi kitokiomis prielaidomis. Gaddisas (1982) ir Waltzas (1979) yra davę puikų tokio skirtingo požiūrio pavyzdį.

dicija turi lemiamą reikšmę šių dienų prekybos, finansų ir monetariniams santykiams suprasti.

Pirmas klausimas apima rinkos ekonomikos atsiradimo ekonomines ir politines priežastis bei pasekmes. Kokiomis sąlygomis atsiranda glaudžia tarpusavio priklausomybe besiremianti pasaulinė ekonomika? Ar ji skatina tarp valstybių harmoniją, ar sukelia konfliktus? Ar bendradarbiavimui tarp valstybių garantuoti reikalinga kokia nors viešpataujanti galia, ar jis gali susiklostyti savaime per abipusį interesą? Šiuo klausimu įvairių mokyklų teoretikų pažiūros labai skirtingos, dažnai priešingos.

Ekonomistai liberalai mano, kad santykinio pranašumo principu besiremiantis tarptautinio darbo pasidalijimas skatina savaiminį rinkos atsiradimą ir harmoniją tarp valstybių. Jie taip pat teigia, jog besiplečiantis ekonominės tarpusavio priklausomybės tinklas konkuruojančioje ir anarchiškoje valstybių sistemoje sukuria pagrindą taikai ir bendradarbiavimui. Antra vertus, ekonomistai nacionalistai iškelia valdžios svarbą rinkai atsirasti ir akcentuoja konfliktinius tarptautinius ekonominius santykius. Jie tvirtina, kad ekonominė tarpusavio priklausomybė privalo turėti politinį pamatą, bet taip pat ji paruošia dar vieną tarpvalstybinių susidūrimų areną, daro valstybes pažeidžiamesnes ir sukuria mechanizmą, kuriuo pasinaudodama viena valstybė gali sau pajungti kitą. Nors visi marksistai pabrėžia, kad, kuriantis pasaulinei rinkos ekonomikai, kapitalistinis imperializmas suvaidino didžiulį vaidmenį, jie skiriasi į dvi mokyklas. Vladimiro Lenino bendraminčiai tvirtina, jog rinkos ekonomikos santykiai tarp atskirų šalių kilmės yra konfliktiški, o Karlo Kautsky pasekėjai mano, kad rinkos ekonomikos sąlygomis gyvenančios valstybės (bent jau stipriausios pasaulyje) bendradarbiauja, išnaudodamos silpnąsias. Klausimas apie rinkos ekonomikos atsiradimo ekonomines ir politines priežastis bei pasekmes apima ir klausimą apie tariamą rinkos sistemos atsakomybę už karą ar taiką, tvarką ar anarchiją, imperializmą ar tautų apsisprendimą. Ne mažiau svarbu, ar liberaliajai tarptautinei ekonomikos sistemai yra reikalingas ją valdantis hegemonas. Iššūkis, kurį Japonija ir kitos sparčiai ekonomiškai stiprėjančios valstybės šio šimtmečio pabaigoje meta Jungtinėms Amerikos Valstijoms ir Vakarų Europai, su tikru dramatizmu išryškina šio dalyko svarbą.

Antras klausimas, sudarantis tarptautinės politinės ekonomijos objekto dalį, apima ekonominių ir politinių pokyčių santykį. Kokį poveikį tarptautiniams politiniams santykiams daro struk-

tūriniai pasaulinės ekonomikos bei pagrindinės ekonomikos sričių pokyčiai, taip pat cikliniai ekonomikos augimo tempai ir kokios su tuo susijusios problemos? Ir atvirkščiai, kaip politiniai veiksniai daro įtaką ekonominių struktūrinių pokyčių pobūdžiui bei pasekmėms? Pavyzdžiui, galima svarstyti, ar ekonominiai svyravimai (ekonominiai ciklai) ir jų politinės pasekmės yra ar nėra vidiniai rinkos ekonomikos funkcionavimo dalykai, arba – ar patys ekonominiai ciklai neatsiranda dėl įtakos, kurią ekonomikos sistemai daro išoriniai veiksniai, tokie, kaip dideli karai ir kiti reikšmingi politiniai įvykiai. Taip pat reikia užduoti klausimą, ar ekonominis nestabilumas yra, ar nėra gilių politinių sukrėtimų – imperialistinės ekspansijos, politinės revoliucijos ir didžiųjų kelių praėjusių šimtmečių karų – priežastis.

Taigi, šioje knygoje iš dalies rūpi išsiaiškinti, kokį poveikį ekonominiai pokyčiai daro tarptautiniams politiniams santykiams. Tie pokyčiai suardo tarptautinį *status quo* ir iškelia sudėtingas politines problemas. Kokia bus nauja ekonominės tvarkos ir politinės valdžios bazė? Ar bus prisitaikyta prie pakitusių ekonominių realijų, sakykim, prie naujų prekybinių ir monetarinių santykių? Kaip bus suderintas neišvengiamas prieštaravimas tarp valstybių siekiamos vidinės autonomijos ir būtinybės valdyti tarptautinius pokyčius? Tai perėjimo nuo vienos istorinės epochos prie kitos klausimai.

Pasaulinės ekonominės veiklos išplitimas ir XX amžiaus pabaigoje vykstantys esminiai vyraujančių ekonomikos sričių pokyčiai tuos klausimus iškelia vėl. Svarbu ištirti struktūrinių pokyčių ir tarptautinės politinės ekonomijos krizės santykį.

Trečia šioje knygoje nagrinėjama tema – pasaulinės rinkos ekonomikos reikšmė vidaus ekonomikai. Kokios jos pasekmės tam tikros šalies ekonominiam vystymuisi, ekonominiam nuosmukiui ir ekonominei gerovei? Kokią įtaką pasaulinės rinkos ekonomika daro mažiau išsivysčiusių šalių ekonominiam augimui, o kokią – stiprių šalių ekonominiam nuosmukiui? Ar lemia šalies gerovę? Koks pasaulinės rinkos ekonomikos vaidmuo paskirstant gėrybes ir galią tarp atskirų valstybių? Ar pasaulinė rinka yra linkusi turtus ir jėgą kaupti, ar išsklaidyti ir paskirstyti?

Liberalai, kaip ir marksistai tradicionalistai, laikosi nuomonės, kad atskiros šalies integracija į pasaulinę ekonomiką daro teigiamą įtaką jos ekonominei pažangai ir gyventojų gerovei. Dauguma liberalų prekybą laiko „augimo varikliu“. Nors vidaus augimo šaltiniai yra svarbesni, – tvirtina jie, – augimo procesą

labai pagreitina tarptautinės prekybos, kapitalo ir technologijos srautai. Marksistai tradicionalistai tvirtina, kad tos išorinės jėgos skatina ekonominį vystymąsi ir sutrauko konservatyvių socialinių struktūrų pančius. Antra vertus, ir stiprių, ir silpnesnių šalių ekonomistai nacionalistai teigia, jog atskirų šalių ekonomiką ir jų gyventojų gerovę pasaulinės rinkos ekonomika veikia neigiamai. Jų nuomone, tarptautinė prekyba yra eksploatacijos, silpno išsivystymo, o pažangesnėse šalyse – ekonominio nuosmukio priežastis. Šis nuomonių skirtumas dėl pasaulinės rinkos vaidmens skirstant gėrybes bei jėgą ir kuriant gerovę visame pasaulyje yra pagrindas karščiausiai svarstant vieną prieštaringiausių politinės ekonomijos klausimų.

Taigi šioje knygoje nagrinėjami trys patys svarbiausi teoriniai klausimai: pasaulinės rinkos ekonomikos atsiradimo priežastys bei pasekmės; ekonominių ir politinių pokyčių santykis; pasaulinės rinkos ekonomikos reikšmė vidaus ekonomikai. Žinoma, ne visi jų aspektai čia nuodugniai išdėstyti. Man rūpi tie saviti dalykai, kurie padeda išryškinti šiandienos pasaulinės ekonomikos problemas.

Likusioje šio skyriaus dalyje bus gvildenama rinkos kilmė, jos ekonominės, socialinės bei politinės pasekmės ir kaip į tai atsiliepiama politiškai. Kituose skyriuose bus atskleista, kaip valstybė kuria ir bando kontroliuoti rinkos jėgas. Tačiau prieš imantis nagrinėti teorinius klausimus, kurie kyla iš tos tarpusavio sąveikos, ir pabrėžiant jų būtinybę, norint suprasti tokias sritis, kaip prekyba, pinigai ir užsienio investicijos, reikia paklausti, kodėl dėmesys sutelktas į rinką? Kodėl ją reikia vertinti kaip patį svarbiausią dabartinės ekonomikos bruožą, o ne tiesiog vartoti tokias sąvokas, kaip *kapitalizmo pakilimas, industrializacijos atėjimas* arba *mokslinės technologijos poveikis?*

Rinkos reikšmė

Studijoje dėmesys nukreiptas į rinką ir jos santykius su valstybe, nes šiais laikais pasaulinės rinkos ekonomika turi lemiamą reikšmę tarptautiniams santykiams. Net socialistinėse šalyse svarbiausias ekonominių ginčų klausimas yra tinkamo vidaus ir išorinių rinkos jėgų vaidmens nustatymas. Savo klasikinėje studijoje apie šiuolaikinės visuomenės transformaciją Karlas Polanyi yra pasakęs:

„Save reguliuojanti rinka yra [modernios ekonominės ir politinės] sistemos šaltinis bei forma. Būtent ši naujovė davė pradžią savitai civilizacijai. Aukso standarto įvedimas buvo tik mėginimas vidaus rinkos sistemą perkelti į tarptautinius vandenis. Virš jos iškilo jėgos pusiausvyros sistema, kuri iš dalies veikė per visą aukso standarto egzistavimo laiką. Liberali valstybė pati buvo save reguliuojančios rinkos produktas. XIX amžiaus [kaip ir mūsų laikais] svarbiausias institucinės sistemos elementas yra rinkos ekonomiką reguliuojantys dėsniai" (Polanyi, 1957, p. 3).

Savo ruožtu Karlas Marxas kapitalizmą, arba kapitalistinį gamybos būdą, apibūdino kaip šiuolaikinio pasaulio kūrėją ir išskirtinį to pasaulio bruožą. Kapitalizmo esmę atskleidžiantys bruožai, kuriuos nurodė Marxas bei jo bendražygis Friedrichas Engelsas ir kuriems aš pritariu, yra privati gamybos priemonių nuosavybė, laisvos arba samdomos darbo jėgos egzistavimas, siekimas pelno ir sukaupti kapitalą. Tai sąlygoja kapitalizmo dinamizmą, kuris pakeitė visus dabartinės visuomenės aspektus. Kaip yra nurodęs Gordonas Craigas, revoliucinė kapitalizmo kilmė remiasi tuo, kad pirmą kartą žmonijos istorijoje turtų kaupimo instinktas buvo sujungtas su gamybos procesu. Turtų troškimo sujungimas su ekonomine sistema ir pasirodė esąs tas derinys, kuris pakeitė pasaulį (Craig, 1982, p. 105–106).

Šis kapitalizmo dinamizmo ir jo įtakos apibūdinimas, be jokios abejonės, yra teisingas. Agresyvi savininkiško kapitalizmo dvasia rinkos sistemai įkvepia gyvybę (Heilbroner, 1985). Bet būtent rinka pirmiausia išlaisvino tas kapitalizmo jėgas, o vėliau nukreipė jas tam tikra kryptimi. Veikdamas per rinkos mechanizmą, kapitalizmas daro didžiulę įtaką socialiniams santykiams ir politinei sistemai. Rinka bei mainai, aišku, suvienija ekonomikos pasaulį, tačiau tai neduoda pagrindo kalbėti apie tarptautinį kapitalistinį gamybos būdą. Nors susikūrė transnacionalinės korporacijos ir atsirado tarptautiniai finansai, gamyba ir finansai tebelieka atskirų šalių dispozicijoje; be to, kad ir didėja ekonominė tarpusavio priklausomybė, į pasaulinę ekonomiką akivaizdžiai integravosi tik nedaugelis šalių. Be to, paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais savo dalį pasaulinėje rinkos ekonomikoje didina socialistinis, arba ne rinkos, blokas. Taigi pasaulinė rinka yra kur kas didesnė ir su pačia kapitalistine sistema jos tapatinti negalima.

Kapitalizmo dinamizmas kaip tik paaiškinamas tuo, kad, pelno siekimo verčiamas, kapitalistas privalo konkuruoti ir išgyventi konkuruojančios rinkos ekonomikos sąlygomis. Konkurencija išstumia tai, kas neveiksminga, ir palaiko tai, kas efektyvu, nauja

ir racionalu. Jeigu nėra rinkos, kapitalizmas praranda savo kūrybingumą ir gyvybingumą (McNeill, 1982). Skiriamieji kapitalistinio gamybos būdo bruožai, kaip juos apibūdina marksistai, rinkos konkurencijos nepaskatinti, ekonominės pažangos nebūtų nulėmę. Esant rinkai, net socialistinės ar nacionalizuotos firmos priverstos stengtis pasidaryti pelningos ir konkurencingos. Jeigu rinkai būdinga konkurencija arba jos funkcinis ekvivalentas išlieka, tai socializmas nebūtinai turi sugriauti dinamizmo pagrindus. Kaip primena Johnas Rawlsas, „tarp laisvų rinkų panaudojimo ir privačios gamybos priemonių nuosavybės būtino ryšio nėra" (Rawls, 1971, p. 271). Kapitalizmas ir rinkos mainai neatsiejamais ryšiais nesusiję.

Rinkos sąvoka yra platesnė negu *kapitalizmo* sąvoka. Rinkos esmė, kaip smulkiau išdėstyta toliau, yra jos santykinių kainų vaidmuo alokaciniuose sprendimuose*. Kapitalizmo esmę, kaip jau sakyta, sudaro privati gamybos priemonių nuosavybė ir laisva darbo jėga. Teoriškai, pagal rinkos socializmo koncepciją, rinką gali sudaryti suvisuomeninto verslo dalyviai ir nelaisva darbo jėga. Pastaraisiais metais didėjanti valstybės ir suvisuomeninto verslo dalyvių svarba rinkoje sąlygojo mišrią, t. y. suvisuomenintą ir privačią, ekonomiką. Tačiau praktiškai rinka siejama su tarptautiniu kapitalizmu.

Apibendrinant galima pasakyti, kad nors ryšys tarp rinkos mainų ir kapitalistinio gamybos būdo yra glaudus, tos sąvokos nėra tapačios. Nors kartais šioje knygoje jos ir bus vartojamos kaip tolygios ir viena kitą pakeičiančios, kapitalizmo sąvoka yra nepakankamai apibrėžta, kad ją būtų galima vartoti kaip analizės kategoriją. Iš tikrųjų yra įvairių kapitalizmo modelių, kurie funkcionuoja nevienodai. Ar Prancūzija tikrai kapitalistinė šalis, jeigu 90 procentų jos finansų ir didelė dalis sunkiosios pramonės nacionalizuota ir yra valstybės rankose? Kaip reikėtų apibūdinti Japonijos kapitalizmą, kur iš esmės ekonomiką tvarko valstybė? Šių dienų pasaulis – tai mišrios ekonomikos šalys, priverstos tarptautiniu lygiu konkuruoti viena su kita.

---

* Alokacinis sprendimas (angl. *allocative decision*) – sprendimas, kuriuo nustatomas išteklių paskirstymo efektyvumas, kitaip dar vadinamas Pareto efektyvumu. Tai ekonomikos organizacija, kai iš turimų šaltinių ir technologijų visuomenė gauna didžiausią naudą, kai jau neįmanoma padidinti kieno nors dalį, nesumažinus kitos, kai visuomenė atsiduria prie ribinio naudingumo ribos (*vert. pastaba*).

Kiti mokslininkai, apibūdindami šiuolaikinį ekonominį gyvenimą, vartoja *industrializmo, industrinės visuomenės* ir/ar *mokslinės technologijos vystymosi* sąvokas[5]. Reikia sutikti, kad industrinės technologijos ir mokslo vystymasis pasaulio pobūdžiui bei klestėjimui daro didžiulę įtaką. Klaidinga manyti, jog pramoninė revoliucija ir mokslo pažanga yra nulemtos rinkos jėgų. Be mokslu grįstos technologijos dabartinė rinkos ekonomika nelabai toli būtų pažengusi.

XVII ir XVIII amžių mokslo proveržių, padėjusių šiandieninės pramonės ir technologijos pagrindus, negalima aiškinti vien tik ekonominiais motyvais. Mokslas yra autonomiška intelektualinė kūryba, kurią skatina žmogaus smalsumas, ir siekis pažinti bei suprasti visatą. Tačiau, antra vertus, jeigu rinka nebūtų reikalavusi didesnio efektyvumo ir naujų produktų, paskatos naudoti mokslo pasiekimus ir kurti naujas technologijas būtų buvusios kur kas mažesnės. Mokslo pažanga didina naujų gaminių, naujos pramonės ir naujų technologijų pasiūlą, o rinka savo ruožtu sukuria paklausą, kuri skatina mokslo laimėjimus pritaikyti praktiškai.

Taigi lemiamas rinkos vaidmuo, organizuojant ir stumiant ekonominį gyvenimą į priekį, yra ta priežastis, dėl kurios čia daugiausia dėmesio skiriama rinkai ir tai reikšmei, kokią ekonominė tarpusavio priklausomybė turi tarptautiniams santykiams.

Rinkos bei *ekonominės tarpusavio priklausomybės* sąvoka yra labai neaiški, ir todėl nieko nuostabaus, kad dažnai ji apibūdinama skirtingai[6]. Šioje knygoje bus vartojamas ekonominės tarpusavio priklausomybės apibrėžimas, kuris duodamas *Oxford English Dictionary* ir kuriam pirmenybę teikė Richardas Cooperis. Tai „priklausymo vienas nuo kito faktas arba padėtis; tarpusavio priklausomybė" (Cooper, 1985, p. 1196). Be to, kaip pažymi Robertas Keohane ir Josephas Nye (1977), ekonominė tarpusavio priklausomybė gali reikšti ir galios santykius, t. y. tai, ką Albertas Hirschmanas (1945) vadina pažeidžiamumo tarpusavio priklausomybe. Ekonominė tarpusavio priklausomybė taip pat gali reikšti tarpusavio jautrumo priklausomybę, t. y. kai į kainų

[5] Goldthorpe (1984, 13 sk.), Giddensas (1985) ir Rostowas (1975) yra šių mokyklų atstovai.

[6] Išsamią įvairių *rinkos* sąvokos reikšmių analizę duoda Cooperis (1985, p. 1196–1200).

ir prekių kiekio pokyčius vienos ar kelių šalių rinkose tuojau pat reaguoja kitų valstybių rinkos.

Nevienodas šio termino prasmes teorijoje atskirti nesunku, tačiau praktiškai tai padaryti dažnai būna nelengva. Jeigu nesurandu kokios nors išlygos, *tarpusavio priklausomybės* terminą vartoju kaip terminą *tarpusavio, nors ir nelygi priklausomybė*. Vadinasi, ekonominę tarpusavio priklausomybę priimu kaip *faktą* arba *sąlygą*, bet nepripažįstu daugelio jos tariamų ekonominių ir politinių pasekmių.

Jeigu didėjanti ekonominė tarpusavio priklausomybė reiškia, kad pradeda veikti *vienos kainos dėsnis*, t. y. jeigu identiškų prekių kaina ta pati, tai pasaulinė tarpusavio priklausomybė yra pasiekusi pavyzdžio neturintį lygį. Tačiau iš šio fakto kylančios išvados nėra savaime suprantamos. Nors šioje knygoje bus nagrinėjama atskirų šalių rinkų integracija į besiplečiančią tarpusavyje priklausomą pasaulinę ekonomiką, tačiau kartu joje kritišku žvilgsniu vertinama įtaka, kurią ta didėjanti tarpusavio priklausomybė daro tarptautiniams santykiams. Tarpusavio priklausomybė yra ne išvadų apie tarptautinių santykių pobūdį bei dinamiką rinkinys, bet reiškinys, kurį reikia tyrinėti.

Ekonominiai rinkos padariniai

Nors rinka yra abstrakti sąvoka, rinkos ekonomika gali būti apibūdinta kaip išskirtinis reiškinys, kai prekių ir paslaugų mainai vyksta santykinių kainų pagrindu, kai deramasi dėl sandorių ir nustatomos kainos. Iš esmės, kaip yra pabrėžęs vienas ekonomistas, tai „kainų nustatymas derantis pirkėjui ir pardavėjui" (Condliffe, 1950, p. 301). Kalbant moksliškiau, galima pasakyti, kad rinka yra „bet kurio regiono visuma, kur pirkėjai ir pardavėjai vienas su kitu santykiauja taip laisvai, kad tų pačių prekių kainos lengvai ir greitai išsilygina" (Cournot, cit.: Cooper, 1985, p. 1199). Jai būdingi bruožai priklauso nuo atvirumo ir gamintojų bei pardavėjų konkurencijos intensyvumo. Rinkos skiriasi pagal tai, kaip laisvai jos dalyviai gali į vieną ar kitą rinką patekti, ir pagal tai, kiek individualūs pirkėjai ir pardavėjai gali nulemti mainų sąlygas. Kitaip sakant, tobula, arba save reguliuojančia, rinka laikytina tokia, kuri yra atvira visiems pirkėjams ir pardavėjams, kurioje nei vienas pirkėjas, nei vienas pardavėjas negali lemti mainų sąlygų. Nors tokios rinkos niekada nebūna,

rutuliojant ekonominę teoriją, ją reikia laikyti įsivaizduojamu pasauliniu modeliu.

Rinkos ekonomika reiškia ženklų atotrūkį nuo trijų tradiciškesnių ekonominių mainų tipų. Nors nė viena tų mainų formų, kiekvieną jų paėmus atskirai, kitų dviejų neišstūmė, viena ar kita jų galėjo užimti vyraujančią padėtį. Per visą žmonijos istoriją vienas iš ilgiausiai viešpatavusių tipų, ir dabar dar būdingų daugeliui silpnai ekonomiškai išsivysčiusių šalių, yra lokaliniai mainai. Ir geografiniu požiūriu, ir prekių įvairovės atžvilgiu tai labai ribota rinka. Kitas mainų tipas egzistavo didžiojoje praeities Asirijos imperijoje ir daug mažiau – senovės Romoje arba šių laikų socialistinėse šalyse vadinamosios komandinės ekonomikos sąlygomis. Tose planinės ekonomikos šalyse prekių gamybą, paskirstymą ir kainas kontroliuoja valstybinė biurokratija. Trečiasis mainų tipas yra, tiksliau, buvo prekyba ilgus nuotolius gabenamomis brangiomis prekėmis. Svarbiausia jos vieta – Azijos ir Afrikos karavanų keliai. Geografiniu požiūriu ta prekyba aprėpė didelius plotus, tačiau ji apėmė tik ribotą skaičių prekių: prieskonius, šilką, vergus, tauriuosius metalus ir pan. Dėl įvairių priežasčių rinkai būdinga tradiciškesnes ekonominių mainų formas pakeisti.

Viena priežasčių, kodėl rinka yra ypač svarbi, kuriant šiuolaikinį pasaulį, yra ta, kad, siekdama susidaryti tinkamas sąlygas, ji verčia persitvarkyti pačią visuomenę. Kaip teisingai teigė Marxas, kai tik atsiranda rinka, ji tampa potencialia socialinių pokyčių varomąja jėga. Vieno autoriteto nuomone, „kai tik ekonominė galia iš naujo paskirstoma tiems, kurie siekia našumo idealo, jų, kaip pirkėjų, investuotojų ir darbdavių, siekiai išjudina likusią visuomenės dalį. Kritinė rinkos formavimosi proceso riba yra žemės bei kitų gamybos priemonių perleidimas kitiems ir laisvos darbo jėgos atsiradimas. Kai šias pagrindines socialinio būvio dalis pradeda veikti kainų mechanizmas, pati socialinė sritis virsta lemiamu ekonominiu veiksniu“ (Appleby, 1978, p. 14–15).

Kai negniaužia socialiniai, fiziniai ir kiti varžtai, rinkos ekonomika plečiasi, yra dinamiška. Ji skatina ekonominį kilimą, plečia savo geografiją ir apima visus visuomenės sluoksnius. Kadangi rinka turi galimybę daryti didelę įtaką visuomenei, kai kurios jos grupės ir valstybė rinkos veiklą siekia apriboti. Pastangos rinką kontroliuoti sąlygojo tarptautinių santykių politinės ekonomijos atsiradimą.

Dinamišką rinkos ekonomiką lemia trys veiksniai: 1. lemia-

mas prekių ir paslaugų mainų santykinių kainų vaidmuo; 2. konkurencija, kaip pagrindinis veiksnys, sąlygojantis individų ir institucijų elgesį; 3. efektyvumas, kaip būtina sąlyga ekonominio proceso dalyviams išlikti. Šiais veiksniais paaiškinama nepaprastai didelė rinkos įtaka ekonominiam, socialiniam ir politiniam gyvenimui.

Rinkos ekonomika skatina augimą dėl pastovių ir kintančių priežasčių. Ji didina turimų išteklių paskirstymo efektyvumą. Ekonomika plėtojasi todėl, kad rinka skatina žemės, darbo ir kapitalo paskirstymą toms veiklos sritims, kurios yra pačios našiausios. Konkurencija rinkoje taip pat verčia gamintoją (jeigu jis nori klestėti ar bent išgyventi) ekonomiką atnaujinti, siekti didesnio našumo ir diegti naujas technologijas. Rinka šitaip skatina technologines bei kitokias inovacijas ir kartu didina ekonomikos galias bei galimybes. Nors ir pastovūs, ir kintantys rinkos elementai ekonomikos tobulėjimą sąlygojo per visą žmonijos istoriją, jie įgavo reikšmę nuo to laiko, kai mokslo pažanga tapo našios technologijos pagrindu.

Rinkos ekonomika plečia savo geografijos ribas, veržiasi per politines sienas ir apima vis didesnę žmonijos dalį (Kuznets, 1953, p. 308). Ekonominio vystymosi plėtrą skatina ir pigesnės darbo jėgos bei naujų ir pigesnių išteklių paieška bei paklausa (H. Johnson, 1965b, p. 11–12). Laikui bėgant, vis daugiau ir daugiau nuošalyje nuo rinkos esančios ekonominės periferijos įtraukiama į rinkos veikiamą plotmę. Tarp tą ekspansinę rinkos tendenciją paaiškinančių priežasčių yra masto ekonomijos efektyvumas, pagerėjęs susisiekimas ir paklausos didėjimas. Kaip tik tai turėjo galvoje Adamas Smithas, kai tvirtino, kad darbo pasidalijimas ir ekonominis augimas priklauso nuo rinkos apimties (Smith, 1937 [1776], p. 17). Siekdami pasinaudoti pagerėjusiu efektyvumu ir sumažinti kainas, ekonominio proceso dalyviai stengiasi išplėsti rinką bei padidinti jos apimtis.

Dar vienas būdingas rinkos ekonomikos bruožas yra siekimas įtraukti į rinkos santykius kiekvieną visuomenės gyvenimo aspektą. Per tokią „komercializaciją“ rinka kainų mechanizmu apima visus tradicinės visuomenės elementus. Žemė, darbas ir kiti vadinamieji gamybos veiksniai, kaip prekės, tampa mainų ir rinkos jėgų sąveikos objektu (Heilbroner, 1985, p. 117). Sakant šiurkščiau, viskas turi savo kainą, arba, kaip mėgsta sakyti vienas draugas ekonomistas, „jo vertė *yra* jo kaina“. Šitaip naikindama

tradicines struktūras ir socialinius santykius, rinka labai destabilizuoja visuomenę (Goldthorpe, 1978, p. 194).

Vidaus ir tarptautinės rinkos taip pat sudaro prielaidas gamintojų hierarchiniam pasiskirstymui, kuris iš principo remiasi specializacija ir tuo, ką ekonomistai vadina santykinio pranašumo (arba kainų) dėsniu. Taip veikdamos rinkos jėgos pertvarko visuomenę (vienos šalies ar tarptautiniu mastu) į dinamišką centrą ir nuo jo priklausomą periferiją. Centrai paprastai turi pažangesnes technologijas ir yra aukštesnio ekonominio lygio, o periferija, bent jau iš pradžių, priklauso nuo centro ir yra prekių eksporto rinka bei našios technikos šaltinis. Per trumpą laiką rinkos ekonomikos centras apima nemažą dalį periferijos. Tačiau per ilgą laiką našiai technologijai ir augimo procesams pasklidus plačiau, periferijoje pradeda kurtis nauji centrai, kurie patys tampa augimo centrais. Šių centrų plėtimasis ir susidarymas naujų turi didelę įtaką ekonominiams ir politiniams reikalams (Friedmann, 1972).

Rinkos ekonomika taip pat linkusi šalies viduje arba tarp šalių paskirstyti turtus ir ekonominę veiklą. Nors, matuojant absoliučiais matais, dalyvaudami rinkos veikloje, iš to naudos turi visi, tačiau kai kurie jos gauna daugiau. Rinka, bent jau iš pradžių, kaupia turtą tam tikrose grupėse, klasėse ar regionuose. Tam yra daugybė priežasčių: masto ekonomijos pasiekimai, monopolijų rentos egzistavimas, teigiamas perėjimo nuo vienos ekonominės veiklos prie kitos ir grįžtamojo ryšio efektas, mokymosi ir patyrimo nauda bei daugybė kitų veiksnių, sukuriančių ciklą „tie, kurie laimi". Tačiau ilgainiui dėl technologijos perdavimo, santykinių palankios padėties ir pranašumų pasikeitimo bei kitų motyvų išryškėja rinkos kryptis turtus paskirstyti visoje sistemoje. Priklausomai nuo šalių lankstumo ir sugebėjimo prisitaikyti prie pokyčių, kai kurių šalių rinka taip pat gali sukurti užburtą nuosmukio ratą. Be to, turtų paskirstymas ir jų kaupimas vyksta netolygiai. Turtai kaupiasi tuose naujuose augimo centruose, kur yra palankiausios sąlygos. Dėl to rinkos ekonomikos veikla dažnai tampa netolygaus vidaus ir tarptautinių sistemų vystymosi priežastimi.

Palikta veikti išimtinai jos pačios mechanizmų pagrindu, rinka turi didžiulę įtaką atskiroms šalims ir politiniams jų tarpusavio santykiams. Nors vienur ar kitur ta įtaka gali būti naudinga ir vienos ar kitos šalies labai pageidaujama, kai kur ir kai kada galingų grupių ir valstybių norams bei interesams ji kenkia. To-

dėl suprantama, kodėl valstybės, siekdamos padidinti sau naudingą ir sumažinti žalingą rinkos poveikį, kišasi į ekonominę veiklą.

Rinkos poveikis ir politinis atsakas

Teoriškai ekonomika ir kiti visuomenės gyvenimo aspektai yra atskiros bei skirtingos sritys. Hipotetiškai ekonomistai sukuria teorinę visatą, kurią sudaro autonomiškai veikiantys, homogeniški ir maksimalizmu persiėmę individai, laisvi ir galintys, vadovaudamiesi savaip suprastu suinteresuotumu, reaguoti į rinkos jėgų veikimą. Jie mano, kad ekonominės struktūros yra lanksčios, o reaguodami į kainų signalus žmonės automatiškai ir prognozuojamai keičia savo elgesį (Little, 1982, 2 sk.). Galvojama taip, tarsi nėra socialinių klasių, etninės priklausomybės ir valstybių sienų. Kai Nobelio premijos laureatą Paulą Samuelsoną kartą paklausė, ko nėra jo klasikiniame vadovėlyje, jis esą atsakęs: „Klasių kovos". Viskas aišku, nors jis, nė kiek neperdėdamas ir nepažeisdamas teksto dvasios, būtų galėjęs pridurti, kad nėra „rasių, nacionalinių valstybių ir visų kitų socialinių bei politinių skirtumų".

Ekonomikos esmę ir jos reikšmę socialinei bei politinei organizacijai, ekonomistų požiūriu, sudaro tai, ką Samuelsonas vadino pačia gražiausia ekonomikos teorijos idėja. O tai ne kas kita, kaip Davido Ricardo santykinio pranašumo dėsnis. Vadovaujantis šia paprasta koncepcija, vidaus ir tarptautinė visuomenė turėtų būti tvarkoma pagal santykinį efektyvumą. Ji suponuoja visuotinį specializacija paremtą darbo pasidalijimą, kuriam esant visi ekonominio proceso dalyviai pagal jų įnašą į bendra turi absoliučią naudą. Tai pasaulis, kuriame pats kukliausias žmogus ir išteklių atžvilgiu pati skurdžiausia valstybė gali rasti savo nišą, ilgainiui suklestėti. Manoma, kad patvari individų, grupių ir valstybių interesų harmonija sudaro rinkos augimo bei plėtros ir ekonominės tarpusavio priklausomybės pagrindą.

Pasauliui, susiskirsčiusiam į daugelį skirtingų ir dažnai nesutariančių grupių bei valstybių, rinka daro įtaką, labai besiskiriančią nuo tos, kurią numato ekonominė teorija ir dėl kurios kyla stipri politinė reakcija. Įvairių grupių politinę, socialinę ir ekonominę gerovę ekonominė veikla lemia nevienodai. Pasaulis yra išskirtinių ir neretai konfliktuojančių ištikimybių bei politinių

sienų visata, kurioje darbo ir jo teikiamos naudos pasidalijimą tiek pat sąlygoja jėga bei sėkmė, kiek ir rinkos dėsniai ir kainos. Prielaida apie patvarią interesų harmoniją dažniausiai yra nepagrįsta, o rinkos tobulėjimas ir plėtra politiškai bei socialiai skirtingame pasaulyje daro didžiulį poveikį tarptautinei politikai ir jos funkcionavimui. Tad kokios yra tos rinkos veiklos pasekmės, duodančios politinį atsaką?

Viena rinkos ekonomikos pasekmių vidaus ir tarptautinei politikai yra griaunamasis rinkos poveikis visuomenei. Joje atsiradus rinkos jėgoms ir kainų mechanizmui, kyla pavojus, kad tai užgoš ar net pakeis tradicinius socialinius santykius ir institucijas. Konkurencinėje kovoje tai, kas efektyvu, išstumia tai, kas neefektyvu, ir visus priverčia taikytis prie naujo gyvenimo būdo. Kaip jau sakyta anksčiau, rinkai būdinga plėstis ir viską įtraukti į save. Nuolatos skatinama nauja paklausa ir ieškoma naujų pasiūlos šaltinių. Be to, rinką krečia cikliški svyravimai ir neramumai, kurių visuomenė praktiškai kontroliuoti negali. Specializacija ir su ja susijusi priklausomybė padidina nepalankių įvykių pavojų, žmonės darosi labai pažeidžiami. Trumpai kalbant, rinka yra galingas socialinių bei politinių pokyčių šaltinis ir gauna lygiai tokį pat galingą politinį atsaką, kai visuomenė bando apsisaugoti nuo jos jėgų poveikio (Polanyi, 1957). Todėl nė viena valstybė, kaip liberaliai ji bebūtų nusiteikusi, laisvai ir nekontroliuojamai veikti rinkos jėgoms neleidžia.

Kitas rinkos ekonomikos padarinys yra jos svarba skirstant turtą bei galią šalies viduje ir tarp šalių. Rinkos galimybėmis savo gerovei teoriškai gali pasinaudoti visi. Tačiau praktiškai individai, grupės ir valstybės tomis galimybėmis pasinaudoja nevienodai dėl sugebėjimo arba dėl skirtingos jų padėties. Kitaip sakant, rinkoje turtų daugėjimas bei ekonominės veiklos plėtimas paprastai būna netolygus ir palankesnis tai vienai, tai kitai valstybei. Todėl jos mėgina nukreipti rinkos jėgas, kad šios atneštų daugiau naudos visuomenei, o šitai baigiasi tuo (bent jau tada, kai kalba eina apie trumpą laiko atkarpą), jog turtai ir galia tarp rinkos dalyvių pasiskirsto nelygiai, o tarptautinėje politinėje ekonomijoje atsiranda įvairūs visuomenės sluoksniai (Hawtrey, 1952).

Dar vieną svarbų rinkos ekonomikos padarinį valstybei sąlygoja dėl ekonominės tarpusavio priklausomybės tarp grupių ir atskirų šalių atsiradę jėgos santykiai. Rinka nėra politiškai neutrali. Ji sukuria ekonominę galią, kurią vienas rinkos dalyvis gali

panaudoti prieš kitą. Dėl ekonominės tarpusavio priklausomybės kai kurie dalyviai pasidaro pažeidžiami ir todėl juos galima išnaudoti bei jais manipuliuoti. Alberto Hirschmano žodžiais tariant, „turėjimas galios sutrikdyti prekybinius arba finansinius santykius su bet kuria šalimi [...] yra pagrindinis šaltinis jėgos, arba įtakos, kurią, padedama rinkos santykių, viena šalis įgyja kitų atžvilgiu“ (Hirschman, 1945, p. 16).

Vadinasi, ekonominė tarpusavio priklausomybė sukuria (tarp visuomenės grupių ir atskirų šalių) įvairaus lygio hierarchinius, priklausomybės ir jėgos santykius. Matydamos tokią padėtį, valstybės stengiasi sustiprinti savo nepriklausomybę ir padidinti kitų valstybių priklausomybę.

Grupėms bei šalims rinkos ekonomika duoda ir naudą, ir užkrauna kaštus. Viena vertus, ekonominė specializacija ir darbo pasidalijimas skatina ekonomikos augimą bei didina rinkos dalyvių turtą. Nors rinkos teikiamos gėrybės pasiskirsto nevienodai, absoliučiais skaičiais naudos turi visi, todėl tik nedaugelis šalių atsisako priklausyti pasaulinei ekonominei sistemai. Bet, antra vertus, tam tikroms grupėms ir šalims rinkos ekonomika užkrauna didesnius ekonominius, socialinius ir politinius kaštus, todėl santykinai vieni naudos turi daugiau, kiti mažiau. Valstybės siekia apsisaugoti ir sumažinti joms bei jų piliečiams tenkančius kaštus. Kova tarp grupių ir valstybių dėl naudos bei kaštų paskirstymo šiais laikais yra viena ryškiausių tarptautinių santykių ypatybių.

Išvada

Taigi, svarbiausia šioje knygoje – atskleisti pasaulinės rinkos ekonomikos poveikį valstybių santykiams ir priemonėms, kuriomis jos siekia rinkos jėgas paveikti savo naudai. Neatskiriama valstybės ir rinkos santykių dalis yra trys glaudžiai tarpusavyje susiję politikos tyrinėtojui svarbūs klausimai. Pirmas – apie rinkos tarpusavio priklausomybės įtakos tarptautinei politikai būdą ir kaip ji pati yra veikiama, ypač tada, kai politinis lyderis yra arba jo nėra. Antras – apie ekonominių ir politinių pokyčių tarpusavio sąveiką, kuri tarp valstybių sukelia didelę konkurenciją dėl ekonominės veiklos išdėstymo pasaulyje, svarbiausia – dėl vadinamųjų pirmaujančių pramonės sričių. Trečias – apie pasaulinės rinkos poveikį ekonominiam vystymuisi ir dėl to dedamas

valstybių pastangas kontroliuoti ar bent jau turėti nors nedidelę galimybę keisti taisykles bei režimus, reguliuojančius prekybą, užsienio investicijas ir tarptautinę monetarinę sistemą, taip pat kitus tarptautinės politinės ekonomijos elementus.

Už klausimų, kurie iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti esą techniniai prekybos ir tarptautinių pinigų srityse, slypi reikšmingi politiniai dalykai, labai lemiantys atskirų valstybių galią, nepriklausomybę ir gerovę. Taigi, nors prekyba gali būti naudinga abipusiškai, kiekviena valstybė nori, kad jai tenkanti nauda būtų neproporcingai didelė. Ji nori technologijos laiptais palypėti aukščiau ir nuo savo pačios indėlio į tarptautinį darbo pasidalijimą gauti didžiausias pridėtinės vertės pajamas. Panašiai kiekviena valstybė nori turėti teisę tarti savo žodį darant sprendimus dėl pasaulinės monetarinės sistemos taisyklių. Kiekvienoje tarptautinių ekonominių reikalų srityje ekonominiai ir politiniai klausimai yra glaudžiai susipynę.

Tačiau mokslininkų ir kitų šia problematika besidominčių žmonių pažiūros į ekonominių ir politinių reikalų santykius yra skirtingos. Nors pažiūrų daug, bet beveik kiekvieną jų galima priskirti vienai iš trijų priešingų ideologijų, arba mokyklų. Tai liberalizmas, nacionalizmas ir marksizmas. Kitame skyriuje bus įvertinti teigiami ir neigiami jų bruožai. Išskirtinis dėmesys skirtas esminiam nacionalizmo, ypač marksizmo, mestam iššūkiui dėl pokario liberaliosios tarptautinės ekonomikos tęstinumo.

II SKYRIUS

Trys politinės ekonomijos ideologijos

DAUGIAU KAIP pusantro šimto metų liberalizmo, nacionalizmo ir marksizmo ideologijos laiko padalijusios žmoniją. Šioje knygoje terminas *ideologija* vartojamas pažymėti „minties ir įsitikinimų sistemai, kuria remdamiesi [individai ir grupės] paaiškina [...], kaip jų socialinės sistemos veikia ir kokius principus įtvirtina" (Heilbroner, 1985, p. 107). Tie trys moraliniai ir intelektualiniai požiūriai konfliktuoja dėl rinkos vaidmens bei reikšmės visuomenės ir ekonomikos reikalų organizacijoje.

Išgvildenus šių ideologijų pranašumus ir trūkumus galima išryškinti tarptautinės politinės ekonomijos tyrinėjimų lauką. Toliau išdėstyti kiekvienos šių mokyklų pranašumai bus pagrindas aptariant tokius savitus klausimus, kaip prekyba, investicijos ir vystymasis. Nors aš pats pripažįstu liberalizmą, pasaulį, kuriame gyvename, geriausiai apibūdina ekonominio nacionalizmo idėjų šalininkai, o kartais ir marksistai. Eklektika gal ir ne geriausia išeitis siekiant teorinio tikslumo, bet kartais ji būna vienintelė prieinama.

Šios trys ideologijos skiriasi dėl plataus klausimų rato. Kokią reikšmę rinka turi ekonomikos augimui ir turtų pasidalijimui tarp atskirų grupių bei valstybių? Kokią vietą ji turėtų užimti vidaus ir tarptautinės visuomenės organizacijoje? Kokią įtaką rinka daro karui ir taikai? Šie ir panašūs klausimai yra svarbiausi nagrinėjant tarptautinę politinę ekonomiją.

Iš esmės nevienodi minėtų ideologijų požiūriai į visuomenės, valstybės ir rinkos tarpusavio santykius. Neperdedant galima pasakyti, kad kiekvieną nesutarimą tarptautinės politinės ekonomijos srityje galiausiai galima laikyti skirtinga tų santykių koncepcija. Ta nuomonių sankirta turi ne tik istorinę reikšmę. XX amžiaus pabaigoje ir ekonominio liberalizmo, ir marksizmo, ir ekonominio nacionalizmo idėjos tebėra labai gyvastingos. Jos nubrėžia vieną kitai prieštaraujančią kryptį, žmogaus laukiančią dėl rinkos poveikio vidaus ir tarptautinei visuomenei. Dabar vėl

karštai ginčijamasi klausimais, kurie buvo laikomi kontroversiškais XVIII ir XIX amžiais.

Svarbu suprasti tų viena kitai prieštaraujančių „ideologijų" kilmę ir turinį. Vietoj termino *teorija* vartojamas terminas *ideologija*, nes kiekviena pažiūra reikalauja visa apimančių įsitikinimų dėl žmogaus ir visuomenės prigimties bei pobūdžio, ir todėl yra artima tam, ką Thomas Kuhnas vadino paradigma (Kuhn, 1962). Kaip įrodo Kuhnas, intelektualinių įsipareigojimų laikomasi tvirtai, juos retai kada pavyksta pakeisti remiantis logika arba priešingais įrodymais, kadangi tie įsipareigojimai, arba ideologijos, tariamai duoda mokslinį paaiškinimą, kaip pasaulis funkcionuoja dabar, ir kartu jie sukuria normatyvinę pažiūrą, kaip jis *turėtų* funkcionuoti.

Nors ekonomikos ir politikos santykiams paaiškinti mokslininkai yra sukūrę daug *teorijų*, tos trys iš visų ryškiai išsiskiria ir yra labai reikšmingos moksliniams tyrimams bei politiniams reikalams. Kalbant labai supaprastintai, ekonominis nacionalizmas (arba, kaip jis buvo vadinamas iš pradžių, – merkantilizmas), išsirutuliojęs iš ankstyvojo modernaus periodo valstybės vyrų praktikos, ekonomikos ir politikos santykiuose teigia bei gina politikos primatą. Iš esmės tai yra valstybės kūrimo doktrina, pagal kurią rinka turi būti pajungta valstybės tikslams. Šios doktrinos kertinis akmuo yra tvirtinimas, kad politiniai veiksniai turi, ar bent jau turėtų, lemti ekonominius santykius. Liberalizmas, atsiradęs Švietimo amžiuje Adamo Smitho bei kitų darbuose, buvo merkantilizmo atsvara ir įsitvirtino ortodoksinėje ekonomikoje. Liberalizmo šalininkai vadovaujasi mintimi, kad politika ir ekonomika, bent jau idealiu atveju, egzistuoja kaip atskiros sritys. Jie mano, jog dėl efektyvumo, augimo ir vartotojų pasirinkimo rinka su politika neturėtų būti susijusi. Marksizmas, XIX amžiaus viduryje atsiradęs kaip atsakas liberalizmui ir klasikinei ekonomikai, teigė, kad politiką lemia ekonomika. Pasak marksistų, politinių nesutarimų priežastis yra klasių kova dėl turto pasidalijimo. Iš to daroma išvada, jog, panaikinus rinką ir klasinę visuomenę, liausis ir politinės rietenos. Kadangi ir nacionalizmą, ir marksizmą šiais laikais galima laikyti daugiausia reakcija į liberaliosios ekonomikos principus, visų trijų ideologijų analizę bei vertinimą pradėsiu nagrinėdamas ekonominio liberalizmo doktriną.

LIBERALUSIS POŽIŪRIS

Kai kurie mokslininkai tvirtina, kad politinės ekonomijos liberaliosios teorijos nėra iš viso, nes ekonomiką ir politiką liberalizmas atskiria vieną nuo kitos, ir mano, jog jos funkcionuoja pagal kiekvienai būdingas taisykles ir logiką[1]. Tačiau pats šis požiūris irgi yra ideologinė pozicija. Liberaliesiems teoretikams faktiškai rūpi ir politiniai, ir ekonominiai reikalai. Nesvarbu, ar jų raštuose tai pasakoma aiškiai, ar galima tik numanyti, apie liberaliąją politinės ekonomijos teoriją kalbėtina.

Liberaliosios ekonomikos ir politikos teorijos atsiranda iš grupės tam tikrų vertybių. Šiuolaikiniame pasaulyje tos politinės ir ekonominės vertybės pasirodė kartu (Lindblom, 1977). Liberaliosios ekonomikos teorija pasisako už laisvąją rinką ir kuo mažesnį valstybės kišimąsi į jos reikalus. Nors, kaip bus pažymėta vėliau, santykinis vienos ar kitos pabrėžimas gali skirtis. Liberaliosios politikos teorija gina individų lygybę ir laisvę. Mus pirmiausia domina ekonominis liberaliosios teorijos komponentas.

Liberalusis požiūris į politinę ekonomiją yra įdiegtas ekonomikos disciplinoje Didžiojoje Britanijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Vakarų Europoje. Nuo Adamo Smitho iki dabartinių jo pasekėjų liberalieji mąstytojai nuosekliai laikėsi tų pačių tam tikrų prielaidų ir įsitikinimų dėl žmonių, visuomenės ir ekonominės veiklos prigimties bei pobūdžio. Liberalizmas yra įvairių formų: klasikinis, neoklasikinis, Keyneso, monetarinis, austriškasis, racionalių lūkesčių ir t. t. Jų amplitudė labai plati – nuo atiduodančių pirmenybę lygybės idėjai ir linkstančių prie socialdemokratinės pakraipos bei pritariančių valstybės kišimuisi, siekiant šio tikslo, iki tų, kurie itin pabrėžia laisvės svarbą ir pasisako prieš valstybės kišimąsi į ekonomiką, nors dėl to ir nukenčia socialinė lygybė. Tačiau visos liberalizmo formos – už rinką bei kainų mechanizmą, kaip už veiksmingiausias priemones vidaus ir tarptautiniams ekonominiams santykiams tvarkyti. Iš tikrųjų liberalizmą galima apibūdinti kaip doktriną ir grupę prin-

[1] Terminas *liberalus* šioje knygoje vartojamas turint omenyje Europą, t. y. jos ištikimybę individualizmui, laisvajai rinkai ir privačiai nuosavybei. Tai vyraujantis daugumos Jungtinių Amerikos Valstijų ekonomistų požiūris ir kartu tai ekonomikos teorija, dėstoma JAV universitetuose. Todėl ir Paulas Samuelsonas, ir Miltonas Friedmanas čia laikomi liberaliosios JAV tradicijos šalininkais, nors jų politinės ir teorinės pažiūros svarbiais klausimais skiriasi.

cipų rinkos ekonomikai organizuoti bei valdyti, norint pasiekti patį aukščiausią efektyvumo, ekonominio augimo ir asmens gerovės lygį.

Ekonominis liberalizmas vadovaujasi prielaida, kad rinka atsiranda spontaniškai žmonių poreikiams tenkinti, o veikia pagal pačios vidinę logiką. Žmonės iš prigimties yra ekonominiai gyvūnai, todėl rinka vystosi savaime, be jokio nurodymo iš kokio nors centro. Adamo Smitho žodžiais tariant, žmonijai iš prigimties būdinga „gabenti, derėtis ir mainikauti". Mainams palengvinti ir savo gerovės klestėjimui žmonės sukuria rinką, pinigus ir ekonomines institucijas. Savo straipsnyje *Ekonomikos organizavimas belaisvių stovykloje (The Economic Organization of a P.O.W. Camp)* (1945) R. A. Radfordas parodo, kaip stichiškai ir kokia sudėtinga bei rafinuota atsirado rinka žmonių poreikiams tenkinti, bet kartu pasakoja apie tai, kad buvo reikalinga tam tikra vyresnybė tai primityviai rinkai prižiūrėti ir tvarkyti[2]. Loginis rinkos pagrindas yra tai, jog ji didina ekonominį efektyvumą, maksimizuoja ekonominį augimą ir taip gerina žmonių būvį. Nors liberalai mano, kad ekonominė veikla taip pat stiprina valstybės galią bei saugumą, jie tvirtina, jog svarbiausias ekonominės veiklos tikslas yra nauda individualiam vartotojui. Laisvąją prekybą ir atvirą rinką jie gina todėl, kad jos padidina vartotojui reikalingų prekių bei paslaugų kiekį ir įvairovę.

Pamatinė liberalizmo prielaida yra ta, kad individualus vartotojas, firma arba šeima sudaro visuomenės pagrindą. Individai elgiasi racionaliai ir stengiasi patenkinti tam tikrus poreikius ar įsigyti vertybių už įmanomai mažiausią kainą. Racionalizmas taikomas tik siekiui, bet ne rezultatams. Dėl to, pasak liberalų, nesugebėjimas pasiekti tikslo dėl neišmanymo ar kitų priežasčių nepaneigia jų prielaidos, kad individai elgiasi apskaičiuodami kaštus/naudą bei priemones/tikslus. Galiausiai liberalai teigia, jog individas sieks įsigyti objektą, kol nesusidarė rinkos pusiausvyra, t. y. kol kaštai, susiję su objekto įsigijimu, nesusilygino su nauda. Ekonomistai liberalai stengiasi paaiškinti ekonomiką, o kai kada ir žmogaus elgseną, remdamiesi individualistinėmis ir racionalistinėmis prielaidomis (Rogowski, 1978).

Liberalai taip pat teigia, kad egzistuoja rinka, kurioje individai gauna išsamią informaciją ir todėl gali pasirinkti naudingiau-

[2] Norėčiau padėkoti Michaeliui Doyle už tai, kad jis atkreipė mano dėmesį į šį straipsnį.

sią veiklos kryptį. Individualūs gamintojai bei vartotojai bus labai jautrūs kainų pasikeitimo signalams, o tai padės sukurti lanksčią ekonomiką, kurios sąlygomis santykinių kainų pokyčiai nulems tam tikrus gamybos, vartojimo ir ekonominių institucijų pokyčius. Pastarosios iš esmės traktuojamos kaip ekonominio elgesio produktas, o ne jo priežastis (Davis ir North, 1971). Be to, tikrai konkurencinėje rinkoje mainų sąlygas lemia išimtinai pasiūlos ir paklausos sąlygos, o ne jėga ir prievarta. Jeigu mainai savanoriški, naudos turi abi pusės. Liaudiškai kalbant, „laisvi mainai – ne plėšikavimas".

Ekonomikos teorija, o tiksliau – ekonominė mintis (tai, ką marksistai vadina ortodoksine, arba buržuazine, ekonomika) daugumoje Jungtinių Amerikos Valstijų universitetų laikoma empiriniu mokslu apie naudą maksimizuojančią elgseną. Manoma, kad elgesį lemia neasmeniniai bei politiškai neutralūs „dėsniai". Todėl ekonomika ir politika turi būti atskirtos. Vyriausybė neturi kištis į rinką, išskyrus tuos atvejus, kai rinka patiria nesėkmę (Baumol, 1965), arba siekiant vadinamosios visuomeninės, ar kolektyvinės, gerovės (Olson, 1965).

Iš principo rinka paklūsta paklausos dėsniui (Becker, 1976, p. 6). Šis „dėsnis" (arba prielaida, jei kam tai priimtiniau) teigia, kad žmonės perka daugiau prekių, jei santykinė kaina krenta, ir mažiau, jei ji kyla. Žmonės taip pat linkę pirkti prekių daugiau, jei jų santykinės pajamos didėja, ir mažiau, jei mažėja. Bet koks vystymasis, kuris pakeičia santykinę prekės kainą arba rinkos dalyvio santykines pajamas, skatins arba sukels nenorą įsigyti (arba pagaminti) daugiau ar mažiau prekių. Šis dėsnis veikia visoje visuomenėje. Nors šioje paprastoje koncepcijoje yra tam tikrų išimčių, ji sudaro ekonominių mainų rinkos sistemos veiklos ir sėkmės pagrindą.

Turėdami galvoje paklausą, ekonomistai liberalai vadovaujasi prielaida, kad individai siekia tenkinti savo interesus nepriteklių ir ribotų išteklių pasaulyje. Tai yra esminė ir neišvengiama žmogaus egzistencijos sąlyga. Priimant sprendimą atsižvelgiama į alternatyvų pasirinkimą tarp alternatyvaus turimų išteklių panaudojimo (Samuelson, 1980, p. 27). Pagrindinis liberaliosios ekonomikos mokymas yra pasakymas, kad „nėra tokio dalyko kaip nemokami pietūs". Jeigu kas nors ką nors nori gauti, turi norėti ką nors atiduoti.

Ekonomistai liberalai taip pat laikosi nuomonės, kad rinkos

ekonomika siekia pusiausvyros ir kad stabilumas yra neatskiriama jos ypatybė. Bent jau per ilgesnį laiko tarpą. Ši „savaveiksmės ir save reguliuojančios pusiausvyros koncepcija, pusiausvyros, pasiekiamos padedant racionalios visatos jėgų balansui", yra pati svarbiausia ekonomistams, tikintiems rinkos veikla ir dėsniais, kuriems, manoma, rinka paklūsta (Condliffe, 1950, p. 112). Jeigu rinka dėl kokių nors išorinių (egzogeninių) veiksnių, sakykim, kaip vartotojų skonio pasikeitimas ar naujos gamybos technologijos, išmušama iš pusiausvyros, kainų mechanizmas ilgainiui sugrąžins ją į naujos pusiausvyros būseną. Vėl atsiras kainų ir kiekio balansas. Taigi prekių pasiūlos arba paklausos pokyčiai nulems tam tikrus prekių kainos pokyčius. Lyginamoji statika, pagrindinė šiuolaikinės ekonominės analizės priemonė, remiasi tendencijos į organišką pusiausvyrą prielaida[3].

Pagal dar vieną liberalią prielaidą, pamatinė ilgalaikė interesų harmonija sudaro gamintojų ir vartotojų rinkos konkurencijos, kuri užgožia bet kokį laikiną interesų konfliktą, pagrindą. Individualios naudos siekimas rinkoje padidina socialinę gerovę, nes skatina efektyvumo maksimizaciją, o dėl to atsiradęs ekonominis augimas yra naudingas visiems. Vadinasi, pagal savo indėlį į bendra laimi kiekvienas. Bet tenka pridurti, ne kiekvienas laimi vienodai, nes skiriasi individualus našumas. Esant laisviems mainams, visuomenė, kaip visuma, bus turtingesnė, tačiau naudą individams lems jų ribinis našumas ir santykinis įnašas į bendrą socialinį produktą.

Pagaliau dauguma šių laikų ekonomistų liberalų tiki pažanga, kurią dažniausiai apibūdina kaip turto padidėjimą skaičiuojant vienam žmogui (*per capita*). Jie tvirtina, kad tinkamai funkcionuojančios ekonomikos augimas yra linijinis, palaipsnis ir nenutrūkstantis (Meier ir Baldwin, 1963, p. 70). Jis vyksta kryptimi, kurią vienas kolega ekonomistas pavadino „tipinės MIT* pusiausvyros augimo kreive". Nors politiniai ir kiti įvykiai – karas, revoliucija ar gamtos stichija – tą augimą gali sutrikdyti, ilgainiui ekonomika grįš į stabilaus vystymosi kelią, iš principo le-

[3] Lyginamosios statikos metodą sukūrė Davidas Ricardo. Jį sudaro pusiausvyros būsenoje esančios rinkos modelis, į sistemą įvedamas išorinis kintamasis dydis ir naujos pusiausvyros būsenos apskaičiavimas. Kadangi šis analizės metodas praktiškai nuošalyje palieka klausimą apie išorinio kintamojo dydžio kilmę, jį tik ribotai galima panaudoti ekonominių pokyčių problemai tyrinėti.

* MIT – Massachusetts Institute of Technology.

miamą gyventojų skaičiaus, išteklių ir našumo augimo. Be to, liberalai neigia būtiną ryšį tarp ekonominio augimo ir politinių įvykių bei reiškinių, tokių, kaip karas ir imperializmas. Tos politinės blogybės gali turėti įtakos ekonominei veiklai ir atvirkščiai – ekonominė veikla gali turėti įtakos politinėms blogybėms, tačiau iš esmės jas sukelia ne ekonominiai, bet politiniai veiksniai. Pavyzdžiui, liberalai neigia bet kokį priežastinį ryšį tarp kapitalizmo įsigalėjimo XIX amžiaus pabaigoje bei imperializmo išplitimo po 1870 metų ir Pirmojo pasaulinio karo. Jie mano, kad ekonomika yra pažangi, o politika atsilikusi, taip pat laikosi nuomonės, jog pažanga su politika nesusijusi ir remiasi rinkos evoliucija.

Remdamiesi šiomis prielaidomis ir teiginiais, dabarties ekonomistai sukūrė empirinį ekonomikos mokslą. Per pastaruosius du šimtmečius jie išvedė maksimizuojančio elgesio „dėsnius": santykinio pranašumo ir ribinio naudingumo teorijas bei kiekybinę pinigų teoriją. Kaip man yra aiškinęs Arthuras Lewisas, ekonomistai vidutiniškai maždaug per dvidešimt penkerius metus atranda vieną dėsnį. Tie „dėsniai" yra ir sąlyginiai, ir normatyviniai. Jie daro prielaidą, kad egzistuoja ekonominis žmogus – racionali, maksimizuojanti būtybė – protingo žmogaus *(homo sapiens)* atmaina, kuri žmonijos istorijoje pasitaiko santykinai retai ir egzistavo tik ypač palankių sąlygų periodais. Antra vertus, tie dėsniai yra normatyviniai, nes jie nurodo, kaip visuomenei reikia tvarkyti savo gyvenimą ir kaip žmonės turi elgtis, jeigu jie nori maksimizuoti turtų didėjimą. Ir individai, ir visuomenė tų dėsnių gali nepaisyti, bet taip elgiantis mažėja gamybos efektyvumas. Šiandien egzistuoja visos ekonomikos rinkos veiklai reikalingos sąlygos ir normatyvinė ištikimybė rinkai išplito iš savo gimtinės – Vakarų civilizacijos – į kitas pasaulio dalis ir apima vis didesnį jo plotą. Nepaisant nesėkmių, pasaulis juda rinkos ekonomikos ir vis didėjančios pasaulinės ekonominės tarpusavio priklausomybės kryptimi, nes rinka *yra* efektyvesnė negu bet kuri kita ekonomikos organizacijos forma (Hicks, 1969).

Iš esmės liberalai tiki, kad prekyba ir ekonominių interesų susipynimas yra taikių tarptautinių santykių pagrindas, nes abipusė prekybos ir didėjančios tarpusavio priklausomybės tarp atskirų šalių ekonomikos nauda skatins kooperuotis. Politika žmones skiria, o ekonomika juos vienija. Liberalioji tarptautinė ekonomika skatins tarptautinės politikos nuosaikumą, nes ji sukuria

abipusio suinteresuotumo ryšius ir skatina ištikimybę *status quo*. Tačiau ir vėl svarbu pabrėžti, kad nors „absoliučiai" laisvų mainų sąlygomis kiekvienas turės ar bent jau galės turėti didesnės naudos, „santykinė" nauda bus nevienoda. Kaip tik šis santykinės naudos ir rinkos sistemos sąlygojamas turtų pasiskirstymas sukūrė dvi tarpusavyje besivaržančias ekonominio nacionalizmo ir marksizmo doktrinas.

Nacionalistinis požiūris

Per pastaruosius keletą šimtmečių ekonominis nacionalizmas, kaip ir liberalizmas, patyrė keletą metamorfozių. Keitėsi ir jo pavadinimai, iš kurių pažymėtini: merkantilizmas, valstybiškumas, protekcionizmas, vokiečių istorinė mokykla ir neseniai atsiradęs neoprotekcionizmas. Tačiau visoms toms apraiškoms būdinga ne susisteminta ekonomikos ar politinės teorijos visuma, bet tam tikrų temų ir pažiūrų rinkinys. Svarbiausia ekonominio nacionalizmo idėja yra ta, kad ekonominė veikla tarnauja ir turi tarnauti valstybės sutvirtinimui ir jos interesams. Visi nacionalistai laikosi nuomonės, jog tarptautiniuose santykiuose pirmenybė turi būti atiduodama valstybei, nacionaliniam saugumui ir karinei galiai. Galima išskirti du pagrindinius tos bendros pozicijos požiūrius. Kai kurie nacionalistai tautinių ekonominių interesų išsaugojimą laiko tuo būtinu minimumu, kuris reikalingas valstybės saugumui ir garantuoja jos išlikimą. Neturint geresnio termino, šį apskritai gynybinio pobūdžio požiūrį galima vadinti „nepiktybiniu", arba „nekaltu", merkantilizmu[4]. Antra vertus, yra ir tokių nacionalistų, kurie tarptautinę ekonomiką vertina kaip imperialistinės ekspansijos ir kai kurių šalių kovos už savo didybę areną. Ši agresyvaus nacionalizmo forma vadintina „piktybiniu" merkantilizmu. Tokios ekonominės politikos Rytų Europos šalių atžvilgiu ketvirtajame dešimtmetyje laikėsi fašistinės Vokietijos ekonomikos ministras Hjalmaras Schachtas (Hirschman, 1969).

[4] Nepiktybinio merkantilizmo šalininku galima pavadinti Friedrichą Listą. Jis mano, kad tikras kosmopolitizmas galėtų būti įmanomas tik visoms šalims pasiekus aukštą išsivystymo lygį. Daugiau apie nekaltą ir piktybinį merkantilizmą galima rasti Gilpino knygoje (1975, p. 234–237), taip pat jos dešimtajame skyriuje.

Nors ekonominis nacionalizmas vertintinas kaip valstybės sutvirtinimo siekimas, tam tikri tikslai ir vykdoma bei ginama politika įvairiais laikais įvairiose vietose buvo skirtingi. Bet, kaip Jacobas Vineris yra įtikinamai parodęs savo dažnai cituojamoje pastraipoje, ekonomistus nacionalistus (juos jis vadina merkantilistais) vienija jų pažiūra į turto ir galios santykį:

„Aš manau, kad praktiškai visi merkantilistai, iš kokio jie bebūtų istorinio periodo, šalies arba turėtų kurio nors individo statusą, pasirašytų po šiais teiginiais: 1. turtas yra absoliučiai būtina priemonė galiai įgyti, nesvarbu kam – saugumui ar agresijai – ta galia skirta; 2. galia yra būtina arba vertinga kaip priemonė turtui įgyti arba išsaugoti; 3. ir turtas, ir galia yra tinkami galutiniai valstybės politikos tikslai; 4. tarp šių tikslų egzistuoja ilgalaikė harmonija, nors tam tikromis aplinkybėmis gali tekti kuriam laikui karinio saugumo tikslais ir todėl ilgalaikės gerovės vardan daryti ekonomines aukas“ (Viner, 1958, p. 286).

Galios ir turtų siekimą autoriai liberalai vertina kaip pasirinkimą tarp „patrankų ir sviesto“, kas suponuoja kompromisą, o nacionalistai abu šiuos tikslus laiko papildančiais vienas kitą (Knorr, 1944, p. 10).

Ekonomistai nacionalistai pabrėžia ekonominių veiksnių svarbą tarptautiniams santykiams, o į valstybių – kapitalistinių, socialistinių ar kitokių – kovą dėl ekonominių išteklių žiūri kaip į nuolat plintančią, o iš tikrųjų neatskiriamą nuo pačios tarptautinės sistemos kilmės. Kaip yra pažymėjęs vienas autorius, kadangi ekonominiai ištekliai yra reikalingi valstybės galiai sukurti, kiekvienas nesutarimas iš karto tampa ir ekonominiu, ir politiniu (Hawtrey, 1952). Bent jau ilgalaikėje politikoje valstybės tuo pačiu metu siekia ir turtų, ir galios.

Plisdamas ankstyvajame šiuolaikinės epochos periode, ekonominis nacionalizmas buvo veikiamas XVI, XVII ir XVIII šimtmečių politinio, ekonominio bei karinio vystymosi ir juos atspindėjo tokiu būdu: nuolatinėje konkurencijoje susiformavo galingos nacionalinės valstybės; iškilo iš pradžių prekybai, o vėliau vis daugiau gamybai atsidavusi vidurinė klasė; dėl pokyčių pačioje Europoje, taip pat atradus Naująjį pasaulį su jo ištekliais, suaktyvėjo ekonominė veikla. Didžiulę reikšmę turėjo piniginiais santykiais paremta rinkos ekonomikos evoliucija ir dideli karybos pokyčiai, kuriuos galima apibūdinti kaip „karinę revoliuciją“ (Roberts, 1956). Nacionalistai (arba merkantilistai, kaip juos

tada vadindavo) turėjo rimtą pagrindą prekybą ir nacionalinį saugumą sutapatinti.

Dėl įvairių priežasčių svarbiausias nacionalistų tikslas yra industrializacija (Sen, 1984). Pirmiausia, nacionalistai mano, kad industrializacija, peržengdama savo ribas, kaip išorinis veiksnys, daro įtaką visai ekonomikai ir skatina bendrą jos vystymąsi. Antra, pramonės turėjimą savo galioje jie sieja su ekonomine nepriklausomybe ir politine autonomija. Trečia, ir svarbiausia, pramonė yra vertinama kaip karinės galios ir nacionalinio saugumo pamatas. Beveik kiekvienoje visuomenėje, taip pat liberalioje, vyriausybė vykdo pramonės vystymuisi palankią politiką. Alexanderis Hamiltonas rašė: „Pasirodo, ne tik turtai, bet ir nepriklausomybė bei valstybės saugumas yra materialiai susiję su gamintojų klestėjimu" (cit.: Rostow, 1971, p. 189). Nė vienas dabartinių priklausomybės teoretikų nėra geriau pasakęs. Nacionalistų siekiamas industrializacijos tikslas, kaip bus įrodyta trečiajame šios knygos skyriuje, pats yra vienas didžiausių ekonominio konflikto šaltinių.

Ekonominis nacionalizmas ir ankstyvajame šiuolaikinės epochos periode, ir šiais laikais atsirado iš dalies dėl rinkos ypatybės kaupti turtą ir tarp nevienodos ekonominės galios šalių sukurti priklausomybės sistemą, arba jėgos santykius. Savo nepiktybine, arba gynybine, forma ekonominis nacionalizmas stengiasi apginti savo šalies ekonomiką nuo išorinių ekonominių ir politinių jėgų. Gynybinis ekonominis nacionalizmas dažniausiai iškyla silpnai ekonomiškai išsivysčiusiose šalyse arba stipriai ekonomiškai išsivysčiusiose valstybėse, kurių ekonominė galia pradeda silpnėti. Tokių šalių vyriausybės, siekdamos apginti savo besiplėtojančią arba smunkančią pramonę ir apsaugoti šalies interesus, imasi protekcionistinės arba panašios politikos. Žalingesnė ekonominio nacionalizmo išraiška yra ekonominis karas. Ši forma vyrauja savo sienas ir galią plečiančiose valstybėse. Klasikinis tokios valstybės pavyzdys – fašistinė Vokietija.

Konkuruojančių valstybių pasaulyje santykinę naudą nacionalistas laiko svarbesne už abipusę. Taigi valstybės visą laiką stengiasi pakeisti tarptautinių ekonominių santykių taisykles arba režimą, kad, palyginti su kitomis šalimis, galėtų sau gauti neproporcingai didelę naudą. Kaip kandžiai pažymėjo Adamas Smithas, kiekvienas nori būti monopolistas ir jeigu konkurentai nesustabdys, stengsis toks pasidaryti. Todėl liberalioji tarptautinė

ekonomika negali vystytis, jeigu jos nepalaiko ekonomiškai viešpataujančios valstybės, kurių interesus tokios rinkos išsaugojimas atitinka.

Liberalai pabrėžia abipusę tarptautinių mainų naudą, o nacionalistai, taip pat kaip ir marksistai, tuos santykius laiko iš esmės konfliktiškais. Nors tai neatmeta tarptautinės ekonominės kooperacijos ir liberaliosios politikos vykdymo galimybės, ekonominė tarpusavio priklausomybė niekada nebūna simetriška. Faktiškai ji esti nuolatinių nesutarimų ir nesaugumo šaltinis. Nacionalistai, pradedant Alexanderiui Hamiltonui ir baigiant dabartiniais priklausomybės teoretikais, į pirmą planą iškelia nacionalinę ekonominę nepriklausomybę, o ne ekonominę tarpusavio priklausomybę.

Šiais laikais ekonominis nacionalizmas yra kelių formų. Atsiliepdamas į prekybinę revoliuciją ir tarptautinės prekybos plėtrą ankstyvajame laikotarpyje, klasikinis, arba finansinis, merkantilizmas pabrėždavo reikalą skatinti bei remti prekybą ir mokėjimų balanso perteklių. Kilus pramoninei revoliucijai, industriniai merkantilistai, tokie, kaip Hamiltonas ir Listas, pabrėždavo ne žemės ūkio, bet pramonės ir pramoninės gamybos viršenybę. Po Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų prie minėtų ekonomistų nacionalistų rūpesčių prisidėjo visa apimantis įsipareigojimas pirmenybę teikti šalies gerovei ir gerovės valstybei. Paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais išskirtinėmis dabartinio merkantilizmo ypatybėmis reikia laikyti didėjančią pažangios technologijos svarbą, troškimą „pažangiausių ekonomikos šakų" kontrolę paimti į savo šalies rankas ir atėjimą to, ką geriausia būtų pavadinti „politikos konkurencingumu". Tačiau visais laikais didžiausias ekonomistų nacionalistų rūpestis buvo siekti galios ir nepriklausomybės.

Kokie bebūtų jų ideologijos arba tarptautinės politinės ekonomijos teorijos pranašumai ir trūkumai, išryškindami ekonominės veiklos geografinio išdėstymo ir paskirstymo svarbą nacionalistai randa labai daug šalininkų. Per visą šiuolaikinę istoriją valstybės siekė skatinti pramonės ir pažangios technologijos vystymąsi, taip pat ekonominę veiklą, duodančią didžiausią pelną ir padedančią sukurti šalyje daug darbo vietų. Kiek išgalėdamos valstybės stengiasi remti tokį tarptautinį darbo pasidalijimą, kuris labiausiai atitinka jų politinius ir ekonominius poreikius. Peršasi išvada, kad tol, kol egzistuoja valstybių sistema, tol ekonominis nacionalizmas tarptautiniams santykiams darys didelę įtaką.

Marksistinis požiūris

Panašiai kaip liberalizmas ir nacionalizmas, marksizmas, kurio pagrindines idėjas Karlas Marxas ir Friedrichas Engelsas iškėlė XIX amžiaus viduryje, tapo svarbiu reiškiniu[5]. Paties Marxo pažiūros, laikui bėgant, keitėsi, o jo teorijos visada susilaukdavo prieštaringų vertinimų. Nors kapitalizmą Marxas laikė pasauline ekonomika, susistemintų pažiūrų į tarptautinius santykius nepateikė. Tai padarė vėliau gyvenę marksistai. Dar daugiau, SSRS ir Kinija, marksizmą priėmusios kaip savo oficialią ideologiją, jį perraše taip, kad tarnautų jų pačių tautiniams interesams.

Galima išskirti dvi pagrindines šiuolaikinio marksizmo, kaip ir liberalizmo bei nacionalizmo, kryptis. Pirmoji yra evoliucinis marksizmas, susijęs su Eduardo Bernsteino ir Karlo Kautskio socialdemokratinėmis pažiūromis, dabar susilpnėjęs ir mažai kuo besiskiriantis nuo egalitarinio liberalizmo. Kita kryptis yra revoliucinis Lenino ir bent jau teoriškai – tarybinis, arba SSRS, marksizmas. Atsižvelgiant į jo, kaip į vienos galingiausių valstybių viešpataujančios ideologijos triumfą, laikomas svarbesniu, ir čia jam bus skiriamas ypatingas dėmesys.

Kaip pažymėjo Robertas Heilbroneris (1980), nepaisant tų marksizmo krypčių skirtumų, visuose marksistų raštuose apskritai galima rasti keturis esminius elementus. Pirmas jų yra dialektinis požiūris į pažinimą ir visuomenę, kuris tikrovę apibūdina kaip dinamišką ir konfliktišką. Socialinės pusiausvyros nebuvimo ir dėl to atsirandančių pokyčių priežastis yra klasių kova ir neatskiriamai su tuo socialiniu bei politiniu reiškiniu susijusių prieštaravimų išsprendimas. Pasak marksistų, įgimtos socialinės harmonijos nėra. Nėra ir grįžimo į pusiausvyrą, kaip mano liberalai. Antras elementas yra materialistinis istorijos aiškinimas. Gamybinių jėgų vystymasis ir ekonominė veikla yra svarbiausias istorinių pokyčių variklis, kuris veikia per klasių kovą dėl socialinio produkto pasidalijimo. Trečias elementas – bendras požiūris į kapitalizmo vystymąsi. Kapitalistinis gamybos būdas ir jo likimas priklauso nuo „ekonominių šiuolaikinės visuomenės vystymosi dėsnių“. Ketvirtas – norminė ištikimybė socializmo idėjai. Visi marksistai laikosi nuomonės, kad socialistinė visuomenė

[5] Nors Marxo ir Engelso pažiūros nemažai skyrėsi, visoje šioje knygoje nurodysiu Marxą, atstovaujantį bendram šių dviejų asmenų indėliui.

yra ir būtinas, ir trokštamas istorinio vystymosi tikslas (Heilbroner, 1980, p. 20–21). Iš minėtų elementų mus čia domina tik trečias.

Marksizmas kapitalizmą apibūdina kaip visuomenę, kurioje egzistuoja privati gamybos priemonių nuosavybė ir samdomasis darbas. Marksistai yra įsitikinę, kad kapitalizmo varomosios jėgos yra pelno siekimas ir kapitalo kaupimas konkuruojančioje rinkos ekonomikoje. Darbas liko be gamybos priemonių ir tapo preke, priklausoma nuo kainų mechanizmo. Marxo požiūriu, šios dvi kapitalizmo ypatybės sąlygoja jo dinamiškumą ir padaro jį kol kas pačiu našiausiu ekonominiu mechanizmu. Nors istorinė kapitalizmo misija yra išvystyti ir suvienyti pasaulį, pati kapitalizmo sėkmė pagreitins jo žlugimą. Marxo nuomone, kapitalistinio gamybos būdo atsiradimą, evoliuciją ir žlugimą lemia trys neišvengiami ekonominiai dėsniai.

Pirmas – neproporcingo vystymosi – dėsnis neigia Say dėsnį, kuris (labai supaprastintai kalbant) sako, kad „pati pasiūla sukuria paklausą“, vadinasi, pasiūla ir paklausa visuomet, išskyrus trumpus laiko tarpus, bus subalansuota (žr. Sowell, 1972). Pagal Say dėsnį, pusiausvyros siekiantis procesas paneigia kapitalistinės, arba rinkos, ekonomikos perprodukcijos galimybę. Marxas, panašiai kaip ir Maynardas Keynesas, neigė tendencijos į pusiausvyrą egzistavimą ir įrodinėjo, kad kapitalistinei ekonomikai yra būdinga kai kurių prekių perprodukcija. Marxas teigė, jog dėl kapitalizmo kilmės atsiranda prieštaravimas tarp jo sugebėjimo prekes pagaminti ir vartotojų (darbo užmokestį gaunančiųjų) sugebėjimo jas nupirkti, tad dėl rinkos „anarchijos“ nuolatos esanti gamybos ir vartojimo disproporcija periodiškai sukelia depresijas bei ekonomikos svyravimus. Jis pranašavo, kad vis kylančios ekonominės krizės kaskart darysis nepakeliamesnės ir privers kenčiantį proletariatą prieš sistemą sukilti.

Antras, pagal marksistus, dėsnis, kuris skatino kapitalizmo vystymąsi, yra kapitalo koncentracijos (arba kaupimo) dėsnis. Varomoji kapitalizmo jėga yra pelno siekimas, kas nulemia individualaus kapitalisto poreikį kapitalą kaupti ir jį investuoti. Konkurencija verčia kapitalistus didinti efektyvumą ir kapitalo investicijas arba rizikuoti sužlugti. Dėl to, vystantis kapitalizmui, energingai veikiančios mažumos rankose didėja kapitalo sankaupa, o dauguma vis labiau nuskurdo. Nusigyvenusi smulkioji buržuazija papildo didėjančias skurstančio proletariato gretas, auga

rezervinė bedarbių armija, darbo užmokestis krinta ir kapitalistinė visuomenė subręsta socialistinei revoliucijai.

Trečias kapitalizmo dėsnis yra pelno normos mažėjimas. Kapitalą sukaupus, jo atsiradus pakankamai, pelningumas sumažėja ir todėl mažėja paskatų investuoti. Nors ekonomistai liberalai klasikai tokią galimybę pripažino, jie manė, kad sprendimą galima rasti panaudojant tokias kompensacines priemones, kaip kapitalo bei pagamintų prekių eksportas ir pigių maisto produktų importas (Mill, 1970 [1848], p. 97–104). Antra vertus, Marxas laikėsi nuomonės, jog pelno mažėjimas yra neišvengiamas, kadangi didėjanti konkurencija verčia kapitalistus, mažinant darbo jėgą ir naudojant našesnę technologiją, didinti efektyvumą bei našumą, kas didins nedarbą, o pelningumas, arba pridėtinė vertė, sumažės. Dėl to kapitalistai praranda paskatas investuoti kapitalą į našios gamybos rūšis ir kurti darbo vietas. Tai lems ekonominę stagnaciją, didėjantį nedarbą ir nepaprastą proletariato skurdą. Laikui bėgant, vis didėjantis bei gilėjantis nuosmukis privers darbininkus sukilti ir kapitalistinę ekonominę sistemą sunaikinti.

Marksistinės kapitalizmo kritikos šerdį sudaro teiginys, kad nors atskirai paimtas kapitalistas yra protingas, racionalus (kaip mano liberalai), pati kapitalistinė sistema yra neprotinga, neracionali. Konkurencija rinkoje verčia pavienį kapitalistą taupyti, investuoti ir kaupti. Pelno troškimas yra kapitalizmo degalai, investicijos – variklis, o kaupimas – rezultatas. Tačiau apskritai pavienio kapitalisto kapitalo kaupimas nulemia prekių periodiškos perprodukcijos, kapitalo pertekliaus ir paskatų investuoti praradimą. Gilėjant gamybos ciklo krizėms ir stiprėjant ilgalaikei ekonominei stagnacijai, proletariatas neturės kitos išeities, kaip tik revoliucinės prievartos būdu kapitalizmą nuversti. Taigi, neišvengiamas kapitalizmo prieštaravimas yra tai, kad, kaupiantis kapitalui, kapitalizmas pasėja savo paties žlugimo sėklas, ir jį pakeičia socialistinė ekonominė sistema[6].

Marxas buvo įsitikinęs, kad kapitalizmo subrendimas Europoje ir pasaulio periferijos įtraukimas į rinkos ekonomikos orbitą jau paruošė sąlygas proletarinei revoliucijai ir kapitalistinės

[6] Iš tikrųjų marksistai kaltina kapitalizmo gynėjus vartojant klaidingą argumentaciją. Tai „klaidinga argumentacija, kad, remiantis vien tik tuo, kas tinka daliai, tariamai taip pat *turi būti* teisinga ir visumai" (Samuelson, 1980, p. 11). Panašiai teigė Keynesas: nors individualus taupymas yra dorybė, jeigu taupytų kiekvienas, būtų baisi nelaimė.

ekonomikos žlugimui. Kai Marxo pranašystė neišsipildė, jo pasekėjai Rudolfas Hilferdingas ir Rosa Luxemburg susirūpino kapitalizmo gyvastingumu ir nenoru pasitraukti iš istorinės arenos. Nacionalizmo idėjų stiprumas, ekonominiai kapitalizmo pasiekimai ir imperializmo atsiradimas tapo pagrindu marksistinės minties metamorfozei, kurios kulminacija reikia laikyti pirmą kartą 1917 metais išleistą Lenino veikalą *Imperializmas, kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija* (1939). Parašytas Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, pasinaudojant kitų marksistų darbais, *Imperializmas* buvo ir polemika su savo ideologijos priešininkais, ir pasaulinės kapitalistinės ekonomikos kritikos sintezė. Leninas, išryškindamas savo pažiūras, marksizmą praktiškai iš šalies vidaus ekonomikos teorijos pavertė kapitalistinių šalių tarptautinių politinių santykių teorija.

Leninas, atsižvelgdamas į nacionalizmo pakilimą prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, užsibrėžė tikslą padėti intelektualinius pamatus tarptautiniam komunistiniam judėjimui, kuriam jis turėjo vadovauti. Jis norėjo parodyti, kodėl kai kurių Europos šalių socialistų partijos, ypač Karlo Kautskio vadovaujami Vokietijos socialdemokratai, palaikė savo šalių buržuaziją. Jis taip pat mėgino paaiškinti, kodėl, priešingai negu pranašavo Marxas, proletariatas nenuskurdo. Atvirkščiai, darbo užmokestis kilo, o darbininkai pradėjo kurti profesines sąjungas.

Per laikotarpį nuo Marxo iki Lenino kapitalizmas labai pasikeitė. Marxas rašė apie kapitalizmą, kuris daugiausia ribojasi Europa, apie uždarą ekonomiką, kurios augimo paskatos vieną dieną turėjo išnykti, nes jis susidūrė su įvairiais apribojimais. Tarp 1870 ir 1914 metų kapitalizmas tapo veiklia, technologiška, sparčiai visame pasaulyje plintančia ir atvira sistema. Marxo laikais vyraujantis lėtai besivystančios pasaulinės ekonomikos elementas buvo prekyba. Po 1870 metų didelės apimties kapitalo eksportas iš Didžiosios Britanijos ir kitų ekonomiškai išsivysčiusių šalių pasaulinę ekonomiką ženkliai pakeitė. Užsienio investicijos ir tarptautiniai finansai labai pakeitė šalių ekonominius bei politinius santykius. Be to, Marxo laikų kapitalizmui buvo būdingos mažos, tarpusavyje konkuruojančios pramoninės firmos. Lenino laikais kapitalistinėje ekonomikoje vyravo didžiuliai pramoniniai konglomeratai, kuriuos, pasak jo, savo ruožtu kontroliavo didžiuliai bankų susivienijimai (*haut finance*). Leninas manė, kad ta kapitalizmo išsivystymo pakopa, kai vienas kapitalas

kontroliuoja kitą, t. y. kai finansinis kapitalas kontroliuoja pramoninį, yra aukščiausioji kapitalizmo išsivystymo stadija.

Jis teigė, kad kapitalizmo virtimas imperializmu padėjo jam išvengti trijų kapitalizmo vystymosi dėsnių. Kolonijų užkariavimas įgalino kapitalistinę ekonomiką atsikratyti prekių perprodukcijos, įgyti pigių išteklių ir panaudoti kapitalo perteklių. Kolonijų eksploatacija sudarė galimybę sukurti ekonominį perteklių, kurį kapitalistai panaudojo savo šalių proletariato vadovybei („darbininkų aristokratijai") papirkti. Kolonijinis imperializmas, – teigė Leninas, – tapo neišvengiamu išsivysčiusio kapitalizmo bruožu. Gamybinėms jėgoms vystantis ir bręstant, kapitalistinė ekonomika turėjo plėstis į kitus pasaulio kraštus ir užgrobti kolonijas. Antraip jo laukė ekonominė stagnacija ir revoliucija. Tą būtiną plėtimąsi Leninas laikė galimo tarptautinio kapitalizmo žlugimo priežastimi.

Lenino teiginių esmę sudaro pripažinimas, kad tarptautinė kapitalistinė ekonomika pasaulį tobulina, bet netolygiai. Atskirų šalių kapitalistinė ekonomika kyla skirtingais tempais, ir šis nevienodas valstybių galios didėjimas yra imperializmo atsiradimo, karų bei tarptautinių politinių pokyčių priežastis. Atsakydamas į Kautskio argumentus, jog kapitalistai yra per daug protingi, kad kariautų dėl kolonijų ir užuot kariavę susivienys kolonijoms eksploatuoti („ultraimperializmo" doktrina), Leninas tvirtino, kad tai neįmanoma dėl „netolygaus vystymosi dėsnio".

„Šis klausimas [dėl daugiau negu laikino ir nekonfliktiško kapitalistų susivienijimo galimybės] turi būti pateiktas gana aiškiai, kad neliktų galimybės jokiam kitam atsakymui, kaip tik neigiamam, nes negali būti jokio kito įmanomo pagrindo įtakos sritims pasidalyti esant kapitalizmui [...] kaip tik pasidalijimo dalyvių galios, jų bendrosios ekonominės, finansinės, karinės ir t. t. galios apskaičiavimas. O tų pasidalijimo dalyvių galia keičiasi nevienodai, nes, esant kapitalizmui, įvairių įmonių, trestų ir pramonės šakų ar šalių vystymasis negali būti tolygus. Prieš pusę šimtmečio Vokietija, jos kapitalistinės galios atžvilgiu, palyginti su to meto Anglijos galia, buvo skurdi, nereikšminga šalis. Japonija buvo tokia pat nereikšminga, palyginti su Rusija. Ar „įmanoma", kad per dešimt ar dvidešimt metų santykinė imperialistinių šalių galia liktų nepasikeitusi? Absoliučiai neįmanoma" (Lenin, 1939 [1917], p. 119).

Kaip matyti iš šios citatos ir apskritai iš Lenino pastangų įrodyti, kad tarptautinė kapitalistinė sistema dėl savo kilmės yra nestabili, prie pirmų trijų marksistinių kapitalizmo dėsnių jis pri-

dėjo ketvirtą. Pagal šį dėsnį, kapitalizmo ekonomikai bręstant, kaupiantis kapitalui ir pelningumui mažėjant, kapitalistinės šalys priverstos grobti kolonijas ir paversti jas rinkomis savo prekėms bei kapitalui, taip pat maisto produktų ir žaliavų šaltiniais. Konkuruodamos viena su kita, priklausomai nuo kiekvienos jų santykinės galios kapitalistinės šalys tarpusavyje kolonijas pasidalija. Vadinasi, labiausiai išvystytą kapitalistinę ekonomiką turinti šalis, Didžioji Britanija, užgrobia daugiausiai kolonijų. Tačiau kitos šalys, vystantis jų ekonomikai, pradėjo siekti kolonijų perdalijimo. Šis imperialistinis kivirčas neišvengiamai nulėmė sparčiai ekonomiškai besivystančių ir ekonomiškai silpnėjančių imperialistinių šalių ginkluotą susirėmimą. Remiantis tokia analize, daroma išvada, kad Pirmasis pasaulinis karas buvo karas tarp Didžiosios Britanijos ir ekonomiškai kylančių valstybių dėl teritorijų perdalijimo. Tokie karai dėl kolonijų pasidalijimo ir perdalijimo, – teigė Leninas, – vyks tol, kol į industrializacijos procesą įsiliejusios kolonijos ir imperialistinių šalių proletariatas prieš kapitalizmą sukils.

Bendresne prasme Leninas manė, jog kadangi kapitalistinių šalių ekonomika gerėja ir kapitalą kaupia netolygiai, tarptautinis kapitalizmas gali būti stabilus tik labai trumpą laiką. Kritikuodamas Kautskio ultraimperializmo doktriną, jis teigė, kad visi kapitalistinių šalių susivienijimai yra trumpalaikiai ir rodo neilgai trunkantį šių valstybių jėgos balansą, kurį neišvengiamai suardo netolygaus vystymosi procesas. Balansui suirus tarp kapitalistinių šalių kyla rietenos dėl kolonijų teritorijos.

Netolygaus vystymosi dėsnis ir jo lemtingos pasekmės, atėjus laikui, pradėjo veikti, kadangi pasaulis staiga pasidarė ribotas. Pasaulis pats tapo uždara sistema. Ištisus dešimtmečius Europos kapitalistinės valstybės plėtėsi užimdamos svetimas teritorijas, o imperialistinės valstybės, kolonizuoti tinkamiems plotams mažėjant, buvo priverstos vis dažniau viena su kita kolonijose susidurti ir varžytis. Dėl to prasidėjo nesutarimai. Leninas manė, kad finalinė drama bus imperialistinis Kinijos pasidalijimas, kad, priėjus silpnai ekonomiškai išsivysčiusio pasaulio pasidalijimo ribą, imperialistiniai sankirčiai darysis vis stipresni. Ilgainiui nesantarvė tarp imperialistinių valstybių lems joms priklausančių kolonijų sukilimą, ir Vakarų kapitalizmo galia kolonijose sumažės.

Marksistinę teoriją internacionalizuodamas, Leninas subtiliai, bet žymiai ją pakeitė. Marxo duotoje kapitalizmo kritikoje jo

žlugimo priežastys yra ekonominės. Kapitalizmas turi žlugti dėl ekonominių priežasčių, kadangi proletariatas sukils prieš skurdą ir nepakenčiamas gyvenimo sąlygas. Be to, Marxas tos dramos veikėjais laikė socialines klases. Leninas pakeitė politinę kapitalizmo kritiką, kurioje svarbiausi veikėjai – ekonominės būtinybės stumiamos merkantilistinės nacionalinės valstybės. Jis teigė, kad nors ekonominiu požiūriu tarptautinį kapitalizmą lydi sėkmė, politiškai jis yra nestabilus ir visą laiką graso karu. Išsivysčiusių kapitalistinių šalių darbininkų aristokratija drauge su kapitalistais laikinai naudojasi kolonijų išnaudojimo vaisiais, bet galiausiai už tai brangiai sumokės karo lauke. Leninas manė, kad svarbiausią kapitalizmo prieštaravimą sudaro greičiau ne klasių kova, bet logiškai iš jos kylanti kova tarp tautų ir valstybių. Kapitalizmas pralaimės, nes liaudis sukils prieš jam būdingą karingumą bei to karingumo pasekmes.

Apskritai Leninas teigė, jog nenuginčijamas kapitalizmo prieštaravimas yra tai, kad jis, skleisdamas technologiją, pramonę ir karinę galią, vysto pasaulį ir sėja savo paties žlugimo sėklas. Jis išugdo užsienio konkurentus, kur yra mažesnis darbo užmokestis bei žemesnis gyvenimo lygis. Todėl tie konkurentai gali nurungti anksčiau pasaulio rinkose ekonomiškai vyravusias šalis. Didėjanti ekonominė ir politinė konkurencija tarp smunkančių ir kylančių kapitalistinių valstybių sukelia ekonominę nesantarvę, imperialistinę konkurenciją ir galiausiai – karą. Jis tvirtino, kad toks likimas ištiko XIX amžiaus liberaliąją ekonomiką, kurios centras buvo Didžioji Britanija. Šiandien jis tikriausiai tvirtintų, jog, Jungtinių Amerikos Valstijų ekonomikai smunkant, panašus likimas laukia XX amžiaus liberaliosios ekonomikos, kurios centras yra Jungtinės Amerikos Valstijos.

Sovietų Sąjungoje nugalėjus bolševikams, lenininė kapitalistinio imperializmo teorija tapo tos šalies ortodoksine tarptautinės politinės ekonomijos teorija. Tačiau kiti marksistinės tradicijos pasekėjai tai ortodoksijai nepritarė. Ją taip pat modifikavo kapitalizmo pokyčiai bei kiti istoriniai įvykiai. Gerovės valstybės kapitalizmas įvykdė daugelį tų reformų, kurios, Lenino manymu, kapitalistinėje santvarkoje buvo neįmanomos. Politinės kolonijų kontrolės marksistai jau nebelaiko būtinu imperializmo bruožu. Lenino laikų finansinį kapitalą iš dalies pakeitė mūsų pačių transnacionalinės korporacijos. Pažiūrą, kad kapitalistinis imperializmas skatina mažiau išsivysčiusių šalių ekonomiką, pakeitė teiginys, jog jis toms šalims vystytis trukdo. Kai kurie mark-

sistai tiek įsidrąsino, kad marksistinę teoriją pradėjo taikyti paties Lenino kūriniui – Sovietų Sąjungai. Vadinasi, modifikuotas marksizmas XX amžiaus pabaigoje įvairiais pavidalais tebėra įtakinga viena iš trijų politinės ekonomijos ideologijų.

Ideologijų kritika

Kaip matėme, liberalizmas, nacionalizmas ir marksizmas dėl pasaulinės rinkos ekonomikos, arba (kaip linkę sakyti marksistai) pasaulinės kapitalistinės ekonomikos, pobūdžio ir jos veiklos pasekmių vadovaujasi skirtingomis prielaidomis ir daro prieštaringas išvadas. Šioje knygoje laikomasi nuomonės, kad tos viena kitą neigiančios ideologijos, arba perspektyvos, yra ne kas kita, kaip minties pratybos arba tikėjimo aktas. Nors kai kurios idėjos, arba teorijos, susijusios su viena ar kita pažiūra, remiantis logikos argumentais arba pateikiant priešingus empirinius įrodymus, gali būti parodytos kaip klaidingos arba abejotinos, tų ideologijų negalima nei įrodyti, nei paneigti. Yra keletas priežasčių, dėl kurių tas ideologijas labai sunku patikrinti moksliškai.

Pirmiausia, jos remiasi prielaida, kad liaudis, arba visuomenė, negali būti matuojamos empiriniais kriterijais. Pavyzdžiui, negalima patvirtinti arba suklastoti liberalų racionalaus individo koncepcijos. Individai, kurie, atrodo, veikia priešingai savo pačių interesams, iš tikrųjų gali veikti remdamiesi neteisinga informacija arba siekdami maksimizuoti stebėtojui nežinomą tikslą ir tokiu būdu patvirtina pagrindinės liberalų prielaidos teisingumą. Be to, liberalai tvirtina, kad nors vienas ar kitas individas tam tikru atveju gali atrodyti pasielgęs neracionaliai, racionalumo prielaida iš esmės lieka galioti.

Antra, pranašiškos požiūrio nesėkmės visuomet galima išvengti, to atvejo analizei panaudojus tinkamą (*ad hoc*) hipotezę[7]. Marksizme tiesiog pilna mėginimų paaiškinti pranašiškos marksistinės teorijos nesėkmes. Sakykim, Leninas, siekdamas paaiškinti, kodėl darbininkai, užuot tapę revoliuciniais proletarais, pasidarė profesinių sąjungų nariais, suformulavo „iškreiptos sąmonės" koncepciją. Jo sukurtą kapitalistinio imperializmo teoriją taip pat galima vertinti kaip mėginimą paaiškinti, kodėl neiš-

[7] Apie *ad hoc* hipotezės panaudojimą išankstinio požiūrio nesėkmėms paneigti žr.: Blaug (1978, p. 717).

sipildė Marxo pranašystė apie kapitalizmo žlugimą. Marksistai buvo priversti paskelbti nuodugniai parengtas teorijas, kad galėtų paaiškinti kapitalistams priimtinos gerovės valstybės atsiradimą, kuri, – teigė Leninas, – kapitalizmo sąlygomis atsirasti negali.

Trečia, ir svarbiausia, visos trys ideologijos siekia skirtingų tikslų ir tam tikra prasme reiškinius nagrinėja skirtingu lygiu. Pavyzdžiui, ir nacionalistai, ir marksistai gali daug ką paimti iš liberaliosios ekonomikos kaip nagrinėjimo įrankį, bet atmeta daugelį liberalų prielaidų ir normatyvinių teiginių. Sakykim, Marxas meistriškai pasinaudojo klasikine ekonomika sukurti savo didingai teorijai apie kapitalizmo atsiradimą, dinamišką vystymąsi ir žlugimą. Pagrindinį skirtumą tarp liberalizmo ir marksizmo faktiškai sudaro keliami skirtingi klausimai ir jų sociologinės prielaidos, o ne jų taikoma ekonominė metodologija (Blaug, 1978, p. 276–277).

Lenino išplėtotas marksizmas nelabai daug kuo skiriasi nuo politinio realizmo (Keohane, 1984a, p. 41–46). Politinis realizmas, panašiai kaip ir ekonominis nacionalizmas, pabrėžia valstybės bei nacionalinio saugumo pirmenybę. Nors jie abu nedaug kuo skiriasi, realizmą iš esmės sudaro politinės pažiūros, o ekonominį nacionalizmą – ekonominės. Arba, kitaip sakant, ekonominis nacionalizmas remiasi realistine tarptautinių santykių doktrina.

Ir leninine, ir politinio realizmo teorija teigia, kad valstybės kovoja dėl turtų bei galios, o galios stiprėjimo skirtumai yra tarptautinių nesutarimų ir politinių pokyčių pagrindas (Gilpin, 1981). Tačiau šių dviejų teorijų prielaidos dėl žmogiškosios motyvacijos ir valstybės teorijos bei tarptautinės sistemos pobūdžio skiriasi iš esmės. Žmogaus prigimtį marksistai traktuoja kaip kintančią, kurią iškreipia kapitalizmas ir gali ištaisyti socializmas. Tuo tarpu politiniai realistai mano, kad visų politinių kivirčų šaknys glūdi nekintančioje žmogaus prigimtyje.

Marksistai teigia, jog valstybė galų gale yra valdančiosios socialinės klasės tarnaitė, o realistai į valstybę žiūri kaip į santykinai autonomišką darinį, kuris siekia bendrų nacionalinių tikslų ir negali būti sumenkintas iki tam tikrų kurios nors klasės interesų gynėjo. Marksistų požiūriu, tarptautinę sistemą ir užsienio politiką lemia šalies vidaus ekonomikos sandara. Tarptautinė sistema realistams yra pamatinis užsienio politiką lemiantis veiksnys. Trumpai tariant, karą, imperializmą ir valstybę marksistai

laiko kapitalistinio blogio apraiškomis, kurios išnyks, kai įvyks komunistinė revoliucija. Realistai visa tai laiko neišvengiamais anarchiškos tarptautinės politinės sistemos bruožais.

Iš viso to matyti, kad šios dvi ideologijos žymiai skiriasi. Marksistai teigia, kad nors valstybė ir kova tarp valstybių yra kapitalistinio gamybos būdo pasekmė, kilus paties kapitalistinio gamybos būdo nulemtai neišvengiamai socialistinei revoliucijai, ateityje įsiviešpataus taikos ir tikros harmonijos karalystė. Antra vertus, realistai tvirtina, jog dėl savanaudiškos žmogaus prigimties ir pačios tarptautinės sistemos anarchijos tokios nirvanos žmonija niekada nesulauks. Nors kartkartėmis laikinai nutrūkdama, kova tarp socialinių grupių ir valstybių niekada nesiliauja. Atrodo, nėra pagrindo manyti, kad kuri nors iš šių pranašysčių būtų moksliškai patvirtinta.

Kiekviena iš šių ideologijų turi savo ir stipriųjų, ir silpnųjų teiginių, kurie bus nagrinėjami vėliau. Nors nė viena šių ideologijų neduoda išsamaus ir patenkinamo tarptautinės politinės ekonomijos bei dinamizmo supratimo, visas kartu reikia laikyti naudingomis įžvalgomis. Jos taip pat iškelia svarbius klausimus, gvildenamus tolesniuose šios knygos skyriuose.

Ekonominio liberalizmo kritika

Liberalizmas apima analizės priemonių ir politinių rekomendacijų rinkinį, kuris įgalina visuomenę iš ribotų išteklių gauti didžiausią naudą. Liberalizmo jėgą iš principo sudaro efektyvumo ir maksimalaus visuminio turto siekimas. Rinka yra pati veiksmingiausia ekonominių santykių organizavimo priemonė, o kainų mechanizmas veikia taip, kad ekonominiai mainai garantuotų abipusę ir, vadinasi, visuminę socialinę naudą. Liberalioji ekonomika faktiškai sako visuomenei: „Jeigu nori būti pasiturinti, privalai siekti turtų".

Nuo Adamo Smitho iki šių dienų liberalai stengėsi atrasti dėsnius, nuo kurių priklauso tautų turtas. Nors dauguma liberalų ekonomikos dėsnius laiko būtinais gamtos dėsniais, juos tikslingiausia aiškinti kaip siūlomas gaires žmonėms, kurie daro sprendimus. Dėsnių nesilaikymas kainuoja. Jeigu siekiama kitų tikslų, o ne efektyvumo, prarastas efektyvumas neišvengiamai sąlygoja alternatyviuosius kaštus. Liberalai pabrėžia, kad valstybių politikos visada siejasi tarpusavyje. Pavyzdžiui, jei, propaguojant lygy-

bę ir gėrybių paskirstymą, nebus paisoma efektyvumo, per ilgą laiką vis tiek ištiks ekonominė nesėkmė. Kaip parodė socialistinės ekonomikos praktika, visuomenė, kuri nori būti efektyvi, atitinkamų ekonomikos „dėsnių" visiškai nepaisyti negali.

Ko gero, liberalizmas pirmiausia ginamas per neigimą. Turbūt teisinga, kad, kaip teigia marksistai ir kai kurie nacionalistai, liberaliosios sistemos alternatyva galėtų būti tokia, kai visi turi lygiai naudos, bet taip pat galima alternatyva, kai – absoliučiais skaičiais – *praranda* visi. Daug ką galima pasakyti apie liberaliąją interesų darnos doktriną. Deja, kaip yra nurodęs E. H. Carras, argumentai tai doktrinai pagrįsti dažniausiai pasitelkiami iš tų istorinių laikotarpių, kai vyko „anksčiau nematytas gamybos, gyventojų skaičiaus ir gerovės augimas" (Carr, 1951 [1939], p. 44). Kai tam augimui reikalingos sąlygos išnyksta (kaip atsitiko šio amžiaus trečiojo dešimtmečio pačioje pabaigoje bei ketvirtajame dešimtmetyje ir gali atsitikti paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais), darną pakeičia nedarna, ir aš mėginčiau įrodyti, kad po to einanti liberalių režimų krizė greičiausiai sukels ekonominį konfliktą, nes kiekvienas dalyvis daugiau praranda, nei gauna.

Daugiausia kritikos susilaukia pagrindinės ekonominio liberalizmo prielaidos – racionalūs ekonomikos proceso dalyviai, konkuruojančios rinkos ir pan. – laikomos neatitinkančiomis tikrovės. Iš dalies tokia kritika yra ne visai korektiška, nes liberalai, norėdami paskatinti mokslinius tyrimus, tas prielaidas sąmoningai supaprastina. Joks mokslas be tokio supaprastinimo išsiversti negali. Kur kas svarbiau, kaip nurodo ekonominio liberalizmo gynėjai, apie jų prielaidas spręsti iš rezultatų ir sugebėjimo numatyti, o ne pagal jų tariamą realistiškumą (Posner, 1977, 1 sk.). Šiuo požiūriu savo srityje ekonomikos mokslas įrodė esantis galingas analizės įrankis.

Tačiau liberalųjį ekonomikos mokslą kartu galima kritikuoti keletu svarbių aspektų. Kaip priemonė visuomenei ir ypač jos dinamikai suprasti ekonomikos mokslas yra ribotas. Juo, kaip viską apimančiu požiūriu į politinę ekonomiją, pasinaudoti negalima. Deja, ekonomistai liberalai linkę pamiršti šį neišvengiamą ekonomikos mokslo ribotumą, laiko jį svarbiausiu socialiniu mokslu bei sutinka, kad ekonomikos mokslas taptų imperialistiniu. Kai taip atsitinka, šios mokslo disciplinos pobūdis ir pagrindinės prielaidos ekonomistą gali suklaidinti bei sumažinti jos, kaip politinės ekonomijos teorijos, vertę.

Pirmoji liberaliojo ekonomikos mokslo ribotumo apraiška – kad jis dirbtinai atskiria ekonomiką nuo kitų visuomenės gyvenimo sričių ir egzistuojančią socialinę–politinę sistemą, sakykim, galios pasiskirstymą ir nuosavybės teises; individų, grupių ir šalių išteklius bei kitus turtus; taip pat socialinių, politinių ir kultūrinių institucijų struktūrą, priima kaip sukurtą visiems laikams. Liberalus pasaulis įsivaizduojamas kaip vienodų, protingų ir lygių individų pasaulis, kuriame nėra politinių sienų bei socialinių suvaržymų. Jo „dėsniai" maksimalistines taisykles pateikia visiems ekonomikos veikėjams, nepriklausomai nuo to, kur ir nuo ko jie pradeda. Tačiau gyvenime nuo to, kur žmogus pradeda, dažniausiai priklauso, kur jis baigia (Dahrendorf, 1979).

Kitas liberaliojo ekonomikos mokslo, kaip teorijos, ribotumas yra tendencija nepaisyti ekonominės veiklos rezultatų teisingumo ar bešališkumo. Nepaisant didvyriškų pastangų sukurti „objektyvų" gerovės ekonomikos mokslą, turtų paskirstymas šalies viduje arba tarp šalių nėra svarbiausias liberaliojo ekonomikos mokslo rūpestis. Yra tiesos tų marksistų kritikoje, kurie sako, kad liberalusis ekonomikos mokslas tėra įrankių komplektas kapitalistinei, arba rinkos, ekonomikai vadovauti. Marksistiniu požiūriu, buržuazinės ekonomikos mokslas yra ne holistinis, bet greičiau taikomasis mokslas apie visuomenę. Jis nurodo, kaip mažiausia kaina ribotomis sąlygomis pasiekti tam tikrų tikslų, bet nesiima atsakyti į klausimus, kokia žmogaus ateitis ir kokia jo lemtis, t. y. į klausimus, brangius marksisto ir ekonomisto nacionalisto širdžiai.

Liberalizmo ribotumas taip pat matyti iš prielaidos, kad mainai visuomet yra laisvi ir vyksta konkuruojančioje rinkoje tarp lygių partnerių, kurie turi pakankamai informacijos ir todėl gali turėti abipusės naudos, jeigu jie nutaria vieną vertę iškeisti į kitą. Deja, kaip teigia Charlesas Lindblomas, mainai retai kada būna laisvi ir lygūs (Lindblom, 1977, p. 40–50). Beje, mainų sąlygas gali labai keisti prievarta, nevienoda derybininkų galia (monopolija arba monopsonija) ir kiti iš esmės politiniai veiksniai. Kadangi liberalizmas ignoruoja ne ekonominių veiksnių įtaką mainams ir mainų įtaką politikai, tikros „politinės ekonomijos" faktiškai jis neturi.

Dar vienas liberaliojo ekonomikos mokslo ribotumas – jo analizė būna statiška. Vartotojų paklausos įvairovė, institucijų sistema ir technologinė aplinka priimamos, bent jau trumpam laikotarpiui, kaip pastovūs dalykai ir laikomi suvaržymais bei

alternatyvomis, į kuriuos atsižvelgiant daromi sprendimai ir kompromisai. Klausimai apie ekonominių institucijų ir technologinio aparato kilmę arba jų veiklos kryptį liberalui yra antraeiliai. Ekonomistai liberalai mano, kad socialinės struktūros, atsiliepdamos į kainų svyravimus, keičiasi iš lėto. Nors jie mėgino sukurti ekonominių bei technologinių pokyčių teorijas, lemtingi socialiniai, politiniai ir technologiniai kintamieji dydžiai, turintys įtakos pokyčiams, vertinami kaip sukelti išorinių priežasčių (egzogeniniai) ir išeina už ekonominės analizės ribų. Pasak marksistų kaltinimo, liberalizmas neturi tarptautinės politinės ekonomijos vystymosi teorijos ir linkęs priimti stabilumą bei *status quo* vertybes.

Liberalusis ekonomikos mokslas su savo maksimizuojančio elgesio dėsniais remiasi labai varžančių prielaidų sistema. Jokios visuomenės niekada negalėjo ir negali sudaryti tikras liberalų teorijos „ekonominis žmogus". Veikiančiai visuomenei reikalingi emocionalūs ryšiai ir individualių interesų panaudojimas didesnėms socialinėms vertybėms. Jeigu šito nebus, visuomenė suirs (Polanyi, 1957). Vakarų visuomenė jau toli nuėjo, dėl socialinės ir ekonominės gerovės pažabojusi esminį žmogaus polinkį save išaukštinti (Baechler, 1971). Išlaisvinusi rinkos mechanizmą nuo socialinių ir politinių varžtų, Vakarų civilizacija pasiekė niekada nežinotą gerovės lygį ir rodo pavyzdį, kurio siekia kitos civilizacijos. Tačiau ji tai pasiekė paaukojusi kitas vertybes. Kaip sako ekonomistai liberalai, niekas ir niekada negaunama dykai.

Ekonominio nacionalizmo kritika

Ekonominio nacionalizmo stiprybė yra teiginys, kad svarbiausias tarptautinių santykių veikėjas ir ekonominio vystymosi pagrindas yra valstybė. Nors daugelis mano, kad šiuolaikinės ekonomikos bei technologijos plėtra nacionalinę valstybę pavertė anachronizmu, XX amžiaus pabaigoje ši sistema iš tikrųjų plečiasi. Viso pasaulio tautos siekia sukurti stiprias, galinčias skatinti ir valdyti ekonomiką nacionalines valstybes. Todėl valstybių skaičius pasaulyje didėja. Kaip parodė karas dėl Folklendo salų 1982 metais, nacionalistiniai jausmai gali įsiliepsnoti net senose valstybėse. Nors egzistuoja transnacionalinės ir tarptautinės organizaci-

jos bei struktūros, kurie tikrai turi įtakos tarptautiniams santykiams, valstybės ekonominė ir karinė galia savo reikšme visus tuos veiksnius užgožia.

Antras patrauklus nacionalizmo bruožas yra tas, kad jis pabrėžia saugumo ir politinių interesų svarbą tarptautinių ekonominių santykių praktikai. Visai nebūtina pasidaryti nacionalizmo šalininku, kad suprastum, jog anarchiškoje ir konkuruojančioje tarptautinių santykių sistemoje saugumo sumetimai yra būtina valstybės ekonominės ir politinės gerovės sąlyga. Valstybė, kuri nesugeba pasirūpinti savo saugumu, praranda nepriklausomybę. Kokie bebūtų visuomenės tikslai, ekonominės veiklos įtaka politinei nepriklausomybei ir šalies gerovei visuomet yra vienas didžiųjų valstybės rūpesčių (Strange, 1985c, p. 234).

Trečias nacionalizmo stiprybės elementas yra pabrėžimas, kad ekonominė veikla vyksta tam tikroje politinėje plotmėje, pripažinimas, jog rinka priversta funkcionuoti konkuruojančių grupių ir valstybių pasaulyje. Tų politinių veiksnių santykiai rinkai daro įtaką lygiai taip pat, kaip rinka – politiniams santykiams. Tarptautiniai politiniai santykiai iš esmės yra vienas svarbiausių rinkos veiklą ribojančių ir lemiančių rodiklių. Kadangi valstybės stengiasi paveikti rinką kiekviena savo naudai, rinkos santykiams sukurti ir palaikyti galia yra lemiama. Net iš klasikinio Ricardo pavyzdžio apie Didžiosios Britanijos vilnos mainus į Portugalijos vyną galime matyti, kad tiems mainams įtakos turėjo valstybės galia (Choucri, 1980, p. 111). Iš tikrųjų, kaip teigia Carras, kiekviena ekonominė sistema turi atsiremti į saugų politinį pamatą (Carr, 1951 [1939]).

Viena nacionalizmo silpnybių – teiginys, kad tarptautiniai ekonominiai santykiai visais laikais yra išimtinai nulinės sumos žaidimas, t. y. vienos valstybės laimėjimas būtinai reiškia kitos pralaimėjimą. Prekybą, investicijas ir kitus ekonominius santykius nacionalistai aiškina kaip konfliktinius ir paskirstymo. Tuo tarpu bendradarbiavimo sąlygomis, kaip teigia liberalai, rinka *gali* atnešti abipusę (nebūtinai vienodą) naudą. Naudos visiems galimybė yra tarptautinės rinkos ekonomikos pagrindas. Kita nacionalizmo silpnybė yra manymas, kad galios ir turtų siekimas, bent jau trumpame laikotarpyje, paprastai prieštarauja vienas kitam. Karinės ir kitokios galios kaupimas visuomenei kainuoja ir gali pakirsti jos ekonominį efektyvumą. Tad, kaip teigė Adamas Smithas, merkantilistinė XVIII amžiaus valstybių politika, tapatinusi pinigus su turtu, trukdė didėti realiam, našumo didėjimo

sukuriamam turtui. Jis parodė, kad laisvosios prekybos politika valstybes kur kas labiau praturtintų. Panašiai šiais laikais valstybės ekonomiką gali susilpninti galios tapatinimas su pramone. Pramonės vystymas, nepaisant rinkos reikalavimų arba santykinės naudos, visuomenę gali susilpninti ekonomiškai. Nors konfliktų metu valstybės kartais siekia merkantilistinių tikslų ir vykdo juos atitinkančią politiką, per ilgesnį laiką tokia politika valstybei gali pakenkti.

Prie viso to, kas pasakyta, reikia pridurti, kad nacionalizmas neturi patenkinamos šalies vidaus, valstybės ir užsienio politikos teorijos. Nacionalizmo šalininkai linkę daryti prielaidą, kad visuomenė ir valstybė sudaro vieningą būtį ir kad užsienio politiką lemia objektyvūs bendri tautų interesai. Tuo tarpu, kaip teisingai pabrėžia liberalai, visuomenė yra pliuralistinė, ją sudaro individai ir grupės (individų koalicijos), kurios siekia valstybės aparatą paimti į savo rankas ir priversti jį tarnauti saviems politiniams bei ekonominiams interesams. Nors valstybės, vykdydamos politiką, esti daugiau ar mažiau socialiai autonomiškos ir nepriklausomos, užsienio politika (taip pat ir ekonominė užsienio politika) didele dalimi yra nesutarimų tarp kiekvienos visuomenės viduje viešpataujančių grupių rezultatas. Prekybinį protekcionizmą ir daugumą kitų nacionalistų daromų politinių žingsnių skatina pastangos panaudojant vieną ar kitą gamybos elementą (kapitalą, darbą arba žemę) įgyti monopolinę padėtį ir tokiu būdu padidinti savo ekonominės rentos dalį. Nacionalistų politikoje dažniausiai matyti noras paskirstyti pajamas ne vartotojų ir visos visuomenės, bet gamintojų interesų labui[8].

Taigi, nacionalizmą galima vertinti arba kaip valstybės sutvirtinimo, arba kaip tam tikrų gamintojų grupių, kurios daro įtaką valstybės politikai, teoriją. Dėl nesugebėjimo tiksliai įvertinti ir daryti skirtumo tarp dviejų galimų ekonominio nacionalizmo prasmių nacionalistams galima prikišti, kad jie savo prielaidos apie politinių apribojimų įtaką ekonomikos rezultatams netaiko nei vidaus, nei užsienio politikos klausimams spręsti. Jie nepakankamai įvertina tą faktą, kad šalies vidaus politinės grupuotės dažnai naudoja nacionalistines idėjas, visų pirma šalies saugumo, savo pačių interesams „prastumti".

[8] Yra daug literatūros apie tarifų ir kitų prekybos apsaugos, siekiant specifinės naudos, politinę ekonomiją. Kaip pažymėta, ekonominės politikos formavimo klausimai šioje knygoje negvildenami. Nuodugnų šio požiūrio į tarifus ir su jais susijusių temų aptarimą galima rasti Frey darbe (1984b).

Praeityje svarbiausi nacionalistinių sentimentų objektai buvo žemė ir kapitalas, o šiais laikais ekonomiškai toli pažengusiose šalyse iš trijų gamybos veiksnių labiausiai nacionalistiniu ir protekcionistiniu tapo darbas. Labai judraus kapitalo ir išteklių pasaulyje darbas siekia panaudoti valstybę pavojuje atsidūrusiems savo interesams apginti. Išaugusi darbo galia šiuolaikinėje gerovės valstybėje, kaip parodysiu vėliau, tapo viena svarbiausių ekonominio nacionalizmo jėgų.

Nacionalistų pabrėžiamo protekcionizmo ir industrializacijos pagrįstumą nustatyti sunkiau. Teisinga, kad industrializacijos pradžioje visos didžiosios pramoninės šalys turėjo stiprias valstybes, kurios gynė ir palaikė jų pramonę, ir kad be tokio protekcionizmo „vystykluose" esanti besivystančių šalių pramonė nebūtų atlaikiusi galingų ekonomiškai išsivysčiusių šalių firmų konkurencijos. Tačiau yra nemažai atvejų, rodančių, jog daugelyje šalių pernelyg didelis protekcionizmas buvo neefektyvios pramonės ir net labai lėto bendro ekonominio vystymosi priežastis (Kindleberger, 1978b, p. 19–38). Pavyzdžiui, paskutiniame XX amžiaus ketvirtyje Taivano ir Pietų Korėjos ekonomika (jose protekcionizmas buvo ribotas, o konkurencingos eksportui gaminančios pramonės šakos – palaikomos) pasiekė geresnių rezultatų negu silpnai ekonomiškai išsivysčiusios šalys, industrializaciją mėginusios vykdyti atsitvėrusios aukštomis tarifų sienomis ir kartu laikydamosi strategijos importą pakeisti savais gaminiais.

Nacionalistų polinkis atiduoti pirmenybę pramonei, o ne žemės ūkiui taip pat negali būti vertinamas vienareikšmiškai. Reikia sutikti, kad pramonė, palyginti su žemės ūkiu, turi tam tikrų pranašumų. Pramoninės technologijos įdiegimas visuomenėje turi pramonės sritį peržengiančios įtakos, nes, gerindamas darbo jėgos kokybę ir didindamas kapitalo pelningumą, padeda keisti bei modernizuoti visus ekonomikos aspektus[9]. Tačiau visada dera prisiminti, jog reta šalis vystėsi prieš tai neįvykdžiusi žemės ūkio revoliucijos ir nepasiekusi didelio jo našumo (Lewis, 1978a). Kai kurių pasaulio šalių, pavyzdžiui, Danijos, Jungtinių Amerikos Valstijų, vadinamosios fermų juostos, klestinčios Vakarų Kanados ekonomikos pamatas faktiškai yra efektyvus žemės ūkis (Viner, 1952). Be to, šiose šalyse valstybė žemės ūkio plėtrą skatino ir palaikė.

Kai kas gali padaryti išvadą, jog nacionalistai yra iš esmės

[9] Cornwallis (1977) pateikia įtikinančių argumentų, rodančių, kad pramonė, palyginti su žemės ūkiu, yra reikšmingesnis ekonominio vystymosi veiksnys.

teisūs, tvirtindami, kad valstybė turi vaidinti svarbų vaidmenį. Stipri valstybė iš tikrųjų yra reikalinga pramonei palaikyti ir kai kuriais atvejais – apginti bei skatinti efektyvią žemės ūkio gamybą. Tačiau šis aktyvus valstybės vaidmuo yra nors ir būtina, bet nepakankama sąlyga. Stipri ir į ekonomikos reikalus besikišanti valstybė ekonomikos vystymosi negarantuoja. Iš tikrųjų tam vystymuisi ji gali pakenkti. Tikrai būtina ekonominio vystymosi sąlyga yra tik efektyvi ekonominė žemės ūkio ir pramonės organizacija. Daugeliu atvejų padeda rinka. Abi šios politinės bei ekonominės sąlygos yra būdingos tarptautinės sistemos ekonomiškai išsivysčiusių ir sparčiai industrializuojamų šalių ekonomikai.

Svarbu suprasti, kad koks bebūtų ekonominis nacionalizmas, jis tebėra patrauklus. Per visą šiuolaikinę istoriją didžiausias valstybių rūpestis buvo ir tebėra tarptautinė ekonominės veiklos geografija. Pradedant XVII amžiumi, iki šių dienų valstybės vykdė sąmoningą pramoninės ir technologinės plėtros politiką. Siekdamos stabilios karinės galios ir manydamos, kad pramonė duoda didesnę „pridėtinę vertę“ (žr. III skyriaus 26 išnašą) negu žemės ūkis, vienas svarbiausių šiuolaikinės nacionalinės valstybės tikslų yra sukurti ir apginti savo pramoninę galią. Tol, kol egzistuoja prieštaravimų kupina tarptautinė sistema, nacionalizmas išliks labai patrauklus.

Marksistinės teorijos kritika

Marksizmas teisingai nurodo ekonomikos – materialinių gėrybių gamybos ir paskirstymo – vietą, kur ji iš tikrųjų yra: politinio gyvenimo centre arba netoli jo. Liberalai paskirstymo klausimus ignoruoja, nacionalistams pirmiausia rūpi *tarptautinis* turto paskirstymas, o marksistai sutelkia dėmesį į šalies ir tarptautinės rinkos ekonomikos įtaką turto paskirstymui. Jie atkreipia dėmesį į būdus, kuriais prekybą, investicijas ir kitus tarptautinius ekonominius santykius reguliuojančios taisyklės bei režimai veikia turto tarp socialinių grupių ir valstybių paskirstymą (Cohen, 1977, p. 49)[10]. Tačiau nėra reikalo būti materialistinio istorijos aiškinimo arba klasių kovos primato šalininku, kad suprastum, jog būdai bei keliai, kuriais individai užsidirba pragyvenimui ir

[10] Krasnerio redaguotoje knygoje (1982c) aprašyta plati diskusija dėl tarptautinių režimų koncepcijos.

skirsto turtą, yra nepaprastai svarbus socialinę struktūrą ir politinį elgesį lemiantis veiksnys.

Kitas marksizmo indėlis yra tai, kad jis pabrėžia vidaus ir tarptautinio darbo pasidalijimo svarbą. Kaip teisingai savo veikale *Vokiečių ideologija* nurodo Marxas ir Engelsas, bet kuris darbo pasidalijimas suponuoja priklausomybę, t. y. politinį santykį (Marx ir Engels, 1947 [1846]). Rinkos ekonomikoje ekonominiai ryšiai tarp visuomenės grupių ir valstybių įgauna lemiamą reikšmę, sąlygodami jų gerovę bei politinius santykius. Tačiau marksistinė analizė yra per daug ribota, nes ekonominė tarpusavio priklausomybė yra ne vienintelė ir net ne pati svarbiausia tarptautinių santykių apraiška. Politiniai ir strateginiai santykiai tarp politinio proceso veikėjų yra lygiai taip pat svarbūs ar net svarbesni ir negali tarnauti tik ekonominiams išskaičiavimams, bent jau turint galvoje ekonomiką, kaip ją apibrėžia marksistai.

Marksistinė tarptautinės politinės ekonomikos teorija vertinga ir tuo, kad ji sutelkia dėmesį į tarptautinius politinius pokyčius. Nei liberalizmas, nei nacionalizmas išsamios socialinių pokyčių teorijos neturi, o marksizmas, aiškindamas tarptautinės sistemos dinamiką, iškelia ekonominio ir technologinio vystymosi reikšmę. Kaip nurodoma Lenino netolygaus vystymosi dėsnyje, skirtingos valstybių galios augimas yra pagrindinė tarptautinių politinių pokyčių priežastis. Leninas bent iš dalies buvo teisus sakydamas, kad Pirmąjį pasaulinį karą sukėlė netolygus pramoninių valstybių galios stiprėjimas ir ginčas dėl teritorijų pasidalijimo. Vargu ar galima abejoti, kad netolygi kelių Europos valstybių plėtra, kuri ilgainiui turėjo įtakos galios pusiausvyrai, prisidėjo prie bendro jų nesaugumo. Konkurencija dėl rinkų bei imperijų tarpvalstybinius santykius tikrai pablogino. Be to, didėjantis paprasto žmogaus supratimas, kaip pasaulinės rinkos pasikeitimai ir kitų šalių ekonominė politika daro poveikį jo asmeninei gerovei bei saugumui, tapo reikšmingu veiksniu nacionalistiniams prieštaravimams atsirasti. Ekonominės tarpusavio priklausomybės didėjimas ir tautoms, ir piliečiams vėl sukėlė nesaugumo bei pažeidžiamumo jausmus, taip pat pasipiktinimą užsienio politiniais ir ekonominiais varžovais.

Marksistai, be jokios abejonės, taip pat yra teisūs, teigdami, kad kapitalistinė ekonomika, bent jau tokia, kokią mes žinome iš istorijos, plečiasi per prekybą, ypač per kapitalo eksportą. Patys klasikai ekonomistai liberalai yra pažymėję, kad ekonominis augimas ir kapitalo kaupimas lemia kapitalo atnešamo pelno

normos mažėjimą. Tačiau tie patys ekonomistai taip pat tvirtina, jog mažėjimą gali sustabdyti tarptautinė prekyba, užsienio investicijos ir kitos priemonės. Tuo metu, kai prekyba kapitalo perteklių sutraukia, skatindama gamybą eksportui, užsienio investicijos kapitalą „ištraukia". Taigi, liberalai klasikai vienijasi su marksistais, teigdami, kad kapitalistinei ekonomikai yra būdinga organiška prekių ir kapitalo pertekliaus eksporto tendencija.

Ši tendencija leido padaryti išvadą, kad kapitalizmo pobūdis yra internacionalinis, ir jo vidinis dinamizmas skatina išorinį ekspansionizmą. Kai uždaroje kapitalistinėje ekonomikoje nėra technologinės pažangos, nepakankamas vartojimas, kapitalo perteklius ir viso to sąlygojamas pelno normos mažėjimas ilgainiui nulemia tai, ką Johnas Stuartas Millis pavadino „pozicine valstybe" (Mill, 1970 [1848], p. 111). Tuo tarpu atviroje pasaulinėje ekonomikoje, kuriai būdingas besiplečiantis kapitalizmas, gyventojų skaičiaus didėjimas ir technologinės pažangos sąlygojamas efektyvumo augimas nėra ekonominę stagnaciją sukeliančios ekonominės priežastys.

Antra vertus, komunistinės, arba socialistinės, ekonomikos kilmė neduoda galimybės *jai* plėstis tarptautiniu mastu. Komunistinėje ekonomikoje investicijas ir vartojimą nustato valstybinis planas ir, be to, valstybės rankose yra užsienio prekybos bei kitų mainų monopolis[11]. Žinoma, politiniais ar strateginiais sumetimais komunistinė ekonomika kapitalą gali eksportuoti arba jai gali tekti investuoti užsienyje, norint gauti gyvybiškai svarbius žaliavų šaltinius. Marksistinis režimas gali nuspręsti, kad jam pelninga investuoti užsienyje arba vykdyti kitas prekybines operacijas. Sovietų Sąjunga kartkartėmis apibūdinama kaip sumanus prekybininkas, ir Ralpho Hawtrey teiginys, kad socialistinės ar komunistinės vyriausybės atėjimas ne panaikina pelno motyvą, o tik jį panaudoja valstybės reikalams, nėra visai be pagrindo (Hawtrey, 1952). Nepaisant to, turint galvoje komunistinės visuomenės paskatų sandarą, kurioje svarbiausia reikšmė skiriama prestižui, jėgai ir ideologijai, vargu ar galima tikėtis, kad ji skatintų ekonomikos plėtimąsi į užsienį. Greičiau vyrauja kryptis ekonomiką pajungti politikai ir nacionalistiniams valstybės tikslams (Viner, 1951).

Marksistai iš tikrųjų teisūs, sakydami, jog kapitalizmui rei-

[11] Vertingą kapitalistinės ir komunistinės ekonomikos priešingos elgsenos analizę duoda Wilesas (1968).

kalinga atvira pasaulinė rinka. Kapitalistai trokšta atverti duris prekių ir kapitalo eksportui į kitų šalių ekonomiką. Prekių eksportas, kaip nurodo Keynesas, daro įtaką paklausai, kuri stimuliuoja kapitalistinės ekonomikos aktyvumą, o kapitalo eksportas padeda didinti visuminę pelno normą. Užsienio rinkų prekėms ir kapitalui praradimas kapitalizmui būtų lemtingas, nes dėl uždaros kapitalistinės ekonomikos tikriausiai labai sumažėtų ekonomikos plėtra. Yra pagrindo manyti, kad be atviros pasaulinės ekonomikos kapitalistinė sistema (suprantama, tokia, kokią mes žinome) negalėtų išsilaikyti. Kaip nurodė Marxas, esminis kapitalizmo bruožas yra kosmopolitizmas. Kapitalisto ideologija yra internacionalistinė. Vienoje atskiroje šalyje kapitalizmas, be jokios abejonės, būtų neįmanomas.

XIX ir XX amžiuje Didžioji Britanija ir Jungtinės Amerikos Valstijos, kaip viešpataujančios pasaulyje kapitalistinės valstybės, pasaulinei ekonomikai kurti ir palaikyti naudojo savo galią. Savo įtaka jos šalino barjerus, kurie trukdė laisvai judėti prekėms ir kapitalui. Simono Kuznetso žodžiais tariant, ten, kur buvo reikalinga, „galingesnės ekonomiškai išsivysčiusios šalys jėga užkrovė nenorintiems partneriams tarptautinės prekybos ir darbo pasidalijimo galimybes“ (Kuznets, 1966, p. 335). Siekdamos savų interesų, norėdamos apginti savo šalių prekybininkų bei investuotojų nuosavybės teises, jos sukūrė tarptautinius įstatymus (Lipson, 1985). O kai didžiosios prekybinės valstybės nebegalėjo arba nenorėjo priversti vykdyti laisvosios prekybos taisyklių, liberalioji sistema pradėjo silpnėti. Todėl šiuo požiūriu marksistai yra teisūs, kad kapitalizmas yra šiuolaikinis imperializmas.

Silpniausia marksizmo, kaip tarptautinės politinės ekonomijos teorijos, vieta – marksistų nesugebėjimas tinkamai įvertinti politinių ir strateginių veiksnių svarbos tarptautiniams santykiams. Galima palankiai žiūrėti į marksistų įžvalgas, bet nėra reikalo priimti jų teoriją, teigiančią, kad dabartinių tarptautinių santykių dinamizmo priežastis yra kapitalistinės ekonomikos poreikis eksportuoti prekes ir kapitalo perteklių. Pavyzdžiui, nepriimtinas marksistų tvirtinimas, jog karo priežastis yra netolygi įvairių šalių tautinės ekonomikos plėtra. Kaip parodė nesenas konfliktas tarp Kinijos ir Sovietų Sąjungos, tarpvalstybinius konfliktus gali nulemti atskirų valstybių varžybos, nepriklausomai nuo šalių vidaus ekonomikos pobūdžio ir lygio. Nors konkurencija dėl prekių ir kapitalo panaudojimo rinkų tikrai gali būti

tarptautinės įtampos priežastis bei vienas imperializmo plitimo ir karo kilimo veiksnių, kapitalistinių valstybių užsienio politikai paaiškinti to nepakanka.

Pavyzdžiui, istorija nepatvirtina Lenino teiginio, kad Pirmojo pasaulinio karo priežastis buvo kapitalizmo ir rinkos sistemos vystymosi logika. Svarbiausi ginčai dėl teritorijų tarp Europos valstybių, kurie priartino karą, buvo ne ginčai dėl užjūrio teritorijų, kaip tvirtino Leninas, bet glūdėjo pačioje Europoje. Pagrindinė karą sukėlusi kibirkštis buvo nesutarimai dėl nykstančios Otomanų imperijai priklausančių Balkanų teritorijos perdalijimo. Tam tikra prasme jis buvo ekonominis, kadangi jo pagrindą sudarė Rusijos imperijos siekimas gauti išėjimą į Viduržemio jūrą (Hawtrey, 1952, p. 117–118). Marksistai negali paaiškinti, kodėl didžiausi imperialistiniai konkurentai – Didžioji Britanija, Prancūzija ir Rusija – buvo toje pačioje kilusio nesutarimo pusėje ir kodėl jos kariavo su Vokietija, kurios užsienio politikos interesai už Europos ribų buvo nedideli.

Be to, Leninas klydo pagrindinės imperializmo varomosios jėgos ieškodamas vidiniame kapitalistinės sistemos vystymesi. Kaip marksistinės imperializmo teorijos analizėje yra nurodęs Benjaminas J. Cohenas, Europos valstybių politiniai ir strateginiai susidūrimai buvo svarbesni. Bent iš dalies kaip tik padėtis tarp didžiųjų Europos valstybių nulėmė tarpvalstybinę konkurenciją kolonijose (Cohen, 1973). Kiekvienas šių kivirčų (išskyrus būrų karą) iš principo buvo išspręstas diplomatinėmis priemonėmis. Ir galiausiai – Europos valstybių užjūrio kolonijos ekonomiškai buvo mažai reikšmingos. Kaip rodo paties Lenino pateikti duomenys, beveik visos Europos šalių investicijos pirmiausia buvo nukreiptos į „neseniai apgyventus kraštus“ (Jungtines Amerikos Valstijas, Kanadą, Australiją, Pietų Afriką, Argentiną ir t. t.), o ne į jų priklausomybėje esančias kolonijas, kurias šiandien vadiname Trečiuoju pasauliu (Lenin, 1939 [1917], p. 64). Priešingai Lenino nuomonei, kad investicijas seka politika, per tą laikotarpį tarptautiniai finansai daugiausia tarnavo užsienio politikai, ką gerai rodo Prancūzijos paskolos carinei Rusijai[12]. Taigi, nors marksizmas pagrįstai telkia dėmesį į politinius pokyčius, jis, kaip politinės ekonomijos teorija, turi daug rimtų spragų.

[12] Puikiai tai įrodė Herbertas Feisas (1964 [1930]) ir Eugene Staley (1935).

Trys iššūkiai pasaulinei rinkos ekonomikai

Nors marksizmas, kaip rinkos ir kapitalistinio pasaulio ekonomikos teorija, yra ganėtinai ribotas, jis iškelia tris klausimus, kurių negalima lengva ranka atmesti ir kurie nepaprastai svarbūs, norint suprasti šiuolaikinės epochos tarptautinių santykių dinamiką. Pirmas yra ekonominės ir politinės netolygaus augimo pasekmės. Antras – rinkos ekonomikos ir užsienio politikos santykis. Trečias – rinkos ekonomikos sugebėjimas keisti savo mažiau patrauklius elementus ir apriboti jų neigiamą poveikį.

Netolygaus augimo procesas

Tai, kad dėl netolygaus ekonominio augimo kyla politiniai nesutarimai, iš esmės paaiškina du vienas kitam prieštaraujantys požiūriai. Marksizmas, ypač Lenino dėsnis apie netolygų vystymąsi, konflikto šaltiniu laiko ekonomiškai išsivysčiusių kapitalistinių šalių poreikį eksportuoti prekes bei kapitalą ir siekti imperialistinių užkariavimų. Politinis realizmas pabrėžia, kad ginčas tarp valstybių dėl ekonomikos išteklių ir politinės viršenybės yra neatskiriamas anarchiškos tarptautinės sistemos bruožas. Realistų požiūriu, netolygus augimas sukelia nesantarvę tarp kylančių ir silpnėjančių valstybių, kai jos siekia pagerinti arba išlaikyti savo santykinę padėtį tarptautinės politikos hierarchijoje.

Kaip jau buvo sakyta, nėra patikimo būdo tam prieštaravimui išspręsti ir atiduoti pirmenybę tai ar kitai teorijai. Ir marksizmas, ir politinis realizmas gali priskirti sau nuopelnus dėl netolygaus augimo aiškinimo pasitelkę politinių nesutarimų priežasčių tarp valstybių analizę. Netinkamai parinktus faktus ir prieštaringus įrodymus galima „pateisinti" pasitelkus laikinai tam reikalui sukurtą kokią nors hipotezę. Kadangi atrodo, kad nė vienos šių teorijų negalima patikrinti, kiek jos yra falsifikuotos, tarptautinės politinės ekonomijos tyrinėtojai, priklausomai nuo jų požiūrio į tarptautinės ekonomikos ir tarptautinės politikos santykį, priversti pasidaryti vienos ar kitos teorijos šalininkais.

Šiuo klausimu aš laikausi politinio realizmo pozicijos. Netolygus augimas konfliktus sukelia todėl, kad jis suardo tarptautinės politikos *status quo*. Ekonominės veiklos geografijos poslinkiai pakeičia turto ir galios pasiskirstymą tarp sistemoje esančių valstybių. Šis galios paskirstymas ir jo poveikis atskirų valstybių

statusui bei gerovei išryškina konfliktą tarp kylančių ir smunkančių valstybių. Jeigu jis neišsprendžiamas taikiai, gali virsti tuo, ką visur vadinau „karu dėl hegemonijos", kurio galutinis tikslas yra nulemti, kuri valstybė ar valstybės užims viešpataujančią padėtį naujai susidariusioje tarptautinėje hierarchijoje (Gilpin, 1981). Manau, kad, aiškinant santykį tarp netolygaus augimo ir politinio konflikto, realistinė šio reiškinio interpretacija už marksistinę yra pranašesnė.

Taigi, Lenino „netolygaus vystymosi dėsnį", taikomą Pirmojo pasaulinio karo priežastims paaiškinti, galima supriešinti su iš esmės realistiniu Simono Kuznetso paaiškinimu. Knygoje *Šiuolaikinės ekonomikos augimas (Modern Economics Growth)* Kuznetsas į savo nuodugnią ekonominio augimo analizę įterpia tyrimą, kurio tikslas yra atsakyti į klausimą, ar buvo ryšys tarp ekonominio augimo ir pirmojo šiame šimtmetyje didžiojo karo (Kuznets, 1966).

Pirmiausia Kuznetsas išryškina didžiulį galios stiprėjimą prieš karą. „Didėjanti ekonomiškai išsivysčiusių šalių gamybinė galia, kurios pagrindą sudarė vis labiau šiuolaikinės ekonomikos augimą skatinanti mokslu besiremianti technologija, taip pat reiškė didesnę galią ginkluotame konflikte ir didesnes galimybes ilgai trunkančioje kovoje" (Kuznets, 1966, p. 344). Tuo pačiu metu besitęsiantis kapitalo ir šiuolaikinės technologijos kaupimas įgalino valstybes kariauti niekada neregėtus karus.

Antra, tokius didžiuosius karus Kuznetsas vertina kaip „galutinį valstybių santykinės galios pasikeitimo patikrinimą, kuris turi išspręsti nesutarimus dėl to, ar tie pokyčiai iš tikrųjų įvyko ir ar priverstinis politinis sureguliavimas yra pateisinamas" (Kuznets, 1966, p. 345). Kitaip sakant, karo tikslas yra patikrinti, ar dėl ekonominio augimo galios sistemoje atsiradęs paskirstymas veikė taip, kad pasikeistų sistemos pagrindą sudarantis jėgų balansas, o jeigu šis pasikeitė, tada galima tikėtis naują galios paskirstymą rodančių politinių ir teritorinių pokyčių. Šiais laikais, kai vyksta greitas ir nenutrūkstantis ekonominis augimas, bus dažnų ir ženklių santykinės ekonominės, o kartu ir karinės, galios pasikeitimų. „Jeigu karai yra reikalingi tokiems pasikeitimams patvirtinti arba paneigti, tų pokyčių sparta ir dažnumas gali būti dažnų konfliktų patikrinant galią priežastis" (ten pat). Taigi, didžiuosius karus sukelia netolygus valstybių galios augimas.

Galiausiai Kuznetsas teigia, jog „didieji karai yra susiję su

kelių didelių, šių dienų ekonomikos augimo procese atsiradusių ekonomiškai išsivysčiusių šalių iškilimu" (Kuznets, 1966, p. 345). Nelengvos taikos šimtmetis buvo įmanomas todėl, kad nemažą to laikotarpio dalį buvo tik viena didelė išsivysčiusi ekonominį augimą skatinanti valstybė. Kitų industrinių ir augančių valstybių, ypač Vokietijos po 1870 metų, iškilimas ilgainiui nulėmė karą dėl hegemonijos. Kelių didelių ekonomiškai išsivysčiusių šalių atsiradimas yra reikalinga, nors gal ir nepakankama, sąlyga pasauliniam karui kilti. „Ta prasme tai buvo *Pax Britannica* amžius, pasibaigęs, kai viešpataujanti šalis nebegalėjo ilgiau vyrauti ir priversti tokią didelę pasaulio dalį gyventi taikiai" (ten pat). Kalbant apie ekonominio augimo ir karinių susidūrimų ryšį, vargu ar galima dar ką nors pridurti.

Rinkos ekonomika ir užsienio politika

Kritikuodami rinkos, arba kapitalistinę, visuomenę, marksistai taip pat teigia, kad ji vykdo agresyvią užsienio politiką. Liberalai, žinoma, teigia priešingai: kapitalistinė ekonomika iš esmės yra pacifistinė. Pavyzdžiui, savo esė apie imperializmą Josephas Schumpeteris teigė, kad kapitalistai yra nekaringi, o dabartinių karų priežasčių reikia ieškoti ikikapitalistinėse „rudimentinėse" socialinėse struktūrose (Schumpeter, 1951). Jis tvirtino, kad tikrai kapitalistinės valstybės užsienio politika visada bus taiki.[13] Marksistai, liberalai ir nacionalistai ilgą laiką diskutavo, ar ekonominė tarpusavio priklausomybė yra taikių santykių, ar nesutarimų tarp tautinių valstybių šaltinis. Liberalai mano, kad abipusė prekybos nauda ir besiplečianti tarpusavio priklausomybė skatina bendradarbiavimo santykius. Jie laikosi nuomonės, jog karas, kaip bandė įrodyti Normanas Angellis garsiojoje prieš ketverius metus iki Pirmojo pasaulinio karo parašytoje knygoje *Didžioji iliuzija (The Great Illusion)* (1910), pasidarė neįmanomas, kadangi, šiuolaikinės industrinės visuomenės požiūriu, jis yra neetiškas ir neapsimoka. O nacionalistams prekyba yra tik kita tarptautinės konkurencijos arena todėl, kad ekonominė tarpusavio priklausomybė sumažina valstybių saugumą ir padaro jas pažeidžiamesnes išorinių ekonominių bei politinių jėgų.

[13] Michaelis Doyle (1983) puikiame dviejų dalių straipsnyje teigia, kad liberalioji ekonomika, kurią jis (kitaip negu Schumpeteris) skiria nuo kapitalistinės, palyginti su kita kuria liberalia visuomene, labai mažai linkusi kariauti.

Nuo Montesquieu teiginio, kad „taika yra natūrali prekybos pasekmė", nuo Johno Bighto ir Richardo Cobdeno raštų XIX amžiuje iki dabartinių funkcionalizmo ir ekonominės tarpusavio priklausomybės teoretikų į tarptautinę ekonomiką liberalai žiūrėjo kaip į atskirtiną nuo politikos ir kaip taikos šaltinį. Politika tautas skiria, ekonomika vienija. Prekyba bei ekonominė tarpusavio priklausomybė sukuria abipusės naudos ryšius bei teisėtą interesą išsaugoti tarptautinę taiką ir šitaip skatina tarptautinių santykių santūrumą.

Antra vertus, pagrindinė marksistų ir ekonomistų nacionalistų prielaida yra ta, kad tarptautinė tarpusavio priklausomybė yra ne tik prieštaravimų bei nesaugumo priežastis, bet dar ir sukuria tarp valstybių priklausomybės santykius. Kadangi tarpusavio priklausomybė niekada nebūna simetriška, prekyba tampa stipriojo didėjančios politinės galios silpnojo atžvilgiu šaltinis. Todėl marksistai ir ekonomistai nacionalistai gina ekonominės autarkijos politiką.

Ir vienam, ir kitam požiūriui paremti istorija pateikia mažai duomenų. Ekonominių ir politinių santykių pavyzdžiai būna labai prieštaringi. Politiniai priešininkai gali prekiauti intensyviai, kaip tai atsitiko Didžiojoje Britanijoje ir Vokietijoje per Pirmąjį pasaulinį karą. Ir atvirkščiai, jų ekonominis bendradarbiavimas gali būti labai menkas, – kaip tai atsitiko Jungtinėms Amerikos Valstijoms ir Sovietų Sąjungai po Antrojo pasaulinio karo. Ar prekyba nesutarimus stiprina, ar juos slopina, kaip rodo gyvenimo praktika, priklauso nuo politinių aplinkybių. Todėl dėmesį reikėtų skirti tarpusavyje susijusiems veiksniams, atrodo, turintiems įtakos būdams, kuriais prekyba veikia tarptautinius santykius.

Pirmas politinėms prekybos pasekmėms darantis įtaką veiksnys yra buvimas ar nebuvimas vyraujančios, arba hegemoniškos, liberalios jėgos, kuri gali sukurti ir tvarkyti tarptautinę prekybą. Didžiosios ekonominės tarpusavio priklausomybės epochos buvo sutapatinamos su neginčijama hegemoniškos prekybinės galios viršenybe, kokia buvo Didžioji Britanija XIX amžiuje ir Jungtinės Amerikos Valstijos po Antrojo pasaulinio karo. Kai tų valstybių viešpatavimas pradėjo silpnėti ir joms iššūkį metė ekonomiškai kylančios šalys, prekybinių nesutarimų padaugėjo.

Antras veiksnys – ekonominės sistemos plėtojimosi sparta. Nors protekcionizmo mažėjimas ir pasaulinės rinkos didėjimas ekonominį augimą tikrai skatina, bet ir atvirkščiai – greitas eko-

nominis augimas skatina plėsti prekybą bei didina ekonominę tarpusavio priklausomybę. Kartu, ekonominiam augimui sulėtėjus, sunku persitvarkyti ir padaryti pataisas, padidėja tarptautinės prekybos konkurencija ir paaštrėja tarptautiniai politiniai santykiai.

Trečias veiksnys – pramonės struktūros vienarūšiškumas arba įvairiarūšiškumas, kuris savo ruožtu lemia importo ir eksporto sandarą (Akamatsu, 1961). Nors tiesa, kad industrinės valstybės daugiau prekiauja tarpusavyje negu su neindustrinėmis, kai valstybių pramonės ir eksporto sudėtis yra vienarūšė arba net panaši, ekonominės stagnacijos laikotarpiais tarp jų labai padidėja konkurencija ir dažnai kyla prekybinių konfliktų (Hicks, 1969, p. 56–57). Esant įvairiarūšei pramonei, pradedama palaikyti vienas kitą papildančius prekybinius santykius. Įvairiarūše pramonės sandara paaiškinami apskritai harmoningi prekybiniai Didžiosios Britanijos ir kitų šalių santykiai XIX amžiaus pradžioje bei viduryje. Kai XIX amžiaus pabaigoje suklestėjo ir kitų šalių pramonė, prasidėjo aršūs prekybiniai kivirčai. Tas pats reiškinys aptinkamas ir šiais laikais, kai kylančios industrinės valstybės, tokios, kaip Japonija, taip pat naujos industrinės šalys, pasiveja ir pralenkia Jungtines Amerikos Valstijas.

Svarbiausia, ką reikia pažymėti svarstant šiuos klausimus, yra tai, kad prekyba bei kiti ekonominiai santykiai nėra reikšmingi nustatant bendradarbiavimo arba konfliktinius tarptautinius santykius. Neatrodo, kad galima padaryti apibendrinančią, visiems ekonominės tarpusavio priklausomybės ir politinio elgesio santykių atvejams tinkančią išvadą. Kai kada ekonominiai ryšiai gali skatinti tų santykių santūrumą, o kai kada juos apsunkinti. Atsižvelgiant į pateisinančias aplinkybes galima pasakyti, kad prekyba nėra taikos garantas. Antra vertus, dėl prekybos žlugimo dažnai įsiliepsnodavo tarptautiniai konfliktai (Condliffe, 1950, p. 527). Apskritai tarptautinių santykių pobūdį bei karą ir taiką pirmiausia lemia galios pasiskirstymas tarp didžiųjų valstybių, taip pat didžiųjų ir mažųjų šalių strateginiai interesai.

Gerovės kapitalizmo reikšmė

Trečia problema, kurią iškėlė marksistinė rinkos, arba kapitalistinės ekonomikos, kritika, yra kapitalizmo sugebėjimas kisti. Le-

nino ir Kautskio diskusijos dėl kapitalizmo ateities centre buvo klausimas apie kapitalizmo galimybę atsikratyti blogiausių savo bruožų. Kautskis ir socialdemokratai manė, kad, didėjant darbininkų galiai Vakarų demokratijos šalyse, kapitalizmas į socializmą gali peraugti taikiai. Leninui tai atrodė neįmanoma; ir iš tikrųjų dėl pačio kapitalistinės ekonomikos pobūdžio absurdiška:

„Savaime suprantama, kad jeigu kapitalizmas galėtų išvystyti žemės ūkį, kuris šiandien visur labai atsilieka nuo pramonės, jeigu jis galėtų pakelti masių, kurios, nepaisant stebinančios techninių žinių pažangos, visur tebeskęsta skurde ir yra ties bado riba, gyvenimo lygį, tada nebūtų ir jokios kalbos apie kapitalo perteklių. Ši „argumentą" smulkiaburžuaziniai kapitalizmo kritikai (skaityk Kautsky) kaišioja kiekviena proga. Bet jeigu kapitalizmas tai padarytų, jis nebūtų kapitalizmas, nes netolygus vystymasis ir apgailėtinos masių gyvenimo sąlygos yra pagrindinės ir neišvengiamos to gamybos būdo sąlygos bei prielaidos" (Lenin, 1939 [1917], p. 62–63).

Neliesdami Lenino teiginių tautologijų, galime pasakyti, jog tai, ką jis laikė neįmanomu kapitalizmo sąlygomis, dabar, XX amžiaus viduryje, yra gerovės valstybių tikrovė. Net jeigu ir sutiksime, kad darbininkų klasė privertė kapitalistus kurti gerovės valstybę, esmė yra ta, jog gerovės valstybė ėmėsi visų trijų marksistinių kapitalizmo dėsnių ir patenkino daugumą reformuotam kapitalizmui Lenino keltų reikalavimų, t. y. kapitalizmui, kuris garantuoja visišką užimtumą ir ekonominę masių gerovę.

Tyrimų programų rėmimas iš valstybės biudžeto padėjo labai padidinti žemės ūkio produktų gamybą, progresyvinis pajamų mokestis ir kitos kompensacinius mokėjimus apimančios programos prisidėjo prie žymaus pajamų paskirstymo, perėjimas prie Keyneso ekonomikos ir paklausos reguliavimas fiskalinės bei monetarinės politikos priemonėmis susilpnino „neproporcingo vystymosi dėsnio" poveikį ir, stimuliuodamas vartotojų paklausą, sušvelnino ciklišku ekonomikos svyravimų pasekmes.

Be to, vyriausybės reguliavimo ir monopolijas ribojanti politika sumažina kapitalo sankaupą, o vyriausybės parama švietimui, taip pat pramoniniams tyrimams ir vystymui padidina darbo bei kapitalo efektyvumą ir pelningumą. Kaip rašė Josephas Schumpeteris, kapitalizmas yra pirmoji ekonominė sistema, atnešanti naudą žemesniesiems visuomenės sluoksniams (Schumpeter, 1950). Iš tikrųjų galima teigti, kad kapitalizmas įgyvendino visus tuos dalykus, kurių, kaip pranašavo Leninas, įgyvendin-

1 lentelė. Marksistinius dėsnius panaikina gerovės valstybė

Marksistinis dėsnis	*Gerovės valstybė*
1) Neproporcingumo	Paklausos reguliavimas fiskaline ir monetarine politika
2) Kaupimo	Pajamų paskirstymas progresyviniais pajamų mokesčiais ir kompensaciniais mokėjimais
	Parama profesinėms sąjungoms
	Regioninė ir smulkaus verslo politika
3) Pelno normos mažėjimo	Vyriausybės parama švietimui ir tyrimams, kad būtų padidintas visų gamybos veiksnių efektyvumas

ti negali, nors iš pradžių kapitalizmo reformoms gerovės valstybėje kapitalistų klasė labai priešinosi[14] (žr. 1 lentelę). Iš esmės kapitalizmo plėtra po Antrojo pasaulinio karo sukūrė didingiausią bendro ekonominio klestėjimo epochą pasaulio istorijoje.

Tačiau marksistinė kapitalistinės, arba pasaulinės rinkos ekonomikos, kritika dar negali būti lengvai atmesta. Ji kelia svarbų klausimą dėl rinkos ateities. Nors kapitalizmo negalima laikyti atsakingu už imperializmą ir karus, nors kapitalizmas išgyveno daugybę krizių ir įrodė, kad jis gali būti labai lankstus bei pats reformuotis, jo tolesnis egzistavimas tebėra problematiškas. Todėl dabar eikime tiesiai prie klausimo apie gerovės kapitalizmo sugebėjimą išlikti sparčiai kintančiame nacionalinių valstybių pasaulyje paskutiniais XX amžiaus metais.

Gerovės kapitalizmas internacionaliniame kapitalistiniame negerovės pasaulyje

Nepaisant kapitalizmo laimėjimų ir jo vidinių reformų, galima pagrįstai teigti, kad ketvirtas Lenino dėsnis – netolygaus vysty-

[14] Patys šiuolaikiniai marksistai mėgina paaiškinti šią marksistinės teorijos anomaliją, teigdami, kad kapitalistinė valstybė esanti pusiau autonomiška ir gali imtis žygių, kurie nors ir prieštarauja atskirų kapitalistų interesams, tarnauja viso kapitalizmo, kaip sistemos, išsaugojimui. Tokie marksistų argumentai valstybės teorijos klausimais yra labai scholastiški (Carnoy, 1984). Tos teorijos neįtikina ir, panašiai kaip lenininė imperializmo teorija, geriausiu atveju yra tam atvejui tarnaujanti hipotezė, kurios tikslas yra pateisinti numatomą marksistinės teorijos spragą, o ne toliau tą teoriją rutulioti.

mosi – tebegalioja ir kad ilgainiui tai sužlugdys kapitalizmą bei liberaliosios rinkos ekonomiką. Galimas dalykas, kad, atsiradus gerovės valstybei, tas neišvengiamas kapitalizmo prieštaravimas iš šalių vidaus buvo tiesiog perkeltas į tarptautinę areną. Ten nėra gerovės valstybės, nėra pasaulinės vyriausybės, kuri vykdytų Keyneso paklausos reguliavimo politiką, vadovautų konfliktuojančiai atskirų nacionalinių valstybių politikai arba slopintų ekonominę pusiausvyrą ardančius reiškinius. Priešingai negu šalies viduje, čia nėra valstybės, kuri rūpintųsi kompensacijomis silpniems ir neįgaliesiems. Pamokantis pavyzdys yra turtingų šalių atsisakymas atsižvelgti į mažiau ekonomiškai išsivysčiusių šalių reikalavimus dėl naujos tarptautinės ekonominės tvarkos. Nėra taip pat tarptautinės vyriausybės, veiksmingai reaguojančios į apgaulę ir rinkos nesėkmes.

Tarptautinių santykių anarchijos sąlygomis netolygaus vystymosi dėsnį ir konflikto tarp kapitalistinių šalių galimybę vis dar galima pritaikyti. Galima net tvirtinti, kad nacionalinės gerovės valstybės atsiradimas ekonominius prieštaravimus tarp kapitalistinių šalių išryškina (Krauss, 1978). Kapitalistinės gerovės valstybės įsipareigojimai dėl visiško užimtumo ir ekonominės gerovės šalies viduje verčia ją kištis į laisvosios rinkos jėgų žaidimą, kas lemia konfliktus su kitų valstybių, kurios siekia panašių ekonominių tikslų, politika.

Gerovės valstybės potencialiai yra labai nacionalistinės, kadangi vyriausybės yra atskaitingos savo piliečiams dėl ekonominių kančių panaikinimo. Kartais geriausias būdas tai padaryti yra savo ekonominius sunkumus perkelti į kitas šalis. Ekonominių krizių metu visuomenės spaudimas skatina šalių vyriausybes nedarbo ir ekonominio persitvarkymo naštą užkrauti kitoms valstybėms. Šitaip tarpvalstybinė konkurencija per rinkos mechanizmą nepastebimai virsta tarptautiniu susidūrimu dėl ekonominės ir politinės naudos. Tokia nacionalistinė kova dėl ekonominės naudos ir dėl galimybės ekonominių nesėkmių kaštus užkrauti kitiems irgi sudaro grėsmę tarptautinio kapitalizmo ateičiai.

Gerovės valstybės epochoje kapitalistinės visuomenės ateities klausimas apskritai yra klausimas dėl Marxo bendrosios istorinio vystymosi teorijos esmės pritaikymo XX amžiaus pabaigos pasaulyje. Vienas Marxo teorijos teiginių sako, kad „nė viena socialinė santvarka nežlunga tol, kol visos gamybinės jėgos, kurioms ta santvarka suteikia erdvę, iki galo neišsivysto, o nauji, aukštesni, gamybiniai santykiai niekada neatsiranda tol, kol są-

lygos jiems egzistuoti nesubręsta pačios senosios visuomenės įsčiose" (Marx, 1977 [1859], p. 390). T.y. vienas gamybos būdas nepakeičia kito tol, kol senasis nebūna išnaudojęs viso savo gamybinio potencialo. Kiekviena žmonijos vystymosi stadija turi misiją padidinti žmogaus gamybines galias ir taip paruošti dirvą naujai stadijai. Kiekvienas gamybos būdas daro pažangą tol, kol toliau ji darosi nebeįmanoma. Tada istorinė būtinybė verčia sutraukyti žmonijos pažangą kaustančias grandines. Tai atlieka visuomenės klasė, kuri geba tai atlikti bei pakelti žmoniją į naują materialinės gamybos ir žmogaus laisvės lygį.

Šios formuluotės išvados yra įdomios kapitalizmo ateities, vaizduojamos Marxo teorijoje, požiūriu. Pasak Marxo, istorinis kapitalizmo uždavinys buvo išvystyti pasaulį bei jo gamybinį potencialą ir kaip reikiant ištobulintą, industrializuotą pasaulinę ekonomiką perduoti savo įpėdiniui socializmui. Nors Marxas nenustatė to kataklizminio įvykio tvarkaraščio, jis nugyveno savo gyvenimą tikėdamas, kad revoliucija neišvengiama ir netolima.

Kaip parodė Albertas Hirschmanas, Marxas nesugebėjo kaip reikiant suvokti (o greičiau – to vengė) savo analizės apie galimą kapitalizmo žlugimą idėjų reikšmės. Juk jeigu nė vienas gamybos būdas nenueina nuo istorinės arenos tol, kol jis iki galo nesuvaidina savo istorinio vaidmens, ir jeigu kapitalizmo istorinis tikslas yra pasaulio išvystymas, tai kapitalistinis gamybos būdas dar gali gyvuoti daugelį dešimtmečių, o gal šimtmečių ir net tūkstantmečių (Hirschman, 1981, 7 sk.). Jeigu atmesime, kaip daro marksistai, „augimo ribų" argumentą, tai teks pripažinti, jog dėl to, kad kapitalizmas galėtų įvykdyti jam skirtą istorinį planetos ekonominio vystymo uždavinį (įskaitant vandenynus ir netolimą kosmosą), kapitalizmui tikrai reikės labai daug laiko.

Hirschmanas mano, kad tai galėjo būti nemaloni mintis Marxui, iki paskutinės savo gyvenimo dienos troškusiam išvysti ateinančią revoliuciją, bet jam dažnai tekdavo nusivilti. Hirschmanas teigia, tuo esą galima paaiškinti, kodėl Marxas sutelkė dėmesį į Europos kapitalizmą, kaip greičiau į uždarą, o ne atvirą ekonomiką, ir kodėl jis nesukūrė imperializmo teorijos, nors iš jo, kaip iš uolaus Hegelio mokinio, to buvo galima tikėtis. Kaip nurodo Hirschmanas, Hegelis numatė visas vėliau pasirodžiusias imperializmo teorijas.

Hirschmanas daro išvadą, kad Marxas savo raštuose Hegelio kapitalistinio imperializmo teorijos nerutuliojo todėl, kad ji grio-

vė jo paties pranašystes apie kapitalizmo žlugimą. Jeigu jokios socialinės sistemos negali pakeisti kita, kol pirmoji kaip reikiant nėra išnaudojusi gamybinio potencialo, tada imperialistinis kapitalizmas, peržengdamas Europos ribas ir plėsdamasis į Aziją, Afriką ir visur kitur, kapitalistiniam gamybos būdui suteikia naujų impulsų. Veikiant užsienio prekybos bei investicijų mechanizmui, neišvengiamas kapitalizmo žlugimas gali būti atidėtas šimtmečiams. Iš tikrųjų, jeigu tokio žlugimo reikės laukti iki tol, kol besivystantis pasaulis pasieks labiausiai išsivysčiusių šalių ekonominį ir technologinį lygį, tai visą laiką pasaulyje vykstančios technologinės pažangos kapitalizmo gamybinės galimybės gali būti nepanaudotos niekada.

Atrodo, kad Rosa Luxemburg buvo pirmoji iš įžymių marksizmo teoretikų, supratusi istorinę tokio požiūrio reikšmę. Ji teigė, kad kol kapitalizmas išlieka atvira sistema ir kol yra silpnai ekonomiškai išsivysčiusių kraštų, į kuriuos kapitalistinis gamybos būdas gali plėstis, tol Marxo pranašystė apie ekonominę kapitalizmo stagnaciją ir politinę revoliuciją neišsipildys[15]. Atsiliepdamas į šią nerimą keliančią (bent jau marksistams) perspektyvą, Leninas savo knygoje *Imperializmas, kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija*, kaip pažymėta anksčiau, marksistinę tarptautinio kapitalizmo kritiką transformavo. Jis teigė, kad nors kapitalizmas tikrai vysto pasaulį ir skatina ekonominę pažangą, siaurėjanti kapitalistinio imperializmo raiškos erdvė ir teritorinės pasaulio dalybos tarp kylančių ir smunkančių kapitalistinių valstybių sukelia tarptautinį konfliktą. Vadinasi, Leninas tvirtino, jog masės sukils prieš kapitalizmą greičiau kaip prieš politinę sistemą, linkusią į karą, negu kaip prieš ekonomiškai bejėgę sistemą.

Galima priimti ar nepriimti šiuos pirminius ar pakeistus marksistų teiginius, bet jie kelia rimtus klausimus. Kaip yra nurodęs pats Marxas, rinkos, arba kapitalistinės ekonomikos, logika diktuoja būtinybę plėstis ir megzti tarptautinius ryšius. Rinkos jėgos, plėsdamos joms reikalingą erdvę ir į savo orbitą įtraukdamos visą pasaulį, griauna įprastinę tvarką. Rinkos anarchija lemia individų ir visos visuomenės gyvenimo nestabilumą.

Dabartinė gerovės valstybė ir protekcionizmas sukūrė to žalingo poveikio amortizatorius, bet čia ir yra rimčiausia kapitalistinės sistemos bei jos išlikimo problema. Kaip teigė Keynesas,

[15] R. Luxemburg pažiūras puikiai išdėsto Rousseas (1979).

gerovės valstybės logika reikalauja uždaros ekonomikos, nes vyriausybei, siekiančiai kontroliuoti ir tvarkyti, reikia turėti galimybę izoliuoti savo šalies ekonomiką nuo išorinių apribojimų ir neigiamų įtakų. Tarptautiniai prekybos, pinigų ir finansų srautai, sumažindami vidaus politikos autonomiją, neleidžia ekonomikos tvarkyti taip, kaip siūlė Keynesas. Didžiosios depresijos įkarštyje jis rašė, kad prekės turi būti „namie austos" (Keynes, 1933), o kapitalas turi likti valstybėje, kur jis gali duoti naudos šaliai ir jos darbo žmonėms.

Taigi, rinkos ekonomikos, pagal kilmę – besiplečiančios sistemos, logika kertasi su gerovės valstybės logika. Spręsdama uždaros ekonomikos problemas, gerovės valstybė tik perkėlė rinkos ekonomikos ir jos išlikimo problemą į tarptautinį lygį. Gerovės kapitalizmo šalies viduje suderinimo su tarptautine kapitalistine sistema problema darosi vis svarbesnė.

Šios pagrindinės dilemos – šalies vidaus autonomija ir tarptautinės normos – sprendimas yra nepaprastai svarbus rinkos, arba kapitalistinės ekonomikos, gyvybingumui ateityje. Kaip galima suderinti tuos du vienas kitam prieštaraujančius ekonominių reikalų tvarkymo būdus? Kas paims viršų – nacionalinis ekonominis kišimasis ar tarptautinės rinkos ekonomikos taisyklės? Kokios yra sąlygos, kurios tarp atskirų šalių skatina ekonominę taiką ir bendradarbiavimą? Ar šiam nesutarimui išspręsti reikalinga kuri nors vyraujanti arba vadovaujanti valstybė? Pažvelgus į buvusius tarptautinio kapitalizmo laimėjimus bei pralaimėjimus, matyti, kad sugebėjimas laikinai išspręsti šią dilemą arba nesugebėjimas to padaryti šiuolaikinėje istorijoje buvo lemtingas. Devintajame dešimtmetyje pasaulinės rinkos ekonomikos ateitis ir kapitalistinio gamybos būdo išlikimas priklauso nuo sprendimų, kuriuos ras arba neras Jungtinės Amerikos Valstijos ir svarbiausieji jų ekonominiai partneriai.

Kitu pavidalu ši problema buvo iškelta žinomoje Richardo Cooperio knygoje *Tarpusavio priklausomybės ekonomika (The Economics of Interdependence)* (1968). Vis glaudesniais tarpusavio priklausomybės ryšiais susieta pasaulinė ekonomika reikalauja arba kokio nors tarptautinio susitarimo, kuriuo būtų nustatytos ir įgyvendintos atviros pasaulinės rinkos ekonomikos taisyklės bei palengvintas skirtumų sureguliavimas, arba labai gerai kapitalistinių valstybių sukoordinuotos politikos. Be vienos iš šių alternatyvų rinkos ekonomika gali pradėti irti, o tarp naciona-

listiškai nusiteikusių valstybių kilti ginčai dėl prekybos, monetarinių klausimų ir vidaus politikos. Santykinai mažėjant Jungtinių Amerikos Valstijų galiai ir dėl jų nesugebėjimo ar nenoro tvarkyti pasaulinės ekonomikos reikalus šis klausimas pasaulinėje ekonomikoje pasidarė vienas svarbiausių. Jeigu nebus geresnės politikos koordinacijos arba tarp ekonomiškai stipriausių kapitalistinių šalių susilpnės ekonominė tarpusavio priklausomybė, sistema iš tikrųjų gali iširti ir virsti tarpusavyje kariaujančiomis valstybėmis. Ką, tarp kitko, ir pranašavo Leninas.

Kapitalistinės, arba tarptautinės rinkos, sistemos, bent jau tokios, kokią žinome nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos, ilgalaikio išlikimo galimybė tebėra problematiška. Nors gerovės valstybė „išsprendė" Marxo iškeltas kapitalizmo problemas šalies viduje, šiuolaikiniame pasaulyje tebesitęsiantys kivirčai tarp kapitalistinių valstybių dėl prekybos, užsienio investicijų ir tarptautinių monetarinių reikalų primena, kad Lenino ir Kautsky diskusija dėl tarptautinio kapitalizmo pobūdžio ir šiandien tebėra aktuali. Ar konfrontacija tarp valstybių didės ir pasaulinė kapitalizmo sistema žlugs, kaip tikėjosi Leninas, dėl to, kad, veikiant „netolygaus vystymosi dėsniui", Jungtinių Amerikos Valstijų galia ir vadovavimas silpnėja, o valstybės viena po kitos vykdo „kaimynų skurdinimo" politiką? Ar pasirodys, kad teisus Kautsky, kuris teigė, jog kapitalistas yra per daug protingas ir racionalus, kad leistų įvykti tokioms brolžudiškoms ekonominėms skerdynėms?

Išvada

Iš ekonominių ideologijų analizės daromos trys bendros išvados. Pirma. Pasaulinis, arba teritorinis, ekonominės veiklos, ypač pramonės ir technologijos, paskirstymas yra svarbiausias šiuolaikinės valstybės valdymo meno rūpestis. Už techninių prekybos, užsienio investicijų ir monetarinių reikalų slypi konfliktuojančių valstybių ambicijos ir esminis klausimas dėl to, „kas, ką ir kur turi gaminti". Antra. Tarptautinis darbo pasidalijimas yra ir nacionalinės politikos, ir santykinio efektyvumo rezultatas. Nors valstybės, siekdamos veikti ekonominės veiklos išsidėstymą, gali ignoruoti rinką ir ją iš tikrųjų ignoruoja, bet tai ekonomiškai kainuoja. Rinkos mechanizmas veikia taip, kad per ilgą laiką jis

padaro įtaką atskiros šalies ekonominiam efektyvumui ir tarptautiniams ekonominiams santykiams. Trečia. Dėl šių pokyčių, taip pat dėl netolygaus įvairių šalių ekonomikos augimo tarptautinės rinkos, arba kapitalistinės sistemos, stabilumas sutrinka. Dinamiška sistema ardo politinius pagrindus, kuriais galiausiai ji privalo remtis, ir todėl iškelia lemtingą klausimą: kaip rasti naują politinę vadovybę, kuri garantuotų liberalios tarptautinės ekonominės tvarkos išsaugojimą?

III SKYRIUS

Tarptautinės politinės ekonomijos dinamika

RINKOS EKONOMIKA tapo pagrindiniu šiuolaikinę visuomenę formuojančiu veiksniu. Konkurencija rinkoje ir greitas ekonomikos veikėjų atsakas į santykinius kainų pokyčius stumia visuomenę gilesnės specializacijos, didesnio efektyvumo ir (jeigu liberalų bei marksistų pranašystės galų gale pasirodytų teisingos) galimo pasaulinio ekonominio vienijimosi link. Marxas pastebėjo, kad rinka, arba kapitalistinė sistema, yra revoliucinis nukrypimas pasaulio istorijoje, ir taip pat teigė, jog, kapitalizmui neišvengiamai judant visiško išsivystymo ir planetos gamybinių galimybių integracijos kryptimi, jo kelyje esančios tradicinės kultūros bei politinės sienos subyrės[1].

Nors rinkos sistemą varo daugiausia jos pačios vidinė dinamika, vystymosi tempą ir kryptį labai veikia išoriniai veiksniai. Rinkos bei aplinkos sąlygų tarpusavio sąveika sudaro didelę dabartinio pasaulio ekonominės ir politinės istorijos dalį. Tarp vadinamųjų išorinių (egzogeninių) kintamųjų dydžių, kurie veikia rinkos praktiką, yra visuomenės struktūra, vidaus bei tarptautinė politika, taip pat mokslo teorijos ir technologijos išsivystymas. Visi jie apriboja ir/arba sudaro galimybes, turinčias įtaką ekonomikos veikėjų elgesiui. Tačiau rinka irgi reikšmingai lemia ir transformuoja išorinius veiksnius. Ji panaikina socialines struktūras, keičia politinius santykius, skatina mokslinę bei technologinę pažangą. Norint suprasti tarptautinės politinės ekonomijos dinamiką, būtina išnagrinėti, kaip rinkos jėgos ir išoriniai veiksniai veikia vienas kitą.

ŠIUOLAIKINĖS TARPTAUTINĖS POLITINĖS EKONOMIJOS TEORIJOS

Pastaraisiais metais įtakingomis tapusios trys šių dienų teorijos davė pagrindą tarptautinei politinei ekonomijai atsirasti, išplisti

[1] *Komunistų partijos manifestas* yra himnas tarptautinio kapitalizmo gamybinėms ir vienijančioms jėgoms.

ir funkcionuoti. Pirmoji, iš principo kilusi iš ekonominio liberalizmo, bus vadinama „dualistinės" ekonomikos teorija. Rinkos evoliuciją ji laiko atsaku į universalų troškimą didinti efektyvumą ir siekti turto maksimizacijos. Antrąją, labai veikiamą marksizmo, geriausia apibūdinti kaip šiuolaikinės pasaulio sistemos teoriją. Pasaulinė rinka yra ekonominės eksploatacijos mechanizmas, esantis išsivysčiusių šalių rankose, mažiau ekonomiškai išsivysčiusiems kraštams išnaudoti. Trečioji, artimai, bet nevisiškai susijusi su politiniu realizmu, tapo žinoma kaip hegemoniško stabilumo teorija. Šiuolaikinės tarptautinės ekonomikos iškilimą ir veiklą ji aiškina viena kitą keičiančių vyraujančių valstybių viešpatavimu[2]. Nors šios trys teorijos daugeliu detalių viena kitai prieštarauja, o kitais aspektais viena kitą papildo, paėmus visas kartu, jos pateikia svarbias įžvalgas apie tarptautinės politinės ekonomijos dinamiką ir funkcionavimą.

Dualistinės ekonomikos teorija

Dualistinės ekonomikos teorija[3] teigia, kad kiekvieną (šalies vidaus ar tarptautinę) ekonomiką reikia analizuoti iš dviejų santykinai nepriklausomų pozicijų. Viena analizės kryptis – tai dabartinės, pažangios ekonomikos modelis, kuriam būdingas aukštas efektyvumo ir ekonominės integracijos lygis. Kita kryptis – tradicinis modelis, kuriam būdingas atsilikęs gamybos būdas ir vietinis apsirūpinimas. Ši teorija teigia, kad ekonominio vystymosi procesas apima tradicinio modelio įtraukimą į šiuolaikinį modelį bei jo transformaciją, modernizuojant ekonomines, socialines ir politines struktūras. Pasaulinė rinkos ir institucijų integracija yra neišvengiamo ekonominių jėgų judėjimo didesnio ekonominio efektyvumo ir pasaulinės tarpusavio priklausomybės lygio link. Individualizmas, ekonominis racionalizmas ir maksimalistinis elgesys išstumia šimtmečiais puoselėtas vertybes bei socialinius įpročius.

Šiuo požiūriu rinkos ekonomikos iškilimas yra natūralus rinkos jėgų išlaisvinimo rezultatas. Panaikinus išorinius suvaržymus

[2] *Hegemoniško stabilumo teorijos* terminą sukūrė Robertas Keohane (1980). Žodis *hegemonija* kilęs iš graikų kalbos, reiškia *politinį vadovavimą (vadovybę)*. Tačiau kai kurie autoriai mano, kad jis turi menkinamąją reikšmę, ir todėl teikia pirmenybę žodžiui *vadovybė* (*vadovavimas*).

[3] Nors dualistinės ekonomikos koncepcija žinoma nuo Adamo Smitho, šiais laikais išsamiai ją išdėstė Hicksas (1969).

ir atsivėrus naujoms galimybėms, žmonės, vadovaudamiesi natūraliu potraukiu „mainyti ir derėtis“, plečia savo ekonominę veiklą. Ryšių bei transporto pažanga, efektyvių ekonominių institucijų plėtra, sandorių kaštų (verslo kaštų) sumažinimas lėmė tai, kad tradicinę ekonomiką be paliovos keičia šiuolaikinė. Pastarąją dualizmas laiko esančia visame pasaulyje, plintant rinkos gamybos būdui, ir tarp valstybių, ekonomikai apimant vis naujas sritis, o ne staiga atsiradusia XVI amžiuje Europos kapitalistinių valstybių valia. Šiuolaikinis modelis laipsniškai keitė atsilikusį, kai vis daugiau šalių ėmė prisitaikyti prie rinkos ekonominės organizacijos būdo.

Svarbiausios šio proceso jėgos – ekonominės, organizacinės ir technologinės. Tarp jų – naujų produktų ir gamybinės technikos inovacija, naujų rinkų bei išteklių šaltinių atvėrimas, taip pat nauji ekonominės veiklos organizavimo bei valdymo būdai (Schumpeter, 1950). Ypač didelę reikšmę turėjo pinigų tapimas pagrindine atsiskaitymo priemone, miestų atsiradimas bei augimas, ryšių ir transporto, pirmiausia telefono ir geležinkelio, atsiradimas bei pažanga. Visa tai sumažino ekonominių sandorių kaštus ir šitaip skatino atskirų šalių rinkos plėtrą bei jų integraciją į besirutuliojančią pasaulinę ekonominės tarpusavio priklausomybės sistemą. Ekonominės evoliucijos procesus katalizuoja rinkos konkurencija ir kainų mechanizmas, kurie verčia siekti geresnio gamybos efektyvumo ir turto maksimizavimo. Neefektyvūs ekonominio proceso dalyviai yra priversti pritaikyti savo elgesį naujoms sąlygoms ir imtis inovacijų arba antraip jų laukia ekonominis krachas. Dėl to rinkos plėtra, kapitalo kaupimas ir kiti gamybos veiksniai, taip pat naujų technologijų ir organizacinių formų įdiegimas pasuko pasaulį nuolatinio ekonominio augimo ir pasaulinės tarpusavio priklausomybės kryptimi. Šiam ekonominės modernizacijos procesui trumpą laiko tarpą įtakos gali turėti socialiniai ir politiniai veiksniai, o procesui vykstant ilgai, nuo tų išorinių įtakų jis pasidaro, galima sakyti, nepriklausomas. Iš esmės dabartinio pasaulio sukūrimas yra vidinių rinkos veiksnių pasekmė.

Šiuolaikinės pasaulio sistemos teorija

Šios sistemos pažiūros pagrindą sudaro tezė, kad istoriją ir tarptautinės politinės ekonomijos veikimą galima suprasti tik kaip „šiuolaikinę pasaulio sistemą“, kurią vienas jos šalininkų apibrėžė kaip „visumą su vieningu darbo pasidalijimu ir įvairio-

mis kultūros sistemomis" (Wallerstein, 1974b, p. 390)[4]. Kiekvienas šios teorijos pavadinimo žodis apibūdina lemiamą šios tarptautinės istorijos koncepcijos aspektą. Manoma, kad „šiuolaikiniai" ekonominiai ir politiniai santykiai nuo egzistavusių iki šių laikų skiriasi iš esmės. „Pasaulis", kaip struktūrinė visuma (nors šis terminas viso Žemės rutulio aiškiai neapima), yra tinkamas analizės vienetas ir lygis. Šiuolaikinį pasaulį reikia suprasti kaip „sistemą", kurios įvairios dalys yra funkcionaliai ir būtinai susijusios. Tai sistema, kuri veikia pagal tam tikrus ekonomikos dėsnius. Šios teorijos šalininkai teigia, kad svarbiausias politinės ekonomijos mokslininkų uždavinys yra sistemos kilmės, sandaros bei funkcionavimo analizė[5].

Nors šios pažiūros gynėjai nebūtinai turi būti laikomi marksistais, ir iš tikrųjų kai kurie jos pasekėjai daugeliu svarbių klausimų nuo marksizmo nukrypsta, šiuolaikinės pasaulio sistemos teorija remiasi marksistine socialinės tikrovės koncepcija (Michalet, 1982). Pirma, ši teorija pripažįsta ekonominės srities ir klasių kovos pirmenybę, palyginti su politiniais bei grupių konfliktais, lemiančiais žmogaus elgesį. Tačiau klasikinis marksizmas svarbiausiu laiko šalies vidaus klasinį pasiskirstymą bei klasių kovą. Tuo tarpu minėta teorija kalba apie tarptautinę hierarchiją ir valstybių bei ekonominių klasių kovą. Antra, analizės centras yra kapitalizmas, kaip pasaulinis reiškinys. Tačiau tradicinis marksizmas tarptautinę ekonomiką laiko vystymosi, nors ir netolygaus, varikliu, vienijančiu pasaulį, o šiuolaikinės pasaulio sistemos teorija pasaulį apibūdina jau kaip suvienytą pasaulinės ekonomikos sistemą, susidarančią iš valstybių, kuriose vyrauja klasės, hierarchijos; klases jungia ekonominės jėgos; pirmaujančios visoje joms priklausančioje periferijoje palaiko atsilikimą. Galiausiai manoma, kad pasaulinei ekonomikai yra būdingi savaimingi prieštaravimai bei funkcijos, sąlygojami objektyviai egzistuojančių dėsnių, kurie lemia istorinį vystymąsi, neišvengiamas krizes ir eventualų žlugimą. Tradicinis marksizmas teigia, kad kapitalizmui skirta istorinė misija išvystyti pasaulį, o šiuolaikinės pasaulio sistemos teoretikai tvirtina, jog pasaulinis kapitalizmas mažiau išsivysčiusias šalis stumia į atsilikimą.

[4] Yra trys įžymiausi šiuolaikinės pasaulio sistemos teorijos kūrėjai: Paulas Baranas (1967), Immanuelis Wallersteinas (1974a) ir Andre Gunderis Frankas (1969).

[5] Breweris (1980) duoda puikią šių pažiūrų kritiką.

Šiuolaikinės pasaulio sistemos pozicija remiasi klasikine marksizmo teze, kad ir nacionalistų nacionalinė valstybė, ir liberalų rinka yra išvestiniai iš giluminių, fundamentalesnių socialinių bei ekonominių jėgų. Užuot buvusios nepriklausomais dalyviais, arba kintamaisiais dydžiais, nacionalinė valstybė ir rinka yra idėjų, institucijų bei materialinių galimybių savotiškos samplaikos rezultatas (Cox, 1981). Valstybė bei rinka yra ypatingos istorinės epochos produktas, tvirtai įaugęs į platesnę socialinę terpę. Todėl suprasti tarptautinę politinę ekonomiją reiškia suprasti šiuolaikinės pasaulio sistemos, kaip fundamentalesnės realybės, pobūdį ir dinamiką.

Nors šios teorijos šalininkai vienas nuo kito skiriasi, o ir pati teorija kupina prieštaravimų, pagrindinį teiginį sudaro tai, kad pasaulinėje ekonomikoje yra pagrindinis centras ir nuo jo priklausanti periferija, kurie sąveikauja bei funkcionuoja kaip integruota visuma. Dualizmas teigia, kad išsivystęs centras ir tradicinė periferija yra susiję (jeigu iš viso yra susiję) laisvais naudingais ryšiais, o šiuolaikinės pasaulio sistemos teorija laiko juos integruota visuma, kai tas pats mechanizmas sąlygoja ir kapitalo kaupimą bei vystymąsi centre, ir ekonominį bei politinį atsilikimą periferijoje[6].

Priešingai negu dualizmas, kuris pabrėžia centro ir periferijos skyrimosi tendenciją bei ypač didelių periferijos plotų ekonominę izoliaciją, šiuolaikinės pasaulio sistemos teoretikai centrą ir periferiją mano esant glaudžiai susijusius. Šiuolaikinis ir tradicinis modeliai yra susieti funkciškai. Tas ryšys pastarajam trukdo vystytis. Todėl dualizmo teorija traktuojama kaip mitas, kurio tikslas – nuo Trečiojo pasaulio paslėpti tikrąją jo atsilikimo priežastį. Andre Gunderio Franko žodžiais tariant, integruoti prekybiniai pažangių ir atsilikusių sektorių tinklai neišvengiamai „skatina atsilikimą". Periferija yra centro turtų šaltinis. Pastarasis eksploatuoja ir iščiulpia pirmosios išteklius. Pasak Franko, ekonominis išsivystymas ir ekonominis atsilikimas yra priešingos to paties medalio pusės:

[6] Centras/periferija formuluotės reikia ieškoti bent jau XIX amžiaus pradžioje, Johanno Heinricho von Thüneno raštuose (Giersch, 1984, p. 107), ir ji lieka pagrindinė regioninės ekonomikos idėja. Ironiška, kad, pagal pradinę formuluotę, centras vysto periferiją, o šiuolaikiniai radikalūs mąstytojai šią idėją iškraipė. Dauguma šių dienų autorių teigia, jog centras stabdo periferijos vystymąsi, palaiko jos atsilikimą.

„Tokiu būdu metropolija iš savo satelitų nusavina ekonominį perteklių ir panaudoja jį savo pačios ekonominiam vystymuisi. Neturėdami galimybės pasinaudoti savo pertekliumi, taip pat dėl poliarizacijos bei išnaudotojų prieštaravimų, kuriuos metropolija primeta satelitų vidaus ekonominei struktūrai ir juos palaiko, jie lieka mažai išsivystę" (Frank, 1969, p. 9).

Laikantis tokio požiūrio išeina, kad tarptautinė ekonomika egzistuoja deformuoti Trečiojo pasaulio ekonomikai. Tarptautinis darbo pasidalijimas periferijai ir priklausomų kraštų ekonomikai užkaria tokias klasių ir valstybines struktūras, kurios užkerta kelią ekonominiam vystymuisi. Manoma, kad ekonominio atsilikimo ir silpnų valstybių atsiradimo priežastis yra ne vidiniai tų šalių veiksniai, bet išoriniai visuomenės santykiai. Priešingai dualistinės ekonomikos modelio šalininkams, šiuolaikinės pasaulio sistemos teoretikai teigia, kad kuo didesnę pažangą daro pasaulinė ekonomika, tuo sunkiau vystytis periferijai, tuo daugiau reikia revoliucinių pastangų ištrūkti iš pasaulinės rinkos jėgų gniaužtų.

Įvairūs šiuolaikinės pasaulio sistemos šalininkai pabrėžia skirtingus aspektus, aiškinimus ir organizacinius principus. Be jokios abejonės, labiausiai susistemintai ir įtikinamiausiai šią teoriją yra išdėstęs Immanuelis Wallersteinas (1974a). Pagal jo formuluotę, pliuralistinė Vakarų Europos jėgų balanso sistema buvo būtina prielaida šiuolaikinei pasaulio sistemai atsirasti. Iki ankstyvosios dabartinės europietiškos nacionalinių valstybių sistemos susiformavimo tarptautinei sistemai buvo būdinga viena kitą keičiančios „pasaulinės imperijos". Tose sistemose ir komandinėje ekonomikoje kapitalo kaupimas bei produktyvios investicijos buvo negalimi todėl, kad ekonominį perteklių pasisavindavo ir suvartodavo parazitinė biurokratija. Kadangi rinka niekaip negalėjo išvengti politinės kontrolės, prekyba ir kapitalizmas negalėjo kaip reikiant pasinaudoti savo potencialu turtui kurti bei visuomenei keisti. Tos imperinės ekonominės bei politinės sistemos vietoj atsiradus nacionalinių valstybių sistemai, kontrolės pančius rinkos jėgos galėjo nusimesti. Vadinasi, rinka gavo galimybę laisvai vystyti ir keisti pasaulio ekonomiką pagal savo pačios vidinę logiką.

Nors šiuolaikinės pasaulio sistemos teorija teigia, kad pliuralistinė valstybių sistema yra svarbiausia pasaulinės ekonomikos sukūrimo prielaida, tarptautinės prekybos ir investicijų tarpusavio sąveiką ji laiko svarbiausiu struktūrinių ypatybių ilgalaikio

išsaugojimo mechanizmu. Pasak Wallersteino, tą struktūrą apibrėžia vien tik darbo pasidalijimas kapitalistiniame pasaulyje. Efektyviai pasaulinei gamybos organizacijai būdinga plintanti regioninė specializacija, kuri remiasi įvairiais darbo kontrolės metodais. Pasaulinė ekonomika yra nelygių valstybių tarptautinė struktūra, kuri išsaugo tarptautinį darbo pasidalijimą ir yra atsakinga ir už kapitalo kaupimą ekonomiškai išsivysčiusiose kapitalistinėse valstybėse, ir už nepakankamą likusiųjų išsivystymą bei atsilikimą.

Svarbiausi tarptautinio darbo pasidalijimo komponentai yra trys hierarchiškai išsidėsčiusių valstybių pakopos. Šalis skiria pozicijos, kurias jos sugebėjo sau išsikovoti negailestingos rinkos sąlygomis. Tai centras, pusiau periferija ir periferija. Valstybės centrai linkę gamybą specializuoti, periferija – tiekia žaliavas, o pusiau periferija – tarp dviejų minėtųjų. Teigiama, kad tie šiuolaikinio kapitalizmo struktūriniai bruožai iš esmės liko nepakitę ištisus šimtmečius. Sakydamas, kad jis sutinka su Paulu Baranu (1967), vienu iš pirmųjų šios teorijos atstovų, Andre Gunderis Frankas šio požiūrio esmę išdėsto taip: „Tai kapitalizmas, pasaulinis ir nacionalinis, kuris yra kaltas dėl nepakankamo išsivystymo praeityje ir kuris vis dar tebėra nepakankamo išsivystymo priežastis dabartyje“ (cit.: Brewer, 1980, p. 158).

Svarbiausias šiuolaikinę pasaulio sistemą apibūdinantis bruožas yra tas, kad, funkcionuodama kaip integruota visuma, ji išveža ekonominį perteklių ir iš priklausomos periferijos gėrybes perkelia į imperinius centrus. Sistemos dėmenis, jų tarpusavio santykius, taip pat vidinį socialinį ir kitokį pobūdį lemia bendra sistema. Negali būti tokio dalyko, kaip nuo pasaulinės sistemos nepriklausomas „tautinis vystymasis“ (Wallerstein, 1974b, p. 390). Kaip pažymėjo Theda Skocpol, „vienintelis apibrėžtas Wallersteino pasaulinės kapitalistinės sistemos dinamikos elementas yra rinkos procesai: prekybos augimas, pasaulinis nuosmukis ir prekybos būtiniausiais reikmenimis išplėtimas naujuose pasaulio regionuose“ (Skocpol, 1977, p. 1078).

Toliau pateikiama citata gerai atskleidžia tos sistemos holistinį ir funkcinį pobūdį:

„Kapitalistinė pasaulio sistema yra susiskirsčiusi į tris valstybių pakopas – *centro*, *pusiau periferijos* ir *periferijos*. Esminį jų skirtumą sudaro nevienoda valstybės aparato galia įvairiose srityse, o tai savo ruožtu skatina pertekliaus perkėlimą iš periferijos į centrą, kuris toliau didina valstybių – centrų

galią. Kadangi „rinkos dalyviai" stengiasi „išvengti įprastinio rinkos veikimo, kai ji neduoda jiems maksimalaus pelno" ir kreipiasi į valstybę, kad ji pakeistų prekybos sąlygas, svarbiausiu mechanizmu tampa valstybės galia" (Brewer, 1980, p. 165).

Pradinė valstybės padėtis tame neišvengiamame tarptautiniame darbo pasidalijime lemia, ar valstybė yra stipri, ar silpna. Pirmoji geba pasipriešinti išorinėms rinkos jėgoms, pakreipti jas sau naudinga linkme, gali veiksmingai tvarkyti savo ekonomiką, antroji yra nuolanki, lengvai pasiduoda įtakai, tai išorinių rinkos jėgų žaisliukas, nesugebantis kontroliuoti savo ekonomikos reikalų. Taigi silpnos valstybės ir jų priklausoma ekonomika pakliūva į rinkos jėgų tinklą, iš kurio ištrūkti labai sunku[7].

Apibendrinant galima pasakyti, kad, pagal Wallersteiną, XVI–XVII amžiuje Vakarų kapitalizmo sukurta šiuolaikinė sistema iš esmės liko nepakitusi ištisus šimtmečius. Tai sistema, kuri pajėgia save atkurti, kai turtingieji darosi dar turtingesni, o skurdžiai – dar skurdesni. Tačiau per ilgą laiką ji negali išvengti marksistinės teorijos atrastų neišvengiamo kapitalistinio gamybos būdo žlugimo dėsnių (Skocpol, 1977, p. 1078). Kaip bus parodyta vėliau, ši pasaulinės ekonomikos koncepcija padarė didžiulę įtaką daugeliui silpnai ekonomiškai išsivysčiusių šalių ir paskatino jas reikalauti naujos tarptautinės ekonominės tvarkos.

Hegemoniško stabilumo teorija

Pirmą kartą Charleso Kindlebergerio paskelbta hegemoniško stabilumo teorija (nors autorius pirmenybę atiduodavo terminui *vadovavimas* arba *atsakomybė*) teigia, kad atvirai ir liberaliai pasaulinei ekonomikai reikalinga hegemoniška, arba vyraujanti, valstybė. Roberto Keohane žodžiais tariant, ši teorija „tvirtina, kad hegemoniškos galios struktūros, kuriose viešpatauja viena šalis, labiausiai padeda susiformuoti stipriems tarptautiniams režimams, kurių nustatomos taisyklės yra santykinai tikslios ir kurioms neblogai paklūstama [...] galima spėti, kad hegemoniškų jėgos struktūrų silpnėjimas pranašauja atitinkamų tarptautinių ekonominių režimų jėgos silpnėjimą" (Keohane, 1980, p. 132).

[7] *Kietų* ir *minkštų*, arba *stiprių* ir *silpnų*, valstybių sąvoka yra dviprasmiška ir nusipelno rimtesnės analizės, negu iki šiol buvo padaryta. Aš manau, kad tas skirtumas gali būti klaidinantis. Krasneris (1978, 3 sk.), Zolbergas (1981) ir Ikenberry (1986b) duoda prieštaringus šios sąvokos vertinimus.

Hegemoniška valstybė gali ir nori sukurti bei palaikyti liberaliosios ekonominės tvarkos normas ir taisykles. Kai hegemoniška valstybė susilpnėja, daug silpnesnė pasidaro ir liberalioji ekonominė tvarka.

Svarbiausias žodis ką tik perskaitytoje pastraipoje yra žodis *liberalus*, tai yra teorija siejasi su egzistavimu ekonomikos, kuri remiasi tokiais rinkos priesakais, kaip atvirumas ir nediskriminacija. Ši teorija neteigia, kad be hegemonijos tarptautinė rinka egzistuoti ir funkcionuoti negali. Vienokia ar kitokia tarptautinė rinka egzistavo visada. Bet ji teigia, kad tam tikra tarptautinė ekonominė tvarka, arba, kitaip sakant, liberalioji tarptautinė rinka, be hegemoniškos valstybės negalėtų suklestėti ir pilnai atskleisti savo potencialo.

Tačiau liberaliosios tarptautinės rinkos vystymuisi garantuoti vien tik hegemoniškos valstybės egzistavimo nepakanka. Pats hegemonas turi būti ištikimas liberalizmo vertybėms, arba, Johno Ruggie žodžiais tariant, jo socialiniai tikslai ir galios pasiskirstymas šalies viduje turi nesikirsti su liberaliosios tarptautinės tvarkos postulatais (Ruggie, 1982, p. 382). Hegemono ir kitų šalių vidaus ekonominės struktūros, be abejonės, yra svarbios ir lemia valstybių nusistatymą liberaliosios tarptautinės ekonomikos atžvilgiu (Katzenstein, 1976). Hegemonija be liberalių įsipareigojimų rinkos ekonomikai, greičiausiai, kaip rodo šių dienų sovietinio bloko pavyzdys, gali nulemti imperinės sistemos, politinių bei ekonominių suvaržymų primetimą silpnesnėms valstybėms. Ir pagaliau tarp ekonomiškai galingiausių valstybių turi būti „sutarimas dėl socialinių tikslų", skirtų liberaliajai sistemai palaikyti (Ruggie, 1982, p. 384). Kitos ekonomiškai galingos valstybės taip pat turi būti suinteresuotos, kad rinkos santykiai stiprėtų. Hegemonas gali paskatinti, bet negali priversti kitas galingas valstybes laikytis atviros pasaulinės ekonomikos taisyklių. Taigi, liberaliosios rinkos sistemos atsiradimui ir plėtrai būtinos trys sąlygos – hegemonija, liberali ideologija ir bendras interesas. (Šios sąlygos smulkiau nagrinėjamos 1981 metais išleistos Gilpino knygos 3 sk.)

Hegemonija (arba vadovavimas) remiasi bendru įsitikinimu, kad ji yra teisėta ir tuo pačiu metu ribojama reikalo ją išsaugoti. Kitos valstybės priima hegemono siūlomas taisykles dėl jo prestižo ir padėties tarptautinėje politinėje sistemoje (Frohlich, Oppenheimer ir Young, 1971). Kad hegemonas turėtų kitų galingų reikalingų valstybių paramą, būtinas žymus ideologinis sutari-

mas, arba tai, ką marksistas Antonio Gramsci pavadino „ideologine hegemonija" (Keohane, 1984a, p. 44–45). Jeigu kitos valstybės hegemono veiksmus laiko savanaudiškais ir prieštaraujančiais jų pačių politiniams bei ekonominiams interesams, hegemoniškoji sistema bus labai susilpninta. Ji taip pat sumenks, jeigu hegemoniškos valstybės piliečiai pradės manyti, kad kitos valstybės juos apgaudinėja arba kad vadovavimo kaštai viršija naudą, kurios tikimasi. Tokiais atvejais galingosios grupės palaipsniui praranda norą pajungti savo interesus sistemos egzistavimui pratęsti.

Palankios aplinkybės hegemoniškai vadovybei ir liberaliajai pasaulinei ekonomikai atsirasti istoriškai buvo susiklosčiusios tik du kartus. Pirmasis buvo *Pax Britannica* epocha, prasidėjusi pasibaigus karams su Napoleonu ir pasibaigusi prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui. Liberalizmo ideologijai ištikimos vidurinės klasės politinio triumfo sąlygomis Didžioji Britanija panaudojo savo įtaką ir paskelbė laisvosios prekybos erą. Šalies ekonominės sėkmės pavyzdys, bendras didžiųjų ekonominių valstybių pritarimas liberalizmo idealams ir pripažinta prekybos nauda paskatino valstybes derėtis dėl tarifų sumažinimo ir atverti savo sienas pasaulinei rinkai (Kindleberger, 1978b, 3 sk.). Panašiai ėmėsi vadovauti Jungtinės Amerikos Valstijos, pasisakydamos už liberaliąją tarptautinę ekonominę tvarką po Antrojo pasaulinio karo. JAV ir jų sąjungininkai bendromis pastangomis pasiekė liberalizmo principus įgyvendinantį Bendrąjį susitarimą dėl tarifų ir prekybos (GATT – *The General Agreement on Tariffs and Trade*) ir įkūrė Tarptautinį valiutos fondą. Amerika taip pat vadovavo vėliau mažinant prekybines kliūtis. Tais Didžiosios Britanijos ir JAV pranašumo epochų laikais išsiplėtė tarptautinė rinka bei padidėjo ekonominė šalių tarpusavio priklausomybė[8].

Hegemoniško stabilumo teorija, kaip ją pirmiausia išdėstė Kindlebergeris, o vėliau išrutuliojo ir modifikavo kiti, įskaitant ir šios knygos autorių, teigia, kad atviros rinkos ekonomika yra kolektyvinė, arba visuomeninė, gėrybė (Olson, 1965). Tai tokia gėrybė, „kurią individui, šeimai ar firmai vartojant, jos kiekis,

[8] Daugelis autorių XVII amžiaus Olandiją apibūdina kaip hegemonišką valstybę. Bet šis atvejis neįtikinamas. Nors ekonominiu požiūriu Olandija buvo tikrai pirmaujanti valstybė, ji neturėjo tokios įtakos tarptautinei sistemai, kurią būtų galima lyginti su Didžiosios Britanijos įtaka XIX amžiuje arba Jungtinių Amerikos Valstijų įtaka XX amžiuje. Reikia prisiminti, kad XVII amžiuje buvo didžiausias pirmosios merkantilizmo bangos pakilimas.

prieinamas kitiems potencialiems vartotojams, nesumažėja" (Kindleberger, 1981, p. 243). Puiki iliustracija yra kelias arba šaligatvis. Tačiau kadangi individas gali „vartoti" tą gėrybę už ją nemokėdamas, kolektyvinės gėrybės gali būti pagaminta nepakankamai, jos gali pritrūkti. Kad taip neatsitiktų, turi atsirasti arba ekonominio proceso dalyvis, suinteresuotas ant savo pečių užsikrauti neproporcingai didelius kaštus, arba institucija (pavyzdžiui, vyriausybė), kuri gali priversti vartotojus už tą gėrybę mokėti.

Manoma, kad tarptautinių santykių srityje egzistuoja nemažai kolektyvinių gėrybių. Jos pavyzdys – atviros ir liberaliosios prekybos režimas, kuris remiasi besąlygiško abipusiškumo, ne diskriminacijos, didžiausio palankumo statuso principu. Tai toks atvejis, kai tarifų nuolaidos, padarytos vienai šaliai, turi būti taikomos ir kitoms[9]. Kitas dažnai nurodomas pavyzdys yra stabili tarptautinė valiuta: ji palengvina prekybą, iš kurios kiekvienas gali turėti naudos. Trečia, labiau diskutuotina kolektyvinė gėrybė yra tarptautinio saugumo garantijos (Jervis, 1982). Teigiama, kad atskiros valstybės gali naudotis tomis kolektyvinėmis gėrybėmis nepriklausomai nuo to, ar jos prie tos kolektyvinės gėrybės sukūrimo prisideda.

Pagal šią teoriją, hegemonas, arba lyderis, prisiima atsakomybę garantuoti, kad kolektyvinių atviros prekybinės sistemos ir stabilios valiutos teikiamų gėrybių nestigtų. Ši teorija daro prielaidą, kad liberaliosios ekonomikos sistema pati išsilaikyti negali ir kad ji ilgą laikotarpį turi būti palaikoma viešpataujančios valstybės ekonominėmis priemonėmis. Atvirai pasaulinei ekonomikai ypač grėsminga „išsisukinėtojų" problema, kai kolektyvine gėrybe naudojamasi, atsisakant mokėti „teisingą" savo dalį, kad ji būtų sukurta (Frey, 1984b, 7 sk.). Kai kurios valstybės taip pat mėgina daugiau gauti iš kitų, pavyzdžiui, naudodamosi savo monopoline padėtimi. Pasak hegemoniško stabilumo teorijos, pernelyg dažna pagunda apgaudinėti ir išnaudoti kitus niekais paverčia liberalų teiginį, kad hegemonas esąs nereikalingas, nes prekyba savo esme esanti abipusiškai naudinga.

Pagal hegemoniško stabilumo teoriją, hegemono ekonomika pasaulinei ekonomikai nepaprastai svarbi keliais požiūriais. Ji

[9] Terminas *besąlygiškas abipusiškumas* reiškia, kad nuolaidos, padarytos vienam GATT nariui, automatiškai taikomos ir kitiems. Taigi, jis yra artimas didžiausio palankumo statuso principui. Antra vertus, *sąlyginis abipusiškumas* reiškia, kad nuolaidos yra daromos tik tiems, kas irgi atsako tuo pačiu.

panaudoja savo įtaką sukurti tarptautinei tvarkai, paprastai apibūdinamai kaip „principai, normos, taisyklės ir sprendimų darymo procedūros, kurie ekonominio proceso dalyvių lūkesčius nukreipia į vieną tam tikrą klausimą – sritį“ (Krasner, 1982a, p. 185). Kad konfliktų būtų mažiau, garantuotas teisingumas, skatinami susitarimai, viešpataujanti šalis reikalauja teisėto elgesio ir draudžia neteisėtą (Keohane, 1982a, p. 354). Hegemoninė valstybė privalo užkirsti kelią „išsisukinėtojams“, priversti laikytis liberaliosios ekonomikos taisyklių ir skatinti kitas valstybes dalytis su ja sistemos išlaikymo kaštus. XIX amžiaus aukso standartas ir pokarinė Brettono Woodso sistema yra ryškūs pavyzdžiai ekonominio režimo, kurio sąlygomis hegemonas susikuria liberaliosios rinkos taisykles ir priverčia kitas valstybes jų laikytis, taip pat slopina visur pasireiškiančias ekonominio nacionalizmo tendencijas.

Kaip teigė Kindlebergeris, „kad pasaulio ekonomika būtų stabili, jai reikia stabilizatoriaus, t. y. vienos šalies, kuri pasirūpintų rinka nuostolingoms prekėms, pastoviu, jei ir ne anticiklišku, kapitalo srautu, taip pat perdiskontavimo mechanizmu, kuris suteiktų likvidumą, kai monetarinė sistema būna sukaustyta panikos“ (Kindleberger, 1981, p. 247). Hegemonas taip pat privalo sutrukdyti monopolinę gamybą turinčioms valstybėms išnaudoti kitas ir skatinti valstybes pašalinti savo prekybos barjerus, nors iš pradžių laisvosios prekybos arenoje jos gali patirti nuostolių (H. Johnson, 1976, p. 17, 20).

Be to, svyruojančių valiutų keitimo kursų ir integruotos kapitalo rinkos pasaulyje hegemonas „taip pat privalo reguliuoti užsienio valiutų kursų struktūrą ir rūpintis, bent iš dalies, valstybių vidaus monetarinės politikos koordinacija“ (Kindleberger, 1981, p. 247). Šios teorijos šalininkai teigia, kad jeigu nebūtų valstybės hegemono, kuri sukuria ir tvarko tarptautinius režimus, šiuo metu, kai liberalizmas ir laisvoji prekyba nusileido ekonominio nacionalizmo jėgoms, tarptautinė ekonomika pasidarytų nestabili[10].

Valstybės hegemono stiprėjimas yra pavyzdys, rodantis rinkos sistemos naudą, ir veikia kaip likusios sistemos augimo variklis. Importuodama valstybė hegemonas skatina kitų valstybių

[10] Keohane (1984a) kritikuoja pažiūrą, kad liberaliajai tarptautinei ekonomikai sukurti bei išsaugoti yra reikalinga valstybė hegemonas.

ekonomikos augimą, o jos investicijos besivystančioms šalims duoda augimui reikalingus finansus. Tiekdama technologiją ir skleisdama žinias, besivystančių šalių ekonomikai ji perduoda naują technologiją bei techninį patyrimą, reikalingą tų šalių industrializavimui ir ekonominiam vystymuisi. Pasauliniame ekonominio augimo procese hegemonas yra cementas, neleidžiantis sistemai iširti. Kai augimas susilpnėja, sustiprėja išcentrinės jėgos[11].

Nors šiuolaikiniame pasaulyje du hegemonai tarptautinėje sistemoje buvo vyraujančios karinės valstybės, savo įtaką jos darė daugiausia pasinaudodamos ekonomine galia. Roberto Keohane žodžiais tariant, hegemonas „privalo kontroliuoti žaliavas, kapitalo išteklius, rinką, taip pat konkurencinius pranašumus, gaminant didžiai vertinamas prekes" (Keohane, 1984a, p. 32). Kontroliuodamas finansinį kapitalą, tam tikras technologijas ir gamtos turtus, hegemonas turi priemones vadovauti kitų šalių ekonomikai.

Taigi, nors šalių, gebančių pasinaudoti liberalizuotų mainų pranašumais, ekonomika turi naudos iš to, kad vadovauja hegemonas, tarpusavyje priklausoma pasaulinė ekonomika sukuria padėtį, kai kurios nors valstybės ekonomiką gali pažeisti galią naudojančios išorinės jėgos. Kaip rašė Hirschmanas (1945, p. 16), ekonominės galios esmę, arba bent vieną jos formą, sudaro galimybė nutraukti prekybinius ryšius. Prekybos, finansų arba technologijos tiekimo nutraukimas ar grasinimas tai padaryti gali būti potenciali prievartos priemonė kitų valstybių atžvilgiu savo tikslams pasiekti. Hegemono galimybė ekonominę tarpusavio priklausomybę panaudoti kaip jėgą tarptautinę rinkos ekonomiką padeda geriau valdyti bei tvarkyti. Bet, kaip bus parodyta vėliau, tai įgalina hegemoną savo padėtį panaudoti savanaudiškais tikslais[12].

Santykinai didelė paties hegemono rinka yra nemažos galios šaltinis ir sudaro galimybę sukurti ekonominės įtakos sritį[13]. Hegemonas gali padidinti įtaką kitoms valstybėms, „draugiškoms"

[11] Dėkoju Robertui Walkeriui už šį pastebėjimą.

[12] Tarpusavio priklausomybės ir jėgos santykiai yra sudėtingi. Iš dalies taip yra todėl, kad „tarpusavio priklausomybė" turi daug reikšmių. Cooperis (1985, p. 1196–1200) tyrinėja įvairius to dalyko aspektus.

[13] *Ekonominės įtakos srities* sąvoka yra įdomi, bet neišrutuliota. Pavyzdžiui, ji užtinkama Alfredo Marshallo raštuose. Trumpą jos aptarimą rasite Choucri darbe (1980, p. 110).

savo rinką atidarydamas, o „nedraugiškoms" uždarydamas. Nors ekonominių sankcijų nauda paprastai labai perdedama, jos yra geriausias jėgos rodymo pavyzdys[14]. Kaip bus aptariama vėliau, savo, kaip hegemono, galią Jungtinės Amerikos Valstijos žymiai padidino visuose žemynuose įsitvirtinus jų galingoms transnacionalinėms korporacijoms.

Hegemono valiutos svarba tarptautinėje monetarinėje sistemoje duoda jam finansinę ir piniginę galią. Didžioji Britanija XIX amžiuje ir daug plačiau Jungtinės Amerikos Valstijos XX amžiuje savanaudiškais tikslais naudojosi ir naudojasi senjoražo teise, „kuri pinigų leidėjui ar jo padėtį užimančiai valstybei neša pelną, gaunamą leidžiant pinigus" (Kindleberger, 1981, p. 248). Amerika rodo savo finansinę galią, kapitalo rinką padarydama prieinamą savo draugams ir bausdama priešus – uždarydama jiems priėjimą prie savo rinkos. Papildomas pelnas, kurį Jungtinės Amerikos Valstijos gavo kaip finansinis hegemonas, buvo nepaprastai svarbus dėl to, kad davė joms galimybę devintajame dešimtmetyje ne tik vyrauti pasaulinėje rinkoje, bet ir garantuoti šalies gerovę.

Bendras pirminis hegemono ekonominės galios pagrindas yra jo ekonomikos lankstumas ir mobilumas (Hawtrey, 1952). Matuojant ilgais laiko tarpais, ekonominė galia nėra nei kurios nors monopolijos ir/ar technologijos turėjimas, nei ekonominis paties savęs aprūpinimas, bet greičiau ekonomikos sugebėjimas keistis bei atsiliepti į pasaulinę ekonominę aplinką: pavyzdžiui, į santykinio pranašumo poslinkius arba kainų pokyčius. Didžiosios Britanijos ekonomikos nelankstumas atsiliepiant į naujų pramoninių valstybių iškilimą XIX amžiaus pabaigoje buvo svarbi jos nuosmukio priežastis (Lewis, 1978b, p. 133). Panašiai sunkumai, kuriuos JAV patyrė paskutiniais XX amžiaus dešimtmečiais, prisitaikydamos prie didžiulių pasaulinio pramonės išsidėstymo ir energijos kainų poslinkių, susilpnino jų galią bei tarptautinę padėtį[15].

Nors rinkos jėgoms išsilaisvinti ir vystytis reikalinga palanki politinė aplinka, tarptautinė rinka veikia pagal savo logiką. Kaip buvo pažymėta, ekonominė konkurencija ir kainos stumia rin-

[14] Pastaraisiais metais daug rašyta apie ekonomines sankcijas ir su jomis susijusius dalykus. Mano požiūris, kad ekonominės sankcijos duoda mažai naudos, geriausiai ir plačiausiai yra aptariamas Gilpino (1984), Deivido Baldwino (1985), taip pat Hufbauerio ir Schotto (1985) darbuose.

[15] Ekonomikos transformacijos problemą ir jos reikšmę, prisitaikant prie ekonominių pokyčių, nagrinėja Kindlebergeris (1962, 7 sk.).

kos ekonomiką į vis aukštesnį gamybos efektyvumo lygį, skatina ekonomikos augimą ir nacionalinių rinkų integraciją. Laikui bėgant, labai pasikeičia ekonominės veiklos išsidėstymas ir įvyksta tarptautinės ekonominės bei pramoninės galios perskirstymas. Išlaisvintos rinkos jėgos transformuoja pačius politinius rėmus, susilpnina hegemono galią ir sukuria naują politinę aplinką, prie kurios pasaulis ilgainiui turi prisitaikyti. Kai neišvengiamai pasiskirsto tarptautinė ekonominė bei karinė galia, dalis jos iš centro persikelia į kylančias periferijos valstybes ir visur kitur hegemono galimybės savo nuožiūra tvarkyti sistemą sumažėja. Taigi, kapitalizme ir rinkos sistemoje glūdi tendencija griauti politinius pagrindus, nuo kurių jie galų gale privalo priklausyti.

Nors Didžioji Britanija ir Jungtinės Amerikos Valstijos savo santykinį nuosmukį pagreitino savo pačių veiksmais, apskritai nestabili pati hegemoniška sistema (Kindleberger, 1981, p. 251). Valstybė hegemonas praranda valią ir sugebėjimą tvarkyti sistemą dėl vidinių ir išorinių priežasčių. Vartojimas šalies viduje (ir viešasis, ir privatus), taip pat sistemos karinės gynybos kaina, kaip rodo Amerikos atvejis, santykinai didėja greičiau nei šalies santaupos ir investicijos į gamybą (Oye ir kt., 1983, 1 sk.). Hegemonas pradeda jausti nuovargį bei nusivylimą išsisukinėtojais ir dėl to, kad jo ekonominiai partneriai iš liberaliosios prekybos laimi daugiau negu jis pats. Atsiradusi efektyvesnė, dinamiškesnė ir konkurencingesnė kitų šalių ekonomika pakerta tarptautines hegemono pozicijas ir sumažina jam tenkantį ekonominį perteklių, kurį jis naudoja pasaulinės hegemonijos kaštams padengti (Gilpin, 1981). Po tam tikro laiko sumažėja hegemono galimybės bei noras ekonominę sistemą tvarkyti ir stabilizuoti. Taigi, egzistuoja savaimingas liberaliosios pasaulinės ekonomikos prieštaravimas: veikdama rinkos sistema transformuoja ekonomikos struktūrą ir išsklaido galią, tokiu būdu griaudama politinius tos struktūros pamatus.

Svarbus ir įdomus klausimas, kaip hegemono susilpnėjimas pasidaro neišvengiamas, turint galvoje tariamai visus lenkiančią jo galią, šioje knygoje negvildenamas. Pakanka pasakyti, kad nors visos vyraujančios valstybės anksčiau ar vėliau vieną dieną turi nusmukti, savo egzistavimo trukme jos labai skiriasi. Galima pasakyti, kad vakariniame Vidužemio jūros baseine ekonominiu hegemonu Venecija išbuvo visą tūkstantmetį. Didžiosios Britanijos hegemonija tęsėsi daugiau kaip šimtmetį, o Jungtinių Amerikos Valstijų hegemonija susilpnėjo jau po trijų dešimtmečių.

(Kai kurie samprotavimai šiuo klausimu pateikti Gilpino knygoje (Gilpin, 1981, 4 sk.))

Kaip primena Kindlebergeris (iš dalies pritardamas aptartoms Cooperio pažiūroms), ekonominiam stabilumui atnaujinti reikia arba naujo hegemono, visų priimto ir visus (įskaitant ir susilpnėjusį hegemoną) įpareigojančio taisyklių rinkinio, arba nuolatinės politikos koordinacijos tarp ekonomiškai įtakingiausių valstybių (Kindleberger, 1981, p. 251–252). Silpnėjantis hegemonas taip pat gali siekti, kaip tai darė Jungtinės Amerikos Valstijos Ronaldo Reagano prezidentavimo laikais, iš naujo įsitvirtinti ekonominėse ir politinėse hegemono pozicijose. Jeigu nė viena iš tų galimybių neįgyvendinama, liberalioji sistema pradeda griūti. Nors nė viena pasekmė nėra neišvengiama, teorija teigia, kad pasaulinei ekonomikai bus vis būdingesni ekonominiai nesutarimai.

Tų nesutarimų dydis priklauso nuo hegemono sugebėjimo prisitaikyti prie savo nuosmukio. Kai ekonominio augimo centrai ir pirmaujantys ekonomikos sektoriai persikelia kitur, ar hegemonas geba išvystyti naujas konkurencingas pramonės šakas? Taip pat ar jis pajėgia vėl subalansuoti savo politinius įsipareigojimus ir savo ekonominę galią? Ar gali hegemonas ir kylančios ekonominės jėgos išspręsti problemas, kurios, vykstant esminei ekonominei transformacijai, yra neišvengiamos? Atsakymai į šiuos ir kitus panašius klausimus lemia, ar hegemono silpnėjimo sąlygomis liberalioji ekonominė tvarka gali išlikti.

Nors su silpnėjančiu hegemonu susijusios liberalios tarptautinės struktūros gali suirti, kiti veiksniai – inercijos jėga, alternatyvos nebuvimas, taip pat bendrų interesų arba socialinių tikslų išlikimas ekonomiškai vyraujančiose valstybėse – pasidaro lemiami tai sistemai išsaugoti (Krasner, 1976, p. 342–343). Kaip įtikinamai sako Keohane (1984a), nuo neleistinų poelgių sulaiko pačių struktūrų normos. Naudos sau siekiančios valstybės supranta, kad struktūrą ar režimą lengviau išlaikyti, negu sukurti (Haas, 1980). Kindlebergerio žodžiais tariant, „kadangi ribiniai kaštai už vidutinius yra mažesni, režimai dažniau palaikomi, negu kuriami. Kai pirmaujančios šalies ekonominis gyvybingumas nyksta ir hegemoniškas laikotarpis baigiasi, sukurti naują tvarką, kuri išspręstų naujas problemas, sunku [...] Nors ligų plitimo kontrolė akivaizdžiai naudinga visoms šalims, prireikė aštuoniasdešimt metų, kad būtų įkurta funkcionuojanti Pasaulinė Sveikatos Organizacija. Sukurtiems režimams bei struktūroms palaikyti reikia pastangų. Be nuolatinio dėmesio ir pinigų ilgainiui jos nunyksta“ (Kindleberger, 1986, p. 8). Lygiai taip pat, kaip reži-

mą ar tvarką sukurti kainuoja brangiau, negu jį išsaugoti, brangiai atsieina ir režimą sugriauti. Todėl neatsitiktinai, kaip jau buvo sakyta, nepaisant naujų konkuruojančių valstybių atsiradimo, prekybiniai ir valiutiniai XIX amžiaus režimai dar ilgai gyvavo po to, kai Didžiosios Britanijos hegemonija jau buvo pradėjusi silpnėti.

Hegemono tarptautinio konkurencingumo bei kitų ekonominių sugebėjimų santykinis mažėjimas, deja, padidina finansinės krizės ar kitos katastrofos, kuri gali baigtis dramatišku sistemos žlugimu, galimybę, ypač tuo atveju, jeigu susikerta skirtingi pagrindinių valstybių interesai. Pavyzdžiui, po 1929 metų finansinės panikos susiformavusi konfliktiška didžiųjų valstybių politika sugriovė ekonominius režimus, kurie po Pirmojo pasaulinio karo buvo atkurti. Nors labai mažai tikėtina, kad šiuolaikiniame pasaulyje gali atsitikti kas nors panašaus, klaidinga būtų manyti, jog Jungtinėms Amerikos Valstijoms hegemoniškai vadovaujant sukurti režimai yra niekaip nepažeidžiami.

Kindlebergeris nurodo, kad svarbiausias hegemono uždavinys yra valdyti krizes, o ne paprastai palaikyti rutininį režimą. Jeigu norima, kad liberalioji pasaulio ekonomika gyvuotų, hegemonas privalo sugebėti ir norėti greitai atsiliepti į sistemai gresiančius pavojus. Pavyzdžiui, kaip yra nurodęs Kindlebergeris, Didžiosios Britanijos sugebėjimas tapti „paskutiniu skolintoju" žymiai sumažino neigiamas 1825, 1836, 1847, 1866 ir 1907 metų finansinių krizių pasekmes. Ir atvirkščiai, valstybės nesugebėjimas tokį krizės vadybininko vaidmenį suvaidinti 1929 metais bei Jungtinių Amerikos Valstijų nenoras piramidės pobūdžio bankų griūties akivaizdoje būti „paskutiniu skolintoju" – tai pagrindinės tarptautinės finansinės sistemos žlugimo ir Didžiosios depresijos priežastys (Kindleberger, 1986, p. 8–9). Paskutiniais XX amžiaus dešimtmečiais tarptautinei ekonomikai iškyla pavojų, susijusių su santykiniu Amerikos hegemonijos silpnėjimu. Tarptautinė skolų problema, didėjantis protekcionizmas prekyboje ir kiti dalykai gali įžiebti krizę, kurios šalis bei jos partneriai nesugebės kontroliuoti. Toks nesugebėjimas valdyti krizę gali dar kartą sužlugdyti liberalią tarptautinės ekonomikos tvarką.

Struktūrinių pokyčių politinė ekonomija

Kiekviena iš šių trijų teorijų pateikia svarbias įžvalgas į tarptautinės politinės ekonomijos raidą. Pirma, aišku, kad šiuolaikinės pasaulio sistemos teorijos pabrėžiamas išorinis kontekstas yra

lemiamas ekonominių ir politinių pokyčių veiksnys. Kaip jau sakyta, rinkos sistema ir nacionalinė valstybė yra dabartinės visuomenės ir gilių žmogaus sąmonės, našios technologijos bei socialinių jėgų pokyčių produktas. Tačiau lygiai taip pat aišku, kad žmonės visuomet gyveno susibūrę į tai, ką Ralfas Dahrendorfas (1959) vadino „konfliktų grupėmis", – tai gentys, imperijos ir miestai–valstybės. Šiuolaikinėje epochoje, kaip pabrėžiama hegemoniško stabilumo teorijoje, nacionalinės valstybės ir nesutarimai tarp jų yra ryškiausia žmogaus, kaip „politinio gyvūno", apraiška. Toli gražu nebūdamos vien tik ekonominių bei istorinių jėgų padarinys, valstybės yra nepriklausomos ekonominio ir politinio gyvenimo veikėjos.

Lygiai taip pat turėtų būti aišku, kad rinka ir „ekonominis žmogus" yra pasiekę nepriklausomą tikrovę. Rinka negali būti susiaurinta tik iki sociologinių jėgų lygio. Nors, kaip rašė Karlas Polanyi, teisinga, kad rinkos ir ekonomikos dėsnių svarba yra ypatingų istorinių aplinkybių pasekmė, rinka, kaip ir šiuolaikinė valstybė, atsirado tam, kad darytų didelę įtaką istoriniam vystymuisi (Polanyi, 1957). Tarptautinės politinės ekonomijos raidą reikia suprasti kaip valstybės ir rinkos tarpusavio sąveiką, vykstančią platesniame istoriniame kontekste.

Kažkada ateityje socialinis mokslas gali atskleisti istorijos paslaptis ir moksliškai paaiškinti socialinių jėgų, politinio proceso dalyvių bei ekonominės veiklos tarpusavio sąveiką. Galbūt, kaip teigia marksistai ir šiuolaikinės pasaulio sistemos teorijos šalininkai, valstybė, rinka ir kiti socialinio gyvenimo reiškiniai gali būti paaiškinti istorinių dėsnių veikimu. Bet mūsų pačių elgesio supratimas iš tikrųjų tebėra primityvus. Vietoj patikrintų dėsnių bei teorijų mes turime priešingus požiūrius ir dalines įžvalgas. Vieno vienintelio dualistinės ekonomikos, šiuolaikinės pasaulio sistemos ar dviejų hegemoniškų sistemų pavyzdžio aiškiai nepakanka, kad būtų galima bet kuriai šių teorijų pritarti arba nepritarti.

Turėdami galvoje šį nepasitenkinimą esama padėtimi, aptarsime visų trijų „teorijų", kaip priemonių struktūriniams pokyčiams išsiaiškinti bei suprasti, stipriąsias ir silpnąsias puses. Mano struktūrinių pokyčių ir tarptautinės politinės ekonomijos raidos supratimas susijęs su mano pateikiamu teorijų įvertinimu.

Sakydamas *struktūra*, aš paprasčiausiai turiu galvoje „dalį ekonominės visumos, kuri greta kitų tam tikrą laiką pasirodo esanti

santykinai stabili" (Marshall, cit.: Hartwell, 1982, p. 102). Tos struktūros nustato apribojimus ir suteikia galimybes, proceso dalyviams mėginant įgyvendinti savo užmojus. Vienas svarbiausių valstybių ir galingų organizacijų tikslų yra pakeisti pačias struktūras, kurios apima socialines institucijas, nuosavybės teisių paskirstymą, darbo pasidalijimą ir ekonominės veiklos išdėstymą, skirtingų rinkų organizavimą ir ekonominius reikalus reguliuojančias normas bei režimus. Terminas *struktūrinis pokytis* apibrėžiamas kaip tų institucijų ir esminių santykių pasikeitimas. Tad kaip šios trys tarptautinės politinės ekonomijos teorijos aiškina struktūrų kilmę bei struktūrinių pokyčių pobūdį?

Liberalioji dualistinės ekonomikos teorija teisingai pabrėžia svarbų suinteresuotumo ir, matyt, visuotinio troškimo gauti didžiausią naudą, kaip pasaulinės ekonomikos evoliucijos varomąsias jėgas, svarbą. Kokie bebūtų tikrieji motyvai – ar gobšumas, ar, kaip svarstė Adamas Smithas, konkurencija, kai suvaržymai pašalinami ir atsiveria galimybės, žmonės nori užmegzti ekonominius ryšius. Šio troškimo „mainyti ir derėtis" pasekmė yra pastovi tradicinių dalykų erozija ir ilgainiui – modernios ekonomikos sukūrimas.

Be to, tarptautinės politinės ekonomijos raidai labai reikšmingi santykinės kainos ir kainų pokyčiai. Ekonomisto kainų ir kiekių visatoje bet kurie ekonominiai pasiūlos arba paklausos pasikeitimai ar naujų produktų ir gamybinių procesų inovacija sukels atsaką visoje sistemoje (Nelson ir Winter, 1982). Sakykim, didžiulis išaugusių pasaulinės energijos kainų poveikis tarptautinei ekonomikai ir politikai aštuntajame dešimtmetyje yra puikus kainų pasikeitimo potencialaus poveikio pavyzdys, rodantis, kokia jėga slypi kainų kaitoje. Kokia susiklosto tarptautinės politinės ekonomijos struktūra ir kokia jos dinamika, daug priklauso nuo rinkos.

Kita stipri šios teorijos pusė yra tai, kad tarptautinės politinės ekonomijos evoliucijoje pagrindinį vaidmenį ji skiria technologinei pažangai. Ryšių ir transporto tobulėjimas, kuris sumažina verslo valdymo kaštus, paskatino kadaise izoliuotų rinkų integraciją į besiplečiančios pasaulinės tarpusavio priklausomybės sistemą. Nuo vandenynus skrodžiančių laivų atsiradimo iki šiuolaikinių informatikos sistemų technologinė pažanga visuomet buvo beveik būtina pasaulinę ekonomiką vienijanti jėga.

Lyginamosios statikos metodas struktūriniams pokyčiams suprasti ekonomistui yra labai ribotas. Jame nėra priemonių nu-

matyti ir paaiškinti pasiūlos bei paklausos poslinkiams, kurie nulemia santykinių kainų pokyčius. Ekonomistams taip pat stinga technologinės kaitos paaiškinimo. Vadovaudamiesi šiuo metodu, jie negali sistemiškai analizuoti, kaip pokyčiai ir inovacijos veikia ekonominius, politinius ir socialinius reikalus ilgesnį laiką. Ši ekonominė teorija institucinius, politinius ir istorinius dėmenis (pvz., jėgos ir nuosavybės teisių paskirstymą, viešpataujančią ideologiją ir technologinius veiksnius), kuriuose kainos reiškiasi kaip įtakos jėga, laiko išoriniais ir linkusi juos ignoruoti. Taigi, dualistinės ekonomikos teorija nepaiso politinės ir socialinės aplinkos, kuri daro įtaką rinkai, ir numato jos evoliucijos kryptį.

Pagrindinė problema yra ta, kad ekonomistai neturi ekonominių pokyčių teorijos. Walterio Rostowo žodžiais tariant, „gyvybiškai svarbiausi ir pilnai suformuluoti šiuolaikinės ekonominės minties postulatai buvo išrutulioti remiantis Marshallo trumpalaikėmis prielaidomis ir neperžengus jų ribų. Tai yra manoma, kad ekonomikos, socialiniai bei politiniai rėmai yra nustatyti ir paprastai nekinta" (cit.: R. Cameron, 1982, p. 29). Pagrindinė jų tyrinėjimo prielaida yra pusiausvyros buvimas, nors, kaip yra pasakęs vienas autorius, istorija niekada nėra „pusiausvyroje" (Hartwell, 1982, p. 92). Struktūriniai pokyčiai ekonomistų apskritai nedomina, o be to, jie neturi analitinio aparato jiems ištirti iš esmės[16].

Šiuolaikinės pasaulio sistemos teorija, akcentuodama „pasaulinės politinės ekonomijos istorinę struktūrą", taip pat padaro vertingą indėlį, padedantį suprasti tarptautinės politinės ekonomijos raidą (Tooze, 1984, p. 13). Idėjų, technologijos ir socialinių jėgų plotmė, kurioje funkcionuoja valstybė ir rinka, atveria galimybes ir uždeda apribojimus politinei bei ekonominei veiklai. Faktiškai valstybė negalėtų egzistuoti be ją palaikančios nacionalistinės ideologijos. Rinka negalėtų gyvuoti be liberalizmo. Tačiau šią teoriją gadina jos ekonominis determinizmas ir tarptautinės politinės ekonomijos statikos koncepcija.

Remiantis šia teorija į tarptautinę politinę ekonomiją reikia žiūrėti kaip į integruotą centro ir periferijos struktūrą. Pirminis svarbiausias tos sistemos elementas yra hierarchinis tarptautinis darbo pasidalijimas, kuris lemia visuomenės vietą toje sistemoje.

[16] Northas (1981) ir Northropas (1947) duoda vienas kitam prieštaraujančius vertinimus dėl struktūrinių pokyčių ekonominės teorijos išvystymo.

Nuo pasaulinės ekonomikos struktūros priklauso ir išoriniai santykiai, ir atskirų šalių visuomenės vidinės charakteristikos. Ši teorija teigia, kad pagrindinė šiuolaikinės pasaulio sistemos struktūra atsirado bei įsitvirtino XVI amžiuje ir per tris šimtmečius iki mūsų dienų iš esmės nepakito.

Reikšminga įžvalga yra teiginys, kad pliuralistinė Europos valstybių sistema buvo būtina sąlyga rinkos ekonomikai atsirasti[17]. Kiekviena valstybė turi galingą potraukį pabandyti imti ekonominės veiklos kontrolę į savo rankas ir priversti ją tarnauti savo tikslams. Tačiau pasaulinės rinkos ekonomikai atsirasti pakankamos sąlygos buvo dualistinės ekonomikos teoretikų pabrėžiamas ekonominis, institucinis ir technologinis vystymasis. Negalima, pavyzdžiui, mokslo, kuris iš esmės pakeitė pasaulį, vystymąsi bei vėlesnę jo evoliuciją redukuoti iki šiuolaikinės pasaulio sistemos teorijos šalininkų teiginių. Taip pat negalima tarptautinės sistemos raidos grįsti išimtinai rinkos jėgų evoliucija.

Nors šiuolaikinės pasaulio sistemos teorijos teiginys, kad pasaulinę ekonomiką reikia suprasti kaip hierarchinę ir struktūrinę, yra laikytinas reikalinga dualistinės ekonomikos teoretikų teiginių apie egalitarinę ir išsklaidytą rinką pataisa, bet šiaip jau ši teorija klysta dėl keleto svarbių detalių. Pirma, nors ekonominė struktūra daro žymią įtaką galingųjų valstybių politikai, ji pati yra tų valstybių veikiama. Antra, ryšiai tarp valstybių pirmiausia yra politiniai bei strateginiai, o ne ekonominiai ir, be to, politiniai santykiai sudaro ekonominės veiklos rėmus. Trečia, ar valstybė yra silpna, ar stipri (pavyzdžiui, atitinkamai Argentina ir Japonija), iš esmės lemia šalies vidiniai socialiniai ir politiniai veiksniai. Ketvirta, kaip rodo Japonijos atvejis dabar ir Vokietijos – anksčiau, valstybės padėtį tarptautiniame darbo pasidalijime daugiau negu kas nors kita lemia šalies visuomenės pobūdis ir jos politika. Penkta, dėl tarptautinio darbo pasidalijimo evoliucijos ir dėl pasikeitusios atskirų valstybių ūkio padėties sistemoje tarptautinės rinkos struktūra per pastaruosius keletą šimtmečių dramatiškai pakito.

---

[17] Pirmasis autorius, kuris teigė, kad pasaulinei rinkos ekonomikai atsirasti buvo reikalinga pliuralistinė valstybių sistema, atrodo, buvo Jeanas Baechleris (1971), o ne Wallersteinas (1974a). Pastarasis šią idėją panaudojo radikaliai kapitalizmo kritikai, o pirmojo požiūris yra svarbus ginklas kapitalizmui apginti. Kaip ne kartą pažymima šioje knygoje, rašantys politinės ekonomijos klausimais dažnai tas pačias pagrindines idėjas panaudoja labai skirtingoms intelektualinėms ir politinėms pozicijoms remti bei teisinti.

Teiginys, kad pasaulinės ekonomikos struktūra yra statiška – aiškiai neteisingas. Kaip nurodė Marxas, rinkos ekonomika vysto pasaulį. Tai evoliucinė sistema, kuri, laikui bėgant, apima vis didesnę ir didesnę pasaulio dalį. Ankstyvojo dabartinio periodo kolonijinės imperijos į vadinamąją šiuolaikinę pasaulio sistemą buvo integravusios labai nedidelę Azijos, Afrikos ir Naujojo pasaulio dalį. Didžioji pasaulio periferijos dalis su tradicine ekonomika, kaip teisingai nurodo dualistinės ekonomikos teorijos šalininkai, buvo likusi už sistemos ribų. Iki XIX amžiaus pabaigos Europa faktiškai santykinai pati apsirūpindavo maisto produktais ir žaliavomis. Ji galėjo pati prasimaitinti ir turėjo daugumą jos pramonei reikalingų žaliavų, ypač akmens anglies bei geležies rūdos (Dillard, 1967). Tik šimtmečio pabaigoje, atėjus antrajam pramoninės revoliucijos etapui ir labai išaugus gyventojų skaičiui, Europai (centras) teko imtis prekių importo. Tačiau tos prekės buvo atgabenamos daugiausia iš „neseniai apgyvendintų žemių" su panašiu į europinį klimatu ir iš keleto sistemos priglobtų tropikų kraštų (Lewis, 1978a). Tai, ką šiuolaikinės pasaulio sistemos teoretikai vadina periferija, iki pat pastarojo meto liko iki galo neapibrėžta.

Iš tikrųjų dabartinė šiuolaikinė pasaulio sistema susiformavo per keletą dešimtmečių prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą, kai atsirado keletas ekonomiškai galingų industrinių valstybių. Tos pačios šalys, kurios buvo svarbios iki šio karo, liko ekonominiais „centrais" ir po 1945 metų. Santykinai iki pat pastarojo meto daugumą kraštų, kuriuos Wallersteinas ir kiti vėliau priskyrė periferijai, prekybininkai bei investuotojai beveik ignoravo (išskyrus vergų ir brangiųjų metalų atvejus). Šiuolaikinis tarptautinis darbo pasidalijimas tarp industrializuotos Šiaurės ir neindustrializuotų Pietų iš tikrųjų įvyko paskutiniais praėjusio amžiaus dešimtmečiais. Kaip nurodo Arthuras Lewisas (1978a), dabartinė pasaulio sistema dar neturi nė šimto metų.

Priešingai negu teigia šiuolaikinės pasaulio sistemos teoretikai, ji yra Šiaurės vystymosi pasekmė, o ne to vystymosi priežastis. Greitas centro vystymasis, jo poreikis maisto produktams ir pramonės žaliavoms nulėmė periferijos integraciją į šiuolaikinę pasaulio sistemą ir periferinių kraštų, kurie pasinaudojo atsiradusia galimybe, ekonomikos augimą. Kaip teigė vienas ekonomistas marksistas, šiuolaikinės kapitalistinės ekonomikos vystymasis nuo periferijos išnaudojimo nepriklausė. Kapitalistinių šalių ekonomika augo didėjant vidiniam efektyvumui (Brewer,

1980, p. 170–171). Per šį istorinį laikotarpį Šiaurės centras buvo Pietų augimo variklis. Pasaulinei ekonomikai daugiau būdinga turtus paskleisti, negu juos kaupti.

Nors į pasaulinę ekonomiką galima žiūrėti kaip į hierarchinę iš centro ir periferijos sudarytą struktūrą, arba sistemą, reikia pažymėti, kad geografinė centro vieta ir pasaulinis ekonominės veiklos pasiskirstymas per pastaruosius tris šimtmečius visą laiką keitėsi – nuo Viduržemio jūros iki Šiaurės Atlanto, o mūsų laikais – Ramiojo vandenyno link. Naujų industrinių valstybių atsiradimas Azijoje ir Lotynų Amerikoje sąlygoja tarptautinio darbo pasidalijimo pokyčius ir labai keičia vadovavimo pasaulinei ekonomikai, taip pat tarptautinės politinės ekonomijos pobūdį[18]. Šio dinamiško proceso priežasčių ir pasekmių išsiaiškinimas yra labai sunkus, bet viliojantis uždavinys.

Viena hegemoniško stabilumo teorijos stipriųjų vietų yra nacionalinių valstybių sistemos, taip pat tarptautinių politinių santykių svarbos pasaulinės ekonomikos organizacijai ir valdymui pabrėžimas. Nors šiuolaikinės pasaulio sistemos teorija yra aiškiai teisi, teigdama, kad dabartinė nacionalinė valstybė iš esmės yra istorinių jėgų produktas, šios valstybės ir jos veiksmų negalima laikyti vien tik ekonominių jėgų apraiška. Kai tik nacionalinė valstybė atsiranda, ji pradeda veikti pagal šiuolaikinės valstybių sistemos logiką.

Hegemoniško stabilumo teorija pripažįsta, jog tarptautiniams santykiams būdinga įtempta konkurencija. Nacionalinė valstybė pirmiausia yra karo mašina, t.y. grupės išlikimo tarptautinės anarchijos sąlygomis būtinybės produktas. Valstybės saugumas ir politiniai interesai yra svarbiausia. Jie ir lemia tarptautines sąlygas, kuriomis veikia ekonominės jėgos. Rinkos plėtra bei sėkmė integruojant šiuolaikinį ekonominį gyvenimą nebūtų buvusios įmanomos be palankios liberalios valstybės hegemono sudarytos politinės aplinkos.

Nuo pat hegemoniško stabilumo teorijos atsiradimo, kai ją paskelbė Kindlebergeris, ši teorija susilaukė aršios kritikos, dalis kurios, atskleidžiančios jos ribotumus, yra pagrįsta. Tačiau kai kurie tą teoriją suprato labai klaidingai. Nemažai painiavos esama aiškinantis jos pobūdį, tikrą turinį ir ypač hegemono silpnėjimo reikšmę liberaliojo tarptautinio režimo tęstinumui. Toliau aš išdėstau savo požiūrį.

[18] Šitą svarbų tarptautinės politinės ekonomijos centro vietos pasikeitimo klausimą išnagrinėjo Braudelis (1979).

Terminą *hegemoniško stabilumo teorija* pirmasis pavartojo Robertas Keohane, turėdamas galvoje ganėtinai skirtingų mokslininkų grupės idėjas dėl vyraujančios šalies ekonomikos ir liberaliosios tarptautinės sistemos santykių (Keohane, 1980). Deja, jis reiškė kur kas daugiau unifikuotą, susistemintą ir determinuotą „teoriją", negu iš pradžių įsivaizdavo jos šalininkai. Todėl daugelis vėlesnių jos oponentų labai klydo. (Verta paminėti, kad pats Keohane, šios teorijos kritikas, dažnai buvo laikomas vienu iš jos šalininkų.)

Paprasčiausia forma išdėstyta hegemoniško stabilumo teorija teigia, kad valstybė hegemonas, arba viešpataujanti liberali valstybė, yra būtina (nors ir nepakankama) pasaulinės rinkos ekonomikos visiško išsivystymo sąlyga. Priešingai kai kurių kritikų pernelyg supaprastintam šios teorijos apibūdinimui esą ji deterministinė, ši teorija teigia, kad hegemoniška politinė struktūra daug ką leidžia ir nenustato nei prekybinės politikos pobūdžio, nei ekonominių sandorių turinio (Gilpin, 1981, p. 129–130). Prekybinę politiką pirmiausia lemia šalies vidaus koalicijos ir interesai, arba tai, ką Ruggie pavadino „socialiniu tikslu" (1982, p. 382, 404), o ekonominius sandorius – daugiausia ekonominiai kintamieji. Taigi, nors pliuralistinė ir nehegemoniška sistema, kaip ir ta, kuri egzistavo XVII ir XVIII amžiuje, be abejo, tikrai skatino pasaulinės rinkos augimą, nesant hegemono, viršų ėmė merkantilistinė konkurencija ir nacionalistinė politika. Tik pasibaigus kovoms su Napoleonu ir iškilus Didžiajai Britanijai, kaip valstybei hegemonui, pasaulis įžengė į liberalią laisvosios prekybos epochą.

Yra trys gerokai skirtingos hegemoniško stabilumo teorijos versijos. Veikiamos kitų tyrinėtojų kritikos bei mano paties apmąstymų, mano pažiūros taip pat pasikeitė. Nors visų klausimų, kuriuos kelia pati teorija ir jos kritikai, čia aptarti neįmanoma, kai kurie šiai knygai svarbūs dalykai turi būti išnagrinėti.

Vienas klausimas – ar galima kalbėti apie „tarptautines kolektyvines gėrybes", ar jos yra tiesiog asmeninės gėrybės, pateikiamos kaip visuomeninės. Kai kas tvirtina, kad prekyba ir valiutų režimai nėra tikros kolektyvinės gėrybės, nes jas gaunančiųjų skaičius yra toks mažas. „Visuomeninių gėrybių" apibrėžimui reikalingas „nedalomumas" ir „nepasisavinamumas". Kai kurie kritikai teigia, kad tarptautinės kolektyvinės gėrybės tų dviejų reikalavimų (t.y. „nedalomumo", kuris suponuoja mintį, kad pasinaudojus ja, neatimama galimybė ja naudotis ir kitiems, ir „ne-

pasisavinamumo", pagal kurį niekam negalima uždrausti viena ar kita gėrybe naudotis) atitikti negali. Tie patys kritikai pažymi, kad tuos reikalavimus nesunku pažeisti, pavyzdžiui, jeigu gėrybe naudojasi vienas vartotojas, ja negali pasinaudoti kitas, ir jeigu kai kuriems vartotojams gėrybe naudotis neleidžiama. Toliau – kai kurie nurodo, jog tarptautinio ekonominio proceso dalyviai gali apsirūpinti ir apsirūpina gėrybėmis derybų, tarpusavio bendradarbiavimo pagalba, taip pat nubaudę apgavikus. Todėl yra autorių, tvirtinančių, kad tinkamas tarptautinės ekonomikos modelis būtų kalinio dilema, arba kolektyvinių veiksmų problema, nusakanti, kaip, siekdamos savo tikslų, atskiros valstybės vienijasi ir derasi (Conybeare, 1985).

Ši kritika nusipelno dėmesio ir iš tikrųjų susilpnina teiginį, kad hegemonas reikalingas kolektyvinėms gėrybėms gauti. Jas gaunančiųjų skaičius (bent jau ekonomiškai stipriausiose valstybėse) yra aiškiai per mažas, kad skatintų bendradarbiavimą, kuris duotų galimybę apsirūpinti gėrybėmis. Tačiau reikia pažymėti, jog pastaraisiais dešimtmečiais, valstybių skaičiui didėjant ir ekonominei galiai persikėlus į Japoniją bei mažiau ekonomiškai išsivysčiusius kraštus, atlikti prekybines ir valiutines operacijas pasidarė sunkiau, o išsisukinėtojų problema paaštrėjo. Taip pat teisinga, kad tarptautinės ekonomikos srityje *grynų* kolektyvinių gėrybių yra labai mažai. Beveik kiekviena vadinamoji kolektyvinė gėrybė egzistuoja tik kuriai nors atskirai klientūros (pirkėjų) grupei. Tačiau tokia kritika gali būti taikoma faktiškai kiekvienai kolektyvinei gėrybei. Beveik bet kurią gėrybę individas gali laikyti asmenine. Klasikinis kolektyvinės gėrybės pavyzdys – šaligatvis – šiaip ar taip, yra prieinamas tik tiems, kurie toje šalyje gyvena arba į ją atvykę. Iš policijos daugiausiai naudos gali turėti turtuolis, bet jos gali turėti ir skurdžius. Panašiai GATT bei Tarptautinis valiutos fondas yra visuomeninės gėrybės tik jų nariams, bet prekybinis karas arba nestabili valiutų sistema atneša žalą kiekvienam. Net Sovietų Sąjunga gali pasinaudoti ir turi naudos iš stabilios tarptautinės valiutų sistemos.

Kiti kritikai laikosi nuomonės, kad hegemonas gali piktnaudžiauti savo padėtimi, o pačios hegemoniško stabilumo teorijos turinys esąs normatyvinis. Tuo galima pasinaudoti ginant hegemoną ne tik kaip reikalingą, bet ir naudingą (Snidal, 1985, p. 582). Tai yra tie kritikai teigia, kad hegemoniško stabilumo teorija iš tikrųjų yra taikoma Jungtinių Amerikos Valstijų imperializmui, taip pat kitų ekonomiškai galingų valstybių politikai rem-

ti bei pateisinti. Tačiau hegemoniško stabilumo teorijos šalininkai patys puikiai supranta, kad hegemonas gali pasinaudoti savo padėtimi savanaudiškais nacionalistiniais tikslais. Pats Kindlebergeris buvo vienas pačių griežčiausių Amerikos ekonominio elgesio pastaraisiais metais kritikų. Aš jo kritikai visiškai pritariu bei ją papildau[19].

Aš manau, kad liberaliosios pasaulinės ekonomikos egzistavimui hegemonas yra būtinas. Ar tokia ekonomika suprantama kaip kolektyvinis gėris, ar kaip privatus, kuriuo dalijasi tam tikra valstybių grupė, istorinis patyrimas rodo, kad, nesant liberalios viešpataujančios valstybės, pradėti tarptautinį ekonominį bendradarbiavimą ir jį palaikyti būdavo nepaprastai sunku, o nesutarimai būdavo įprastas dalykas. Nurodydamas XIX amžiaus liberaliąją sistemą, Johnas Condliffe (1959, p. 219) rašo, kad, „įtvirtinant įstatymo viršenybę, vadovavimas yra [...] kaip ir visuomet buvo, didžiųjų prekybinių valstybių rankose". Didžioji Britanija, panaudodama galią ir interesus, beveik ištisą šimtmetį stengėsi išlaikyti atvirą ir integruotą pasaulinę ekonomiką, o kai atėjo jos galios saulėlydis, sumažėjo ir liberaliosios pasaulinės ekonomikos sėkmė. Kilus Pirmajam pasauliniam karui, liberalioji pasaulinė ekonomika žlugo. Po karo, plintant ekonominiam nacionalizmui bei „kaimynų skurdinimo" politikai ir didėjant imperialistinei konkurencijai, pastangos atgaivinti liberaliąją pasaulinę ekonomiką nuėjo niekais. Dabar, Jungtinių Amerikos Valstijų galiai santykinai mažėjant, liberaliajai tarptautinei ekonomikai vėl iškyla protekcionizmo ir ekonominio nacionalizmo grėsmė.

Verta įsigilinti į motyvus, kuriuos hegemonas gali turėti liberaliajai tarptautinei ekonomikai kurti ir palaikyti. Šios teorijos šalininkai išvardija motyvus nuo kosmopolitinių iki motyvuoto suinteresuotumo (Krasner, 1982a, p. 198–199). Pavyzdžiui, Kindlebergeris linkęs manyti, kad hegemono motyvacijos pagrindą sudaro kosmopolitiniai tikslai, o aš manau, kad Jungtinės Amerikos Valstijos vadovaujasi daugiau motyvuotu suinteresuotumu ir saugumo sumetimais. Vadovo atsakomybę jos prisiėmė todėl, kad tai atitiko, ar bent jau manė, jog atitinka, jų ekono-

[19] Amerikiečiai mėgsta teigti, kad, siekdamos politinių tikslų, tuometinės Amerikos Valstijos darė ekonomines nuolaidas. Pavyzdžiui, daugelis mano, jog pokario metais Jungtinės Amerikos Valstijos pasinaudojo savo technologijos monopolija. Nors tokiai europiečių pozicijai tam tikro pagrindo yra, bet nereikia užmiršti: Jungtinės Amerikos Valstijos paisė savo sąjungininkų nuomonės ir savo dominuojančia padėtimi pasinaudojo mažiau, negu būtų galėjusios.

minius, politinius ir net ideologinius poreikius. Norėdama išsaugoti tuos ilgalaikius interesus, valstybė buvo pasirengusi mokėti tą papildomą trumpalaikį mokestį tarptautinei ekonominei ir politinei sistemai palaikyti.

Tačiau dėl išsisukinėtojų problemos hegemonas, norėdamas ilgą laiką išlaikyti visuomeninę prekę, pasirengęs mokėti kur kas daugiau, negu jam priklauso (Olson ir Zeckhauser, 1966). Be to, kadangi hegemono rinka didesnė, kitos valstybės gali turėti neproporcingai daugiau ekonominės naudos. Valstybė hegemonas, kaip visuma (skirtingai nuo tam tikrų interesų grupių), atverdama savo rinką, gali patirti ekonominius nuostolius (Conybeare, 1985, p. 74). Iš tikrųjų, pokario metais Amerika sukūrė ir palaikė tokią tarptautinę ekonomiką, kuri buvo naudinga, gal per daug neproporcingai, kitoms šalims.

Hegemonas gali sau leisti ir leidžia pasinaudoti savo padėtimi ir „panaudoti jėgą, kad gautų sau daugiau naudos, negu jis būtų gavęs, jeigu jėgos nebūtų panaudojęs" (Kindleberger, 1981, p. 245). Jis gali virsti prievartaujančiu ir mėginti pagerinti savo padėtį, nustatęs optimalius tarifus, manipuliuodamas valiuta arba ekonominius santykius veikdamas kitaip (Young, 1982). Kaip teigė Johnas Conybeare, „pati geriausia hegemono politika yra taikyti optimalius prekybos suvaržymus" (Conybeare, 1985, p. 74). Šiuo teiginiu daroma prielaida, kad ekonominės naudos maksimizacija hegemonui yra svarbiausias dalykas. Atsakomųjų priemonių galimybė, galimas neigiamas poveikis santykiams su draugiškomis valstybėmis bei sąjungininkais, taip pat ištikimybė liberalizmui hegemonui imtis tokios strategijos neleidžia. Tačiau, kaip parodė Jungtinių Amerikos Valstijų elgesys devintajame dešimtmetyje, hegemoną, jo galiai silpnėjant, apima vis didesnė pagunda savo padėtimi pasinaudoti.

Beveik per visą XIX šimtmetį Didžioji Britanija laikėsi susitramdymo politikos, dažnai darydavo net savo pačios interesams prieštaraujančius žingsnius. Iš tikrųjų kai kas gali teigti, kad ši valstybė buvo pernelyg prisirišusi prie liberalizmo ideologijos ir dėl to ilgainiui nukentėjo ekonomiškai. Ji būtų galėjusi imtis daugelio intervencinių priemonių, kad sulaikytų ar bent sulėtintų savo ekonominį smukimą (Stein, 1984). Tik ketvirtajame šio amžiaus dešimtmetyje atsakydama į Didžiąją depresiją, liberalųjį internacionalizmą Didžioji Britanija pradėjo daugiau naudoti savo nacionalistiniams tikslams.

Kai Jungtinės Amerikos Valstijos įvedė fiksuotą Brettono

Woodso keitimo kursą, įgyvendino Marshallo planą ir ėmėsi vadovauti GATT deryboms dėl prekybos liberalizavimo, jos turėjo motyvuotą suinteresuotumą. Jungtinės Amerikos Valstijos, kaip ir kitos šalys, turėjo naudos iš prekybos bei kitų ekonominių barjerų sumažinimo. Bent jau septintojo dešimtmečio viduryje, po to, kai buvo įgyvendintas GATT Keneddy raundo tarifų sumažinimas, Amerika, turėdama pirmaujančios technologijos monopolį ir pasaulinėje rinkoje būdama labai konkurencinga, iš pasaulinės rinkos liberalizacijos, be jokios abejonės, turėjo labai daug naudos. Tuo pačiu metu būtina prisiminti, kad beveik per visą pokario laikotarpį ši valstybė dėl sąjungos solidarumo pakančiai žiūrėjo į Vakarų Europos šalių ir Japonijos diskriminaciją JAV prekių atžvilgiu.

Siekdama sukurti liberaliąją pasaulinę ekonomiką, Amerika vadovavosi ideologiniais, politiniais ir strateginiais motyvais. Ji norėjo nešti kitoms šalims savo vertybes, sukurti saugią tarptautinę tvarką ir sustiprinti ryšius su savo sąjungininkais. Po Antrojo pasaulinio karo du dešimtmečius Jungtinės Amerikos Valstijos daugiausia politiniais ir saugumo sumetimais daugelį savo vietinių ekonominių interesų pajungė sąjungos su Vakarų Europos bei kitomis valstybėmis gerovei. Išskyrus tokius žingsnius, kaip sovietinio bloko sulaikymas arba reikalavimas, kad JAV transnacionalinės korporacijos kitose šalyse turėtų tokias pat teises, kaip nacionalinės, Valstijos vengė pagundos savo politinę ir ekonominę galią panaudoti nacionalistiniais tikslais. Faktiškai Amerika sukūrė tarptautinę ekonomiką, kuria galėjo sėkmingai pasinaudoti kitos valstybės.

Tačiau septintojo dešimtmečio pabaigoje ši šalis pradėjo vykdyti savanaudiškesnę politiką ir už tai vis dažniau buvo smerkiama užsienio kritikų (Strange, 1985c, p. 256). Nuo to laiko, kai prasidėjo Vietnamo karo eskalacija, ir iki pat Reagano administracijos su jos didžiuliu biudžeto deficitu Jungtinės Amerikos Valstijos naudojosi savo, kaip hegemono, padėtimi taip, kad kilo didelė infliacija ir buvo suduotas rimtas smūgis pasaulinės ekonomikos stabilumui. Nors kitos šalys taip pat gali būti apkaltintos dėl jų savanaudiško elgesio, bet kai Amerika nepadarė to, ką kitos šalys laikė hegemono prievole, ji, kaip hegemonas, pakirto savo teisėtumą ir teisę reikalauti, kad kitos valstybės paklustų jos valiai. Prasidėjus devintajam dešimtmečiui, Valstijos vykdė protekcionistinę, makroekonominę ir kitokią politiką, kurią būtų galima laikyti tinkama tam, ką Conybeare pavadino

„grobuonišku hegemonu" (Conybeare, 1985, p. 406). Prasidėjus jų santykiniam nuosmukiui, labdaringas hegemonas virto grobuonišku. Šis pasikeitimas bus aptartas dešimtajame knygos skyriuje.

Nors hegemoniška sistema kai kurioms valstybėms sukuria tam tikrų kolektyvinių gėrybių, joje taip pat yra kalinio dilemai būdingų bruožų. Valstybės gali turėti paskatų bendradarbiauti, bet taip pat gali turėti jų apgaudinėti ir šitaip padidinti sau gaunamą santykinę naudą (Conybeare, 1984). Hegemono galioms slopstant, tie iš pirmo žvilgsnio nepastebimi nesutarimų elementai pasidaro gerai matomi ir sistemai apibūdinti tada geriau tinka ne kolektyvinio gėrio, bet kalinio dilemos modelis. Nesutarimų kyla dėl to, kad viena valstybė gali išeiti į užsienio rinkas, kitų šalių į savo rinką neįsileisdama, arba gali vykdyti tokią makroekonominę politiką, dėl kurios nukentės kitų šalių interesai. Liberalizmą pradeda išstumti abipusiškumas, diskriminacinė politika ir ekonominis nacionalizmas.

Ko gero, prasčiausiai suvokiamas ir prieštaringiausias hegemoniško stabilumo teorijos aspektas yra hegemono nuosmukio reikšmė tarptautinės ekonomikos atvirumo išlikimui. Ši teorija nėra, kaip teigia jos kritikai, deterministinė. Apie atvirumą ir uždarumą ji sako, jog „tikėtina, kad hegemoniškos ekonominės galios plitimas gali sukurti atvirą prekybinę struktūrą" (Krasne, 1976, p. 318), o „hegemonui santykinai smunkant, labai padidėja sistemos žlugimo arba jos skilimo į atskiras dalis tendencija" (Gilpin, 1975, p. 73). Tai, žinoma, neužkerta kelio tolesniam tarptautiniam bendradarbiavimui laikotarpiu „po hegemonijos" (vartojant Keohane posakį [1984a]) *su sąlyga,* kad didžiųjų ekonominių valstybių interesai bei socialiniai tikslai yra suderinami arba sutampa (Ruggie, 1982, p. 384). Ši teorija neteigia, kad, nesant hegemono, bendradarbiavimas yra neįmanomas. Anot šios teorijos autoriaus Kindlebergerio, keletas šalių gali „imtis vadovauti kartu, tokiu būdu padidindamos teisėtumą, dalydamosi našta ir sumažindamos pavojų, kad vadovavimas ciniškai bus vertinamas kaip vyravimo bei išnaudojimo priedanga" (1981, p. 252). Tačiau teorija čia pat priduria, jog toks scenarijus praktiškai vargu ar įmanomas ir, hegemonui silpnėjant, išsaugoti liberalų tarptautinį režimą (itin akcentuojant žodį *liberalų*) bus kur kas sunkiau.

Hegemoniško stabilumo teorija (bent jau savo šiurkštesnėmis formomis) linkusi pervertinti valstybės ir politinių veiksnių

vaidmenį, užtikrinant tarptautinės rinkos ekonomikos egzistavimą bei veiklą. Antra vertus, šiuo atžvilgiu ji nepakankamai vertina reikšmę tokių veiksnių, kaip ideologiniai motyvai ir vidaus politikos aplinkybės, socialinės jėgos bei technologijos pažanga ir, pagaliau, pati rinka[20]. Ar kada nors tos teorijos šalininkai to siekė, ar ne, kritikai ją vertino ir kritikavo kaip bendrą tarptautinės politinės ekonomijos teoriją (Lake, 1984). Jie teisingai pastebėjo tos teorijos požiūrio siaurumą, jos negalėjimą parodyti glaudaus ryšio tarp galios ir pasekmių bei nesugebėjimo numatyti, kada ir kaip hegemonas veiks ypatingais atvejais (Keohane, 1984a, 3 sk.).

Tą teoriją laikau reikalinga korektyva dualistinės ekonomikos ir šiuolaikinės pasaulio sistemos teorijoms, kurios sutelkia dėmesį išimtinai į ekonominius veiksnius. Hegemoniško stabilumo teorija iškelia politines liberaliosios tarptautinės ekonominės tvarkos egzistavimo sąlygas, taip pat idėją, kad hegemono iškilimas arba nuosmukis yra svarbus, lemiamą reikšmę turintis struktūrinis pasikeitimas. Taip vienu elementu ji praturtina tarptautinės politinės ekonomijos supratimą.

Struktūrinių pokyčių mechanizmai

Kaip mus mokė Maxas Weberis, Karlas Polanyi ir kiti, religinės aistros, socialinės institucijos, materialinės sąlygos (ištekliai ir technologija) žmones skatina bei sukuria apribojimus ir galimybes. Šiuolaikiniuose Vakaruose sekuliarizmo, liberalizmo ir nacionalizmo ideologijos, demokratinės visuomenės įsigalėjimas daugumoje pasaulio šalių, taip pat toliau vykstanti pramoninė revoliucija sukūrė rinką ir nacionalinę valstybę, kaip svarbiausią ekonominio bei politinio gyvenimo organizavimo priemonę. Tačiau, kaip marksistai ir kiti kapitalizmo kritikai teisingai mums primena, tos socialinės formos yra tam tikrų istorinių jėgų, kurios vieną gražią dieną gali dingti nuo istorinės scenos, produktas. Socialistinių idėjų plitimas, nevakarietiškų ir neliberalių visuomenių reikšmės didėjimas, taip pat technologijos pažanga gali pakirsti bet kurią arba abi šias institucijas. Nors rinka ir valstybė

[20] Dėkoju Joanne Gowa, kuri pirmoji atkreipė mano dėmesį į šį ryškų hegemoniško stabilumo teorijos ribotumą.

šiais laikais tebėra gerai įsitvirtinusios, ir artimoje ateityje bus dinamiškiausios šiuolaikinės visuomenės jėgos.

Nepažeisdamos istorinių suvaržymų ir galimybių, valstybė ir rinka tarpusavyje sąveikauja bei sukuria tarptautinės politinės ekonomijos struktūrą. Tai yra tuos santykinai pastovius pasaulinės ekonomikos elementus, kuriuos sudaro tarptautinės valiutų bei finansinės sistemos, taip pat tą ekonominę veiklą reguliuojančios taisyklės ir režimai. Minėtos struktūros atspindi ir ekonominio proceso dalyvių galią, ir rinkos jėgų veikimo mechanizmą.

Per visą žmonijos istoriją tos struktūros būdavo sukuriamos po didžiųjų, arba hegemoninių, karų, kurie lemdavo tarptautinę hierarchiją. Kaip yra pažymėję Wallersteinas, Braudelis ir kiti, prieš prasidedant nacionalinių valstybių epochai, tarptautiniams ekonominiams ir politiniams santykiams buvo būdingos imperinės, arba „pasaulinių imperijų", struktūros. Šiuolaikiniame pasaulyje tarptautinės politinės ekonomijos struktūros yra daugiausia valstybių veiksmų išdava. Pagrindinės šalys – Didžioji Britanija XIX amžiuje ir Jungtinės Amerikos Valstijos XX amžiuje – savo karinę bei ekonominę galią panaudojo liberaliajai tarptautinei rinkos ekonomikai sukurti (Gilpin, 1981).

Nors pirmiausia ir labiausiai gindamos viešpataujančios ekonomikos interesus, tos viena kitą keitusios ekonominės bei politinės struktūros sudarė galimybes taip pat ir kitų šalių ekonomikai augti bei plėstis. Laikui bėgant, socialinės aplinkos, ekonominės bei karinės galios pokyčiai, ekonominio proceso dalyvių poreikių kitimas tos struktūros pamatus paplauna. Dalyviai, kurie iš tų pokyčių tikisi naudos, stengiasi reformuoti senąją, arba, pakeitę prekybos, valiutinius ir kitus tarptautinės ekonomikos dalykus bei juos reguliuojančias taisykles, sukurti naują struktūrą. Ekonomikos dalyviai, taip pat ir silpnėjantis hegemonas, kurie mano, kad pokyčiai jiems padarys žalos, tokiems reikalavimams priešinasi ir struktūrą stengiasi pakeisti taip, kad jie, o ne kiti turėtų iš to naudos. Tas neišvengiamas susidūrimas tarp kylančių ir smunkančių valstybių ilgainiui yra išsprendžiamas arba panaudojant jėgą, arba taikiai prisitaikant. Taip susidaro nauja, arba reformuota, struktūra, kuri rodo pakitusių nacionalinių interesų išsidėstymą ir karinės bei ekonominės galios pasiskirstymą.

Už struktūrinių pokyčių mechanizmo slypi faktas, kad nors rinkos sistema tikrai skatina ekonominį ir politinį pasaulio vystymąsi, bet tai daro nelabai tolygiai. Iš tikrųjų ekonominis augimas

yra netolygus keletu atžvilgių. Vieno pasaulio regiono augimo tempai žymiai skiriasi nuo kito, ir svarbiausia augimo vieta persikelia iš vienos šalies ar regiono į kitą. Įvairios ekonomikos šakos taip pat vystosi skirtingais tempais ir sparčiai besivystanti po tam tikro laiko iš mažiau techniškai pažengusios persikelia į toliau techniškai pažengusią pramonę. Kiekvienos šalies ūkyje egzistuoja pirmaujančios, mažiau ir daugiau atsiliekančios ekonomikos šakos. Be to, ekonominio augimo tempai yra netolygūs ir laiko prasme. Būna greito ir lėto augimo periodai. Tos trys svarbiausios bet kurios besivystančios ekonomikos tendencijos suardo tarptautinės politinės ekonomijos struktūrą ir meta iššūkius, kuriuos būtina priimti, jeigu norima, kad ekonomika liktų stabili.

Netolygus nacionalinių ūkių augimas

Kiekviena ekonomika yra hierarchinė struktūra, susidedanti iš vyraujančio centro (arba centrų) ir priklausomos periferijos[21]. Ar tai būtų miestas, regionas, ar visa šalis, centras yra ekonomikos augimo ašis, kuri iš periferijos traukia išteklius (maisto produktus, žaliavas ir darbą), o jai tiekia prekes, paslaugas ir rinkas. Pramonei ir kitai ekonominei veiklai augant, centras plečiasi ir į ekonominę sistemą įtraukia vis daugiau periferijos. Nors egzistuoja įvairūs tos besiplečiančios tarpusavio priklausomybės variantai, darbo pasidalijimas tarp dinamiško centro ir priklausomos periferijos yra universalus, kiekvienai ekonomikai būdingas bruožas (Friedmann, 1972).

To augimo pasekmės turtų, galios ir ekonominio aktyvumo pasiskirstymui šalies ūkyje yra dvejopos. Viena vertus, susidaro tai, ką Gunnaras Myrdalis pavadino „priešingos srovės“, o Albertas Hirschmanas – „poliarizacijos“ efektu: kapitalas, pramonė ir ekonominė veikla kaupiasi centre. Antra vertus, priešingai tam kaupimuisi, egzistuoja „plitimo“ (Myrdalis) arba „nutekėjimo“ (Hirschmanas) efektas, t.y. turtai ir ekonominė veikla nuo centro, arba augimo ašies, sklinda į periferiją ir pasiskirsto po naujus ašinius sistemos punktus[22]. Kaip neabejotinai pats pirma-

[21] Ši pastraipa buvo paimta ir pritaikyta iš Gilpino (1975).

[22] Šie samprotavimai paimti iš Hirschmano (1958) ir Myrdalio (1975) raštų, kur aptariami teritoriniai ekonominio augimo klausimai.

sis pastebėjo Davidas Hume ir vėliau pabrėžė ekonomistai, pramonei labai būdinga migruoti į pigesnes darbo ir žaliavų vietas[23].

Šios priešingos koncentracijos ir plitimo (difuzijos) tendencijos liberaliam politinės ekonomijos modeliui nelabai svarbios. Be to, valstybės viduje, kur nėra politinių ir kitų sienų, minėtos tendencijos esminės reikšmės neturi. Nepaisant laikinų sutrikimų galimybės, darbo bei kapitalo judėjimas tarp centro ir periferijos, kai darbas laisvai juda iš periferijos į centrą, o kapitalas – iš centro į periferiją, taip išlygindamas darbo užmokestį ir pelno normas, sukuria ekonominę bei politinę pusiausvyrą. Tačiau tarptautiniu mastu, kur centrą ir periferiją skiria politinės sienos ir trukdo laisvai judėti darbui bei kapitalui, koncentracijos bei politiniai plitimo padariniai dideli. Pirmiausia periferijoje, o vėliau, galimas daiktas, ir centre, šie procesai suaktyvina galingas ekonominio nacionalizmo jėgas.

Palankią pradinę centro padėtį, palyginti su periferija, sukuria jo techninis bei organizacinis pranašumas, kuris sudaro darbo pasidalijimo tarp išvystytos centro pramonės ir atsilikusios technologijos bei žaliavų gamintojų periferijoje pagrindą. Savo rankose turėdamas technologijos inovacijas ir pirmaujančią pramonę, centras paprastai turi ir palankesnes prekybos sąlygas su ekonominiais partneriais. Didesnis gamybos efektyvumas lemia didesnį pelną bei spartesnį kapitalo kaupimą, kas yra svarbiausios greito centro ekonominio augimo bei turtų ir galios kaupimosi priežastys. Todėl per neilgą šio proceso laikotarpį, nesant periferinių valstybių politinio pasipriešinimo, poliarizacijos efektas centre paprastai būna stipresnis už plitimo į periferiją efektą.

Tačiau per ilgesnį laiką centro augimo tempai mažėja, ekonominė veikla palaipsniui persikelia į naujus periferijos centrus. Dėl tokių priežasčių, kaip didėjanti darbo kaina ir ribinio pelno iš investicijų mažėjimas, centras ima prarasti dinamizmą bei konkurencingumą. Tuo pačiu metu veikiant prekybos, investicijų bei technologijos įdiegimo mechanizmams, iš centro pramonė plinta į periferiją. Vykstant šiam išsiskirstymui, periferija naudojasi savo „atsilikimo pranašumais“: žemesne darbo kaina, labiausiai modernizuotomis gamyklomis ir didėjančiomis investicijų ga-

[23] Dėl pramonės istorinės tendencijos plėstis geografiškai žr.: H. Johnson (1968). Nuoroda į Hume paimta iš Lewiso (1957, p. 582) esė. Tie nurodymai, žinoma, tiesiogiai kertasi su priklausomybės teorijos postulatais.

limybėmis (Gerschenkron, 1962). Dėl to nauji pramonės centrai buvusioje periferijoje ilgainiui pakeičia senąjį centrą, kaip sistemos vystymosi ašį.

Kaip yra nurodę daugelis autorių, rinkos sistema plečiasi bei evoliucionuoja dažniausiai pasienyje[24]. Ekonominį augimą skatina naujų maisto produktų bei žaliavų šaltinių atradimas, naujų rinkų susiformavimas. Atsilikusiuose regionuose pelnas ir monopolinė renta paprastai būna didesni negu išvystytuose. Be to, technologinė pažanga ir kitos inovacijos dažnai funkcionuoja kartu, pavyzdžiui, su naujomis transporto bei ryšių priemonėmis, sumažindamos sandorių kaštus ir taip padėdamos atverti naują ekonominės veiklos erdvę. Kaip tradiciniai marksistai ypač pabrėžė, tas nuolat vykstantis kapitalizmo plėtimasis į periferiją sukuria naujus konkurentus ir priduoda jam naujų jėgų.

Tačiau ekonominės veiklos plitimas ir augimas visoje periferijoje nevyksta tolygiai. Dėl žaliavų, verslo įgūdžių buvimo ar nebuvimo, ryšių tinklo, taip pat vyriausybių politikos bei kitų veiksnių pirmenybė atiduodama tai vienam, tai kitam regionui ar valstybei. Šalių vystymasis prasideda skirtingu laiku, vyksta nevienodais tempais, o ekonominė galia bei turtai kaupiama netolygiai (Hawtrey, 1952, p. 70). Tam tikru laiku buvusi niekuo neišsiskirianti periferijos dalis tampa augimo ašimi ir net gali virsti ekonominės plėtros šakojimosi centru.

Šis netolygus valstybių ekonomikos augimas liberaliojoje pasaulinėje ekonomikoje tampa didėjančios ekonominės bei politinės valstybių diferenciacijos pagrindu ir sukuria tarptautinius hierarchinius turto, galios ir priklausomybės santykius tarp kylančių centrinių bei periferinių ekonomikų, kai pastarųjų augimas daugiausia priklauso nuo pirmųjų. Naujiems ekonominio augimo centrams atsirandant, o kitų šalių ekonomikai smunkant, kyla labai stipri nacionalistinė reakcija. Atskiros šalys ir ekonominių interesų grupės bando pasipriešinti ekonominėms jėgoms ir pakreipti jas sau naudinga linkme.

Iš tikrųjų periferijoje ekonominis nacionalizmas kyla kaip apsisaugojimo priemonė nuo tų rinkos jėgų, kurios pirmiausia kaupia turtą, o paskui tarptautinę ekonomiką dalija į pirmaujantį centrą ir priklausomą periferiją. Ekonominis nacionalizmas rodo

[24] Ekonominis augimas, kaip pasienio reiškinys, yra dažnai aptinkama istoriniais klausimais rašančiųjų tema. Ji glaudžiai susijusi su ekspansionistine rinkos sistemos tendencija. Geras pavyzdys yra Williamo McNeillo istoriniai tyrinėjimai. Di Tella (1982) duoda susistemintą to klausimo analizę.

periferijos norą užvaldyti bei kontroliuoti nepriklausomą pramoninį centrą, kuriame yra turtai, patrauklus darbas ir galia. Jis turi tikslą, padedamas industrializacijos, transformuoti tarptautinį darbo pasidalijimą ir periferinę valstybę paversti santykinai nepriklausomu pramoniniu centru. Kai pramonė išplinta į periferiją ir sukuria naują konkurencijos šaltinį, centras, mėgindamas sulėtinti ar net visai sustabdyti savo pramoninį nuosmukį, imasi protekcionistinės politikos.

Kuo vėliau dėl pradinio pramoninio pranašumo bei didesnių centro konkurencijos galimybių prasideda periferijos industrializacija, tuo didesnių pastangų reikia gyvybingai pramonei išvystyti ir prasiskverbti į pasaulio rinkas. Reikalingas atitinkamas stiprus nacionalinės valstybės autoritetas, arba „kieta valstybė", kaip atsvara toms rinkos jėgoms, kurios centre kaupia turtą, ekonominę veiklą ir galią. Nors augimo plitimas taip pat, kaip ir turto sukaupimas, dažniausiai yra laikomi rinkos jėgų veikimo padariniu, vienokia ar kitokia centralizuota politinė jėga, arba stipri valstybė, kaip atsvara egzistuojančių ekonominių centrų galiai bei rinkos jėgas centralizuojančiai tendencijai, yra būtina sąlyga, kad tas plitimas vyktų tokiais tempais, kokių pageidauja periferija.

Vėliau industrializaciją pradėjusios šalys pasinaudoja minėtais „atsilikimo pranašumais", kurie įgalina jas ilgainiui pralenkti pramoninio lyderio augimo tempus. Panaudodamos pažangiausią bei efektyviausią techniką, taip pat mokydamosi iš toliau ekonomiškai pažengusių valstybių klaidų ir laimėjimų, jos gali pasivyti bei faktiškai pralenkti pramoninius lyderius, t.y. laikui bėgant, perkelti pasaulio pramoninės galios centrą ir, žinoma, pakeisti tarptautinį karinės jėgos balansą.

Pasaulinei pramonei ir ekonominei veiklai plintant į kylančius periferijos ekonominės galios centrus buvęs centras (arba centrai) patiria vis didesnį konkurencinį spaudimą. Dėl santykinai didelio darbo užmokesčio ir mažėjančio pramonės efektyvumo pasaulio rinkose jų prekes išstumia kitų šalių mažesniais kaštais pagamintos prekės. Vis mažiau konkurencinga pramonė ima prarasti ir savo šalies vidaus rinką. Tai paties smunkančio centro ūkio viduje pažadina galingas protekcionistines jėgas, kurios siekia apginti į grėsmingą padėtį patekusią pramonę ir visos ekonomikos pozicijas sistemoje. Liberalizmas nusileidžia nacionalistinei politikai ir visoje tarptautinėje sistemoje įsigali protekcionizmas. Dėl to iškyla pavojus, kad liberalioji pasaulinė ekonomika

gali suskilti į tarpusavyje ekonomiškai konkuruojančias nacionalines valstybes, arba regioninius ekonominius blokus.

Čia aprašytą netolygų augimą galima apibūdinti taip: ankstyvojoje tarpusavyje priklausomos pasaulinės ekonomikos fazėje poliarizacijos efektas, palyginti su plitimo efektu, vyrauja. Tačiau, laikui bėgant, efektyvumui didėjant periferijoje, o mažėjant centre, poliarizaciją viršija plitimas. Kai kurių periferinių šalių ekonomika auga bei yra industrializuojama greičiau negu centro. Kai taip atsitinka, konkurencija tarp kylančių periferinių valstybių ekonomikos ir tarp silpnėjančios centro ekonomikos visą laiką didėja bei sukelia grėsmę liberaliosios ekonominės sistemos stabilumui.

Pirmaujančių šakų iškilimas ir nuosmukis

Kitas ekonominio augimo bruožas – įvairių šakų ekonomikos augimas nevienodais tempais. Šis procesas yra nesubalansuotas. Kiekvienoje ekonomikoje, ar tai būtų regioninė, ar nacionalinė, ar tarptautinė, yra pirmaujančios, arba sparčiai besiplečiančios, šakos, kurios stumia ir tempia visą likusį ūkį. Santykinai stagnacijoje esančios šakos, kurios egzistuoja visa apimančios pusiausvyros sąlygomis, taip pat anksčiau augusios, o dabar smunkančios šakos, tapo likusio ūkio stabdžiu. Rinkos ekonomika rutuliojasi dėl vienas po kito vykstančių struktūrinių pasikeitimų. Josephas Schumpeteris juos pavadino „kūrybinio griovimo" procesu (Schumpeter, 1950).

To netolygaus šakų augimo pagrindą sudaro pramonės augimo ir smukimo dėsnis, t.y. tai, kas vėliau bus vadinama „prekės ciklu"[25]. Pirmą kartą Simono Kuznetso apibrėžtas (1930) reikšmingų pramoninių inovacijų vystymosi modelis primena S arba logistikos kreivę. Iš pradžių būna greito augimo laikotarpis, kuriam būdingas kiekybinis produkcijos didėjimas ir kokybinis svarbiausios technologijos tobulėjimas. Taip pat „įsukamos" antraeilės bei trečiaeilės pramonės šakos, kurios irgi rodo viso ūkio augimą. Tačiau inovacijų impulsai prislopsta, o kai didelės pelno normos, darbo užmokestis bei užimtumas ima mažėti, kaip ge-

[25] Pramonės augimo ir sutrikimo dėsnio klausimu žr.: Kuznets (1930, I sk.). Ši idėja sudaro prekės ciklo sąvokos pagrindą. Šiame poskyryje daugelis teiginių skirti tai sąvokai.

neratorius susilpnėja ir pramonė. Ilgainiui tos pramonės šakos nusmunka ir jų vietą užima sparčiai kreive kylančios kitos pramonės šakos. Kylančios ir smunkančios pramonės technologijos apibūdina dinamišką ekonomiką bei daro ženklią įtaką politikai (Kurth, 1979).

Nuo pat pramoninės revoliucijos laikų svarbiausia ekonominio augimo priežastis buvo technologinės inovacijos, kurios atvėrė naujas investicijų bei ekonominio plėtimosi galimybes. Naujas gaminys, efektyvesnis pramonės procesas arba naujas transportavimo būdas duoda galingą postūmį kuriai nors ekonomikos šakai. Tačiau, vartojant Kuznetso terminą, „epochinių" inovacijų paskatos pradeda mažėti. Dėl to sumažėja ribinės įplaukos iš investicijų ir tą ekonominę šaką pakeičia kita nauja sparčiai besivystanti šaka (Kuznets, 1966, p. 5).

Per pastaruosius du šimtus metų pasaulinės ekonomikos istorija yra viena kitą keičiančių pirmaujančių ūkio šakų istorija. Kylančios ir smunkančios ekonominės veiklos sritys buvo ekonominio augimo priežastis. Jos apibūdina įvairias nenutrūkstančios pramoninės revoliucijos fazes, keičia politinį vaizdą. Techninis garo jėgos proveržis, esminiai geležies metalurgijos ir tekstilės gamybos technikos, pramonės pokyčiai virš visų iškėlė Didžiąją Britaniją. Po to nutiesti geležinkeliai bei jų plėtra, naujų žemių atradimas Amerikoje bei kituose „neseniai apgyvendintuose kraštuose" tapo didžiule investicijų ir augimo paskata. XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje nauji pramonės organizavimo metodai bei mokslu paremtos plieno, elektros ir chemijos pramonės technologijos tapo pagrindiniais augimo varikliais ypač kylančiose pramoninėse valstybėse – Vokietijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. XX amžiaus viduryje, Valstijų hegemonijos epochoje, pasaulio ekonomiką į priekį stūmė ilgalaikio vartojimo prekių, automobilių ir naftos pramonė. Paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais svarbius tarptautinės ekonominės bei politinės sistemos pokyčius lemia naujos elektronikos, kompiuterių ir ryšių technologijos.

Liberaliojoje ekonomikoje netolygaus šakų augimo ir struktūrinių pokyčių procesas vyksta santykinai ramiai ir sklandžiai. Čia šakos, esančios kylančioje kreivės vietoje, auga sparčiais tempais ir absorbuoja gamybinius išteklius (darbą, kapitalą ir žemę) iš smunkančių ekonomikos šakų. Kitos atsiduria kreivės viršuje ir liaujasi buvusios nuolatinio augimo šaltiniais. Dar kitos ša-

kos – esančios besileidžiančioje kreivės vietoje – duoda išteklius besiplečiančioms. Nors įvairių šakų augimas, atskirai paėmus, yra netolygus, ekonomika, kaip visuma, plečiasi ir garantuoja pastovų užimtumo, pelno bei ekonominės gerovės lygį.

Tačiau iš tikrųjų netolygus šakų augimas bei struktūriniai pokyčiai toli gražu nėra ramūs ir sklandūs. Tarp besiplečiančių ir smunkančių šakų paprastai vyksta aršūs nesutarimai dėl išteklių bei rinkų. Smunkančiųjų darbas ir kapitalas nenori būti pakeistas besiplečiančiųjų darbu ir kapitalu, todėl tampa protekcionizmo ir nacionalistinės politikos šalininkais. Dėl ekonominės politikos kontrolės tarp smunkančių bei kylančių šakų atsiranda politinis prieštaravimas. Ta politinė įtampa būna itin didelė tada, kai besiplečiančioji yra vienoje šalyje, o smunkančioji – kitoje. Nacionalinių valstybių ir politinių sienų pasaulyje kapitalas, o ypač darbas, negali laisvai migruoti iš smunkančių į kylančias šakas ir susirasti sau vietą. Dėl to kai atskiros valstybės siekia arba visais būdais palaikyti savo kylančią pramonę, arba apginti smunkančią, kyla tarptautiniai konfliktai.

Dabar svarbiausias valstybių tikslas yra tapti augančių tarptautinės ekonomikos šakų įsikūrimo vieta. Valstybės trokšta pasidaryti technologinės inovacijos šaltiniais ir, palyginti su kitomis šalimis, įgyti industrinį pranašumą. Turėdama technologijos monopolį augančiose pasaulinės ekonomikos šakose, iš sistemoje esančių kitų šalių ekonomikos valstybė gali išplėšti „technologinę rentą“. Kalbant šiuolaikinės ekonomikos kalba, kiekviena valstybė teisėtai ar neteisėtai nori atsidurti kiek įmanoma arčiau prie „prekės ciklo“ inovacijos krašto, kur, kaip manoma, sukuriama didžiausia „pridėtinė vertė“[26].

Kaip knygoje *Ekonominio vystymosi teorija (The Theory of Economic Development)* teigia Schumpeteris, monopolis garantuoja aukštą įplaukų iš investicijų lygį (Schumpeter, 1961). Tobulos konkurencijos sistemoje pelnas neegzistuotų. Monopolio pelnas paprastai būna didžiausias augančiose ūkio šakose, kol iš pradžių technologijos pranašumai nepakliūva į konkurentų rankas. Smitho pastebėjimas, kad kiekvienas verslininkas trokšta pasidaryti monopolistu ir gauti monopolio teikiamą pelną arba rentą, gali būti pritaikytas ir valstybėms. Dėl tos priežasties tarpvalstybinė konkurencija dėl augančių, didelę pridėtinę vertę

[26] Dixito knygoje (1985, p. 22–23) galima rasti gerą sąvokos *pridėtinė vertė*, arba viršpelnis, bei jo panaudojimo aptarimą.

turinčių šakų yra vienas svarbiausių tarptautinės politinės ekonomijos raidos bruožų.

Nors tokių tendencijų buvo visada, dėl spartesnio technologijos išplitimo ir dėl to vykstančių konkurencinio pranašumo pokyčių dabar jos pasidarė itin ryškios. Šiuo laikotarpiu labai dinamiškame pasaulyje pirmaujančios ekonomikos šakos sugriaunamos vis greičiau, o dėl to kapitalui ir darbui norom nenorom tenka mokėti skausmingu prisitaikymu. Kai tokie ekonominiai pokyčiai bei prisitaikymas peržengia nacionalinės valstybės sienas, kaip atsitiko su nepaprastu Japonijos konkurencingumo padidėjimu XX amžiaus pabaigoje, smunkančios pramonės išstūmimas ir naujų šakų kūrimas nulemia svarbias politines pasekmes.

Ilgalaikiai ekonominio augimo pokyčiai

Per ilgalaikę pasaulinės ekonomikos istoriją ekonominis augimas buvo tikrai didžiulis. Skaičiuojant vienam žmogui visuminis turtas kelis šimtmečius nuolatos masiškai didėjo. Kaip nurodo liberalai, pasaulinė ekonomika žengė kylančiu keliu. Tačiau šis procesas nebuvo tolygus nei laiko, nei pasaulio regionų ir ūkio šakų atžvilgiu. Šis ciklinis ekonomikos augimas sąlygojo reikšmingas politines pasekmes.

Netolygaus ekonominio augimo ekonomistai rimtai neginčija. Ekonominių ciklų teoretikai išskiria keletą ciklinio vystymosi modelių. Pavyzdžiui, Kitchino modelyje ciklas trunka apie trejus, Juglaro – apie devynerius, o Kuznetso (jo modelis labiau diskutuotinas) – apytiksliai dvidešimt metų[27]. Dėl tų ciklinių reiškinių dinamikos bei priežasčių ekonomistų nuomonės skiriasi.

Prieštaringesnė ir reikšmingesnė pasaulinės ekonomikos problema yra tariamas ilgų ekonominės plėtros ir jos smukimo ciklų egzistavimas. Pirmasis šią idėją tarptautiniu mastu trečiajame dešimtmetyje išgarsino tarybinis ekonomistas N. D. Kondratjevas. Vėliau ją į savo verslo ciklų teorijas įtraukė Josephas Schumpeteris ir kiti. Sakoma, kad tie „ilgų bangų“, arba „Kondratjev“, ciklai trunka apytikriai penkiasdešimt metų. Liberalų ekonomistų išmesta į intelektualinę šiukšlių dėžę ir suerzinusi daugumą

[27] Lewisas (1978b, p. 19) duoda įvairių ekonominių ciklų tipų apibendrinimą.

marksistų, ilgų ekonominio augimo ir stagnacijos bangų teorija išnykti nesiruošia[28].

Pagal ilgų bangų hipotezę, svyravimai aukštyn žemyn yra neatskiriamas pasaulinės ekonomikos funkcionavimo bruožas. Ši teorija teigia, kad nuo pramoninės revoliucijos pradžios XVIII amžiaus pabaigoje pasaulis išgyveno keletą Kondratjevo ciklų. Nuo 1788 metų iki 1815-ųjų buvo ekonominio augimo ir kainų didėjimo fazė, po jos atėjo ekonominės veiklos smukimo bei kainų mažėjimo fazė, trukusi nuo 1815 iki 1843 metų. 1843–1873 metais buvo plėtros laikotarpis ir nors dėl didžiulės depresijos 1873-iaisiais ji sulėtėjo, pasaulinė ekonomika augo ir kainos mažėjo iki 1897 metų. Po to prasidėjo kita plėtros fazė, ji truko iki ekonominės Didžiosios depresijos katastrofos. Ekonomika pradėjo atsigauti ketvirtajame ir penktajame dešimtmečiais, o neregėtą plėtrą pasiekė šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintajame dešimtmetyje. Nuo 1973 metų ekonominė veikla smuko, iki devintojo dešimtmečio kainos kilo. Kondratjevo ciklų teoretikai pasaulinės ekonomikos istoriją laiko periodiškų ekonominių pakilimų ir nuosmukių istorija, kurioje vieną pakilimą nuo kito skiria apytikriai penkiasdešimt metų.

Nors ir pats Kondratjevas didžiuosius karus siejo su ekonomikos pakilimais, nemažai šiuolaikinių socialinių mokslų teoretikų, be to, kalba apie lemiamą bei sisteminį ryšį tarp tokių ilgalaikių ekonominių ciklų ir to, ką jie vadina didžiųjų karų ir politinio vadovavimo pasauliui ciklais[29]. Nors tai iš tikrųjų intriguojanti idėja, bet priežastinis tų dviejų reiškinių ryšys nėra pakankamai įrodytas. Tačiau, bent jau kaip teigia hegemoniško stabilumo teorija, esant „liberaliam" pasaulinės politikos lyderiui, iš tikrųjų lengviau pasiekti pasaulinės ekonomikos stabilumą bei augimą ir, be to, hegemono ir pasaulinės ekonomikos būklė, aišku, būna glaudžiai tarpusavyje susijusios (žr. toliau einantį aptarimą). Tačiau kol abejonių kelia pats „ilgų bangų" egzistavimas, tų drąsesnių ekonominius ir politinius ciklus susiejančių teorijų nereikėtų pervertinti[30].

---

[28] Tos teorijos atgaivinimas aštuntajame šio amžiaus dešimtmetyje paskatino imtis plunksnos daugelį marksistų ir kitų mokslininkų. Plačiai šią teoriją aptaria Vanas Duijnas (1983). Devintojo dešimtmečio viduryje, prasidėjus ekonomikos pakilimui, ši teorija dar kartą pasitraukė į šešėlį.

[29] Sisteminis ilgų bangų ir politinių įvykių santykio aptarimas duodamas Modelski darbe (1978).

[30] Tą teoriją įvertina Levy (1985) ir Gilpinas (1986).

Nors nedaugelis ekonomistų imsis neigti, kad pasaulinė ekonomika išgyveno vienas kitą keičiančius ilgus greito ir santykinai lėto augimo (arba smukimo) laikotarpius, dauguma nesutiks, kad tie pakilimai ir nuosmukiai būtų suprantami kaip nuolatinis bei ciklinškas reiškinys (Maddison, 1982, p. 72). Skeptikai nurodo, jog yra per mažai tikrai didelio pakilimo ir gilaus nuosmukio atvejų, kad būtų galima kalbėti apie ciklų buvimą. Arba, kitaip sakant, ant kreivės nėra pakankamai reikšmingų taškų, kad būtų galima daryti kokius nors apibendrinimus. Dar svarbiau yra tai, jog, nesant pripažinto mechanizmo vienas kitą keičiantiems plėtimosi ir stagnacijos laikotarpiams paaiškinti, galima daryti prielaidą, kad tai – atsitiktiniai įvykiai. Tai, kas yra bangavimą primenantis, neatskiriamas, vidinių priežasčių sukeliamas (endogeninis) ekonominio augimo bruožas, iš tikrųjų priklauso nuo įvairių išorinių (egzogeninių) politinių ir kitokių veiksnių. Pagaliau jei ir būtų galima įžiūrėti tam tikrą dėsningumą, tai jis labiausiai yra susijęs su kainų pokyčiais, kai pakilimai ir nuosmukiai reiškia kylančias bei krintančias kainas, kurios gali arba negali turėti įtakos kuriam nors realiam reiškiniui, pavyzdžiui, užimtumo lygiui arba visuminiam produktui.

Ir vis dėlto net skeptikai mano, kad tam tikros tas tariamai ilgas bangas liečiančios išvados gali būti pagrįstos. Jie sutinka, kad pasaulinė ekonomika patyrė nemažai vienas kitą keičiančių kainų kilimo ir kritimo laikotarpių, kurių priežastys nėra gerai suprastos. Jie taip pat pripažįsta, kad kylančių kainų laikotarpiai sutampa su sparčios ekonomikos plėtros laikotarpiais, o krintančių kainų laikotarpiai – su ekonominės veiklos smukimo laikotarpiais. Tačiau jie pažymi, kad net šiais atvejais bendroji kryptis yra toliau vykstantis, nors ir sulėtėjęs, augimas. Taigi, nors penkiasdešimt metų trunkančių Kondratjevo ciklų hipotezės faktai nepatvirtina, jie vis dėlto pagrindžia vienas kitą keičiančių kainų kilimo ir kritimo laikotarpių, taip pat kintančių ekonomikos augimo tempų egzistavimą.

Net jeigu ilgos bangos gali būti susijusios vien tik su kainų pokyčiais, kurie neturi ryšio su „tikrais" reiškiniais, kylantis ir krintantis kainų lygis gali ir tikrai daro labai didelę įtaką šalies bei tarptautinei visuomenei. Ilgi infliacijos ir defliacijos laikotarpiai paskirsto pajamas tarp socialinių klasių ir gali įžiebti socialinį bei politinį nepasitenkinimą. Santykinių kainų kaita taip pat pakeičia mainų tarp pramonės ir žemės ūkio produktų sąlygas. Pavyzdžiui, 1873–1897 metais krintančios kainos, labai apsunki-

nusios žemdirbių, pramonės darbininkų ir kai kurių pramonės šakų gyvenimą, paskatino ekonominį nacionalizmą ir pasaulinį atsitraukimą nuo laisvosios prekybos. Dėl aukšto pasaulinės ekonominės tarpusavio priklausomybės lygio ir dėl šalių vidaus ekonomikos pažeidžiamumo, vykstant pasaulinės ekonomikos pasikeitimams, pokyčiai sukrečia visą sistemą ir labai sutrikdo ekonominį bei politinį gyvenimą.

Be to, keletas ekonominių nuosmukių faktiškai reiškė didžiulį, nors ir laikiną, ekonominio augimo sulėtėjimą. Galbūt tai yra tik sutapimas, kad tų vienas kitą keičiančių pakilimų ir smukimų atsiradimą skyrė apytikriai penkiasdešimt metų, svarbu pripažinti, jog trys didžiuliai ekonominiai nuosmukiai per pastarąjį šimtmetį – po 1873 metų, ketvirtojo šio amžiaus dešimtmečio Didžioji depresija ir depresija, prasidėjusi 1973 metais, – turėjo reikšmingų padarinių tarptautiniams santykiams. Nėra abejonių, kad dėl 1873 metų nuosmukio sparčiai išplito ekonominis nacionalizmas, įsiliepsnojo ekonominė konkurencija ir kilo imperialistinis nesutarimas. Didžioji depresija, atradusi Hitlerį bei kitus diktatorius, buvo svarbiausias Antrąjį pasaulinį karą lėmęs veiksnys. Lėtėjantis ekonominis augimas XX amžiaus pabaigoje vėl įtempė politinius santykius pasaulyje. Trumpai tariant, tų nuosmukių, taip pat kaip ir kitų ekonominių sutrikimų, paplitimas visoje tarpusavyje priklausomoje pasaulinėje ekonomikoje privertė atskiras savo interesus norinčias apginti šalis pasitraukti į ekonominę izoliaciją bei sukėlė nacionalistinius prieštaravimus.

Kadangi patikimų duomenų yra nedaug, tų ilgų ekonominės veiklos svyravimų periodizacija geriausiu atveju yra ginčytinas užsiėmimas. Vienas iš labiausiai dėmesio vertų ir naudingų mėginimų yra Arthuro Lewiso pastangos sukurti savotišką diagramą. Lewisas apskaičiavo, kad per pastaruosius pusantro šimto metų pasaulinė ekonomika patyrė keletą vienas kitą keičiančių nepaprasto augimo, gero augimo ir smukimo laikotarpių (Lewis, 1984, p. 15) (žr. 1 pav.).

Buvo du nepaprasto augimo laikotarpiai (1853–1873 ir 1951–1973); du – gero (1873–1913 ir 1973 – dabar); ir vienas – smukimo (1913–1951), t.y. laikotarpis, per kurį įvyko du pasauliniai karai ir didžiulė depresija. Hegemoniško stabilumo teorijos požiūriu tie laikotarpiai yra labai įdomūs. (Kitokį požiūrį dėsto McKeown, 1983.)

Nors priežastinis ryšys tebėra neaiškus ir ginčytinas, verta pažymėti, kad nepaprasto augimo laikotarpiai sutapo su Didžiosios

1 paveikslas. Ekonominis augimas ir politinė hegemonija

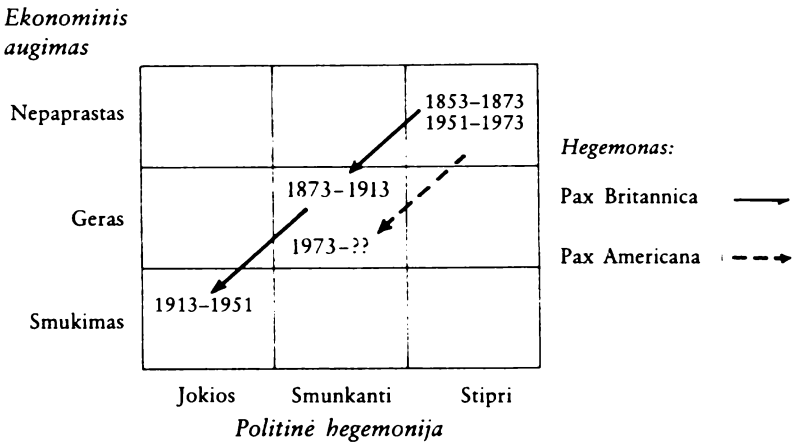

ŠALTINIS: Pritaikyta iš W. Arthur Lewis. *Pasaulinės ekonomikos augimo tempai* (Taikėjus. Ekonomikos institutas. Kinijos akademija, 1984), p. 15.

Britanijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų ekonomine bei politine hegemonija, o lėtesnio, bet vis dar gero augimo, – ėjo lygiagrečiai su hegemonų silpnėjimu. Smukimo periodas buvo tarpvaldystės tarp šių valstybių laikotarpis. Kokie bebūtų priežastiniai ryšiai, tarp santykinių pasaulinės ekonomikos augimo tempų ir pasaulinių politinių struktūrų, žinoma, yra tam tikros sąsajos.

Kaip nurodo Lewisas, nepaprasto augimo laikotarpiams būdingi trys svarbūs bruožai. Pirma, tai vijimasis: kitos šalys perima pažangesnių valstybių pradėtas pirmaujančių ekonomikos augimo šakų technologines inovacijas. Pavyzdžiui, 1853–1873 metų nepaprasto augimo laikotarpiu kontinentinė Europa, Amerika ir Japonija perėmė technologijas, kurias Didžioji Britanija įdiegė pirmojoje pramoninės revoliucijos fazėje (tekstilė, geležies lydymas, geležinkeliai ir garo laivai). Kitu nepaprastai spartaus augimo laikotarpiu Europa ir Japonija tapo ekonominio augimo lyderėmis pasaulyje, kai perėmė tarpukario laikotarpiu JAV sukurtas technologijas (automobiliai, elektra, vartojamosios prekės, sintetinis pluoštas, telefonai ir lėktuvai). Iš tikrųjų Europos ir Japonijos „amerikanizacija“ bei jų virtimas masinio vartojimo visuomene buvo svarbiausi pokario laikotarpio spartaus augimo veiksniai.

Kitas šių vienas kitą keičiančių lėto ir spartaus augimo laikotarpių bruožas yra tas, kad prieš vijimosi laikotarpius būna vangūs, kurių metu kaupiamas mokslinis ir technologinis rezervas. A. C. Pigou žodžiais tariant, „yra duomenų, rodančių, kad vangiais laikotarpiais kaupiamos žinios apie technines priemones bei jų patobulintus variantus, tačiau jie, kol neateina palankesnis metas, nenaudojami" (cit.: G. Clark, 1937, p. 39). Pradinis nepaprasto augimo laikotarpis buvo po XIX amžiaus penktojo dešimtmečio bado, socialinių neramumų ir revoliucijos, t.y. po sumažėjusių investicijų epochos. Kitą laikotarpį taip pat lėmė keletas socialinių kataklizmų – dviejų viską suniokojusių karų ir didžiosios krizės. Kaip tik po šių sukrėtimų atsirado, viena vertus, iki tol slopinta paklausa, o antra vertus, didžiulė nepanaudotos technologijos bei investicijų pasiūla, kas nulėmė pokarinį ekonominį augimą visame pasaulyje.

Trečias tų nepaprasto augimo laikotarpių bruožas – hegemono ekonomikos kryptis laisvosios prekybos link. Pasaulinės prekybos bangos visada kildavo po sparčios industrializacijos. Kviečių įstatymo panaikinimas 1846 metais reiškė, kad Didžioji Britanija ryžtingai pradeda laisvosios prekybos epochą, kuri tęsėsi iki ekonominio nacionalizmo atgimimo XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje. Daugiausia dėl Jungtinių Amerikos Valstijų politinių iniciatyvų šeštajame ir septintajame šio amžiaus dešimtmetyje tarptautinė prekyba plėtėsi net sparčiau negu šalių viduje. Du stiprėjančios atskirų valstybių ekonomikos tarpusavio priklausomybės laikotarpiai, atrodo, prasidėjo dėl gerėjančių gyvenimo sąlygų. Be jokios abejonės, tarpusavio priklausomybės tvirtėjimą ekonominis augimas stimuliuoja tiek pat arba dar daugiau, negu tarpusavio priklausomybė skatina ekonominį augimą, bet, šiaip ar taip, santykis tarp augimo ir tarpusavio priklausomybės yra aiškiai ciklinškas.

Ilgainiui vijimosi pabaiga bei pasaulinio ekonominio augimo tempų sulėtėjimas pažadina ekonominio nacionalizmo jėgas, ir tada ekonominei tarpusavio priklausomybei iššūkį meta didėjantis prekybos protekcionizmas. Nors kai kurios atskiros šalys ir toliau džiaugsis sparčiais ekonominio augimo tempais, kaip tai darė Vokietija ir Amerika XIX amžiaus pabaigoje ir kaip atsitiko Japonijai bei kai kurioms šalims šio amžiaus devintajame dešimtmetyje, pasaulinio augimo tempai sulėtėja, kol atsiranda nauji ekonominio augimo šaltiniai ir kol iškyla naujas ekonominis lyderis. Nepaprasto ekonominio augimo epocha, kuri baigėsi žlu-

gus Didžiosios Britanijos hegemonijai XIX šimtmečio pabaigoje, neatsinaujino tol, kol neatsirado nauji ekonominio augimo šaltiniai Jungtinių Amerikos Valstijų hegemonijos laikotarpiu šeštajame šio amžiaus dešimtmetyje.

Viską apibendrinant galima pasakyti, kad nors nuolatinis sisteminis bei ciklišKas plėtros ir smukimo modelis galbūt neegzistuoja, šiuolaikinė pasaulinė ekonomika apytikriai kas penkiasdešimt metų būdavo sukrečiama ir patyrė vienas kitą keičiančius spartaus ir lėto augimo laikotarpius. Tie didžiuliai svyravimai aukštyn žemyn daugiausia įtakos turėjo kainų lygiui, tačiau kai kuriais atvejais nulėmė ekonominės produkcijos ir nedarbo lygį. Be to, nepastovūs ekonominiai poslinkiai visada apimdavo visą pasaulį. Prasidėję centrinių šalių ūkyje, per rinkos mechanizmą bei tarpusavio priklausomybės santykius jie nuvilnydavo iki pačių tolimiausių planetos pakraščių, sukrėsdami atskirų šalių ūkius ir nuteikdami vieną valstybę prieš kitą, nes kiekviena šalis stengdavosi apsiginti nuo griaunančių ekonominių jėgų. Plėtros ir smukimo laikotarpiai taip pat būdavo susiję su tarptautinės ekonominės bei politinės sistemos pokyčiais.

Šiems vienas kitą keičiantiems spartaus ir lėto augimo laikotarpiams paaiškinti buvo sukurta keletas žinomų tarpusavyje konkuruojančių teorijų[31]. Kiekvienai jų paremti galima pasitelkti tam tikrus faktus, bet nė viena jų nėra nepriekaištinga. Tačiau jos nušviečia tarptautinės rinkos sistemos dinamiką, todėl jos bus panagrinėtos. (Kadangi marksistinę kapitalizmo krizės teoriją jau įvertinome, čia jos neliesime.)[32]

Vienos ekonominių svyravimų teorijos esmę sudaro teiginys, kad jie yra susiję su didžiaisiais karais. Nors yra kelios šios teorijos versijos, viena reikšmingiausių teigia, jog ilgas ekonominių svyravimų bangas sukelia pasiruošimas didiesiems karams ir jų pasekmės. Pagal šią teoriją, ilgus kainų kilimo ir ekonominės ekspansijos laikotarpius sąlygoja vyriausybės išlaidos pasirengimui kariauti. Karui pasibaigus, dėl karinių išlaidų sumažinimo bei sunkaus atsisakymo nuo Keyneso pastebėto karo vartojimo ekonominė veikla smunka. Taigi „ilgosios bangos" yra glaudžiai susijusios su finansinėmis paskatomis, kurias nulemia šiuolaikinės epochos didieji, arba hegemoniniai, karai.

---

[31] Išsamiai teorijas aprašo Hansenas (1964).

[32] Joshua Goldsteinas (1985) apžvelgia pagrindines kapitalizmo krizės teorijas.

Šios teorijos pagrindimas yra nepilnas ir prieštaringas. Pirmoji ekonominės plėtros „ilgoji banga" (1788–1815 metais), paskatinusi ekonominės veiklos smukimą (1815–1843 metais), be jokios abejonės, buvo Napoleono karų padarinys. Karo išlaidos ir prisitaikymas taikos metu lėmė to laikotarpio ekonomikos sėkmę ir nesėkmę. Karo išlaidos ypač skatino su pramonės revoliucija susijusias technologines inovacijas, o pernelyg didelis pramonės suklestėjimas karo metais, dėl ko sumažėjo paklausa, sąlygojo ciklo nuosmukį. Tačiau per visą XIX šimtmetį ir pirmąją šio amžiaus pusę ryšys tarp karo išlaidų ir ekonominės veiklos pagyvėjimo nebuvo toks stiprus. Pasirengimas karui vėl tapo paskata po 1936 metų. Plėtimosi laikotarpis tuojau po Antrojo pasaulinio karo su jo išlaidomis nebuvo susijęs. Tam tikra paskata – Korėjos, o vėliau Vietnamo karas, nulėmę ekonominės veiklos smukimą ir didelę infliaciją. Viską sudėliojus į vietas, galima daryti išvadą, jog pasiruošimas karui gali tapti pagrindu Keyneso, arba paklausos, augimui su sąlyga, kad praktiškai panaudojamos technologinės inovacijos arba nauji ištekliai atveria investicijų bei augimo galimybes. Be to, ilgi karai paprastai sukelia rimtas pokarių ekonomines problemas. Tačiau visais atvejais būtiną ir sisteminį ryšį tarp karo ir ekonominės veiklos nustatyti sunku.

Antroji ilgų bangų teorija (taikytina daugiausia XIX amžiui) bangas sieja su mokiąja valiutinių aukso atsargų pasiūla ir didėjančia prekybos apimtimi. Atsitiktinis aukso atsiradimas, pavyzdžiui, Kalifornijos telkinių atradimas XIX amžiaus penktajame dešimtmetyje, tapo piniginiu ekonomikos augimo varikliu. Tvirtinama, kad dėl padidėjusios aukso pasiūlos nuo XIX amžiaus vidurio iki 1913 metų pakilo kainos ir prasidėjo ekonominė ekspansija. Tačiau tokia argumentacija neįtikina. Geriausiu atveju auksas, kaip ekonominė paskata, tarnavo dėl to, kad buvo palankūs „realūs" veiksniai, kaip investicijos ir palankios prekybos sąlygos ekonomiškai išsivysčiusioms valstybėms. Žiūrint iš šios perspektyvos, ekspansinė Jungtinių Amerikos Valstijų monetarinė politika pokario metais buvo labai svarbus spartaus ekonominio augimo veiksnys.

Trečioji teorija teigia, kad svarbiausia ilgų bangų priežastis yra žemės ūkio produktų pasiūlos ir prekių kainų svyravimas. Pavyzdžiui, maisto stygius padidina infliacinį spaudimą, o mais-

to perteklius yra defliacinis[33]. 1873–1896 metais žemės ūkis nusmuko, paskui suklestėjo (1896–1920 metais), trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje – vėl nusmuko. Aštuntojo dešimtmečio infliaciją sąlygojo bei skatino spartus maisto produktų ir energijos kainų kilimas. Pasiūlos perteklius ir stygius iš tikrųjų labai neigiamai veikia prekybos tarp prekių ir pramoninio sektoriaus sąlygas. Kaip matysime, maža pasiūla labai apribojo augimą aštuntajame dešimtmetyje. Antra vertus, naftos kainų kritimas ir per dideli daugumos prekių gamybos pajėgumai devintojo dešimtmečio viduryje buvo susiję su pasauliniu nuosmukiu.

Šios knygos autoriaus požiūriu, daugiausia dėmesio vertos tos teorijos, kurios didžiausią reikšmę skiria investicijoms ir technologinėms inovacijoms. Viena teorija teigia, kad ilgi ciklai kyla dėl pagrindinio kapitalo – geležinkelių bei gamyklų – persotinimo didžiulėmis investicijomis ir jo nuvertinimo. Kita tuos ciklus kildina iš svarbiausių inovacijų sankaupos tam tikrose šakose tam tikru laiku (Joshua Goldstein, 1985). Nors tos teorijos yra glaudžiai tarpusavyje susijusios savo teiginiu, kad inovacijos skatina investicijas, čia išryškinsime antrąją.

Pagal Knuto Wicksellio, Josepho Schumpeterio ir kitų suformuluotą teoriją, ekonominių ciklų priežastis yra santykinė investicinių galimybių gausa arba stoka. Ekonominės plėtros laikotarpiai priklauso nuo technologinių bei kitų inovacijų, taip pat nuo naujų išteklių, kurie sudaro pagrindą plėsti realias investicijas. Tokiais plėtros laikotarpiais technologinės pažangos ir inovacijų plitimo į ekonomiškai besivystančias šalis sparta yra didesnė negu paprastai. Taigi, plėtros laikotarpių priežastis yra naujų revoliucinių technologijų bei investicinių galimybių sprogimas, kuris nuvilnija per visą pasaulinę ekonomiką ir ją transformuoja.

Kai revoliucinių technologijų proveržio bei naujų išteklių atradimo atvertos investicijų galimybės išsenka ir realių investicijų bei ekonominio augimo tempai sulėtėja, prasideda sumažėjusio augimo laikotarpis. Nors ekonominis augimas sulėtėja, dėl didesnio našumo, pasiekto ryškaus pagyvėjimo metu, taip pat dėl ribinio technologinio pagerėjimo realiosios pajamos paprastai tebedidėja. Šiuo mažesnio aktyvumo laikotarpiu investicijos sumažėja, bet ekonominė pažanga, nors ir lėčiau, tęsiasi. Toks reiškinys būdingas laikotarpiui po 1973 metų.

Ši teorija grindžiama prielaida, kad svarbiausios technologi-

[33] Rostowas (1978) aptaria prekių kainų ir ekonominių svyravimų ryšį.

nės inovacijos pasižymi koncentracija laiko ir vietos atžvilgiu. Nors bendrai technologinei pažangai būdingas augimas per tam tikrą laiką, ši teorija teigia, kad revoliucinės inovacijos, kurios spartina ekonominį augimą ir stumia ekonomiką plėstis naujomis kryptimis, būna koncentruotos. Pavyzdžiui, automobilio atsiradimas ir jo sukeltas poreikis tiesti plentus labai paspartino investicijas į plieno, naftos, cemento ir kitas pramonės šakas. Tai pakeitė miestus, pramoninę ekonomikos bazę ir net gamtovaizdį. Sakoma, kad kaip tik tokia revoliucinių technologijų sankaupa ir jų šalutiniai padariniai visai ekonomikai nulemia didžiuosius pasaulinės ekonomikos pakitimus, kurie sąlygoja veiklos restruktūrizaciją.

Todėl, pagal šią teoriją, pirmasis ekonominės plėtros laikotarpis (1788–1815 metai) buvo pramoninės revoliucijos ir jos revoliucinės technologijos tekstilės, akmens anglies bei geležies pramonėje pasekmė. Po to atėję sunkūs laikai (1815–1843 metai) buvo prisitaikymo laikotarpis, kai tos technologijos buvo įdiegtos visoje ekonominėje sistemoje. Antrasis plėtros laikotarpis (1843–1873 metai) tariamai rėmėsi tuo, ką Schumpeteris pavadino „pasaulio sugeležinkelinimu“, taip pat naujų žemių, ypač Šiaurės Amerikos, atradimu[34]. Po jo praėjusio šimtmečio pabaigoje buvo didelis nuosmukis (1873–1897 metai). Tuomet nauja inovacijų sankaupa elektros, chemijos ir automobilių pramonėje sąlygojo gerą kelerių metų laikotarpį prieš Pirmąjį pasaulinį karą (1897–1913 metai). Trečiajame šio amžiaus dešimtmetyje atsinaujino Vakarų pasaulio elektrifikacija ir motorizacija, kurią trumpai sustabdė Didžioji depresija. Po Antrojo pasaulinio karo prie elektros, chemijos ir automobilių pramonės prisidėjo elektronika, aviacija ir kitos pramonės šakos, sukėlusios šeštojo ir septintojo dešimtmečių investicijų bumą. Manoma, kad tų technologijų vystymosi galimybių išsekimas, taip pat išaugusios energijos kainos iš dalies lėmė augimo sulėtėjimą aštuntajame dešimtmetyje.

Be technologinių inovacijų tendencijos koncentruotis tam tikrais laikotarpiais, joms būdinga ir susitelkti vienos kurios šalies ekonomikoje. Pramoninės revoliucijos inovacinės technologijos tekstilėje, garo mašinų ir geležies pramonėje, taip pat pirmasis ekonominio gyvenimo pakilimas iš esmės susitelkė Didžiojoje Britanijoje. Geležinkeliai ir gamybos mechanizacija, kuri buvo

[34] Ši apžvalga iš dalies remiasi Schumpeterio raštais.

antrojo pakilimo pagrindas, geriausiai išsivystė Anglijoje, Prancūzijoje ir Vokietijoje. Atėjus trečiojo pakilimo laikui, elektros, chemijos ir automobilių technologijoje pirmavo Vokietija ir Jungtinės Amerikos Valstijos. Prasidėjus pakilimui po Antrojo pasaulinio karo, prie Amerikos prisidėjo Japonija. Jeigu šis kylančio ir smunkančio nacionalinių valstybių vadovavimo technologinių inovacijų procesui modelis išliks ir ateityje, pastaroji bus kita revoliucinių technologijų proveržio vieta.

Technologinių inovacijų sankaupa laiko ir vietos atžvilgiu paaiškina ir netolygų ekonominį valstybių augimą, ir šalių hegemonų iškilimą bei nuosmukį. Inovacijas sutelkęs hegemonas tampa tarptautinės ekonomikos centru ir, kaip efektyviausias bei konkurencingiausias ūkis, turi labai galingus motyvus kurti bei puoselėti liberaliosios atviros pasaulinės ekonomikos taisykles. Išradingumą prarandantis ir silpnėjantis hegemonas atviro pasaulio aptarnauti nepajėgia ir gali net imtis prekybos protekcionizmo. Tam tikrą laiką silpnėjantis augimo centras (arba centrai) nebepajėgia vaidinti pasaulinės ekonomikos varomosiosios jėgos vaidmens, o kylantis centras dar negali arba nenori tokią atsakomybę prisiimti. Mažėjančio augimo laikotarpiai, atrodo, yra susiję su pasistūmėjimu nuo vienos pirmaujančių pramonės šakų ir ekonominio augimo centrų grupės prie kitos, taip pat su perėjimu nuo vieno hegemoniško lyderio prie kito.

Ši technologinė ekonominių ciklų teorija laikytina daugmaž patikima ir gali iš tikrųjų daug ką paaiškinti apie kintantį kainų lygį bei netolygų augimą. Tačiau, kaip teigia Nathanas Rosenbergas ir Claudio R. Frischtakas (1983), ši teorija kelia keletą rimtų problemų. Pirmiausia, šios teorijos šalininkai neduoda patenkinamo aiškinimo, kodėl revoliucinės technologijos, pasirodo, turi savybę kauptis ir ypač kodėl kaupimasis vyksta apytikriai kas penkiasdešimt metų. Antra, ši teorija neadekvačiai susieja technologinės inovacijos bei jos pasklidimo, taip pat investicijų į „ilgų bangų" reiškinį procesus. Trečia, net jeigu svarbiausi technologiniai proveržiai iš tikrųjų turi ypatybę kauptis, dar kol kas neįrodyta, kad tos inovacijos tikrai daro pastebimą įtaką visai ekonomikai. Todėl Rosenbergui ir daugumai ekonomistų atrodo, kad aiškiai matoma svarbiausių inovacijų sankaupa ir netolygus augimas yra istorinis atsitiktinumas, kurį lemia atsitiktiniai įvykiai, atvejai, kurie patys savaime negali paaiškinti ekonominio augimo patirties.

Tačiau technologinės inovacijos bei nepakankamas jos svar-

bos netolygiam augimui išsiaiškinimas tos teorijos reikšmės nesumažina. Kokios priežastys bebūtų, pasaulinė ekonomika auga taip, tarsi ilgos spartaus ir lėto augimo bangos iš tikrųjų egzistuotų. Per pastaruosius šimtmečius buvo vienas kitą keičiantys kylančių ir krintančių kainų, taip pat nepaprasto augimo bei gilaus nuosmukio laikotarpiai. Ekonominiai sutrikimai apėmė visą pasaulį, jie sukėlė didelius ekonominius, socialinius ir politinius neramumus. Taigi, nors apie technologinių ir kitų tipų inovacijų kilmę bei priežastis žinoma mažai, tikrai aišku, kad stiprus inovacijų polinkis kauptis laiko ir vietos atžvilgiu iš tikrųjų yra. Svarbiausios inovacijos, kurios skatina vyraujančios ekonomikos augimą, o vėliau pasaulinę ekonomiką pastūmėja į plėtimosi fazę, tam tikrų valstybių ekonomikoje atsiduria tam tikru laiku. Tas sankaupos reiškinys padeda suprasti viešpataujančios ekonomikos iškilimo priežastis ir jos, kaip pasaulinės ekonomikos augimo variklio, svarbą. Tačiau, laikui bėgant, inovacijos proveržio suteikta jėga sumažėja, ir pasaulinės ekonomikos augimas sulėtėja. Jam atsinaujinti, atrodo, reikia naujos inovacijų sankaupos, taip pat, galimas dalykas, naujos pirmaujančios ekonomikos vadovauti pasaulinei ekonomikai.

Tikrai liberalioje pasaulinėje ekonomikoje neišvengiami inovacijų vietos pasikeitimai, kurie sąlygoja netolygų augimą, vyksta nesunkiai. Inovacijos centrai kyla ir smunka priklausomai tik nuo santykinio efektyvumo ir santykinio pranašumo. Seniesiems centrams smunkant, atsiranda dar neišnaudotų išteklių bei darbo, visa tai pereina į kylančius ekonominio augimo centrus. Savo ruožtu kylantys centrai kapitalo ir darbo perteklių priima. Investicinis kapitalas ir bedarbiai darbininkai gali laisvai vykti iš smunkančių į kylančius nacionalinius inovacijų bei ekonominio augimo centrus.

Nacionalinių valstybių ir politinių sienų pasaulyje persikėlimas iš vieno inovacijų bei augimo centro į kitą gali būti visoks, bet tik ne sklandus. Kyla nemažai konfliktų dėl to, kad smunkančios valstybės ir ekonominės šakos priešinasi technologinių pokyčių jėgoms, o kylančios valstybės ir ekonominės šakos stengiasi sulaužyti prekybos ir kitus barjerus. Kadangi kapitalas, ir ypač darbas, sistemoje laisvai judėti negali, griežti struktūriniai apribojimai sunkina prisitaikymą prie atsirandančių ekonominių realijų. Neefektyvumas, silpnos gamybos vietos ir suvaržymai prisitaikymo procesą ir ekonominį augimą lėtina.

Užuot lengvai perėjus nuo vieno pramoninio lyderio prie kito

bei žlungančios pramonės išstūmimo, struktūrinių pokyčių laikotarpiais atsiranda įtempta nacionalistinė konkurencija. Naujai industrializaciją pradėjusios šalys, sekdamos savo pirmtakų pėdomis, perima naujausią technologiją ir ilgainiui meta iššūkį anksčiau buvusiems pasaulinės rinkos lyderiams. Senieji stengiasi išlaikyti savo pozicijas ir apginti į grėsmingą padėtį patekusią savo pramonę. Toks priešinimasis prisitaikyti senosiose pramonės šakose lemia platų prekybinį protekcionizmą. Kylančiose pramonės šakose potencialūs technologijos lyderiai kovoja dėl vyraujančių pozicijų, ir prekybos konkurencija pasidaro žiauri. Kaip nurodė Michaelis Beenstockas, pereinant nuo vienos pasaulinės ekonomikos santykių struktūros prie kitos, tokie reiškiniai yra simptomiški (Beenstock, 1983). XIX amžiaus pabaigoje, šio amžiaus trečiajame dešimtmetyje ir vėl devintajame dešimtmetyje perėjimams nuo vienos pasaulinės pramoninės struktūros prie kitos buvo būdingi aršūs prekybiniai nesutarimai. Tokios struktūrinės krizės, pasirodo, yra neatskiriamas politinės ekonomijos bruožas.

Per pastaruosius du šimtmečius rinkos ekonomikos augimą skatino technologinės inovacijos, gyventojų skaičiaus augimas ir naujų teritorijų bei jose esančių išteklių panaudojimas. Visa tai atvėrė galimybes investicijoms, kurios lėmė nenutrūkstamą kapitalo kaupimą. Šis Vakarų valstybių ekonomikos augimas galų gale skatino mažiau išsivysčiusių šalių ekonomikos augimą. Socialistinių šalių ekonomika turėjo naudos iš prekybos, taip pat savo reikmėms pritaikiusi naujausias Vakarų technologijas. Sovietų Sąjungoje ir visoje socialistinių šalių sandraugoje naujų technologijų buvo sukurta mažai. Kai tokie veiksniai, kaip technologinės inovacijos, demografinis augimas ir naujų išteklių atradimas, sutapo, XIX amžiaus viduryje ir XX amžiuje pasaulis išgyveno augimo protrūkius. Kai vieno ar kito veiksnio trūkdavo, lėčiau sukdavosi ne tik Vakarų valstybių ekonomikos, bet ir viso pasaulio augimo variklis. Netolygus augimas labai sąlygojo šiuolaikinės istorijos raidą.

Struktūriniai pokyčiai ir ekonominis konfliktas

Netolygų augimą ir struktūrinius pokyčius lydi besikaitaliojantys ekonominio bendradarbiavimo ir konfliktų laikotarpiai. Pasaulinės ekonomikos istorija – tai veiklaus liberalizmo, atvirumo ir

laisvosios prekybos epochos, po kurių prasideda stagnacija, protekcionizmas ir nacionalistiniai konfliktai. Nors teorijos, susijusios su prekybos ir protekcionizmo politine ekonomija, yra naudingos, tos teorijos, kurios iškelia interesų grupes bei kitus vidaus veiksnius, gali duoti tik dalinį paaiškinimą[35]. Be to, struktūrinius pokyčius reikia išnagrinėti tarptautiniu lygiu. Pirmiausia Gautamo Seno duota, o čia išplėsta nesena formuluotė gali padėti geriau permanyti procesą, kuriam vykstant struktūrinis pokytis lemia ekonominį konfliktą (Sen, 1984).

Pagal šią teoriją, visos valstybės nori turėti šiuolaikinę pramonę dėl sąsajų tarp pramonės ir visos ekonomikos vystymosi, tarp ekonominio apsirūpinimo ir politinės autonomijos, taip pat dėl to, kad pramonė yra karinės galios, vadinasi, ir nacionalinės nepriklausomybės pamatas. Tas nacionalistinis pramoninės galios troškimas verčia valstybes skatinti iš užsienio importuotomis technologijomis grįstą industrializaciją. Mažiau ekonomiškai išsivysčiusios šalys stengiasi įsigyti pažangiausią technologiją iš valstybės hegemono arba iš kitų ekonomiškai išsivysčiusių šalių. Kaip pastebėjo Marxas, „pramoniniu požiūriu išsivysčiusi šalis tik parodo mažiau išsivysčiusiam kraštui jo paties ateities viziją" (cit.: Sen, 1984, p. 15). Paskui išsivysčiusią šalį sekanti valstybė turi didelį pranašumą, nes ji gali peršokti ekonominio vystymosi stadijas ir pramoninį lyderį pralenkti.

Santykinio pranašumo difuzijos ir naujos pramoninės valstybės iškilimo politinėms pasekmėms didelę įtaką turi pokyčių sparta, taip pat laikas, kurio pretendentei į vadoves reikia, kad ji užimtų reikšmingą pasaulinės rinkos dalį. Kuo trumpesnis laikotarpis, tuo sunkesnė kitoms šalims primesta prisitaikymo problema ir drauge tuo didesnis jų vidaus interesų grupių pasipriešinimas. Greiti santykinio pranašumo poslinkiai sukelia aršią kylančių ir smunkančių šalių ekonominę nesantaiką.

Šiuolaikiniame pasaulyje žymią dalį tarptautinės pramoninės gamybos santykinai trumpais laikotarpiais į savo rankas buvo paėmusios keturios valstybės. Pirmoji buvo Didžioji Britanija, tokias pozicijas užėmusi po Napoleono karų iki XIX amžiaus pabaigos. Antroji – Vokietija, viešpatavusi 1890–1913 metais. Trečioji – Jungtinės Amerikos Valstijos, irgi pradėjusios 1890 metais ir labai pagreitinusios savo veržimąsi XX amžiuje. Dabartinė epocha yra įspūdingo Japonijos prekybinės galios, iškilimo liu-

[35] Ieškodami geros tokios literatūros santraukos, žr.: Baldwin (1984b, 12 sk.).

dytoja (Lewis, 1957, p. 579). Veržlus šios valstybės eksportas ir kitų šalių ekonomikos sutrikdymas sukėlė didelį pasipriešinimą bei pasipiktinimą.

Kaip nurodo Lewisas, difuzijos procesą XVIII amžiaus viduryje gerai suprato Davidas Hume: „Gamintojai pamažu keičia savo vietą, apleisdami šalis bei provincijas, kurias jie jau praturtino, ir vykdami į kitas, kur juos vilioja maisto bei darbo pigumas“ (cit.: Lewis, 1957, p. 582). Vykstant difuzijai, technologinis sekimas ir panašių pramonės struktūrų sukūrimas sąlygoja kai kurių šakų gamybinių pajėgumų perteklių visame pasaulyje ir, žinoma, prekybinius konfliktus[36].

Nors ekonomiškai išsivysčiusios šalys tarpusavyje prekiauja daugiau negu su neišsivysčiusiomis šalimis, labai vienodų pramonės šakų sukūrimas daugelyje gamybos sektorių gali sukelti prekybinius nesutarimus. Tai nuolatinis pasaulinės ekonomikos bruožas[37]. Seno žodžiais tariant, „panašių gamybos struktūrų reprodukcija lemia svarbių gamybos sričių gamybinių pajėgumų perteklių, kadangi vidinės ir išorinės masto ekonomijos priverčia siekti tokio gamybos lygio, kokio dauguma valstybių, vartodamos tik vienoje šalyje, išlaikyti negali“ (Sen, 1984, p. 158).

Mažiau išvystyta ekonomika, siekdama apginti savo tik pradėjusią plėtotis pramonę ir įveikti anksčiau industrializaciją pradėjusių šalių pranašumą, pirmiausia vykdo nacionalistinę politiką. Ilgainiui, norėdama sukurti efektyvią masto ekonomiją ir gauti reikiamų užsienio valiutos išteklių bei pagrindinio kapitalo importui finansuoti, ji priversta bandyti prasiskverbti į pasaulio rinkas (Sen, 1984, p. 157–158). Jeigu ta industrializacija yra sėkminga, besivystanti ekonomika, turinti mažesnio darbo užmokesčio struktūrą, susilpnina toliau ekonomiškai pažengusios šalies pramonės pozicijas. Dėl to pramonės galimybių perteklius pasaulinėje ekonomikoje yra artimai susijęs su santykiniu hegemono pramonės nuosmukiu, padidėjusia prekybos konkurencija ir galima pasaulinės ekonominės krizės pradžia[38].

Į industrializacijos plitimo hegemonui keliamą problemą

[36] Beenstockas (1983) pateikia įdomią tų pasikartojančių pasaulinių ekonominių krizių teoriją.

[37] Be kitų, taip teigia Akamatsu (1961), Hicksas (1969) ir Lewisas (1957).

[38] Priešingai Peterio Cowhey ir Edwardo Longo (1983) požiūriui, kad hegemoniško stabilumo ir galimybių pertekliaus teorijos yra alternatyvios ekonominės krizės interpretacijos, čia pateikiamos pastabos yra papildomas paaiškinimas.

XIX amžiaus pradžioje dėmesį atkreipė laisvosios prekybos kritikai Didžiojoje Britanijoje. Jie teigė, kad industrializacijos keliu pasukusios kitos valstybės uždarys savo rinkas jų šalies prekėms ir pasidarys jos konkurentėmis pasaulio rinkose. Kadangi industrializacijos plitimas reikštų neišvengiamą Didžiosios Britanijos pramonės ir galios susilpnėjimą, tie kritikai siūlė, kad jų šalies technologijos difuzija būtų sustabdyta (Gilpin, 1975, p. 74–75). Šis teiginys, kurį galima pavadinti *Torrens* teze, pavadintas jo įžymiausio šalininko Roberto Torrenso vardu, nurodo, kad „kai keliose pasaulio valstybėse išauga turtai ir gyventojų skaičius, jų tarpusavio prekybinis bendradarbiavimas palaipsniui turi pasidaryti ne toks svarbus ir naudingas“ (Torrens, 1821, p. 288). Ta idėja neseniai buvo atgaivinta kaip „mažėjančios prekybos dėsnis.“[39]

Silpnoji Torrenso tezės vieta – kad ji akcentuoja tik neigiamas pramonės plitimo pasekmes prekybai ir ignoruoja tą faktą, jog pramonės difuzija iš išsivysčiusių į besivystančių šalių ekonomiką lemia nevienodas pasekmes (Hirschman, 1952, p. 270–271). Viena vertus, plitimas rinką griauna, kadangi naujai pramonę pradėjusios kurti valstybės įgauna galimybę pačios patenkinti savo poreikius ir ilgainiui į pasaulinę rinką ateina kaip konkurentės. Antra vertus, pramonės plitimas menkai ekonomiškai išsivysčiusiuose kraštuose rinką kuria, nes jie iš ekonomiškai išsivysčiusių šalių importuoja pagrindinį kapitalą, o didėjant jų turtui, bendra tokių kraštų vidaus ir importuotų produktų paklausa išauga. Taigi, galiausiai visuotinis pasaulinio turto augimas ir prekybos apimties didėjimas bus apskritai naudingas visoms šalims (Tautų Lyga, 1945).

Ar rinką griaunantis, ar ją kuriantis pramonės plitimo poveikis ims viršų tam tikromis sąlygomis, priklauso nuo daugelio veiksnių: nuo senesnių industrinių centrų lankstumo bei jų sugebėjimo prisitaikyti prie modernesnės pramonės ir eksporto, nuo protekcionizmo pobūdžio bei apimties, nuo ekonominio išsivysčiusių bei ekonomiškai besivystančių šalių augimo. Jie lemia, ar hegemonas ir kitos išsivysčiusios valstybės sieks apginti

[39] „Mažėjančios prekybos dėsnis“ yra nuolat literatūroje pasikartojanti tema. Iš principo tikrovė tam dėsniui prieštarauja. Su sąlyga, kad politinės aplinkybės prekybos ryšių plėtrai yra palankios. Technologinė pažanga, ypač transporto ir ryšių, prekybos objektais padarė faktiškai daugiau tipų prekių bei paslaugų ir taip padidino tarptautinę ekonominę tarpusavio priklausomybę.

savo į pavojų patekusią pramonę, ar transformuos savo ekonomiką taip, kad ji atitiktų naujas tarptautinės ekonomikos realijas.

Tokios padėties paradoksas tas, kad hegemono bei kitų išsivysčiusių šalių ekonomika šiuo atžvilgiu, norėdama išlaikyti savo pozicijas, priversta suktis vis greičiau ir greičiau. Joms tenka visą laiką pritaikyti savo ekonomines struktūras ir iš smunkančių šakų išteklius perkelti į naujas. Visuomenė dėl to patenka į keblią padėtį, kurią vienas autorius pavadino „konfliktu tarp pažangos ir saugumo" (Fisher, 1935). Ima didžiulė pagunda pasirinkti pastarąjį. Ketvirtajame šio amžiaus dešimtmetyje atsisakymas prisitaikyti buvo svarbiausia didžiosios krizės gilumo ir ilgos trukmės priežastis.

Todėl valstybės hegemono ir kitų smunkančių šalių požiūris į pramonės dislokacijos pakeitimus yra nepaprastai svarbus veiksnys, lemiantis, ar bus prisitaikyta, ar kils konfliktas (Ikenberry, 1985). Gindamas savo interesus, prisitaikymo kainą hegemonas gali užkrauti kitų šalių ekonomikai. Taip padarė Jungtinių Amerikos Valstijų prezidentas Nixonas, 1971 metų rugpjūčio mėnesį devalvuodamas dolerį (Gowa, 1983). Kita galimybė – prisitaikyti prie struktūrinių pokyčių ir išteklius perkelti į efektyvesnes ir konkurencingesnes pramonės šakas. Trečioji galimybė yra nedaryti nieko arba daryti labai mažai. Taip iš esmės pasielgė Didžioji Britanija, kai XIX amžiaus paskutiniais dešimtmečiais iškilo pavojus jos hegemonijai. Savo knygoje *Augimas ir svyravimai 1870–1913 (Growth and Fluctuations, 1870–1913)* Arthuras Lewisas parodo, kaip „Didžioji Britanija papuolė į ideologinius spąstus. Visi jai prieinami strateginiai variantai vienaip ar kitaip buvo užblokuoti" (1978b, p. 133). Dėl savo neveiklumo Didžioji Britanija nesugebėjo užkirsti kelio savo ekonominiam nuosmukiui[40].

Ekonomikos teorija teigia, kad hegemonas turi galingą stimulą vykdyti protekcionistinę politiką. Pavyzdžiui, pagal tradicinę prekybos teoriją, viešpataujančio hegemono ekonominė monopolija reiškia, kad visi gamybos veiksniai iš laisvosios prekybos turi naudos. Tai padeda pasiekti visų tautų sutarimą, kuris yra palankus ekonominiam liberalizmui. Tačiau pagal Stolper-Samuelsono teoremą išeina, kad jeigu monopolija žlunga, paklausos

[40] Tai yra įspūdingos Mancuro Olsono (1982) studijos apie šiuolaikinių valstybių iškilimą ir nuosmukį tema.

veiksniai patiria nuostolius. Valstybės hegemono viduje darbas yra paklausos veiksnys ir todėl jis iš visų jėgų gina protekcionizmą (Helpman, 1984, p. 362). Tuo tarpu Didžiojoje Britanijoje darbas niekada nebuvo toks reikšmingas, kad būtų galėjęs savo valią primesti prekybos politikai. Be to, valstybės kapitalas iš investicijų ir toliau turėjo naudos bei savo didžiulę įtaką naudojo kovai su protekcionizmu. Silpnėjančio hegemono – Jungtinių Amerikos Valstijų – lemtingas pasirinkimas nebuvo padarytas iki pat 1986 metų pabaigos.

Netolygus augimas iškelia ekonominio prisitaikymo problemą, arba tai, ką Kindlebergeris (1962, 7 sk.) vadina „sugebėjimu keistis". Hegemonui ir visai sistemai geriausia strategija yra perkelti išteklius iš smunkančių į efektyvesnes pramonės šakas, kurios skatintų tolesnį ekonominį augimą ir sumažintų ekonominio prisitaikymo kainą. Taip augimas ir prisitaikymas abiem palankiame cikle vienas kitą sustiprina. Nesugebėjimas prisitaikyti ekonominį augimą sulėtina ir labai padidina eventualaus prisitaikymo kaštus. Esant mažiems ekonominio augimo ir kapitalinių įdėjimų tempams, ekonomika pakliūva į užburtą nuosmukio ratą. Taip atsitiko Didžiajai Britanijai paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais.

Nors ekonominis prisitaikymas prie pasaulinių pokyčių lyginamosios naudos požiūriu ekonomikai yra pats išmintingiausias pasirinkimas, prisitaikymo problema dabar pasidarė kur kas sudėtingesnė negu praeityje. Išaugęs ekonominio proceso dalyvių skaičius ir greičiau vykstantys santykinės naudos pokyčiai labai padidino prisitaikymo kaštus. Įspūdingi pasauliui diktuojami Japonijos spartaus kilimo technologiniais laiptais tempai kitų šalių ekonomiką priverčia sutikti su didžiule kaina. Gerovės valstybės atsiradimas ir vyriausybės kišimasis į ekonomiką labai padidino galingų interesų grupių galimybes atsisakyti prisitaikymo kaštus mokėti, o jėgos vektoriui pakrypus nuo rinkos į valstybę, verslą ir organizuotą darbą, rinkos, kuri palengvina ekonominį prisitaikymą, vaidmuo sumažėjo (Olson, 1982). Pagaliau prisitaikymą apsunkina ir pats sulėtėjęs pasaulinės ekonomikos augimas. O kuo ekonominis pyragas mažesnis, tuo daugiau pralaimėjusiųjų. Ekonominiam prisitaikymui kliudančios priežastys pasaulinei ekonomikai kelia lėto augimo galimybės bei nesugebėjimo prisitaikyti pavojų, kuris gali sukelti ekonominį karą.

Išvada

Pasaulinės ekonomikos evoliucija ir jos struktūriniai pokyčiai apima tris reiškinius. Pirmas yra ekonominės veiklos vietos perkėlimas iš vieno regiono į kitą. Antras – ekonomikos šakų iškilimas ir nuosmukis. Trečias – didėjanti šalių ekonomikos integracija ir dėl to atsirandantis išorinių jėgų poveikis valstybės gerovei. Visi trys, susiję su netolygiu augimu, reikšmingai pakeičia valstybių bei galingų grupių interesus ir kelia svarbius klausimus dėl pasaulinės rinkos ekonomikos politinių pasekmių, kurie buvo paminėti pirmajame šios knygos skyriuje ir kurie bus nagrinėjami kituose.

Pirmas netolygaus augimo iškeliamas klausimas yra dėl politinio vadovavimo ir tarptautinio bendradarbiavimo. Stabiliai ir augančiai ekonomikai reikalingas politinis vadovavimas, tačiau augimas vadovavimui kliudo. Kad augimas ir stabilumas tęstųsi, reikia rasti naujus vadovavimo bei tarptautinio bendradarbiavimo pagrindus.

Antras klausimas – tai ekonominių ir politinių pokyčių santykis. Netolygus ekonominis augimas lemia labai svarbius pasaulinės ekonomikos struktūrinius pokyčius, kurie atskiroms šalims iškelia didžiulę politinę prisitaikymo problemą. Keičiantis ekonominio augimo ir pirmaujančių šakų geografijai, išteklius reikia perkelti iš smunkančios į besiplečiančią pramonę. Tačiau ekonominis prisitaikymas įvairiems individams, grupėms ir valstybėms atneša žymius laimėjimus bei praradimus ir sukelia aršius politinius konfliktus. Nesugebėjimas, ypač hegemono, prisitaikyti, transformuoti savo ekonomiką ir persiorientuoti į naują ekonominę veiklą, didina ekonominį nestabilumą ir skatina ekonominį nacionalizmą.

Trečias klausimas – tai ekonominio augimo poveikis atskirų šalių vystymuisi, nuosmukiui bei gerovei. Dinamiška ir besiplečianti tarptautinė ekonomika visą laiką didina atskirų šalių ekonomikos tarpusavio priklausomybę tuo metu, kai valstybės, norėdamos kontroliuoti ekonominį augimą, kišasi į šalies ekonomikos reikalus. Vargu ar reikia abejoti, kad valstybė nori pagreitinti vystymąsi, sustabdyti nuosmukį ar apginti šalies gerovę. Tačiau kad ir kokie būtų motyvai, dėl valstybės kišimosi kyla prieštaravimas tarp šalies autonomijos ir tarptautinių normų teikiamos naudos. Stabiliai pasaulinei ekonomikai reikia tokių mechanizmų, kad atskirų valstybių vykdoma ekonomikos tvarkymo poli-

tika atitiktų liberaliosios tarptautinės ekonomikos normas ir reikalavimus.

Pokarinės pasaulinės ekonomikos struktūros kaita ir jos poveikis liberaliosios tarptautinės ekonomikos tvarkai bus nagrinėjami kituose knygos skyriuose. Kokios yra pliuralistinio vadovavimo ir ekonominio bendradarbiavimo perspektyvos? Ar gali Jungtinės Amerikos Valstijos ir kitos šalys sėkmingai prisitaikyti prie esminių ekonominės veiklos pobūdžio bei jos geografinio išsidėstymo pokyčių? Kaip galima išspręsti prieštaravimą tarp šalies autonomijos ir tarptautinių normų? Svarbiausi atsakymus į tuos klausimus lemiantys dalykai bus ketvirtajame šios knygos skyriuje nagrinėjami pasaulinės valiutų sistemos efektyvumas bei stabilumas.

IV SKYRIUS

Tarptautiniai pinigų reikalai

NORS ANALITIKAI pripažįsta, kad tarptautinė prekyba ir užsienio investicijos turi svarbių padarinių turto ir galios pasiskirstymui tarp tautų, nesutariama dėl tarptautinės monetarinės sistemos reikšmingumo[1]. Daugelio ekonomistų nuomone, pinigai ir tarptautinė monetarinė sistema ekonominiu ir politiniu požiūriu yra ar bent turėtų būti neutralūs. Tačiau normos ir sutartys, valdančios šią sistemą šiuolaikiniame pasaulyje, yra svarbios svarstant valstybinę galią ir atskirų tų valstybių gyventojų grupių gerovę.

Gerai veikianti monetarinė sistema yra kertinis tarptautinės ekonomikos akmuo. Ji palengvina pasaulinės prekybos plėtrą, užsienio investicijas ir pasaulinę tarpusavio priklausomybę. Darnios monetarinės sistemos sukūrimas yra pasaulinės ekonomikos klestėjimo prielaida, o jos žlugimas buvo pagrindinis veiksnys, nulėmęs Didžiąją depresiją, kaip tai atsitiko ketvirtajame dešimtmetyje. Šiuo metu pinigų stabilumas tapo itin reikšmingas. Pinigų ir finansų srautai menkina prekybos srautų svarbą ir yra tapę pagrindine ryšio tarp nacionalinių ekonomikų grandimi, todėl tarptautinės monetarinės sistemos efektyvumas ir stabilumas yra pagrindiniai tarptautinės politinės ekonomijos veiksniai.

Veiksminga ir stabili tarptautinė monetarinė sistema privalo išspręsti tris technines problemas: likvidumą, prisitaikymą ir pasitikėjimą (Cohen, 1977, p. 28). Kad būtų užtikrintas likvidumas, sistema turi aprūpinti pakankamais (bet ne infliaciniais) valiutos ištekliais prekybai finansuoti, sudaryti jai sąlygas prisitaikyti prie rinkos ir skirti finansinius rezervus. Sprendžiant prisitaikymo problemą, sistema turi nurodyti metodus nacionalinių mokėjimų balansų sutrikimams išspręsti. Galimi trys metodai:

---

[1] Šiame skyriuje gausiau remiamasi Coheno (1977), o iš dalies jo turinį nulėmė Susanos Strange (1971) knyga, kurioje pirmą kartą gvildenama ši tema. Skyrius pavadintas pagal A. Jameso Meigso knygą *Piniginiai reikalai (Money Matters)* (1972). Atsiprašau šio pinigų specialisto, tačiau tą patį pavadinimą vartoju visai kita prasme.

valiutos kursų pokyčiai, vidaus ekonominės veiklos skatinimas ar jos slopinimas ir/arba tiesioginės tarptautinių atsiskaitymų kontrolės įvedimas[2].

Sistema taip pat turi užkirsti kelią destabilizuojantiems nacionalinių rezervų struktūros pokyčiams. Pastaruosius gali nulemti prarastas pasitikėjimas valiutos ar valiutų atsargomis. Kad tarptautinė monetarinė sistema veiktų efektyviai ir integruotų pasaulinę ekonomiką, kiekviena šių problemų privalo būti išspręsta.

Nors didžiuma ekonomistų įsitikinę, kad monetarinė sistema yra neutralus mechanizmas, kiekvienas režimas, apibūdindamas tarptautinių pinigų kilmę, politikos priemones, priimtinas mokėjimų balanso prisitaikymui, ir įvairių politikos tikslų teisėtumą, taiko diferencijuotas kainas ir lengvatas paskiroms gyventojų grupėms bei valstybėms. Todėl kiekviena valstybė ne tik siekia turėti veiksmingą tarptautinę monetarinę sistemą, bet taip pat – o tai dar svarbiau – ji turi būti tokia, kad nedarytų didesnės žalos pačios valstybės interesams.

Kiekvienas tarptautinis monetarinis režimas grindžiamas tam tikra politine tvarka. Kadangi tarptautinės monetarinės sistemos pobūdis turi įtakos valstybių interesams, jos stengiasi daryti poveikį tos sistemos pobūdžiui ir ją priversti tarnauti savo interesams. Iškylant ir žlungant hegemoninėms galioms, vyksta atitinkami monetarinės sistemos pokyčiai. Todėl nereikėtų stebėtis, kad XIX amžiaus pinigų sistema pirmiausia rodė Didžiosios Britanijos ekonominius ir politinius interesus. Šio amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais sumenkusi šios šalies galia lėmė monetarinės sistemos žlugimą XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje. Kai artėjant šio šimtmečio pabaigai santykinai sumažėjo Amerikos galia, monetarinė sistema vėlgi neišvengė įtampos.

Savaime suprantama, pinigai visuomet buvo svarbus pasaulinės politikos veiksnys. Valdovams reikėdavo pinigų kariuomenėms finansuoti, remti sąjungininkams ir papirkinėti priešams. Imperijų ir galingų valstybių iškilimą bei žlugimą pagreitindavo brangiųjų metalų įsigijimas ar praradimas. Tačiau šiuolaikiniame

[2] Terminologija, šioje knygoje taikoma tarptautiniams atsiskaitymams apibrėžti, bus paprasta ir ne techninė. Tačiau galbūt būtų pravartu paaiškinti kai kuriuos dažniausiai vartojamus terminus. Patys svarbiausi yra tokie: *prekybos balansas* – eksporto santykis su importu, *einamosios sąskaitos balansas* – prekybos balanso ir įplaukų, gautų iš tiesioginių užsienio investicijų, paslaugų ir transferų, suma, *pagrindinis balansas* – einamosios sąskaitos ir ilgalaikės kapitalo sąskaitos suma. Saintas Phalle (1981, I sk.) pateikia naudingą šių santykių aptarimą.

pasaulyje pinigų reikšmė nepaprastai padidėjo, o jų pobūdis žymiai pakito. Tiesą sakant, išaugusi tarptautinės monetarinės sistemos svarba šiuolaikinių valstybių gyvenimui faktiškai yra tikra pasaulinės politikos revoliucija. Jos reikšmę geriausiai galima įvertinti chronologiškai apžvelgiant besikeičiantį pinigų vaidmenį ir ekonominį bei politinį šių pokyčių poveikį tarptautinei ekonomikai.

Monetų era

Prieš prasidedant Naujiesiems laikams, tarptautinės monetarinės sistemos pagrindas buvo brangieji metalai ir monetos (daugiausia auksinės bei sidabrinės). Vyravo tendencija vietinę ir tarptautinę valiutas griežtai vieną nuo kitos skirti. Vietinė prekyba priklausė nuo prekių mainų ar vietose pripažįstamų valiutų, o ilgo nuotolio arba tarptautinėje prekyboje buvo naudojamos „didžiosios valiutos", kaldinamos iš aukso ar sidabro. Tos valiutos – Konstantino solidas, arabų dinaras ar Venecijos dukatas – buvo priimamos visur, būdavo santykinai stabilios ir jų vertė kartais nekisdavo ištisus amžius (Cipolla, 1956). Nors jas kaldinusios imperijos naudojosi senjoražo teise, pats faktas, jog tam tikra valiuta buvo laikoma tarptautiniais pinigais, jų leidėjams teikdavo papildomų specialių privilegijų. Jei, pavyzdžiui, valstybė sumažindavo monetoje brangiojo metalo kiekį ar kitaip savo valiutą nuvertindavo, ji kartu sumenkindavo savo monetos patrauklumą ir pasitikėjimą ja[3]. Kadangi tokia praktika galėjo pakenkti pačiam leidėjui, tarptautinė monetarinė sistema, pagrįsta brangiaisiais metalais, netgi uždėdavo apribojimus valstybėms, tiekiančioms pagrindinę valiutos keitimo priemonę. Trumpai tariant, tarptautinės valiutos tiekėjas gaudavo tam tikrų specialių privilegijų, tačiau tarptautinis kokios nors valiutos cirkuliavimas dar nebuvo tarptautinės galios šaltinis.

Nepriklausomai nuo to, ar jie būtų perkaldinti į karalystės monetas, ar saugojami neapdirbtų luitų pavidalu, auksas ir sidabras buvo neutrali tarptautinių mainų priemonė. Vienos vals-

[3] Senjoražo teisė, kaip anksčiau pažymėta, yra suvereno gaunamas pelnas už tai, kad aprūpina ūkį savo gaminamais pinigais (Kindleberger, 1981, p. 248).

tybės auksas ar sidabras buvo ne blogesni negu kitos. Pinigai negalėjo būti leidžiami politiniais dekretais: jų buvo galima gauti tik prekiaujant, plėšikaujant ar eksploatuojant kasyklas. Tarptautinių pinigų vertė pirmiausia priklausė nuo jų pasiūlos ir todėl didžiąja dalimi atskirų valstybių negalėjo būti kontroliuojama. Tačiau vietiniai pinigai, kurie paprastai buvo padengti plačiai vartojamais reikmenimis ar ne tokiais brangiais metalais, nemažai priklausė nuo vyriausybių valios. Kadangi tokie pinigai cirkuliavo tik vienos karalystės teritorijoje, jie galėjo būti ir dažnai būdavo nuvertinami, kad atitiktų valdovo interesus. Suprantama, tai galėjo sukelti vidinę infliaciją ar kitaip žlugdyti ekonomiką. Svarbu pažymėti, kad minėtų vietinių valiutų cirkuliacija ir vertė menkai atsiliepdavo valstybės tarptautinei padėčiai.

Iki Naujųjų laikų pradžios tarptautinės valiutos turėjo ekonominę ir politinę autonomiją. Kadangi jų pasiūlą ir vertę nulemdavo atsitiktiniai atradimai ar tarptautinė prekyba, jos buvo santykinai laisvos nuo atskirų vyriausybių įtakos, o vyriausybių galimybės manipuliuoti valiutomis, nuo kurių priklausė tarptautinis verslas, buvo ribotos. Ištisus tūkstantmečius tarptautinė monetarinė sistema buvo apolitinė.

XVI ir XVII amžiuje Amerikoje radus aukso ir sidabro bei plečiantis tarptautinei prekybai, šios sistemos prigimtis ir vaidmuo ėmė keistis. Prasidėjus didžiajam brangiųjų metalų antplūdžiui iš Naujojo pasaulio į Europą, nacionalinėms ekonomikoms vis labiau monetarizuojantis ir didėjant jų tarpusavio ekonominei priklausomybei, ėmė nykti vietinių pinigų atskyrimas nuo tarptautinių. Laikui bėgant, auksas ir sidabras išstūmė tradicines vietines valiutas. Plėtojantis prekybai, didėjant pinigų srautams, nacionalinės ir tarptautinės valiutos vis labiau susipynė, ir vyriausybės neteko netgi anksčiau turėtų ribotų galimybių manipuliuoti vietinėmis valiutomis. Vidinė ekonominė veikla ir kainų lygiai tapo priklausomi nuo tarptautinių pokyčių. Tokiomis sąlygomis nacionalinės ekonomikos pasidarė vis labiau viena nuo kitos priklausomos bei pavaldžios besiplečiančios tarptautinės ekonominės sistemos operacijoms.

Ankstyvuoju Naujųjų laikų tarpsniu vis didėjanti vietinių ir tarptautinių valiutų integracija sudarė progą pirmajam didžiam ekonomikos mokslo poslinkiui ir paklojo pagrindą liberaliosios ekonomikos plėtrai. Savo pinigų srauto teorijoje Davidas Hume

atsiliepė į merkantilistines valstybes apėmusį siekimą kaupti pinigus iš teigiamo prekybos balanso ir į jų būgštavimus, jog dėl prekybos deficito galima patirti pinigų stygiaus pavojų. Jis įrodė, kad jeigu valstybė pelnė pinigų dėl to, jog eksportas viršijo importą, tai atitinkamai padidėjusios pinigų atsargos gali tapti vidaus, o po to ir eksportuojamų prekių kainų kilimo priežastimi. O tai savo ruožtu gali kitus atgrasyti pirkti šios valstybės prekes. Tuo pačiu metu šios valstybės piliečiai galėtų daugiau importuoti, nes santykinai išaugo jų valiutos vertė, o užsienio prekių kainos kristų dėl to, kad į kitas šalis patektų mažiau pinigų. Rezultatas – mažiau būtų eksportuojama ir daugiau importuojama. Pakitusių vidaus ir užsienio kainų nulemti kitokie prekių bei pinigų srautai netrukus pasiektų naują pusiausvyrą. Remdamiesi šiuo paprastu pusiausvyros modelio tipu, ekonomistai liberalai sukūrė šiuolaikinę prekybos ir atsiskaitymų teoriją.

Nors Hume pinigų srauto teorija tebetiko apibūdinti tarptautinius monetarinius santykius ir XX amžiuje, dėl daugelio ekonominių ir politinių pokyčių (Williamson, 1983, 8 sk.) monetarinės sistemos esmė šiuolaikiniame pasaulyje patyrė revoliucinių permainų. Paprastai kalbant, iš gamtos dovanos pinigai virto valstybės tvariniu. Lemiamu nacionalinės ir tarptautinės ekonominės veiklos veiksniu tapo valstybės kontroliuojama pinigų pasiūla ir paklausa. Šis gilus pinigų esmės pokytis prasidėjo beveik prieš du šimtmečius, nors jo įtaka visa galia ėmė reikštis tik po Antrojo pasaulinio karo įvykusios keinsizmo revoliucijos. Kad suprastume šios pinigų metamorfozės reikšmę, pirmiausia būtina išsiaiškinti, kas yra finansų revoliucija ir jos pasekmės.

Politinių pinigų era

Finansų revoliucija vyko XVIII–XIX amžiuje. Vyriausybės pradėjo popierinių pinigų emisiją, iškilo moderni bankininkystė, paplito valstybinio ir privataus kredito priemonės (Dickson, 1967). Pirmą kartą istorijoje vyriausybės ėmėsi plačiau kontroliuoti pinigų pasiūlą. Bent jau teoriškai, leisdamos į apyvartą naujus pinigus, jos galėjo veikti ekonominio aktyvumo lygį (Hicks, 1969, p. 93–97). Šių politinių pinigų atsiradimo pasekmes iki keinsizmo revoliucijos buvo sunku kaip reikiant suvokti, bet ši finansų revoliucija iš esmės pakeitė valstybės ir ekonomikos santykius

bei šitaip padarė didelį poveikį tarptautinei ekonomikai ir pasaulio politikai[4].

Išspręsdama vieną didžiulę ekonominę problemą, finansų revoliucija sukūrė kitą. Viena vertus, ji išsprendė ar bent iš dalies palengvino istorinę neadekvačios pinigų pasiūlos problemą. Prieš įvedant priimtinus popierinius pinigus ir lengvai padidinamus kreditus, ekonomika dažnai šlubuodavo, o ekonominė veikla neretai buvo slegiama defliacijos, nes nebuvo adekvačios aukso ar sidabro pasiūlos. Tačiau, vyriausybėms įgijus galimybę būti pinigų emitentais, finansų revoliucija sukūrė infliacijos tendenciją ir tarptautinę pinigų nestabilumo problemą.

Pinigų pobūdžio pokytis nulėmė svarbų vietinės ekonominės autonomijos susikirtimą su tarptautine monetarine tvarka. Pinigų stabilumas ir efektyvus monetarinės sistemos funkcionavimas reikalauja, kad vidaus politika paklustų tarptautinėms taisyklėms ir susitarimams. Jei paskiros vyriausybės į apyvartą išleidžia per daug pinigų, jų nulemta infliacija gali destabilizuoti tarptautinius monetarinius santykius. Todėl pagrindine piniginių santykių dilema tapo konfliktas tarp šalies vidaus ekonominės autonomijos ir tarptautinio ekonominio stabilumo. Nuo būdų, kuriais ši dilema buvo ar nebuvo išspręsta, žymiu mastu priklauso tolesni tarptautinės monetarinės sistemos istorijos etapai.

Vėlesni periodai (britų hegemonijos era, 1919–1939 metų tarpukario laikotarpis ir Brettono Woodso sistema) bus nagrinėjami remiantis trimis tarptautinės monetarinės sistemos bruožais: apsirūpinimas tarptautiniais pinigais, išsprendžiantis pasitikėjimo ir likvidumo problemas, mechanizmo, įgalinančio spręsti prisitaikymo problemą, sukūrimas ir tarptautinės monetarinės sistemos valdymas (Scammell, 1983, p. 207).

Klasikinis aukso standartas (1870–1914)

Tarptautinis aukso standartas, savo zenitą pasiekęs XIX amžiaus pabaigoje, buvo klasikinis vidaus ekonominės autonomijos ir tarptautinio ekonominio stabilumo dilemos sprendimas. Teoriškai ši monetarinė sistema įgyvendino liberalų, *laissez–faire*

[4] Žinoma XIX amžiaus pradžios polemika tarp „valiutų" *(Currency)* ir „bankininkystės" (*Banking*) mokyklų vyko dėl šios išvados implikacijų (Deane, 1978, 4 sk.).

(nesikišimo) idealą, kurio esmė – „nuasmeninta, visiškai automatiška ir politiškai simetriška tarptautinė monetarinė tvarka, priklausanti tik nuo vidaus kainos lankstumo ir natūralaus aukso gavybos ribojimo derinimo, siekianti užtikrinti tiek optimalų prisitaikymo procesą, tiek optimalų pasiūlos rezervą“ (Cohen, 1977, p. 79). Mokėjimų balanso pusiausvyros sutrikimai buvo ištaisyti (bent jau teoriškai) ir, veikiant Hume aprašytam pinigų srauto mechanizmui, prisitaikyta.

Kaip apibendrino Benjaminas J. Cohenas, sklandų ir automatišką pinigų srauto veikimą užtikrino du pagrindiniai sistemos bruožai: 1. centrinis šalies bankas, nustatantis aukso standartą (sistema, kuria remiantis pinigų vertė grindžiama auksu. – *Vert. past.*), auksą pirkdavo ir parduodavo nustatyta kaina; 2. privatūs asmenys auksą galėjo laisvai eksportuoti ir importuoti (Cohen, 1977, p. 77). Šiedu bruožai įgalino naudotis fiksuotojo valiutos kurso mechanizmu, reikalingu tarptautinio mokėjimų balanso prisitaikymui: pasitelkus aukso srautus, tarp šalių susidarę prekybos ir mokėjimų svyravimai vėl buvo subalansuoti. Laikui bėgant, šios praktikos padariniai santykinėms kainoms ir prekybos balansui ištaisė bet kokį mokėjimų balanso pažeidimą.

Lygindami šios sistemos nulemtus valiutų kurso stabilumo dešimtmečius su sąmyšiu, kilusiu po 1973 metų, daugelis konservatorių pajuto nostalgiją šiai idealizuotai klasikinio aukso standarto galiojimo sampratai. Jie įsitikinę, kad, sugrįžus prie auksu grindžiamos monetarinės sistemos, būtų galima išvengti nevaldomos infliacijos ir pinigų nestabilumo, kurių priežastis – per didelė jų emisija (arba tarptautinis likvidumas). Tačiau toks idealistinis požiūris į problemą ignoruoja sistemos politinį pamatą ir britų vadovavimui tekusį pagrindinį vaidmenį.

Klasikinis aukso standartas veikė iš tikrųjų visai kitaip, negu to siekė liberalus idealas[5]. Tai nebuvo automatiška, nuasmeninta ar politiškai simetriška monetarinė tvarka. Priešingai – tai buvo labai žmogiška institucija, kuria galima lanksčiau naudotis, ji asimetriška nacionaliniams ūkiams teikiamos naudos atžvilgiu. Tačiau šis faktas nepaneigia aukso standarto sėkmės. Apskritai jis skatino tuo metu pavyzdžio neturintį pasaulinės prekybos augimą, visuotinį klestėjimą ir tarptautinį ekonominį stabilumą. Tačiau jo sėkmę ir reikšmę įvairioms nacionalinėms ekonomikoms

[5] Toliau diskutuojant apie aukso standartą, daugiausia remiamasi Condliffe (1950, 12 sk.).

bei individualioms grupėms nulėmė ne tos tariamos priežastys, kurias nurodė daugelis ekonomistų.

Viena vertus, klasikinis aukso standartas automatiškai nefunkcionavo. Bankų sistemų sukūrimas ir jų svarba kuriant pinigus susilpnino monetų srauto mechanizmo funkcionavimą. Teoriniu požiūriu centriniai bankai turėjo automatiškai reaguoti į aukso srautus, jį pirkdami ar parduodami, kad palaikytų fiksuotąjį nacionalinės valiutos kursą. Į aukso srautus bankai galėjo reaguoti ir iš tikrųjų reagavo grynai savo nuožiūra, norėdami sušvelninti jų poveikį vietinėms kainoms ir vietinei ekonomikai. Gana šiurkščia monetarine politika besiremianti bankų sistema šalį įgalino bent laikinai išvengti aukso standarto tvarkos. Kad tarptautinė monetarinė sistema veiktų darniai, kuri nors šalis turėjo imtis vadovauti ir šią tvarką įvesti. Paskutiniais XIX amžiaus dešimtmečiais tokios atsakomybės ėmėsi Didžioji Britanija.

Kita vertus, aukso standartu pagrįstos tarptautinės pinigų sistemos funkcionavimas nebuvo nuasmenintas. Ją organizavo ir jai vadovavo Didžioji Britanija, o jos sostinė Londonas, užėmęs pagrindines pozicijas pasaulio vartojamųjų prekių, pinigų ir kapitalo rinkose, pasaulinei ekonomikai primetė „sistemos taisykles". Nacionalinių monetarinių sistemų integracija į Londono finansų rinką Didžiajai Britanijai suteikė tam tikrą galimybę kontroliuoti pasaulinę pinigų pasiūlą. Mažindamas ar didindamas diskonto normą, šalies bankas tarptautiniu mastu kontroliavo aukso srautą ir kartu valdė pasaulinę monetarinę politiką. Londono pinigų ir finansų savininkai į sunkią padėtį statydavo tas šalis, kurios klydo tvarkydamos vidaus ekonomikos reikalus ir nesilaikė aukso standarto taisyklių. Vadinasi, aukso standartu pagrįsta monetarinė sistema, kurią valdė Didžioji Britanija ir kiek mažiau – Vakarų Europoje iškylantys finansų centrai, buvo hierarchinė (Ruggie, 1982, p. 390).

Trečia, poveikio įvairiems nacionaliniams ūkiams požiūriu monetarinė sistema nebuvo politiškai simetriška. Mokėjimų balansų pritaikymas išsivysčiusių šalių ūkiams turėjo kitokių pasekmių negu mažiau išsivysčiusių šalių ūkiams. Tai aiškintina keliomis priežastimis, tačiau tarptautiniai kapitalo judėjimai turėjo lemiamą reikšmę. Tokios raidos nenumatė Hume ar kiti ekonomikos klasikai. Didžiosios Britanijos ir kiti turtingi kapitalo eksportuotojai galėjo prisitaikyti prie mokėjimų nepastovumo ir, reguliuodami kapitalo srautus, sušvelninti jų kenksmingą poveikį ekonominei veiklai. Kita vertus, kapitalo importuotojai taip

gintis negalėjo. Jie buvo priklausomi nuo sprendimų, priimamų Londone, Paryžiuje ar Frankfurte, ir jiems tekdavo labai nukentėti tiek prekybos požiūriu, tiek ir nuo veikiančios sistemos jiems primestų reguliavimo priemonių.

Pagrindinis tarptautinės monetarinės, o kartu ir prekybos sistemų funkcionavimo bruožas buvo tarptautiniuose atsiskaitymuose sterlingui tenkantis svarbiausias vaidmuo. Plati Londono pinigų rinkos integracija į vietines kapitalo ir vartojamųjų prekių rinkas bei kitus monetarinius centrus (Paryžius, Berlynas ir t. t.) šią sistemą padarė labai centralizuotą. To rezultatas – Didžiosios Britanijos banko mažinama ir didinama palūkanų norma bei jos poveikis teikiamiems kreditams – aukso srautui ir tarptautinėms kainoms šaliai davė pagrindą reguliuoti prekybą, kapitalo judėjimą ir nacionalines pajamas. Šitaip vienas vyraujantis centras veiksmingai kontroliavo tarptautinės prekybos balansą.

Pasak J. B. Condliffe, klasikinis aukso standartas buvo „serija auksu padengtų kredito sistemų, kurias tarpusavy siejo fiksuotieji valiutų kursai" (Condliffe, 1950, p. 365). Nors auksas buvo pagrindinis vertės matas, kiekviena šalis turėjo savo „kredito superstruktūrą", kuri nulemdavo ūkio kainų lygį (ten pat, p. 368). Prisitaikymo procesas iš esmės buvo manipuliavimas šia kredito superstruktūra, o per ją – santykiniu kainų lygiu (ten pat, p. 366). Kadangi kredito kaupimą ir kartu pinigų pasiūlą kontroliavo valstybė, buvo sunku atsispirti didelei pagundai kreditą ir pinigų pasiūlą naudoti tam tikram kainų lygiui palaikyti ar nedarbui mažinti. XIX amžiaus pabaigoje tokią veiklą apribojo visuotinis įsipareigojimas laikytis fiksuotojo auksu padengtų valiutų kurso bei valiutų rinka, kurioje vyravo Didžioji Britanija, kas nulėmė pasauliniame ūkyje vieningą tarptautinę valiutą, kuriai buvo būdinga palyginti maža infliacija ir nežymus valiutų kursų svyravimas. Valiutų kurso stabilumas buvo pagrindinis veiksnys, skatinęs nuolatinę prekybos ir užsienio investicijų plėtrą[6].

Vadovaujančias pozicijas užėmusių britų tikslai ir politika buvo palyginti paprasti. *Laissez-faire* ideologija, taip pat ekonominiai britų interesai vertė ypač pabrėžti stabilių pinigų svarbą. Tuo laikotarpiu, kol dar nebuvo susikūrusi gerovės valstybė, eko-

[6] Maždaug iki 1900 metų, kol dar nebuvo surasta naujų aukso išteklių ir neišrastas naujas būdas šiam metalui gryninti, aukso stygius buvo defliacijos veiksnys.

ekonominės politikos tikslai buvo nedideli. Arthuras Lewisas yra pažymėjęs, kad XIX amžiuje Didžioji Britanija turėjo tiktai du ekonominius tikslus – palaikyti aukso kainą ir mokėjimų balanso pusiausvyrą. Įsidėmėtina, jog tai vis dar buvo toks laikas, kuomet visuomenė vyriausybei nebuvo itin reikli, ir valdžią turėjęs elitas pirmenybę teikė ribotai monetarinei politikai ir defliacijai, o ne mažesnės vertės pinigams ir infliacijai. Tiek skurdesnėms šalims, tiek ir vargingoms jų visuomenių klasėms už prisitaikymą dažnai tekdavo atsilyginti didesniu nedarbu ar prarasta gerove. Pasak Keyneso, žemesni visuomenės sluoksniai nuolankiai priimdavo jiems tekusią dalią kaip neišvengiamą dalyką (Keynes, 1919). Vertinimams pagal nustatytas sąlygas, kurios nepaisė dažnai neigiamo poveikio atskiroms grupėms ir visuomenėms, klasikinis aukso standartas buvo labai vykusi tarptautinė monetarinė tvarka.

Aukso standartas atspindėjo pasaulį, kuriame „socialiniai tikslai", anot Ruggie, buvo minimalūs (1982, p. 382). Tais valstybės nesikišimo laikais, kuomet gerovės valstybės dar nebuvo, pirmenybė teikta pinigų stabilumui. Tai britų viešpatavimo, *laissez-faire* ideologijos ir konservatyvių vidutinių klasių vyravimo padarinys. Kai po Pirmojo pasaulinio karo šios sąlygos pasikeitė, susikūrė nauja gerovės valstybė, aukso standartas daugiau nebegalėjo funkcionuoti. Šios stabilaus XIX amžiaus ūkio socialinės ir politinės prielaidos pernelyg lengvai pamirštamos tų, kurie dabar ieško tobulesnės tarptautinės monetarinės tvarkos (Ruggie, 1982, p. 389–391).

Ekonomikoje viešpatavęs aukso standartas buvo tvirtas XIX amžiaus tarptautinės ekonominės ir politinės tvarkos pagrindas (Polanyi, 1957, p. 3). Jis įgalino spręsti pagrindines tarptautinės monetarinės tvarkos problemas. Prisitaikydamos atskiros šalys savo ekonominę veiklą tvarkė taip, kad būtų laikomasi auksu padengtų valiutų kurso. Išspręsta ir likvidumo problema, kadangi išgauto aukso tuometinėmis sterlingo kainomis išreikštai jo paklausai tenkinti pakako. O standartu pasitikėta todėl, kad žmonės buvo įsitikinę, jog Didžioji Britanija turi pakankamai jėgos ir noro palaikyti auksu padengto sterlingo vertę. Taip tvarkantis pirmenybė buvo teikiama ne savarankiškam šalių ūkiui, o tarptautiniam tikslui turėti stabilius pinigus. Aukso standarto laikais išspręstas nesutarimas tarp vietinės autonomijos ir tarptautinio stabilumo yra pavyzdys, rodantis, kad viena vyraujanti ar viešpataujanti valstybė kitoms gali primesti „žaidimo taisykles" ir tvarkyti monetarinius reikalus pasaulyje. Valstybei he-

gemonui kitų valstybių nacionalinę politiką tenka derinti su šiuo tikslu ir sudaryti pastovios tarptautinės pinigų tvarkos prielaidas. XIX amžiaus pabaigoje pasaulinės pramonės, prekybos ir kapitalo eksporto srityse vyravusi Didžioji Britanija buvo suinteresuota stabilia bei sklandžiai veikiančia tarptautine sistema ir ėmėsi jai vadovauti, nes tam turėjo jėgų ir noro.

Klasikinio aukso standarto veiksmingumas bei stabilumas taip pat patarnavo ir kitoms išsivysčiusioms šalims. Kadangi standartas buvo nepriekaištingas, kitos pagrindinės prekiaujančios šalys ėmė jį taikyti. Nors Vokietiją, Prancūziją ir JAV piktino, jog iš to daugiausia pelnėsi pasaulinei monetarinei sistemai vadovaujanti Didžioji Britanija, jos neturėjo nei noro, nei galimybės šiam vadovavimui veiksmingai priešintis. Mažiau išsivysčiusioms vartojamųjų prekių eksportuotojoms, deja, ne taip gerai sekėsi, jų pečius paprastai užgriūdavo prisitaikymo našta ir tai dažniausiai atsiliepdavo jų vartojamųjų gaminių prekybai. Būti nuolaidžioms tokioms „žaidimo taisyklėms" jas versdavo vyraujanti Didžiosios Britanijos ir kitų industrinių šalių padėtis.

Nors gerai veikęs aukso standartas daugeliui šalių tikriausiai buvo absoliučiai naudingas, tarptautinių santykių srityje pelnyti ką nors santykine prasme dažnai yra svarbiau už absoliutų išlošimą. Prancūzijai, Vokietijai ir kitoms tautoms labai nepatiko tokia pinigų tvarka, iš kurios daugiausia naudos turėjo Didžioji Britanija. Mažiau išsivysčiusių šalių užmojus niekais paversdavo jas užgriuvusios prisitaikymo išlaidos. Bet tol, kol Didžioji Britanija tebepirmavo ekonominėje ir karinėje srityse, Londonas buvo pajėgus priešintis ekonominio nacionalizmo jėgoms bei išsaugoti tarptautinę monetarinę tvarką. Ištisus dešimtmečius britai vadovavo ir išvengė griaunančio kitų konkuruojančių valstybių poveikio glaudžiai su kitomis šalimis susijusiai pasaulinei monetarinei sistemai.

Praėjusio amžiaus pabaigoje atsirado naujų industrinių valstybių, o Didžioji Britanija vadovavimą pasaulinei ekonomikai ėmė santykinai prarasti. Visą sistemą pradėjo drebinti didėjantis socialinis nepasitenkinimas ir priešinimasis *laissez-faire* politikai. Tačiau netgi netekusi pirmaujančių pozicijų gamyboje, šalis iš ekonominės inercijos dar ilgai valdė pasaulio pinigus ir finansus. Naudos nesitikinčių grupių ir klasių politinis silpnumas neleido įgyvendinti jokių svarbesnių valstybės ekonominio vaidmens pokyčių. Pirmasis pasaulinis karas sugriovė politinius šio ekonominio laikotarpio pagrindus ir trims dešimtmečiams pasaulį panardino į piniginį ir ekonominį chaosą.

Didžiosios Britanijos ir Amerikos tarpuvaldis (1914–1944)

Svarbi Pirmojo pasaulinio karo išdava – pasaulinės monetarinės sistemos nacionalizavimas. Prasidėjus karui, jame dalyvaujančios šalys ėmėsi skubių veiksmų savo aukso atsargoms apsaugoti, atsisakė fiksuotųjų valiutų kursų sistemos, kad išlaisvintų ūkį ir jį mobilizuotų karui. Aukso standartas žlugo ir jį pakeitė laikina priemonė – svyruojantis valiutų kursas. Pasibaigus britų ekonominiam viešpatavimui ir nebelikus ekonominės tarpusavio priklausomybės, šalių vyriausybės dar kartą ėmėsi nustatinėti valiutų vertę. Viena totalinio karo pasekmių – viršenybę imta teikti nebe tarptautinei monetarinei tvarkai, o vidaus ekonominiam savarankiškumui.

Anot Josepho Schumpeterio pastabos, pareikštos pačiame karo viduryje, Pirmasis pasaulinis karas pakeitė ekonominę tikrovę. Kad galėtų kariauti, kiekviena vyriausybė turėjo pasitelkti visą likvidų šalies ūkio turtą. Rinkdama mokesčius ir ypač skolindamasi, valstybė įgijo galimybę kontroliuoti visuomenės išteklius. Žymiai anksčiau, negu pasirodė Keyneso *Bendroji teorija (General Theory)*, Schumpeteris numatė, jog ekonomikos „monetarizavimo" pasekmė bus ta, kad „piniginiai veiksniai – deficitai, pinigai, kreditas, mokesčiai – galiausiai nulems ekonominę veiklą ir išteklių skirstymą" (Drucker, 1983, p. 127). Jis taip pat tikėjosi, kad valstybė, remdamasi tuo, kas vėliau būtų vadinama jos „makroekonomine" (fiskaline ir monetarine) politika, galėtų pajungti ekonomiką savo pačios politiniams ir ekonominiams tikslams ir kartu atsikratyti XIX amžiaus *laissez-faire* tipo autonomiškos rinkos. Kariaujanti valstybė paklojo šiuolaikinės gerovės valstybės pamatus. Johnas Condliffe (1950) šią metamorfozę apibūdino kaip „valstybių prekybą", pakeitusią XIX amžiaus tarptautinę ekonomiką.

Tarptautinės aukso standarto tvarkos žlugimas ir valstybės kontroliuojama šalies ekonomika vieną dieną galėjo sąlygoti liberaliosios ekonominės bendrijos griūtį. Tie, kuriuos būtų galima vadinti Keyneso pasekėjais, pabrėždavo, jog ši metamorfozė davė galimybę panaikinti tokias rinkos blogybes, kaip nedarbą, gamybos nuosmukį ir nereguliaraus užimtumo ciklą. Manipuliuodami kai kuriomis monetarinėmis priemonėmis – vyriausybės išmokomis, palūkanomis ir pinigų pasiūla – ekonomistai visuomenininkai ir jų mokslas galėjo siekti socialinio teisingumo

ir reguliuoti ekonominės pažangos eigą. „Liberalios" pakraipos ekonomistai ėmė tikėti, kad Keyneso pasaulį valdys „karalius ekonomistas".

Kita vertus, Schumpeteris ir kiti konservatyvūs ekonomistai nežabotą šiuolaikinės valstybės pinigų galią laikė „politinio neatsakingumo šaltiniu", nes ji pašalino visas ekonomines užkardas, ginančias nuo infliacijos ir kitų blogybių (Drucker, 1983, p. 128). Jie būgštavo, jog, įgijusi naujus įgaliojimus rinkti mokesčius ir imti paskolas, valstybė galėtų skirstyti nacionalines pajamas, ir tai, kas uždirbta gaminančio ir taupančio, atiduoti negaminančiam ir švaistančiam. Pasaulio, kurio nevaržė aukso standartas ar kitos tarptautinės normos, demokratinės vyriausybės, siekdamos populiarumo ir tenkindamos tam tikrus interesus, būtų vis labiau slegiamos nuolat didėjančios infliacijos naštos. O tai būtų žalinga ir kapitalizmui, ir demokratijai. Naujosios eros karo ir gerovės valstybę valdytų ne tiek ekonomistai, kiek generolai ir politikai. Po kelių dešimtmečių šis klausimas pateko į po Antrojo pasaulinio karo vykusių svarstymų valstybės ir Keyneso ekonomikos temomis darbotvarkę.

Savo veikale *Ekonominės taikos pasekmės (The Economic Consequences of the Peace)* (1919) Keynesas nurodė, jog tuoj po Pirmojo pasaulinio karo pagrindinis uždavinys buvo atkurti tarptautinę ekonominę sistemą ir įvesti stabilią tvarką monetarinėje sistemoje. Atsisakyta vėl grįžti prie aukso standarto, nes didelė infliacija sumenkino pasaulinių aukso atsargų perkamąją galią. 1922 m. vykusi Genujos konferencija šiai problemai spręsti įvedė aukso keitimo standartą. Kad auksas būtų naudojamas taupiai, valstybių rezervai galėjo būti papildyti auksu padengtomis valiutomis, ypač britų sterlingu. Vyravo nuomonė, kad, tvarkant tarpvalstybinius monetarinius santykius, vėl būtų galima remtis fiksuotaisiais valiutų kursais grindžiama tarptautine monetarine tvarka, kad tarptautiniai piniginiai santykiai vėl galėtų grįžti į laimingus klasikinio aukso standarto laikus.

Deja, aukso keitimo standartas gyvavo vos kelerius metus. Jo žlugimas buvo pagrindinis veiksnys, paspartinęs šio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio Didžiąją depresiją. Ši monetarinė tvarka suiro dėl daugelio priežasčių, kai kurios jų vertos didesnio dėmesio. Naudodamosi jų įgyta nauja teise kontroliuoti piniginius svertus, daugelis vyriausybių tokius vidaus gerovės tikslus, kaip ekonominis stabilumas ir visiškas užimtumas, ėmė vertinti labiau negu pastovią tarptautinę monetarinę tvarką. Viena karo išdavų

buvo ta, kad išaugo žmonių užimtumas, sustiprėjo dirbančiųjų jėga. Jie galėjo priešintis nepastoviam darbo užmokesčiui ir lanksčioms kainoms (ypač pastangoms juos keisti nepalankia linkme), kurie anksčiau padėjo funkcionuoti fiksuotųjų valiutų kursų sistemai.

Kitas veiksnys – britų ekonominė politika. Kai 1925 metais Didžioji Britanija sugrįžo prie aukso standarto ir vėl nustatė auksu padengto sterlingo vertę, ji tai darė nesilaikydama nominaliosios vertės. To pasekmė – sustabdytas ekonominis Didžiosios Britanijos augimas, sumažėjęs eksportas ir sunkumai, tekę darbininkų klasei. Kaip numatė Keynesas (1925), dėl būtinumo palaikyti tarptautinį sterlingo vaidmenį šalies vyriausybė nepaisė vidaus gerovės. Tai pasibaigė visuotiniu 1926 metų streiku, kuris, nors ir nepasiekęs artimiausių tikslų, padėjo klojant šiuolaikinės gerovės valstybės pamatus.

Galiausiai Didžioji Britanija vadovauti tarptautinei monetarinei sistemai daugiau nebepajėgė. Jos pramonės nuosmukis, karo nuostoliai ir iškilusios naujos valstybės nulėmė pasaulinį ekonominės galios perdalijimą. Charlesas Kindlebergeris savo veikale *Pasaulinė depresija, 1929–1939 (The World in Depression, 1929–1939)* (1973) įrodė, jog Didžiosios depresijos nuožmumas ir trukmė iš dalies aiškintini tuo, jog nebeliko ekonominio vadovavimo. Didžioji Britanija daugiau nebepajėgė imtis vadovo atsakomybės prekybos, monetarinėje ir finansų srityse. Ką tik ekonomikos arenoje pradėjusi vyrauti nauja šalis – JAV – vadovauti nenorėjo ar negalėjo. Nors karo pabaigoje Valstijos tapo svarbiausiu pasauliniu kreditoriumi, defliacija Amerikoje sukėlė pasaulinį likvidumo stygių. Tai depresiją dar labiau pagilino (H. Johnson, 1975, p. 272). Netekusios sistemos vadovo ir jo primestų taisyklių, valstybės griebėsi nacionalistinės „kaimynų skurdinimo" politikos, nebeliko ekonominės tvarkos.

Tolesnės vidaus ir tarptautinės raidos rezultatas – didžiųjų valstybių socialinių tikslų ir nacionalinių interesų pokyčiai, vis labiau nuo senosios nukrypstanti ekonominė politika (Ruggie, 1982, p. 390–392). Tarptautines normas užgožė pastangos siekti vidaus gerovės ir varžytis su kitomis valstybėmis. Todėl tarpusavy bendradarbiauti tapo nebeįmanoma (Oye, 1983). Vietinę savivaldą ir nacionalinį savarankiškumą fašizmo, nacizmo ir pasaulio perdalijimo ideologai vertino labiau negu liberalų internacionalizmą. Nebelikus tarptautinio bendradarbiavimo struktūros ir sustiprėjus valstybių priešpriešai, pradėjo įsitvirtinti karingos

valstybės. Jos viena po kitos savo šalių ūkyje užėmė vadovaujančias pozicijas ir siekė vidaus gerovės bei užsienio politikos tikslų. Įsigalėjus antiliberalioms ideologijoms, aukščiau visko kėlusioms nacionalinius interesus, niekieno nebevadovaujama liberalioji pasaulinė ekonomika buvo pasmerkta žlugti.

Paskui prasidėjusio ekonominio chaoso pasekmė – tarptautinės monetarinės sistemos suskilimas į keletą tarpusavy konkuruojančių monetarinių blokų. 1932 metais įvykusioje Otavos konferencijoje Didžioji Britanija kartu su keliomis dominijomis ir kai kuriomis šalimis – prekybos partneriais – sukūrė „sterlingo bloką". Netrukus JAV subūrė „dolerio bloką", o Prancūzija – „aukso bloką". Galiausiai Vokietija, Italija ir Japonija, pasinaudojusios ekonomikos krize, bandė sukurti autarkines imperijas. Pasauliniame ūkyje prasidėjo pavyzdžio neturintis ekonominio karo metas, kuriam būdingas tarpusavio konkurencijos nulemtas valiutų nuvertinimas ir jų svyruojantis kursas. Mat kiekvienas ekonominis blokas stengėsi, kad jo mokėjimų ir nedarbo problemas spręstų kiti.

Reaguodamos į šią ekonominę anarchiją, Jungtinės Valstijos šio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio viduryje galiausiai ėmėsi vadovo atsakomybės. 1934 metais priimtas Jungtinių Valstijų tarpusavio prekybos įstatymas prezidentui davė teisę derėtis su kitomis šalimis, kad jos sumažintų vienų kitoms taikomus muitų tarifus. Tuo metu didesnės reikšmės neturėjęs tarifų abipusiškumo principas buvo įgyvendintas po Antrojo pasaulinio karo pasiekus GATT. 1936 metais Jungtinės Valstijos, Didžioji Britanija ir Prancūzija pasirašė trišalį susitarimą, įgalinusį slopinti konfliktą tarp trijų pagrindinių valiutų centrų (Rowland, 1976, 5 sk.). Nors tai rodė, jog Jungtinės Valstijos vis labiau suinteresuotos, kad liberalusis pasaulinis ūkis funkcionuotų darniai, atitinkamos prekybos ir valiutos reikalų reformos teko laukti iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos, kai Amerika tapo neginčijamu pasauliniu hegemonu.

Tarpukario įvykiai parodė, kad pasibaigė aukso standarto laikotarpiui apskritai būdinga savaiminė pusiausvyra (Williamson, 1983, p. 141). Remiantis Hume pinigų srauto mechanizmu buvo vis sunkiau tuo pačiu metu siekti šalių vidaus ir užsienio reikalų balanso pasaulyje, kurio centriniai bankai bandė priešintis tokioms pastangoms, tiesiog neleido, kad dėl griežtos pinigų politikos kainos (atlyginimai) mažėtų savaime. Prasidėjo metas, kai vyriausybės ėmė kištis į ekonomiką ir jai vadovauti.

Brettono Woodso sistema (1944–1976)

Rūpindamosi nuo Didžiosios depresijos Antrojo pasaulinio karo metu nukentėjusiais piliečiais Vakarų demokratijos ėmė teikti pirmenybę dviem ekonominių priemonių grupėms. Pirmųjų tikslas – siekti ekonominio augimo ir visiško užimtumo. Simbolinės šio vyriausybių įsipareigojimo daryti poveikį ekonomikai ir kurti gerovės valstybę priemonės – Didžiojoje Britanijoje priimtas Beveridge planas, Prancūzijoje įkurta Plano komisija, 1946 metais Jungtinėse Valstijose patvirtintas Užimtumo įstatymas. Kitas uždavinys – pasaulyje įvesti stabilią ekonominę tvarką, kuri nebeleistų grįžti į pavojingą šio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio ekonominio nacionalizmo kelią.

1944 metais surengtos Brettono Woodso konferencijos tikslas – sukurti pasaulyje stabilią ekonominę tvarką. Brettono Woodso sistemai – Amerikos ir Didžiosios Britanijos bendradarbiavimo išdavai – būdingi keli pagrindiniai bruožai (Cooper, 1984, p. 22–23). Nors ateities pasaulio vyriausybėms bus daug lengviau siekti nacionalinių ekonominių tikslų, pinigų tvarka turėtų būti grindžiama fiksuotaisiais valiutų kursais. Tai padėtų užkirsti kelią žalingiems, konkurenciniams bandymams devalvuoti valiutų kursus ir tęsti šio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio politiką. Pritarta ir kitam principui – naudoti konvertuojamąją valiutą einamųjų sąskaitų operacijoms. Prognozuota, kad daugiau nebebus tokių masinių ir destabilizuojančių kapitalo srautų, kokie pasaulį užgriuvo šio amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje ir sukėlė sąmyšį devintajame. Kad būtų sekama, kaip funkcionuoja pinigų sistema ir skiriamos paskolos šalims, turinčioms laikinų mokėjimų balanso sunkumų, sukurtas Tarptautinis valiutos fondas. Šalies, *kuri visiškai prarado pusiausvyrą*, vyriausybei ši sistema leido keisti valiutos kursą, jei tam gautas tarptautinis pritarimas. Tačiau pats apibrėžimas *visiškai prarasti pusiausvyrą*, deja, liko miglotas.

Brettono Woodso sistema bandė panaikinti atotrūkį tarp vidaus autonomijos ir tarptautinio stabilumo, bet pagrindinės šios sistemos ypatybės – savarankiška nacionalinė politika, fiksuotieji valiutų kursai ir konvertuojamoji valiuta – tarpusavy susikirsdavo (Cooper, 1984, p. 22). Pavyzdžiui, tuo pačiu metu valstybė negali laisvai vykdyti makroekonominę politiką ir absorbuoti užsienio valiutas, nes tai atsilieps jos valiutos keitimo kursui. Vis dėlto manyta, kad kapitalo judėjimai bus nedideli, o ekonominių

tikslų nulemtų konfliktų galima išvengti, numačius, kaip finansuoti tarptautinį deficitą ir prireikus keisti valiutų kursus. Iki septintojo dešimtmečio paskutinių metų tai iš tiesų buvo įmanoma, o po to Amerikos monetarinė politika šiai sistemai ėmė kelti pavojų.

Johnas Ruggie nurodė, kad Brettono Woodso sistema buvo kompromisas, įgalinęs spręsti prieštaravimą tarp vidaus savarankiškumo ir tarptautinių normų. Tuo būdu bandyta išvengti: 1. vidaus ekonominės veiklos pajungimo stabiliam valiutų kursui, kurį įteisino klasikinis aukso standartas; 2. tarptautinio stabilumo atsisakymo dėl vidaus politinės autonomijos, būdingos tarpukario laikotarpiui. Vadinamuoju „įtvirtinto liberalizmo kompromisu" buvo bandoma suteikti valstybėms galimybę vidaus politikoje laikytis Keyneso „augimą skatinančios politikos" nepažeidžiant tarptautinio pinigų stabilumo. Apibūdindamas šį kompromisą Ruggie rašo, kad „skirtingai nuo ketvirtojo dešimtmečio nacionalizmo, jis bus daugiašalio pobūdžio. Tačiau tas daugiašališkumas savo ruožtu skirsis nuo aukso standarto bei laisvosios prekybos liberalizmo ir bus grindžiamas vidaus intervencionizmu" (Ruggie, 1982, p. 393). Buvo tikimasi, kad, sukūrus institucijas, kurios ribos vidaus ir užsienio raidos tarpusavio susidūrimą, bus galima išspręsti problemą, kaip tuo pačiu metu siekti tiek tarptautinio liberalizavimo, tiek vidaus stabilumo.

Brettono Woodso sistema atspindėjo esminius socialinių ir politinių tikslų pokyčius. Kadangi XIX amžiaus aukso standartas ir *laissez-faire* ideologija vidaus stabilumą pajungė tarptautinėms normoms, o tarpukario laikotarpiu šie tikslai buvo sukeisti vietomis, pokario santvarka mėgino siekti abiejų tikslų. Valstybė ėmėsi svarbesnio ekonominio vaidmens, kad užtikrintų visišką piliečių užimtumą ir siektų kitų tikslų. Tačiau tokia jos veikla turėjo atitikti tarptautines taisykles. Vadinasi, vidaus intervencionizmas ir tarptautinis stabilumas galėtų koegzistuoti. Anot Ruggie, „įtvirtinto liberalizmo esmė (buvo) – rasti tokią daugiašališkumo formą, kurią galima suderinti su vidaus stabilumo reikalavimais" (1982, p. 399).

Valstybes ragino verstis laisvąja prekyba, beveik nekeliančia pavojaus vidaus stabilumui, tačiau ne visai palankia jos pasidalijimui tarp šalių. Jeigu jos patirtų mokėjimų balanso sunkumų, Tarptautinis valiutos fondas galėtų padengti deficitą ir prižiūrėti, kaip nustatomi valiutų kursai (Ruggie, 1983b, p. 434). Todėl nereikėtų riboti importo, kad būtų atkurtas mokėjimų balansas. Tarptautinis bendradarbiavimas leistų gyvuoti ir valstybės inter-

tervencionizmui, laikytis Keyneso augimo politikos, būtų išvengta pavojaus destabilizuoti valiutų kursų sistemą ir grįžti prie ketvirtojo dešimtmečio nacionalistinės konkurencijos politikos. Brettono Woodso sistemos rėmėjai tikėjo, kad valstybę su rinka sujungti pavyko.

Sukūrus Brettono Woodso sistemą, tikrai prasidėjo pavyzdžio neturintis tarptautinės prekybos plėtros ir vis didėjančios tarpusavio ekonominės priklausomybės laikotarpis. Tačiau pasaulinis keinsizmas turėjo spragą, dėl kurios laikui bėgant visa sistema galėjo nueiti perniek. Amerikos ekonomika tapo pagrindiniu pasaulinio ekonominio augimo varikliu, Amerikos pinigų politika – pasauline pinigų politika, o dolerių srautas užtikrino likvidumą, kuriuo buvo „tepami" prekybos ratai. Po 1973–1974 metų revoliucijos, subūrusios Naftą eksportuojančių šalių organizaciją (OPEC – *Organization of Petroleum Exporting*), kuri keturgubai padidino pasaulinės energetikos kainas, Japonijos, Vakarų Europos ir naujų industrinių šalių dramatiškas posūkis strategijos eksporto skatinimo link dar labiau padidino Amerikos svarbą pasaulinės ekonomikos raidoje. Kai Amerika augo, augo ir pasaulis; kai ji sulėtindavo žingsnį, lėčiau žengdavo ir pasaulis.

Kaip ir klasikinio aukso standarto laikais, išliko spraga tarp teorijos ir tikrovės. Karas taip ņuniokojo pramoninių šalių ūkį, kad jos iki 1958 metų negalėjo imtis visos atsakomybės už vykdymą įsipareigojimų, numatytų Brettono Woodso sistemoje. Susidūrusios su potencialia pasaulinės ekonomikos chaoso galimybe, „dolerių stygiaus" problema ir pradėjusios politiškai nesutarti su Sovietų Sąjunga, Jungtinės Valstijos pirmiausia ėmėsi atsakomybės už vadovavimą pasaulinei monetarinei sistemai. Pradėta nuo Marshallo plano, iš dalies dangstytasi Tarptautinio valiutos fondo vardu. JAV federalinis bankas tapo pasauliniu banku, o doleris – tarptautinės monetarinės sistemos pagrindu. Klasikinė Brettono Woodso sistema gyvavo tik nuo 1958 iki 1964 metų. Paskui ją pakeitė, anot prancūzų, dolerio hegemonija.

Nurodysime kai kuriuos doleriu pagrįstam aukso keitimo standartui būdingus bruožus. Fiksuotųjų valiutų kursų sistema buvo įgyvendinta tuomet, kai kitos šalys „pririšo" savo valiutas prie dolerio. Ūkio pritaikymas šiai naujovei apsiribojo priemonėmis, kurių imtasi, kad nesikeistų lyginamasis kurios nors šalies valiutos ir dolerio kursas. Kadangi doleris buvo pagrindinė rezervinė valiuta, tarptautinis likvidumas tapo funkcija Amerikos

mokėjimų balanso, kuris nuo 1959 metų dažnai patirdavo deficitą. Šią sistemos spragą buvo bandoma užglaistyti Jungtinių Valstijų įsipareigojimu konvertuoti dolerį į auksą laikantis nustatyto kurso – 35 doleriai už unciją. Tokia sistema funkcionavo tol, kol Jungtinės Valstijos laikėsi šio įsipareigojimo, o kitos šalys tikėjo, jog Amerikos ekonomika sveika. Doleris buvo ne blogesnis, veikiau net geresnis už auksą. Jis tapo pagrindine valiutų keitimo priemone, atsiskaitymo vienetu, pasauline vertės saugykla. Tačiau per du dešimtmečius, juos skaičiuojant nuo 1959 metų, nuolatinio Amerikos biudžeto deficito nulemti pertekliniai dolerių srautai pasaulinį ūkį įvarė į aklavietę. Po to prasidėjo krizė, ir Brettono Woodso sistema žlugo.

Doleris ir Amerikos hegemonija

Amerikos hegemonija buvo pagrįsta dolerio svarba tarptautinėje pinigų sistemoje ir plėtra branduolinių saugumo priemonių, kurias skyrė ir savo sąjungininkams. Kadangi Eurazijos žemyno centre dislokuotos Sovietų Sąjungos karinės jėgos galėjo būti perkeltos į atokesnes vietas, Jungtinės Valstijos privalėjo finansuoti pasaulyje įgyvendinamą šalies politiką. Tai reiškė, kad dengiamos išlaidos, skirtos išlaikyti užsienyje esančioms karinėms jėgoms, duodama lėšų dalyvauti dviejuose didžiausiuose Azijos karuose ir kitkam. Norėdamos pakelti šią pasaulinio vadovavimo naštą, JAV daugiausia rėmėsi tarptautine dolerio padėtimi. Amerikai teko brangiai mokėti už pasaulio bankininko vaidmenį – žlugo Brettono Woodso sistema, valstybe kreditoriumi buvusios Jungtinės Valstijos virto valstybe skolininke, didėjo jų priklausomybė nuo Japonijos kapitalo. Vėlesnių įvykių eiga bus aptarta aštuntajame skyriuje. Aš čia aptarsiu dalykus, ekonomistų vadinamus Triffino dilema. Tai padės išsiaiškinti, kodėl Amerikos politika galiausiai sugriovė monetarinę sistemą, kurią kurdamos Jungtinės Valstijos taip daug pasidarbavo (Block, 1977).

1960 metais Yale universiteto ekonomistas Robertas Triffinas išleido knygą, pavadintą *Auksas ir dolerio krizė (Gold and the Dollar Crisis)* (1960), atskleidusią didelę dolerio keitimo standarto spragą. Jis nurodė esminį prieštaravimą tarp mechanizmo, kuriuo remiantis kuriamas likvidumas, ir tarptautinio pasitikėjimo minėta sistema. Likvidumui garantuoti ši sistema rėmėsi Amerikos mokėjimų balanso deficitu, bet, ilgainiui tapęs nuolatiniu, šis deficitas galėjo pakirsti pasitikėjimą doleriu. Didėjant

šios valiutos, nepadengtos ir neišperkamos Amerikos nustatytu aukso kursu – 35 doleriai už unciją, indėliams užsienyje, galiausiai menkėjo pasitikėjimas sistema, o tai savo ruožtu nulėmė finansines spekuliacijas ir vis didėjantį pinigų nestabilumą. Beliko dvi išeitys – arba užkirsti kelią Amerikos mokėjimų balanso deficitui (tai trukdytų įgyvendinti likvidumą ir stabdytų pasaulinį ekonominį augimą), arba sukurti naują likvidumo mechanizmą.

Kelerius metus Triffino dilema buvo tik akademinio domėjimosi objektas, nes Amerikai pakako aukso rezervų mokėjimų balanso deficitui padengti, o infliacijos lygis šalyje buvo žemas. Tačiau nuo 1967 metų, kuomet buvo nuvertintas svaras, tam tikru mastu rėmęs dolerį, padėtis ėmė keistis (Scammell, 1983, p. 179). Po kiek laiko labai išplitus karo veiksmams Vietname ir dėl to žymiai nukentėjus Amerikos mokėjimų balansui, padėtis pasidarė visai kita. Pasaulį apėmusi infliacija (ją daugiausia sukėlė pastangos vis labiau įsitraukti į karą ir prezidento Johnsono Didžiosios visuomenės programa), didėjantis pinigų nestabilumas ir pavojingi išpuoliai prieš dolerį paspartino tarptautines pastangas Triffino dilemą išspręsti.

Minėtoms pastangoms įgyvendinti imtasi dvejopų tarptautinių veiksmų. Pirmoji kategorija – tai bendros ekonomikai vadovaujančių valstybių priemonės, įgalinančios didinti pasitikėjimą doleriu ir slopinti spekuliaciją pinigais. Joms priskirtinas „Bendras susitarimas dėl skolų", Tarptautinio atsiskaitymų banko (*The Bank for International Settlements*) organizuotas valiutų keitimas ir „aukso rezervo" įsteigimas (Kindleberger, 1977, 6 sk.). Kiti veiksmai – tai Tarptautinio valiutos fondo po ilgų diskusijų sukurtos „Specialios atsiskaitymo teisės" (SDR – *Special Drawing Rights*), kuriomis siekta suteikti doleriui papildomą rezervinės valiutos statusą ir tuo būdu garantuoti likvidumą. Tačiau šis užmojis pavyko tik iš dalies, nes jį įgyvendinti sutrukdė tarpusavy susikertantys politiniai interesai ir stoka pasitikėjimo tarptautinės institucijos sukurtais pinigais. (Su SDR supažindina Williamson, 1983, p. 348.) Nors rimtų sunkumų ir neišspręstų problemų buvo, Brettono Woodso sistema dar keletą metų šiaip taip gyvavo. To priežasties turėtume ieškoti tarptautinių santykių srityje, išsiaiškinti, kodėl Amerika, nors jai ir nepavyko išlaikyti tarptautinio pinigų stabilumo, ekonomikai tebevadovavo.

Fiksuotųjų valiutų kursų sistema kurį laiką išliko todėl, kad ji ir toliau buvo tvirtai politiškai pagrįsta. Kaip sakė Cohenas, tarp trijų pasaulinės ekonomikos galių – Jungtinių Valstijų, Vakarų Europos ir tam tikru mastu Japonijos – „buvo sudarytas

tylus sandoris“ (Cohen, 1977, p. 97). Iš dalies dėl ekonominių, bet daugiausia dėl politinių ir strateginių priežasčių Vakarų Europa (pirmiausia Vakarų Vokietija) ir Japonija sutiko finansuoti Amerikos mokėjimų balanso deficitą. Išsamiai komentuodamas šį svarbų susitarimą, Cohenas rašo, kad „Amerikos sąjungininkai pakluso hegemoninei sistemai, kuri Jungtinėms Valstijoms buvo paranki naudojantis ypatinga teise veikti savo nuožiūra ginant užsienyje šalies interesus. JAV, savo ruožtu atsilygindama sąjungininkams, netrukdė jiems vardan gerovės remtis šia sistema netgi tuo atveju, jei JAV tai brangiai atsieitų“ (ten pat). Brettono Woodso sistema gyvavo tol, kol buvo laikomasi šio susitarimo, juo per daug nepiktnaudžiaujama.

Kaip šalis – pasaulio bankininkė, tuo laikotarpiu Jungtinės Valstijos užsienio politiką daugiausia grindė kreditu. Valstybė spausdino pinigus finansiškai remti pasaulyje iškovotoms pozicijoms. Ši taktika primena kadaise britų kolonijoms ir priklausomoms šalims primestą „sterlingo balansą“, kurio privalėjo laikytis. Sutikdamos skolinti pinigus Jungtinėms Valstijoms, kad jos infliacijos nuvertintus dolerius galėtų keisti palūkanas duodančiais vyriausybės vertybiniais popieriais, Europos šalys ir Japonija Jungtines Valstijas įgalino toliau laikytis įsipareigojimo turėti karinių jėgų Vakarų Europoje ir kaimyninėse Sovietų Sąjungos ir Kinijos šalyse, finansuoti pagalbą užsieniui ir, žinoma, kariauti Vietname. Lyndonui Johnsonui neprireikė apkarpyti jo puoselėtos Didžiosios visuomenės programos ar didinti mokesčių, kad šios programos ir karo išlaidų našta būtų perkelta ant amerikiečių pečių. Jungtinės Valstijos savo ruožtu toliau toleravo ne tik Europos Ekonominės Bendrijos ir Japonijos diskriminaciją, taikomą jų eksportui, bet ir agresyvią tų šalių eksporto ekspansijos strategiją. Atrodė, kad kiekviena valstybė ir visa pasaulinė sistema turės naudos iš to, kas retrospektyviai atrodė tik kaip pagalbinė, bet labai egocentrinė ir nacionalistinė politika[7].

Tai, kad Jungtinės Valstijos buvo tarptautinės pinigų tiekėjos, tapo pagrindiniu jų galios ir nepriklausomumo šaltiniu. Dėl jau aptartų priežasčių Amerikos sąjungininkai iš pradžių tam neprieštaravo. Tačiau laikui bėgant didžiuma europiečių ir japonų įsitikino, kad Jungtinės Valstijos piktnaudžiauja joms dolerio vir-

[7] Tarptautinę valiutą tyrinėjęs Copperis (1975, p. 69–73) išnagrinėjo, ar Jungtinės Valstijos piktnaudžiaudavo senjoražo teise disponuoti doleriu kaip tarptautine valiuta.

šenybės suteiktomis politinėmis ir ekonominėmis teisėmis. Norėdami tęsti kolonijinį karą Vietname, supirkinėti užsienio kompanijas ir apskritai finansuoti Amerikos politinį viešpatavimą Europoje ir visame pasaulyje, amerikiečiai, kaip ne kartą nusiskundė Charles de Gaulle, dolerius spausdino nesivaržydami.

Prancūzai siūlė išeitį – grįžti prie aukso tvarkos. Nors šiai grėsmingai priemonei mažai kas pritarė, Amerikos ekonominiai partneriai vis labiau nerimavo dėl pernelyg didelės pinigų pasiūlos pasaulyje sukeltos infliacijos, žalingos spekuliacijos valiuta ir didėjančio pinigų nestabilumo. Buvo manoma, kad savo užsienio ir vidaus politikos išlaidas Amerika užkrauna kitiems. Antra vertus, pačios Amerikos požiūrio į tokius dalykus esmė buvo tokia: jei kitoms šalims nepatinka tai, kas dedasi, tegu jos pačios tuo pasirūpina. Šios pozicijos, pagarsėjusios kaip „atsainaus nepaisymo" doktrina, JAV politika laikėsi iki 1971 metų rugpjūčio.

Šiai monetarinei ir politinei sanklodai būdingos dvi pagrindinės raidos asimetrijos, kurios aštuntajame dešimtmetyje visiškai pakirto Brettono Woodso sistemą. Viena vertus, dolerio, kaip rezervinės sandorių ir intervencijos valiutos, vaidmuo Jungtinėms Valstijoms davė ekonominių ir politinių teisių, kurios jas tiek užsienio, tiek vidaus politikos srityse išlaisvino nuo mokėjimų balanso keliamų rūpesčių. Antra vertus, Jungtinių Valstijų ūkis nuo kitų skyrėsi tuo, kad, norint pagerinti jo prekybos ir mokėjimų padėtį, nebuvo galima devalvuoti dolerio kurso kitų valiutų atžvilgiu. Buvo manoma, kad bet kokias šios srities pastangas, nulemtas noro pagerinti Amerikos konkurencingumą, tučtuojau sužlugdytų analogiška svaro, markės ir kitų valiutų devalvacija.

Kuomet Jungtinės Valstijos sutelkė dėmesį į pirmąjį šios problemos aspektą, jį dar opesnį padarė faktas, jog dolerio devalvavimas anaiptol nepagerintų blogėjančios Amerikos prekybos padėties. Europiečiai ir japonai šią asimetriją vertino iš savo pozicijų. Piktindamiesi Amerikos eksportuojama infliacija, jie vis dėlto pripažino teigiamą pernelyg išpūstos dolerio vertės poveikį savo eksportui. Bet tol, kol Amerikos mokėjimų balanso deficitas nebuvo didelis, o trijų nekomunistinių industrinių valstybių centrų politinė vienybė – tvirta, diskusijų šia tema ilgai nebuvo. Kuomet aštuntojo dešimtmečio pradžioje besikeičiančios ekonominės ir politinės sąlygos išryškino sunkią dolerio bei pablogėjusią prekybos padėtį, tarptautinės dolerio svarbos nulemtos dolerio asimetrijos tapo pagrindiniu tarptautinės monetarinės sis-

temos reformos objektu. Reaguodamos į šiuos pokyčius, Jungtinės Valstijos ėmėsi ryžtingų priemonių pakeisti joms netinkamus sistemos elementus.

Kad suvoktume tai, ką Jungtinės Valstijos galiausiai nusprendė, turime atsižvelgti į fiksuotaisiais valiutų kursais grindžiamoje tarptautinėje monetarinėje sistemoje glūdintį politinį pavojų. Jis kyla iš vadinamojo N-1, arba pastovumo, problemos (Williamson, 1983, p. 334–335). Monetarinėje sistemoje, kurią sudaro N šalių, N-1 šalys savo nuožiūra gali keisti valiutų kursus, tačiau viena šalis to daryti negali, nes jos valiuta yra standartas, siejantis visų kitų šalių valiutas. Jei, siekdama didesnio konkurencingumo ar kokio nors kito tikslo, kiekviena šalis bando keisti savo valiutos kursą, iškyla konflikto grėsmė. Jo galima išvengti tik tada, kai yra viena valiuta, kurios fiksuotasis kursas pastovus kitų atžvilgiu.

Po Antrojo pasaulinio karo Jungtinės Valstijos maždaug trisdešimt metų atliko šį bešališką ir stabilizuojantį vaidmenį, buvo neutralios dolerio vertės atžvilgiu. Kadangi Amerikos ekonomika buvo visapusiškai stipri, o jos užsienio sektorius labai nedidelis, dolerio kursui ji buvo abejinga. Dar daugiau – stiprindamos santykius su sąjungininkėmis – Japonija ir Vakarų Europa, ekonominius vidaus interesus Jungtinės Valstijos pajungė platesniems politiniams tikslams. Todėl Jungtinės Valstijos kitoms šalims leisdavo keisti jų valiutų kursus arba, kaip 1949 metais parodė Didžiosios Britanijos atvejis, netgi skatino tai daryti, pirmiausia paisydamos visos sistemos stabilumo. Žodžiu, prisitaikymo mechanizmas iš esmės veikė todėl, kad būtų galima keisti kurios nors valiutos kursą dolerio atžvilgiu.

Doleriui labiau nuvertėjant ir teigiamam prekybos balansui mažėjant, septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje Amerika atsisakė „atsainaus nepaisymo“ pozicijos. Vis stiprėjant karo veiksmams Vietname ir Johnsono administracijai tuo pačiu metu plėtojant Didžiosios visuomenės programą, pasaulines rinkas užplūdo Amerikos dolerių srautas. Laikydamosi fiksuotųjų valiutų kursų, kitos šalys buvo priverstos tuos dolerius priimti. Taip pasitelkusios monetarinę sistemą, Jungtinės Valstijos savo infliaciją perkėlė į ekonominių partnerių šalis. Kiek vėliau, laukdama 1972 metų prezidento rinkimų ir Amerikos ekonomikos plėtrai norėdama padaryti dar vieną postūmį, Richardo Nixono administracija paleido naujus infliacijos platintojus ir dolerio vertę pakirto dar labiau. Šio prezidento perrinkimą remiančios kai kurių šalių vyriausybės tuo pačiu metu irgi skatino

savo ekonominę plėtrą. Šio vienu metu besirutuliojančio politikos ir verslo bendro ciklo pasekmė – vis spartėjanti pasaulinė infliacija ir pažeidžiamesnė fiksuotųjų valiutų kursų sistema[8]. Įvertinti tokiai raidai reikėtų grįžti prie teorinių ekonominių diskusijų.

Kad visuomenė prisitaikytų prie šio daug sudėtingesnio keinsistinio pasaulio, septintajame dešimtmetyje sukurta ekonominės politikos teorija pripažino, kad vyriausybėms, siekiančioms tarptautinio tikslo, – plėtoti ūkį be infliacijos, turėti visišką užimtumą ir tuo pačiu metu – teigiamą tarptautinių mokėjimų balansą, reikia specialių politinių priemonių. Sėkmingai šią teoriją įgyvendinus, didėjančią vyriausybės intervenciją į vidaus ekonomikos reikalus būtų galima suderinti su tarptautiniu stabilumu. Kaip rašė Harry Johnsonas, „po Antrojo pasaulinio karo Meade, Tinbergeno ir kitų įvykdytas ekonominės politikos perorientavimas į atvirą ūkį atgaivino automatinės sistemos sampratą, pagrįstą prielaida, jog tuomet, kai teorija aiškiai išdėstyta, belieka tikėtis, jog vyriausybė ja sumaniai naudosis ir mažins pinigų emisiją bei keis jų vertę arba didins pinigų emisiją ir keis jų vertę tiek, kiek reikia susiklosčiusiomis aplinkybėmis“ (H. Johnson, 1972, p. 409). Tie ekonomistai tikėjosi, kad, *nacionaliniu* mastu įgyvendinusios tinkamas politines priemones, vyriausybės vėl atgaivins automatiškai veikiantį aukso standartą. Keletą metų jie manė, jog, pasitelkus Brettono Woodso sistemą, šie tikslai bus pasiekti. Bet, kaip perspėjo Johnsonas, „pagrindinis trūkumas (šio politinio recepto) yra prielaida, kad šiam nurodymui įgyvendinti vyriausybėms pakanka tiek proto, tiek galios, kad jos ir elgsis išmintingai, užuot naudojusios savo protą ir galią prieš kaimynus nukreiptiems tarptautiniams politiniams žaidimams“ (ten pat). Į tokias viltis ir perspėjimus nebuvo atsižvelgta.

Kaip parodė Brettono Woodso sistemos atsiradimas ir visiškas žlugimas, ekonominės teorijos pasiekimai savaime neišsprendžia tarptautinės monetarinės sistemos problemų, potencialaus konflikto tarp nacionalinių tikslų ir tarptautinės tvarkos. Tik sumanus tarptautinis vadovavimas tai gali padaryti. Kol Jungtinės Valstijos pokario laikotarpiu norėjo ir galėjo taip vadovauti, ekonominio nacionalizmo jėgos turėjo paklusti liberaliai tvarkai. Kai dėl alinančio Vietnamo karo ir santykinai sumažėjusios JAV galios tokio vadovavimo nebeliko, akademinė ekonomikos teorija negalėjo rasti jokio sprendimo. Po to prasidėjusi tarptautinė

[8] Žr. Tufte pastabas (1978) politikos ir verslo ciklo teorijos klausimais.

monetarinės sistemos krizė buvo ne tiek netinkamos ekonominės teorijos, kiek netinkamo ekonominio ir politinio vadovavimo padarinys.

Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos iki aštuntojo dešimtmečio pradžios visame pasaulyje didėjusi infliacija, kuri Ameriką privertė imtis veiksmų, griaunančių Brettono Woodso sistemą, buvo naujas reiškinys (Williamson, 1983, p. 386–387). Kadaise infliacija buvo laikoma iš esmės nacionaline problema, nulemta pernelyg pretenzingos visiško užimtumo politikos. Septintojo dešimtmečio pabaigoje labai sustiprėjus ekonominei savitarpio priklausomybei, paaiškėjo, kad infliacija yra tarptautinė makroekonominė problema. Dėl Jungtinių Valstijų vykdytos pernelyg didelės pinigų emisijos infliacijos srovė kainų lygio kanalu, jungusiu integruotas vartojamųjų prekių ir maisto produktų rinkas, taip pat kapitalo srautų nešama, užplūsdavo vieną šalį po kitos ir visą pasaulinį ūkį. Šis naujas „infliacijos amžius" deformavo valiutų vertes ir tiek atskirų šalių, tiek pasauliniu lygiu naikino ekonominį stabilumą.

Įpusėjus 1971 metams, doleris tapo nebesuderinamas su kitomis pagrindinėmis valiutomis, infliacijos lygis Jungtinių Valstijų rinkose labai skyrėsi nuo atitinkamo kitų šalių ūkių rodiklio. Tai labai pažeidė valiutų kursų pusiausvyrą. Doleriui sparčiai prarandant pasitikėjimą, užsienio valiutų rinkose kilo sąmyšis. Buvo reikalaujama, kad Amerikos vyriausybė dešimtis milijardų dolerių konvertuotų į auksą, iškilo tarptautinės monetarinės sistemos žlugimo grėsmė. Susidūręs su tokia sparčiai blogėjančia padėtimi, Richardas Nixonas 1971 m. rugpjūčio 15 d. paskelbė priemones, kurioms vėliau faktiškai buvo lemta virsti nauja JAV ekonomine politika. Atsakydamas į primygtinius protekcionizmo reikalavimus dėl pirmą kartą nuo 1893 metų Amerikos patirto prekybos deficito, senkančių aukso atsargų, vis dažnėjančių išpuolių prieš dolerį ir finansinio kracho baimės, jis ėmėsi daugelio ryžtingų ir vienašališkų priemonių, kuriomis buvo siekiama sustabdyti aukso nuotekį bei atgauti sparčiai mažėjančią Amerikos ekonominę galią (žr.: Gowa, 1983).

Prezidentas pirmiausia uždraudė konvertuoti dolerį į auksą ir tokiu būdu pasaulinę monetarinę sistemą susiejo vien su dolerio standartu. Antra vertus, jis įvedė papildomus muitus į šalį importuojamoms prekėms. Tai europiečius ir japonus vertė mažinti savo valiutų kursą dolerio atžvilgiu. Ir trečia, jis sankcionavo

atlyginimų ir kainų kontrolę – priemonę, įgalinančią stabdyti Amerikoje vis kylantį infliacijos lygį.

Pati reikšmingiausia šių priemonių išdava buvo 1971 metų gruodžio mėnesį įvykdytas esminis dolerio nuvertinimas (Smithsono susitarimas). Nors ir padėjusi siekti užsibrėžto tikslo, Nixono pinigų reformos taktika nebuvo toliaregiška ir labai pakenkė santykiams su kitomis vyraujančiomis šalimis. Vienašališkai atsiedama dolerį nuo aukso, ji pakirto pagrindinį Brettono Woodso sistemos ramstį.

Trumpai kalbant, pasak Joanne Gowa (1983), hegemonas Amerika, siekdama didesnės ekonominių ir politinių veiksmų laisvės, sugriovė Brettono Woodso sistemą. Vis didėjant Vakarų Europos ir Japonijos galiai, kilo grėsmė, kad Amerikos savarankiškumas gali būti apribotas. Kadangi europiečiai ir japonai disponavo didžiuliu dolerių kiekiu, tai reiškė, kad dolerio vertę ir jo keitimo sistemą išsaugoti suinteresuota Amerikos politika gali būti priversta paklusti minėtų šalių norams. Užuot sutikusios su savarankiškumo apribojimu, Jungtinės Valstijos verčiau ryžosi tokios sistemos atsisakyti. Anot vieno buvusio Amerikos valdininko, „auganti Europos ir Japonijos ekonominė bei politinė galia Brettono Woodso sistemą padarė atgyvenusią“ (cit. Keohane, 1985, p. 97).

1973 metais Brettono Woodso sistemai atėjo galas. Kovo mėnesį nutarta pereiti prie svyruojančių valiutų kursų. Netrukus po OPEC revoliucijos keturgubai išaugus energetikos išteklių kainoms, šiai sistemai buvo suduotas dar vienas stiprus smūgis (Williamson, 1983, p. 392). Dėl jo poveikio tarptautiniam mokėjimų balansui ir finansų rinkoms pasaulinėje ekonomikoje vyraujančioms valstybėms dar kartą iškilo uždavinys sureguliuoti savo valiutas. Tačiau šis procesas buvo visai kitoks, negu numatė Smithsono susitarimas. Juo remdamosi Jungtinės Valstijos pirmiausia primesdavo kitoms šalims valiutų kurso pokyčius, o tik po to juos drauge aptardavo. Šį kartą pagrindinio vaidmens ėmėsi Vakarų Vokietija, atsisakiusi toliau remti dolerį. Viskas baigėsi tuo, kad Jungtinės Valstijos ir jų ekonominiai partneriai nutarė atsisakyti pokarinės fiksuotųjų valiutų kursų sistemos ir pereiti prie svyruojančio valiutų kurso. Įtakingam sąjungininkui atsisakius paklusti Amerikos ekonominiam vadovavimui, teko atsisakyti svarbiausio Brettono Woodso sistemos komponento.

Faktinis fiksuotųjų valiutų kursų ir Brettono Woodso sistemos žlugimas buvo juridiškai įteisintas 1976 metais Jamaikos

sostinėje Kingstone, kur susitiko svarbiausi Tarptautinio valiutos fondo nariai. Konferencijoje nutarta: 1. įteisinti svyruojančius valiutų kursus; 2. sumažinti aukso, kaip valiutos rezervo, svarbą; 3. padidinti šalių – Tarptautinio valiutos fondo narių, ypač OPEC šalių, – kvotas; 4. daugiau lėšų skirti mažiau išsivysčiusioms šalims, ir 5. pati šalis imasi nustatyti nominalią savo valiutos vertę (tai svarbiausias nutarimas). Vadinasi, vidaus autonomija įgijo viršenybę tarptautinių taisyklių atžvilgiu, fiksuotųjų valiutų kursų reikalavimų atsikračiusioms valstybėms buvo lengviau siekti vieno ar kito nacionalinio tikslo – plėsti eksportą, skatinti ekonominę veiklą ar išvengti kitų primestos infliacijos.

Jamaikos susitikime, patvirtinusiame vieno monetarinio režimo baigtį, nebuvo sutarta, kas bus jo įpėdinis. Nepavyko numatyti, ką daryti, kad stabili monetarinė tvarka būtų grindžiama jai būdingais ir esminiais dalykais – tarptautiniais pinigais, prisitaikymo mechanizmu ir vadovavimu monetariniam ūkiui. Nors didėjo tokių valiutų, kaip jena ir markė, reikšmė, doleris daugiau nebebuvo keičiamas į auksą. Pasauliui iš esmės liko vien grynas (bet nestabilus) dolerio standartas. Pastangos spręsti likvidumo problemą kuriant substitucijos sąskaitas dolerių pertekliui kaupti ar stiprinant SDR buvo nevaisingos. Ydingai Amerikos monetarinei politikai buvo toliau leidžiama užtvindyti sistemą pinigais ar pristabdyti jų srautą ir tokiu būdu destabilizuoti valiutų kursus bei sukelti ciklišku ekonomikos lygio svyravimus. Neišnagrinėti ir tarptautinio likvidumo padalijimo bei jo poveikio mažiau išsivysčiusioms šalims klausimai. Negvildentas pasitikėjimo ir jo stokos tarptautiniam pinigų stabilumui keliamas pavojus. Tikėtasi, kad, perėjus prie svyruojančių kursų, funkcionuojančio kainų mechanizmo, įgalinančio automatiškai reguliuoti valiutas, nebeliks prisitaikymo sunkumų. Deja, devintasis dešimtmetis parodė, jog šis dalykas nėra toks paprastas.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Jamaikoje neišnagrinėti tokie kritiniai stabilios tarptautinės monetarinės tvarkos aspektai, kaip prisitaikymas ir likvidumas. Tai kiekvieną valstybę įgalino, nepaisant tarptautinių taisyklių, piniginius reikalus tvarkyti savo nuožiūra. Pasak Peterio Keneno, tai, kas 1976 metais įvyko Jamaikoje, buvo žingsnis pakartotinio tarptautinės monetarinės sistemos nacionalizavimo kryptimi, atskiros valstybės tapo atsakingos už jų pačių nustatytą valiutų vertę (Kenen, 1976, p. 9). Sprendžiant tarptautinių normų ir nacionalinio savarankiškumo dilemą, pripažinta pastarojo viršenybė.

Atsisakius Brettono Woodso susitarimo ir fiksuotųjų valiutų kursų sistemos, nebeliko ir tarptautinės finansų tvarkos. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – devintojo pradžioje plačiai atveriamos durys didelės apimties privačių, valstybinių bei tarptautinių įsiskolinimų ekspansijai. Nesant fiksuotųjų valiutų kursų neliko ir išorinių nacionalinių veiksmų kontrolės veiksnių. Tai nulėmė vis augantį pasaulinės monetarinės ir finansų sistemos nestabilumą. Grėsmė, kad ji gali žlugti, tapo didžiausiu tarptautinės politinės ekonomijos rūpesčiu. Šioje sistemoje glūdėjo pasaulinės infliacijos pavojus.

Septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje Jungtinės Valstijos veikė taip, kad toliau vadovauti monetarinei politikai tapo nebeįmanoma. Infliacinę politiką vykdžiusios ir „atsainaus nepaisymo" poziciją užėmusios Jungtinės Valstijos nebeieškojo būdų problemoms spręsti, o pačios tapo problemų šaltiniu. Devintojo dešimtmečio viduryje santykinai sumažėjusi Amerikos galia ir jos nenoras vadovauti tarptautinei monetarinei sistemai buvo akstinas siūlyti, kad vadovavimas būtų kolektyvinis, ypač akcentuojant tokias jo formas, kaip politikos koordinavimas ir naujos taisyklės, kuriomis būtų vadovaujamasi valdant tarptautinę monetarinę sistemą.

Nesistemingi svyruojantys kursai

Ekonomistai, palaikantys perėjimą nuo fiksuotųjų prie svyruojančių valiutų kursų, buvo įsitikinę, kad toks pokytis galėtų išspręsti svarbiausią problemą, sukeltą konflikto tarp vidaus autonomijos ir tarptautinių normų. Brettono Woodso nustatytų valiutų kursų sistemos sąlygomis atskirų šalių ūkiai tapo tarpusavy glaudžiai susieti. Dėl to vidaus politiką stengtasi riboti. Kai valiutų kursai fiksuoti, prarastą mokėjimų balanso pusiausvyrą gali atkurti tik vidaus pertvarkos ir reikiami nacionalinio lygio ekonominės veiklos pokyčiai arba (taip retai būdavo) tiesioginės ekonominės kontrolės priemonės, kaip antai, kapitalo srautų ribojimas. Fiksuotųjų valiutų kursų sistema žlugo, nes infliacijos lygis Amerikoje skyrėsi nuo atitinkamo kitų šalių rodiklio, už tai jų ūkiams teko vis brangiau mokėti.

Perėjus prie Jamaikos konferencijos įteisintų svyruojančių valiutų kursų tvarkos, buvo būgštaujama, jog nacionaliniai ūkiai gali būti vienas nuo kito atsieti. Todėl valstybei, siekiančiai pa-

laikyti esamą valiutos vertę, daugiau nebereikėtų reguliuoti vidaus ekonominės veiklos. Prisitaikymas įgytų rinkos sukeltų valiutos vertės pokyčių formą. Tai valstybės ekonomiką ir vidaus ekonominį vadovavimą atskirtų nuo išorinės raidos bei tarptautinių apribojimų. Ne mažesnę reikšmę turėtų ir tai, kad vienos šalies ūkio sprendimai nepažeistų kitų ūkių interesų. Vadinasi, kiekvienas ūkis galėtų savo nuožiūra vykdyti pasirinktą makroekonominę politiką, pats spręstų, kam ekonomikoje teiktina pirmenybė, kai, pavyzdžiui, tenka balansuoti tarp infliacijos ir nedarbo.

Kad ši prisitaikymo problema būtų išspręsta ir duotų laukiamų rezultatų, valstybės turėtų suvokti, jog jų valiutų kursus nustatys pati rinka. Tačiau kai atskirų šalių ūkiai tarpusavy susiję, valstybėms kyla pagunda manipuliuoti valiutų kursais taip, kad būtų galima santykinai pagerinti savo padėtį. Tokie vienos valstybės veiksmai gali smarkiai pakenkti kitų valstybių gerovei. Pavyzdžiui, norėdama valiutą nuvertinti, valstybė gali griebtis nešvaraus žaidimo, skatindama savo valiutos kurso svyravimą, ir kartu pagerinti savo prekybos konkurencingumą arba gali elgtis ir atvirkščiai – stengtis, kad valiutos vertė didėtų, ir šitaip mažinti infliaciją. Svyruojančių valiutų kursų sistema dar kartą įrodė, kad tarptautiniai pinigai – ne juokai.

Daugelis svarbių tarptautinės politinės ekonomijos pokyčių padeda suvokti, kodėl svyruojančių valiutų kursų sistema nedavė lauktų rezultatų. Visi tikėjosi, kad ji padės: 1. apginti ūkį nuo pasiūlos sukrėtimų, kuriuos, pavyzdžiui, OPEC sukėlė 1973–1974 ir 1979–1980 metais (Williamson, 1983, p. 209); 2. apriboti verslo ciklų sinchroniškumą ir plėtrą, kurie, pavyzdžiui, atsirado 1973 metais pasaulį apėmusios infliacijos ir 1975 metų sąstingio laikotarpiais, kuomet industrinės šalys vienu metu pirmiausia vykdė ekspansijos, o paskui – ribojimo politiką (Williamson, 1983, p. 385) ir 3. stabilizuoti valiutų kursus (Williamson, 1983, p. 233). Valiutų kursai, be abejo, būtų padėję tarptautiniu mastu išvengti aštuntojo dešimtmečio sunkumų – dviejų energetikos krizių, hiperinfliacijos ir Brettono Woodso sistemos žlugimo (Cooper, 1983, p. 36).

Devintojo dešimtmečio viduryje nebuvo tyrinėta, ar svyruojančių valiutų kursų sistema leis ar ne verslo ciklus taip desinchronizuoti, kad, vieniems ūkiams plėtojantis, kiti gamybą siaurintų. Tuo domėtis daugiausia vertė europiečių ir japonų būgštavimai, kad ekspansijos politika gali vėl sukelti infliaciją

(Williamson, 1983, p. 385–386). Svyruojančių valiutų kursų sistemai nepavyko pasiekti jai kelto tikslo – pinigų stabilumo. Nuo pat pradžių valiutų kursai buvo labai nepastovūs, ir tai padarė žalos tarptautinei prekybai bei finansų rinkai. Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos, kuomet Europos kapitalas tapo nebekontroliuojamas ir susiformavo vadinamasis eurodoleris, arba Europos valiutų rinka, ėmė aiškėti, jog pagrindinė prielaida, kad svyruojančių valiutų kurso sistemos sąlygomis tarptautiniai veiksniai neberibos vidaus ekonomikos valdymo, vis labiau nesiderina su tikrove. Šis ekonominės tikrovės pokytis (žodis *revoliucija* nebūtų per stiprus padėčiai apibūdinti) nulėmė: 1. didžiulį pasaulinio likvidumo ir aktyvo augimą, sukeltą nuolatinio Amerikos mokėjimų deficito ir po to atsiradusio OPEC šalių produkcijos pertekliaus ir 2. didėjančią pasaulinės finansų rinkos integraciją. Aštuntojo dešimtmečio viduryje įdiegus naujas technologijas ir nacionalinėms finansų institucijoms atsisakius paklusti tarptautiniams reikalavimams, tarptautinio kapitalo srautai daug kartų viršijo pasaulinės prekybos apimtį[9]. Vieno apskaičiavimo duomenimis, 1979 metais bendra eksporto apimtis buvo 1,5 trilijono dolerių, o užsienio valiutų parduota už 17,5 trilijono dolerių. Tuo tarpu 1984 metais eksportas išaugo tik iki 1,8 trilijono dolerių, o parduotos užsienio valiutos apimtis šoktelėjo iki 35 trilijonų dolerių (*The New York Times*, 1986 m. gegužės 4 d., p. F10). Pasaulyje, kuriame didžiuliai pinigų ir kapitalo kiekiai užgožė prekybos srautus bei per valstybių sieną galėjo netrukdomi keliauti ten, kur saugiau ir didesnės palūkanos, tarptautinis kapitalo judėjimas ir bendras mokėjimų balansas tapo svarbiais veiksniais, sąlygojančiais tarptautinės valiutų vertės, ypač dolerio, kursą.

Spręsdami, kas nulemia valiutų keitimo kursą, pirmiausia jo trumpalaikius pokyčius svyruojančių kursų sistemoje, ekonomistai neturi vieningos nuomonės. Ieškodami kursų poslinkių priežasčių, keinsistai, tradiciniai monetaristai ir kitų mokyklų šalininkai pasiūlė keletą konkuruojančių teorijų (Williamson, 1983, p. 206–248). Esant tokiai padėčiai, išvadų tokiais klausimais ne ekonomistui nereikėtų daryti.

Vis dėlto vertėtų įrodyti, kad makroekonominė politika, ypač Amerikos fiskalinė ir monetarinė politika, tapo svarbiu valiutų,

[9] BIS (1986) analizuojamos revoliucinių tarptautinių pokyčių priežastys ir esmė.

pirmiausia dolerio, kursus bent tam tikrą laikotarpį lemiančiu veiksniu. Tokia Amerikos politika, daugiausia remdamasi savo įtaka palūkanoms, žymiu mastu reguliuoja tarptautinį kapitalo srautą, kuris savo ruožtu veikia valiutų kursus ir vertes. Tuomet, kai buvo kuriama Brettono Woodso sistema, kuomet Jamaikoje buvo nutarta pereiti prie svyruojančių valiutų kursų, mažai dėmesio skirta tikimybei, kad kapitalo judėjimai galėtų žymiai atsiliepti valiutų kursams. Tačiau aštuntojo, o po to devintojo dešimtmečio pradžioje vykę kapitalo judėjimai tapo destabilizuojančia tarptautinės monetarinės ir finansų sistemos ypatybe.

Tokia įvykių raida parodė, kad šalių ūkiai tarpusavy taip susiję, jog savarankiškai vidaus politikai gali pakenkti didesnių palūkanų kryptimi tekantis kapitalas. Vienos šalies makroekonominė politika iš tikrųjų veikia kitų šalių ūkį. Tai aiškintina tarptautinės kapitalo rinkos svarba visų atvirų ūkių fiskalinei ir monetarinei politikai. Jeigu šalis, kovojanti su infliacija, apriboja pinigų pasiūlą, atitinkamai išaugusios vidaus ūkio palūkanos nulemia tokį kapitalo antplūdį, kuris anuliuoja ankstesnį minėtos politikos tikslą ir pakelia valiutos kursą. Prisitaikymo problema bei valiutos keitimo kurso stabilumas yra glaudžiai susiję su vidaus politika, todėl siekiant vidaus tikslų būtina atsižvelgti į tarptautinę ekonomiką ir pinigų vertes.

Dėl to, kad čia aptariami santykiai tarpusavy glaudžiai susipynę, pereinant nuo fiksuotųjų prie svyruojančių valiutų, ypač dolerio, kursų, žalingų svyravimų išvengti nepavyko. Dėl tokio nepastovumo vienoje šalyje pažeista tvarka sukeldavo ekonominius sąmyšius ir kitose. Šiai sistemai būdingi ne tiek sklandūs valiutų kursų pokyčiai, kiek dideli svyravimai. Kadangi tarptautinė monetarinė sistema ir toliau buvo pagrįsta doleriu, o Amerikos ūkio mastai labai dideli, svyravimų bei pažeidimų ištakų dažniausiai tekdavo ieškoti šitoje šalyje. Dėl 1976–1977 metais JAV vykdytos pinigų ekspansijos 1977–1978 metais doleris labai nuvertėjo, pasaulyje išaugo infliacija. 1979 metų spalio mėnesį išryškėjo Amerikos monetarinės politikos įgyvendintų griežtų ribojimų pasekmės – dolerio vertė vėl smarkiai išaugo, nors pasaulis tebebuvo apimtas nuosmukio, kurio priežastis – 1979–1980 metais OPEC iniciatyva antrą kartą padidintos kainos; kita minėtų apribojimų pasekmė – skatinamas ir vis labiau plintantis prekybos protekcionizmas (Kenen, 1984, p. 18). 1981 metų apribojimais grindžiamos monetarinės politikos, kuria buvo siekiama įveikti infliaciją, pasekmė – pasaulyje išseko likvidumas, iš-

augo dolerio ir pasaulinių palūkanų vertės, o pasaulinių skolų problemą spręsti buvo dar sunkiau. Devintojo dešimtmečio viduryje Amerikos vykdytos ekspansinės ekonominės politikos išdava – pernelyg išaugusi dolerio vertė, padariusi daug žalos. Ką Jungtinės Valstijos bedarydavo, jų politika skaudžiai atsiliepdavo kitoms šalims. Anot šmaikščios vieno europiečio pastabos, kokiu greičiu Amerikos ekonomika bejudėjo, ji vis vien buvo nesaugi (ten pat, p. 19).

Žalinga JAV makroekonominė politika ir atitinkamas kitų vyriausybių savigynos padiktuotas atsakymas pakirto tarptautinės monetarinės sistemos stabilumą. Posūkis svyruojančių valiutų kursų link pasaulyje suaktyvino infliacijos ir nuosmukio ciklą. Jungtinių Valstijų sistemos mechanizmas arba būdavo prisotinamas „kuro", arba jo stokodavo, o kitos valstybės, susidūrusios su struktūrinėmis vidaus problemomis, taip reaguodavo, kad jas spręsti buvo dar sunkiau. Ronaldo McKinnono žodžiais tariant, tarptautinė monetarinė sistema tapo „nebekontroliuojama". Netrukus parodysime, kad prezidento Ronaldo Reagano ekonominė politika ir jos poveikis kitoms pasaulio valstybėms buvo pats dramatiškiausias minėto teiginio pavyzdys (žr. 2 pav.).

1978 metais įsigaliojusi Europos monetarinė sistema ir pradėjęs funkcionuoti Europos valiutos vienetas (ECU) (Kruse, 1980) buvo pats reikšmingiausias atsakas į tai, kas vyko tarptautinių monetarinių santykių arenoje. Susidūrusios su labai nusilpusiu doleriu ir kitoms šalims primetama infliacija, Vakarų Vokietija bei kitos žemyno valstybės, siekdamos geriau koordinuoti ekonominę politiką ir sumažinti politinės konkurencijos tikimybę, nutarė labiau kontroliuoti savo valiutas. Pasak Roberto Triffino, ši iniciatyva buvo ne kas kita, kaip labiau decentralizuota bei regionui pritaikyta monetarinė sistema (Triffin, 1985, p. 22).

Vis didėjant šalių tarpusavio priklausomybei ir vienai šaliai dažniau ką nors perduodant kitai, valstybių ekonomikos susidūrė su klasikine kalinio dilema: nors bendradarbiauti visoms buvo naudinga, jos negalėjo atsikratyti stiprios paskatos pasipelnyti iš kitų šalių ūkių. Kiekvienai vyriausybei kildavo pagunda savo šalies nedarbo ir infliacijos bėdas perduoti partneriams. Paisant vien savo interesų, iškyla tikimybė, kad tokiu atveju kiekvienas gali daugiau prarasti ir užimti blogesnę padėtį, negu veikdamas išvien su kitais. Pavyzdžiui, svyruojančio valiutos kurso sąlygomis vyriausybė jaučia stiprią pagundą laikytis tokios politikos, kuri įgalintų nuvertinti valiutą ir šitaip padidinti tarptautinį kon-

2 paveikslas. Pasaulinės ekonomikos ciklas valdant Reagano administracijai

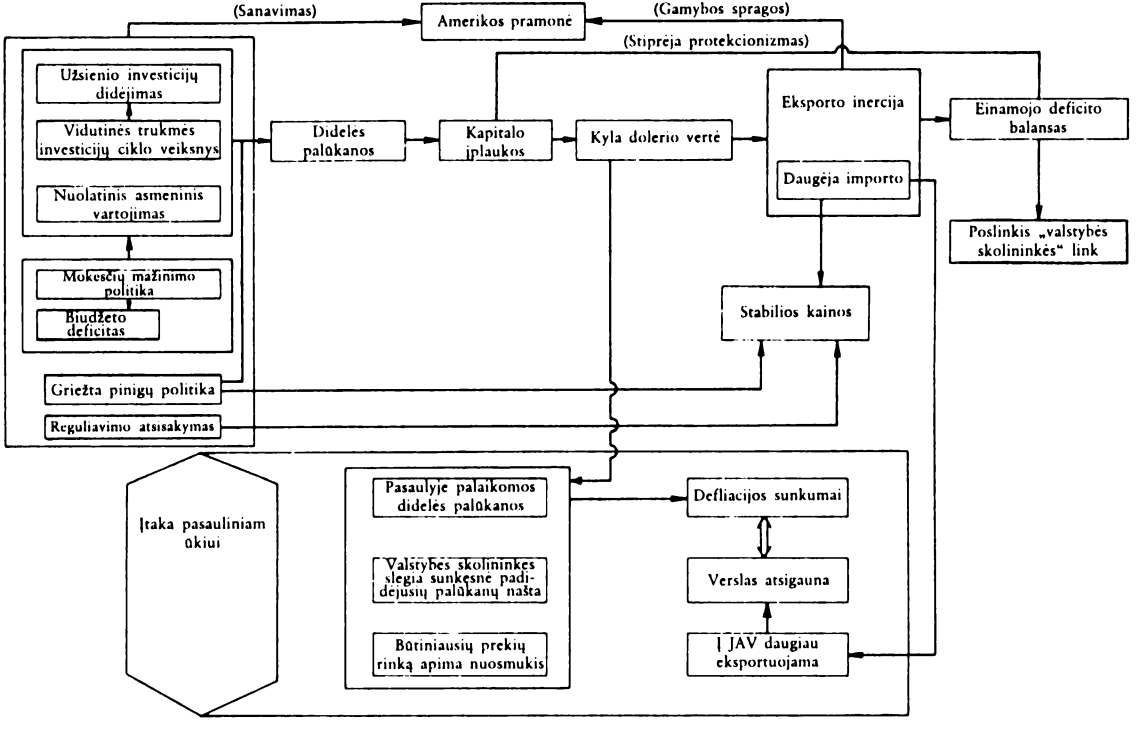

ŠALTINIS: *Tarptautinės prekybos Baltoji knyga*, Japonija, 1985 (Tokijas, Japonijos užsienio prekybos organizacija, 1985), p. 8.

kurencingumą. Jei visos vyriausybės taip elgtųsi, jų veiklos pasekmės viena kitą anuliuotų, nes tokia valstybių politika joms pačioms labai kenktų ir lemtų pasaulinės produkcijos nuosmukį bei kiekvienos šalies ūkio nuostolius (Sachs, 1983).

Ši dilema bei strateginė nacionalinių politikų sąveika yra neišvengiamas padarinys to fakto, kai šalys, sudarančios pasaulinę ekonomiką, yra tarpusavy susijusios ir vykdo savarankišką ekonominę politiką.Tokia padėtis dar labiau išryškėjo, perėjus prie svyruojančių valiutų kursų ir nebelikus Amerikos ekonominio vadovavimo. Šios problemos esmę gerai apibūdino Cooperis:

„Pasaulio valstybių struktūra dar toli gražu neatitinka reikalavimų, kuriuos kelia tobulos konkurencijos sąlygos. Nors valstybių bendrijoje yra tik apie 160 narių, didžiuma jų gana didelės, kad turėtų įtakos paskiroms savo veiklos rinkoms. Bet tik nedaugelis valstybių yra tokios didelės, idant veiktų visas rinkas. Trumpai kalbant, valstybių bendrija koegzistuoja drauge su didžiule individualia monopoline galia, nors vienos atskirai paimtos monopolijos pavyzdys rodo, kad ją riboja kitų valstybių turimos alternatyvios galimybės. Pastangos naudotis šia ribota monopolija siekiant nacionalinių tikslų – gerinti prekybos sąlygas ar naudotis kitų pasaulio šalių ištekliais – pažeidžia konkurencijos sąlygas ir sudaro galimybes realizuoti patrauklią galimybę – kreipti ekonominę politiką pasaulinių tikslų link. Tai savo ruožtu sudaro galimybę pasipelnyti iš slaptų sandorių, ekonominėje politikoje mandagiau vadinamų bendradarbiavimu arba koordinavimu, padedančiais siekti nacionalinių ekonominių tikslų" (Cooper, 1985, p. 1221).

Veikale *Tarpusavio priklausomybės ekonomika (The Economics of Interdependence)* (1968) optimalių išdavų siekti įgalinantį tarptautinį bendradarbiavimą Cooperis pavaizdavo taip: 1. „tarpusavio priklausomybė sąlygoja daugiau ir didesnių nacionalinio mokėjimų balanso pažeidimų". 2. „politinei vadovybei tenka ilgiau siekti vidaus tikslų" ir 3. ekonominė integracija 'gali priversti „valstybes imtis prieštaringų veiksmų, kurie visoms šalims nenaudingi". (Hamados pateiktas apibendrinimas, 1979, p. 294.) Tokiu būdu sprendžiant didėjančios tarptautinės tarpusavio priklausomybės iškeltą kalinio dilemą, beliko pasikliauti tarptautiniu ekonominiu bendradarbiavimu, leidžiančiu naudotis tarptautinių ekonominių santykių privalumais ir kartu siekti teisėtų vidaus tikslų. Tai padėtų išvengti atotrūkio tarp tarptautinių normų ir vidaus savarankiškumo (Cooper, 1968, p. 5).

Koordinuojant makroekonominę politiką, būtina išspręsti

anksčiau aptartą N-1 problemą (Frenkel, 1985, p. 17). Ką besvarstytume – santykinai fiksuotųjų ar svyruojančių valiutų kursų sistemas, vis vien prireiks „mato" – vienos ar kelių pasirinktų valiutų, kuriomis remiantis būtų nustatomi kitų valiutų kursai. Siekti tokio susitarimo nepaprastai sunku dėl galimų jo pasekmių šalių vidaus gerovei ir prekybos balansams.

Kaip buvo pažymėta, spręsti šią problemą ir siekti, kad makroekonominė politika būtų koordinuojama, fiksuotųjų valiutų kursų sąlygomis – gana paprastas dalykas. Jungtinės Valstijos laikosi auksu padengto dolerio pariteto – 35 doleriai už unciją, o kitos šalys įsipareigojo sieti savo valiutas su doleriu. Kadangi Amerika retai kišdavosi į užsienio valiutų rinkas, buvo mažai tikėtina, kad ji ir užsienio monetarinio ūkio vadovai gali pažeisti žaidimo taisykles. Susitarus dėl kai kurių ekonominės politikos korektyvų, funkcionavo dolerio keitimo sistema ir buvo koordinuojama nacionalinė politika. Kitų šalių vyriausybių monetarinė ir kita politika tarnavo bendram tikslui – palaikyti fiksuotuosius valiutų kursus, o Jungtinių Valstijų atsakas į tai buvo dolerio vidaus ir užsienio perkamosios galios stabilizavimas.

Nutrūkus tokiam bendradarbiavimui, fiksuotųjų valiutų kursų sistema žlugo. 1970 metais Federalinė rezervų sistema, skatindama ekonomikos plėtrą ir kartu prisidėdama prie Nixono perrinkimo prezidentu, sumažino JAV mokamas palūkanas. Vokietija, tuo metu pagal piniginį pajėgumą užėmusi antrąją vietą, stengėsi pažaboti infliaciją ir palūkanų normas išlaikyti ar net padidinti. Kadangi monetarinė ir finansų rinkos susiejo abiejų minėtų šalių finansų sistemas, milijardai dolerių, kuriuos Jungtinės Valstijos sukaupė mažinti palūkanoms šalyje, užtvindė Vokietijos ūkį. Nuo 2 iki 4 milijardų dolerių per metus siekęs Amerikos „likvidumo deficitas" 1971 metais staiga išaugo iki 20, o 1972 metais – iki 30 milijardų dolerių, ir todėl pasaulį užtvindė nuvertėję doleriai. Vokietijos vyriausybei atsisakius juos supirkinėti ir šitaip remti pastangas šią valiutą žymiai pervertinti, o paskui ją parduoti, 1971 m. rugpjūčio 15 d. Nixono administracija ėmėsi tam tikrų atsakomųjų veiksmų ir netrukus atsisakė Brettono Woodso susitarimo įteisintos fiksuotųjų valiutų kursų sistemos.

Dėl to, kad buvo atsisakyta šio politinio bei ekonominio susitarimo ir sužlugdyta Brettono Woodso sistema, didžiausia kaltė tenka Amerikos politiniam vadovavimui. Tiek siekdamos užsienio politikos tikslų, tiek dėl vidaus priežasčių po to šalį valdžiusios Amerikos administracijos vykdė ekspansinę ir infliacinę

monetarinę politiką, kuri smukdė dolerio vertę bei destabilizavo monetarinę sistemą. Viskas pasibaigė tuo, kad kitos vyriausybės savo makroekonominės politikos nebenorėjo pajungti tarptautiniam ekonominiam bendradarbiavimui, dėl ko šalių nacionalinės politikos dažnai tarpusavy susikirsdavo, o tai nulemdavo infliacijos ir nuosmukio ciklą. Devintajame dešimtmetyje ekonomistai ir politikai jį stengėsi nutraukti, tačiau iš kai kurių teiktų siūlymų matyti, kaip buvo sunku tai padaryti.

Klasikams atrodė, kad geriausias būdas tarptautiniam pinigų nestabilumui įveikti – atgaivinti automatiškai veikiantį aukso standarto mechanizmą. Laikantis tokio požiūrio, visa bėda yra ta, kad šiuolaikinei gerovės valstybei stinga socialinės tvarkos. Griozdiškų vyriausybės gerovės programų gausa, vyriausybių patiriama didelė pagunda iš biudžeto deficito finansuoti savo programas ir keinsizmo politikoje glūdintis didelis infliacijos spaudimas laikomi naujo vyriausybių gebėjimo kontroliuoti pinigų pasiūlą pasekmėmis. Grįžus prie aukso standarto tvarkos ir atsisakius „politinių" pinigų, būtų galima sugriauti vyriausybių infliacinės politikos pagrindus. Linkę klysti politikai būtų priversti griežtai laikytis tarptautinių normų. Tačiau kokie bebūtų ekonominiai tokių sprendimų privalumai, neatrodo, kad bent viena valstybė ryžtųsi savo noru daugiau nebekontroliuoti pasiūlos, atsisakyti savarankiškos vidaus politikos ir šitaip sukelti finansų revoliuciją.

Reagano administracija, ypač pirmosios kadencijos, manė, kad politikos suderinimas yra geriausias būdas pasaulinės ekonomikos problemoms spręsti. Jos nuomone, visus sunkumus galiausiai nulemia neteisingas politinis vadovavimas ir kitų šalių ekonominės struktūros. Nors dar 1982 metais Versalyje įvykusiame aukščiausio lygio pasitarime Jungtinės Valstijos, remdamos savo partnerius, paskelbė, jog „mes imamės bendros atsakomybės už didesnį pasaulinės monetarinės sistemos stabilumą", iki 1985 metų rugsėjo mėnesio jos iš esmės laikėsi 1981 metų pavasarį paskelbtos savo „atsainaus nepaisymo" taktikos. Atsakomybė už tai, kaip sprendžiamos tarptautinės monetarinės tvarkos ir Amerikos prekybos deficito problemos, teko kitoms šalims.

Užuot pasirinkusi sąjungininkų ir didžiumos Amerikos ekonomistų rekomenduojamą kelią, kuriuo eidama galėtų sėkmingai derinti su partneriais užsienio politiką ir biudžeto deficitą, Reagano administracija, spręsdama pasaulinės ekonomikos problemas, daugiausia rūpinosi suderinti vidaus politiką. Tai reiškė,

kad remiantis vidaus ekonominės politikos priemonėmis imamasi bendrų veiksmų infliacijai mažinti, šiam tikslui pasitelkiamos Tarptautinio valiutos fondo paskolos. Kitoms šalims beliko pritarti Amerikos ekonominės ekspansijos politikai, padedančiai jai mažinti prekybos deficitą. Pagal tokią sampratą, Amerikos ūkį buvo būtina pertvarkyti taip, kad būtų išvengta infliacijos. Reagano administracija tvirtino, jog, vyriausybei atsisakius reguliuoti ekonomiką, privatizuoti valstybės sektorių, mažiau kištis į ekonomiką ir gerovės valstybės idėją keisti vartotojams geriau tarnaujančios ekonomikos tikslu, buvo iš dalies sutramdyta vidaus infliacija. Jei kitos šalys vykdytų panašią politiką, jos taip pat galėtų įveikti didelio nedarbo ir lėtos plėtros bėdas. Manyta – stiprus doleris yra Amerikos ekonominės galios garantas ir jos teisingos politikos įrodymas. Vadinasi, beliko nutarti, ką daryti, kad kitų vyriausybių politikos suartėtų su Jungtinių Valstijų politika. Deja, devintojo dešimtmečio viduryje dar buvo mažai kitų vyriausybių, pasiruošusių pritarti tokiai diagnozei arba ekonominiams Reagano administracijos receptams.

Trečias ir Amerikos ekonominėje bendrijoje pats populiariausias sprendimas – tarptautiniu mastu koordinuoti ekonominę politiką; iždo sekretoriaus Jameso Bakerio III dideliu pastangų dėka jam pritarė antrosios kadencijos Reagano administracija. Ekonomistai, remiantys politikos koordinavimą, padarė išvadą, kad dėl finansų ir produktų rinkų integracijos nuolat didėjanti ūkių tarpusavio priklausomybė, vis artimesnė kainų bei palūkanų sąveika ir gausėjanti informacija nulėmė tarpusavy glaudžiai susietą išsivysčiusių šalių ūkių ekonominę politiką (Cooper, 1985). Esant tokiai padėčiai, Jungtinės Valstijos, Vakarų Europa ir Japonija įsitraukė į klasikinį teorinį žaidimą arba pateko į tokią strateginę padėtį, kad kiekvienos šalies politinis sprendimas bei jo išdavos veikdavo ir kartodavo kitų šalių sprendimus bei jų išdavas. Formuodama savo ekonominę politiką, kiekviena šalis turėjo paisyti kitos šalies veiksmų ir galimo atsako į juos; ar ji pasieks savo tikslus, priklausė nuo kitų šalių elgesio ir reagavimo. Tokiomis sąlygomis tik tarptautinis bendradarbiavimas įgalino siekti gerų rezultatų ir vengti politinių varžybų.

Grupė žymių ekonomistų problemą pasiūlė spręsti taip: Jungtinės Valstijos ir jų pagrindiniai ekonominiai partneriai turėtų koordinuoti savo makroekonominę politiką ir galiausiai sukurti viso pasaulio makroekonominę politiką. Tai padarius, kiekvienos šalies ūkis galėtų siekti ekonominės plėtros bei visiško už-

imtumo. Susitarusios, koks turėtų būti visų pasaulio šalių pinigų kiekio augimas, ekonomikoje vyraujančios šalys galėtų pažaboti infliaciją ir įgyvendinti anticiklišką ekonominę politiką. Kolektyvinis vadovavimas pakeistų žlugusį Amerikos vadovavimą pasaulinei ekonomikai.

Politikos koordinavimo klausimas

Nors terminas *politikos koordinavimas* plačiai taikomas, sakykim, specialiuose pasitarimuose, kaip, pavyzdžiui, 1985 metų rugsėjo mėnesį priimtame penkių didžiųjų valstybių (G 5) susitarime, taip pat grynai techniniuose siūlymuose, jį galima suprasti ir kaip bendradarbiavimo, kuriuo nuo 1945 iki 1971 metų buvo politiškai grindžiama Brettono Woodso susitarimu fiksuotųjų valiutų kursų ir tarptautinio stabilumo sistema, atkūrimą. Tačiau manyta, kad dėl ekonominių ir politinių priežasčių nebeįmanoma grįžti prie doleriu pagrįstos fiksuotųjų valiutų kursų sistemos. Integruotų kapitalo rinkų ir patrauklių alternatyvių valiutų, kaip antai, markė ir jena, laikais JAV federalinė rezervų sistema daugiau nebeįstengė kontroliuoti tarptautinės monetarinės sistemos. Dar daugiau – būtent tai, ką anksčiau kitos šalys suvokė kaip Amerikos piktnaudžiavimą monetarine sistema, susijusį su valstybės galios nuosmukiu, ir vertė sutelkti pastangas tarptautinių pinigų nestabilumo problemai išspręsti. Nors, didžiumos ekspertų nuomone, geriausia ir toliaregiškiausia būtų kreiptis į Pasaulio banką, stiprėjantį Tarptautinį valiutos fondą ar įvesti naują bendrą pasaulinę valiutą, kaip antai SDR, buvo neatmetamas ir kitas geras būdas – tarptautinis bendradarbiavimas (Cooper, 1984, p. 2–4).

Nors būta įvairių siūlymų, kaip koordinuoti makroekonominę politiką, nė vienas nebuvo toks viską apimantis ir išradingas, kaip pateiktas Ronaldo McKinnono (1984). Tradiciniai monetaristai sutelkė dėmesį į pinigų pasiūlos didėjimą vienoje šalyje, o McKinnono „pasauliniu monetariniu“ požiūriu, integruojant šalių ūkius reikėjo kontroliuoti „pasaulinių pinigų pasiūlą“. Tyrinėjimai parodė, kad tolydžio mažinama ar didinama pasiūla nulemia tarptautinio ūkio defliacijos ir infliacijos šuolius. Kadangi beveik du trečdalius pasaulinės produkcijos gamino trys šalys – Jungtinės Valstijos, Vakarų Vokietija ir Japonija – destabilizuojančius pasaulinės pinigų pasiūlos svyravimus būtų galima kontroliuoti tik tuo atveju, jei šios trys valstybės reguliuotų ją.

McKinnono siūlymo esmė ta, kad trys pasauliniai ekonominės galios centrai susitartų ir užsibrėžtų bendrą tikslą – kontroliuoti pasaulinę pinigų pasiūlą. Kiekvieno iš jų vidaus monetarinė politika turėtų prisidėti prie valiutų kursų stabilizavimo, pinigų pasiūlos didinimo ar mažinimo tiek, kiek reikia pinigų vertei palaikyti. Veikdamos išvien, šios trys „tvirtų valiutų" valstybės galiausiai galėtų pareikalauti, kad visos šalys laikytųsi pasaulinės pinigų plėtros politikos ir tuo būdu būtų galima siekti stabiliai ir be infliacijos didėjančio pasaulinio likvidumo. Toks trijų vyraujančių valstybių bendradarbiavimas būtų lygiareikšmis grįžtant prie fiksuotųjų valiutų kursų.

Šio trišalio kondominiumo tikslas būtų kontroliuoti pasaulinę pinigų pasiūlą, neleisti, kad atskirų šalių nacionalinė pinigų pasiūla tuo pačiu metu būtų sinchroniškai didinama arba mažinama. Monetarinė analizė parodė, kad daugelyje šalių vyrauja keinsizmo tendencija perdėtai skatinti ar stabdyti ūkio plėtrą ir šitaip sukelti pasaulinės defliacijos ar infliacijos ciklą. Pasaulinę pinigų pasiūlą būtų galima subalansuoti tik tada, jei, prireikus užkirsti kelią ekspansinei partnerių politikai, viena ar kita didžioji valstybė savo pinigų pasiūlą apribotų. Sinchronišką politiką pakeitus kompensavimo ar anticikline, trys pagrindiniai ekonominės galios centrai įstengtų stabilizuoti dolerio vertę ir sutvarkyti visą sistemą.

Doleriais, markėmis ir jenomis išreikštą pasaulinę pinigų pasiūlą turėtų sąlygoti ne tiek atskiri nacionaliniai tikslai, kiek sudėtingos ekonometrinės formulės ir centrinių bankų sprendimai. Nacionalinių veiksmų laisvę turėtų pakeisti tarptautinių pinigų taisyklės, kuriomis vadovaujantis būtų nustatoma pasaulinė likvidumo paklausa. Vadinasi, apibrėžiant pinigų emisijos lygį, turėtų vyrauti ne tiek vietinė politika ir nacionaliniai interesai, kiek techniniai, ekonominiai kriterijai bei objektyvūs veiksniai. Ateis laikas, kai monetarinėje srityje sukaupta bendradarbiavimo patirtis galės lemti ir tikrai lems „visišką rezervinių valiutų šalių finansinį susivienijimą" (McKinnon, 1984, p. 75). Tolydžio „vykstant nekontroliuojamiems pasaulinių pinigų ir dolerio kursų pokyčiams, tarptautiniai infliacijos ir defliacijos ciklai bus nebe tokie ryškūs. Jei valiutų kursai nebebus savavališkai keičiami, tarptautinė prekyba vėl atsigaus, mažiau bus protekcionistinių emocijų. Kaip ir senais gerais aukso standarto tvarkos laikais, vidaus ir tarptautiniai pinigai iš esmės suvienodės" (ten pat).

Taigi pasaulyje vėl gali būti įgyvendinta liberali svajonė turėti neutralią, automatiškai veikiančią ir depolitizuotą tarptautinę monetarinę sistemą.

Nedeklaruojama, tačiau svarbiausia tokio projekto sėkmės prielaida – jis turėtų būti įgyvendintas ir Jungtinėse Valstijose, tapusiose tikru pasaulinio ūkio milžinu. Kaip ten bebūtų daroma – sąmoningai ar atsitiktinai, ydinga JAV makroekonominė politika iki pamatų sugriovė tarptautinę monetarinę sistemą, sukėlė destabilizuojančius dolerio vertės svyravimus, masinius ir pavojingus kapitalo srautus, plūstančius didesnių palūkanų ar numatomų valiutos kursų pokyčių link. Jei politika būtų koordinuojama taip, kaip pasiūlė McKinnonas, Amerika vėl būtų priversta imtis stabilizatoriaus vaidmens, atlikto fiksuotųjų valiutų kursų sistemos laikais.

McKinnonas pasiūlė sukurti pasaulinę ekonominę vyriausybę. Šeštajame ir septintajame dešimtmetyje Jungtinės Valstijos jau buvo pasaulinės ekonomikos hegemonas, centrinis bankas vadovavo tarptautinei monetarinei sistemai, o šalies valiuta tapo pagrindine pasauline valiuta. Nuo devintojo dešimtmečio pabaigos ir po to pasaulio ūkiui vadovautų Jungtinių Valstijų, Japonijos ir Vakarų Vokietijos „triumviratas" (McKinnono terminas). Jų centriniai bankai bendradarbiautų tenkindami pinigų pasiūlą, o dolerį, kaip pasaulinę valiutą, pakeistų stabilios šių šalių valiutos. Vadinasi, trys ekonomikoje vyraujančios valstybės iš Jungtinių Valstijų perimtų jų palaipsniui prarandamą hegemono vaidmenį.

Kad ši sistema būtų įgyvendinta, trijų valstybių vidaus politika turėtų atitikti sutartines tarptautines ekonomines normas, o Jungtinėms Valstijoms galbūt tektų bent iš dalies atsisakyti savarankiškos užsienio politikos. (Įgyvendinus tokį projektą, Amerika, pavyzdžiui, negalėtų įsivelti į tokį didelį karą kaip Vietname ir nepatirtų sunkių piniginių to karo pasekmių. Kariauti jai būtų leista tik Japonijai ir Vakarų Vokietijai viešai pritarus.) Valstybėms privalu koordinuoti fiskalinę, prekybos, mokėjimų balanso, taip pat monetarinę politiką. Tas pats pasakytina netgi apie darbo užmokestį, kurio augimas turėtų būti ribojamas tvirtų „lubų", trukdančių mokėti infliacines algas, dėl kurių pinigų vertė gali tapti nereguliuojama. Žodžiu, sėkmingą politinį koordinavimą sąlygojančios prielaidos būtų iš tikrųjų prasmingos (bent taip jas suvokė McKinnonas ir kiti ekspertai).

Nepaisant tokiai koordinacijai būdingų sunkumų, Reagano ir kitų šalių administracijos sutiko, kad problemos būtų sprendžiamos taip. Nacionalinių ekonominių politikų koordinavimą Vašingtone kai kas laikė priemone, vidaus politikos „žaidime" padėsiančia išvengti aklavietės, susijusios su biudžeto deficitu ir ekonomine politika. Nepajėgdamos pačios išspręsti savo problemų, Jungtinės Valstijos galėtų pasitelkti partnerius. Padėtį panašiai įsivaizdavo ir kitos valstybės, politikos koordinavimą laikiusios priemone, Ameriką ar Japoniją versiančia ką nors daryti, kad palengvintų jų sunkią ekonominę padėtį. Nelabai perdėsime tvirtindami, jog, kiekvienos ekonomikai vadovaujančios valstybės požiūriu, koordinuoti politiką – tai versti ekonominius partnerius daryti tai, kas jai naudinga, bet pačiai nedaryti to, kas naudinga jiems.

Reagano administracija ir politikos koordinavimas

1981 metais priimtas Ekonomikos atgaivinimo mokesčio įstatymas ir po to atsiradęs maždaug 5 procentų bendrojo nacionalinio produkto (BNP) dydžio federalinio biudžeto deficitas giliai ir nelauktai sukrėtė pasaulinį ūkį. Tačiau tai, kas atsitiko, Robertas Mundellis numatė ir paskelbė dar 1966 metais klasikiniu tapusiame straipsnyje. Pasak Peterio Keneno, apibūdinusio straipsnio mintis, Mundellis įrodinėjo:

„kai tarptautiniai kapitalo srautai reaguoja į skirtingas palūkanas, o valiutų kursai yra svyruojantys, šalis, turinti didelį biudžeto deficitą, tačiau jo nedengianti pinigų emisija, nors ir stokos pinigų einamosiose sąskaitose, vis dėlto turės tvirtą valiutą. Biudžeto deficitas kels palūkanų lygį ir trauks užsienio kapitalą. Tačiau kai valiutų kursai svyruoja, šalis, turinti grynojo kapitalo įplaukų, privalo turėti ir atitinkamą einamosios sąskaitos deficitą, o jos valiutos vertė turi būti tiek pakelta, kad palaikytų tą deficitą. Kitaip sakant, šalis privalo tapti ne tokia konkurencinga savo ir pasaulio rinkose" (Kenen, 1984, p. 18–19).

Nors Amerikos vartotojai ir eksportuotojai pasipelnė iš tokios ekspansyvios fiskalinės politikos, valstybės bei pasauliniam ūkiui ji padarė ir žalos. Prireikus padengti JAV biudžeto deficitą, pasaulyje padidėjo palūkanos ir sumažėjo investicijos. Infliacijos naštai sumažinti kitų šalių ūkiai apribojo vidaus poreikius ir eksportą ėmė plėsti. Kadangi dengti biudžeto deficitui ir žemam

santaupų lygiui kompensuoti Amerikai prireikdavo didžiulio pasaulinio kapitalo kiekio, susidarė palankios sąlygos kapitalą formuoti Jungtinėse Valstijose. Tačiau dėl to pernelyg išpūsta dolerio vertė nusmukdė eksportą ir daugelį pramonės šakų, kas sąlygojo galingų protekcionizmo jėgų atsaką. Be to, didelės palūkanos pasaulinę skolų problemą padarė dar sunkesnę. Perėjus prie svyruojančių valiutų kursų, sustiprėjus kapitalo rinkų integracijai, labai sustiprėjo JAV makroekonominės politikos poveikis kitoms pasaulio šalims.

Nors makroekonominė politika darė įtaką Amerikos gamintojams ir prekybos balansui, pirmosios kadencijos Reagano administracija laikėsi politikos konvergencijos koncepcijos. Stiprus doleris ir pinigų įplaukos į šalį buvo laikomi ekonominės galios ir reiganomikos sėkmės įrodymu, o vangiems kitų šalių ūkiams buvo leista sekti Amerikos pavyzdžiu. Administracijos požiūrį į tų valstybių nusiskundimus, kad JAV biudžeto deficitas ir aukštas dolerio kursas pažeidžią tarptautinę monetarinę bei finansų sistemą, glaustai ir išdidžiai apibūdino tuometinis Iždo departamento sekretoriaus padėjėjas Berylis Sprinkelis: „Tegul jie rūpinasi savo valiutų kursais, o mes rūpinsimės savo". Atsainus nepaisymas tapo šiurkščiu.

Per antrąją Reagano kadenciją tokio abejingumo mažėjo. Sparčiai išaugus nacionalinei skolai, padidėjus prekybos deficitui ir arenoje pasirodžius naujai, Bakerio vadovaujamai, ekonomistų grupei, atsisakyta ortodoksiško dėmesio vartotojiškam ekonomikos aspektui, taip pat – bent žodžiais – politikos konvergencijos koncepcijos. Nors, baigiantis prezidento Reagano pirmajai kadencijai, sumažėjo infliacijos lygis bei atgijo ekonomika, pervertintas Amerikos doleris tapo rimta objektyvia problema, ir daugelis buvo įsitikinę, kad valiutos kursų koregavimas pirmą kartą turėtų tapti viešu ir svarbiausiu ekonominės politikos tikslu. Pusiausvyros netekusi Amerikos prekyba deformavo šalies ūkį, skatino protekcionizmą ir destabilizavo tarptautinius ekonominius santykius. Administracija suprato, kad, norėdama padėtį taisyti, ji turėtų bendradarbiauti su ekonominiais partneriais.

1985 metų rugsėjo mėnesį Reagano administracija pirmą kartą rimtai pabandė koordinuoti užsienio politiką ir pasirūpinti savo ekonominių partnerių bendradarbiavimu monetarinėje srityje. Sunerimusi dėl Kongrese stiprėjančio protekcionizmo, Reagano administracija pareikalavo, kad Vakarų Vokietija, Japonija ir kitos pasauliniame ūkyje vyraujančios šalys įsikištų į moneta-

rines rinkas ir padėtų mažinti dolerio vertę bei skatintų savo ūkių augimą, šitaip likviduodamos didėjantį JAV prekybos deficitą. Nuo 1980 metų birželio mėnesio iki 1985 metų kovo mėnesio dolerio vertė krito maždaug 60 procentų. Politinio bendradarbiavimo tikslas buvo ją dar labiau sumažinti ir užtikrinti Amerikos prekių konkurencingumą pasaulinėse rinkose.

Šis penkių didžiųjų valstybių grupės (G5) koordinuojamas intervencionizmas, derinamas su svarbiais rinkų jėgų pokyčiais, kaip antai: sumažėjusiomis palūkanomis, užmoju likviduoti Amerikos prekybos deficitą ir dideliu naftos kainos nuosmukiu, 1986 metų kovo mėnesį padėjo trečdaliu sumažinti dolerio, didžiausią vertę turėjusio 1985 metų pradžioje, kursą jenos ir markės atžvilgiu. Akivaizdus JAV posūkis nuo politikos konvergencijos jos koordinavimo link buvo veiksmingas, ir optimistiškai nusiteikusi administracija tikėjo, kad prekybos deficitas išnyks.

Pirmosioms sėkmingoms G5 valstybių pastangoms koordinuoti politiką vadovavo Reaganas. 1986 metų vasario mėnesį prezidento laiške Kongresui buvo teigiama, kad politikos koordinavimas pirmą kartą tampa svarbiausiu Jungtinių Valstijų tikslu; bendrais veiksmais siekiama išvengti valiutos kurso svyravimų ir pagrindines valiutas įtvirtinti iš anksto numatytose „įtakos zonose". Galiausiai administracija siūlė grįžti prie fiksuotųjų valiutų kursų. Vadinasi, G5 susitarimas ir oficialus prezidento pareiškimas atskleidė reikšmingą dalyką – administracija atsisakė ankstesnės politikos koordinavimo pozicijos. Vis labiau suvokdamos, kad didžiulis šalies prekybos deficitas lemia prekybos protekcionizmą, Jungtinės Valstijos buvo priverstos imtis ryžtingų veiksmų.

Iš pateikto 2 paveikslo ir 2 lentelės matyti, koks buvo Reagano biudžeto ir pastarojo nulemto prekybos deficito poveikis Amerikos padėčiai pasaulyje ir užsienio ekonominei politikai. 1976–1984 metų laikotarpiu prekybos deficitas nuo 9,3 milijardo dolerių šoktelėjo iki 108,3 milijardo dolerių. Sparčiausiai jis didėjo Japonijos atžvilgiu. Amerikoje sulėtėjo net tokių tradiciškai pastoviai konkurencingų šakų, kaip žemės ūkis ir technologiškai sudėtinga gamyba, realizuotos produkcijos augimas. Biudžeto deficitui padengti Jungtinės Valstijos daug skolindavosi iš kitų valstybių, dėl to, įpusėjus devintajam dešimtmečiui, jos daugiau pirkdavo, negu parduodavo. Nors 1981 metais iš užsienio investicijų šalis uždirbo 34 milijardus dolerių, 1985 metais ati-

2 lentelė. JAV prekybos balansas *(milijardais buvusia JAV dolerio verte)*

	Iš viso:			Pagaminta prekių*		
	JAV eksportas	JAV importas	grynas eksportas	JAV eksportas	JAV importas	grynas eksportas
JAV daugiašalė prekyba						
1976	114,7	124,1	–9,3	67,3	64,6	2,7
1977	120,8	151,7	–30,9	69,6	76,9	–7,3
1978	142,0	175,8	–33,8	81,9	100,1	–18,2
1979	184,5	211,8	–27,3	99,4	110,9	–11,6
1980	224,2	249,6	–25,3	123,2	122,4	0,8
1981	273,0	256,1	–28,1	133,1	139,1	–6,0
1982	211,2	247,6	–36,4	119,8	140,3	–20,6
1983	200,7	262,8	–62,1	112,7	159,3	–46,6
1984	220,3	328,6	–108,3	121,4	217,9	–96,5
JAV ir Japonijos dvišalė prekyba						
1976	10,0	16,9	–6,9	2,8	16,0	–13,2
1977	10,4	20,3	–9,9	2,8	19,2	–16,5
1978	12,7	26,5	–13,8	3,7	25,2	–21,6
1979	17,4	28,2	–10,8	5,2	26,8	–21,5
1980	20,8	33,0	–12,2	6,6	31,4	–24,7
1981	21,8	39,9	–18,1	7,2	38,1	–31,0
1982	20,7	37,7	–17,0	6,8	38,2	–31,3
1983	21,7	41,3	–19,6	7,5	41,5	–34,0
1984	23,3	57,3	–34,0	8,1	57,9	–49,8

* Gamybos priemonės, mašinų bei transporto įranga ir kitos prekės.
PASTABA. Bendrosios prekybos srityje vartojama santrumpa f.o.b. [t. y. *free on board* (franko bortas)]; prekių eksporto – f.a.s. [t. y. *free allong-side ship* (laivai su uostu, iš kurio išveža prekes, sudaro sutartį)], importo – c.i.f. [t. y. *cost, insurance, freight* (kaina, draudimas, gabenimas)]. (Pažymėtina, kad pinigais išreikšta importuotų prekių suma gali viršyti bendrą importą.) Šaltiniai: Stephen E. Haynes, Michael M. Hutchison and Raymond E. Mikesell, *Japanese Financial Policies and the U. S. Trade Deficit*, Essays in International Finance, no. 162, International Finance Section, Dept. of Economics, Princeton University, 1986, 3 p.; Haynesas ir kiti cituoja įvairius žinynų *Survey of Current Business* ir *Highlights of U. S. Exports and Import Trade* leidimus. Abu žinynus išleido U. S. Dept. of Commerce (JAV komercijos departamentas).

tinkamos Amerikos įplaukos tiek sumažėjo, kad ir šioje srityje imta artėti prie deficito. Itin pablogėjus prekybos ir investicijų padėčiai, vis dažniau griebiamasi protekcionizmo, ypač ginantis nuo Japonijos.

Šiai pavojingai padėčiai ištaisyti 1986 metų pavasariui baigiantis Reagano administracija sutelkė pastangas politikai koordinuoti – įteisino „automatiškumo" koncepciją. Administracija siekė tarptautinio susitarimo, kurio objektas – tam tikros taisyklės ir automatiškai veikiančios procedūros; jos kitas šalis verstų imtis reikiamų veiksmų doleriui nuvertinti ir Amerikos prekybos deficitui likviduoti. Pinigų politikoje administracija ryžtingai atsisakė anksčiau užimtos pozicijos, valiutų kursus leidusios nustatyti pačiai rinkai. Poveikis valiutų rinkoms, vidaus ekonominės politikos pokyčiai ir vėl imtas taikyti valiutų kursų reguliavimas turėjo būti grindžiami tam tikrais objektyviais ekonominiais kriterijais, pavyzdžiui, nacionaliniais infliacijos, augimo bei nedarbo lygiais. Tokiu būdu pasaulį galima sugrąžinti į padėtį, kurioje, Reagano administracijos nuomone, būtų galima suderinti skirtingas ekonomines politikas.

1986 metų gegužės mėnesio pradžioje Tokijuje įvykusiame Vakarų šalių aukščiausiojo lygio pasitarime Reagano administracija bandė remtis savąja perėjimo prie „valdomų kursų svyravimų" samprata. Kiti susitikimo dalyviai, pritarę bendradarbiavimo stiprinimui, atmetė Amerikos siūlomą „automatiškumo" idėją ir ketinimą numatyti svarbiausius objektyvius kriterijus bei įteisintas taisykles, kurios įgalintų vadovauti nacionalinėms ir ekonominėms politikoms. Jie pageidavo, kad tarptautinis bendradarbiavimas būtų vertinamas subtiliau, ir nereikėtų dėl to prarasti vidaus ekonominės autonomijos.

Amerikos ekonominiai partneriai būgštavo, kad, susitarus, kaip valdyti valiutų kursus, vėl galėtų iškilti aštuntojo dešimtmečio problemos. Todėl griežtai pasisakė prieš tai, kad jų šalių ūkiai vėl būtų glaudžiai siejami su Jungtinių Valstijų ekonomika. Įsipareigoję ginti fiksuotuosius valiutų kursus, jie kaip ir anksčiau taptų priklausomi nuo nuvertėjusių dolerių antplūdžio arba Amerika jiems galėtų primesti aukštus valiutų kursus, stabdančius jų eksportą. Anot vieno Europos pareigūno, „mes visi taptume priklausomi nuo JAV dolerio... o JAV mažai paisytų kitų valstybių interesų ir tarptautinių monetarinių reikalų" (*The Wall Street Journal*, 1986 kovo 14, p. 30). Reagano administracijos iniciatyvą kitiems primesti automatiškai veikiančias ir įpareigo-

jančias taisykles jie laikė mėginimu pasaulinę ekonominę sistemą vėl pajungti Amerikos viešpatavimui.

Aukščiausiojo lygio susitikimo dalyvių susitarimas „geriau prižiūrėti" valiutų kursus ir ekonominę politiką buvo kompromisas tarp pastovių taisyklių trokštančios Amerikos ir atsargių jos partnerių.

Siekdamos apsisaugoti nuo nepastovių valiutų kursų ir laikytis sutartų keitimo kursų, Vakarų valstybės įsipareigojo koordinuoti ekonominę politiką „glaudžiai ir nuolatos". Susitarus dėl visiems suinteresuotiems naudingų ekonominių tikslų, būtų galima įgyvendinti valdomų valiutų kursų sistemą. Sukūrus naują tarptautinį organą – septynių didžiųjų valstybių grupę, sudarytą iš finansų ministrų ir centrinių bankų vadovų, nacionalinius ekonominius tikslus būtų galima peržiūrėti, atsižvelgiant į tokius „ekonomikos pamatus", kaip augimas, infliacija, nedarbas, biudžeto deficitas, prekybos balansai, pinigų raida, valiutos vertė ir t. t. Vadinasi, valiutų vertės būtų susietos su bendrais kapitalistinio ūkio ekonomikos rezultatais. O jei būtų „žymiai nukrypta" nuo sutartos nacionalinės politikos (tarkime, vienos valstybės politika kliudytų kitos valstybės politikai), šalių pareigūnai turėtų „iš visų jėgų stengtis, kad būtų susitarta", numatyta, kokių veiksmų derėtų imtis, pavyzdžiui, keisti palūkanų lygį, mažinti biudžeto deficitą, o esant reikalui įsikišti į užsienio valiutų rinką. Nors tokiais atvejais būtų sutelktos visų „bendros pastangos", sprendimą, kokių reiktų konkrečių veiksmų, galiausiai priimtų suinteresuota šalis (*The New York Times*, 1986 gegužės 8, p. A6).

Nors šiame rašinyje dar per anksti numatyti, ar pavyks įgyvendinti iniciatyvą, kuria siekiama pasaulinę ekonomiką visapusiškai kontroliuoti ir jai bendrai vadovauti, aišku, kad tektų įveikti sunkias kliūtis. Jų ištakos glūdi labai skirtingose pagrindinių valstybių ekonominėse ir politinėse sanklodose, nors tuos skirtumus ir bandyta užglaistyti susitarimo frazėmis. Kiekviena didžiųjų valstybių pasitarimo dalyvė tarptautinį ekonominės politikos koordinavimą suprato savaip, ir abejotina, ar galima suderinti jų vienas kitam prieštaraujančius tikslus. Gerai, kad jie turėjo bent šiokį tokį „bendrą vardiklį" – buvo viliamasi, jog susitarimas padės užkirsti kelią tarptautinės ekonomikos žlugimui ir kitoms šalims tarsi nurodys, kokių ypatingų veiksmų derėtų imtis.

Nors Jungtinės Valstijos viešai atsisakė anksčiau siūlytos poli-

tikos konvergencijos, jos faktiškai ir toliau laikėsi nuomonės, kad tik vadovaujantis šia idėja galima įveikti pasaulinės ekonomikos sunkumus ir savo šalių ekonomines bėdas. Reagano administracija buvo įsitikinusi, jog pagrindinė problema – ne Amerikos biudžeto deficitas, o „didelis augimo skirtumas" tarp jos ir kitų šalių ūkių. Šios administracijos požiūriu, tarptautinio ekonominės politikos koordinavimo tikslas esąs dvi kitas didžiąsias valstybes – Japoniją ir Vakarų Vokietiją – skatinti, kad jos iš esmės pakeistų ekonominę padėtį ir vėl spartintų savo ūkio augimą. Pagal ekonominės ekspansijos politiką, šių šalių ūkiai atsisakytų augimą grįsti vien eksportu ir didintų importą. Reagano administracijos požiūris buvo toks: jei Japonija ir Vakarų Vokietija veiktų jai palankia kryptimi, nebeliktų perdėtos dolerio vertės ir JAV prekybos deficito problemų.

Amerikos biudžeto deficitą ir ekonominės drausmės stoką Japonija ir Vakarų Vokietija savo ruožtu laikė opiausia pasaulinės ekonomikos problema. Jų nuomone, dėl didelių pasaulinių palūkanų, nerealios dolerio vertės ir jos nulemto Amerikos prekybos disbalanso pirmiausia reiktų kaltinti JAV fiskalinę politiką. Todėl jos buvo įsitikinusios, jog politikos koordinavimo tikslas – reikalauti, kad Jungtinės Valstijos likviduotų didžiulį biudžeto deficitą. Taip pakoregavusios savo veiksmus, sumažinusios palūkanas ir dolerio vertę, JAV sumažintų prekybos deficitą ir skatintų pasaulinės ekonomikos augimą. Abi šalys buvo nusistačiusios prieš tai, jog būtų skatinamas jų pačių ūkių augimas, nenorėjo, kad būtų žymiai padidinta valiutų vertė, nes tai būtų sumažinę jų eksporto apimtį ir konkurencingumą. Jos manė, kad pasaulinio ūkio problemas būtų galima išspręsti tik Jungtinėms Valstijoms ėmusis reikiamų veiksmų.

Politikos koordinavimo perspektyvos

Politikos koordinavimą laikant veiksniu, padedančiu spręsti tarp savarankiškų valstybių kylančias ekonominės tarpusavio priklausomybės problemas, susiduriama su keletu didelių sunkumų. Apskritai reiktų įveikti tris pagrindines kliūtis. Nors būtų kvaila būgštauti, kad hegemono neturinčių pliuralistinių valstybių sistemoje tarptautiniu mastu koordinuoti politikos neįmanoma, ne mažiau būtų kvaila nepaisyti šios problemos sudėtingumo. Ją sprendžiant tektų pašalinti daug kliūčių, varžančių jos teorinį pagrindimą, ekonominį priimtinumą ir politinį patikimumą.

Teorinis pagrindimas – pirmoji problema, kurios neišsprendus negalima sėkmingai koordinuoti tarptautinės politikos. Kokia bebūtų Brettono Woodso fiksuotųjų valiutų kursų sistema – teisinga ar klaidinga, – ji buvo pagrįsta kai kurių šalių, bent jau Jungtinių Valstijų ir Didžiosios Britanijos, bendru pritarimu pagrindiniams valiutų kursų sistemos elementams. Kurdami šią sistemą ir jos loginius pagrindus, daugiausia pasidarbavo Amerikos valstybės tarnautojas Harry Dexteris White ir britų ekonomistas Johnas Maynardas Keynesas (Gardner, 1980). Nuvainikavus keinsizmo ekonomiką, didėjant pasaulinių finansų rinkų integracijai ir valstybių makroekonominės politikos tarpusavio priklausomybei, šios sistemos samprata, arba, pasak Gramsci, apibūdinančio sistemos funkcionavimą, „ideologinė hegemonija" buvo visiškai sugriauta. Netgi triumfuojantys monetaristai pateko į keblią padėtį, nes, nebereguliuojant finansų sistemos, vis labiau remiantis fiskalinėmis priemonėmis ir gausėjant naujo tipo pinigų (M_1, M_2 ir t. t.), nebeliko tradicinės pinigų pasiūlos sampratos[10]. Ekonominių sektų kakofonija pakeitė pokario metais įgyvendintą ir plačiai žinomame Samuelsono veikale suformuluotą vadinamąją „neoklasikinę sintezę".

Nebelikus visuotinai pripažinto keinsizmo modelio ir nesant galinčios jį pakeisti kitos ortodoksijos, konkuruojančių teorijų varžybų arenoje atsidūrė tokios temos, kaip veiksniai, sąlygojantys valiutų kursus, labai reikšmingas klausimas, kaip visišką užimtumą suderinti su stabiliomis kainomis, ir kiti pagrindiniai ekonominės teorijos klausimai: pavyzdžiui, kaip nustatyti valiutų kursus – remiantis McKinnono ir kitų rekomenduojamu perkamosios galios pariteto metodu ar Reagano administracijos propaguojamu būtinumu atkurti Amerikos mokėjimų balanso pusiausvyrą? Kadangi ekonomistų ir politikų pažiūros šiais pagrindiniais klausimais skiriasi, siekti atitinkamų politinių susitarimų labai sunku. Richardo Cooperio, Williamo Bransono ir kitų autoritetingų specialistų manymu, kol analitikai nesuderins savo pažiūrų, kol nebus teorinės sistemos, įgalinančios nustatyti valiutų kursus, pagrindų ir teorinio sutarimo, neįmanoma nuspręsti, kokie turėtų būti valiutų kursai ir kaip juos nustatyti (Cooper, 1985).

Kyla ir kitas klausimas – ar politikos koordinavimas ekono-

[10] Pinigų (M_1) grandimis tapo čekių knygelės, kredito kortelės ir kitos kredito priemonės.

miniu požiūriu yra pageidautinas dalykas (Branson, 1986). Kadangi nominalūs ir realūs valiutų kursai susiję, kartais tenka reguliuoti ne juos, o vidaus politiką, jei, pavyzdžiui, nominalaus kurso pakeisti negalima[11]. Deja, po to atsiradusi infliacija ar defliacija gali padaryti dar daugiau žalos, negu nereguliuojami valiutų kursų pokyčiai. Jeigu politika būtų koordinuojama taip, kaip numatyta Tokijuje vykusiame aukščiausiojo lygio pasitarime, tai, sakykime, Reagano biudžeto deficitas Amerikos ekonomikoje sukeltų sąmyšį. Jei ne perdėta dolerio vertė ir jos sąlygotos kapitalo įplaukos, Jungtinės Valstijos būtų nukentėjusios arba nuo verslui žalingų didelių palūkanų, arba nuo sunkios infliacijos naštos. Todėl reiktų paklausti, ar verta kištis į rinkos reikalus, jeigu ekonomikai daugiau žalos gali padaryti tokie veiksmai negu nepastovūs valiutų kursai.

Kiek bendresnio pobūdžio sunkumas, su kuriuo susiduriama siekiant, kad politikos koordinavimas būtų ekonomiškai patrauklus, yra susijęs su iš anksto numatytų ar savaime padėtį reguliuojančių taisyklių, panašių į tas, kurios pelnė McKinnono ar Reagano administracijos palankumą, įvedimu. Įžvelgti problemos esmę taip pat yra problema. Pavyzdžiui, McKinnono pasiūlytas įmantrus ir sudėtingas sprendimas daugiausia tinka tik finansinių srautų sukeltam įvairių valiutų kursų nestabilumui ir svyravimams. Jam įgyvendinti skirta techninio ir automatinio reguliavimo formule galima vadovautis tik siekiant sinchroniško nacionalinio ūkio augimo ar mažinti gamybos apimtis. Kita vertus, Reagano administracijai buvo reikalingas toks rinkinys taisyklių, pagal kurias kitų šalių ūkiams būtų galima primesti sinchronišką ekspansiją. Vienas rinkinys taisyklių, skirtų kuriai nors problemai spręsti, gali netikti susidūrus su kitomis, ir todėl tarptautinės politikos koordinavimas būtų geriausias būdas kuriai nors savitai problemai spręsti. Remiantis šiuo žymiai lankstesniu požiūriu vis dėlto tenka susidurti su politinės valios klausimu.

Trečia ir pati svarbiausia problema, susijusi su būtinumu koordinuoti ekonominę politiką, yra pastarosios neatitikimas politiniams tikslams. Ar yra bent patenkinamas pagrindinių ir eko-

[11] Ieškant nominalaus dviejų valiutų kurso, viena valiuta dalijama iš kitos. O realus valiutos kursas yra nustatomas atsižvelgiant į šalių infliacijos lygius. Todėl kai nominalaus valiutų kurso valstybės keisti negali, realiam kursui koordinuoti pasitelkiami vidaus politikos pokyčiai, veikiantys infliacijos lygį. Vadinasi, vėl atsiduriama pasaulyje, kurio tarptautinis ūkis gali turėti neigiamų padarinių vidaus ūkiams (Branson, 1986).

nomiką plėtojančių šalių susitarimas, kaip derinti ekonominius ir politinius tikslus, kad pirmenybė būtų teikiama ne trumpalaikei naudai, o ilgalaikiam bendradarbiavimui? Santykinai susilpnėjus Amerikos ekonominei hegemonijai, verta susimąstyti, ar yra politinė bazė, kuri įgalintų diegti pliuralistinį tarptautinės politinės ekonomijos valdymą.

Praeities patyrimas neleidžia perdėm optimistiškai žvelgti į politikos koordinavimo perspektyvas. Nė vienas politinis klausimas taip neatribojo vienos valstybės nuo kitos, kaip trijų pagrindinių šalių vystymosi koordinavimas. Nors Jungtinės Valstijos keletą kartų bandė reikalauti, kad Japonija ir Vakarų Vokietija skatintų gamybą, pastarosios, sunerimusios dėl naujos infliacijos ar ketindamos mažinti valstybės išlaidas, tokiems raginimams nepritarė. Pavyzdžiui, 1977 metų gegužės mėnesį Londone vykusiame aukščiausiojo lygio pasitarime Jungtinės Valstijos savo pagrindines partneres, ypač Vakarų Vokietiją ir Japoniją, ragino išvien su jomis pradėti bendrą ekonominę ekspansiją. Ši vadinamoji lokomotyvo teorija buvo grindžiama tokia logika: Amerikos ūkis nesąs toks didelis, kad galėtų būti pasaulinės ekonominės plėtros variklis. Kitos šalys, daugiausia dėl vidaus apribojimų, sekti Amerikos pavyzdžiu ir plėtoti ekonomiką atsisakė. Tai buvo viena priežasčių, dėl kurios smuko JAV prekyba, pablogėjo mokėjimų balansas ir vis dėlto dolerį teko nuvertinti. 1979 metais, vėl nepavykus susitarti su kitomis šalimis, Jungtinės Valstijos buvo priverstos mažinti gamybą, prasidėjęs ekonomikos nuosmukis Ronaldui Reaganui padėjo laimėti prezidento rinkimus.

G5 susitarimas padeda geriau suvokti pliuralistinės pasaulinės ekonomikos valdymo problemas. Versdamos didinti jenos ir markės kursą, Jungtinės Valstijos deramai neįvertino aštuntajame ir devintojo dešimtmečio pradžioje pasaulyje įvykusių žymių ekonominės galios permainų. McKinnonas be jokių išankstinių išlygų pritarė trišalei – Amerikos, Vakarų Vokietijos ir Japonijos – sąjungai monetarinėje srityje, kuri gali kontroliuoti valiutų kursus, o kartu ir prekybos balansus. Tačiau, didėjant naujų industrinių valstybių skaičiui, didžiosios šalys nepajėgė joms primesti monetarinių ir prekybinių santykių. Pietų Korėja, Kanada ir kitos valstybės, kurių valiutos susietos su doleriu, buvo vienos iš pagrindinių jo nuvertinimo šalininkių. Pavyzdžiui, Korėjoje pagamintų automobilių eksportas staiga išaugo atitinkamai smukus Japonijos eksportui, o iš nuvertinto dolerio Jungtinėms Vals-

tijoms nepavyko labai pasipelnyti. Padidėjęs kitų šalių konkurencingumas ėmė traukti didžiųjų valstybių – Amerikos ir Japonijos – dėmesį. Trumpai kalbant, norint „sėkmingai koordinuoti" piniginius reikalus, reikėjo, kad atitinkamai susitartų vis daugiau tarpusavy konkuruojančių šalių.

Dėl ekonominės politikos Jungtinės Valstijos ir jų ekonominiai partneriai nesutarė per visą Reagano administracijos valdymo laikotarpį. Siekdama sumažinti JAV prekybos ir mokėjimų deficitą, administracija ragino Vakarų Europą, ir ypač Japoniją, plėtoti ūkį, tačiau nebeteikti pirmenybės eksportui. Abi pagrindinės partnerės, nesutikdamos su tokiais argumentais, įrodinėjo, kad tokiai ekspansijai kelią pastoja vidaus ekonominės sąlygos, ypač naujos infliacijos grėsmė ir didelės valstybės skolos. Šalys teigė, jog tarptautinė pinigų problema atsirado dėl Amerikos biudžeto deficito, ir jos niekaip negalima išspręsti, kol tas deficitas nekontroliuojamas. Politikos koordinavimą ir nacionalinių politikų konvergenciją buvo labai sunku paversti šių glaudžiai tarpusavy susijusių pasaulio šalių valdymo priemone, nes skyrėsi trijų pasaulinio kapitalizmo centrų ekonominės sąlygos ir nacionaliniai prioritetai.

Viena iš pagrindinių kliūčių, trukdančių koordinuoti politiką, yra troškimas didinti prekybą. Nors oficialus politikos koordinavimo tikslas yra apsisaugoti nuo valiutos kursų svyravimų, jie valstybei dažniausiai padeda siekti norimo valiutos kurso. Hansas Schmittas pagrįstai įrodė, jog ūkio mechanizme slypi galingas merkantilizmo svertas, susijęs su besiplečiančio eksporto sąlygotu užimtumu ir technologijos vystymu. Gamybos plėtra ir iš eksporto nulemtos masto ekonomijos gaunama nauda skatina spartesnę technologinę pažangą (Schmitt, 1979).

Ryšium su tuo reikėtų pažymėti, jog vienas iš pirmųjų veiksmų, kurio tučtuojau po Tokijo aukščiausiojo lygio pasitarimo ėmėsi Japonija ir Vakarų Vokietija, buvo įsikišimas į valiutų rinkas ir pastangos kelti valiutų vertes. Nors nei viena iš šių šalių savo valiutų kursų nekeitė, tačiau viena kitą skatino tai daryti ir kartu rinktis ekonominės ekspansijos politiką. G5 valstybių grupės veiksmus faktiškai galima vertinti kaip Amerikos ir Europos šalių pastangas priversti Japoniją padidinti jenos vertę, eksportą pakeisti vidiniu augimu ir sumažinti didžiulį prekybos apimties prieaugį. Kituose šio veikalo skyriuose parodysime, kad Jungtinės Valstijos buvo verčiamos laikytis panašios merkantilistinės prekybos politikos.

Tokijo aukščiausiojo lygio pasitarime pagrindinis Amerikos teiktų siūlymų motyvas – turėti didesnę galimybę daryti poveikį Japonijos ekonomikai ir tam pasitelkti politikos koordinavimą. Versdamos plėtoti šalies ūkį ir kelti jenos vertę, Jungtinės Valstijos norėjo sumažinti didžiulį jų prekybos su Japonija deficitą ir priversti Japoniją pereiti prie atviro ūkio. Toks spaudimas ir jo nulemtas 1985 metų rugsėjo mėnesį prasidėjęs rekordinis jenos kurso kilimas iki 153 jenų už dolerį Japonijoje sukėlė didelį nepasitenkinimą. Nors tam tikrų šių pokyčių privalumų buvo, šalyje labai padaugėjo bedarbių ir sumažėjo pelnas, nukentėjo iš didelės dolerio vertės daug pasipelnydavęs smulkusis verslas. Vadinasi, neutralaus ir visiems priimtino dolerio bei kitų valiutų kursų idėja yra fantastinis užmojis, kurio negalima įgyvendinti.

Be to, savo ekonominę politiką su partnerių interesais Jungtinės Valstijos derino nenoriai. Nors, kitų šalių ir daugumos JAV ekonomistų nuomone, Amerikos fiskalinė politika buvo pagrindinė ekonominė pasaulinė problema, Jungtinės Valstijos nebuvo linkusios peržiūrėti savo ekonominius ir politinius prioritetus. Užuot keitusios politiką, siūlė, kad kitų šalių ūkiai prie jos prisitaikytų.

Siekiant koordinuoti politiką, dažniausiai susiduriama su stipriu valstybių politinio savarankiškumo troškimu. Jei šalių interesai sutampa, kaip, pavyzdžiui, buvo 1986 metų kovo mėnesį, visoms drauge mažinant palūkanų normas, tuomet tokias pastangas apvainikuos sėkmė. Deja, Reagano administracijos ir įvairių ekonomistų siūlymai labiau koordinuoti politiką patyrė aršų politinį pasipriešinimą. Nepaisydamos to, kad pačios akivaizdžiai keičia savo požiūrį į politikos konvergenciją ir į ne kartą parodytą ryžtą koordinuoti makroekonominę politiką, Jungtinės Valstijos nelabai norėjo galutinai atsisakyti vienašališkos pozicijos, 1971 metų rugpjūčio mėnesį prezidentui Nixonui davusios pagrindą atsisakyti Brettono Woodso sistemos. Reagano administracija nedarė nieko, kas rodytų, jog politikos koordinavimo tikslas yra ne tik priversti europiečius ir japonus tenkinti jos užgaidas, bet ir kažkas daugiau. Tai suvokdamos, kitos valstybės nesutiko dar kartą paklusti šios šalies viešpatavimui, savo veiksmus susieti su joms žalinga Amerikos makroekonomine politika ir slopinti merkantilistinį teigiamo prekybos balanso siekį.

Makroekonominės politikos koordinuoti negalima tol, kol vyraujančios valstybės nepajėgia oficialiai ir nuosekliai išspręsti N-1 problemos. Tam tikslui reikia labiau sutelktų Amerikos va-

dovybės pastangų negu devintajame dešimtmetyje. Vertėtų priminti, jog Brettono Woodso politikos koordinavimo sistema iš dalies žlugo ir dėl to, kad kitos valstybės prarado pasitikėjimą Amerikos vadovavimu. Kadangi, formuodamos savo politiką, Jungtinės Valstijos nelabai atsižvelgdavo į kitų valstybių interesus, europiečiai ir japonai buvo priversti atsargiai vertinti Amerikos raginimus koordinuoti politiką. Prezidento Reagano siūlymą šiam veiksmui labiau sutelkti pastangas kitos šalys laikė ne tiek atsisakymu vienašališkų JAV interesų, kiek pastangomis vėl atgauti prarastą įtaką kitų šalių ūkinei veiklai ir ją pajungti Amerikos tikslams.

Jacobo Frenkelio teigimu, „tarptautinės monetarinės sistemos reformą galima laikyti tokia struktūrine permaina, kokių gyvenime būna tik kartą" (Frenkel, 1985, p. 18). Tačiau įvairių struktūrų raidos istorija rodo, kad toks uždavinys nelengvas. Tektų elgtis taip, kaip kuriant Brettono Woodso sistemą, – atitinkamai sureguliuoti daugybę ekonominių ir politinių veiksnių. Devintojo dešimtmečio pabaigoje tokiai pertvarkai reikalingų sąlygų nebuvo. Nebuvo ir požymių, rodančių, kad ekonominė bei politinė padėtis palanki naujai tarptautinės monetarinės sistemos sandarai.

Neginčytina, jog koordinuota politika iš viso nebūtų reikalinga tuo atveju, jei egzistuotų jai būtinos ekonominės ir socialinės prielaidos. Brettono Woodso sistema žlugo pirmiausia dėl to, kad vyriausybės, ypač Amerikos vyriausybė, atsisakė ar buvo nepajėgios laikytis monetarinės tvarkos ar vadinamuosius nacionalinius interesus pajungti monetarinio režimo taisyklėms ir normoms. Kažin ar būtų reikėję koordinuoti politiką, jeigu Jungtinės Valstijos būtų reguliavusios savo biudžeto deficitą arba laikytųsi stabilios ekonominės politikos? Tvarkydamos savo ūkio reikalus, kitos vyriausybės taip pat nenorėjo netekti ekonominio savarankiškumo. Jų ūkiuose taip pat buvo struktūrinių problemų, varžančių vidaus ekonominę politiką. O ar reiktų koordinuoti politiką, jeigu europiečiai ir japonai skatintų savo prekių vartojimą šalies rinkoje ir atsisakytų merkantilistinės eksporto politikos? Vadinasi, problemos esmė – ne politikos koordinavimas, o valstybės galimybė savarankiškai tvarkytis vis didėjančios pasaulio šalių ūkių tarpusavio priklausomybės sąlygomis.

Devintojo dešimtmečio viduryje susidariusi padėtis buvo sudėtinga ir dėl to, kad ekonomistų keliamas reikalavimas būtinai laikytis koordinuotos politikos buvo daug įtikinamesnis ir pa-

grįstesnis, negu nebeveikiančios fiksuotųjų valiutų kursų sistemos reikalavimai. Ši sistema žlugo todėl, kad vidaus ir užsienio politikos (Jungtinių Valstijų atveju) tikslai buvo laikomi svarbesniais už tarptautinį ekonominį bendradarbiavimą. Aštuntojo dešimtmečio viduryje manyta, kad atotrūkį tarp nacionalinių prioritetų ir tarptautinių normų galima pašalinti, pasitelkus svyruojančių valiutų kursų sistemą ir ja remiantis vienų šalių ūkius atsiejus nuo kitų. Tačiau, vis labiau stiprėjant juos siejančiai finansinei priklausomybei, tos sistemos įgyvendinti neįmanoma. Kadangi išsivysčiusios kapitalistinės šalys vidaus ir kitų tikslų siekė savarankiškai, joms vėl prireikė mechanizmo, padedančio reguliuoti ekonominius santykius.

Todėl esame priversti grįžti prie pirmajame skyriuje aptartų pagrindinių tarptautinių politinės ekonomijos klausimų. Ar bent viena vyriausybė sutiks, kad ekonomikos srityje jos nacionalinis savarankiškumas ir nepriklausomybė tarnautų tarptautiniam ekonominiam stabilumui? Ar kapitalistiniame pasaulyje ilgalaikis tarptautinis bendradarbiavimas iš viso įmanomas? Ar galima taip bendradarbiauti, kai nėra neginčytino vadovo, gebančio teikti pirmenybę ne siauriems nacionaliniams, o reikšmingiems liberaliojo tarptautinio ūkio tikslams? Neaišku, kaip į tokius klausimus atsakyti.

Nuo pat penktojo dešimtmečio pabaigos, kuomet imta kurti liberalią tarptautinę ekonominę tvarką, jai iškilo skirtingų nacionalinių interesų ir skirtingų požiūrių į ekonominę politiką keliama grėsmė. Amerikos ekonominius partnerius baugino tarptautinis nestabilumas, sukeltas didžiosios šalies, kurios rūpesčiai ir tradicijos būdingesni uždaram ūkiui, o ne valstybei, besirūpinančiai jos veiksmų pasekmėmis kitoms valstybėms (Elliott, 1955). Europiečiai niekada nebuvo linkę paklusti universalių normų reikalavimams. O japonai labiausiai stengėsi išsaugoti tai, ką jie laikė unikaliais savo kultūros bruožais. Todėl ir toliau neaišku, kaip tarpusavy vis labiau susietų šalių ūkių pasaulyje suderinti tokius skirtumus.

Iš Amerikos veiksmų devintojo dešimtmečio viduryje buvo matyti, kad dėl to, ką daugelis ekonomistų liberalų laiko didesne tarptautine nauda, Jungtinės Valstijos neatsisakys svarbių vidaus ekonomikos ar užsienio politikos tikslų. Vakarų Europos šalys vis labiau nenorėjo pašalinti kliūčių tarptautinei prekybai ir paklusti tarptautinėms normoms. Panašiai elgėsi ir japonai, atkakliai priešinęsi bandymams primesti jiems kitą kryptį ir „in-

ternacionalizuoti" vidaus ekonominę veiklą. Kuomet trūksta politinių paskatų, sumanaus vadovavimo ir plataus sutarimo ekonominiais ir politiniais klausimais, savo laiku įgalinusio sukurti Brettono Woodso sistemą, tuomet, ieškant galimybių koordinuoti ekonominę politiką ir kartu spręsti tarptautinės monetarinės tvarkos problemą, krypstama į skepticizmą.

Brettono Woodso sistemoje „įtvirtintas liberalizmas" pirmaisiais pokario metais buvo veiksmingas, nes Amerika ėmėsi atsakomybės už savo vadovaujantį vaidmenį, o kitos valstybės savo vidaus politiką sutiko įsprausti į tarptautines normas. Tokios politinės sąlygos savarankišką vidaus politiką įgalino derinti su fiksuotaisiais valiutų kursais ir jų konvertavimu. Tačiau ilgainiui minėta valiutų kursų sistema žlugo, nes laisva vidaus politika sukėlė pasaulinę infliaciją. Tą politiką pakeitę svyruojantys valiutų kursai blogai funkcionavo dėl to, kad jiems vienu metu teko patirti ir politinio savarankiškumo, ir valiutų konvertabilumo nulemtų didžiulių finansų srautų poveikį. Jeigu svyruojančių valiutų kursų sistema keltų grėsmę jų stabilumui, o politinis koordinavimas būtų neįmanomas, valstybėms ar jų blokams, norintiems apsiginti nuo išorinių trukdymų, liktų tik viena išeitis – tarptautinė kapitalo ir valiutos judėjimų kontrolė.

Pirmųjų pokario metų Amerikos monetarinę hegemoniją pakeitusiai tarptautinei monetarinei sistemai, kuriai teko funkcionuoti be oficialiai įteisinto mechanizmo, kontroliuojančio nacionalines politikas, buvo nelengva derinti tris vyraujančias valiutas – dolerį, markę ir jeną. Septintajame skyriuje teigiama, jog Vokietijos, o paskui ir Japonijos remiamas doleris toliau viešpatavo po Brettono Woodso sistemos žlugimo. Jei ši viešai nutylima parama būtų buvusi nutraukta, tarptautinė monetarinė sistema būtų nebetekusi politinio pagrindo ir nebūtų išvengta jos neigiamų pokyčių, o pokario metais atsiradusi šalių ekonominė tarpusavio priklausomybė būtų nustojusi egzistuoti.

Pagrindinė problema yra atotrūkis tarp ekonominės tarpusavio priklausomybės ir politinio savarankiškumo. Šiam atotrūkiui šalinti pokario metais buvo taikomas tam tikrų monetarinių taisyklių ir normų rinkinys, pagal jį bandyta subalansuoti pastangas, kuriomis siekiama abiejų tikslų. Jei tos pusiausvyros nepavyktų užtikrinti, didėjančios tarpusavio priklausomybės nulemtoms problemoms „spręsti" beliks vienas būdas – apriboti tą priklausomybę ir koreguoti pokario ekonominės integracijos procesą. Devintojo dešimtmečio viduryje šis nesiangažavimo tarptautinėje monetarinėje arenoje procesas iš tikrųjų buvo toli pa-

žengęs. Nekreipdamos dėmesio į vis didėjančią monetarinę ir finansinę integraciją, o galbūt būtent dėl jos valstybės vėl pradėjo tvirtai laikytis savarankiškos politikos. Europos pinigų sąjunga (faktiškai Vokietijos markės sistema) ir stiprėjantis tarptautinis jenos vaidmuo (jis bus aptartas vėliau) rodė, kad monetarinė sistema vis labiau decentralizuojama. Kuo visa tai baigsis, priklausys nuo trijų tarptautinio kapitalizmo centrų gebėjimo koordinuoti makroekonominę politiką ar bent nuo Jungtinių Valstijų pastangų vėl tapti finansinio ir monetarinio stabilumo garantu.

Išvada

Šiame skyriuje teigiama, kad XIX amžiaus finansų revoliucija pakeitė dar Hume pinigų srauto teorijoje numatyto tarptautinio monetarinio mechanizmo savaiminį funkcionavimą. Atsiradus popieriniams pinigams, kredito priemonėms ir centralizuotai bankininkystei, valstybė galėjo visiškai kontroliuoti pinigų pasiūlą ir kartu ekonominius reikalus. Kaip politikoje dažnai būna, ši nauja valstybės funkcija galėjo būti tiek gėrio, tiek blogio šaltinis. Skatinant ekonominę plėtrą ir visišką užimtumą, valstybei buvo duotos pavyzdžio neturinčios galios kontroliuoti vidaus ūkį ir jam vadovauti. Tačiau galia kontroliuoti pinigų pasiūlą ir apskritai ekonominius reikalus ją tuo pačiu metu skatino laikytis politikos, skatinančios didelę infliaciją ir pažeidžiančios tarptautinį monetarinės tvarkos stabilumą.

XIX amžiuje ir dar kurį laiką po Antrojo pasaulinio karo stabilumą pavyko išsaugoti todėl, kad ekonomiškai vyraujančios valstybės – Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos – gynė vieningą tarptautinę monetarinę tvarką. Šių hegemonų įtaka naudota slopinti ir izoliuoti politikai, kuria tokią sistemą siekta griauti. Kadangi abiejų valstybių galia mažėjo, vis stiprėjo konfliktas, kilęs dėl tarptautinės monetarinės politikos. Britų sistema žlugo dėl Didžiosios depresijos ir ketvirtajame dešimtmetyje tarpusavy susidūrusių skirtingų monetarinių blokų. O doleris tebeviešpatauja ir XX amžiaus pabaigoje, nors Amerika piktnaudžiauja jai tekusiu tarptautinio bankininko ir sistemos garanto vaidmeniu. Tai aiškintina tuo, kad Jungtines Valstijas ir kitus pagrindinius ekonominės galios centrus sieja politiniai bei kolektyvinio saugumo ryšiai, nėra kito gyvybingo, veiksmingo centro alternatyvos.

Dabar paplitusi sistema buvo apibūdinta kaip neveiksminga. Fiksuotųjų valiutų kursų ir keinsistinių reguliavimo priemonių, susijusių su Brettono Woodso sistema, nepakeitė stabili sistema ir nauja ortodoksija. Valiutų kursai tapo labai nepastovūs. Štai praeityje mokėjimų disbalanso nuostolius dažniausiai tolygiai dengdavo visos sistemai priklausiusios šalys, o devintajame dešimtmetyje Jungtinėms Valstijoms susidūrus su didžiuliu deficitu, jų politika ėmė grėsti visai sistemai. Lygindami praeities ir dabarties kapitalų srautus, matome, kad anksčiau kapitalas buvo santykinai nejudrus, o po to kapitalo srautai tapo vis judresni, juos nunešdavo iš vienos šalies į kitą, jie išjudindavo valiutų kursus ir sudrebindavo vidaus ekonominės politikos pamatus.

Hume savaiminio pinigų srauto reguliavimo mechanizmą nuo šiuolaikinės ekonominės teorijos bei realios ekonominių reikalų būklės pasaulyje skiria ilgas raidos kelias. Keinsizmo ekonomika ir ekonominės politikos teorija buvo pastangos suvokti ir kontroliuoti ekonomikos pasaulį, kuriame kainų mechanizmas savaime dar neužtikrina visiškos užimtumo pusiausvyros ir produkcijos realizavimo. Septintajame dešimtmetyje manyta, jog, siekdama kiekvieno vidaus ekonomikos tikslo, valstybė turi vadovautis atitinkamomis iš anksto nustatytomis taisyklėmis. Todėl buvo reikalaujama, kad ji pasirūpintų darnia rinkos veikla (Odell, 1982, p. 22). Deja, toks sprendimas tiko tik santykinai uždaram ar bent su išoriniu pasauliu glaudžiai nesusijusiam vienos šalies ūkiui. Tačiau septintajame dešimtmetyje vis labiau įsigalinti šalių ekonominė tarpusavio priklausomybė šios problemos esmę pakeitė. Savų politinių tikslų siekiančios nepriklausomos valstybės ėmė nebesutarti. Šiame su kalinio dilema susiduriančiame strateginės tarpusavio sąveikos pasaulyje kiekvienam kyla pagunda savo ekonomines bėdas primesti kitam; realybe tapo strateginės prekybos politika bei skirtingų politikų konkurencija. Ekonomistai išsiaiškino, kad glaudžiai tarpusavy susijusių šalių vidaus ekonomines problemas galima išspręsti tik tada, jei yra išspręstos tarptautinės ekonominės problemos. Neneigiant naujų ekonominių teorijų ir priemonių reikšmės, ieškant tinkamo sprendimo, aptariama problema pirmiausia yra politinė.

Pasak Roberto Triffino, pati „istorija įbruko" tokį veiksmų būdą, kai vartojamosios prekės ir nacionaliniai pinigai buvo keičiami dirbtiniais bei tarptautiniais (Triffin, 1968). Triffino teigimu, logiška šio istorinio proceso išdava būtų sudaryti pasaulinę monetarinę vyriausybę. Gal tokia vieninga politinė valdžia iš tik-

rųjų kada nors ims reguliuoti tarptautinę pinigų pasiūlą. Tačiau kol tai įvyks, tikimybė, kad tarptautinė monetarinė ir finansų sistema daugiau nebebus kontroliuojama, yra didžiausia grėsmė pačiai liberaliai pasaulio tvarkai (Strange, 1985c).

Tarptautinių monetarinių reikalų istorijos apžvalga nuteikia perdėm ironiškai. Kaip matome, pasirodžius politiniams pinigams, šiuolaikinė valstybė įgijo išskirtinę galimybę kontroliuoti ekonomiką. Šios finansinės ir politinės revoliucijos padarinys – liberali kapitalistinė visuomenė. Jeigu valstybei nebūtų buvus duota galimybė kontroliuoti pinigų pasiūlą, nebūtų buvę nei gerovės valstybės, nei keinsistinio ekonomikos valdymo. Prasidėjus „įtvirtinto liberalizmo" laikotarpiui, bent tuo metu atrodė, kad pavyko galutinai išspręsti Marxo iškeltas pagrindines rinkai ar kapitalistiniam ūkiui būdingas problemas.

Tačiau tai, ką galima ir naudinga daryti vienoje šalyje, gali būti žalinga visai tarptautinei sistemai[12]. Kuomet tarp glaudžiai tarpusavy susietų valstybių daugelis jų laikosi savarankiškos ekonominės politikos, nekoordinuoja makroekonominės politikos, šios politikos gali ir ima viena kitai prieštarauti, dėl to kiekviena šalis gali prarasti daugiau, negu bendradarbiaudamos tarpusavy. Kol politika nebus koordinuojama, o tarptautinė monetarinė sistema – kontroliuojama, liberalios pasaulinės ekonominės tvarkos ilgalaikio gyvavimo perspektyvos liks miglotos.

Kaip pabrėžė Richardas Cooperis, pagrindinė problema – kaip didelį ekonominį savarankiškumą ir nacionalinius ūkius siejančius išorinius ryšius palaikyti tokiomis sąlygomis, kai nėra centralizuotos politinės sistemos kontrolės. Kokios bebūtų liberalų viltys, beprasmiška ieškoti neutralaus ir automatiškai veikiančio pinigų mechanizmo, kuris sistemai neleistų suirti ir padėtų išvengti nesėkmių. Svajonės, kad visa tai reikėtų „patikėti pačiai rinkai" arba vėl grįžti prie politiškai neutralaus aukso standarto, nėra realios, nes pagrindinės monetarinės sistemos ypatybės yra susijusios su galingų visuomenės grupių ir valstybių interesais. Įtakos grupės ir valstybės visada bandys šios sistemos funkcionavimą reguliuoti taip, kad pastaroji tarnautų jų interesams. Dar nepavyko atsakyti į klausimą, kaip rasti būdą, įgalinantį anksčiau buvusį vienvaldį vadovavimą pakeisti ekonominės galios centrų bendradarbiavimu ir politikos koordinavimu.

[12] Tai, žinoma, geras pavyzdys, rodantis, kad ankstesnis siūlymas sudaryti vieningą pasaulinę monetarinę vyriausybę nėra realus.

V SKYRIUS

Tarptautinės prekybos politika

PREKYBA – PATI seniausia ir svarbiausia ekonominių santykių tarp valstybių forma. Prekyba, kaip ir karai, buvo pagrindiniai tarptautinių santykių plėtros veiksniai. Šiuolaikinis tarpusavy priklausomų pasaulio valstybių rinkos ūkis tarptautinę prekybą daro dar svarbesnę, o devintojo dešimtmečio įvykiai labai atsiliepė tarptautinės politinės ekonomijos ypatybėms.

PREKYBOS REIKŠMĖ

Iš prekybos gaunami mokesčiai ištisus šimtmečius buvo svarbiausias politinio elito ir aukščiausiosios valdžios turto šaltinis. Prekybos kryžkelėse susikūrė daug imperijų, kovojusių dėl Azijos, Afrikos ir Vidurinių Rytų prekybos maršrutų kontroliavimo. Brookso Adamso knygoje *Civilizacijos ir nuosmukio dėsnis (The Law of Civilization and Decay)* (1895) prekybos kelių pokyčiai ir jų kontrolė laikomi žmonijos istorijos raktais.

Pastarųjų XX amžiaus dešimtmečių ekonominė plėtra, iš muitų gaunamas pajamas įgalinusi vis labiau keisti vidaus įplaukomis, iš kurių finansuojama vyriausybės veikla, sumažino prekybos pajamų reikšmę. Tačiau prekybos apmokestinimas ir toliau lieka mažiau išsivysčiusių šalių politinio elito bei oficialiosios biurokratijos pagrindiniu pajamų šaltiniu. Tokių valstybių muitų tarifai paprastai labai aukšti, nes pernelyg gausi daugelio visuomenių biurokratija remiasi faktinės padėties neatitinkančia vidaus mokesčių baze. Kita vertus, mokesčių naštą daug lengviau perkelti ant svetimšalių pečių. Dėl to kyla importuojamų prekių kainos, lėtėja ekonomikos pažanga (Little, Scitovsky ir Scott, 1970).

Prekyba buvo plėtojama visais laikais, nes visuomenėms reikalingos ir savo šalyse negaminamos prekės. Šios plėtros išdavos tokios: 1. plinta technologijos, padedančios kelti visų žmonių

gerovę; 2. didėja paklausa arba veikia ekonominis keinsizmo efektas; multiplikatoriaus pagalba skatinamas ekonomikos augimas ir bendras ūkio rentabilumas; 3. pelnosi privačios firmos, nes prekyba plečia rinkos apimtį, palaiko masto ekonomiją, didina iš investicijų gaunamą pelną, taip pat kelia bendrą ekonominės veiklos aktyvumo lygį; 4. vartotojas įgyja didesnę galimybę rinktis ir 5. mažėja gamybos sąnaudos, kaip antai išlaidos žaliavoms, gaminių komponentams įsigyti, o tai savo ruožtu mažina bendrą produkcijos kainą. Dar daugiau – XX amžiaus pabaigoje eksportu pagrįstas augimas pats tapo pagrindine strategija, siekiant reikiamo eksporto ir skatinant ekonomikos augimą. Nors daugelis šių prekybos privalumų yra būdingi rinkos tipo ūkiams, jų gali rastis ir kitokios formos ūkyje.

Prekyba daro ir kitą, labiau diskutuotiną poveikį. Turime galvoje kultūrinę įtaką visuomenės vertybėms, idėjoms ir elgesio normoms (McNeill, 1954). Liberalai šį poveikį paprastai laikė teigiamu, nes buvo įsitikinę, jog ryšiai tarp visuomenių padeda plisti naujoms idėjoms ir technologijoms, o prekyba spartina socialinę pažangą. Kita vertus, ekonomistai nacionalistai prekybą dažnai vertina neigiamai – tvirtina, jog ji nepaiso tradicinių vertybių, taip pat gadina žmones, ugdydama materializmą ir troškimą prašmatnių daiktų, kurie esą individams ir visuomenei žalingi. Daug kritikų tarptautinę prekybą laiko kultūrinio imperializmo forma, kurią privalu griežtai kontroliuoti.

Kitas aršių svarstymų objektas – prekybos poveikis tarptautinei politikai. Liberalai prekybą laiko taikos veiksniu, nes, jų nuomone, ekonominė tarpusavio priklausomybė telkia tautas geriems darbams ir padeda siekti įvairių visuomeninių interesų darnos. Be to, remiantis prekyba lengviau palaikyti *status quo*. Kita vertus, ekonomistai nacionalistai ir šiuolaikiniai marksistai prekybą laiko kenksminga, nes ekonomiškai specializuotos ir tarpusavy susietos valstybės tampa nesaugios, priklausomos ir iš išorės pažeidžiamos. Todėl manoma, kad politinės įtampos ir ekonominių svertų ištakos glūdi prekyboje, visuomenė dėl jos netenka galimybės savarankiškai tvarkytis.

Šie svarstymai grindžiami dviem labai skirtingomis tarptautinės prekybos teorijomis. Pirmoji, susijusi su liberaliąja tradicija, yra ortodoksinė. Jos ištakų reiktų ieškoti Adamo Smitho ir Davido Ricardo veikaluose, o dabar ją geriausiai atskleidžia Heckscherio–Ohlino–Samuelsono modelis ir kitos neoklasikinės formuluotės. Antrosios teorijos pagrindas – nacionalistinė tradicija,

siejama su ankstesnių modernių laikų merkantilistiniais rašytojais, XIX amžiaus pabaigos vokiečių istorijos mokykla ir XX amžiaus paskutinių dešimtmečių ekonomistais nacionalistais. Tarptautinės prekybos tikslus, priežastis ir padarinius šios dvi pakraipos traktuoja labai skirtingai.

Liberalioji tarptautinės prekybos teorija

Nors ilgainiui liberaliosios teorijos forma ir turinys pakito, paprastas Adamo Smitho idėjas pakeitė sudėtingos šiuolaikinės matematinės formuluotės, ji daugiausia grindžiama įsitikinimais, jog ekonomikos specializavimas padeda efektyvinti gamybą ir didinti nacionalines pajamas. Pagal liberaliąją teoriją, prekiaujant daugiau vartojama. Vadinasi, tarptautinė prekyba ūkiui naudinga ir paklausos, ir pasiūlos prasme.

1776 metais pasirodžiusiame veikale *Tautų turtas (Wealth of Nations)* Adamas Smithas tvirtino, jog tik ekonominis augimas yra nacionalinio turto ir galios pagrindas. Jis teigė, jog ekonominis augimas – pirmiausia padarinys darbo pasidalijimo, kuris savo ruožtu priklauso nuo rinkos apimties. Todėl prekių mainams ir rinkų plėtimui kelią pastojanti merkantilistinė valstybė kartu riboja vidaus gerovės ir ekonomikos augimą. Smithas įrodinėjo, kad prekyba turi būti laisva, o turtų ir galios siekiančios valstybės privalo specializuotis tokioje veikloje, kuri joms naudingiausia. Smitho prekybos teorijos pagrindą sudarė teritorinio darbo pasidalijimo samprata, grindžiama absoliutaus pranašumo teorija (Ellsworth, 1964, p. 60–61).

Savo veikale *Politinės ekonomijos ir apmokestinimo principai (Principles of Political Economy and Taxation)* (1817) Ricardo pirmą kartą „moksliškai" įrodė įvairiapusę tarptautinės prekybos naudą. Jo *santykinio* pranašumo, ar kainos, dėsnis įgalino naujai pagrįsti liberaliosios prekybos teoriją, taip pat tapo viso liberaliosios ekonomikos pastato kertiniu akmeniu. Nors, atsižvelgiant į daugelį sudėtingų dalykų, kurių autorius negalėjo numatyti, vėliau šiai teorijai prireikė pataisų, Ricardo santykinio pranašumo dėsnis, kaip ir Davido Hume pinigų srauto teorija bei Stuarto Millio abipusės paklausos dėsnis, ir toliau laikomi vienais svarbiausių liberaliosios tarptautinės ekonomikos principų.

Remdamasis gana naujoviškomis Smitho idėjomis, santykinio pranašumo dėsnį Ricardo logiškai pagrindė kaip svarbiausią lais-

vosios prekybos dėsnį. Smithas tvirtino, kad tarptautinė prekyba remiasi absoliučiu pranašumu, tai yra eksportuotoju, turinčiu pakankamai išteklių pagaminti daugiau produkcijos ir su mažesnėmis sąnaudomis, palyginti su kitais konkurentais. Istorija rodo, kad toks absoliutus pranašumas iš tikrųjų buvo tarptautinės prekybos raidos, o ir dabar tebėra vartojamųjų gaminių prekybos pagrindas (El-Agraa, 1983, 6 sk.). Pagal šią teoriją, kai gamta valstybei pašykštėdavo išteklių ir neduodavo jokių pranašumų, jos prekybos plėtrai mažų mažiausiai nebuvo sąlygų. Pramoninė revoliucija ir pramonės vystymasis padėtį pakeitė, ir Ricardo buvo gana įžvalgus, nes suvokė gilių pokyčių prasmę.

Pagal Ricardo santykinio pranašumo dėsnį, daugiašalius prekybos srautus nulemia santykinės (ne absoliučios) prekių kainos, o šalys specializuojasi gaminti santykinai mažai sąnaudų reikalaujančias vartojamąsias prekes. Nors bet kuri prekes gaminančios šalies pramonės šaka gali būti visais atžvilgiais pranašesnė už atitinkamas kitų valstybių šakas, ji vis dėlto imasi gaminti tik tokias prekes, kurioms, palyginti su kitais kraštais, prireikia mažiausiai sąnaudų, o likusių gamyba paliekama kitų šalių nuožiūrai. Toks pasidalijimas naudingas visoms valstybėms. Ši paprasta visuotinės naudos, gaunamos iš specializuotos gamybos, grindžiamos santykiniais kaštais, samprata tebėra liberaliosios prekybos teorijos pagrindas.

Liberalaus pasitikėjimo nevaržomos prekybos teikiamų materialinių ir kultūrinių privalumų niekas geriau neišreiškė už patį Ricardo:

„Savaime suprantama, kad visiškai laisvos prekybos sąlygomis kiekviena šalis savo kapitalą ir darbą naudoja taip, kaip jai naudingiau. Šis individualios naudos siekis glaudžiai susietas su visų bendra nauda. Skatindama pramonės augimą bei išradingumą ir sumaniai naudodamasi jai gamtos suteiktomis ypatingomis galiomis, ji padeda įgyvendinti patį veiksmingiausią ir ekonomiškiausią darbo pasidalijimą. O didindama bendrą produkcijos kiekį, ji skirsto iš gamybos gaunamą naudą bei visų civilizuoto pasaulio valstybių bendruomenę susieja bendrų interesų ir bendravimo ryšiais. Būtent tokiu principu remiantis nutariama, kad vynas gamintinas Prancūzijoje ir Portugalijoje, javai augintini Amerikoje ir Lenkijoje, o metalo dirbiniai gamintini Anglijoje“ (Ricardo, 1871 [1817], p. 75–76).

Atskleisdamas šį dėsnį ir su juo supažindindamas kitus, Ricardo remdavosi garsiu portugališko vyno ir angliško audeklo pavyzdžiu. Jis įrodinėjo, kad būtų pigiau ir vyną, ir audeklus

gaminti Portugalijoje. Tačiau ji turėjo santykinį vyno gamybos pranašumą, nes dėl dirvožemio ir klimato tai atsiėjo pigiau ir veiksmingiau, negu, pavyzdžiui, auginti medvilnę. Taigi šiai šaliai būtų naudingiau specializuotis gaminti vyną, o audinius importuoti iš Anglijos, negu gaminti abiejų rūšių prekes. Pastaroji išloštų specializuodamasi gaminti audinius ir įsiveždama vyną. Ši „prekybos naudos" idėja buvo išties revoliucinė. Paulas Samuelsonas santykinio pranašumo dėsnį pavadino „gražiausia ekonomikos idėja". Ricardo tarptautinę prekybą suvokė ne kaip „nulinės sumos" žaidimą, o kaip interesų darna, specializacija ir santykiniu pranašumu grindžiamą veiklą. Ši interesų darnos doktrina atskleidžia liberaliosios tarptautinių ekonominių santykių sampratos esmę.

Ricardo, Johno Stuarto Millio ir kitų išdėstyta klasikinė prekybos teorija rėmėsi daugeliu nuo tikrovės atsietų svarbių prielaidų ir apibendrinimų. Ji neatsižvelgė į prekių gabenimo kaštus ir rėmėsi prielaida, kad šalies vidaus gamybos veiksniai esą pastovūs, o tarptautiniai – nepastovūs. Santykinis pranašumas esąs nuolatinė gamtos dovana, kurios negalima perkelti iš vienos šalies į kitą. Teorija taip pat buvo pagrįsta darbo vertės teorija, t.y. įsitikinimu, kad produkcijoje sukauptas darbo kiekis ir efektyvumas iš esmės nulemia jos vertę. Be to, šis dėsnis rėmėsi dviejų šalių modeliu.

Atsižvelgus į XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiuje teiktus siūlymus ir kritines pastabas, klasikinė prekybos teorija daugeliu atžvilgių buvo patobulinta (Condliffe, 1950, p. 173–178). Neoklasikinės pakraipos autoriai ją papildė pervežimo kaštais, pripažino, kad įvairių šalių gamybą sąlygojantys veiksniai nėra pastovūs ir pabrėžė masto ekonomijos svarbą prekybai. Atkreiptas dėmesys ir į dinamišką santykinio pranašumo pobūdį, o kuriant atitinkamą teoriją remtasi matematiniais metodais ir statistiniais duomenimis. Į gamybos kaštus įtraukus ne tik darbą, bet ir kitus gamybos veiksnius, buvo suformuota santykinių gamybos veiksnių indėlių samprata. Netgi paties darbo sąvoką pakeitė „žmogiškasis kapitalas", o kaštų sąvoką – „alternatyvūs kaštai". Prekybos ir kitiems terminams paaiškinti į klasikinės prekybos teoriją įtraukti pagrindiniai neoklasikinės ekonomikos teorijos teiginiai – ribinio naudingumo ir bendrosios pusiausvyros teorijos.

Tokį neoklasikinį formuluočių atnaujinimą imta vadinti Heckscherio–Ohlino–Samuelsono (H–O) teorija, arba tarptauti-

nės prekybos modeliu, ir devintajame dešimtmetyje jis tapo tipine liberalia pozicija. Remiantis šia teorija tvirtinama, jog valstybės santykinį pranašumą lemia jos santykinis perteklius ir pats pelningiausias gamybos veiksnių – kapitalo, darbo, išteklių ir technologijų – derinys. Tiksliau kalbant, „šalis eksportuos (importuos) tas vartojamąsias prekes, kurių sukaupta per daug (per mažai)" (El-Agraa, 1983, p. 77). Vadinasi, šiuolaikinė prekybos teorija, palyginti su klasikine santykinio pranašumo teorija, tapo lankstesnė, dinamiškesnė ir išsamesnė.

Prekiaujant vienos šakos gaminiais, pavyzdžiui, gaminius keičiant į vartojamąsias prekes, minėtas H–O modelis ir toliaus yra pati tinkamiausia teorija. Todėl juo paranku naudotis gilinantis į Šiaurės–Pietų prekybą, bet vargu ar verta pasikliauti nagrinėjant industrinių šalių tarpusavio prekybą. Tyrinėjant šio tipo prekybą, reikėjo keisti daug esminių neoklasikinės teorijos teiginių ir kai kurių aiškinimų formuluotes (Krugman, 1981a). Mat H–O modelis pabrėžia atskirų veiksnių įtaką ir tobulos konkurencijos svarbą, o naujesnės teorijos, kaip antai „technologinio atotrūkio" ir prekės ciklo – technologijos reikšmę, masto ekonomiją ir santykinio pranašumo dinamiškumą (Deardorff, 1984, p. 493–499). Nors šių naujų teorijų čia nebandysime išsamiau aiškinti, vis dėlto reiktų aptarti kai kurių iš jų raidą ir reikšmę.

Bene svarbiausias pastarųjų metų prekybos teorijos raidos poslinkis yra mėginimas išsiaiškinti pokario laikais vykusios sparčios prekybos tarp tų pačių pramonės šakų plėtros priežastis, pavyzdžiui, išsivysčiusios šalys tuo pačiu metu importuoja kai kurių modelių automobilius ir eksportuoja kitų modelių[1]. Tokios teorijos, pirmiausia taikytinos Šiaurės–Šiaurės prekybai, pabrėžia mokymosi kreivės svarbą, atsižvelgia į masto ekonomiją ir skirtingus vartotojų poreikius. Taip pat nurodoma vis didesnė monopolijų arba netobulos konkurencijos reikšmė, būtinumas prekybos santykiams taikyti firmos bei pramoninės organizacijos teorijas bei vis didėjanti tarptautinės prekybos ir užsienio investicijų integracija.

Kitas jau minėtas glaudžiai susijęs poslinkis yra pastangos tyrinėti firmų prekybą įvairių šakų ir vienos šakos gaminiais, neperžengiančią vienos transnacionalinės korporacijos ribų ar vykstančią tarp kelių firmų, kurios bendradarbiauja kaip bendrosios įmonės arba pagal įvairių komponentų tiekimo subkontraktus.

[1] Linder (1961) yra klasikinis veikalas šia tema.

Teorijos, kurios atsižvelgė į tokią įvykių raidą, kartu atkreipė dėmesį į tarptautiniu mastu plintančias oligopolines korporacijas ir pastaraisiais dešimtmečiais internacionalizuojamą gamybą. Jose bandoma gvildenti transnacionalinių korporacijų strategiją, sujungiančią prekybą ir gamybą užsienyje – pasaulinės gamybos procesus.

Neseniai suformuota strateginės prekybos politikos samprata kelia kur kas daugiau svarstymų. Ši teorija grindžiama teiginiu, jog glaudžiai tarpusavy priklausomame pasauliniame ūkyje, kurį sudaro oligopolinės korporacijos ir konkuruojančios valstybės, pastarosios gali, bent teoriškai, vykdyti politiką, siekiančią, kad pelnas atitektų ne užsienio, o nacionalinėms korporacijoms. Racionaliu šios teorijos grūdu laikytinas bandymas liberaliąją prekybos teoriją sutaikyti su nacionalistine. Ši ir kitos prekybos teorijos bei nauji prekybos modeliai reikšmingi tuo, kad mėginama paaiškinti tai, ką aptarsime šiame ir šeštajame skyriuose.

Anot Paulo Krugmano, šių naujų teorijų esmė ta, kad „prekybos teorija yra tarptautinės pramoninės organizacijos tyrinėjimas“ (Krugman, 1981a, p. 22). Jos esmė – didėjanti oligopolinių korporacijų reikšmė tarptautinės prekybos ir užsienio investicijų srityse, naudojantis privalumais, kuriuos teikia didėjanti apyvarta, įgyjamas patyrimas ir barjerai naujiems konkurentams. Aptardami strateginę prekybos politiką, turime atkreipti dėmesį, kad panašių procesų ankstesniais šio amžiaus dešimtmečiais buvo ir pačiuose *nacionaliniuose ūkiuose*. Tuo tarpu dabar pasaulinių rinkų ir tarptautinės gamybos integracija vyksta pasaulyje, kurį sudaro tarpusavyje konkuruojančios valstybės. Šios tarpusavy vis labiau susijusių šalių pasaulio ūkio esminis skirtumas yra tas, kad, konkuruodamos su užsienio firmomis, atskiros korporacijos gali įgyti konkurencinį pranašumą dėl to, jog jų produkcija paklausi plačioje vidaus rinkoje, jos gauna vyriausybės subsidijų, pirmiausia skirtų tyrinėjimas ir plėtrai, jos apsaugomos protekcionistine politika. Taip naujoviškai derindamos tarptautinę tarpusavio priklausomybę ir nacionalinių firmų interesus, valstybės įgyja galimybę laikytis jų pačių transnacionalinėms korporacijoms parankios politikos.

Labai ženklūs skirtumai tarp tradicinės prekybos teorijos ir šio, naujesnio, požiūrio. Teorija, kurios ištakos – nuo Ricardo iki Heckscherio–Ohlino, svarbiausia laikė tarpšakinę prekybą, o naujesnės teorijos daugiausia nagrinėja prekybą vienos pramonės

šakos gaminiais, firmų vidaus ir tarpusavio gaminių prekybą. Pagal klasikinę ir neoklasikinę teorijas, darbas ir kapitalas yra nejudrūs, santykinis pranašumas — statiškas ir keičiamasi tik gatavais gaminiais. Kita vertus, šios naujesnės teorijos bando aiškinti pasaulį, kuriame kapitalas labai judrus, o produkcijos mainai vyksta kiekviename gamybos proceso etape, pradedant technologijos žiniomis, pusfabrikačiais, gaminių komponentais ir baigiant gatava produkcija. Ne mažiau svarbu ir tai, jog naujesnės teorijos nuo senesnių skiriasi tuo, jog nebeignoruoja tiesioginių užsienio investicijų ir gamybos užsienyje, ją ir užsienio prekybą laiko sudėtinėmis transnacionalinių korporacijų strategijos dalimis. Glaustai apibūdindamas tradicinę teoriją, ekonomistas Frenkas Grahamas teigė, jog firmos tarpusavy prekiauja nepriklausomai nuo jų išsidėstymo. Naujose teorijose bandoma labiau atsižvelgti į tai, kad prekybiniai santykiai klostosi tarp skirtingų nacionalinių firmų ir vyksta pasaulyje, kuriame valstybė daug aktyvesnė negu anksčiau.

Tarptautinę prekybą vertinant iš pramoninės organizacijos pozicijų galima paaiškinti tris pagrindinius pokario laikų tarptautinės prekybos faktus[2]. Pirmiausia išryškėja, kodėl tarpusavy daugiausia prekiavo išsivysčiusios, panašią pramonės struktūrą turinčios šalys. Daugiau kaip 60 procentų jų prekybos apimties sudarė šių šalių tarpusavio prekyba. Antra, paaiškinamos polinkio į prekybą tų pačių šakų gaminiais, t.y. keitimosi panašiais gaminiais, ištakos, taip pat transnacionalinių firmų ekspansija į tokias užsienio pramonės šakas, kaip automobilių, ilgalaikių vartojamųjų reikmenų ir mašinų įrangos gamybą. Trečia, paaiškėja, kodėl, prekiaujant tų pačių šakų gaminiais, juos buvo lengviau paskirstyti, sumažėjo konfliktų. Nepasitvirtino tradicinės prekybos teorijos išvados: parduodant vis daugiau kurios nors vienos pramonės šakos produkcijos, yra pavojus, kad gali žlugti ištisos šakos. Užtat firmos perėjo prie specializuotos produkcijos gamybos ir iki minimumo sumažino prekybos poveikį darbininkams. Tačiau paaiškėjo, kad, iškilus Japonijai ir kitoms naujoms industrinėms šalims, susidarė nauja padėtis. Pavyzdžiui, sparti Azijos pramonės pažanga sukėlė grėsmę ištisoms Amerikos elektronikos pramonės šakoms, o praeityje, kai teko konkuruoti tik su

[2] Tokią prekybos teorijos plėtrą glaustai ir puikiai apibūdina Krugmanas (1981a).

Japonija, nuostolių patyrė tik vartojamųjų elektronikos gaminių pošakis. Susidūrusios su tokiais pokyčiais, daugelis išsivysčiusių šalių labai sunerimo, ar pavyks realizuoti produkciją, ėmė vis dažniau naudoti protekcionizmo politiką[3].

Tokią įvykių raidą sąlygojo svarbus santykinio pranašumo sampratos pokytis. Šis pagrindinis liberaliosios prekybos teorijos principas, bent jo paprastesnės formuluotės, iš dalies neteko savo svarbos ir juo remiantis buvo sunkiau numatyti, kaip klostysis įvykiai (Corden, 1984a). Prekybos vienos šakos gaminiais ir sparčiai plintančių technologijų pasaulyje prekybos modelius sunku aiškinti remiantis gamybos veiksnių intensyvumu ir gausa. Santykinis pranašumas dabar laikomas dinamišku, manoma, kad jį nulemia korporacijų ir valstybės politika. Pakitus santykinio pranašumo statusui, sumažėjo diskusijos dėl laisvosios prekybos svarba. Vienas autoritetingas specialistas, Harry Johnsonas, argumentuotai gindamas laisvąją prekybą, šią dviprasmišką padėtį apibendrino taip:

„laisvosios prekybos reikalas, taip dogmatiškai gintas praeityje, šiuolaikinėje prekybos teorijoje laikomas labai kvalifikuotai parengtu projektu, kurio įgyvendinimas priklauso nuo to, ar pavyks išsaugoti tarptautinės monetarinės sistemos stabilumą, ar vidaus valiuta išreikštos sąnaudos ir kainos bus gerai suderintos su alternatyviomis žmonių socialines galimybes atitinkančiomis kainomis, ar visuomenei bus priimtinas tokių veiksnių sąlygojamas pelno perpaskirstymas ir į pajamas nukreipta socialinė politika, ar bus tarptautinis poreikis pervesti pinigus iš vienos šalies į kitą“ (cit.: Cooper, 1970, p. 438–439).

Įvairūs šiuolaikinio pasaulio prekybos srautai ir juos aiškinančių teorijų gausa nulemia išvadą, kad nėra vienos teorijos, tinkamos aiškinti „*visų* produktų ir *visų* laikų tarptautinę prekybą“ (El-Agraa, 1983, p. 85). Išdava buvo ta, kad bendrą ir vieningą prekybos teoriją pakeitė daug specifinių skirtingų prekybos santykių tipų aiškinimų. Netgi vieningai teorijai artimiausias H–O modelis labiausiai tinka Šiaurės–Pietų prekybai. Tačiau, nepaisant teorinių skirtumų, ekonomistai liberalai ir toliau lieka ištikimi tokiems pagrindiniams dalykams, kaip *laisvosios prekybos* abipusė nauda, santykiniu pranašumu grindžiama specializacija ir teritorinio darbo padalijimo pasaulyje privalumai (Condliffe,

[3] Vėliau bus aptarta Stolperio–Samuelsono teorija ir jos galimos pasekmės ekonominio protekcionizmo plėtrai.

1950, p. 160–161). Ir liberalios teorijos klasikai, ir dabartiniai teoretikai pritaria laisvosios prekybos doktrinai.

Tačiau liberalų teiginiai yra atsargesni ir laisvosios prekybos politikos jie neberekomenduoja kaip geriausios visų laikų politikos. Jie sutinka, kad tam tikromis aplinkybėmis laisvoji prekyba gali būti išties žalinga. Taip pat pripažįsta, jog didžiosios šalys ir monopolistai gali pasinaudoti savo padėtimi ir nustatyti optimalius tarifus (Corden, 1984a, p. 82–86). Valstybės irgi gali gerinti prekybos sąlygas, naudodamosi „veiksmingais tarifais", tai yra manipuliuodamos žaliavų ir gatavų prekių tarifų dydžiais (Scammell, 1983, p. 166–168). Tačiau, nepaisydami šių ir kitų įspėjimų, liberalieji teoretikai yra įsitikinę, kad ekonomikos specializacija ir laisvoji prekyba kelia individualią ir tarptautinę gerovę[4].

Nereikia užmiršti ir to, ko liberalioji prekybos teorija *netvirtina*. Liberalai neteigia, kad iš laisvosios prekybos kiekvienas būtinai išloš. Bent greitai ir nesilaikant tinkamos politikos to tikrai nebus. Bet užtat yra ir potencialių laimėjimų. Ilgainiui gyventi pasaulyje bus geriau ir kiekvienas tai pajus, jei bus laikomasi gamybos specializacijos politikos, grindžiamos santykiniu pranašumu. Be to, liberalioji prekybos teorija neįrodinėja, kad kiekvienas, netgi besilaikantis tinkamos politikos, tiek pat laimės. Tačiau manoma, kad išloš absoliučiai kiekvienas, nors apsukresniems ir labiau gamtos apdovanotiems teks santykinai daugiau negu kitiems. Laisvosios prekybos argumentai grindžiami ne lygybe ir lygiu paskirstymu, bet efektyviai naudojamais ir gausinamais pasaulio turtais. Tačiau kad skirstymas būtų vertinamas tiksliai, pravartu žinoti, jog nacionalistinei teorijai liberalus požiūris į šį klausimą nepriimtinas.

Laisvąją prekybą liberalai laiko geriausia politika, nes gamybos specializacija bei tarptautinis darbo pasidalijimas didina individualų darbo našumą, ir todėl sukaupiama daugiau nacionalinio, taip pat pasaulinio turto. Be to, laisvoji prekyba didina vartojimo galimybes. Liberalai mano, kad vienintelis eksporto tikslas – atsiskaityti už importą (Blackhurstas, Marianas ir Tumliris nurodo daugelį prekybos privalumų, 1977, p. 25–29). Jei ekonominiai barjerai trukdo prekiauti ir užkerta kelią neva vi-

[4] Nors atrodo, kad galimybė taikyti optimalius tarifus ir prekybos sąlygas su komercinės politikos nustatymu susijusi mažai, tačiau šalyje labai svarbu kontroliuoti nedarbo lygį (Beenstock, 1983, p. 224).

suomenei žalingam ir nereikalingam importui, liberalų siūlomas „pirmas ir geriausias" būdas šiai problemai spręsti yra ne tiek pastangos riboti prekybą, kiek šalinti minėtus barjerus. Jeigu tai neįmanoma, padėčiai taisyti pasitelkiamas kitas geras būdas – subsidijos ir mokesčiai (Corden, 1974). Tenka pasikliauti tarifais, įgalinančiais bent išsaugoti kainų mechanizmą. Jei prireikia netarifinių apribojimų, jie turėtų būti suprantami, aiškūs ir pripažinti. Baigiantis šiam amžiui tampa akivaizdu, kad valstybės, rinkdamosi joms parankią politiką, deja, nepaiso tokių perspėjimų ir vis labiau remiasi nacionalistiniu prekybos santykių traktavimu.

Nacionalistinė tarptautinės prekybos teorija

Ekonomistai nacionalistai pabrėžia, kad prekyba yra naudinga atskiroms grupėms bei valstybėms, ir palankiai vertina ekonominį protekcionizmą bei valstybinę tarptautinės prekybos kontrolę. Apibūdindami kritines jų pastabas dėl liberaliosios prekybos teorijos, šias galime skirstyti į tris plačias kategorijas: 1. galimas laisvosios prekybos poveikis ekonominiam vystymuisi ir tarptautiniam darbo pasidalijimui; 2. labiau santykinė, o ne absoliuti nauda (prekybos poveikis turto paskirstymui) ir 3. poveikis nacionaliniam savarankiškumui ir vidaus gerovei (Blackhurst, Marion ir Tumlir, p. 29–42).

Nors ekonominio nacionalizmo šaknų aptinkama dar XVII–XVIII amžiaus merkantilistų veikaluose, 1791 metais Alexanderis Hamiltonas JAV Atstovų rūmams pateiktame *Pranešime fabrikatų tema* jau yra intelektualinių daigų, iš kurių vėliau išaugo šiuolaikinį ekonominį protekcionizmą maitinančios šaknys (Hamilton, 1928 [1791]). Naujiems laikams pritaikęs XVIII amžiaus merkantilistų tezę, Hamiltonas sukūrė dinamišką ekonominio vystymosi teoriją, grindžiamą tuo, jog pramoninė gamyba esanti pranašesnė už žemės ūkį. Jis išdėstė tai, ką šiandien galėtume pavadinti ekonominio vystymosi „importo pakaito" strategija: „Ne tik šalies gerovė, bet ir nepriklausomybė bei saugumas yra materialiai susiję su gamybos klestėjimu. Kiekvienai šių didelių tikslų siekiančiai šaliai privalu apsirūpinti visomis pagrindinėmis nacionalinei paklausai tenkinti reikalingomis priemonėmis. Jas sudaro pragyvenimo ir gynybos priemonės, būstas ir rūbai" (ten pat, p. 284). Pirmiausia Hamiltonas, paskui ir kiti nacionalistai

tvirtino, kad valstybės politika turėtų sutelkti dėmesį į ekonominės veiklos išdėstymą.

Hamiltonas, pirmosios kolonijos, sukilusios prieš Europos imperialistinę sistemą, teoretiko, idėjas verta aptarti išsamiau. Pagal Hamiltoną ir vėlesnius ekonominio nacionalizmo teoretikus, remdamosi tuo, kas dabar vadinama „industrine politika", valstybės gali keisti pagrindinius savo ekonomikos bruožus ir kartu savo tarptautiniame ūkyje užimamą padėtį. Kad būtų sparčiau plėtojamos vienos ar kitos pramonės šakos, kai kurių labiau išsivysčiusių šalių ūkių gamybos priemones galima būtų perkelti į kitas valstybes. Hamiltonas tvirtino, jog tam, kad pasaulis būtų sparčiau industrializuojamas, turėtų būti skatinama darbo jėgos, ypač kvalifikuotos, migracija. Valstybei taip pat reiktų remti užsienio kapitalo importą ir sukurti bankininkystę, ūkiams teikiančią investicijas. Trumpai kalbant, Hamiltono *Pranešime* pateikta dinamiška santykinio pranašumo teorija, pagrįsta vyriausybės ekonominio vystymo politika.

Kaip ir ankstesni merkantilistai, nacionalinę galią Hamiltonas sutapatino su pramonės gamybos plėtra ir manė, kad ekonomika turėtų tarnauti pagrindiniam uždaviniui – stiprinti valstybę. Nors jo protekcionistinių idėjų Amerikoje kaip reikiant įgyvendinti buvo neįmanoma tol, kol sparčiai industrializuojama Šiaurė nelaimėjo pilietinio karo, šalies viduje ir užsienyje jos buvo labai įtakingos. Besivystančios valstybės, pabrėžiančios protekcionizmo, industrializmo ir ekonomikos kontrolės svarbą, skolingos Hamiltono ekonominės plėtros teorijai labiau, nei priimta manyti.

XIX amžiuje didžiausias Hamiltono idėjų poveikis buvo jaučiamas Vokietijoje, kur Johannas Fichte ir Georgas Hegelis jau anksčiau joms buvo pakloję intelektualinius pamatus. Daugelį metų Jungtinėse Valstijose gyvenęs Friedrichas Listas vokiečius supažindino su Hamiltono požiūriu. Wilhelmo Roscherio, Gustavo Schmollerio ir kitų padedamas, Vokietijos istorijos mokyklos veiklą Listas padėjo grįsti ekonomine analize. Vokietijoje, kurios tradicinės pramonės šakos susidūrė su pigių importinių britų prekių antplūdžiu, dirva šios mokyklos idėjoms jau buvo išpurenta. Įnirtingi ir sistemingi šios mokyklos atstovų išpuoliai prieš liberalizmą labai veikė Vokietijos ir viso pasaulio ūkio plėtrą.

Didelio atgarsio sulaukusiame veikale *Nacionalinė politinės ekonomijos sistema (National System of Political Economy)*

(1904 [1841]) Listas tvirtino, kad Didžiosios Britanijos ekonomistų klasikų laisvosios prekybos teorijos esančios stipriųjų ekonominė politika. Nebuvo jokio „natūralaus" ar nekintančio darbo pasidalijimo, pagrįsto santykinio pranašumo dėsniu. Darbo pasidalijimas – tiesiog istorinė situacija, susidariusi dėl ankstesnių politinės ir ekonominės valdžios veiksmų. Britai, – teigė Listas, – valstybės galią iš tikrųjų naudoja ką tik atsiradusiai savo pramonei ginti nuo užsienio konkurencijos. Priešo galiai pakirsti nevengta net karo veiksmų. O laisvosios prekybos rėmėjais britai tapo tik tuomet, kai technologijos ir pramonės gamybos srityse pranoko varžovus (Condliffe, 1950, p. 71).

Listo manymu, britai, laisvąją prekybą naudodami tam, kad niekas netrukdytų veržtis į užsienio rinkas, tiesiog siekė savo nacionalinių tikslų. Britų remiamą, pagal dabartinę terminologiją, „pasaulinių ūkių tarpusavio priklausomybę" jis laikė kita savanaudiškų Didžiosios Britanijos interesų apraiška ir manė, kad ekonomistų liberalų palaikomą išties kosmopolitinį pasaulinį ūkį įmanoma sukurti tik tuo atveju, jei kitų valstybių pramonės pajėgumas susilygintų su Didžiosios Britanijos industrine galia. Listas ir kiti Vokietijos ekonominiai nacionalistai buvo politinio šalies suvienijimo šalininkai, skatino geležinkelių plėtrą, kuri vienytų šalį, pritarė nuomonei dėl aukštų tarifinių barjerų, padedančių ekonomiškai vienyti šalį, ginti jos pramonės plėtrą ir šitaip sukurti galingą Vokietijos valstybę.

Manoma, kad Vokietijoje sėkmingai įgyvendintas protekcionizmas ir didėjanti valstybės svarba industrializavimo raidoje patvirtino ekonominio nacionalizmo teorijų teiginius. Kaip nurodyta klasikiniame Thorsteino Vebleno darbe *Imperinė Vokietija ir industrinė revoliucija (Imperial Germany and the Industrial Revolution)* (1939), vokiečių visuomenė pirmoji ėmėsi nuosekliai įgyvendinti industrinę politiką ir moksliškai plėtoti ūkį. XIX amžiaus pabaigoje sparčiai ėmusi klestėti Vokietija ir jos stiprėjanti karinė galia buvo pavyzdys kitoms visuomenėms. Kaip iš pradžių atrodė, Didžiosios Britanijos ekonominė sėkmė įtvirtino teigiamas liberalizmo ypatybes, o tai, kas padaryta Vokietijoje, ekonominio nacionalizmo doktriną įteisino kaip prekybos politikos ir ekonominio vystymosi kelrodį.

XX amžiaus pabaigoje ekonominio nacionalizmo šalininkai vėl meta iššūkį liberaliai prielaidai, kad santykinis pranašumas esąs santykinai statiškas. Jie tvirtina, kad santykinio pranašumo dėsnis pirmiausia racionalizuoja pasaulyje nusistovėjusį darbo pa-

sidalijimą ir propaguoja tokią prekybos politiką, kuri skatintų savo šalies pramonės plėtrą ar stabilizavimą. Viena vertus, nacionalistų akcentuojamo industrializavimo pastangos mažiau išsivysčiusiose šalyse buvo sutelktos į „importo pakeitimo" vystymosi strategiją. Kita vertus, kai kurios išsivysčiusios šalys, reaguodamos į stulbinančius Japonijos ekonomikos pasiekimus šio amžiaus aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose, ėmė vykdyti į specifinių šakų skatinimą orientuotą industrinę politiką. Šios nacionalistinės tendencijos bus įvertintos vėliau.

Ekonomistai liberalai pabrėžia, kad laisvosios prekybos tvarka naudinga visoms šalims, o XIX amžiaus ekonomistai nacionalistai ir jų pasekėjai XX amžiuje nurodo tarptautinės prekybos teikiamos naudos pasiskirstymą. Nacionalistai pažymi, kad laisvosios prekybos pasaulyje jos sąlygos yra itin palankios labiausiai industrializuotoms šalims. Vokietijos istorijos mokykla tvirtino, kad Didžioji Britanija protekcionizmo politikos laikėsi tol, kol šalies pramonė taip sustiprėjo, kad pranoko bet kurią kitą valstybę, kol išryškėjo jos techninis gamybos procesų ir gatavos produkcijos pranašumas, Didžiąją Britaniją įgalinęs, palyginti su technologiškai atsilikusių gaminių, maisto produktų ir žaliavų eksportuotojais, naudotis palankiausiomis prekybos sąlygomis.

Ekonomistai nacionalistai taip pat yra įsitikinę, kad laisvoji prekyba riboja nacionalinį savarankiškumą ir valstybinę kontrolę ūkio, veikiamo nestabilios pasaulinės rinkos ir jos pokyčių bei išnaudojamo kitų galingesnių ūkių. Jie tvirtina, jog labiau specializuojantis, ypač vartojamųjų reikmenų eksporto srityje, ūkis tampa nebe toks lankstus, pažeidžiamesnis nepalankiai susiklosčiusių įvykių, vidaus ūkis pajungiamas tarptautiniam, iškyla grėsmė vidaus pramonei, sąlygojančiai nacionalinį saugumą, nuolatines darbo vietas ir kitas vertybes. Nors tokie argumentai dažnai pateikiami dangstant atskirų grupių ar pramonės šakų interesus, jie yra svarbūs, formuojant visų šalių nacionalinę ekonominę politiką.

Vokietijos istorijos mokyklos ekonomistai nacionalistai atkreipė dėmesį į tai, kokiu būdu glaudžiai tarpusavy susijusių pasaulio šalių ūkių raida veikia nacionalinį saugumą. Tuo tarpu XIX amžiaus liberalai įrodinėjo, kad anksčiau žmonės niekada neturėjo palyginti ramaus ir pasiturinčio gyvenimo. Išplitusi prekyba, užsienio investicijų srautas ir veiksminga tarptautinė monetarinė sistema buvo požymiai, rodantys, kad prasideda laiko-

tarpis ekonominio augimo, iš Didžiosios Britanijos plintančio visoje sistemoje. Atrodo, jog nei prieš tai, nei paskui kosmopolitinių interesų niekas taip gerai nesusiejo su nacionaliniais pasaulyje vyraujančios valstybės interesais, kaip *Pax Britannica*. Nacionalistai pabrėžė, kad dėl to iš tikrųjų visi laimi, tik vieni daugiau, o kiti mažiau. Pasaulyje plintant visuotinei tarpusavio priklausomybei, atsirado naujų grėsmės nacionaliniam saugumui formų, ekonominį vystymąsi lydėjo nauji tarptautinių konfliktų pavojai.

Laisvosios prekybos ir ekonominio protekcionizmo priešprieša

Nuo 1850 metų vis labiau intensyvėjant tarptautinei prekybai ir šalių tarpusavio priklausomybei, stiprėjo polemika tarp laisvosios prekybos šalininkų ir jų kritikų nacionalistų. Ta diskusija buvo susijusi su tarptautinės prekybos poveikiu vidaus gerovei ir pramonės plėtrai, didėjančios pasaulio šalių tarpusavio priklausomybės ekonominiais ir politiniais padariniais, vyriausybės politikos bei korporacijų įtaka teikiant lengvatas, taip pat kitais svarbiais klausimais. Deja, dauguma jų buvo mažai tyrinėti ir iškilo rimtų problemų, kaip patikrinti prekybos teorijas. Kaip pažymėjo vienas autoritetingas specialistas, dėl prekybos ir jos padarinių susitarti sunku todėl, kad daugelis siūlymų niekad nebuvo išbandyti (Dixit, 1983, p. 80). O iš tikrųjų tokie klausimai gali taip ir likti neišspręsti, nes abu požiūriai grindžiami perdėm skirtingomis prielaidomis bei tikslais.

Priešprieša tarp laisvosios prekybos bei protekcionizmo yra ekonomistų liberalų ir ekonomistų nacionalistų konflikto kertinis akmuo. Tačiau įvairiais istoriniais laikotarpiais šios polemikos formos skyrėsi: besikurianti pramonė šaukėsi protekcionizmo užtarimo, buvo diskutuojama dėl tarptautinio specializavimosi privalumų bei kaštų ir „atgyvenusios“ ar „vėl besikuriančios“ (nežinome, kaip geriau pasakyti) pramonės bėdų (Dixit, 1986, p. 5). Nors šie trys polemikos objektai vienas su kitu susiję, kiekvieną jų mėginsime aptarti atskirai.

Liberalų manymu, istoriniai faktai patvirtina, jog laisvosios prekybos politika už protekcionizmą yra pranašesnė. Jie nurodo, jog po 1848 metų Didžioji Britanija varžovus pralenkė dėl to, kad laikėsi laisvosios prekybos politikos. O Prancūzija, kurios

pramonė XVIII amžiuje pirmavo, atsiliko, nes labai rėmėsi protekcionizmu ir šitaip sužlugdė pramonę (Kindleberger, 1978b, 3 sk.). Kita vertus, nacionalistai pažymi, jog, kovodama su ekonominiais varžovais, Didžioji Britanija naudojo jėgą, o prie laisvosios prekybos perėjo tik tuomet, kai, dengiama protekcionizmo skydo, jos pramonė toli pažengė. Vokietijos pramonė taip pat buvo ginama nuo vadinamojo laisvosios prekybos imperializmo, tai yra britų pastangų užsienio investicijų srautą nukreipti ten, kur nėra konkurencingų pramoninių varžovų (Semmel, 1970)[5]. Pirmaujantis įgyja tiek pranašumų, – teigia nacionalistai, – kad industrializuojant šalį būtina ginti jos besikuriančią pramonę.

Liberalų ir nacionalistų požiūriai į svarbą, teikiamą ką tik atsiradusiai pramonei, iš esmės sutampa (Corden, 1974, 9 sk.). Abi šalys pripažįsta, jog industrializuotas šalies ūkis daugeliu atžvilgių gali būti pranašesnis už neindustrializuotą. Dėl to pastarajam labai sunku kurti savo pramonę. Johno Stuarto Millio žodžiais tariant, „šalis gali neturėti jokio natūralaus pranašumo ar trūkumo, o tik tuo metu pirmauti dėl išsiugdytų įgūdžių ir patirties. Šalis, kuriai tų įgūdžių ir patirties dar reikia įgyti, kitais atžvilgiais gamybai gali būti tinkamesnė, negu šalys, kurios tuo vertėsi anksčiau“ (Mill, 1970 [1848], p. 283–284).

Tačiau liberalai ir nacionalistai iš esmės nesutaria dėl specifinės paskirties protekcionizmo, ginančio besikuriančias pramonės šakas. Liberalų požiūriu, protekcionizmas tėra eksperimentas, padedantis išsiaiškinti, ar toje pramonės šakoje šalis turi natūralų pranašumą. Pasak Millio, „labai svarbu, kad apsauga apsiribotų šakomis, kurios po kiek laiko pačios bėdas įveiks. Vidaus gamintojai neturėtų tikėtis, kad jie bus ginami ir paskui, kai jau bus visiškai aišku, ką jie patys sugeba“ (Mill, 1970 [1848], p. 284). Protekcionizmą liberalai geriausiu atveju laiko nors ir naudinga, tačiau laikina priemone, padedančia laisvąją prekybą tik pradėti.

Kita vertus, ekonomistai nacionalistai protekcionizmą linkę vertinti kaip savaiminį tikslą. Jiems bent artimiausiu metu svarbiausia ne verstis laisvąją prekyba ir krautis turtus, bet stiprinti valstybę ir pramoninę galią. Svarbiausias daugelio besivystančių

[5] Gallagherio ir Robinsono (1953) suformuluotos *laisvosios prekybos imperializmo* sampratos esmė yra ta, kad laisvoji prekyba yra dar viena ekonominio imperializmo forma.

šalių nacionalinės politikos tikslas yra jas industrializuoti, o pagrindinė muitų tarifų paskirtis – stiprinti atskiras pramonės šakas nekreipiant dėmesio į tokios veiklos ekonominį tikslingumą.

Ekonomistų nacionalistų manymu, pramonė pranašesnė už žemės ūkį ir vartojamųjų reikmenų gamybą. Pramonė vertintina ne tik dėl to, kad pagamina pačią didžiausią nacionalinio produkto dalį, bet ir jos nulemtų reikšmingų antrinių pasekmių, išoriniu požiūriu teigiamų ypatybių ir „grįžtamojo ryšio" ar vienkartinės naudos, kurie skatina viso ūkio augimą ir spartina bendrą ekonomikos raidą (Cornwall, 1977). Industrializavimo įtaka darbo jėgos kokybei, verslininkystei ir bendroms visuomenės narių pasirinkimo galimybėms daro jį pagrįstu tikslu.

Polemizuodami su protekcionistiniais nacionalistų teiginiais, liberalai tvirtina, jog kiekvienos šalies ūkis, palyginti su kitais, turi kokių nors pranašumų, todėl baimintis laisvosios prekybos neturėtų. Visiems bus naudos, jei kiekvienas darys tai, ką sugeba geriausiai, nepriklausomai nuo veiklos pobūdžio. Taigi Krugmanas, iš anksto numatęs nacionalistų norą prekiauti atskirų šakų pagamintais reikmenimis ir prekybai taikyti pramonės gamybos organizacijos teoriją, kad tokiu atveju jiems bus dar parankiau ir lengviau griebtis protekcionizmo, pradėjo ginti požiūrį, kad pačiai rinkai turėtų būti leidžiama numatyti tarptautinio specializavimo kryptį ir prekybos modelius:

„Bet kas ir ką gamina? Ar galime ką nors pasakyti apie prekybos kryptį? Matyt, ne: atmetę santykinį pranašumą, esame priversti atsakyti į klausimą, kaip eksportuoti tai, kas yra neapibrėžtas dalykas. Kaip ten bebūtų, tai neturi reikšmės. Kad iš prekybos būtų naudos, didžiai reikšmingas kitas dalykas – šalys turi specializuotis ir gaminti skirtingus produktus. Nesvarbu, ar Vokietija gamina didelius šaldytuvus, o Prancūzija – mažus, arba atvirkščiai. Svarbu, kad jos abi negamintų tokių pat šaldytuvų" (Krugman, 1981a, p. 10).

Tačiau nacionalistams didžiausią reikšmę turi tai, kas ką gamina. Jiems labiausiai rūpi, kad tarptautinė ekonominė veikla būtų organizuota taip, jog, jų supratimu, būtų tinkamiausia savo šalies politinei padėčiai ir viso ūkio plėtrai. Pasaulyje, kuriame santykinis pranašumas yra labai nepastovus, kuriame, kaip teigia Krugmanas (1981a, p. 19), „kitas įdomus dalykas yra tas, kad specializavimosi proceso išdavas gali nulemti pradinės sąlygos... Istorija irgi turi reikšmės. Šalis, kartą tapusi kurios nors pramonės šakos gaminių eksportuotoja, šią poziciją gali išsaugoti vien

dėl masto ekonomijos efekto. Priešingu atveju santykinis pranašumas bus prarastas.“ Nacionalistams, ginantiems besikuriančias pramonės šakas, tokia formuluotė labai paranki.

Protekcionistinę nacionalistų tradiciją ginti besikuriančias pramonės šakas pastaraisiais metais papildė strateginės prekybos politikos požiūris, kurį šiame skyriuje netrukus aptarsime. Su besikuriančia pramone susijęs protekcionizmas yra daugiau gynybinis, o strateginė prekybos politika iš esmės yra puolamoji. Jos pagrindinis šūkis – „Riboti importą skatinant eksportą“. Ribodamos kai kurių prekių įvežimą, naudodamosi vyriausybės subsidijomis ir vidaus paklausą reguliuodamos, kad pirmenybė būtų teikiama savo firmoms, vietos korporacijos gali išnaudoti masto ekonomiją ir įgyti kitų pranašumų, jas įgalinančių vyrauti pasaulinėse rinkose. Šiuolaikiniame intrašakinės prekybos pasaulyje riba, skirianti besikuriančių pramonės šakų apsaugą nuo strateginės prekybos politikos, yra labai neapibrėžta.

Neaišku, kuo baigsis diskusijos apie pramonės apsaugą. Kaip pažymėjo Listas ir šiuolaikiniai autoriai, ankstyvuoju industrializavimo laikotarpiu kiekviena šalis tam tikru būdu gynė savo pramonę. Dėl dabartinės prekybos teorijos raidos protekcionizmas įgijo naują ir tvirtesnį pagrindimą. Tačiau tuo remiantis dar negalima tvirtinti, kad protekcionizmas būtinai skatina gyvybingos pramonės struktūros vystymąsi. Iš tikrųjų jis dažnai aiškiai trukdė plėtoti efektyvią industrinę bazę, pavyzdžiui, į importo pakaitus orientuotos strategijos daugelyje mažiau išsivysčiusių šalių visiškai žlugo. Kaip rodo Europos aerobuso konsorciumo sunkumai, dar teks įrodyti, kad strateginė prekybos politika išties yra vertinga. Visa laisvosios prekybos ir protekcionizmo priešprieša rodo, kaip sunku spręsti tokias problemas.

Išnagrinėjus tik vieną besikuriančios pramonės apsaugos klausimą, galima daryti išvadą, kad ūkio augimą prekyba gali ir žlugdyti, ir skatinti (Gould, 1972, 4 sk.). Didelių išsivysčiusių šalių pramonės konkurencingumas, ką patvirtino istorinis Indijos namudinės tekstilės pramonės atvejis, gali tiesiog nušluoti atskiras mažiau išsivysčiusių šalių ekonomikos šakas. Bet kaip vėliau įrodė sparčiai industrializuojama Indija ir kitos naujos industrinės šalys, daugiau ir mažiau išsivysčiusių šalių tarpusavio prekyba gali būti svarbus pastarųjų ekonominės plėtros šaltinis. Viską galiausiai lemia tai, kaip besivystantys kraštai panaudoja jiems tarptautinės prekybos teikiamas galimybes.

Verta atkreipti dėmesį į tai, kad į prekybą ir protekcionizmą

nacionalistai žiūri trumparegiškai, akcentuodami tik laisvosios tarptautinės prekybos poveikį netolygiam gėrybių paskirstymui tarp šalių ir ignoruodami protekcionizmo įtaką gėrybių paskirstymui šalies viduje (H. Johnson, 1967). Protekcionizmo reikšmė yra ta, kad šalies vartotojų ir visos visuomenės pajamos paskirstomos taip, kad iš to laimėtų valstybės ginami gamintojai ir ji pati. Liberalai teisingai nurodo, kad protekcionizmas sukuria ekonomines rentas, kurios atitenka minėtoms interesų grupėms[6]. Vadinasi, galima teigti, jog visuomenės gerovę ekonominis nacionalizmas aukoja atskirų grupių interesams. Tai yra valstybės sandėris su gamintojais. Dėl šios priežasties uoliausi protekcionizmo doktrinos šalininkai yra valstybės biurokratija ir vidaus gamintojai, atstovaujantys ginamų gamybos sričių interesams.

Tačiau rimtesnio dėmesio verta mintis, jog liberalai ir nacionalistai turi skirtingus tikslus bei politikos sėkmę vertina nevienodais matais. Prekybą ir protekcionizmą liberalai vertina vartotojo ir maksimalaus pasaulinio efektyvumo požiūriu. Nacionalistams svarbu tai, kas, jų manymu, atitinka gamintojo bei valstybės interesus.

Liberalai ir nacionalistai taip pat nesutaria dėl specializacijos privalumų ir kaštų. Dar Adamo Smitho ir vėlesniais laikais liberalai buvo įsitikinę, kad specializacija ir rinkos plėtimas nulemia didesnį gamybos efektyvumą ir spartesnį ekonomikos vystymąsi. Jie taip pat manė, kad ilgalaikė specializacijos ir laisvosios prekybos nauda yra svarbesnė už bet kokius su tuo susijusius kaštus, nes santykiniu pranašumu pagrįsta nacionalinio ūkio specializacija užtikrins maksimalią vidaus ir tarptautinę ekonominę gerovę. Ekonomistai nacionalistai, pabrėždami tarptautinės gamybos specializacijos ir didėjančios šalių tarpusavio priklausomybės kaštus, mano, kad dėl to teks atsisakyti nacionalinio suverenumo, o nacionalinė gerovė smuks dėl žalingo užsienio šalių plėtros poveikio.

---

[6] Rentą ekonomistai apibūdina kaip „lėšų savininko gaunamą pelną, viršijantį sumą, kurios būtų galima tikėtis renkantis kitą alternatyvų ir geriausią lėšų naudojimo būdą. Ekonominė renta įgalina už lėšas gauti daugiau, negu renkantis alternatyvius kaštus“ (Tollison, 1982, p. 577). Rentas „gauna tik savininkai lėšų, kurių negalima didinti sparčiai ir su mažomis sąnaudomis, jas naudojant tenkinti didėjančią paklausą prekių, kurių gamybai šios lėšos būtų panaudotos“ (Posner, 1977, p. 9). Žemė ir kvalifikacija – geri pavyzdžiai. Šiuolaikiniame pasaulyje rentą gali suteikti ar leisti iš jos pasipelnyti technologijos monopolija. Svarstant vadinamąją strateginę prekybos politiką šis faktas yra svarbiausias.

Šioje diskusijoje dėl specializacijos naudos ir kaštų išryškėjo svarbus dalykas – tarptautinėje prekyboje daugiausia dalyvauja šalies gynybą ir karinę galią lemiančios pramonės šakos (Condliffe, 1950, p. 799). Dar daugiau – kuriant naujas darbo vietas importui jautrių šakų įnašas dažnai yra didžiausias. Vadinasi, specializacija ir jos pokyčiai yra ypatingo nacionalinio rūpesčio klausimai.

Liberalų ir nacionalistų konfliktas dėl prieštaringų požiūrių į specializacijos privalumus ir kaštus iš dalies grindžiamas skirtingais ekonominiais ir politiniais tikslais, taip pat susijęs ir su skirtingu tarptautinių ekonominių santykių vertinimu. Liberalai tuos santykius laiko iš esmės darniais, o nacionalistai įsitikinę, kad konflikto išvengti nepavyks. Netrukus įrodysime, kad negalima pasikliauti viena prielaida. Ar ji ko nors verta, labai priklauso nuo to, kaip tam tikru laiku yra susiklosčiusios pasaulinės ekonominės ir politinės sąlygos. Tarptautinių ekonominių santykių darną ar sutrikimą sąlygoja sklandaus visų prekybos grandžių veikimo užtikrinimas, taip pat visų prekiaujančių šalių politiniai santykiai. Liberalioji prekyba klesti tuomet, kai jai vadovauja liberali hegemoninė galia arba prekyba grindžiama vyraujančių liberalių šalių susitarimu.

Kitas su laisvąja prekyba ir protekcionizmu susijęs prieštaravimas yra „atgyvenusios", ar smunkančios, pramonės argumentas. Jo esmė – atsilikimas turi savų privalumų, pirmauti ne taip jau lengva (Rostow, 1980). Kai naujos pramoninės šalys stengiasi pavyti anksčiau industrializuotus kraštus, jos naudojasi mažesnių atlyginimų, modernių ir efektyvių technologijų bei kitais privalumais (Gerschenkron, 1962). Todėl anksčiau industrializuotos šalies pramonę tenka ginti nuo agresyvios ir „neteisingos" rinkos naujoko taktikos. Liberalai atsisako remti nelabai produktyvias, smunkančias pramonės šakas, nenori bergždžiai eikvoti išteklių, kuriuos galima investuoti į perspektyvesnes ir sparčiau besivystančias šakas, o nacionalistai, gindami smunkančias šakas, griebiasi įvairiausių gudrybių. Viena iš jų yra įrodinėjimas, kad būtina ginti tokias pramonės šakas nacionalinio saugumo tikslais. Raginant išsaugoti darbo vietas, į kurias kėsinasi teisingumo nepaisantys užsienio konkurentai, apeliuojama į žmonių jausmus. Nors kai kada tokie argumentai gali būti pagrįsti, tikrasis protekcionizmo tikslas dažniausiai yra ginti greičiausiai galinčias žlugti, neefektyvias pramonės šakas.

Devintajame dešimtmetyje kai kurie ekonomistai, tarp jų ir

keli liberaliosios pakraipos šalininkai, bandė logiškai pagrįsti senos pramonės apsaugą, kuri papildo besikuriančios pramonės gynimo argumentavimą[7]. Jie tvirtina, kad sunkumų, paprastai tenkančių pirmaujančių daliai, pasaulyje padaugėjo dėl vis spartėjančių santykinio pranašumo pokyčių ir didėjančio išorinių sukrėtimų poveikio. Jie nurodo, kad 1973 metais keturgubai padidinus energetikos išteklių kainas, visų išsivysčiusių šalių sukaupti kapitaliniai fondai tapo atgyvena, ir staiga pasikeitė vartotojų poreikiai. Be to, žemas ekonominio išsivystymo lygis, ekonominiai vidaus apribojimai ir rinkos nesklandumai trukdė prisitaikyti prie sparčių ir plataus masto permainų, didino tokios veiklos kaštus. Nurodoma, kad prisitaikymo kaštai, kurių prireiktų senas atgyvenusias šakas pamažu keičiant naujomis, taip išaugo, jog prisitaikymo prie sparčių pokyčių išlaidos gautą naudą galbūt net viršytų. Dar daugiau – verslo investicijos gali ir neapsimokėti bei neduoti naudos, jei jų objektas sparčiai sensta, jei dėl intensyvios užsienio konkurencijos neįmanoma pasinaudoti investicijų verslui teikiamais privalumais. Tokiomis sąlygomis pramonė gali taip „giliai įstrigti į pokyčius ir prisitaikymą, kad pateks į panašią padėtį kaip besikurianti pramonė", pavyzdžiui, Amerikos automobilių gamyba (Whitman, 1981, p. 22).

Todėl valstybė privalėtų laikytis industrinės politikos, padedančios švelninti šalies ūkio patiriamas nepalankios išorinės raidos pasekmes.

Apibendrindami nurodysime, kad yra ekonomistų, tvirtinančių, jog prekybos liberalizavimas ir pramonės specializavimas prieįo ribą, kuomet ima mažėti pelnas, o tai sukelia laisvosios prekybos teikiamų privalumų bei kaštų santykio pokyčius. Nors tradicinė prekybos teorija teigia, kad prekybos privalumai ir specializacija visuomet viršys tam būtinus kaštus, jų santykinio pranašumo lygis keičiasi palyginti lėtai. Todėl vienų darbuotojų vietą nuolat užima kiti, o prisitaikymo kaštai nėra dideli. Tačiau XX amžiaus pabaigoje vykstantis prekybos liberalizavimas, auganti pasiūla ir santykinio pranašumo dinamiškumas labai išplėtė industrinių pokyčių mastą ir dėl to padidėjo prisitaikymo kaštai.

Kai kurie ekonomistai liberalai tvirtina, kad sunkiai numatomos įvykių raidos pasaulyje, kurio šalių vyriausybės nuolat

[7] Whitman (1981) išaiškino, kuo remiantis gintina „sena", arba brandi, pramonė.

kišasi į rinkos reikalus, yra nepaprastai rizikinga remtis specializacija, nukreipta į statišką santykinį pranašumą (Brainard ir Cooper, 1968). Kai ekonomika specializuota, visuomenės gerovė nebeatspari kenksmingam rinkos jėgų ir valstybės nekontroliuojamų politinių jėgų poveikiui. Anksčiau į tokią padėtį patekdavo tik žaliavų perdirbėjai, bet dabar šis pavojus vis labiau gresia ir pramonininkams. Vienas kitas teigia, kad vis didėjančio nepastovumo ir spartaus valiutų kursų kitimo būtų galima išvengti, jei šalis sukurtų tokį pramonės ir ją ginančių tarifų „portfelį", kuris padėtų mažinti specializacijos kaštus ir riziką. Pagrindinis industrinės politikos tikslas – pasirūpinti, kad valstybė visko nestatytų ant pramonės kortos ir užtikrintų optimalų užsienio prekybos lygį.

Apibendrinant pažymėtina, jog ekonomistai nacionalistai liberalią laisvosios prekybos doktriną kritikuoja už tai, kad ji yra naivi ir neįvertina, kiek prekybos sąlygas ir ją reguliuojančias taisykles nulemia jėgos naudojimas. Be to, doktrina yra statiška ir ignoruoja prisitaikymo kaštus, taip pat nepastovumo problemas, ypač jų neigiamą poveikį specializacijai. Nors liberaliojoje prekybos teorijoje yra nemažai trūkumų, vis dėlto išliekamąją vertę ji turi, jos negalima atmesti kaip vien stipriųjų interesus ginančio pramano. Nors iš prekybos daugiausia bent jau kurį laiką pelnosi stiprieji, dabartiniai Japonijos ir naujų industrinių šalių pavyzdžiai rodo, kad iš prekybos gali laimėti visi absoliučiai, o kai kurie – ir absoliučiai, ir santykinai. Įsidėmėtina, jog tuomet, kai pasaulis pasuko nacionalistinės prekybos politikos kryptimi, kaip kad atsitiko ketvirtajame dešimtmetyje, pralaimėjo visi. Kaip nurodė Smithas, geriausias argumentas laisvosios prekybos naudai yra tas, kad tarptautinis teritorinis darbo pasidalijimas teikia naudą visiems.

Ekonominė teorija, kaip ir galima tikėtis, neneigia, jog laisvoji prekyba turi ir privalumų, ir kaštų, kurie yra susiję. Kiekviena valstybė, formuodama prekybos politiką, privalo į tai atsižvelgti. Tačiau kol kas nėra nė vienos šalies, kuri būtų pasirinkusi vien laisvąją prekybą ar laikytųsi tik nacionalistinės politikos. Šių dviejų politikos krypčių derinį sąlygoja valstybės vidaus ūkio būklę ir pasauliniame ūkyje susiklosčiusios sąlygos. Aptariamų vidaus bei tarptautinių veiksnių sąveika nulėmė per du pastaruosius šimtmečius vykusią liberaliosios ir nacionalistinės prekybos tvarkos tarpusavio kaitą. Išanalizavus pokario metų liberaliosios prekybos tvarką, paaiškėjo, kad XX amžiaus pabaigoje vėl judama ekonominio nacionalizmo kryptimi.

Iki aštuntojo dešimtmečio pradžios pokario prekybos sistema vis liberalėjo. Paklusdamos Amerikos hegemoniškai galiai, pagrindinės prekiaujančios valstybės laikėsi liberaliosios prekybos politikos krypties. Santykinai sumažėjus Amerikos galiai ir nepalankiai susiklosčius ekonominėms sąlygoms, raidos kryptis pakito. Devintajam dešimtmečiui įpusėjus, ekonominis nacionalizmas tapo galinga prekybos santykių jėga. Šiam pokyčiui ir jo reikšmei įvertinti pirmiausia nagrinėsime GATT.

Bendrojo susitarimo dėl tarifų ir prekybos sistema

1948 metais įteisintas GATT buvo pokario laikais vykusių prekybos derybų įstatyminis pagrindas. Pagrindinis jo tikslas – siekti „laisvesnės ir teisingesnės prekybos" mažinant tarifus ir šalinant kitas kliūtis prekybai. GATT veikla buvo grindžiama trimis principais: 1. nediskriminacija, daugiašališkumas, didžiausio palankumo statuso taikymas visoms šalims narėms; 2. prekybos plėtojimas, šalinant kliūtis; 3. besąlyginis narių abipusiškumas. GATT tikslas yra nustatyti pasaulinį prekybos režimą, ar visuotines prekybos politikos taisykles (Whitman, 1977, p. 28).

Nuo pat šių principų įsigaliojimo neapsieita be svarbių išimčių, pavyzdžiui, taikytų, Britų tautų sandraugai, leidimo tartis dėl bendrų rinkų ar laisvosios prekybos zonų kūrimo galimybės, ir GATT XIX straipsnio (apsaugos taikymas). Šiomis išimtimis buvo atsižvelgta į ypatingus ekonominius tarpusavio santykius, šalys skatinamos nevengti ryžtingesnių veiksmų įgyvendinant visiškai laisvą prekybą. Nors Rytų bloko ir kai kurios mažiau išsivysčiusios šalys šio susitarimo nepasirašė ir jo principams nepritarė, o daugelis Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijai priklausančių šalių GATT'ui duotų įsipareigojimų nesilaikė, pagrindiniai jo principai buvo pokario metais vykusio pasaulinės prekybos liberalizavimo pagrindas (Whitman, 1977, p. 33–35).

Praktiškai taikydamos formuluotę, ketvirtajame skyriuje vadinamą „įtvirtinto liberalizmo kompromisu", šalys galėjo vykdyti įpareigojimus ir dalyvauti derybose dėl tarifų mažinimo, nekeldamos pavojaus vidaus ekonominiams tikslams. Tikslas, kurio buvo siekiama, – išvengti diskriminacijos, vadovautis daugiaša-

liais interesais, kartu neatsisakant nacionalinės prekybos apsaugos kontrolės (Ruggie, 1982, p. 396). Be to, GATT numatyta daug išimčių ir priemonių, padedančių apsisaugoti nuo žalos vidaus pramonei (Lipson, 1982, p. 426–427). Didesnio stabilumo garantija valstybes skatino laikytis prekybos liberalizavimo (Ruggie, 1982, p. 399).

Devintajame dešimtmetyje GATT daugiašališkumo ir nediskriminacijos principai, taip pat „įtvirtinto liberalizmo kompromisas" tapo įnirtingų išpuolių objektais. Daugelio šalių ir įtakos grupių manymu, dėl struktūrinių pasaulinio ūkio pokyčių susilpnėjo GATT'o ir jo principų teisinis pagrįstumas. Nauji reikalavimai iškėlė klausimą, ar GATT arba kitas jo funkcinis pakaitas gali ir toliau palaikyti liberaliosios prekybos režimą, o jeigu negali – kokia prekybos režimo forma ar formos galėtų pakeisti liberaliąją pokario prekybos tvarką.

Iššūkiai GATT'ui

Po Antrojo pasaulinio karo vykusios sėkmingos GATT narių derybos dėl prekybos sudarė sąlygas panaikinti daugybę tarifinių apribojimų ir nulėmė prekybos plėtrą visame pasaulyje. Daugelio pokario laikais GATT vestų derybų (1960–1962 metų Dillono raundas ir pats reikšmingiausias iš visų – 1962–1967 metų Kennedy pasekmė buvo ta, kad nuo 1950 iki 1975 metų industrinių šalių prekybos apimtis kasmet vidutiniškai padidėdavo 8 procentais, du kartus lenkdama bendrojo nacionalinio produkto augimą (4%) (Cline, 1983, p. 5). Plečiantis tarptautinei prekybos apimčiai, šalių ūkiai ėmė dėtis prie ekonominės tarpusavio priklausomybės sistemos, ir dėl to kai kurie apžvalgininkai pradėjo įrodinėti, kad glaudžiai integruota pasaulinė ekonomika yra neišvengiamas dalykas. Netrukus pradėjo keistis liberalizacijos ir ekonominio nacionalizmo jėgų pusiausvyra. Aštuntajam dešimtmečiui įpusėjus, prekybos liberalizacija pradėjo užleisti vietą ekonominiam nacionalizmui, ir prekybos augimas sulėtėjo.

Dar šeštajame dešimtmetyje kuriantis Europos Ekonominei Bendrijai prekybos liberalizacijos šalininkai buvo priversti pereiti prie gynybos. Iniciatyvos surengti Dillono raundą Jungtinės Valstijos ėmėsi todėl, kad išvengtų Bendrijos ir Bendros žemės ūkio politikos *(Common Agricultural Policy)* numatytų gamybos

subsidijų. Nuolaidų derinant atskirus paragrafus ar taktikos „punktas už punktą" rezultatai, deja, buvo menki. Kuomet pirmaisiais septintojo dešimtmečio metais sumažinti tarifai nebeatitiko pramonės šakų ir įtakos grupių interesų, paaiškėjo, kad reikia peržiūrėti tarifus (Scammell, 1983, p. 1972).

1967 metais pasibaigusiame Kennedy raunde imta taikyti naują derybų metodą. 60 tūkstančių pramoninių gaminių jis įgalino sumažinti muitų tarifus 35 procentais. Taip pat pasiektas antidempingo susitarimas, pasirūpinta, kad mažiau išsivysčiusios šalys nemokamai gautų maisto produktų. Tačiau trimis atžvilgiais šio raundo negalima laikyti sėkmingu: nenagrinėta vis aktualesnė netarifinių prekybos barjerų problema, specifinės mažiau išsivysčiusių šalių problemos ir prekybos žemės ūkio produktais klausimai (Scammell, 1983, p. 172). Nepaisant šių nesėkmių, Kennedy raunde pokario metais pasiektas prekybos liberalizacijos apogėjus. Vienas specialistas jį palygino su 1860 metais priimta Cobdeno sutartimi, kuri, kaip paaiškėjo vėliau, pasaulį pastatė prie „laisvosios prekybos slenksčio" (ten pat). Tačiau, kaip ir XIX amžiaus pabaigoje, toliau stiprėjo ekonominio nacionalizmo galia.

Devintojo dešimtmečio viduryje GATT režimas ir liberalioji pasaulinė prekyba iš esmės perėjo į gynybą. Kaip teigiama Ekonominių patarėjų tarybai pateiktoje *Prezidento 1985 metų ekonominės veiklos ataskaitoje*, „pasaulis ne tiek artėja prie visapusiškai laisvos prekybos, kiek nuo jos tolsta, pavyzdžiui, pagrindinėse industrinėse šalyse bendras muitais neapmokestinamų gaminių kiekis, palyginti su visa produkcija, nuo 30 procentų 1983 metais per paskesnius 3 metus sumažėjo iki 20 procentų" (1985, p. 114). Nors devintajame dešimtmetyje toliau didėjo bendroji pasaulinės prekybos vertė, protekcionizmo plėtra vis labiau atsiliepė pagrindinėms prekybos sistemos ypatybėms ir tarptautinei pramoninės gamybos lokacijai.

Lėtėjantis prekybos vystymasis ir ekonominio protekcionizmo atgimimas aiškintini keliais pagrindiniais aštuntojo dešimtmečio raidos bruožais: 1. pereita prie svyruojančiųjų valiutų kursų ir dėl to neišvengta neprognozuojamų kursų poslinkių; 2. 1973–1974 metų žiemą įvyko OPEC revoliucija ir nepaprastai pakilo pasaulinės energetikos išteklių kainos; 3. Japonija tapo dar aktyvesne konkurente; 4. į pasaulines rinkas įėjo labai konkurencingos naujos industrinės šalys; 5. Amerikos ūkis santy-

kinai smuko; 6. Europos Ekonominė Bendrija darėsi vis uždaresnė ir 7. prasidėjo pasaulinė stagfliacija. Dėl bendro tokios raidos poveikio prekybos liberalizacija sulėtėjo arba išvis sustojo.

1973–1974 ir 1979–1980 metais nepaprastai išaugusios energijos išteklių kainos labai atsiliepė pasaulinei prekybai. Viena iš pasekmių buvo ta, kad energetika tapo daug svarbesniu dolerio verte matuojamos pasaulinės prekybos veiksniu ir iš dalies nulėmė šios vertės tolesnį kilimą. Šis pokytis taip pat sąlygojo aktyvesnę energijos išteklius importuojančių valstybių konkurenciją dėl padėties eksporto rinkose. Kad galėtų finansuoti išteklių importą, daugelis besivystančių šalių dėl išaugusių išteklių kainų buvo priverstos klimpti į skolas. Pigią energiją naudojęs pasaulinės pramonės „fabrikas" staiga tapo visiškai neefektyvus, ir todėl iškilo labai opi prisitaikymo problema. Be to, kylančių kainų pasekmė buvo infliacija, 1973–1974 metais sudariusi maždaug 2 procentus pasaulinio bendrojo produkto. Infliacijos poveikis tarptautiniam ūkiui buvo dvejopas ir prieštaringas. Kadangi nafta – degalai ir pramonės žaliavos – šiuolaikiniame ūkyje yra svarbiausia, šis poveikis pirmiausia sąlygojo labai didelę infliaciją. Antra vertus, pakilusi kaina pasaulinę ekonomiką slėgė kaip sunki našta mokesčių, rijusių finansinius išteklius, ir sukėlė ekonominės veiklos depresiją (Corden ir Oppenheimer, 1974). Tokios raidos išdava – nepaprastai sulėtėjęs pasaulinės prekybos augimas. Jos nulemtas infliacijos lygio kilimas, perėjimas prie nuosmukio laikų monetarinės politikos ir paskui prasidėjusi pasaulinė stagfliacija skatino prekybos protekcionizmą (Corden, 1984b, p. 5).

Suintensyvėjusi Japonijos ir naujų industrinių šalių konkurencija buvo kitas veiksnys, aštuntajame dešimtmetyje nulėmęs pasaulinės prekybos pertvarką. Sparčiai modernizuojamos japonų technologijos, smunkantis šiuolaikinės Vakarų pramonės monopolis bei Pietų Korėjos, Brazilijos ir kitų modernių šalių industrializacija žymiai padidino produkcijos eksportuotojų skaičių tokiu metu, kai mažėjo pasaulinės prekybos apimtis, o rinkos tapo uždaresnės. Vieną gamybos šaką po kitos, pradedant tekstilės pramone ir baigiant plieno bei elektronikos prietaisų gamyba, apimdavo perprodukcijos krizė. Daugelį išsivysčiusių ūkių gamintojų ypač sunerimti vertė ta aplinkybė, kad Japonija ir ypač naujos industrinės šalys didelį našumą sugebėjo derinti su mažais besivystančioms šalims būdingais darbo kaštais. Kadangi

susiklostė pavyzdžio neturinčios sąlygos, imta teigti, jog, ginant labiausiai išsivysčiusių šalių gyvenimo lygį, būtina pasitelkti protekcionizmą, padedantį užkirsti kelią Japonijos ir naujų industrinių šalių eksportui (Culbertson, 1985).

Santykinis Amerikos ūkio gamybos apimties ir konkurencingumo nuosmukis taip pat lėtino pasaulinės prekybos plėtrą ir skatino protekcionizmą. 1953–1954 ir 1979–1980 metais importo dalis bendrame nacionaliniame produkte išaugo nuo 4,3 iki 10,6 procentų, t. y. daugiau kaip dvigubai (Cline, 1983, p. 9)[8]. Dėl Reagano administracijos makroekonominės politikos ir perdėtos dolerio vertės devintajame dešimtmetyje sparčiai mažėjo Amerikos konkurencingumas, kadangi 1980–1984 metais importo dalis bendroje prekių gamyboje šoktelėjo nuo 11,4 iki 15,3 procentų ir labai suaktyvėjo konkurencija (Destler, 1986, p. 101). 1985 metais Amerikos prekybos deficito apimtis buvo 150 mlrd. dolerių, o trečdalis tos sumos teko Japonijai. Netgi prekiaudamos su Europa, Jungtinės Valstijos nuo 1980 metų iš tos prekybos gauto 20 mlrd. teigiamo balanso 1984 metais nusmuko iki 15 mlrd. dolerių deficito. 1986 metų pirmajame pusmetyje Jungtinėms Valstijoms „pavyko pasiekti" sunkiai įsivaizduojamą dalyką – prekiaujant su kiekvienu partneriu patirti deficitą. Nuo pat 1864 metų JAV prekybos balansas nebuvo toks neigiamas (ten pat, p. 100). Dėl tokio vis didėjančio atvirumo ir smunkančios prekybos ėmė keistis santykiai su pagrindiniais prekybos partneriais. Anksčiau Vakarų Europos šalys ir Japonija laikėsi agresyvios eksporto politikos ir tuo pačiu metu importavo Amerikos prekes, padedančias atkurti karo nuniokotus šalių ūkius. Aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais santykinai sumažėjęs, atviresnis ir mažiau konkurencingas JAV ūkis pasidarė labai neatsparus importui tada, kai kitos šalys santykinai sumažino prekių importą iš JAV. Didėjant prekybos deficitui ir nedarbui, stiprėjo ir protekcionizmo jėgų spaudimas.

Kita stiprėjančio protekcionizmo priežastis – besiplečianti Europos Bendrija ir didėjantis jos uždarumas. Per daugelį pokario metų kurta Bendroji Rinka labai skatino visuotinę pasaulinę prekybos plėtrą. Tačiau aštuntajam dešimtmečiui įpusėjus, savo tradicines pramonės šakas ir užimtumą europiečiai ėmė ginti nuo juos žlugdančio Japonijos ir naujų industrinių šalių importo.

[8] Šis pokytis simbolinis ta prasme, kad Ekonominių patarėjų tarybos 1983 metų ataskaitoje skyrius apie tarptautinę raidą iš šio dokumento pabaigos buvo perkeltas į vidurį.

Tendenciją užsisklęsti stiprino plėtimas Bendrijos, į kurią buvo priimtos kaimyninės Vidužemio jūros regiono šalys, stiprėjantys ryšiai su Europos laisvosios prekybos asociacija *(European Free Trade Association)*, saitai, kurie grupę mažiau išsivysčiusių šalių suartino su Bendrija, priėmus Lomé susitarimus dėl lengvatinių muitų prekybai. Vakarų Europos rinka tapo dar uždaresnė maisto prekėms ir vidutinio klimato zonų produkcijai (ypač maistiniams grūdams), ir Bendrija, tardamasi su kitomis valstybėmis, dažniau laikėsi vieningo bloko pozicijų. Trumpai kalbant, Vakarų Europa vis labiau peraugo į regioninę prekybos sistemą.

Todėl aštuntajam dešimtmečiui baigiantis GATT sistemą vis labiau neigiamai veikė tam tikri dideli pokyčiai. GATT šalims atsisakius tarifinių barjerų, kitos valstybės prekybą ribojo netarifiniais barjerais. Sparčiai plito, ypač mažiau išsivysčiusiuose kraštuose, barterio mainai. JAV komercijos departamento duomenimis, 1976–1983 metais barterio mainai nuo 2–3 procentų išaugo iki 25–30 procentų pasaulinės prekybos apimties (Goldfield, 1984, p. 19). Prekybos srityje valstybė taip pat tapo daug reikšmingesnė – jos žinioje buvo ir ginklų prekyba, ir savitarpio pagalbos paktai bei tarptautiniai karteliai (Zysman ir Cohen, 1982, p. 42–46). Industrinė ir kitokia vidaus politika prekybos partneriams darė vis didesnę įtaką. Vieno apskaičiavimo duomenimis, „kontroliuojamos ir visos prekybos santykis sparčiai išaugo – nuo 40 procentų 1974 metais iki 48 procentų 1980 metais" (*The Economist*, 1982 gruodžio 25, p. 93). Ir jeigu šią statistiką papildytų firmų vidaus prekybos duomenys, susiję su didėjančia transnacionalinių korporacijų svarba pasauliniame ūkyje, kontroliuojamos prekybos procentas būtų dar didesnis.

1973 metais prasidėjusios ir 1979 metais pasibaigusios daugiašalės prekybos derybos (Tokijo raundas) buvo pirmosios ir svarbiausios pagrindinių prekybinių valstybių pastangos rasti naujų būdų, kaip reaguoti į daugelį nusistovėjusios prekybos tvarkos pokyčių. Kokia bebūtų liberaliosios prekybos režimo reikšmė tolesnėje ateityje, Tokijo raundas iš esmės pakeitė atsparos tašką, kuriuo remiamasi tarptautinėse derybose dėl prekybinių santykių. Tačiau belieka tik spėlioti, ar tai atsilieps liberaliajai prekybai. Vienas rašytojas vykusiai apibūdino susitarimą: „Tokijo raundas: liberalios eros sutemos ar nauja aušra?" (Corbett, 1979) [9].

[9] Tokijo raundo derybas apibendrinantį vertinimą pateikė Winhamas (1986).

Tokijo raundas 1973–1979

Prekybos arenoje Tokijo raundas buvo pirmas sistemingas bandymas išspręsti konfliktą tarp didėjančios nacionalinių ūkių ekonominės tarpusavio priklausomybės bei stiprėjančio vyriausybių, siekiančių savų ekonominių tikslų ir vidaus gerovės, noro kištis į jų ūkių reikalus (Whitman, 1977, p. 9). Raundo dalyviai taip pat aptarė vis daugiau atsirandančių Amerikos skundų dėl jų pagrindinių prekybinių partnerių veiksmų. Jungtinės Valstijos, be to, pageidavo, kad būtų patvirtintas įsipareigojimas laikytis daugiašalės prekybos sistemos, kodifikuoti vidaus politiką ribojančias taisykles ir šalinti Bendrosios Rinkos šalių bei Japonijos eksportą diskriminuojančias priemones (Krasner, 1979).

Tokijo raunde apsvarstytus klausimus glaustai galima apibūdinti taip:

1. nediskriminacijos ir didžiausio palankumo statuso pažeidimai pasirašant preferencines prekybos sutartis, pavyzdžiui, Lomé konvenciją tarp Europos Ekonominės Bendrijos ir kai kurių mažiau išsivysčiusių šalių, ir dėl to didėjantis pasaulinės ekonomikos susiskaldymas bei regionalizacija;
2. svarstytos problemos, susijusios su vienašaliais importo ribojimais, jeigu jis daro didelę žalą vidaus pramonei (XIX straipsnis, arba GATT „apsaugos" garantija), ir padažnėjęs „įprastų marketingo susitarimų" bei „savanoriško eksporto ribojimo" naudojimas (Hindley, 1980);
3. bendras tarifų mažinimas ir netarifinių barjerų šalinimas;
4. prekybos žemės ūkio produktais liberalizacija ir didesnis Bendrosios Rinkos šalių ir Japonijos atvirumas Amerikos žemės ūkio produkcijai;
5. svarstyti susitarimai dėl prekybos atskirais produktais – kviečiais, pašariniais grūdais, pieno produktais ir mėsa;
6. susitarta dėl elgesio kodeksų taikymo tokiose srityse, kaip viešieji pirkimai, eksporto subsidijavimas, įvairių tipų valstybiniai standartai.

Svarbiausias Tokijo raundo tikslas buvo stabilizuoti prekybos santykius tarp išsivysčiusių Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos šalių. Tai reiškė, kad reikia naujos XIX straipsnio (apsaugos garantijos) formuluotės, naujų eksporto subsidijavimo kodeksų, kompensacinių muitų ir viešųjų pirkimų reguliavimo

bei netarifinių prekybos barjerų šalinimo. Iš dalies atsižvelgta į mažiau išsivysčiusių šalių pageidavimą, kad jos būtų traktuojamos „ypatingai ir diferencijuotai", kaip išdėstyta jų parengtuose „Naujos tarptautinės ekonominės tvarkos reikalavimuose" (tarp jų yra tokie, kaip „bendrų preferencijų" sistemos išplėtimas, išsivysčiusių šalių atvirumas jų eksportui, pateiktos formuluotės susitarimų dėl vartojamųjų prekių prekybos). Aštuntajame dešimtmetyje Jungtinės Valstijos ir kitos išsivysčiusios šalys iš tikrųjų įvedė bendrąją preferencijų sistemą, kuri pašalino daugelį mažiau išsivysčiusių šalių eksportui taikytų apribojimų. Buvo manoma, kad tokios priemonės, užtikrinančios stabilią pasaulinės prekybos plėtrą, bus naudingos mažiau išsivysčiusioms šalims. Tačiau derybose pirmenybė teikta vis opesnėms pačių išsivysčiusių šalių problemoms.

Tokijo raunde pavyko išspręsti kelių sričių klausimus, iš jų – dėl tolesnio pagrindinių šalių pramonės gaminiams taikomų tarifų mažinimo (OECD 1985, p. 18). Svarbiausia – raundo dalyviams pavyko priimti keletą „gero elgesio kodeksų", susijusių su netarifiniais barjerais. Jie reguliuoja tokius netarifinius barjerus ir prekybą skatinančią politiką, kaip viešieji pirkimai, mokesčių lengvatos ir eksporto kreditavimas. Tokių priemonių tikslas – siekti, kad netarifiniai barjerai būtų bent aiškūs, jeigu jų negalima iš viso atsisakyti, šalinti nepastovumą, sąlygojamą vyriausybės kišimosi į rinkos reikalus, ir šitaip stabilizuoti prekybos aplinką (Deardorff ir Stern, 1984). Trumpai kalbant, kodeksų paskirtis buvo apriboti galimybę vėl grįžti prie ketvirtojo dešimtmečio merkantilistinės prekybos praktikos ir destruktyvios politikos.

Derybų raunde taip pat bandyta išplėsti prekybos taisyklių veikimo sferą, jas taikyti tokiose naujose srityse, kaip, pavyzdžiui, saugumo, sveikatos standartai bei viešieji pirkimai, ir išaiškinti tarptautines normas, reguliuojančias eksporto subsidijavimą, antidempingo taisykles ir tarpusavy prieštaringų tarifų taikymą[10]. Apskritai raundo dalyviai stengėsi, jog netarifiniai barjerai ir kitos nacionalinės priemonės, susijusios su vadinamuoju naujuoju protekcionizmu, būtų „skaidresnės", kad jas būtų galima tirti tarptautiniu mastu.

[10] Nepaisant to, kad subsidijos labai veiksmingos šalinant prekybos partnerių nesutarimus ir vedant atitinkamas derybas, nėra visuotinai priimto subsidijos sąvokos apibrėžimo.

Tačiau, svarstant kai kuriuos svarbius dalykus, Tokijo derybose nieko nenutarta. Turime galvoje kai kurias savitas mažiau išsivysčiusių šalių problemas, žemės ūkio produkcijos klausimą (Jungtinėms Valstijoms jis buvo labai aktualus), diskusijas dėl atsiskaitymų, su užsienio prekyba susijusių investicijų klausimus ir besiplečiančią modernių gamybos technologijų ir paslaugų prekybą. Po derybų raundo vis dažniau pasitelkiami netarifiniai barjerai. Tai rodo, kad dažniausias derybų trūkumas buvo tas, kad neperžiūrėtas „apsaugos garantijų" straipsnis, kuris šaliai, ginančiai ekonomikos sektorių, leidžia riboti importą. Šis straipsnis anksčiau įtrauktas todėl, kad būtų išsaugoti prekybos barjerai ir ribojamas žalingas laisvosios prekybos režimo poveikis, jeigu ir kada valstybei reikalinga imtis kraštutinių apsaugos priemonių dėl to, kad importas jos pramonei kelia grėsmę ar iš tikrųjų kenkia. Tačiau XIX straipsnis reikalauja, kad būtų laikomasi kai kurių preliminarių sąlygų: reikia įrodyti importo žalą, tartis su eksportuojančiomis šalimis ir kompensuoti joms padarytus nuostolius, o bet kurie ribojimai turi atitikti GATT diskriminaciją draudžiančio principo reikalavimus.

Tokijo raunde Vakarų Europos šalys siekė teisės riboti kai kurių jų pačių atrinktų šalių eksportą (Japonijos ir mažesniu mastu – naujų industrinių šalių). Tokios pataisos pasekmės pažeistų diskriminacijos draudimo principą. Savaime suprantama, kad Japonija ir šios šalys ryžtingai stojo prieš tokią pataisą, o Jungtinės Valstijos apskritai jai buvo abejingos. Šis esminis prieštaravimas nebuvo išspręstas, ir paskiros vyriausybės bei Europos Bendrija vis dažniau kitiems primesdavo „įprastus marketingo susitarimus" ir savanoriškus eksporto apribojimus. Taikant savanoriškus eksporto apribojimus, t. y. užsiimant veikla, neatitinkančia GATT sandaros ir pažeidžiančia „apsaugos garantijų" principą, ėmė vis labiau keistis tarptautinės prekybos sistemos pobūdis[11].

Apžvelgiant nueitą kelią galima pasidžiaugti tuo, ką Tokijo raunde pavyko pasiekti. Aštuntasis dešimtmetis buvo ekonominių pokyčių dešimtmetis. Hiperinfliacija, OPEC revoliucija ir Brettono Woodso sistemos žlugimas sukėlė didelę tarptautinių

[11] Kaip nurodo Hindley (1980), XIX straipsnio raginimai žymiai skiriasi nuo savanoriško eksporto ribojimo, kaip priemonės, kurios imamasi sprendžiant prekybos problemas. Be kitų skirtumų, pažymėtina, kad minėtas eksporto ribojimas, sąlygodamas rinkų pasidalijimą, kuria rentas. Vyksta dvišalės derybos, kaip rinką paskirstyti. Yoffie (1983) pateikia išsamią analizę, kaip Jungtinės Valstijos panaudoja šiuos apribojimus naujų industrinių šalių atžvilgiu.

ekonominių santykių įtampą. Po 1973 metų ėmus vis labiau plisti pasaulinei stagfliacijai, didėjo prekybos protekcionizmo įtaka. Tokiomis sąlygomis Tokijo raundas ir ilgametės jame vykusios derybos buvo požymis, rodantis, kad pasikeitė tarptautinio prekybos režimo pobūdis.

Vykstant raundui pasaulio raida vis labiau suko ekonominio nacionalizmo kryptimi. Nors, priėmus naujus kodeksus, buvo lengviau tramdyti žalingą valstybių elgesį ir stabdyti netarifinių barjerų plitimą, naujieji kodeksai aiškiai rodo, kaip nebepaisoma tarptautinių normų ir trukdoma laikytis ankstesnių GATT įsipareigojimų mažinti tarifus. Nors šeštajame ir septintajame dešimtmečiuose priimtos kelios GATT sutartys buvo daugiašalių derybų objektas ir atitiko didžiausio palankumo statuso ir nediskriminacijos statuso principus, po Tokijo raundo tarptautinės prekybos taisyklės vis dažniau buvo sukuriamos vienos šalies, aptariamos dviejų ir kai kuriais atvejais taikomos tik OECD šalims. Nustatydamos tokias taisykles, išsivysčiusios industrinės šalys vis labiau veikė daugiau reikšmės įgijusių vidaus grupių interesų tikslais. Be to, Tokijo kodeksų laikėsi tik jas pasirašiusios šalys, o mažiau išsivysčiusios jų nepaisė. Tai galėjo nulemti dvilypę pasaulinės prekybos sistemą, kurios vieną pusę sudarytų OECD šalys ir jų prekybos partnerės – mažiau išsivysčiusios šalys, o kitą – visos kitos pasaulio šalys (Curzon ir Curzon Price, 1980). Nors Tokijo raunde pasiekimų buvo, laikyti jo visai pavykusiu negalima.

Opūs prekybos klausimai

Nors Tokijo raundas iš visų prekybos derybų buvo sudėtingiausias ir didžiausios apimties, tačiau jame nebuvo nagrinėta daug kompleksinių ir sunkių tarptautinių ekonominių santykių problemų, netrukus ėmusių įgyti vis didesnę reikšmę. Tarp opių, tačiau ignoruotų klausimų buvo žemės ūkis, didėjantis paslaugų, ypač finansų ir telekomunikacijų bei pažangių technologijų gamybos vaidmuo (R. Baldwin, 1984b, p. 610–612). 1986 metais paslaugoms teko maždaug ketvirtadalis 2 trilijonų dolerių vertės pasaulinės prekybos apimties (*The New York Times*, 1986 rugsėjo 21, p. 1). Pažymėtina ir tai, kad žemės ūkis bei paslaugos niekada nebuvo GATT dėmesio objektai. Be to, paslaugas tei-

kiančios ir pažangias technologijas kuriančios pramonės šakos yra glaudžiai susijusios su tiesioginėmis transnacionalinių korporacijų užsienio investicijomis, kurios nepriklauso GATT kompetencijai. Visos trys sritys labai priklauso nuo politikos ir dėl to gali nesiderinti su GATT daugiašališkumo ir besąlyginio abipusiškumo principais.

Kadangi šios sritys įgyja vis didesnę jei ne ekonominę, tai bent politinę reikšmę, Tokijo raundą galima laikyti paskutinėmis senojo industrinės eros tarpsnio derybomis. Joms pasibaigus, pagrindiniais aštuntojo prekybos raundo objektais tapo kur kas painesni ekonominiai „informacijos" mainai ir „mokslo žinioms imlios" pramonės šakos, taip pat žemės ūkis. Galima tvirtinti, kad, keičiantis pasaulinės prekybos aplinkai ir pobūdžiui, prekybos derybos turėtų žymiai skirtis nuo ankstesnių.

1986 metų rugsėjo mėnesį Urugvajaus Punta Del Este mieste susirinkę ir daug diskutavę GATT nariai nutarė surengti aštuntą derybų raundą, kad būtų aptarti neišspręsti klausimai. Anot vieno šaltinio, „Urugvajaus raundą" (*IMF Survey*, 1986 rugsėjo 30, p. 299) labiausiai rėmė Jungtinės Valstijos, kurias pirmiausia palaikė Japonija ir Ramiojo vandenyno baseino šalys, o jam priešinosi kai kurios Europos Bendrijos ir didesnės mažiau išsivysčiusios šalys. Kadangi finansų ir kitos paslaugos sudarė 70 procentų Amerikos bendrojo vidaus produkto apimties, šalies žemės ūkio būklė buvo sunki, o Kongrese buvo vis atkakliau raginama imtis protekcionistinių priemonių, Jungtinės Valstijos pareikalavo, kad kitų šalių ūkiai įsileistų jų paslaugų pramonę (įskaitant ir Amerikos transnacionalines korporacijas), būtų atsisakyta žemės ūkio eksporto subsidijų ir priimtos taisyklės, neleidžiančios „piratauti" patentų ir prekybos ženklų srityse bei kitaip pažeidinėti intelektualiosios nuosavybės teises.

Kitos šalys puikiai suprato, kad kelti tokius reikalavimus Ameriką skatina didėjančios protekcionistinės tendencijos Kongrese. Todėl pastangos siekti daugiašalio susitarimo, įgalinančio išspręsti šiuos klausimus, yra susijusios su didžiuliais sunkumais.

Pasaulinės žemės ūkio produktų prekybos problema yra beveik neišsprendžiama. Pasaulinę žemės ūkio produktų perprodukciją nulėmė tai, jog daugelis šalių pačios apsirūpina maistu, o devintajame dešimtmetyje nusistovėjęs dolerio kursas skatino naujų įvairių prekių pasiūlos šaltinių atsiradimą. Šis didžiulis perteklius (deja, jis egzistuoja šalia masinio bado) sąlygoja būtinybę

Vakarų Europoje, Jungtinėse Valstijose ir kitur restruktūrizuoti žemės ūkio rėmimo programas. Tačiau tik keletas ekonomikos šakų vidaus politikai turi didesnės įtakos negu žemės ūkis. Todėl visur stengiamasi ne tik atsiriboti nuo importo, bet ir subsidijuoti žemės ūkio produkcijos eksportą. Nors Japonijoje importui kelią užkertantys barjerai yra patys aukščiausi, žemės ūkio eksporto subsidijos labiausiai paplitusios Europos Ekonominėje Bendrijoje, kurią sutvirtina bendra žemės ūkio politika. Nuo šios protekcionistinės ir eksportą remiančios politikos labiausiai nukentėjo ir didžiausiomis žemės ūkio prekybos reformos šalininkėmis tapo Jungtinės Valstijos, kurios devintajame dešimtmetyje pačios ėmė taikyti eksporto subsidijas, ir kai kurios mažiau išsivysčiusios šalys.

Paslaugų ir modernios technologijos šakų prekybai būdingos ypatybės didina jų politinę ir ekonominę reikšmę, tačiau itin sunku spręsti šių šakų problemas. Pirmiausia pažymėtina, kad išsivysčiusių šalių, ypač Jungtinių Valstijų, ūkiuose tos šakos plėtojamos sparčiausiai. Tuo pačiu metu vis daugiau naujų industrinių šalių, pavyzdžiui, Brazilija, Indija ir Pietų Korėja, tas šakas pasirenka kaip vystytinas ir jas gina nuo užsienio konkurencijos. Kadangi tokia pramonė sparčiai kopia į pasaulinio ūkio „vyraujančias aukštumas", nebegalima išvengti intensyvios konkurencijos ir konfliktų. Kita vertus, šių šakų (taip pat ir žemės ūkio) produkcija paklausi besiplečiančiose Jungtinių Valstijų eksporto rinkose ir todėl jos vis labiau rūpi Amerikos politikams, kurių supratimu, Vakarų Europos šalių, Japonijos ir mažiau išsivysčiusių šalių JAV paslaugų pramonei nebetaikomi apribojimai būtų tarsi lakmuso popierėlis, padedantis numatyti prekybos santykių raidą. Trečia, vidaus socialiniai santykiai ir atitinkamos institucijos nebeišsiverčia be paslaugų pramonės (finansų, ryšių paslaugų ir informacijos apdorojimo), todėl šalys atkakliai priešinasi išoriniam spaudimui, verčiančiam rinkas tvarkyti kitaip ar jas atverti. Pavyzdžiui, Japonija atmeta Amerikos reikalavimus šias jos šakas palikti atviras, nes mano, kad tai keltų grėsmę šalies kultūros vertybėms ir trukdytų šeimininkauti strategiškai svarbiose šakose.

Išsivysčiusios ir besivystančios šalys vis dažniau konfliktuoja dėl paslaugų bei pažangių technologijų gamybos. Jungtinių Valstijų ir kitų išsivysčiusių šalių manymu, besivystančios šalys galėtų tikėtis, kad Šiaurės rinkos bus atviros jų augančiai pramonės

produkcijai tik tada, jei jos irgi savo rinkas atvers išsivysčiusių šalių paslaugų bei modernių technologijų pramonei. Tačiau, perėjus prie laisvos paslaugų ir modernių technologijų prekybos, naujų industrinių ir kitų mažiau išsivysčiusių šalių ūkiai būtų susieti su Jungtinių Valstijų transnacionaliniais bankais bei korporacijomis. Dėl to jie netektų galimybės ginti ir plėtoti panašias savo pačių pramonės šakas, todėl mažiau išsivysčiusios šalys tvirtina, kad tokiu atveju jos taip ir liktų atsilikusios, o jų modernių technologijų pramonės plėtra priklausytų nuo labiau išsivysčiusių šalių ūkių.

Kita vertus, modernių technologijų klausimai vis labiau rūpi Jungtinėms Valstijoms ir kitoms išsivysčiusioms šalims. Dėl to, kad vis lengviau skleisti pažangias technologijas, dėl santykinio pranašumo nepastovumo bei dėl karinio saugumo problemų Jungtinės Valstijos yra verčiamos pirmiausia ginti modernių technologijų pramonę. Nesitenkindama užmoju lėtinti pramoninių technologinių žinių perdavimą kitoms šalims, tarptautinį intelektualiosios nuosavybės teisių gynimą Amerika įtraukė į prekybos derybų darbotvarkę[12]. Stiprėjančios Jungtinių Valstijų pastangos savo korporacijų konkurencingumą ginti nuo intelektualinio „piratavimo" ir pernelyg spartaus santykinio pranašumo netekimo tiesiogiai susiduria su kitų šalių troškimu technologijos laiptais kopti vis aukščiau.

Daug sunkumų kyla dėl to, kad finansų, duomenų apdorojimo ir panašių paslaugų šakos glaudžiai susijusios su užsienio transnacionalinių korporacijų veikla. Šios pramonės infrastruktūros šakos turi įtakos viso ūkio kontrolei ir tarptautiniam konkurencingumui. Ryškėja polinkis jas nacionalizuoti ar labai reguliuoti, nes jos nulemia ūkio funkcionavimą ir pagrindinį gamybos būdą. Taigi aukščiausias prekybos barjeras, kurį reikėtų pašalinti, yra aktyvi valstybės veikla šiose šakose. Todėl derybose dėl didesnio paslaugų pramonės ekonominio liberalizavimo bei galimybės šias šakas atverti užsienio transnacionalinėms korporacijoms reikėtų atsižvelgti į tai, kad šios šakos politiškai labai jautrios. Didėjant ūkio atvirumui iškyla klausimas, būtina ar nebūtina nuodugniau derinti vidaus praktikos ir institucijų veiklą. Jungtinės Valstijos tvirtai įsitikinusios, kad tai reikalinga dėl to,

[12] Apstu literatūros apie vis didesnę reikšmę įgyjantį technologijų perdavimą ekonominiuose santykiuose. Technologija iš tikrųjų tapo gamybos veiksniu. Gierscho veikalas (1982) yra solidus rinkinys, nagrinėjantis įvairius požiūrius į šį klausimą.

jog Amerikos korporacijos galėtų sėkmingai veikti Japonijoje ir mažiau išsivysčiusiose šalyse. Tačiau šitai nesuderinama su jokia prievarta, kaip nauja imperializmo ir nacionalinio suvereniteto pažeidimo forma (Diaz-Alejandro, 1983, p. 307–308). Nors Amerika reikalauja, kad tokie klausimai būtų aptarti daugiašalėse derybose, abejotina, ar, sprendžiant juos, galima remtis GATT daugiašališkumo ir didžiausio palankumo statuso principais. Gal būtų geriau, jei šiuo atveju minėtų principų nebūtų paisoma, ir derėtųsi dvi šalys.

Konfliktas dėl tolesnio prekybos liberalizavimo ir praktinių vidaus ekonomikos tikslų bene ryškiausiai atsiskleidė Japonijoje. Nors šalis panaikino daugelį oficialių prekybos barjerų (išskyrus keletą svarbių išimčių, padarytų žemės ūkiui ir kai kurioms modernių technologijų pramonės šakoms), vis dėlto į šalies rinką labai sunku prasiskverbti dėl priežasčių, užsieniečių apibūdinamų neliberalia Japonijos ūkio sandara, dėl biurokratijos „administracinio vadovavimo“ ir pačios japonų ekonominės taktikos. Tai lemia labai uždara ir neveiksminga (taip bent atrodo vakariečiams) Japonijos paskirstymo sistema, kuri privalo, be kita ko, ginti smulkias parduotuves ir išsaugoti gerus kaimyniškus santykius. Dažnai pateikiama ir kitokių neformalių Japonijos barjerų pavyzdžių. Užsieniečiams patekti į rinką labai trukdo ir šalyje veikiančios pramoninės grupės, nusistovėję verslo santykiai, taip pat teikiama pirmenybė partnerių tarpusavio vidaus prekybai ir raginimas pirkti japoniškas prekes. Amerikos reikalavimas, kad Japonijos vidaus struktūros būtų suderintos su analogiškomis Vakarų šalių struktūromis ir krašto ūkis būtų atviras, ekonominį konfliktą dar labiau pagilino, nors oficialūs Japonijos prekybos barjerai yra žemesni negu Amerikos.

Nors atsisakymas reguliuoti ūkį ir pastangos jį privatizuoti tapo svarbiomis ekonominių diskusijų temomis, valstybės nuostata ginti vidaus vertybes ir toliau liko visuotine elgesio norma. Be to, liberalizuoti prekybą ypač sunku todėl, kad priešinimasis didėjančiam ekonominiam atvirumui kyla dėl pačios visuomenės ir jos nacionalinių prioritetų prigimties. Tokiomis sąlygomis vargu ar įmanoma šalinti prekybos kliūtis, bent jau pasikliaujant tokia tradicine priemone, kaip daugiašalės derybos. Klausimas, ar pasaulyje, kurį daugiausia sudaro „neliberalios“ valstybės, gali

egzistuoti liberalus prekybos režimas, ir toliau yra labai ginčytinas.

Dar viena kliūtis – GATT jau nebegalima laikyti septintojo dešimtmečio Amerikos – Vakarų Europos šalių klubu, kuriame net Japonijai teko antraeilis vaidmuo. Dabar jame yra 90 „žaidėjų" ir jie, susibūrę į koaliciją, gali blokuoti bet kokius veiksmus. Todėl susitarti yra sunku. Pavyzdžiui, Jungtinės Valstijos pareikalavo, kad paslaugų liberalizavimas būtų pagrindinis derybų objektas. Tačiau didesnės naujos industrinės šalys, kaip Brazilija, Indija ir Jugoslavija, labai nepatikliai žiūri į paslaugų klausimo įtraukimą į GATT darbotvarkę. Sunerimti jas verčia tai, kad labiau išsivysčiusios šalys, atvėrusios savo rinkas mažiau išsivysčiusių šalių eksportui, iš jų stengsis gauti su paslaugomis ir transnacionalinių korporacijų veikla susijusių nuolaidų. Svarbiausia, ko reikalauja daugelis mažiau išsivysčiusių šalių, – labiau išsivysčiusių šalių rinkos turėtų būti atviros jų pagamintoms prekėms ir nereikalautų už tai jokių nuolaidų paslaugų srityje. Vakarų Europos šalys nėra vieningos, ir tokiose derybose kai kurios jų gali laimėti mažai, o ateityje galbūt ir visai nelaimėti. Nors Japonija ir tebėra už tai, kad būtų mažiau prekybos barjerų, ji nelinkusi daryti nuolaidų žemės ūkio ir paslaugų srityse. Netgi Jungtinėse Valstijose yra pagrindinių ir tradicinių šakų, kurių vadovai nusiteikę prieš bet kokias nuolaidas, nors už jas užsienis savo ruožtu atsilygintų kitomis nuolaidomis Amerikos paslaugų ir modernių technologijų pramonei. Sunku optimistiškai vertinti galimą tokių derybų baigtį, kadangi didesnio Jungtinių Valstijų noro vadovauti nematyti, o užsienio šalyse tokiems siūlymams nepritariama (Aho ir Aronson, 1985).

Taigi devintojo dešimtmečio įvykių raida rodo, kad, pasibaigus Tokijo raundui, sustojo ir įspūdinga pažanga, kurios pokario metais pasiekta per sėkmingų ir tolydžio vykusių daugiašalių prekybos derybų raundus. Kiekviename iš trijų vyraujančių pasaulio ekonomikos centrų – Vakarų Europoje, Jungtinėse Valstijose ir Japonijoje, taip pat mažiau išsivysčiusiose šalyse vėliau imta atkakliai priešintis tam, ką kai kurie kritikai apibūdina kaip tolesnį vadinamųjų prekybos barjerų šalinimą remiantis daugiašalėmis GATT principais grindžiamomis derybomis. Nors nacionalinių pozicijų ir tam tikrų interesų pokyčių nereikėtų sutapatinti su pastangų šalinti tarifinius ir netarifinius apribojimus baigtimi, vis dėlto jie verčia manyti, kad prekybos liberalizavimo

pobūdis ir sparta pakito iš esmės. Kai kuriais atžvilgiais nacionalinė politika faktiškai net atsitraukė iš per pastaruosius kelis dešimtmečius užimtų pozicijų.

Nauji pokyčiai prekyboje

Devintajame dešimtmetyje vykusius pasaulinius tarptautinės prekybos pokyčius nulėmė naujasis protekcionizmas, didėjantis susirūpinimo vidaus ekonominiais tikslais poveikis prekybai ir auganti oligopolijų bei strateginės prekybos politikos reikšmė. Be to, sparčiai didėjantis Japonijos ir naujų industrinių šalių prekybos konkurencingumas ir vis dinamiškesnis jų santykinis pranašumas darė didelę įtaką sistemos struktūrai. Tokia raida savo ruožtu skatino iš naujo teoriškai įprasminti lemiamus pasaulinės prekybos raidos veiksnius ir aktyviau svarstyti, kokia bus tarptautinio prekybos režimo ateitis.

Naujasis protekcionizmas

Sėkmingų GATT derybų raundų metu buvo atsisakyta daugelio „senojo protekcionizmo" atgyvenų, pirmiausia – dar nuo ketvirtojo dešimtmečio ekonominės griūties laikų išlikusių tarifų. Tačiau vis labiau plintančių netarifinių barjerų ir kitų priemonių sukurtas „naujasis protekcionizmas" tapo svarbiausia kliūtimi, trukdančia toliau liberalizuoti pasaulinę prekybą. Ši protekcionizmo atmaina grindžiama tokiais netarifiniais barjerais, kaip vidaus poreikius tenkinantys įstatymai ir daugybė kitų ribojančių priemonių (Deardorff ir Stern, 1984). Tokie veiksmai dažnai susiję su vyriausybės pastangomis subsidijuoti eksportą, teikti kredito garantijas ir mokesčių lengvatas, kad būtų plėtojamas eksportas ir remiamos atskiros pramonės šakos. Trumpai kalbant, naujasis protekcionizmas – tai neribota valstybės diskretiška valdžia, daranti įtaką prekybai ir pasauliniam ekonominės veiklos išdėstymui.

Kaip nurodė Maxas Cordenas, naujasis protekcionizmas labai atsparus tradicinių prekybos liberalizavimo priemonių poveikiui (Corden, 1984b). Faktinį prekybos protekcionizmo mastą sunku nustatyti dėl to, kad jam „stinga atvirumo ir skaidrumo". Netarifinius barjerus dažnai sunku skirti nuo įprastos veiklos – muitinių inspekcijos, reikalavimų atskiroms veiklos rūšims bei

kitų vyriausybių nustatytų reguliavimo priemonių. Padėtį dar labiau komplikuoja tai, kad, remiantis daugeliu priemonių, tarp kurių yra ir viešųjų pirkimų politika, ir valiutų kursų kontrolė, „nuo tvirtų taisyklių pereinama prie diskretiškų administracijos veiksmų". „Grįžimas prie dvišalių derybų" taip pat sunkina padėtį.

Pirmoji naujojo protekcionizmo apraiška – vyriausybės taikomi savanoriški eksporto apribojimai ir įprasti marketingo susitarimai, kuriems apibūdinti prancūzai pasitelkia eufemizmą *organizuota laisvoji prekyba*. Vienu apskaičiavimu, devintojo dešimtmečio pradžioje beveik trečdalyje Amerikos ir kai kuriose Europos pramonės rinkose galiojo netarifiniai barjerai (Cline, 1983, p. 16). Nors savanoriški eksporto apribojimai buvo taikomi palyginti nežymiai pasaulinės prekybos daliai, jų poveikis labai sustiprėjo dėl to, kad jie dažnai teko tokioms svarbioms šakoms, kaip tekstilės, elektronikos, odos gaminių, plieno gamybos ir ypač automobilių pramonė (Hindley, 1980, p. 316). Šioms svarbioms šakoms paprastai būdinga pasaulinė perprodukcija (Strange ir Tooze, 1981). Kita vertus, jose jaučiama didelė profsąjungų įtaka, plačiai naudojama žemos kvalifikacijos darbo jėga. Šių išsivysčiusių šalių darbui imlių šakų, anksčiau laikytų ekonominės plėtros šaltiniais, turėtas santykinis pranašumas dabar sparčiai persikelia į naujas industrines šalis, kuriose daugiau galimybių tokią produkciją eksportuoti (Sen, 1984, p. 191).

Naujų industrinių šalių pramonės plėtra labiausiai atsiliepė automobilių pramonės ir su ja susijusioms plieno bei mašinų gamybos šakoms. Šiose šalyse pradėta minėtų šakų gamyba – neišvengiamas padarinys išsivysčiusių Vakarų šalių ūkių raidos, nulėmusios gaminių komponentų eksportą naudojantis užsienio investicijomis, bendrų įmonių ir subkontraktavimo pagalba. Devintojo dešimtmečio viduryje šios šalys pačios gamino automobilius, o kai kurios, ypač Pietų Korėja, juos eksportavo į išsivysčiusias šalis. Prireikė vos kelerių metų, kad santykinis šių šakų gamybos pranašumas imtų vis labiau atitekti naujoms industrinėms šalims.

Naujasis protekcionizmas taip pat paplito paslaugų ir modernių technologijų pramonėje, kurios laikomos strateginėmis ir išsivysčiusių šalių augimą skatinančiomis šakomis. Naujos industrinės Azijos šalys tapo pagrindinėmis statybos paslaugų eksportuotojomis, o Rytų Azija – nauju elektronikos ir duomenų apdorojimo centru. Kadangi didėjo senųjų bei naujesnių pramo-

nės šakų ekonominė ir politinė svarba, pagrindinės industrinės valstybės pradėjo aktyviai derėtis bei vienašališkai veikti, kad išsaugotų ar santykinai padidintų jų turimas šių šakų rinkos dalis (Hindley, 1980). Ši šakinio protekcionizmo tendencija tapo pagrindiniu kintančio prekybos režimo bruožu (Lipson, 1982, p. 428-433). Paskutiniame knygos skyriuje šio klausimo svarba bus aptarta dar kartą.

Ilgalaikis susitarimas dėl medvilnės tekstilės gaminių (1962), vėliau peraugęs į 1973 metų dirbtinius pluoštus gaminančių pramonės šakų susitarimą, buvo pirmas ir svarbiausias pasaulinės rinkos pasidalijimo bandymas (Blackhurst, Marian ir Tumlir, 1977). Panašūs kartelio tipo susitarimai paplito automobilių, plieno pramonės ir kitose šakose. Jungtinės Valstijos ir Vakarų Europos šalys Japoniją ir naujas industrines šalis privertė „savanoriškai" riboti kai kurių prekių eksportą, o pastaroji panašiai pasielgė su Azijos šalimis. Paskui išsivysčiusios šalys ėmė grasinti, kad įgyvendins ar pradės įgyvendinti „vietinio komponento" reikalavimus, t.y. reikalauti, kad šių šalių vietiniai komponentai būtų naudojami kitų šakų eksportuojamos produkcijos gamybai.

Nors bendrai sutariama, kad netarifiniai barjerai yra svarbus prekybą lemiantis veiksnys, sunku, o dažnai ir neįmanoma tiksliai nustatyti tų barjerų apimtį ar poveikį. Nors netarifiniai barjerai taikomi jau seniai, bet, sumažinus ar visai panaikinus kitus barjerus, jų reikšmė santykinai išaugo. Neabejotina, kad taip atsitiko ir dėl to, kad išsiplėtė šių barjerų naudojimo sritis, jie taikomi prekiaujant ne tik lengvosios pramonės gaminiais, bet ir technologiškai sudėtinga produkcija – automobiliais, spalvoto vaizdo televizoriais ir kompiuterių mikroschemomis. Tai, kad netarifiniai barjerai dažniausiai turėjo ginti nuo Japonijos eksporto, jų politinį poveikį didina. Galima neabejoti, kad netarifiniai barjerai ir savanoriški prekybos apribojimai keičia pasaulinės prekybos sandarą. Naujasis protekcionizmas veikia tą, kas prekiauja, kam neleidžiama prekiauti, ir tai, kuo prekiaujama. Tačiau dar neaišku, kiek jis turi įtakos bendrai pasaulinės prekybos apimčiai.

Viena iš priežasčių, dėl kurios vertinimai labai skiriasi ir sunku nustatyti tikrą netarifinių barjerų apimtį, yra ta, kad pati barjerų kilmė juos „įslaptina". Daugeliu atvejų subjektyvus net barjero apibrėžimas: tai, kas vienam yra netarifinis barjeras, kitam – teisėta veikla. (Kaip sunku nustatyti minėtus barjerus, rašo Deardorfas ir Sternas (1984).) Tačiau neabejotina, kad žymi

bei vis didėjanti devintojo dešimtmečio prekybos dalis nepatenka į GATT nuostatas ir yra reguliuojama netarifinių barjerų, ypač suderėtų tarp dviejų šalių, ir savanoriškai prisiimtų prekybos apribojimų.

Pažymėtinas polinkis sumenkinti naujojo protekcionizmo reikšmę, nes labiausiai suvaržymų paliestose šalyse didėjo bendra prekybos apimtis ir produkcijos eksportas. Kai kas teisingai tvirtina, kad tai, kas vadinama naujuoju protekcionizmu, dažniausiai buvo politinės retorikos, dar nevirtusios ekonomine politika, forma (Judith Goldstein, 1985). Todėl naujojo protekcionizmo pasekmes ir bandoma ignoruoti. Tačiau, kaip pažymima galbūt net geriausiai parengtame pranešime apie protekcionizmo plitimą, vis geriau matyti, kad protekcionizmo poveikis yra realus, vyksta akivaizdūs prekybos režimo pokyčiai (OECD, 1985, p. 19). Suvaržymai smarkiai riboja ir valstybė reguliuoja, kaip prekiauti, dar nedaugeliui, bet nuolat daugėjančioms pramonės šakoms, kurioms tenka daugiau nei ketvirtadalis pasaulyje pagamintų prekių. Tarp tokių yra tradiciškai gaminamos tekstilės, plieno ir avalynės gamybos, taip pat anksčiau išorinio poveikio nepatyrusios automobilių, plačiai naudojamų elektronikos gaminių ir prietaisų gamybos šakos. Įgyvendinant valstybinį šių šakų reguliavimą, pasitelkiami aukšti tarifai, netarifiniai barjerai ir iškreipiantį poveikį darančios subsidijos (ten pat, 1985, p. 18).

Pagal konservatyvius vertinimus, 1980–1983 metų laikotarpiu Jungtinių Valstijų ribojamų užsienio gaminių dalis, palyginti su bendra importo apimtimi, padidėjo nuo 6 procentų iki 13 procentų, o Europos Ekonominės Bendrijos šalių pokyčiai atitinkamai buvo 11 procentų ir 15 procentų. Didžiosiose šalyse ribojamų gaminių grupės apimtis, palyginti su visomis vartojamosiomis prekėmis, padidėjo nuo 20 procentų iki 30 procentų. Kaip teigiama Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos pranešime, apsaugomose šakose protekcionizmas prasiskverbė giliau ir plačiau, o „absoliutus netarifinių barjerų skaičius" 1968–1983 metais išaugo keturgubai. Pavyzdžiui, vienašališkai nuo konkurentų ginama išsivysčiusių šalių tarpusavio automobilių prekyba (neįskaitant prekybos tarp Europos Bendrosios Rinkos šalių) nuo 1 procento 1973 metais išaugo iki beveik 50 procentų 1983-iaisiais! Akivaizdu, kad atsigavusiai ekonomikai devintojo dešimtmečio pradžioje nepavyko pakeisti protekcionizmo tendencijų (OECD, 1985, p. 18).

Kitas svarbus naujojo protekcionizmo bruožas – jo poveikis

tarptautinės prekybos sandarai ir pasaulio pramonės išdėstymui. Netarifiniai barjerai ir savanoriški eksporto apribojimai pirmiausia buvo taikomi Japonijai ir naujoms industrinėms Azijos šalims. 1980–1983 metais šių šalių eksportas, kuriam taikomi vienašaliai apribojimai, išaugo nuo 15 procentų iki daugiau kaip 30 procentų (OECD, 1985, p. 18). Vieno šaltinio duomenimis, nuo 25 procentų iki 40 procentų Japonijos į Jungtines Valstijas ir Vakarų Europą išvežamų prekių yra varžomos įvairių eksporto apribojimų *(Far Eastern Economic Review,* 1984 spalio 25, p. 81).

Šie apribojimai savo ruožtu turi trejopą, iš dalies prieštaringą poveikį rinkos sandarai, prekybai ir tarptautiniam pramonės išsidėstymui. Pirmiausia jie paspartino oligopolijų kūrimąsi, o rinkos šakų jungimasis į kartelius trukdė į jas patekti naujoms firmoms (Calder, 1985). Antra, eksporto apribojimų varžomos šalys buvo priverstos palypėti aukštyn technologijos laiptais, kad peržengtų dabartinį jų gamybos lygį ir galėtų eksportuoti didesnės pridėtinės vertės gaminius. Pavyzdžiui, Japonija, savanoriškai apribojusi automobilių eksportą, pakeitė jų gamybos kryptį ir ėmė išvežti aukščiausios kategorijos gaminius. Trečia iš minėtų pasekmių – pasitelkus tiesiogines transnacionalinių korporacijų ir kitas investicijas, išsklaidyti pramonę, ją perkelti į naujas vietas besivystančiose šalyse, dar nepatiriančiose savanoriško eksporto apribojimo ar įprastų marketingo susitarimų. Sakykim, Japonijai taikomi apribojimai elektronikos, plieno ir kitų rūšių gamybą privertė perkelti į naujas industrines Azijos šalis, o tuomet, kai ir šias ėmė varžyti savanoriški eksporto apribojimai, – į kitus mažiau išsivysčiusius kraštus. Ironiškai vertintinas tokios įvykių eigos nulemtas faktas, kad savanoriškas eksporto apribojimas sparčiau plinta technologiškai sudėtingose pramonės šakose, apima dar daugiau savo produkciją eksportuojančių šalių, skatina kurti vis daugiau nurodymų, varžančių krovinių perkrovimą. Vyriausybės ir įtakos grupės šitaip reaguoja į susiklosčiusią įvykių eigą bei stengiasi reguliuoti jų poveikį. Dėl to pasaulyje gausėja neišnaudotų vis didesnio pramonės šakų skaičiaus gamybos pajėgumų, o naujasis protekcionizmas toliau skverbiasi į naujas gamybos šakas ir šalis eksportuotojas.

Kita naujojo protekcionizmo išdava – prekybos derybų pokyčiai ir plintanti diskriminacija, kuri pažeidžia besąlyginį didžiausio palankumo statuso principą. Pagal Ekonominio bendradar-

biavimo ir plėtros organizacijos pranešimą, visiškai nebepaisoma GATT'o XIX straipsnio reikalavimų (susijusių su nediskriminacija), įsigali dvišališkumas ir diskriminacija (OECD, 1985, p. 18). Kadangi savanoriški eksporto apribojimai daro įtaką pelnui, atitenkančiam privilegijuotiems eksportuotojams ir ginamoms vidaus pramonės šakoms, itin suintensyvėjo tarptautinės prekybos politika ir pasidarė labai svarbu, kas tuo pasinaudos. O daugiausia nukentės, kaip žinoma, importuojančių šalių vartotojai.

Naujasis protekcionizmas tikriausiai sulėtino pasaulinius pramonės išsidėstymo ir atitinkamus prekybos srautų pokyčius, bet, žinoma, jų nesustabdė (Strange, 1985c). Pažymėtina, kad vienas iš labiausiai įsidėmėtinų tarptautinės politinės ekonomijos devintojo dešimtmečio viduryje raidos bruožų yra sparčiai augusi naujų industrinių šalių pramonės produktų gamyba ir didėjęs eksportas (OECD, 1986). Sparčiai industrializuojamos daugiausia mažesnės Ramiojo vandenyno baseino šalys ir iš dalies – kelios stambios ir didelį pramonės potencialą turinčios šalys – Indija ir Brazilija. Šis istorinis tarptautinio darbo pasidalijimo pokytis yra panašus į tuos, kurie anksčiau vyko industrializuojant Jungtines Valstijas ir Europos žemyno šalis.

Ankstesni pokyčiai vyko tais laikais, kai *laissez-faire* doktrina dar nebuvo praradusi įtakos svyravusiame, nors ir nuosmukio apimtame Didžiosios Britanijos ūkyje. Tačiau šio amžiaus pabaigoje Jungtinės Valstijos ir Vakarų Europos šalys priešinasi rinkos jėgų poveikiui. Tarptautinei politinei ekonomijai taip pat labai didelę įtaką turėjo transnacionalinių korporacijų veikla ir tarptautinė gamyba. Kadangi santykinį pranašumą įgijo Japonija ir naujos industrinės šalys, Amerikos ir kitų kraštų transnacionalinės korporacijos savo pramonę perkėlė į kitas šalis, o vyriausybės tokią įvykių raidą dažniausiai palaikė. Įvairių šalių vyriausybės ir transnacionalinės korporacijos yra tarsi apraizgytos painiomis ekonominių sąjungų ir gamybos pasidalijimo gijomis. Tai galbūt padės sušvelninti kai kuriuos naujojo protekcionizmo sukeltus politinius konfliktus. Galiausiai toliau išliekantis Jungtinių Valstijų karinis pranašumas ir nacionalinio saugumo saitai, jungiantys ekonomiškai vyraujančias valstybes, taip pat riboja ekonominius konfliktus dėl įtakos sričių pasiskirstymo. Aiškinant šiuos naujus ir prieštaringus tarptautinės politinės ekonomijos bruožus negalima remtis vien praeities patyrimu.

Naujajam protekcionizmui toliau plintant iškyla daug klausi-

mų, susijusių su jo poveikiu besiformuojančiam tarptautiniam ūkiui: 1. kokios firmos ir šalys laikysis nustatytos prekybos tvarkos ir pateks į kartelizuotas pasaulio rinkas? 2. kam atiteks ekonominės rentos ir kas jų negaus? 3. koks politinis ir kitoks tokių sprendimų pagrindas? 4. ar priimdamos sprendimus dėl savanoriško eksporto apribojimo ir įprastų marketingo susitarimų, galingos šalys nesistengs atsilyginti draugams ir nubausti priešus?[13] 5. kaip nustatyti parduodamos produkcijos limitus ir sėkmingai derėtis dėl tarptautinių susitarimų, jeigu dėl netarifinių barjerų kilmei būdingų sunkumų negalima nustatyti tų barjerų masto, poveikio visuomenės gerovei ir jų atsisakymo privalumų? 6. ar naujasis protekcionizmas būtinai laikytinas pasaulinio ūkio griūtimi, panašia į patirtą ketvirtajame dešimtmetyje? O galbūt tai tik perėjimas prie ekonomiškai stabilesnės ir politiškai pastovesnės tarptautinių ekonominių santykių tvarkos? Tik po kelių dešimtmečių paaiškės, kaip atsakyti į šiuos svarbius klausimus.

Vidaus politikos poveikis

Ekonominė nacionalinių vyriausybių vidaus politika ir tokios šalių politikos tarpusavio sąveika yra svarbūs veiksniai, padedantys nustatyti tarptautinės prekybos apimtį ir kryptį. Paradoksaliu laikytinas tas faktas, kad, padidėjus ekonominei tarpusavio priklausomybei, prekybos santykių srityje sustiprėjo nacionalinės politikos reikšmė. Buvo manoma, kad, nuo fiksuotųjų valiutų kursų perėjus prie svyruojančių, vidaus politikos reikšmė sumažės, bet išėjo atvirkščiai – ji padidėjo. Makroekonominės politikos poveikis pasaulinei prekybai yra kompleksinis, sparčiai plinta ir tampa kelių besivaržančių ekonomikos mokyklų polemikos, į kurią, be kitų, įsitraukė keinsizmo pasekėjai, tradiciniai monetaristai ir racionalių lūkesčių mokykla, objektu. Tačiau abejotina, kad fiskalinė ir monetarinė politika turės didelę įtaką kai kuriems kintantiems ekonominiams veiksniams, kurie savo ruožtu (kartu su prekybos politika) formuoja pasaulinės prekybos vystymąsi. Pirmaisiais Reagano administracijos valdymo metais žymiai susiaurėjusi Amerikos gamybos apimtis, o 1982 metų pabaigoje labai plačiai pradėta įgyvendinti ekonominės ekspansijos

[13] Minėtas faktas, kad savanoriški eksporto apribojimai kuria rentas ir skatina steigti eksporto kartelius, verčia giliai susimąstyti apie svarbius politinius klausimus – kam tos rentos atitenka ir kas pelnosi iš narystės kartelyje? (Hindley, 1980).

politika (tuo pat metu pagrindiniai ekonominiai partneriai laikėsi ribojimo politikos) yra paskutiniai ir skaudžiausi makroekonominės politikos poveikio prekybos santykiams pavyzdžiai.

Tokios įvykių raidos nulemtas didžiulis Jungtinių Valstijų prekybos ir mokėjimų disbalansas sukėlė galingą protekcionizmo proveržį. Pasaulyje jau kurį laiką buvo nusistovėjusi ciklinė ekonominė veikla, ir pasaulinio ūkio pakilimai bei nuosmukiai, skaudžiai atsiliepę atskiroms ekonomikos sritims ir niekais vertę bendresnio pobūdžio ekonominius lūkesčius, protekcionizmo plėtrą spartino. Kai kurios šalys stengėsi, kad jų patiriamas vidinis poveikis išorinių jėgų, kurių jos beveik nesugebėjo kontroliuoti, būtų ne toks skaudus vidaus ūkiui. Neabejotina, kad protekcionizmas įsigalės vis labiau, jeigu vidaus makroekonominės politikos ir jos sąveikos sukeltų problemų nepavyks pašalinti bendromis ekonomikoje vyraujančių valstybių tarptautinės politikos pastangomis.

Mikroekonominė politika taip pat turi įtakos tarptautinei prekybai. Svarbiausias ir prieštaringiausias šios srities raidos pavyzdys yra daugelio išsivysčiusių šalių pastangos kliautis industrine politika. Nors atskiri asmenys šią politiką suvokia nevienodai, „ji daugiausia grindžiama aktyvia valstybės veikla formuojant pramoninės plėtros modelį“ (R. Baldwin, 1984c, p. 26). Tam tikslui pasitelkiama įvairių priemonių, pradedant finansine parama kai kurioms specifinėms šakoms ir baigiant vyriausybės nustatoma gamybos apimtimi.

Industrinė politika, kuria kartais siekiama padėti pasenusioms ar merdinčioms šakoms, turi ir kitą paskirtį – besivystančiose ir modernios technologijos šakose skatinti naują, pirmiausia į eksportą orientuotą, gamybą. „Atrinkdamos nugalėtojus“ ir numatydamos, kurios šakos plėtotinos ir remtinos finansiškai, pavyzdžiui, teikiant joms eksporto subsidijas, vyriausybės nuolat siekia palaikyti santykinį pranašumą ir skatinti tarptautinį konkurencingumą. Beveik kiekvienoje rinkos ekonomikos šalyje vyriausybė ir korporacijos glaudžiai bendradarbiauja dėl bendro tikslo – skatinti eksportą ir įsigalėti pasaulinėse rinkose. Vienų šalių ūkiuose tai akivaizdus, o kitų – ne toks tiesmukiškas, subtilesnis dalykas. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose kariniams tyrimams ir karinių jėgų plėtrai numatytos lėšos, skirtos, pavyzdžiui, prezidento Reagano „strateginės gynybos iniciatyvai“, yra komerciškai svarbus technologijų subsidijavimo šaltinis (dėl to pagrįstai priekaištauja Vakarų Europa).

Tai, kad valstybė nuolat kišasi į ūkio ir pramonės plėtojimą, matyt, nėra naujas dalykas. Dar XIX amžiaus pabaigoje vokiečiai, laikydamiesi tokios intervencionizmo politikos, pirmieji pertvarkė savo ūkį ir užėmė pasaulines rinkas (Veblen, 1939). Ketvirtojo dešimtmečio fašistinė Italija ir Sovietų Rusija yra vėlesni pavyzdžiai. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo būtent Japonija sistemingai įgyvendino nuoseklią industrinę politiką, kuri šiai karą triuškinančiai pralaimėjusiai salų valstybei padėjo tapti pasaulyje pirmaujančia ar bent antrą vietą užimančia valstybe (C. Johnson, 1982). „Japonijos korporacijos" sėkmė vieną šalį po kitos skatino laikytis industrinės ar su ja susijusios politikos, įgalinančios pagerinti savo ekonomikos ar prekybos būklę, nors patys japonai šiuo metu industrinės politikos atsisako ir laikosi liberalesnės ekonominės politikos.

Naujasis protekcionizmas ir akivaizdi Japonijos industrinės politikos sėkmė iš esmės pakeitė žaidimo taisykles. Svarbiausias senojo protekcionizmo tikslas buvo ginti žalingą poveikį patiriančias pramonės šakas ir remti importo pakaito strategiją, o naujasis protekcionizmas ir industrinė politika pirmiausia siekia didinti santykinį pranašumą ir tarptautinį pramonės konkurencingumą, ypač tų šakų, kuriose sukuriama „didžiausia pridėtinė vertė", kurios taip pat laikosi eksporto plėtros strategijos. Vis daugiau ir daugiau šalių siekia pirmauti „prekės ciklo", t.y. modernių technologijų reikalaujančių prekių realizavimo, srityje. Valstybės vis labiau siekia „pasiekti industrinę ir technologinę viršenybę", tokiu būdu stengdamosi pranokti konkurentus aukštesniu gamybos technologijos lygiu. Tai šiame skyriuje netrukus bus aptarta.

Didėjanti technologijų reikšmė, jų pokyčiai ir plitimas, kuriais siekiama tarptautinio konkurencingumo ir kartu visagalio santykinio pranašumo, įgalinančio formuoti prekybos raidą, skatina taikyti naujas technologinio protekcionizmo ir valstybės intervencijos formas. Šalys stengiasi, kad jų pačių technologijos plistų lėčiau, bet taip pat verčia kitas valstybes joms perduoti savo technologijas. Ribodamos technologijų perdavimą, valstybės jau nesitenkina prekybinėmis priežastimis – jas papildo draudimu perduoti „dvejopas technologijas", t.y. tokias, kurias galima taikyti ne tik prekyboje, bet ir karinėje pramonėje (Gilpin, 1982). Didėjančią technologijų svarbą ekonominių santykių raidai patvirtina paieškos rinkų, kuriose būtų galima prekiauti technologijomis, korporacijų sąjungose technologijų mainams ten-

kantis vaidmuo ir panašūs dalykai (Nussbaum, 1983). Neabejotina, kad technologijos klausimas yra vienas iš svarbiausių tarptautinės ekonomikos klausimų.

Tai, kad atsirado naujų valstybės intervencijos būdų, tokių, kaip tendencija nacionalizuoti firmas, pagrindinis vaidmuo, kuris išsivysčiusiose šalyse atitenka vyriausybės organizuojamoms ir finansuojamoms bendroms įvairių tyrimų įmonėms, rodo kai kuriuos ekonominių ir politinių sąlygų pokyčius – didėjančią pasaulinę tarpusavio priklausomybę ir ūkių atvirumą užsienio prekėms, atnaujintas ir plačias politines priemones, valstybę įgalinančias skverbtis į pramonę ir veikti jos raidą, taip pat didėjančią oligopolijų konkurencijos dėl galimybės daryti įtaką prekybos raidai svarbą. Pasaulyje vis labiau įsitikinama, kad ekonomikos raida neatsiejama nuo efektyvios eksporto šakų veiklos. Vyriausybės, siekdamos tokių tikslų, pasitelkia (išmintingai arba nevykusiai) industrinę politiką (Strange, 1985c). Kadangi Japonija yra pirmas tokių pastangų sukurtas modelis, aptardami vyriausybės intervencionizmą, sutelksime dėmesį į šios valstybės politiką ir jos vertinimą.

Kaip nurodė mano kolega Avinashas Dixitas, valstybės kišimąsi į ūkio reikalus galima apibūdinti tokiais terminais – makro-, kompensacinė ar prisitaikymo politika. Tiek Japonijoje, tiek jos pavyzdžiu sekusiose šalyse šių politikos rūšių poveikis buvo skirtingas. Reikėtų atsižvelgti į tai, kad pastarosios nevienodai pagrįstos ir kad jų sėkmingas įgyvendinimas – santykinis dalykas. Deja, dažnai nepaisoma šioms politikos rūšims būdingų bruožų, jaučiamas noras jas visas laikyti industrine politika ir jai vienai priskirti tokius nuopelnus, dėl kurių ji niekuo dėta.

Makropolitika – tai įvairios valstybinės pastangos bendram tikslui – užtikrinti darnų rinkų funkcionavimą ir kaupti pagrindinių gamybos veiksnių galią. Ji neapsiriboja vien tuo, ką esame įpratę vadinti „makroekonomine", t.y. fiskaline ir monetarine, politika. Jai priskirtinos ir kitos bendresnio pobūdžio politikos rūšys, veikiančios bendrą ūkio lygį, kaip antai: parama švietimui, fundamentalių tyrimų bei plėtros finansavimas ir valstybės skatinimas siekti aukšto nacionalinių santaupų lygio. Pavyzdžiui, Japonijos pokario metų nacionalinių santaupų ir investicijų lygis buvo dvigubai aukštesnis negu Jungtinių Valstijų. Tokia šios šalies politika skatino našiau dirbti, reguliuoti atlyginimų dydį, importuojant užsienio technologijas dažniau remtis licencijomis, o ne tiesioginėmis investicijomis ir iš žemės ūkio į našesnes

pramonės šakas perkelti darbo jėgą. Japonijos vyriausybė šalies viduje skatino stiprią pagrindinių gamybos šakų konkurenciją, o Tarptautinės prekybos ir pramonės ministerija *(Ministry of International Trade and Industry)* tuo pačiu metu slopino užsienio konkurenciją. Trumpai kalbant, visa šalies ekonominė politika, be kai kurių svarbių išimčių, buvo pavyzdys, kaip įgyvendintos ne tiek Johno Maynardo Keyneso, kiek Adamo Smitho idėjos.

Kitą ekonominės politikos rūšį galima pavadinti kompensacine. Dalyvaujant bet kokioje ekonominėje veikloje laimima arba pralaimima. Nors nė viena visuomenė negali kompensuoti visų patirtų nuostolių, šiais sparčiais permainų laikais kai kurių grupių patirti nuostoliai gali būti skaudūs ir žalingi, todėl joms reikia visuomenės paramos. Pavyzdžiui, vyriausybė gali įgyvendinti programas, padedančias reguliuoti skaičių darbuotojų, kurių kvalifikacija dėl santykinio pranašumo nulemtų pokyčių jau neatitinka laiko reikalavimų. Tokia kompensacijų politika tapo būdingu šiuolaikinės gerovės valstybės bruožu (Kindleberger, 1978c, p. 5).

Vadinamajame struktūros pritaikymo procese, arba industrinėje politikoje, kurios paskirtis – veikti būdus, kuriais ekonominė struktūra, tai yra nacionalinė organizacija ar ekonomikos šakų grupė, reaguoja į išorinių jėgų poveikį ar siekia tarptautinio kurios nors pramonės šakos lyderio vaidmens, susiduriama su prieštaringesniu valstybės intervencionizmo tipu. Laikantis tokios politikos, be kita ko, gali būti siekiama pasirinkti specifines pramonės šakas, kurioms valstybė gali pavesti tiriamuosius darbus, arba atskiras šakas bei technologijas, kurias verta plėtoti prekybiniais sumetimais. Didžiuma ekonomistų įsitikinę, kad rinkos ūkiui tokia politika tikriausiai nebūtina, išskyrus keletą sričių (turime galvoje, pavyzdžiui, aplinkos taršos kontrolę, visuomenės sveikatingumą arba nacionalinį saugumą).

Japonija ir kai kurios naujos industrinės šalys makropolitiką įgyvendino labai sėkmingai. Jos laikėsi įžvalgios, plėtra pagrįstos fiskalinės ir monetarinės politikos, daug lėšų investavo į švietimą ir siekė ypač aukšto nacionalinių santaupų lygio. Tokią politiką skatino būtinumas stiprinti pagrindinius gamybos veiksnius ir didinti bendrą ūkio galią. Todėl nesuklysime padarę išvadą, kad šis „makroindustrinės" politikos ir valstybės intervencijos tipas yra veiksmingas. Japonijos bei kai kurių kitų šalių visuomenėms ekonominiu požiūriu taip pat pavyko gana sėkmingai įgyvendinti kompensacinę politiką.

Neaišku, ar buvo veiksminga struktūrinio pritaikymo politika (paprastai ji vadinama industrine). Sunku, o gal ir neįmanoma, padaryti kokią nors tikslią išvadą. Pavyzdžiui, tenka abejoti, ar stulbinanti sėkmė, Japoniją lydėjusi tai vienoje, tai kitoje gamybos srityje, aiškintina vien minėtos ministerijos ir Japonijos ekonomikos vadybininkų įžvalgumu. Iš tikrųjų netgi neaišku, ar ministerija ir jos industrinė politika įgalino pertvarkyti rinką. Teko girdėti, kad ministerija iš pradžių nepritarė Japonijos dalyvavimui pasaulinėje automobilių rinkoje. Kita vertus, nepakanka, kaip įpratę skeptikai, atsikirsti, kad šalies biurokratai ir verslininkai tiesiog dairėsi po pasaulį ir žiūrėjo, ką daro kiti, o tik paskui pasinaudojo Japonijos nuvertintos jenos, sukaupto patyrimo ir pigių kasdieninio vartojimo prekių masinės gamybos privalumais. Ministeriją ir jos politiką reiktų deramai įvertinti vien už tai, kad Japonijos korporacijas ji skatino ir įgalino gerinti technologijas (C. Johnson, 1982).

Kai kas Japonijos sėkmę labiausiai sieja su jos makropolitika, be abejo, laikytina geriausiu pasaulyje pavyzdžiu, kaip reguliuoti ekonomiką „paklausos požiūriu" (Gibney, 1982, p. 5). Kiti atkreipia dėmesį į tai, kokia kaina teko išpirkti ekonominės politikos klaidas, kai kurias pramonės šakas, pavyzdžiui, laivų statybą, plieno ir tekstilės gamybą, pastūmėjusias į perdėtą ekspansiją ir nulėmusias perprodukciją. Tokios Japonijos politikos išdava buvo pernelyg didelė kai kurių pramonės šakų koncentracija ir jos skatinamas eksportas, papiktinęs užsienio šalis. Kol kas neverta svarstyti, ar Japonija arba kuri nors kita šalis galėjo sau priskirti „nugalėtojos" nuopelnus ir tinkamai vadovauti struktūrinio prisitaikymo procesui. Apsiribosime pastaba, kad Japonijai, kaip ir Jungtinėms Valstijoms, prieš šimtą metų pradėjusioms kopti į industrines aukštumas, puikiai pavyko patobulinti kitų šalių technologijos naujoves ir jomis prekiauti.

Svarbiausia pamoka, susijusi su Japonijos ir kitų sparčiai besivystančių industrinių šalių sėkme, yra ta, kad pavyko suformuoti kintančio santykinio pranašumo sampratą ir praktiškai ją taikyti nacionalinės politikos, prekybos praktikos ir galiausiai ekonomikos teorijos srityse. Šios šalys, be abejo, įrodė, kad tinkama nacionalinė politika, įgalinanti naudotis sukurtais gamybos veiksnių pranašumais, makroekonominiu požiūriu lemia santykinį pranašumą. Ekonomistai, suprantama, jau seniai pripažino santykinio pranašumo dinamizmą. Tačiau Japonijos ir naujų industrinių šalių aštuntajame–devintajame dešimtmečiuose pade-

monstruoti konkurencingumo pasiekimai šiai prekybos teorijos sampratai suteikė naują prasmę.

Kaip bevertintume tokią plėtrą, neabejotina, kad industrinė politika (suprasta blogai ar gerai) ir prekybos politika (liberali ar protekcionistinė) vis labiau tarpusavy integruojasi. Kaip pažymėjo ekonomistas J. Davidas Richardsonas, bandant sukurti ypatingas industrines struktūras, pasitelkiama prekybos ir industrinė politika (Richardson, 1984, p. 4). Tradicinėms didelį užimtumą sąlygojančioms pramonės šakoms išsaugoti ir tuo pačiu metu stiprioms ateities pozicijoms modernių technologijų pramonės šakose užsitikrinti valstybės kartu stengiasi riboti importą ir skatinti eksportą. Šie nauji politikos tipai nuo ankstyvųjų protekcionizmo ir valstybės intervencijos formų skiriasi tuo, kad yra parinkti taip, jog atitiktų ne tiek užsienio, kiek vidaus pramonės šakų reikalavimus, o jų paskirtis – ginti ar palaikyti atskiras pramonės šakas (Aggarwal, 1985). Devintojo dešimtmečio viduryje protekcionizmas ir visų tipų industrinė politika labai suaktyvėja, o svarbiausias jų tikslas yra ginti ir skatinti tas ekonomikos sritis, kurios politinių vadovų laikomos labiausiai susijusiomis su vidaus gerove ir valstybės politiniais tikslais.

Strateginė prekybos politika

Strateginės prekybos politikos svarba taip pat veikia tarptautinę prekybą. Į tai atsižvelgdama valstybė bando taip pakeisti tarptautines ekonomines sąlygas, kad viršenybė būtų teikiama šalies vidaus oligopolinėms firmoms. Laikydamasi apsaugos, subsidijavimo ir kitokios politikos, ji stengiasi, kad šios firmos labiau įsigalėtų rinkose ir iš jų gautų ekonomines rentas, mokamas kiekvienoje oligopolinėje rinkoje. Prekybos politikai ir santykiams būdinga strateginė sąveika kyla dėl to, kad kitos valstybės taip pat gali imtis pastangų, turinčių įtakos tarptautinei konkurencijai (Buckley, 1986, p. 3).

Nors strateginės prekybos politikos apimtis ir strategija tampa vis aršesnės polemikos objektu, tarptautinėje arenoje dažniau ir dažniau stengiamasi pasikliauti valstybės jėga, pagrįsta grasinimais, pažadais ir kitomis derybų priemonėmis. Tuo siekiama vis didesnę svarbą įgyjančio tikslo – prekybos režimą pakeisti taip, kad pagerėtų nacionalinių korporacijų padėtis rinkose ir padidėtų jų pelnas. Šių pokyčių varomoji jėga yra santykinio pranašumo dinamizmas, transnacionalinių korporacijų kūrimasis

ir prekybiniuose santykiuose ypač padidėjusi oligopolinės ar netobulos konkurencijos reikšmė (Helpman ir Krugman, 1985)[14].

Daugelis ekonomistų pažymėjo, kad būdingiausias tarptautinės ekonominės aplinkos bruožas yra oligopolijų konkurencija ir strateginė tarpusavio sąveika (Kierzkowski, 1984). Ortodoksinės prekybos teorijos sukurtame tobulos konkurencijos pasaulyje yra per daug veikėjų, o jų individualus poveikis pernelyg menkas, kad pajėgtų daryti įtaką ekonominiams rezultatams. Taip tvarkomoje rinkoje priimami ekonominiai sprendimai daugiausia grindžiami tokiais kintamais veiksniais, kaip kaina, kokybė ir prekių ypatybės. Netobuloje arba oligopolinėje rinkoje stiprūs veikėjai gali turėti didelę įtaką. Vertinant tokią strateginę padėtį, kurią nulemia nedaug, bet svarbių veikėjų, reiktų atidžiai įvertinti kiekvieno veikėjo įtaką politikai ir kitų veikėjų reakcijas.

Numatydamos savo politikos kryptį, vyriausybės privalo domėtis kitų vyriausybių veiksmais ir galimu reagavimu į jų pačių veiksmus, stengtis juos vienaip ar kitaip veikti. Politikų sąveika įgyja ypatingą svarbą. Ar, pavyzdžiui, vienos vyriausybės iniciatyvą kitos vyriausybės atmes ar parems? O jeigu atmestų, tai kokie grasinimai ar pažadai paskatintų taip elgtis? Kokios taktikos geriausiai laikytis – vengti nepalankios įvykių eigos ar atsimokėti tuo pačiu? Ekonominių ir politinių veiksnių sąveika prekybos santykiams daro vis didesnę įtaką.

1985 metams įpusėjus, dėl pasaulyje išaugusio transnacionalinių korporacijų vaidmens ir didėjančios nacionalinių ūkių tarpusavio priklausomybės tarptautiniame ūkyje vis svarbesnė darėsi strateginė tarpusavio sąveika ir vyriausybių prekybos sandoriai. Naują padėtį sąlygojo ne oligopolijų konkurencija, nes ji vyksta jau seniai. Jos priežastys susijusios su konkurencijai vis reikšmingesniais, ne kainų nulemtais veiksniais, su iškilimu galingų transnacionalinių, konkuruojančių, valstybių ūkius apimančių korporacijų ir su atkaklesnėmis valstybės pastangomis padėti savo korporacijoms bei daryti įtaką „žaidimo taisyklėms" (Grossman ir Richardson, 1985, p. 6). Dėl to kai kuriose ekonomikos srityse savo svarbą prarado ortodoksinis, liberalus, iš mažų vei-

[14] Vis aktyvesnės ir didesnę reikšmę įgyja ekonomistų diskusijos, ar galima strateginė prekybos politika. Svarbiausias ginčytinas klausimas – ar valstybė gali sėkmingai įgyvendinti politiką, kuria siekiama, kad pelnas atitektų jos pačios firmoms. Krugmano veikale (1986) išdėstomi pagrindiniai požiūriai šiuo klausimu.

kėjų sudarytas konkurencijos modelis, pagal kurį kainas formuoja individualūs vartotojai ir gamintojai (kainą nustato pati rinka), o valstybė čia niekuo dėta. Daugelio pramonės šakų, ypač reikalaujančių modernių gamybos technologijų, tarptautinėje prekyboje įsigalėjo milžiniškos transnacionalinės korporacijos, galinčios daryti didelę įtaką santykinėms kainoms, prekybos srautams ir ekonominės veiklos išsidėstymui.

Iš stambių firmų sudarytoje oligopolinėje rinkoje galima siekti ir pelno perdalijimo. Naudodamiesi technologija ir kitais pranašumais, individualūs gamintojai siekia ekonominės naudos. Pripažindamos, kad tarptautinėje rinkoje vykstanti konkurencija yra ne ideali, kaip ją apibūdino liberalioji teorija, o tiesiog netobula, vyriausybės supranta, kad būtų daug geriau, jei iš tokios veiklos gautas didelis pelnas atitektų jų šalių firmoms, o ne kitų šalių įmonėms (Dixit ir Grossman, 1984, p. 1). Būtent šis tikras netobulos konkurencijos ir transnacionalinių korporacijų pasaulis vyriausybėms kelia pagundą remti nacionalinės ekonomikos lyderius ir plėtoti strateginę prekybos politiką, įgalinančią pelną skirstyti taip, kad laimėtų nacionalinės firmos (Grossman ir Richardson, 1985).

Strateginė prekybos teorija, teigianti, kad šalis santykinai daugiau gali laimėti iš „aktyvios prekybos politikos" negu iš laisvosios prekybos politikos, yra iššūkis tradicinei liberaliosios prekybos teorijai (Krugman, 1986, p. 12). Aktyvi nacionalinė politika pirmiausia gali pasisavinti oligopolinės prekybos padėties sukurtas „rentas", o valstybė gali laikytis politikos, nacionalinėms firmoms teikiančios masto ekonomijos ar kitų privalumų. Antra, tokiomis sąlygomis, kai naujos technologijos tapo pagrindiniu tarptautinio konkurencingumo veiksniu, santykinis pranašumas yra labai nepastovus, pramonės šakos neišvengia išorinio poveikio arba produkcijos pertekliaus „persiliejimo" iš vienos šakos į kitą, o vienos šakos sukauptomis žiniomis gali naudotis kitos ir tuo būdu kelti bendrą ūkio technologinį lygį, valstybė labai suinteresuota kištis į prekybinius santykius, todėl jai reiktų remti ir ginti tas pramonės šakas, kurios kuria rentas ir kurios strategiškai svarbios tarptautinio konkurencingumo požiūriu.

Didėjanti strateginės prekybos politikos svarba yra išdava to, kas anksčiau vadinta tarptautinės prekybos pramoninės organizacijos teorija. Šiame netobulos konkurencijos pasaulyje vyriausybių politika kelia rimtą grėsmę sėkmingai transnacionalinių korporacijų veiklai ir jos valdymui. Nors valstybės visada sten-

gėsi padėti savo šalių firmoms, jos įgijo galimybę taikyti naują taktiką (Spence, 1984). Vienas iš svarbiausių politikos uždavinių – užkirsti kelius į vidaus rinkas („pramoninės pirmenybės teisė"). Ši taktika vietinei firmai leidžia naudotis palankiomis kainomis, kad būtų lengviau dengti išlaidas, nacionalinei firmai teikiamos subsidijos, jai padedančios įsitvirtinti rinkoje ir gauti daugiau pelno. Kitas politikos tikslas – remti tyrimus, tam tikslui pasitelkiant bendras įmones ir panašias priemones, kurios nacionalinėms firmoms padeda įgyti dinamiško masto pranašumą ir kaupti firmai bei visam šalies ūkiui naudingas žinias (Branson ir Klevorick, 1986). Tokia veikla valstybę įgalina imtis strateginių veiksmų, naudingų savoms ir žalingų kitų šalių firmoms (Buckley, 1986)[15].

Laikantis „pramoninės pirmenybės teisės" ar „vidaus rinkos efekto" taktikos, gaminių vietinė rinka ginama taip, kad jų paklausa didėja, ir vietinei firmai, siekiančiai didinti gamybos apimtį ir efektyvumą, tereikia žengti pramintu taku. Japonija ir kai kurios naujos industrinės šalys nuosekliausiai laikėsi šios „ribok importą dėl platesnio eksporto" taktikos. Ši rafinuota naujos pramonės gynimo forma reikalauja, kad tol, kol „Japonijos gamintojas nepasieks tarptautinio kainų ir kokybės lygio", užsienyje, ypač Amerikoje, pagamintoms prekėms vietinė rinka privalo būti uždara (Rosovsky, 1985). Tik atstačiusios konkurencingumo pusiausvyrą, Japonijos firmos, kaip parodė automobilių, elektronikos ir kitų sudėtingų technologijų reikalaujančių šakų pavyzdys, ima skverbtis į užsienio rinkas, o Japonijos rinka atsiveria užsienio prekėms.

Nors toks praktinis prekybos tipas nėra visą Japonijos balansą sąlygojantis veiksnys, neabejotinai jis daro poveikį šalies ūkio ir užsienio prekybos struktūroms. Keisdamos „prekės ciklus", t.y. užsienio firmoms neleisdamos įvežti į šalį jų pagamintų prekių ar tiesiogiai investuoti lėšas, Japonijos ir naujų industrinių šalių vyriausybės savo šalių korporacijas įgalina gauti žymią dalį užsienio inovacijų sukurto pelno. Vadinasi, „pramoninės pirmenybės teisė" neigiamai atsiliepia Jungtinių Valstijų ir kitų šalių ūkiams.

Nuolat besikeičiančioje strateginėje aplinkoje vykstanti trans-

[15] Dixitas (1986), Bransonas ir Klevorickas (1986) bei Grossmanas ir Richardsonas (1985) pateikia prieštaringą vidaus politikos poveikio prekybiniams santykiams analizę.

nacionalinių korporacijų prekyba ir gamyba yra glaudžiai susijusios. Prekyba firmų viduje, subkontraktavimas ir bendros įmonės tapo svarbiais tarptautinės politinės ekonomijos aspektais. Korporacijų strategija, kurios paskirtis – iki minimumo sumažinti mokesčius, vengti prekybos barjerų ir naudotis pasaulyje besikeičiančio santykinio pranašumo privalumais, turėjo didelę įtaką prekybos srautams ir pramoninės gamybos išsidėstymui pasaulyje. Pavyzdžiui, vienos ar kelių šalių dukterinėse kompanijose ar subkontraktavimo pagrindu pagaminti komponentai gali būti pervežti į kitą šalį, kurioje iš jų galiausiai surenkami gatavi gaminiai. Po to jie vėl eksportuojami, kur pagaliau patenka į vartojimo rinką. Vieno apskaičiavimo duomenimis, beveik pusę 1977 metais į Ameriką įvežtų prekių sudarė firmų vidaus sandoriai (Helleiner, 1981, p. 10). Tokia vienos korporacijos ribų dažnai neperžengianti prekybos ir gamybos užsienyje integracija kuria geriau valdomą ir kompleksiškesnį pasaulinį ūkį (Deardorff, 1984, p. 501).

Sėkmingo liberaliosios ekonomikos teorijos įgyvendinimo prielaida – idealus pasaulis, kuriame mažai pramonės gamybos internacionalizavimo ir nacionalinių rinkų integracijos problemų. Tarptautinė prekyba ir produkcijos gamyba užsienyje galėtų būti tik alternatyvios priemonės, padedančios patekti į pasaulines rinkas. Prekybos srautus ir pramonės išsidėstymą pirmiausia nulemtų ekonominio efektyvumo rodiklis, o tarptautinis ūkis būtų panašesnis į išsivysčiusioms industrinėms visuomenėms būdingas integruotas nacionalines rinkas. Tokia konkurencinga rinka tarptautiniu lygiu sukurtų situaciją, kurioje pelno lygį ribotų rinkos jėgų sąveika. Iš verslininkystės gauto pelno būtų greitai netenkama dėl to, kad kyla ar gresia pavojus, jog gali rastis naujų gamintojų. Tačiau tokia teorinė padėtis visiškai neatitinka didžiausios pasaulio dalies devintojo dešimtmečio tikrovės.

Daugelio šakų ekonominės integracijos procesą nacionalinės firmos įgyvendina vis labiau tarpusavy susijusiose konkuruojančiose šalyse. Oligopolinės korporacijos, kurios daro vis didesnę įtaką prekybos srautams ir gamybos išsidėstymui pasaulyje, iš tikrųjų nėra transnacionalinės, netekusios nacionalinių ypatybių. Šalių vyriausybės ne tik siekia, bet ir gali formuoti tokią prekybos ar kitokią politiką, kuri būtų naudinga jų transnacionalinėms kompanijoms, tačiau nepaisytų konkuruojančių firmų ir kitų šalių interesų.

XX amžiaus pabaigoje tarptautinio ūkio ir tarptautinės pre-

kybos pobūdį sąlygojantys veiksniai yra panašūs į tuos, kurie anksčiau pakeitė šalių ūkių struktūras. Visą šimtmetį ar net ilgiau kiekvienos išsivysčiusios šalies ūkyje buvo matyti, kaip netobulos rinkos, kuriose sutelkta didžiulė korporacijų jėga, iš dalies keičia konkurencines rinkas, sudarytas iš daugelio mažų firmų. Didėjant prekybos barjerams ir ekonominei tarpusavio priklausomybei, panašus reiškinys atsirado ir tarptautiniu lygiu. Keletas didelių Amerikos, Japonijos ir Europos, taip pat naujų industrinių šalių firmų galėjo integruoti gamybą ir kitą veiklą, nepaisydamos valstybių sienų. Pasaulinėse rinkose didėjanti šių milžiniškų korporacijų svarba reiškė, kad pasauliniam ūkiui darosi būdingesnė oligopolinė konkurencija.

Paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais oligopolinių firmų ir nacionalinių vyriausybių strateginė sąveika daro vis didesnį poveikį pasaulinei prekybai, pelno skirstymui ir nacionaliniam gamybos išsidėstymui. Tokijo raundas ir jo tinkamo elgesio kodeksai nepadėjo tarptautiniu mastu kontroliuoti besiformuojančio strateginės tarpusavio sąveikos ir tarpvyriausybinių susitarimų pasaulio. Didėjanti oligopolijų konkurencijos svarba, vyriausybių turima galimybė remti nacionalines korporacijas ir slopinti tarptautinio ūkio valdymą žymiai padidino tikimybę nacionalistinio konflikto, galinčio įsiplieksti dėl vyravimo rinkose ir korporacijų pelno skirstymo.

Prievartos priemonės ir tarptautinės derybos dėl vaidmens rinkose darė įtaką prekybos raidai ir pramonės išsidėstymui kai kuriose ekonomikos srityse. Didžiosios politikos reikalu tapo klausimas, kiek automobilių Japonija gali eksportuoti į Jungtines Valstijas ir kiek pastarojoje šalyje pagamintos jautienos pirks pirmoji. Nors toks tarptautinio darbo pasidalijimo „politizavimas" nereiškia, kad rinkos ar efektyvumo svarba tampa visiškai abstrakčiais dalykais, jis vis dėlto rodo, kad mažėja kainomis grindžiamas konkurencijos poveikis prekybos srautams. Naujasis protekcionizmas, atskirų šalių industrinė politika ir strateginė prekybos politika labai veikia tarptautinius prekybos santykius. Suaktyvėjusi rinkos, valstybės ir korporacijų sąveika darys didelę įtaką tarptautinei prekybai, o kai kuriais atvejais lems jos ateitį.

Kiek valstybės gali laikytis veiksmingos strateginės prekybos politikos ir perskirstyti pelnus (monopolinės korporacijos elgiasi priešingai ir savo iniciatyva pasiima monopolines rentas), tebėra

diskutuotinas dalykas. Polemizuojama dėl plataus klausimų rato, pradedant praktine galimybe paskirstyti pelnus ir baigiant iš to gautos naudos apskaičiavimais. Atrodytų, kiekvienas gali dalyvauti tokiame žaidime, o jei kas nors būtų iš jo išstumtas, dėl to galėtų kilti prekybinis karas, kurį pralaimėtų visi, sulėtėtų strateginės prekybos politikos plėtra. Tačiau sunku prieiti prie kokių nors tvirtų išvadų, nes stinga istorinės patirties (Krugman, 1986, 1 sk.).

Tačiau didesnio dėmesio verta ta aplinkybė, kad politiniai vadovai įsitikino, jog strateginės prekybos politikos taktika taikoma plačiai. Kadangi jos besilaikantys dažnai pažeidžia GATT principus, imta būgštauti – gal šiame žaidime kiti „sukčiauja". Susilpnėjus tarptautiniam vadovavimui, didėja galimybė kilti nacionalistiniam konfliktui dėl vyravimo rinkose ir korporacijų pelno skirstymo. Nors kyla abejonių dėl strateginės prekybos politikos veiksmingumo ir neaišku, ar ilgai ji bus svarbi, jos politinė reikšmė tikrai didėja.

Todėl, svarstant tokius klausimus, derėtų atsižvelgti į devintojo dešimtmečio viduryje Amerikos iš naujo pabrėžiamą prekybos santykių „tarpusavio sąveiką" ir atitinkamus šalies prekybos politikos pokyčius. Japonijos pramonės pirmenybės strategija ir nepastovus santykinis pranašumas Jungtines Valstijas privertė laikytis agresyvesnės prekybos politikos. Pagrindinis tokių politikos pokyčių motyvas – neleisti, kad užsienio šalių ūkiai perimtų inovacijų sąlygotas modernias Amerikos technologijas ir monopolines rentas. Jomis nedisponuojant nebus nei reikiamo kapitalo, nei noro investuoti lėšas į mokslinio tyrimo ir technologijų tobulinimo darbus. Todėl netgi nevisiškai suvokiant tarpusavio sąveikos politikos svarbą, ją vis dėlto reiktų bent iš dalies vertinti kaip reagavimą į užsienio vyriausybių politiką, kuria siekiama, kad JAV nebepajėgtų konkuruoti pasaulinėse rinkose.

Amerikos ir kitų šalių nacionalinės prekybos politikos pokyčiai nulemia pasaulinio prekybos režimo metamorfozę. Vis labiau įsivyrauja nuostata derėtis tokiais klausimais, kaip rinkos pozicijos, dvišaliai sandoriai ir sąlyginis didžiausio palankumo statuso principo taikymas (t.y. prekybos nuolaidas gauna tik tas, kas jas duoda kitam). Toks nacionalistinis požiūris į tarptautinę prekybą gerokai keičia pagrindinius tarptautiniame ūkyje įsigalėjusius GATT principus – nediskriminacijos principą, daugiašališkumą ir besąlyginį didžiausio palankumo statuso principo taikymą. Išsivysčiusių ir naujų industrinių šalių ūkiai kuria naują

tarptautinę ekonominę tvarką, bet ji anaiptol nėra tokia, kurios didžiuma mažiau išsivysčiusių šalių troško ar tikėjosi.

Liberaliosios ir nacionalistinės prekybos teorijų suartėjimas

Devintajame dešimtmetyje vykstanti prekyba buvo žymiai nukrypusi nuo visuotinai pripažintos tarptautinės prekybos teorijos, grindžiamos natūraliais ištekliais, tobula konkurencija ir stabiliais gamybos veiksniais. Kaip pažymėjo Richardas Cooperis, po Antrojo pasaulinio karo gerokai padidėjo atotrūkis tarp tarptautinių ekonominių santykių teorijos ir tikrovės (Cooper, 1970, p. 437). Ekonomistai šį atotrūkį, skiriantį liberaliąją prekybos teoriją nuo tarptautinės prekybos tikrovės, stengiasi šalinti, o jei tai įmanoma – visai likviduoti. Tačiau tokios pastangos taip pat mažina atotrūkį tarp tarptautinės prekybos liberaliosios ir nacionalistinės teorijų.

Rinkų netobulumo svarba, santykinio pranašumo kilmė ir valstybės vaidmuo, reguliuojant prekybinius santykius, tradicinę prekybos teoriją privertė susidurti su rimtomis problemomis. Santykinėms rinkos dalims, prekybos sąlygoms ir nacionalinio importo bei eksporto struktūrai stiprų poveikį turėjo šio proceso dalyvių susitarimai ir derybos, kadangi tokie veiksniai, kaip santykinis efektyvumas, kainos ir paklausa, galiausiai dar nenulemia galutinių rezultatų. Stiprėjant transnacionalinių korporacijų bei nacionalinių vyriausybių galiai ir kompetencijai, tokia padėtis bus dar labiau neapibrėžta. Taigi prekybos teorija darosi susieta su derybų teorija, o prekybos politiką sąlygoja nacionalinės industrinės strategijos ir sandorių taktikos raida.

Reikšmingiausias teorijos pasiekimas – kintanti santykinio pranašumo samprata. Ir liberalioji prekybos teorija, ir GATT rėmėsi prielaida, jog egzistuoja tobulos rinkos (rinkos, neveikiamos masto ekonomijos ir kitų dinamiškų veiksnių), kurių santykinis pranašumas pirmiausia priklauso nuo natūralių išteklių. Tačiau gamybos veiksnių dinamika, technologijų pokyčiai ir tarptautinį konkurencingumą sąlygojantis veiksnių judėjimas (tokio poveikio priemonės yra tiesioginės užsienio investicijos ir technologijų perdavimas) labai pakeitė šią tradicinę ir paprastai statišką santykinio pranašumo sampratą. Ji dabar dažniausiai taiko-

ma maisto, žaliavų ir kitų reikmenų prekybos srityse. Ši sąvoka vartojama ir nustatyti tam tikroms fizinėms riboms, apibrėžiančioms santykinio pranašumo veikimo sritį.

Žinoma, galima samprotauti, jog, atsiradus pasaulinei technologinės kompetencijos susilyginimo tendencijai, nacionalinių išteklių gausa gali tapti svarbiausiu prekybos srautus nulemiančiu veiksniu. Todėl, kitoms šalims perėmus ankstesnius Amerikos technologijų privalumus, gali išaugti Jungtinių Valstijų sukaupto žemės ūkio potencialo ir žaliavų vertė. Tačiau šiuo metu santykinį pranašumą, bent labiausiai išsivysčiusių šalių, lemia technologiniai, organizaciniai ir panašūs veiksniai.

Kaip besiklostytų ateities raida, dabartinė liberalioji prekybos teorija turėjo atsižvelgti į vis didesnę reikšmę įgyjantį „kintantį santykinį pranašumą", kurį Williamas Cline apibūdino taip:

„Tradiciniai specializacijos prekiauti kai kurių rūšių produkcija ramsčiai, – skirtingos santykinės darbo jėgos, kapitalo, kvalifikuotos darbo jėgos ir technologijų naudojimo nacionalinės galimybės – tolydžio gali prarasti svarbiausią vaidmenį (kadangi industrinės ir kitos besivystančios šalys šiais atžvilgiais supanašėja), tuo tarpu kiti tradiciniai prekybą sąlygojantys veiksniai (pavyzdžiui, gamtos išteklių gausa) galioja ne visada. Tokios produkcijos prekybos specializacijos modelis gali būti kintamas, ir šalies vyraujančią padėtį gali nulemti tokie veiksniai, kaip nekonkurencingas firmų elgesys ir vyriausybių intervencija" (Cline, 1982a, p. 9).

Prekybos praktikos ir teorijos kaita rodo, kad liberalioji ir nacionalistinė prekybos teorijos, bent jau daugelio pramonės prekių srityje, žymiai suartėjo (labiau, negu tai pripažįsta ekonomistai liberalai). Per pastarąjį šimtmetį liberaliųjų prekybos teoretikų dėmesys krypo į nacionalinę nesantaiką. Pagal klasikinę Ricardo formuluotę, prekyba buvo grindžiama nustatytais ir nekintamais veiksniais, pavyzdžiui, klimatu, natūraliais ištekliais ir santykiniu darbo jėgos pertekliumi. Dar nebuvo tarptautinės gamybos veiksnių migracijos. Po to nauja neoklasikinė Heckscherio–Ohlino–Samuelsono modelio formuluotė (atitinkanti Hamiltono *Pranešimą apie fabrikatus)* deklaravo, jog prekybos srautai yra lankstesni ir lemiami skirtingų santykinių veiksnių gausos, santykinis pranašumas yra dinamiškesnis, o gamybos jėgų išsidėstymą veikia užsienio investicijos ir kitos priemonės. Pirmaisiais pokario metais teorijos, nagrinėjančios „prekės ciklus", gamybos diferenciaciją ir kitus veiksnius, bandė paaiškinti, kodėl pasaulyje, kuriame laikini technologijų pranašumai nemažai le-

mia prekybą ir investicijas, labiau išsivysčiusių šalių santykinį pranašumą sparčiai perima mažiau išsivystę kraštai, o prekybai tarp išsivysčiusių šalių būdingesnė vienos šakos gaminių prekyba, susijusi su skirtingais vartotojų skoniais, masto ekonomija ir panašiais veiksniais. Naujesnių teorinių pastangų objektu tapo pasaulis, kuriame minėti poslinkiai ir nepastovus santykinis pranašumas, anot Krugmano, „sąlygojo visai atsitiktinį darbo pasidalijimą tarp šalių" (1986, p. 8). Tokia pasaulinę prekybą lemiančių veiksnių analizė visiškai tenkintų daugelį ekonomistų nacionalistų ir būtų jiems priimtina.

Liberaliosios prekybos teorijos evoliucija rodo, kad ekonomistai liberalai ėmė labiau pasitikėti pagrindiniu nacionalistų teiginiu apie nepastovų santykinį pranašumą. Jie buvo priversti toleruoti pasaulį, kuriame santykinis pranašumas, tarptautinis konkurencingumas ir tarptautinis darbo pasidalijimas yra bendrų strategijų ir nacionalinės politikos išdava. Daugiau nebegalima taikstytis su ekonomistų teiginiu, kad kol yra santykinis pranašumas, jo ištakomis domėtis neverta. Pasaulyje, kuriame valstybei bei įtakos grupėms labiausiai rūpi, kas ir ką gamina, atsiras mažai norinčių prekybos struktūros formavimą patikėti vien rinkai.

Devintajam dešimtmečiui įpusėjus, prekybos praktika ir liberalioji teorija padarė ženklų posūkį nacionalistinės dinamiškos ir kintamos santykinio pranašumo sampratos kryptimi. Tačiau skiriasi liberalų ir nacionalistų požiūris į minėto pokyčio mastą bei reikšmę. Nacionalistai linkę manyti, kad santykinį pranašumą gali sukurti pramonės šakų specifiką atitinkanti industrinė politika. Liberalai pabrėžia svarbą pagrindinių makropolitikos rūšių, kurių paskirtis rūpintis, kad būtų kaupiamos pagrindinės gamybos priemonės, o prekybos plėtrą galima patikėti rinkai ir privačiam sektoriui. Liberalai labiau negu praeityje linkę sureikšminti valstybės politikos vaidmenį kuriant santykinį pranašumą, bet jie taip pat nurodo jame slypinčius pavojus ir perspėja, jog dėl ekonominio konflikto nukenčia bendras efektyvumas. Liberalų pabrėžiama laisvoji prekyba ir ekonominė specializacija, grindžiamos tarptautinio darbo pasidalijimo pranašumais ir nauda visuomenės gerovei, labai skiriasi nuo ekonomistų nacionalistų idėjų.

Liberaliojo prekybos režimo perspektyvos

Naujojo protekcionizmo reikšmė ir su juo susijusi prekybos sistemos plėtra devintojo dešimtmečio viduryje vertinama labai skirtingai. Nutolimą nuo GATT daugiašališkumo ir nediskriminacijos principų kai kas laikė tvirta prekybos liberalizavimo atsisakymo tendencija.

Kitų nuomone, vienintelis būdas, įgalinantis išvengti prekybos sistemos žlugimo, buvo kuo didesnė diskriminacija ir dvišališkumas. Abiejų grupių skirtumai sietini ne tiek su GATT principų atsisakymo ekonominiais kaštais, kiek su politine galimybe tokius siekius įgyvendinti.

Daugelis ekonomistų įsitikinę, kad naujasis protekcionizmas ir jo sąlygojama raida gali lemti mažėjantį ekonominį efektyvumą ir kelti grėsmę liberaliajam prekybos režimui. Tendencija, kuriai įsivyravus sąlyginis didžiausio palankumo statusas pradėjo keisti besąlyginį ir didžiausią palankumą turinčios GATT narės statusą, pokario laikotarpio plėtrą laisvosios prekybos kryptimi sulėtino. Daugelis būgštauja, kad tik šalims narėms taikomi Tokijo kodeksai gali sukurti daugiapakopę prekybinių santykių sistemą, kurioje valstybės būtų skirstomos pagal tai, ar jos pasirašė kai kuriuos kodeksus, ar ne (Curzon ir Curzon Price, 1980). Dažnai naudojamais barjerais grindžiama diskriminacija ar teikiamos lengvatos galėtų nulemti grįžimą prie agresyvios ketvirtojo dešimtmečio politikos.

Tokia tvarka labai nepalanki tiems, kas efektyviai gamina pramonės prekes, išsivysčiusių šalių ūkiams trukdo prisitaikyti prie vykstančių santykinio pranašumo pokyčių ir šitaip kliudo pereiti prie naujos tarptautinių ekonominių santykių struktūros. Tokia įvykių raida XX amžiaus pabaigos ekonominę krizę pagilino ir užtęsė nė kiek ne mažiau, kaip senasis ketvirtojo dešimtmečio protekcionizmas. Kai kurių ekonomistų liberalų manymu, laisvosios prekybos režimas, kaip ir dviratis, yra „dinamiškai nestabilus" ir grius, jei nejudės į priekį (Cline, 1983, p. 9–10). Toks tarptautinės ekonominės tvarkos žlugimas galėtų tapti ekonominių konfliktų, keliančių grėsmę taikai pasaulyje, priežastimi.

Kiti į atviro prekybos režimo perspektyvas žiūri optimistiškiau ir naująjį protekcionizmą bei kitus prekybos režimo pokyčius apskritai vertina palankiai. Jie teigia, kad derybose pasiekti mažų ir panašių pažiūrų valstybių dvišaliai susitarimai yra geriausias bei iš esmės vienintelis būdas plėsti prekybą šiame vis

didėjančios nežinios pasaulyje, įgalinantis labiau atkreipti dėmesį į ekonominį vidaus saugumą ir siekti sparčių pavyzdžio neturinčių santykinio pranašumo pokyčių. Šiame greitai besivystančiame pasaulyje tam labiausiai kliudo grynai mechaniškas GATT sutarčių svarstymas, kuriame dalyvauja daugybė šalių. Šiame nežinios ir glaudžiai tarpusavy susijusių šalių ūkių pasaulyje savo ekonominio savarankiškumo vyriausybės daugiau nebeatsisakys. Kaip rašė Susana Strange, laisvosios prekybos doktrina reikalauja, kad visos nacionalinės vertybės, kaip, pavyzdžiui, laisvė, tvarka ir teisingumas, padėtų siekti didesnio efektyvumo (Strange, 1985c).

Kai kas tvirtina, kad dabartiniu laikotarpiu didžiausio palankumo statusą turinčios valstybės padėtis gali sulėtinti prekybos liberalizavimo eigą, nes reikalaujama, kad nuolaidos, kuriomis naudojasi grupė šalių, būtų taikomos visiems. O tai įgalina piktnaudžiauti (Conybeare, 1985, p. 27). Kita vertus, abipusiam bendradarbiavimui, didžiausio palankumo statuso taikymui ir tam, ką Robertas Keohane (1986) pavadino „ypatingu abipusiškumu", šie dalykai nėra kliuvinys ir niekam netrukdo piktnaudžiauti. Teikiant vieną nuolaidą mainais už kitą, skatinama bendradarbiauti ir įteisinti visų vienodą traktavimą. Toks „kooperatinis protekcionizmas", – teigia šio požiūrio šalininkai, – skatina prekybą ir yra naujas būdas taisyklėms priimti bei nerodo, kad žlunga tarptautiniai režimai (Keohane, 1984b, p. 38)[16].

Prekybos liberalizavimą laikydama tokia politika, kuria remiantis, pasak šių autorių, tai vienai, tai kitai šakai galima teikti tam tikrų nuolaidų ir kurti „sutarčių tinklą", valstybė gali išsaugoti kitas vertybes ir išvengti piktnaudžiavimo problemos. Vadovaujantis tokia samprata, sistemos dalyviais gali būti tik tie, kurie sutinka imtis įsipareigojimų. Manoma, kad, toliau vystantis transportui bei ryšiams ir dėl to nykstant istorinėms laiko ir erdvės kliūtims, netarifinių barjerų, savanoriškų eksporto apribojimų prireikė todėl, kad būtų ne taip skaudžiai jaučiamos žalingos pasaulinės prekybos plėtros ir Japonijos bei naujų industrinių šalių vis labiau perimamų pramonės gamybos technologijų ir įgyjamo santykinio pranašumo pasekmės. Remiantis valstybių derybomis ir „susiejančiais susitarimais", grindžiamais bendradarbiavimu ir abipuse nauda, prekybos režimą galima išsaugoti

[16] Kooperatinį protekcionizmą išsamiai nagrinėja Aggarwalis, Keohane ir Yoffie (1986).

netgi nacionalistiniame pasaulyje (Yarbrough ir Yarbrough, 1986). Taip vertinant įvykių raidą naujasis protekcionizmas yra ne tiek visos pasaulinės prekybos apribojimas, kiek priemonė, įgalinanti kontroliuoti nenumatytas nereguliuojamos prekybos pasekmes.

Kokios bebūtų galutinės išdavos diskusijų tarp tų, kurie nesutinka su būtinybe iš esmės keisti GATT sistemą arba pritaria tokiems pokyčiams, naujasis protekcionizmas bei šalių vidaus politikos ir oligopolijų konkurencija *keičia* tarptautinio prekybos režimo esmę. Akivaizdžiai matyti, kad atsiranda tarpusavy susijusių dvišalių ir regioninių ryšių tinklas. Sąlyginis didžiausio palankumo statusas pradėjo išstumti atitinkamą besąlyginį statusą, ypatingas abipusiškumas yra svarbesnis už neapibrėžtą sąveiką, o prekybos plėtra vis dažniau peržengia GATT sistemos ribas. Iš tikrųjų suabejota net pačių jo principų teisėtumu. Dalykams klostantis taip, galima tikėtis, kad prireiks naujų taisyklių ir normų, reguliuojančių pasaulio, kuriame didėja šalių tarpusavio priklausomybė, prekybinius santykius.

GATT principų pažeidimai ir jų teisėtumui mesti iššūkiai leidžia daryti prielaidą, jog tam, kad būtų galima toliau laikytis daugiašalio prekybos režimo, prireiks daug glaudesnio tarptautinio bendradarbiavimo ir darnesnės vidaus institucijų bei nacionalinių politikų sąveikos. Naujas tarptautiniu mastu pripažintų taisyklių rinkinys gal neapsiribos, kaip rodo GATT pavyzdys, formalių importo barjerų šalinimu, o daugiausia reguliuos visuomeninę vidaus veiklą. Pavyzdžiui, likvidavusios Amerikos telefonų ir telegrafų kompaniją bei nustojusios reguliuoti šalies tolimojo ryšio pramonę, Jungtinės Valstijos pašalino didelę kliūtį, užsienio prekėms pastojusią kelią į jų rinką. Nors Amerikos vartotojai dėl to galbūt kai ką ir laimėjo, šis vienašalis vidaus politikos sprendimas buvo naudingas kitų pasaulio šalių ekonomikai, o Jungtinės Valstijos kompensacijos už tai negavo. Dauguma kitų šalių vyriausybių toliau griežtai kontroliavo pramonę (Branson ir Klevorick, 1986, p. 246–247). Šis pavyzdys rodo, kad vidaus politikos sprendimų nederėtų izoliuoti nuo bendros pasaulio aplinkos, nes prekyba visa tai glaudžiai tarpusavy susieja. Pertvarkant prekybos režimą į tai būtina atsižvelgti. Vertėtų priimti tarptautinius režimus, reguliuojančius netobulą konkurenciją, taip pat, nepaisant valstybinių sienų, labiau suvienodinti tokią nacionalinę veiklą, kaip antimonopolinė politika ir vyriausybių parama bendriems mokslinio tyrimo darbams.

Pertvarkytas prekybos režimas darytų įtaką tam, kas nacionaliniu lygiu yra ar nėra teisėta vyriausybės politika ir ekonominė intervencija. Kokie yra vidaus politikos padariniai – teigiami ar neigiami, labai priklauso nuo to, ar atsižvelgta į kitų šalių interesus, ar susitarta dėl reikiamų kompensacijų ir bendrų veiksmų. Kad būtų išvengta vyriausybių intervencijos į rinką ir tokios politikos krypties, kuri nacionalinėms firmoms teiktų šališkų pranašumų, nacionalinę veiklą kartais reikia koordinuoti ir derinti. Nors prekybinius santykius labai veikia nacionalinė ir korporacijų veikla, reikia taisyklių, įgalinančių riboti žalingą tokios politikos poveikį silpnesnėms tautoms ir išvengti prekybos režimo žlugimo, nulemto „kaimynų skurdinimo" politikos.

Daugelio ekonomistų manymu, veiksmingam liberaliojo prekybos režimo funkcionavimui nėra būtina, kad šalių vidaus politika ir praktinė veikla būtų suderintos. Pagal ekonominę teoriją, valstybės yra tarsi juodos dėžės, ir kad prekyba būtų visiems naudinga, tereikia laikytis tose dėžėse esančių valiutų kursų pusiausvyros. Tačiau atrodo, kad Europos Ekonominė Bendrija davė gerą pamoką, jog, ekonominės integracijos procesui pasiekus tam tikrą plėtros tašką, iškyla būtinybė glaudžiau bendradarbiauti tarptautiniu mastu ir labiau derinti nacionalinę veiklą. Priešingu atveju sunku išvengti pažeidimų ir apgaulės (Robson, 1980). Jeigu nebus glaudesnio pasaulinio valstybių bendradarbiavimo ir nacionalinės veiklos derinimo, gali kilti daugiau tarptautinių ekonominių konfliktų, kadangi kiekviena šalis stengsis gerinti jos transnacionalinių korporacijų santykinę padėtį ir konkurencingumą.

Net jeigu ekonominių institucijų, kaip tvirtina daugelis ekonomistų liberalų, neverta paisyti, o vidaus veiklos – derinti su kitomis valstybėmis, pastarųjų vadovai ir įtakos grupės vis dėlto mano, kad vidaus institucijos ir praktinė veikla labai atsiliepia prekybai. Nepaisydami to, ar Japonijos ūkio struktūros ypatybės atlieka ar neatlieka netarifinių barjerų, neleidžiančių įvežti užsienio prekių, vaidmens, daugelis amerikiečių ir Vakarų Europos gyventojų mano, jog neliberalios Japonijos visuomenės nuostatos iš tikrųjų jų eksportą labai varžo. Dar daugiau – Amerika ir Vakarų Europa tokias „antiliberalias" institucijas laiko neteisėtomis[17].

Kadangi prekybos derybos sumažino valstybių ūkius ribojančių barjerų įtaką, o pasaulio šalys glaudžiau tarpusavyje susijo,

[17] Saxonhouse veikale (1983, p. 270–271) pateiktas tariamai antiliberalių Japonijos institucijų ir praktinės verslo veiklos pavyzdžių sąrašas.

vidaus struktūrų teisėtumas ir veiklos derinimas tapo pagrindiniais tarptautinių ekonominių ir politinių santykių klausimais. Gary Saxonhouse pažymi:

„Vis geriau suvokiant, kad barjerai tarptautinio kapitalo ir technologijų judėjimo kelyje bei diskriminacinės vidaus makroekonominės politikos priemonės gali sumenkinti liberalių susitarimų dėl prekybos pasauliniu mastu teikiamą naudą, teko žymiai išplėsti tarptautinės ekonominės sistemos dalyvių „žaidimo taisykles". Jei vidaus politikos priemonės gali būti geri funkciniai užsienio ekonominės politikos priemonių – tradicinių tarptautinės diplomatijos objektų – pakaitai, tai leidžia manyti, kad liberali vidaus ekonominė politika visiems, o ne tik keliems pagrindiniams tarptautinės ekonominės sistemos dalyviams yra būtina ilgalaikės tos sistemos teisėtumo prielaida. Todėl tarptautinės ekonominės diplomatijos pastangas imta telkti nebe į tarifus, o į kvotas, vėliau nuo pastarųjų pereita prie standartų, subsidijų ir viešųjų pirkimų. Daugelis į tarptautinės ekonominės darnos interesų gynimo darbotvarkę patekusių tarptautinės ekonominės sistemos dalyvių vidaus ekonomikos klausimų turėtų būti sprendžiami remiantis visiškai konkurencingais viešais konkursais bei sutarčių santykiais. Pokario tarptautinės ekonominės diplomatijos istorija parodė, jog jau galima numanyti, nors aiškiai apibrėžti dar sunku, kad, sprendžiant vis sunkesnį uždavinį, kaip palaikyti tarptautinės ekonominės sistemos teisėtumą, reikia ne tik atsisakyti nacionalinėse rinkose užsienio prekėms taikomų diskriminacijos priemonių, bet taip pat toliaregiškiau derinti mikroekonomikos institucijų veiklą" (Saxonhouse, 1983, p. 269–270).

Visiškai ar bent iš dalies neišsprendus teisėtumo klausimo, ekonominis nacionalizmas ir regionalizmas dar giliau prasiskverbs į pokario liberaliosios prekybos režimą. Ši vis aktualesne tampanti problema rodo, kad tarptautinė liberali ekonominė tvarka turi būti paremta tvirta politine ir ideologine baze. Pokario laikotarpiu pasaulyje vyravo Jungtinės Valstijos ir jų liberalios tvarkos koncepcija. Santykinai sumažėjus Amerikos galiai ir iškilus naujoms ekonomiškai stiprioms valstybėms, turinčioms skirtingą teisėtumo sampratą, iškilo grėsmė liberaliojo pasaulinio ūkio ateičiai.

Labiausiai tikėtina tokios raidos išdava – „mišri" prekybos santykių sistema. Vargu ar įmanoma, kad prekybos režimas žlugs, kaip kad atsitiko ketvirtajame dešimtmetyje. Prekybos liberalizavimo varomoji jėga dar gana stipri, kad, kaip sakoma, režimas išliktų. Kita vertus, negalima tikėtis, jog vėl pasikartos pirmųjų

pokario dešimtmečių liberalizavimo tendencijos. Nors daugeliui pasaulinės prekybos aspektų ir toliau bus būdingi GATT principais pagrįsti plataus daugiašališkumo elementai, juos tarpusavy susies dvišaliai, karteliniai ir regioniniai susitarimai. Universalių taisyklių reikalaujantis laikytis GATT režimas ims prieštarauti vis didesnę reikšmę įgyjančiam vyriausybių, ginančių nacionalinius interesus ir vidaus prioritetus, siekiui veikti savo pačių nuožiūra ir remtis intervencionizmu.

Neabejotina, kad atskirų šakų protekcionizmo plėtra bus svarbiausias susiformavusio naujo prekybos režimo bruožas ir kartu didžiausias nukrypimas nuo istorinių modelių. Vyriausybės ir korporacijos derasi, kaip siekti susitarimų dėl vis gausėjančių paslaugų, pagrindinių pramonės ir modernios technologijos šakų rinkų pasidalijimo. Tokių plataus masto, daugiausia išsivysčiusių ir naujų industrinių šalių ūkių veiklą reguliuojančių susitarimų paskirtis – atverti jų prekėms kelią į rinką, padėti šioms šalims įsigyti strateginės reikšmės technologijų ir išlaikyti gyventojų užimtumo lygį. Galingos jėgos ir toliau skatina tokią pasaulinio ūkio plėtros kryptį, nors tarptautinis prekybos režimas, daugiausia grindžiamas derybomis pasiektu rinkos pasidalijimu bei ūkyje įsigalėjusiais karteliais, būtų labai neefektyvus ir nebūtų išvengta didelio neteisingumo[18].

Išvada

GATT prekybos liberalizavimo sistema buvo grindžiama tuo, kad reiktų leisti pačiai rinkai nustatyti tarptautinį ekonominės veiklos išsidėstymą. Vadovaujantis sistemos nuostatais, buvo pašalinti prekybos barjerai ir labai išsiplėtė bendra pasaulinės prekybos apimtis, tačiau jau pati šio besivystančio liberalizavimo sėkmė nulėmė daugybę naujų nerimą keliančių klausimų. Daugelyje šalių manoma, kad dėl socialinių vidaus nuostolių, kurių tenka patirti dėl prisitaikymo prie besikeičiančio santykinio pranašumo, galima prarasti daugiau, negu gauti toliau liberalizuojant prekybą. Santykinai tobulas rinkas, kuriose galima siekti visus tenkinančių sprendimų, tam tikru mastu pakeitė strateginiai korporacinių struktūrų ir valstybių valdžios organų sandoriai.

Įvairius Tokijo derybų raunde priimtus kodeksus, reguliuo-

[18] Aggarwalis (1985), Patrickas ir Rosovsky (1983) bei Strange (1985c) aptaria šakinio protekcionizmo augimą.

jančius vyriausybės poveikį ekonomikai, buvo bandoma taikyti naujame ir nepastoviame tarptautiniame ūkyje, kuriame vis labiau pradėjo įsigalėti strateginė tarpusavio sąveika bei valstybių sandoriai su korporacijomis ir industrinė bei prekybos politikos tapo tik skirtingomis tos pačios monetos pusėmis. Nors ir padidinęs pasaulinį efektyvumą, gamybos liberalizavimas daugeliui šalių darė neigiamą poveikį ir netgi iškėlė klausimą, ar galima jį tęsti, jei nebus atsakingiau derinami atskirų šalių veiksmai. Ar galima toliau liberalizuoti prekybą tarp šalių, kurių socialinės ir politinės struktūros labai skirtingos? Naujai susiformavusio pasaulinio ūkio prekybos srautams nustatyti jau neužtenka sumažinti tarifinius barjerus ar „leisti pasirinkti pačiai rinkai". Dabar jau nebe šie, o politiniai ir ekonominiai veiksniai nulemia paskiroms šalims bei korporacijoms tenkančias eksporto ir importo apimtis bei gamybos išsidėstymą.

Devintojo dešimtmečio viduryje išryškėjo kai kurie prieštaringi tarptautinės prekybos raidos poslinkiai. Nors dėl cikliškai besikartojančių ir nuolat besireiškiančių veiksnių sulėtėjo prekybos liberalizavimo sparta, ekonomikoje vyraujančios valstybės ir toliau nusiteikusios šalinti tarifinius bei netarifinius barjerus. Tačiau naujasis protekcionizmas, ekonominis regionalizmas ir neliberalios vidaus struktūros prekybą riboja, ir vis daugiau ekonomikos sričių apima tarptautinė konkurencija. Susiklosto labai neaiški situacija, kuriai būdinga ne tiek šeštojo ar septintojo dešimtmečio tipo prekybos liberalizavimas ar nacionalizavimas, vėl galintis sugrąžinti į ketvirtojo dešimtmečio sumaištį, kiek įvairias ekonomikos šakas tolydžio užplūstantys prekybos liberalizavimo bei ekonominio protekcionizmo bangų potvyniai ir atoslūgiai.

Toks mišrus prekybos režimas yra dviejų prieštaringų tendencijų sąveikos padarinys. Viena vertus, prekyba anksčiau niekada nebuvo tokia laisva, o ekonominė tarpusavio priklausomybė tokia tvirta, kaip yra dabar. Pokario laikotarpiu neregėtai sumažėjo prekybos barjerų, daugelio šalių ūkiuose išsiplėtė užsienio sektorius ir suaktyvėjo tarptautinė konkurencija. Tačiau šis didesnis atvirumas atsirado kartu su stipriomis priešingo pobūdžio tendencijomis – naujojo protekcionizmo tipo ekonominiu uždarumu, industrinėje politikoje įgyvendintu ekonominiu nacionalizmu ir pagunda laikytis vis didesnę svarbą įgyjančios bei oligopolijų konkurencijos nulemtos strateginės prekybos politikos. Dar sunku numatyti, ar šios jėgos įgis pusiausvyrą.

Tarptautinei bendrijai iškyla opus klausimas, kaip prisitaikyti prie tokios ekonomikos raidos. Deja, Jungtinės Valstijos ir kai kurios kitos šalys apsiriboja nekvestionuojamu įsipareigojimu laikytis laisvosios prekybos principo, nors dabartinėmis sąlygomis šis idealas nerealus. Pastangos priversti kitus atverti savo rinkas bei atitinkamai suderinti savo vidaus struktūras tam, kad įsigalėtų tai, ką amerikiečiai suvokia kaip laisvąją prekybą, iš tikrųjų gali duoti priešingų rezultatų, negu tikėtasi, ir, kaip rodo Japonijos pavyzdys, gali sąlygoti stiprų atsakomąjį atkirtį. Dvišališkumas ir panašūs susitarimai, nors ir turintys jiems būdingų pavojų, gali būti vienintelis kelias, kuriuo galima judėti pirmyn, kad ir neišvengiant kliūčių, atviresnės prekybos sistemos kryptimi.

Likimo ironija, matyt, buvo ta, kad Johnas Maynardas Keynesas, ekonomistas, kurio vardas dažniausiai siejamas su pokario laikų liberaliuoju tarptautiniu ekonominiu režimu, turbūt buvo įžvalgesnis negu kiti ir iš anksto numatė GATT ištiksiančią griūtį. 1943 metų spalio mėnesį kolegai jis rašė:

„Kaip žinote, aš, deja, labai skeptiškai vertinu šį sugrįžimą prie XIX amžiaus *laissez-faire* politikos, kuriai Jūs ir Valstybės departamentas, atrodo, jaučiate didelę nostalgiją.

Esu įsitikinęs, kad ateitis priklauso:

1. Valstybinei prekybai;
2. Tarptautiniams būtinų prekių gamybos karteliams ir
3. Kiekybiniams ne būtiniausių gaminių importo apribojimams.

Tačiau visas šias ateities priemones, reikalingas tinkamai būsimo ekonominio gyvenimo tvarkai, Jūs stengiatės paskelbti neteisėtomis" (cit.: Harrod, 1951, p. 567–568).

Ateitis parodys, ar šie Keyneso rekomenduoti tarptautinės prekybos apribojimai padės stabilizuoti padėtį, ar taps konflikto įrankiais.

VI SKYRIUS

Transnacionalinės korporacijos ir tarptautinė gamyba

PO ANTROJO pasaulinio karo nei viena tarptautinės politinės ekonomijos problema nesukėlė tiek diskusijų, kaip transnacionalinių korporacijų paplitimas[1]. Vieni mano, kad šios galingos korporacijos garantuoja žmonijai greitą pažangą – jos kuriasi įvairiose valstybėse, paskleidžia technologijas ir skatina ūkio augimą besivystančiose šalyse. Dėl to atskirų valstybių ūkiai susiejami naudinga tarpusavio priklausomybe, kuri plėtojama. Kiti tarptautines korporacijas vadina imperialistiniais grobuonimis, kurie siekia naudos sau ir mažiau išsivysčiusias šalis įpainioja į politinės bei ekonominės priklausomybės tinklą[2]. Kai kurie žinovai, įkvėpimo pagauti, pranašauja, kad šio amžiaus pabaigoje pasaulio ūkį valdys keletas dešimčių didžiulių korporacijų[3].

Transnacionalinė korporacija paprastai apibrėžiama kaip firma, kuri turi ir valdo ūkinius padalinius dviejose arba daugiau šalių. Į jas korporacija investuoja tiesiogiai bei įsigyja kai kuriuos ūkio vienetus (paslaugų srityje, gavybos arba apdirbamojoje pramonėje). Tokių tiesioginių investicijų atveju (skirtingai nuo portfelinių investicijų) administracinė kontrolė peržengia vienos valstybės ribas. Tarptautinė šių korporacijų veikla atitinka liberalizmo nuostatas, tačiau ji yra visai nesuderinama su ekonominio nacionalizmo teorija ir pažiūromis tų šalių, kurios remia socializmą ir pritaria valstybės kišimuisi į ūkį.

Tiek viltys, siejamos su transnacionalinėmis korporacijomis, tiek ir baiminimasis dėl jų įtakos yra pagrįsti. Dažniausiai šios korporacijos yra labai galingos institucijos, kurių ištekliai gero-

---

[1] Nors tarptautiniu lygiu dirba daugelio rūšių firmos, tačiau svarbiausią poveikį nacionalinių ūkių integracijai daro vadinamosios transnacionalinės korporacijos.

[2] Labai gerą straipsnių apie transnacionalines korporacijas rinkinį yra išleidęs Modelski (1979).

[3] Kai kurie šio skyriaus paragrafai buvo parengti remiantis Gilpino publikacijomis (1975) ir kitais šaltiniais.

kai viršija daugumos Jungtinių Tautų Organizacijos narių valstybių išteklius paėmus atskirai. Šių korporacijų svarba nuolat didėja. 1981 metais tiesioginės užsienio investicijos pasaulyje sudarė apie pusę trilijono dolerių (JAV prekybos departamentas – *U.S. Dept. of Commerce*, 1984, p. 1). Transnacionalinių korporacijų veikla plečiasi, ir geografiniu požiūriu jų apimamas plotas jau yra didesnis už bet kurią kada nors buvusią imperiją. Jų veikiama, pasaulinio ūkio integracija vyksta daug didesniais mastais negu kada nors anksčiau ir, peržengusi prekybos bei finansinę erdvę, palietė ir pramoninę gamybą. Toks gamybos internacionalizavimas kelia nemažą grėsmę nacionaliniams ūkiams.

Nors septintajame dešimtmetyje atrodė, kad transnacionalinių korporacijų viešpatavimui pasauliniame ūkyje nėra jokio pavojaus, 1973 metais įvyko tai, kas labai pakeitė jų pasauliniame ūkyje užimamas pozicijas, kurios iki tol atrodė nepajudinamos. OPEC paskelbti apribojimai naftos eksportui, labai pakėlę jos kainas, parodė, kad nacionalinės valstybės dar yra pajėgios suduoti atsakomąjį smūgį. Per palyginti trumpą laiką buvo nacionalizuota daug užsienyje esančių didžiulių dukterinių naftos bendrovių, anksčiau priklausiusių pagrindinėms transnacionalinėms korporacijoms. Dabar jos tapo pavaldžios valstybėms, anksčiau laikytoms silpnomis ir paklusniomis. Pasaulio istorijoje žinoma nedaug atvejų, kad turtas ir valdžia panašiai būtų padalyta taip greitai.

Vėliau įvyko dar vienas svarbus pasikeitimas. Nors tarp seniausių ir labiausiai klestinčių transnacionalinių korporacijų yra ir tokių, kurios susikūrė ne Amerikoje, septintajame dešimtmetyje ir dar keletą metų po to šioje srityje vyravo JAV. Tačiau nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio jų korporacijoms metė iššūkį, o kai kur net aplenkė ne tik Europos ir Japonijos korporacijos, bet ir tos transnacionalinės korporacijos, kurios atsirado sparčiai industrializuojamose šalyse – Brazilijoje, Indijoje ir Pietų Korėjoje (*The Economist*, 1983 liepos 23, p. 55–56). Dėl šių reikšmingų pokyčių – nacionalinių valstybių atgimimo ir galingų neamerikietiškų korporacijų susikūrimo – devintojo dešimtmečio viduryje padėtis pasidarė žymiai sudėtingesnė nei anksčiau. Šis poslinkis naujo tipo transnacionalinių korporacijų link bus aptartas vėliau.

Transnacionalinių korporacijų kilmė

Kokie yra skiriamieji transnacionalinių korporacijų bruožai? Tai dažniausiai yra oligopolinė korporacija, kurios nuosavybės teisės, valdymas, gamyba ir pardavimai išeina už atskiros nacionalinės valstybės ribų. Ji turi pagrindinę būstinę vienoje šalyje ir filialus – kitose. Svarbiausias korporacijos tikslas – organizuoti pigiausią prekių gamybą pasaulinėms rinkoms. Vadinasi, pasirenkama patogiausia vieta našiausiai gamybai arba gaunama mokesčių nuolaidų iš valstybės, kurioje įsikuriama.

Transnacionalinės korporacijos pasižymi didžiuliais vadybiniais įgūdžiais, finansiniais ir techniniais ištekliais bei atlieka ypač svarbias operacijas vadovaudamosi suderinta pasauline strategija. Savo pozicijoms išsaugoti ir sustiprinti jos naudoja vadinamąją vertikaliąją integraciją, o sprendimus priima centralizuotai. Tipiški tokių korporacijų pavyzdžiai – „IBM“, „Exxon“, „General Motors“, „Mitsui“, „Toyota“, „Fiat“ ir „Nestlé“. Iki paskutinio šio amžiaus ketvirčio buvo dvi populiariausios užsienio investicijų rūšys. Tai investicijos į apdirbamąją pramonę šalyse, priklausančiose OECD, ir investicijos į gavybos pramonę, ypač naftos, mažiau išsivysčiusiose šalyse. Pastaraisiais dešimtmečiais transnacionalinės korporacijos vis labiau ir labiau pradėjo įsigalėti taip pat paslaugų srityje.

Tiesioginės užsienio investicijos paprastai sudaro oligopolinėse rinkose veikiančių firmų pasaulinės strategijos dalį (Caves, 1982). Tradicines portfelines investicijas lemia pelno normų skirtumai tarp nacionalinių ūkių, o tiesiogines užsienio investicijas skatina oligopolinių korporacijų augimas ir jų konkurencinė strategija. Pirmuoju atveju dažniausiai duodamos paskolos valstybei arba investuojama į infrastruktūrą, o antruoju – tiesiogiai investuojama į savitas ekonomikos šakas, stengiantis panaudoti ir išlaikyti konkurencinį pranašumą vietinių įmonių atžvilgiu. Kadangi tiesioginės užsienio investicijos sąlygoja ekonominę integraciją ir investuojančias korporacijas įtraukia į tų šalių ūkio vidaus reikalus, jų veiklos vertinimai yra labai prieštaringi.

Septintajame dešimtmetyje sąlygos tiesioginėms užsienio investicijoms tapo dar palankesnės – labai ištobulėjo transporto ir komunikacijos priemonės, vyriausybių politika skatino transnacionalinių korporacijų veiklą, o Amerikos galia ir vadovavimas sudarė jų veiklai palankią tarptautinę aplinką. Norėdamos iš-

saugoti priėjimą į ganą uždarą, bet augančią rinką, Amerikos korporacijos pradėjo daug investuoti į Vakarų Europą. Tai buvo atsakas į Europos Bendrosios Rinkos sukūrimą, kurioje buvo taikomas bendras išorinis muitų tarifas. Be to, Amerikos korporacijos, ieškodamos naftos ir kitokių išteklių, padidino tiesiogines investicijas į Artimųjų Rytų šalis ir kitur. Europos, Japonijos ir kitų šalių korporacijos ėmė sekti amerikiečių pavyzdžiu. Tad devintojo dešimtmečio viduryje įvairių valstybių korporacijos jau buvo prasiskverbusios į visas Žemės rutulio dalis[4].

Kadangi transnacionalinų korporacijų svarba vis didėjo, ekonomistai ir kiti specialistai stengėsi apibūdinti tą naują reiškinį, iš pradžių apsiribodami dviem motyvais – tarptautiniu kapitalo judėjimu ir tarptautine prekyba. Kad užsienio investicijos yra sąlygotos kapitalo judėjimo, nes užsienyje gaunama didesnė pelno norma, tiko portfelinėms, o ne tiesioginėms investicijoms. Tradicinė prekybos teorija šiuo atveju mažai ką galėjo padėti. Buvo aišku, kad reikalinga nauja teorija. Pirmiausia dėmesys atkreiptas į prekybos apribojimų įtaką, valiutų keitimo kursus ir palankią valstybinę politiką. Be to, buvo pabrėžiama technologinės pažangos (reaktyvinių lėktuvų, palydovų sukūrimas), lėmusios transporto ir komunikacijos kaštų mažinimą, svarba. Vis dažniau buvo minima oligopolinės konkurencijos reikšmė.

Kadangi bandyta apimti daug tiesioginių užsienio investicijų rūšių ir apibūdinti visų jų motyvus, buvo sunku išvengti nenuoseklumo. Vėliau ekonomistai pradėjo siūlyti bendresnius paaiškinimus. Šioje knygoje neketinama plačiau apsistoti ties sudėtingomis ir neužbaigtomis teorijomis, nagrinėjančiomis šią problemą, tačiau trumpas jų aptarimas padės atskleisti transnacionalinių korporacijų reikšmę politinei tarptautinių santykių ekonomijai.

Nors šiuo metu dar nėra teorijos, kuri paaiškintų visus tiesioginių užsienio investicijų atvejus, bet pagrindine transnacionalinių korporacijų varomąja jėga laikoma oligopolinė konkurencija, kuri yra vienas iš vyraujančių šiuolaikinio pasaulio rinkos ekonomikos bruožų (Kierzkowski, 1984). Gamyba užsienyje tapo gyvybiškai svarbia šių korporacijų (o jos pasaulinėje ekonomikoje turi didžiausią įtaką) vieningos strategijos dalimi. Todėl tie dalykai, kurie sąlygoja pokyčius tarptautinės prekybos siste-

[4] Wilkins (1986a, b) nagrinėja palyginti mažai tirtas Europos ir Japonijos transnacionalinių korporacijų ištakas.

moje ir apie kuriuos kalbėjome penktajame skyriuje, daro poveikį ir transnacionalinėms korporacijoms. Jos viešpatauja dėl to, kad dabar labai reikšminga masto ekonomija ir monopoliniai pranašumai bei kliūtys naujoms firmoms patekti į tam tikrų šakų rinkas. Dėl savo užsienio prekybos ir gamybos strategijos transnacionalinės korporacijos sugebėjo pasinaudoti tuo, kad pasaulinis ūkis po keleto derybų raundų dėl prekybos tapo santykinai atviresniu.

Yra dvi teorijos, aiškinančios oligopolinę šių korporacijų kilmę. Pirmajai, vadinamajai prekės ciklo, teorijai pagrindus padėjo Raymondas Vernonas (1966), o toliau plėtojo kiti ekonomistai. Antroji, vėliau sukurta, vadinama pramoninės organizacijos vertikaliosios integracijos teorija (Krugman, 1981a, p. 8). Prekės ciklo teorija geriausiai tinka aiškinant tiesiogines užsienio investicijas į apdirbamąją pramonę, ankstyvąją Amerikos korporacijų ekspansiją į užsienį ir vadinamąsias horizontaliosios integracijos investicijas, kurioms būdinga tai, kad visur kuriamos tas pačias arba panašias prekes gaminančios įmonės. Antroji pramoninės organizacijos teorija yra bendresnio pobūdžio ir geriausiai tinka naujųjų laikų transnacionalinių korporacijų veiklai bei išaugusiai vertikaliosios integracijos investicijų (kai vienų gamyklų produkcija naudojama kaip sudedamosios kitų tos firmos gamyklų produkcijos dalys) svarbai pagrįsti. Tokia gaminio sudedamųjų dalių, arba tarpinių produktų, gamyba dažnai vyksta pagal ilgalaikes sutartis arba bendrose įmonėse. Kadangi didžiuma transnacionalinių korporacijų praktikuoja abiejų minėtų rūšių užsienio investicijas ir įvairius jų variantus, norint geriau suprasti korporacijų elgesį ir jo pasekmes, reikia žinoti, kuo jie skiriasi[5].

Nors prekės ciklo teorija ir neapima visų svarbių prekybos bei investicijų aspektų, bet nagrinėja kai kuriuos pagrindinius elementus: gamybos technologijų, kaip svarbiausios tarptautinio ūkio varomosios jėgos, vystymą ir plitimą, didėjantį transnacionalinių korporacijų vaidmenį, integruojantį tarptautinę prekybą ir gamybą. Ši teorija gerai tinka aiškinti septintojo dešimtmečio Amerikos užsienio investicijas ir priežastis, kurios sukėlė ne tik užsienio, bet ir šios šalies darbininkų pasipriešinimą. Pagal šią teoriją, tarptautinės prekybos ir investicijų į pramoninę gamybą vystymasis iš esmės priklauso nuo naujų technologijų ir pramonės šakų atsiradimo, vystymosi ir galutinio subrendimo. Teigia-

[5] Šie skirtumai yra išnagrinėti Caveso darbe (1982, I sk.).

ma, kad kiekvienos technologijos, arba prekės ciklo, periodas susideda iš trijų stadijų: a) įvedimo, arba inovacinės; b) technologinės, arba proceso išvystymo; c) standartizavimo, arba galutinio subrendimo. Kiekvienoje iš šių prekės ar jos dalių gamybos stadijų santykinį pranašumą gali įgyti skirtingo tipo ūkiai. Prekybos srautus ir gamybos išdėstymą pasaulyje lemia technologijos vystymasis, jos plitimas iš ūkio į ūkį ir atitinkami nacionalinių ūkių santykinių pranašumų poslinkiai (S. Hirsch, 1967).

Pirmoje ciklo stadijoje prekės paprastai gaminamos labiausiai išsivysčiusioje industrinėje šalyje arba šalyse, kokia buvo Didžioji Britanija XIX šimtmetyje, Jungtinės Valstijos ankstyvajame pokario periode arba XX amžiaus pabaigoje vis sparčiau besivystanti Japonija. Kadangi tokios šalys turi dideles vidaus rinkas (paklausa) ir išteklius inovacijoms (pasiūla), oligopolinės korporacijos čia turi santykinį pranašumą kuriant naujas prekes arba vystant gamybinius procesus. Šiame pradiniame etape išsivysčiusio ūkio arba ūkių korporacijos tampa monopolinėmis visų pirma dėl savo technologijų.

Jų produkcijai tapus paklausia užsienyje, korporacijos pirmiausia ją eksportuoja į kitas rinkas. Tačiau vėliau, paklausai užsienyje vis didėjant, technologijai plintant tarp potencialių konkurentų ir atsirandant prekybos kliūtims, gamyba užsienyje pasidaro ir reikalinga, ir būtina. Šioje antroje, technologinėje, arba proceso išvystymo, stadijoje gamybos procesas tobulinamas ir pastaroji perkeliama į kitas išsivysčiusias šalis. Pagaliau trečioje gamybos stadijoje, kai ji yra jau standartizuota, galima gaminti mažiau išsivysčiusiose šalyse, ypač tose, kur industrializacija pradėta dar neseniai ir kurios turi santykinį pranašumą dėl mažesnių darbo kaštų; iš šių eksporto vietų prekė arba jos sudedamosios dalys yra išsiunčiamos į pasaulines rinkas. Tokia prekyba tarp firmų yra labai būdinga šiuolaikinei pasaulinei ekonomikai.

Nors toks prekės ciklas tam tikra forma egzistavo ir XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje, tačiau po Antrojo pasaulinio karo jame įvyko kai kurių svarbių pasikeitimų. Buvo kuriamos naujos technologijos, jos ėmė plisti daug greičiau; modernūs tyrimai, naujų technologijų kūrimas ir tobulėjančios komunikacijos priemonės prisidėjo prie to, kad konkurencinėje kovoje inovacijos darėsi vis reikšmingesnės ir greičiau plito visame pasauliniame ūkyje. Korporacijų strategijoje tarptautinė gamyba pradėjo užimti svarbią vietą, nes tiesioginės užsienio investicijos

įgalino transnacionalines korporacijas išlaikyti savo monopolines pozicijas ir priėjimą prie rinkų. Galiausiai svarbiais pramonės gaminių ir sudedamųjų dalių tiekimo šaltiniais tapo naujos industrinės valstybės, nes čia buvo galima derinti labai standartizuotas prekes ir gamybos technologijas bei pigią darbo jėgą. Vėliau, vis sparčiau keičiantis santykiniam pranašumui ir tarptautinės gamybos vietoms, tiek tarptautinė prekyba, tiek užsienio investicijos pasidarė labai dinamiškos[6].

Trumpai tariant, prekės ciklo teorija padeda paaiškinti kai kuriuos svarbius pasaulinės ekonomikos ypatumus, kaip, pavyzdžiui, transnacionalinių korporacijų ir oligopolinės konkurencijos svarbą, lemiamą gamybos technologijų kūrimo bei sklidimo reikšmę gamybai ir ekonominės veiklos išdėstymui pasaulyje, o taip pat prekybos ir gamybos užsienyje integraciją korporacijų strategijoje. Tokia įvykių raida skatino ir kilmės, ir buvimo šalių vyriausybes vykdyti tokią industrinę ir kitokią politiką, kad šios galingos institucijos tarnautų šių valstybių nacionaliniams interesams.

Dėl riboto prekės ciklo teorijos taikymo reikėjo bendresnės teorijos, aiškinančios transnacionalinių korporacijų veiklą ir tiesiogines užsieno investicijas. Vertikaliosios integracijos pramoninės organizacijos teorija apima ir gamybos organizavimo, ir tarptautinės ekonomikos teorijas; pradedama nuo modernios firmos teorijos, kuri perkeliama į tarptautinės ekonomikos sritį. Pagrindiniai teorijos teiginiai, kuriuos čia galima tik trumpai išdėstyti, padeda suprasti, kas yra naujosios transnacionalinės korporacijos ir kokia jų reikšmė pasaulyje.

Pramoninės organizacijos teorija pradeda nuo pripažinimo, kad verslo užsienyje kaštai yra didesni negu paprastai eksportuojant savo šalyje pagamintas prekes. Todėl firma turi turėti tam tikrų „kompensuojančių“, arba tik jai būdingų, pranašumų: technologinę patirtį, vadovavimo įgūdžius arba masto ekonomiją, kas leistų jai gauti monopolinę rentą veikiant kitose šalyse. „Šiuos ypatingus išteklius, sukurtus iš esmės savo šalies rinkoje, buvo galima su nedideliais kaštais iš vidaus rinkos perkelti į užsienį, sėkmingai konkuruojant su valstybės, kurioje įsikuriama, firmomis“ (Casson, 1983, p. 38). Ši pagrindinė nuostata, pirmą kartą iš-

[6] Whitman (1981, p. 12–13) pateikia pavyzdį, kaip keitėsi pasaulinė automobilių pramonė.

dėstyta Stepheno Hymerio ir Charleso Kindlebergerio, vėliau, kuriant pramoninės organizacijos teoriją, buvo labai išplėtota[7].

Tokios vertikaliosios integracijos būdu besiformuojančių transnacionalinių firmų augimas ir sėkmė priklauso nuo trijų dalykų. Pirmas – įvairių verslo stadijų internacionalizavimas, arba vertikalioji integracija, pirmiausia siekiant sumažinti sandorių kaštus. Firmos stengėsi tik korporacijoje sutelkti ir kontroliuoti visas gamybos proceso dalis, pavyzdžiui, išteklių šaltinius ir žaliavų bei tarpinių gaminių pervežimo kainas. Antras dalykas yra technologinių įgūdžių kūrimas ir panaudojimas; kadangi tyrimai ir technologijų sukūrimas nuolatos brangsta, firma stengiasi naudotis savo mokslinių tyrimų ir technologinių bandymų rezultatais, kuo ilgiau išlaikydama išimtinę teisę į juos. Trečias dalykas – dėl transporto ir ryšių priemonių ištobulėjimo pagerėjusios galimybės plėstis į užsienį. Tie patys veiksniai, kurie sąlygojo oligopolinių korporacijų vyravimą nacionaliniuose ūkiuose, dabar lemia tarptautinės ekonomikos reorganizavimą. Tokio vystymosi išdava – sudėtinga ir įmantri tarptautinių korporacijų sandara.

Vertikaliosios integracijos transnacionalinių korporacijų strategija numato atskirų gamybos stadijų organizavimą skirtingose Žemės rutulio vietose. Svarbiausias motyvas, skatinantis tiesiogines užsienio investicijas, yra noras pasinaudoti mažesniais gamybos kaštais, vietinėmis mokesčių lengvatomis, o Amerikos firmų atveju – dar ir JAV muitų tarifais, skatinančiais gaminių detalių gamybą užsienyje. Toks gamybos proceso internacionalizavimas pagyvino prekybą firmose. Dabar didžiausią pasaulinės prekybos dalį sudaro sudedamųjų dalių ir tarpinių gaminių importas bei eksportas, o ne prekyba užbaigtomis prekėmis, labiau sietina su tradicine prekybos teorija.

Be minėtų priežasčių, dar svarbus transnacionalinės korporacijos noras savo užsienio investicijomis sudaryti kliūtis kitų firmų įėjimui. Oligopolinėse pramonės šakose, kur gebėjimas konkuruoti tarptautiniu mastu labai priklauso nuo masto ekonomijos ir vietinės paklausos, įmonės stengiasi investuoti į daugelį šalių, kad sutrukdytų iškilti užsienio konkurentams. To siekti firmai dažnai padeda savo šalies vyriausybės vykdoma industrinė ir prekybos politika. Taigi, šis transnacionalinių korporacijų pasaulinės strategijos elementas yra analogiškas „pramoninio pir-

[7] Šią nuostatą labai gerai išdėsto Cavesas (1982) ir Cassonas (1983).

kimo anksčiau už kitus" taktikai, apie kurią rašoma šios knygos penktajame skyriuje.

Kaip ir tarptautinėje prekyboje, transnacionalinės korporacijos, savo vidaus pramoninę organizaciją perkeldamos į užsienį, nulėmė ženklias ekonomines ir politines pasekmes. Kadangi tiesioginės užsienio investicijos bei gamybos internacionalizavimas vyksta politiškai padalytoje tarptautinėje sistemoje, sudarytoje iš tarpusavyje konkuruojančių nacionalinių valstybių, kyla nemažų problemų. Valstybėms, turinčioms savas transnacionalines korporacijas, atsivėrė galimybė pasinaudoti jomis ir manipuliuoti vykdant užsienio politiką bei siekiant kitų tikslų. Svarbiausiose gamybos šakose dirbantys korporacijų kilmės šalių darbininkai tiesioginėse užsienio investicijose įžiūri grėsmę sau. Buvimo šalys savo ruožtu bijo, kad korporacijos, įsiskverbusios į jų ūkius, pažeis jų ekonominius-politinius ir kitus interesus. Šie klausimai bus aptarti vėliau, po trumpos transnacionalinių korporacijų istorijos ankstyvajame pokaryje apžvalgos.

Amerikos transnacionalinių korporacijų era

Ilgą laiką terminas *transnacionalinė korporacija* buvo vartojamas švelniau apibūdinant didžiulių Amerikos oligopolinių korporacijų ekspansiją į užsienį (Wilkins, 1974). 1950 metais bendra Amerikos užsienio investicijų suma buvo tik 11,8 mlrd. dolerių, o 1984 metais jų balansinė vertė pasiekė apie 233,4 mlrd. dolerių (JAV prekybos departamentas – *U.S. Department of Commerce*, 1984, p. 11; Ekonomikos patarėjų taryba – *Council of Economic Advisers*, 1986, p. 371). 1981 metais Amerikos tiesioginės užsienio investicijos sudarė daugiau negu 2/5 visų pasaulinių užsienio investicijų (*U.S. Department of Commerce*, 1984, p. 1). Prieš Antrąjį pasaulinį karą didžiąją dalį šių investicijų gavo Lotynų Amerika, o vėliau daugiausia jų teko Kanadai, Vakarų Europai ir kitiems industriniams regionams. Nors nemažai investuota į žaliavų gavybą ir tradicines apdirbamosios pramonės šakas, tačiau ypač daug pokarinių investicijų buvo skirta moderniausioms pramonės šakoms – automobilių, chemijos ir elektronikos. Kita didelė Amerikos tiesioginių užsienio investicijų dalis teko naftos pramonei (ten pat, p. 16): mažiau išsivysčiusiose šalyse vienu metu jos sudarė 36 procentus.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje Jungtinės Valstijos tapo šalimi, kuri daugiau investavo užsienyje, negu eksportavo šalyje pagamintas prekes. Tarptautinė Amerikos korporacijų gamyba pralenkė prekybą ir tapo svarbiausia valstybės tarptautinių ekonominių mainų dalimi. JAV korporacijų užsieninių filialų pagaminta produkcija beveik keturis kartus viršijo Amerikos eksportą. Be to, didelę dalį JAV eksportuojamų pramoninių prekių sudarė prekės, kurias tarptautinės korporacijos siuntė iš Amerikoje esančių filialų į užsieninius filialus. 1969 metais vien tik Amerikos transnacionalinės korporacijos pagamino prekių maždaug už 140 mlrd. dolerių, t.y. daugiau negu bet kuri nacionalinė valstybė, išskyrus Jungtines Valstijas ir Sovietų Sąjungą. Daugelis didžiausių Amerikos korporacijų daugiau negu pusę viso savo turto buvo investavusios užsienyje ir daugiau kaip pusę visų pajamų gavo iš jo. Šios pajamos savo ruožtu sudarė didelę bendrojo Amerikos mokėjimų balanso dalį. Nors devintajame dešimtmetyje užsienio investicijų sumažėjo, Jungtinės Valstijos liko labai priklausomos nuo savo transnacionalinių korporacijų skverbimosi į užsienio rinkas bei gaunamų pajamų. Galima sakyti, kad po Antrojo pasaulinio karo Amerikos prekybos politika vadovavosi prekės ciklo teorija.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje transnacionalinių korporacijų užsienio investicijų srautuose įvyko svarbių pokyčių. Amerikos transnacionalinių korporacijų užsienio investicijos pasiekė maksimumą ir pradėjo mažėti. Tuo tarpu Europos, o vėliau ir Japonijos transnacionalinės korporacijos investicijas bei gamybą užsienyje labai plėtė. Investavo į užsienį net kai kurių naujų industrinių valstybių korporacijos ir Rytų bloko šalys. Nors amerikiečiai šioje srityje tebevyravo, aštuntajame, o ypač devintajame dešimtmetyje daugėjo Europos ir Japonijos transnacionalinių korporacijų, kurios sudarė atsvarą buvusiam JAV viešpatavimui. Dėl to investicijos labai susimaišė, nes transnacionalinės korporacijos investavo ir į viena kitos šalies ūkius (Ohmae, 1985).

Sumažėjus technologinio išsivystymo skirtumams tarp Jungtinių Valstijų ir kitų šalių ūkių, pradėjo keistis užsienio investicijų pobūdis. Atsigavus Europos ir Japonijos ūkiams, prekės ciklo modelis pasidarė mažiau tinkamas Amerikos firmoms, bet daugiau – užsienio įmonėms. Vėliau didelę įtaką tiesioginėms užsienio investicijoms turėjo valiutų kursų svyravimas ir valiutų nestabilumas. Didėjantis politinis netikrumas vertė transnacionalines korporacijas mažinti investicijas daugelyje besivystančių šalių ir jas skatinti Jungtinėse Valstijose. Lemiantis postūmis inves-

tuoti tiek į išsivysčiusių, tiek mažiau išsivysčiusių šalių ūkius buvo visame pasaulyje taikomi didžiuliai prekybos apribojimai. Korporacijos žinojo, kad, norint užsitikrinti saugias rinkas, kuo didesniame šalių skaičiuje reikia kurti savo filialus, bendras įmones arba kitaip bendradarbiauti su vietinėmis įmonėmis. Dėl to paskutiniais XX amžiaus dešimtmečiais beveik visose pasaulinėse rinkose vyko didelė konkurencija tarp daugelio šalių transnacionalinių korporacijų.

Dėl tokio ekonominio ir politinio nestabilumo transnacionalinės Japonijos korporacijos pradėjo sparčiai skverbtis į Amerikos ir šiek tiek mažiau – į Europos ir kitas rinkas. Anksčiau Japonijos korporacijos į užsienį investuodavo tik norėdamos įsigyti žaliavų arba pigiau pasigaminti sudedamųjų dalių, iš kurių šalyje buvo gaminamos arba baigiamos gaminti prekės pasaulinėms rinkoms. Kaip yra pasakęs vienas japonų ekspertas, Japonija laikėsi „prekybai palankios" strategijos, o amerikiečiai savo užsienio investicijomis prekybai trukdė ir mažino Jungtinių Valstijų eksportą. Kiyoshi Kojima žodžiais tariant, „didelės pridėtinės vertės" gamybą Japonijos korporacijos laikė pačiame Japonijos ūkyje (Kojima, 1978).

Nors paskutiniame šio amžiaus ketvirtyje Japonija vis dar rėmėsi šia „prekybai palankia" strategija, kliūtys, kurios buvo daromos jos prekėms Jungtinėse Valstijose, Europos Bendrojoje Rinkoje ir kitur, Japonijos korporacijas privertė daugiau investuoti bei gaminti užsienyje. Iš tikrųjų, primesdami japonams „savanoriškus eksporto apribojimus", grasindami „vietinio turinio" įstatymais ir primygtinai reikalaudami didesnių prekybos barjerų, Japonijos ekonominiai partneriai prisidėjo prie to, kad šalies korporacijos tapo transnacionalinėmis. Devintajame dešimtmetyje dėl pakilusio jenos kurso ši tendencija dar labiau sustiprėjo. Japonijos pramonės transnacionalizavimas yra vienas iš ryškiausių tarptautinės politinės ekonomijos faktų.

Apibendrinant galima pasakyti, kad šio amžiaus pabaigoje tarp korporacijų vyrauja Amerikos ir – šiek tiek mažiau – Europos oligopolinės korporacijos. Šių milžinų gretas vis dažniau papildo, o kartais net juos aplenkia Japonijos ir naujų industrinių valstybių, ypač Pietų Korėjos, korporacijos, kurioms patekti į užsienio rinkas trukdo didėjantys prekybos apribojimai. Transnacionalinės korporacijos, dažniausiai oligopolinės, yra įsitvirtinusios tose ūkio šakose, kur jos, taikydamos savo tyrimus ir išradimus, gali turėti naudos iš masto ekonomijos, mažų pervežimo

kaštų. Labiausiai joms apsimoka dirbti tose šalyse, kurios priklauso OECD, nes čia palyginti standartizuotos rinkos ir paprastai nedaroma didelių kliūčių prekybai bei užsienio investicijoms. Rytų bloko ir mažiau išsivysčiusiose šalyse transnacionalinių korporacijų yra mažiau, išskyrus sudedamųjų dalių gamybos sferą. Šios korporacijos darosi vis svarbesnės, nes didelė jų dalis apima strategines ir aukšto lygio technologijų reikalaujančias pramonės šakas (Whitman, 1977, p. 38).

Transnacionalinės korporacijos ir jų kilmės valstybės

Daugumą publikacijų, kuriose nagrinėjama labai prieštaringa transnacionalinių korporacijų santykių su savo šalies vyriausybe problema, galima priskirti vienai iš trijų pagrindinių pozicijų, apibūdinančių ekonomikos ir politikos santykius: liberaliajai (arba ortodoksinei), marksistinei (arba radikaliajai) ir nacionalistinei (arba neomerkantilistinei) (Gilpin, 1975, 6 sk.). Kiekvienos iš šių pozicijų šalininkai transnacionalinių korporacijų santykius su savomis vyriausybėmis aiškina skirtingai. Kadangi Amerikos korporacijos užsienyje investavo daugiausia ir Jungtinės Valstijos daugiau negu kitos šalys ten gamino, šiame skyriuje didžiausią dėmesį skirsime Amerikos transnacionalinių korporacijų santykiams su JAV vyriausybe. Tačiau bendro pobūdžio samprotavimai tinka ir kitų šalių korporacijoms bei jų santykiams su savomis vyriausybėmis.

Nors Amerikos korporacijų ir vyriausybės užsienio politikos tikslai dažnai nesutapdavo, siekdamos savo interesų jos buvo linkusios paremti viena kitą. Korporacijų ir politiniai lyderiai buvo apskritai įsitikinę, kad šalies korporacijų ekspansija į užsienį tarnauja nacionaliniams Jungtinių Valstijų interesams. Amerikos vykdoma politika skatino korporacijų kūrimą užsienyje ir stengėsi jas proteguoti (Sigmund, 1980). Toks interesų bendrumas pastebimas keliose srityse.

Iki aštuntojo dešimtmečio Amerikos transnacionalinės korporacijos daugiau ar mažiau kontroliavo nekomunistinių šalių priėjimą prie žaliavų, ypač naftos, šaltinių; tai garantavo gerą tiekimą ir pirmenybę Amerikos vartotojams netgi tais laikais, kai naftos trūko (Krasner, 1978). Be to, ši kontrolė apribojo kainų kilimą kritiškais periodais, pavyzdžiui, Korėjos ir Vietnamo karų

metu, ir kai kuriais atvejais tarnavo kaip politinis svertas[8]. Kai, prasidėjus Korėjos karui, buvo įkurta Medžiagų kontrolės komisija (Paley komisija) (*Materials Policy Commission (Paley Commission)*), Jungtinės Valstijos turėjo pirmenybę laisvai prieiti prie užsienio žaliavų šaltinių, nes jie priklausė Amerikos transnacionalinėms gavybos pramonės korporacijoms ir buvo jų kontroliuojami. Nors devintajame dešimtmetyje Amerikos korporacijų galimybės kontroliuoti priėjimą prie žaliavų šaltinių labai sumažėjo, ji ir toliau turėjo pirmenybę pasaulinėse žaliavinių prekių rinkose, nors reikia pažymėti, kad ir kitos pagrindinės stiprios valstybės taip pat ieškojo būdų, kaip savo transnacionalinėms korporacijoms įsitvirtinti šiose rinkose[9].

Be to, Amerikos politiniai lyderiai buvo įsitikinę, kad nacionaliniams interesams taip pat tarnauja šalies korporacijų veržimasis į užsienio šalių apdirbamąją pramonę bei paslaugų sritį. Tiesioginės užsienio investicijos – tai svarbiausias veiksnys, padedantis Jungtinėms Valstijoms išsilaikyti pasaulinėse rinkose, o transnacionalinės korporacijos – pagrindas vyrauti pasaulinėje ekonomikoje, ko siekė sparčiai stiprėjančios Vakarų Europa ir Japonija. Manyta, kad toks plėtimasis į užsienį veikiau padidins, o ne sumažins Jungtinių Valstijų eksportą, o Amerikos korporacijos, mažiau išsivysčiusiose šalyse gamindamos darbui imlias prekes arba detales, galės konkuruoti su kitais gamintojais, gaminančiais su mažesniais kaštais. Nors tokia strategija reiškia, kad Amerikos korporacijos eksportuoja ne tik kapitalą, bet ir technologijas, tačiau tikroji jų jėga – finansai, tyrimų ir technologijų kūrimo procesas ir administracinis valdymas – lieka JAV ūkyje. Norėdamos išlaikyti arba padidinti savo dalį pasaulinėse rinkose, kitų šalių transnacionalinės korporacijos taip pat plėtė gamybą užsienyje.

Buvo manoma, kad Amerikos transnacionalinės korporacijos teigiamai veikia valstybės mokėjimų balansą. Esamos padėties vyriausybė neįvertino iki septintojo dešimtmečio pabaigos, kai šalies prekybos ir mokėjimų balansai pirmą kartą pradėjo labai blogėti. Paskui transnacionalinės korporacijos buvo pripažintos svarbiausiu užsienio valiutos šaltiniu (ji buvo reikalinga prekėms pirkti ir Amerikos karinėms-politinėms pozicijoms pasaulyje

[8] Iki 1973 metų savo monopolines pozicijas naftos gavyboje Jungtinės Valstijos naudojo kaip politinį ginklą. Geriausiai tai parodė 1956 metų Sueco krizė. Amerikos pagrasinimas nutraukti naftos tiekimą Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai turėjo didelę reikšmę priverčiant jas nutraukti savo invaziją.

[9] Šiuos dalykus labai gerai yra išnagrinėjęs Vernonas (1983, 2 ir 3 skyriai).

išlaikyti), nuo kurio labai priklausė šalies ekonominė gerovė ir pasauliui daroma įtaka. Nors po to, kai aštuntajame dešimtmetyje buvo nacionalizuota daug investicijų į naftos ir kitų žaliavų šaltinius, į tėvynę grįžusios Amerikos transnacionalinių korporacijų pajamos niekada nebepasiekė to lygio, kuris buvo prognozuojamas iki nacionalizacijos, tačiau jos sudarė didelę dalį bendro Amerikos mokėjimų balanso.

Be to, transnacionalinės korporacijos yra priemonė pasaulinei ekonomikai vystyti bei amerikietiškai laisvo verslo sistemai propaguoti. Nuo Marshallo plano laikų šios korporacijos laikomos pavyzdžiu, kaip, eksportuojant Amerikos technologijas, kapitalą ir valdymo įgūdžius bei parodant kitokį, negu siūlo komunistai ir socialistai, ekonominio vystymosi kelią, galima padėti sustiprinti užsienio šalių ūkius ir kartu sulaikyti komunizmo plitimą.

Prezidento Reagano programa, skirta mažiau išsivysčiusioms šalims, kuri buvo paskelbta 1981 m. spalio 15 d., transnacionalinėms korporacijoms numatė svarbią vietą. Šis joms duotas įpareigojimas platinti laisvo verslo sistemą matyti Amerikos nuostatose beveik visais tarptautinės ekonomikos klausimais, pradedant Pasaulio banko ateitimi ir baigiant pasaulinės skolų problemos sprendimu. Kaip priemonė mažiau išsivysčiusių šalių vystymuisi ir jų integravimui į pasaulinės rinkos ūkį, labiau buvo vertinamos privačios užsienio investicijos negu pasikliovimas tarptautinėmis organizacijomis arba vyriausybių skolinimasis pasaulinėse kapitalo rinkose.

Amerikos transnacionalinės korporacijos tarnavo ir diplomatijai, kas dažniausiai kėlė jų verslo lyderių nepasitenkinimą. Vyriausybė bandė manipuliuoti korporacijų veikla arba ją kontroliuoti, turėdama tikslą paraginti arba priversti kitų šalių vyriausybes paklusti jos siūlymams. Pavyzdžiui, valstybės sekretoriaus Henry Kissingerio vykdoma įtempimo mažinimo tarp JAV ir Sovietų Sąjungos politika iš esmės rėmėsi pažadais daugiau su ja prekiauti, plėsti investicijas ir technologijų eksportą. Kissingeris tikėjosi pakeisti Sovietų elgesį, įpainiodamas Rusiją į priklausomybės nuo išorinio pasaulio tinklą. Atsisakymą teikti Amerikos technologijas Sovietų Sąjungai prezidentas Reaganas savo ruožtu bandė panaudoti kaip politinį ir ekonominį spaudimą derybose dėl dujų vamzdyno tiesimo tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų Europos. Yra ir daugiau panašių pavyzdžių, kai Jungtinių Valstijų ir kitų šalių vyriausybės bandė įtraukti transnacionalines korporacijas į užsienio politiką.

Nors kitų šalių transnacionalinės korporacijos bendrai ūkinei ir politinei strategijai nebuvo tokios svarbios kaip Jungtinėse Valstijose, tačiau ir kitos valstybės savo tokio tipo korporacijas vis dažniau laikė nacionalinės politikos įrankiu: Europos ir Japonijos vyriausybės jas naudojo žaliavų šaltiniams užsitikrinti. Pavyzdžiui, susilpnėjus Amerikos naftos transnacionalinių korporacijų įtakai, jas stengėsi pakeisti Japonijos ir kitų šalių korporacijos (Vernon, 1983, 5 sk.).

Išsivystę ir sustiprėję kitų šalių ūkiai, siekdami savaip suvokiamų nacionalinių interesų, pradėjo sekti Amerikos pavyzdžiu ir pasikliauti savo transnacionalinėmis korporacijomis (Spindler, 1984); pavyzdžiui, atsiradus prekybos kliūtims, vyriausybės skatino jas investuoti užsienyje ir šitaip padėti savo šalims išsilaikyti pasaulinėse rinkose. Dideliam Reagano administracijos nusivylimui, Vakarų Vokietijos ir kitų Europos valstybių vyriausybės savo transnacionalines korporacijas laikė priemone ekonominiams, iš dalies ir draugiškiems politiniams ryšiams su Sovietų bloku stiprinti.

Jungtinių Valstijų korporacijų ir valstybės interesai pradėjo išsiskirti po 1973 metų energijos krizės. Kritikai iš darbininkų ir kai kurių akademinių sluoksnių dar prieš tai kruopščiai nagrinėjo užsienio investicijų pasekmes užimtumui savo šalyje, nacionalinių pajamų paskirstymui bei Amerikos ūkio galimybėms atremti konkurenciją. Toks kritiškas nusistatymas platesnius sluoksnius apėmė 1973 m. spalio mėnesį, karo tarp Arabų šalių ir Izraelio metu, kai JAV naftos bendrovių veikla buvo vertinama kaip parama Arabų šalių paskelbtam naftos embargui į Vakarų šalis. Vėliau, santykinai mažėjant Amerikos pramonės apimtims, atsiradus didžiuliams prekybos deficitams bei nedarbui ir susidūrus su nuolatiniais mokėjimų balanso sunkumais, buvo teigiama, kad transnacionalinės JAV korporacijos eksportuoja darbo vietas ir mažina šalies eksportą. Kai kurie kritikai siūlė priversti jas investuoti į Amerikos ūkį ir griežtai apriboti jos technologijų pardavimą konkurentams.

Nors devintajame dešimtmetyje tiesioginės JAV užsienio investicijos vis dar buvo labai remiamos, politinės nuotaikos šalyje tapo dviprasmiškesnės. Pirmaisiais pokario dešimtmečiais tarp Amerikos ir jos pagrindinių ekonomikos partnerių susiformavo toks ekonominis modelis, kad JAV organizavo gamybą užsienyje ir taip skverbėsi į pasaulines rinkas, o tuo pat metu kitos valstybės į JAV eksportavo vietoje pagamintas prekes. Mažėjant

santykinėms Amerikos ekonomikos apimtims, jos politikai bandė eiti priešingu keliu, t.y. didinti šalyje pagamintų prekių eksportą ir skatinti tiesiogines užsienio korporacijų investicijas į JAV ūkį. Tačiau vyriausybė savo pagrindinių įsipareigojimų Amerikos korporacijų tiesioginių užsienio investicijų atžvilgiu laikėsi.

Devintajame dešimtmetyje priešiškumas užsienio investicijoms Jungtinėse Valstijose buvo mažesnis negu tas, kuris buvo išreikštas aštuntojo dešimtmečio viduryje padarytame Burke-Hartke pareiškime, ir nėra abejonės, kad tam didžiausią įtaką turėjo investicijų nukreipimas priešinga kryptimi ir užsienio investicijų padaugėjimas Jungtinėse Valstijose (Calder, 1985, p. 603). Tačiau Amerikos viešoji nuomonė transnacionalinių korporacijų ir jų užsienio investicijų atžvilgiu devintajame dešimtmetyje pasidarė dar nepalankesnė. Nors užsienio investicijų Jungtinėse Valstijose padaugėjo, nemažai amerikiečių buvo įsitikinę, kad šalies firmos, tiesiogiai investuodamos užsienyje, prisidėjo prie ūkio deindustrializavimo. Devintajame dešimtmetyje labai padidėjus Amerikos prekybos deficitui, buvo baiminamasi, kad Amerikos ūkis beliks tik šalies transnacionalinių korporacijų užsienyje pagamintų detalių surinkinėtojas.

Nors šiuo prieštaringu klausimu yra rašyta labai daug, dar nėra įtikinamai įrodyta, kas yra teisūs: transnacionalinių korporacijų šalininkai ar kritikai. Pavyzdžiui, galima klausti, ar korporacija būtų padariusi tokias pat investicijas į Amerikos ūkį, jei ji nebūtų investavusi užsienyje? O gal ji nebūtų investavusi visai? Neįmanoma tiksliai pasakyti, kas atsitiktų, jei šalies firmoms būtų uždrausta investuoti užsienyje. Pasak Raymondo Vernono, bandymai atsakyti į klausimą, ar investavimas užsienyje išstumia, ar paskatina investicijas kilmės valstybėje, remiasi daugeliu iš esmės neįrodomų prielaidų (Vernon, 1971, p. 157). Tačiau būtina pripažinti, kad amerikiečių supratimas keičiasi ir JAV politika transnacionalinių korporacijų atžvilgiu yra nuosaikesnė.

Transnacionalinės korporacijos ir jų buvimo valstybės

Vienas garsus liberalių pažiūrų ekonomistas, paklaustas grupės studentų, ką jis mano apie transnacionalines korporacijas, atsakė: „Jų nėra“. Tuo jis norėjo pasakyti, kad kiekviena korporacija – nacionalinė ar transnacionalinė, į kainas ir kitus veiksnius

reaguoja vienodai. Liberaliųjų ekonomistų propaguojamame ūkinės veiklos modelyje neegzistuoja nacionalinė gamybos priemonių nuosavybė. Minėto ekonomisto nuomone, pasakyta kita proga, paštininko užduotis yra pristatinėti paštą, nepriklausomai nuo to, kokios spalvos yra jo uniforma.

Tačiau visiškai kitokių nuomonių yra tose šalyse, kurios transnacionalinių korporacijų atžvilgiu yra buvimo šalys. Pavyzdžiui, septintajame dešimtmetyje Prancūzijos prezidentas Charles de Gaulle įspėjo apie Amerikos ekonomikos skverbimąsi į Vakarų Europą ir bandė jį sustabdyti. Bestselerio autorius prancūzas Jean-Jackques Servan-Schreiber 1968 metais ragino europiečius atremti amerikiečių iššūkį. Devintajame dešimtmetyje išsivysčiusiose šalyse toks kritiškas nusistatymas nuslopo. Amerikos korporacijų plėtimasis į užsienį sulėtėjo ir atsirado atvirkščios krypties investicijų srautas: iš Europos ir Japonijos į Jungtines Valstijas, dėl ko šių išsivysčiusių kraštų tiesioginės investicijos susikryžiavo. Nuo 1977 iki 1984 metų tiesioginės užsienio investicijos Amerikoje išaugo nuo 34,6 iki 159,6 mlrd. dolerių (*Council of Economic Advisers*, 1986, p. 371). Tuomet kilo susirūpinimas dėl didėjančių Japonijos tiesioginių investicijų Jungtinėse Valstijose ir Vakarų Europoje, ypač kai buvo investuojama į aukšto lygio technologijos sparčiai augančias šakas.

Didžiausių susidūrimų tarp transnacionalinių korporacijų ir jų buvimo šalių būta mažiau išsivysčiusiose šalyse. Pavieniai kritikai ir valstybiniai pareigūnai kėlė triukšmą, neva minėtų korporacijų politika daro neigiamą poveikį šių šalių gerovei ir plėtrai. Ši kritika įvertinta žemiau.

Galima sakyti, kad išsivysčiusių šalių korporacijų investicijos į mažiau išsivysčiusių kraštų ūkius buvo daromos jau tada, kai savo veiklą pradėjo Rytų Indijos ir kitos pirklių – nuotykių ieškotojų – bendrovės. Naujaisiais laikais išskirtinos trys tokių investicijų bangos. „Senojo kolonializmo" periodu, XVII–XVIII amžiuje, Ispanijos, Olandijos ir Anglijos bendrovės Naujajame pasaulyje ir kai kuriose Azijos vietose buvo įkūrusios kasyklas ir plantacijas. Dažniausiai jos plėšė ir išnaudojo vietinius gyventojus, nes bendrovėms reikėjo čia esančių mineralinių žaliavų ir kitokių turtų. XIX amžiaus pabaigoje, antrosios – „naujojo imperializmo" – bangos metu, Afrika, Pietryčių Azija ir kitos teritorijos buvo pasidalytos kelių imperinių sistemų. Tiesa, išnaudojimas nesiliovė, bet europiečių investicijos į uostus, gele-

žinkelius ir miestų centrus padėjo sukurti infrastruktūrą, kuri daugeliui mažiau išsivysčiusių kraštų yra svarbi iki šiol.

Trečioji banga kilo septintajame dešimtmetyje, kai šios mažiau išsivysčiusios šalys, siekdamos kuo spartesnės industrializacijos, ėmėsi strategijos, numatančios pakeisti importą savos gamybos prekėmis. Dideliais apribojimais prekybai, palankiais mokesčiais ir kitokiais būdais jos skatino Jungtinių Valstijų bei kitų išsivysčiusių šalių korporacijas kurti jose apdirbamosios pramonės įmonių filialus. Kai kuriose naujose industrinėse valstybėse korporacijos irgi kūrė filialus, kurių paskirtis buvo gaminti detales ir jas eksportuoti į išsivysčiusias šalis. Tokia politika transnacionalinėms korporacijoms atnešė didelę sėkmę, bet kartu sukėlė naują diskusiją dėl jų įtakos mažiau išsivysčiusioms šalims. Buvo keliami reikalavimai reguliuoti korporacijų veiklą, kurie tapo pagrindu mažiau išsivysčiusių šalių kovoje dėl naujos tarptautinės ekonominės tvarkos nustatymo. Antrojoje XX amžiaus pusėje, vykstant politinei dekolonizacijai, nacionalizacijai ir plečiantis vietinei kontrolei, užsienio investicijų svarba žaliavinių prekių gamybai mažiau išsivysčiusiose šalyse sumažėjo.

Kaltinimuose, kuriuos transnacionalinėms korporacijoms kelia buvimo šalių vyriausybės ir radikaliai nusiteikę kritikai, galima išskirti keletą požiūrių. Visų pirma, stengiamasi įrodyti, kad tiesioginės užsienio investicijos iškreipia mažiau išsivysčiusių šalių ūkį ir jo natūralų augimą. Manoma, jog tokia „priklausoma plėtra" ūkiui yra žalinga (Evans, 1979). Korporacijos kaltinamos, kad dėl mažų nenašių įmonių filialų steigimo esą menkai stimuliuojamas bendras ekonomikos vystymasis; metropolinių korporacijų atšakos – dukterinės įmonės – buvimo šalies ūkyje yra tarsi uždaros teritorijos, neskatinančios savarankiško vystymosi; įvežamos technologijos neatitinka vietos reikalavimų, stabdo savų technologijų kūrimą, o daug kapitalo reikalaujanti gamyba sąlygoja nedarbą. Korporacijoms taip pat prikišama, kad pažangiausias technologijas jos laiko savo rankose, o ne parduoda už prieinamą kainą mažiau išsivysčiusioms šalims. Be to, daugelio nuomone, investicijos lemia neteisingą pajamų paskirstymą: jos grįžta atgal į užsienį ir vietos finansų sistemoms yra neprieinamos, t. y. transnacionalinės korporacijos išsiveža iš buvimo šalies kapitalą, kuris galėtų būti skirtas ekonominiam vystymuisi, ir užkerta kelią vietiniam verslui vystytis (Vaitsos, 1974).

Kiti kritikai pabrėžia neigiamą tiesioginių užsienio investicijų

poveikį mažiau išsivysčiusių šalių politiniam gyvenimui; pavyzdžiui, jie tvirtina, kad korporacijos, reikalaudamos stabilių buvimo šalių vyriausybių, pritariančių kapitalistiniam plėtros būdui, lemia priklausomą vystymąsi, skatina autoritarinį valdymą buvimo šalyje ir tarptautinio kapitalizmo bei reakcingojo vietos elito susivienijimus, kuriuos stiprina korporacijų kilmės šalių *laissez–faire* į mažiau išsivysčiusių šalių vidaus reikalus. Tokiu būdu tiesioginės užsienio investicijos daro korporacijų buvimo šalį vis labiau politiškai priklausomą nuo metropolijos.

Nepamirštama ir tai, kad tiesioginės užsienio investicijos mažiau išsivysčiusias šalis veikia neigiamai kultūriniu bei socialiniu požiūriais. Viešpataujant užsienio korporacijoms, jose atsiranda kultūrinio imperializmo apraiškų ir formuojasi *Coca-Cola* visuomenė, t. y. valstybė nustoja kontroliuoti savo kultūrą ir socialinę raidą. Manoma, kad užsienio korporacijos naikina tradicines visuomenės vertybes ir reklamuodamos bei per verslą įsiūlo naujas, tačiau tai šaliai svetimas vertybes ir įpročius. Kai kas įsitikinę, kad šios užsienio vertybės yra ne tik apskritai blogos, bet ir žalingos mažiau išsivysčiusių šalių pažangai, nes taip sukuriama paklausa prabangos ir kitokioms prekėms; bet tai nėra tikrieji didžiosios dalies gyventojų poreikiai.

Reikia pripažinti, kad kiekvienas iš šių kaltinimų turi pagrindą. Tarptautinių korporacijų tiesioginės užsienio investicijos *gali padaryti ir yra padariusios* neigiamą poveikį ekonominiam, politiniam ir socialiniam mažiau išsivysčiusių šalių vystymuisi. Pavyzdys gali būti 1985 metais įvykusi Bhopalo nelaimė, kurios priežastimi laikomas kompanijos „Union Carbide" aplaidumas. Galima rasti nemažai faktų, kai korporacijų veikla tikrai buvo nusikalstama, bet svarbiausia ne tai. Kritikų nuomone, transnacionalinės korporacijos ir tiesioginės užsienio investicijos *iš esmės* kenkia jas priimančiai visuomenei dėl savo ypatybių. Teigiama, kad ryšys tarp užsienio korporacijos ir jos buvimo šalies visada yra žalingas pastarajai. Toks visa apimantis kritiškas nusistatymas apima ne tik konkrečias transnacionalines korporacijas, bet ir jas, kaip institucijas, apskritai.

Turimi faktai tokių kraštutinių kaltinimų neparemia. Apskritai transnacionalinės korporacijos besivystančiose šalyse vertinamos teigiamai. Iš tikrųjų tiek šių korporacijų šalininkai, tiek priešininkai jų reikšmę įvertina netiksliai – arba per daug gerai, arba per daug blogai. Pateikti konkretūs neigiamų tiesioginių užsienio investicijų pasekmių pavyzdžiai rodo, kad dažniausiai buvo

kalta arba mažiau išsivysčiusių šalių vyriausybių politika, arba tai buvo neatskiriama paties vystymosi dalis. Šią nuomonę paremia trumpa kai kurių konkrečių kaltinimų, kuriuos transnacionalinėms korporacijoms buvo pateikusios mažiau išsivysčiusios šalys, apžvalga[10].

Nors transnacionalinės korporacijos mažiau išsivysčiusiose šalyse iš tiesų yra įkūrusios nemažai nenašių apdirbamosios pramonės dukterinių įmonių, to priežastis galėjo būti ir, aišku, buvo, nedidelės šių šalių vidaus rinkos. Importą siekdamos pakeisti savo gamybos prekėmis ir paspartinti industrializaciją, mažiau išsivysčiusios šalys nustatė aukštus muitų tarifus, skatinančius korporacijas investuoti į apsaugotas rinkas, kuriose, deja, sunku pasiekti masto ekonomiją, ir todėl gamybos kaštai yra dideli. Dėl tokios praktikos, steigiant dukterines įmones, kuriose gaminamos sudedamosios dalys, gali susiformuoti arba nesusiformuoti anklavo tipo apdirbamoji pramonė. Pavyzdžiui, naujose industrinėse Azijos valstybėse tokia plėtra buvo naudinga ir kitoms ūkio šakoms bei sąlygojo greitą industrializaciją. Tuo tarpu Meksikoje ir kai kuriose kitose šalyse, atrodo, taip neatsitiko. Ar vystymasis pakryps palankia ar nepalankia kryptimi, pirmiausia priklauso nuo korporacijų buvimo šalies vyriausybės politikos.

Kai kalbama apie netinkamų technologijų perdavimą, būtina atkreipti dėmesį į tai, kad mažiau išsivysčiusios šalys pageidauja ne tik pažangiausių, bet ir daugiausia darbo sąnaudų reikalaujančių (vadinamųjų tinkamų) technologijų, kurios garantuotų didžiausią užimtumą. Šie du norai dažnai yra nesuderinami, nors kai kuriose naujose industrinėse valstybėse – Taivane, Singapūre, – kurioms buvo perduotos pažangiausios technologijos, nedarbas dėl bendro ūkio našumo yra palyginti nedidelis. Bet turint omenyje tai, kad mažiau išsivysčiusioms šalims labai trūksta kapitalo, joms yra naudinga gauti iš transnacionalinių korporacijų kapitalui imlių technologijų. Antra vertus, šioms korporacijoms nėra didelio stimulo kurti mažiau išsivysčiusioms šalims tinkamesnes technologijas, kurios galėtų konkuruoti pasaulinėse rinkose, kadangi jų investicijos yra nuo tarptautinės konkurencijos apsaugotoje rinkoje. Iš esmės technologijų perdavimą visų pirma lemia prieštaringi korporacijos ir jos buvimo šalies ekonominiai interesai, t.y. kaina, už kurią pirmoji parduos technologiją antrajai.

Svarstant klausimą, ar tiesioginė užsienio investicija lemia

[10] Žr. Dunning (1981, 13 sk.).

neteisingą turto paskirstymą buvimo šalies ūkyje, reikėtų pabrėžti, kad turtinė nelygybė gali būti susijusi ir su pačiu ekonomikos vystymusi (R. Frank ir Freeman, 1978). Simonas Kuznetsas tvirtina, kad, ūkiui sparčiai plečiantis, nelygybės kreivė įgauna atvirkščią U raidei formą, t.y. nelygybė iš pradžių didėja, o vėliau mažėja (Ruggie, 1983a, p. 5). Kadangi apdirbamosios pramonės transnacionalinės korporacijos dažniausiai investuoja į tokį ūkį, kuris vystosi greitai, sunku atskirti, kur yra tarptautinės korporacijos poveikis, o kur paties vystymosi pasekmė. Nors transnacionalinės korporacijos moka didesnius atlyginimus negu vietinės firmos ir dėl to gali sukelti infliaciją, yra mažai įrodymų, kurie paremtų požiūrį, kad nacionalinių pajamų paskirstymą ir tiesiogines užsienio investicijas sieja priežastinis ryšys (Russett, 1983). Priešingai, yra šalių, kurios gauna dideles užsienio investicijas (pvz., Taivanas ir Pietų Korėja), bet jose pajamų paskirstymas yra teisingesnis negu tose mažiau išsivysčiusiose šalyse, kurios užsienio investicijas apribojo (*Far Eastern Economic Review,* 1984 vasario 23, p. 63). Atulo Kohli ir jo bendradarbių tyrimai parodė, kad didžiausią reikšmę pajamų paskirstymui, bent jau trumpu laikotarpiu, turi pačių mažiau išsivysčiusių šalių vyriausybių politika (Kohli. e. a., 1984).

Atsakymas į klausimą, ar tiesioginės užsienio investicijos trukdo vystytis vietinei pramonei, ar ne, priklauso nuo pagrindinio Vernono iškelto jau anksčiau minėto klausimo: ar vietines investicijas jos išstumia, ar papildo? Iš tiesų, transnacionalinės korporacijos skuba investuoti anksčiau už kitus ir yra pagrindo manyti, kad jos gali išstumti vietinę pramonę. Tačiau kartu jos atneša naują kapitalą, našias technologijas ir apskritai ekonominiu požiūriu ekonomiką stimuliuoja. Dėl minėtų priešingų požiūrių apibendrinto ir vienareikšmio atsakymo į šį klausimą duoti negalima. Vis dėlto beveik visų naujų industrinių valstybių raida rodo, kad vietinės ir užsienio investicijos vienos kitas gali papildyti.

Galima suabejoti ir argumentu, kad tiesioginės užsienio investicijos daro žalingą politinį poveikį, ypač žinant tą faktą, kad daugelio besivystančių šalių valdymas yra autoritarinis. Aišku, kad tarptautinės korporacijos nori stabilių vyriausybių ir, žinoma, remia konservatyvias. Galima pateikti blogai pagarsėjusių pavyzdžių, kai korporacijos ir jų šalys yra įsikišusios į politinius mažiau išsivysčiusių šalių vidaus reikalus. Vienas iš jų – Čilės prezidento Salvadoro Allende nuvertimas, prie kurio labai prisi-

dėjo Tarptautinė telefono ir telegrafo korporacija (ITT) bei Centrinė žvalgyba[11]. Tačiau korporacijos labiau vertina politinį stabilumą, o ne valdžios formą. Visame besivystančiame pasaulyje tarp korporacijų ir įvairių politinių pakraipų vietinių vyriausybių sudaromi nauda pagrįsti susivienijimai. Pavyzdys – paradoksali padėtis socialistinėje Angoloje: komunistinės Kubos karinės jėgos saugojo kapitalistinės kompanijos „Gulf Oil" naftos gavybos įrengimus nuo „laisvės kovotojų", kuriuos rėmė Jungtinių Valstijų vyriausybė.

Kaltinimas kultūriniu imperializmu gali būti patvirtintas tik iš dalies. Iš tiesų, visai nesuinteresuoti stebėtojai yra pateikę pavyzdžių, kurie rodo, kad tarptautinės korporacijos, propaguodamos kai kurių gaminių vartojimą, visuomenei darė žalingą poveikį. Tačiau vėlgi reikia pripažinti, kad tradicines vertybes griauna pats ekonomikos vystymasis, kadangi dėl jo būtinai atsiranda nauji pomėgiai ir neįprasti troškimai. Ir apskritai vystymasis yra visada susijęs su kaita. Be to, vadinamųjų nereikalingų prabangos prekių troškimą skatina ne tik korporacijos, bet ir pats išsivysčiusių šalių vartojimo modelis, kuris puikiomis ryšių priemonėmis greit pasiekia viso pasaulio žmones – tiek elitą, tiek plačiuosius gyventojų sluoksnius. Tarp mažiau išsivysčiusių šalių, taip pat ir socialistinių valstybių, mažai yra tokių stiprių ir turinčių tokią socialinę drausmę, kad galėtų nuslopinti žmonių norą įsigyti džinsus, automobilį „Mercedes" ar tranzistorinę radijo aparatūrą. Ir čia visai nesvarbu, ar šalyje yra tiesioginių užsienio investicijų, ar ne.

Kokia vertinga bebūtų ši kritika, pareikšta tiesioginių užsienio investicijų atžvilgiu, negalima ignoruoti ir to, kad aštuntajame – devintajame dešimtmetyje mažiau išsivysčiusios šalys korporacijų kilmės šalių bei pačių korporacijų dėka pasiekė labai daug. Aštuntajame dešimtmetyje naftos gavybos srityje daugiau ir kitose gavybos pramonės šakose – mažiau jėgų pusiausvyra buvo aiškiai palankesnė buvimo šalims. Apdirbamojoje pramonėje ir net pramonės šakose, reikalaujančiose sudėtingų techno-

[11] Nors ITT korporacijos veiksmus prieš Allende visų pirma skatino reikalas apsaugoti savo investicijas, pačiai Amerikos vyriausybei labiau rūpėjo saugumas. Nixono administracijai didžiausią rūpestį kėlė Sovietų skverbimasis į Lotynų Ameriką, o ne Amerikos korporacijų interesų apsaugojimas, tuo labiau kad tuo metu didžioji jos investicijų dalis Čilėje jau buvo nacionalizuota (Moran, 1974).

logijų, kai kurios mažiau išsivysčiusios šalys laikėsi tokios politikos, kuri sąlygojo vis didesnę naudą iš tiesioginių užsienio investicijų. Keldamos reikalavimus užsienio investuotojams, jos keitė investavimo sąlygas savo šalių naudai. Iš tokių pokyčių minėtini šie: aktyvesnis priimančios pusės dalyvavimas ir daugiau bendrų įmonių, daugiau perduodamų technologijų, vietoje pagamintų prekių eksportas ir padidėjusios gatavos produkcijos apimtys, pelno išvežimo apribojimai ir kt. Nors kai kurių mažiau išsivysčiusių šalių laimėjimai nemaži, jos, kaip grupė, nieko neišsikovojo ir joms nepavyko pasiekti, kad būtų priimti tokie tarptautinių korporacijų įstatymai, kurie pakeistų investavimo sąlygas jų naudai. Jei mažiau išsivysčiusioms šalims ir transnacionalinėms korporacijoms bendradarbiaujant ir atsiranda kokios nors ypatingos sąlygos, jos nustatomos dvišalių derybų metu ir labai priklauso nuo jose dalyvaujančių asmenų derybinių įgūdžių ir atitinkamų įgaliojimų (Reisinger, 1981).

Darydamos politinį spaudimą ir pasinaudodamos tuo, kad įvyko pasauliniai pokyčiai, susiję su gamybos išdėstymu pasaulyje, kai kurios mažiau išsivysčiusios šalys iš tiesioginių užsienio investicijų turėjo didžiulę naudą. Pavyzdžiui, tenkindamos buvimo šalių politinius reikalavimus, siekdamos patekti į besiplečiančias rinkas arba įkurti eksporto platformas, Amerikos ir kitų šalių transnacionalinės korporacijos perdavė pažangių technologijų Indijai, Pietų Korėjai ir kitoms mažiau išsivysčiusioms šalims, tokiu būdu labai daug prisidėdamos prie jų technologinės pažangos (Grieco, 1982). Dažnai atskiros korporacijos ir jas priimančios šalys tapdavo partnerėmis – savo valia arba kitaip – konkuruodamos su kitomis korporacijomis ir vyriausybėmis dėl pasaulinių rinkų. Toks bendradarbiavimas arba ekonominės sąjungos rodo, kad, gaminant daugelį prekių, santykinai pranašesnės pasaulyje tampa mažiau išsivysčiusios šalys; tai pasakytina ir apie prekybos sąlygas, apie kurias kalbėta anksčiau.

Korporacijų poveikis vystymuisi iš tikrųjų nėra nei toks teigiamas, nei toks neigiamas, kaip įvertina liberalai arba jų kritikai. Tiesioginės užsienio investicijos gali padėti arba trukdyti, tačiau pagrindinės priežastys, nulemiančios ekonominį vystymąsi, glūdi pačiose mažiau išsivysčiusiose šalyse. Netgi marksistai padarė išvadą, kad transnacionalinių korporacijų veikla apskritai buvo naudinga (Warren, 1973). Reali problema šių korporacijų ir mažiau išsivysčiusių šalių savitarpio santykiuose yra investicijų

sąlygos. Korporacijas ir jų buvimo šalių vyriausybes neišvengiamai skiria klausimas, kaip bus padalytas pelnas, gautas iš investicijų. Koks teisėtas bebūtų jų susirūpinimas, nedaug yra šalių, kurios užsienio investicijas į gamybą būtų paskelbusios neteisėtomis arba paprašiusios gamybines firmas kraustytis namo.

Naujosios transnacionalinės korporacijos

Įvairių pažiūrų apžvalgininkų pranašystės apie transnacionalines korporacijas pasirodė klaidingos. Jos nei išstūmė nacionalinę valstybę, nei pasekė Rytų Indijos bendrovės keliu[12]. Ir valstybė, ir korporacijos pasirodė labai išradingos ir lanksčios, kai joms reikėjo derėtis tarpusavyje. Jungtinėms Tautoms, OECD bei regioninėms organizacijoms nepavyko pasiekti, kad korporacijų veiklą reguliuotų tarptautiniai įstatymai. Nesėkmingos buvo ir Amerikos pastangos priimti įstatymus, reguliuojančius buvimo šalių vyriausybių elgesį transnacionalinių korporacijų atžvilgiu (Krasner, 1985, 7 sk.). Tarptautinių investicijų sąlygos dažniausiai nustatomos derybomis tarp konkrečių korporacijų, jų kilmės ir buvimo šalių vyriausybių, bet visuotinių taisyklių nesilaikoma ir visiškos laisvės korporacijoms neduodama. Dėl to atsirado sudėtingas bei prieštaringas korporacijų ir vyriausybių santykių modelis, kuris, išskyrus dideles katastrofas, galėtų ilgai veikti ir ateityje, kuri neabejotinai skirsis nuo praeities kai kuriais labai svarbiais požymiais.

Pirmasis ir svarbiausias iš jų – bendrų užsienio investicijų mastų mažėjimas – atrodo, yra sąlygotas ekonominio vystymosi sulėtėjimo ir politinio stabilumo stokos. Tuo pat metu tiek išsivysčiusiose, tiek ir mažiau išsivysčiusiose šalyse atsirado stipresnė konkurencija dėl kapitalo ir technologijų. Pirmosiose šalyse konkurencija dėl investicijų didėja dėl didelio nedarbo (išimtis yra Japonija). Antrosios šalys, transnacionalinėms korporacijoms

[12] Turiu pripažinti, kad savo ankstesniuose darbuose per daug pesimistiškai žvelgiau į Amerikos transnacionalinių korporacijų galimybes prisitaikyti prie pasaulyje vykstančių pokyčių. Amerikos investicijų mažėjimas užsienyje ir tiesioginių užsienio investicijų daugėjimas Jungtinėse Valstijose privertė mane pakeisti savo nuomonę. Antra vertus, transnacionalinės korporacijos dabar turi veikti labai apribotoje politinėje aplinkoje ir jų veiklos pobūdis labai pasikeitė, todėl dabar aš vadinu jas naujosiomis transnacionalinėmis korporacijomis.

plačiau atvėrusios duris devintajame dešimtmetyje, tai daro dėl pasaulinio nuosmukio ir skolų krizės bei mažėjančių galimybių gauti kapitalo ir technologijų kitokiais būdais (*The Economist*, 1983 vasario 19, p. 86–87). Padidėjus konkurencijai tarp transnacionalinių korporacijų, o mažiau išsivysčiusioms šalims sustiprėjus ekonomiškai, pastarųjų pozicijos derybose dėl investicijų sustiprėjo. Tačiau tuo metu investicijų srautai labiau pakrypo į išsivysčiusias šalis. Kaip jau minėjome, reikšminga yra tai, kad Jungtinės Valstijos ne tik išliko didžiausia transnacionalinių korporacijų kilmės šalimi, bet ir tapo didžiausia jų buvimo valstybe.

Mažiau išsivysčiusios šalys vis labiau skyrėsi savo sugebėjimais patraukti užsienio investicijas. Didėjant politiniam bei ekonominiam nestabilumui, keitėsi verslo sąlygos ir tai skatino transnacionalines korporacijas diversifikuoti investicijas, ypač išsivysčiusiose šalyse (Whitman, 1981, p. 14). Irano revoliucija, socialistinių vyriausybių daugėjimas ir korporacijų turto konfiskavimas vertė korporacijas susilaikyti nuo ilgalaikių įsipareigojimų mažiau išsivysčiusiose šalyse. Daugiausia buvo investuojama į kelias šalis – Pietų Korėją, Meksiką, Taivaną, Filipinus, Singapūrą, Honkongą ir Braziliją, kurios planavo didinti eksportą, kur buvo pigi kvalifikuota darbo jėga arba didelės ir besiplečiančios vidaus rinkos. Vyravo investicijos ne į gavybos pramonę kaip anksčiau, bet į paslaugų sritį ir apdirbamąją pramonę, siekiant patenkinti užsienio bei vietinę rinkas. Kadangi pernelyg prasiskolinusioms mažiau išsivysčiusioms šalims bankai vis dažniau atsisakydavo duoti paskolas, jos vis labiau varžėsi dėl tiesioginių investicijų. Dėl to šių šalių ūkiai stiprėjo labai nevienodai ir aplenktosios šalys korporacijoms teikė paradoksalų kaltinimą, neva atsisakymas investuoti į jas yra nauja kapitalistinio imperializmo forma.

Čia galima išskirti kai kuriuos tarpusavyje susijusius bruožus: 1) vertikaliosios tiesioginės užsienio investicijos, palyginti su horizontaliosiomis, tampa svarbesnės; 2) daugėja tarpkorporacinių susivienijimų, išeinančių už valstybės ribų; 3) auga poreikis detales ir tarpinius gaminius gaminti užsienyje. Išsivysčiusiose šalyse atsiradusios netarifinės kliūtys skatino tarptautines korporacijas detalių ir prekių gamybą diversifikuoti tarp naujų industrinių valstybių. Šie pokyčiai, ypač išryškėję aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, sąlygojo tiek tarptautinės prekybos, tiek investavimo sąlygų pasikeitimus (Strange, 1985c).

Kaip jau minėjome, horizontalioji investicija reiškia, kad

užsienyje kartojamos tos pačios operacijos, kurias firma daro savo šalyje, o vertikalioji – kai investuojama užsienyje, siekiant 1) apsirūpinti ištekliais, reikalingais savo šalyje atliekamam gamybos procesui, arba 2) panaudoti savo šalyje pagamintą produkciją. Vadinasi, vertikaliųjų investicijų atveju gamybos procesas yra suskaidomas į detalių gamybos bei galutinio jų surinkimo stadijas, kurios vykdomos įvairiose pasaulio vietose. Tokiu būdu norima pasiekti masto ekonomiją, pasinaudoti kaštų skirtumais įvairiose vietovėse bei palankia vyriausybine politika, pavyzdžiui, muitų įstatymais, leidžiančiais be muitų įvežti pusfabrikačius arba gaminius, kurie buvo surinkti užsienyje iš savoje šalyje pagamintų detalių. Išsiplėtojus firmų filialų specializacijai labai suaktyvėjo prekyba vienoje firmoje arba korporacijos kontroliuojama prekyba, apie kurią buvo kalbėta anksčiau. Buvo apskaičiuota, kad ši prekybos forma sudaro apie 60 procentų Amerikos importo (Ruggie, 1983b, p. 475).

Perėjimą nuo visiškai kontroliuojamų dukterinių bendrovių užsienyje prie bendrų įmonių ir kitokių tarpkorporacinių susivienijimų paspartino šios politinės, ekonominės ir technologinės priežastys: 1) norint patekti į rinką dažnai reikėjo partnerio vietoje; 2) greiti technologijų vystymo tempai ir jų kaštai vertė net dideles korporacijas išskirstyti riziką; 3) veikiant pasauliniu mastu ir dalyvaujant visose svarbiausiose rinkose reikėjo milžiniško kapitalo; 4) Amerikos firmos prarado pirmenybę įvairių sričių technologijose; 5) Japonijos firmoms buvo būtina išvengti protekcionizmo. Tai gerai rodo bendrovės „General Motors" pavyzdys: ji buvo sudariusi apie 30 susivienijimų su kitomis korporacijomis (*The New York Times,* 1986 rugpjūčio 6, p. D2).

Vykstant pasauliniam tarptautinės gamybos racionalizavimui, vis didesnę svarbą įgijo transnacionalinių korporacijų susivienijimai su užsienio prekių ir detalių tiekėjais. Daug, o gal net daugiausia, tokių susitarimų dėl tiekimų yra sudaryta su Japonija; dažniausiai ji tiekia detales automobiliams, elektroniką ir naujas technologijas (tai sudaro apie 40% visų detalių, naudojamų Amerikos elektronikos, automobilių ir kitose pramonės šakose). Šiame gamybos internacionalizavime vis svarbesnės darosi naujos industrinės valstybės (Grunwald ir Flamm, 1985). Steigdamos bendras įmones, visiškos nuosavybės dukterines bendroves arba subkontraktuodamos Amerikos ir kitų šalių transnacionalinės korporacijos perduoda joms pažangesnes technologijas, o su

Meksika, Taivanu, Pietų Korėja ir vis daugiau kitų šalių sudaromos bendradarbiavimo sutartys.

Korporacijų sugebėjimus kurti našias technologijas ir marketingo įgūdžius derinant su pigia kvalifikuota naujų industrinių valstybių darbo jėga, didinamos ir pirmųjų, ir antrųjų galimybės konkuruoti dėl pasaulinių rinkų. Pavyzdžiui, besiplečiančiam Japonijos firmų viešpatavimui kompiuterių mikroschemų pramonėje apriboti Amerikos ir Korėjos firmos užmezgė tipiškus jėgų balanso ryšius (*The New York Times,* 1985 liepos 15, p. D1), kuriuos paskatino jenos kurso kilimas ir Korėjos valiutos susiejimas su doleriu. Būtų labai įdomu pasekti, kaip vystosi žemyne esanti Kinija, kur komunistinė vyriausybė pristeigė specialių industrinių zonų, siekdama išgauti iš korporacijų technologijas ir gaminti prekes užsienio rinkoms.

Racionaliausias įprasto prekės ciklo būdas jau yra atrastas. Anksčiau dėl santykinio pranašumo iš Jungtinių Valstijų į kitas išsivysčiusias šalis ir į naujas industrines valstybes buvo perkeliama gatavų prekių gamyba, o devintojo dešimtmečio pabaigoje pastarosiose gaminamos detalės arba atliekama pradinė prekės gamybos stadija, o gaminys galutinai surenkamas išsivysčiusioje šalyje. Tai naudinga ir transnacionalinėms korporacijoms, ir naujoms industrinėms valstybėms, bet tokiu gamybos būdu nepatenkinti daugelis Jungtinių Valstijų ir Vakarų Europos darbininkų.

Be to, darosi vis svarbesni firmų susivienijimai ir kooperacija, taip pat susitarimai, kuriuos dažnai sankcionuoja bei remia nacionalinės vyriausybės (Whitman, 1981, p. 24). Didėjantys technologijų kūrimo kaštai, masto ekonomijos svarba ir naujų protekcionizmo formų plitimas vertė korporacijas dalyvauti visose trijose pagrindinėse pasaulinėse rinkose (Jungtinių Valstijų, Vakarų Europos, Japonijos). Dėl to dažniausiai reikėdavo turėti vietinį partnerį (Ohmae, 1985). Taip transnacionalinės korporacijos įsiveržia į viena kitos kilmės šalių rinkas ir atsiranda nauja praktika (*The Economist*, 1984 vasario 11, p. 63). Puikus pavyzdys yra „United Motor Manufacturing Company", įkurta 1983 metais susijungus dviem galingiems konkurentams – „General Motors" ir „Toyota", gaminanti subkompaktinius automobilius Jungtinėse Valstijose. *Business Week* (1986 liepos 21) pažymėjo, kad sudėtingų korporacinių susivienijimų reikšmė vis didėja[13].

[13] Gerą apžvalgą šiuo klausimu pateikia Ohmae (1985).

Tokia įvykių raida pranašauja galą senosioms transnacionalinėms korporacijoms. Praėjo tos dienos, kai Jungtinių Valstijų ir keleto kitų išsivysčiusių valstybių korporacijos galėjo laisvai veikti ir net viešpatauti buvimo šalių ūkiuose, o tiesioginės užsienio investicijos reiškė, kad korporacija turi visišką nuosavybės ir valdymo teisę į dukterinę įmonę. Dabar dažniausiai susitariama derybomis dėl įvairių šalių korporacijų pasikeitimo technologijų licencijomis, bendrų įmonių steigimo, tinkamo marketingo, papildomo tiekimo, detalių gamybos užsienyje, susikryžiavusio akcinio kapitalo valdymo. Be abejonės, „General Motors – Toyota" susivienijimas ateityje turės daug pasekėjų išsivysčiusiose šalyse. Į mažiau išsivysčiusias šalis korporacijos vis rečiau žvelgia kaip į nuolankius žaliavų eksportuotojus ir vis dažniau kaip į besiplečiančias vietines rinkas arba gamybos partnerius ir net potencialius konkurentus. Taigi, paskutiniame XX amžiaus ketvirtyje teoretikų (tiek liberaliųjų, tiek priklausomybės teorijos šalininkų) siūlyti palyginti paprasti modeliai išeina iš mados.

Minėti pokyčiai daro poveikį ir mažiau išsivysčiusių, ir išsivysčiusių šalių nusistatymui bei politikai. Transnacionalinėms korporacijoms pirmosios tapo palankesnės, nors kaip ir anksčiau siekia geresnių investavimo sąlygų. Išsivysčiusių šalių požiūris, kuris galutinai nulems naujųjų transnacionalinių korporacijų sėkmę, nelabai aiškus. Šiuo metu Jungtinėse Valstijose, Vakarų Europoje ir Japonijoje kaip tik prasideda debatai tarp tų, kuriems šie pokyčiai buvo naudingi, ir kuriems jie nešė žalą. Ir valstybės, ir korporacijos ruošiasi kovai pasaulinėje rinkoje, kurioje valstybių ir korporacijų strategija bei tradiciniai santykinio pranašumo veiksniai turės didelę reikšmę ūkinės konkurencijos rezultatams.

Jungtinėse Valstijose, kaip jau minėjome, požiūris į užsienio investicijas pradėjo keistis aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje. Nors į transnacionalines korporacijas tebebuvo žiūrima palankiai, tačiau vis labiau pradėta abejoti užsienio investicijomis, ypač tuose šalies regionuose, kur buvo nusilpusios tradicinės pramonės šakos ir atsiradęs didelis nedarbas. Amerikos korporacijos turėjo pamažu riboti gamybą užsienyje ir didinti vietoje pagamintų prekių eksportą. Be to, Jungtinės Valstijos pabandė pritraukti į savo šalį daugiau pasaulinių investicijų ir gauti didesnę naudą iš kitų šalių firmų tiesioginių užsienio investicijų. Grasinant vietiniais įstatymais ir protekcionistiniais apribojimais, stengtasi paskatinti Japonijos ir kitų šalių korporacijas investuoti

Jungtinėse Valstijose: pasaulinių investicijų kryptį norėta pakeisti taip, kad didžiausia dalis tektų JAV.

Tačiau devintojo dešimtmečio pradžioje per daug pakilęs dolerio kursas, aukštas darbo užmokestis, didelė kapitalo kaina ir kiti veiksniai skatino pramoninę gamybą perkelti į užsienį ir didinti tiekimo kontraktų su užsienio šalimis skaičių. Savaitraštis *Business Week* nerimavo, kad, didindamas vertikaliųjų užsienio investicijų apimtis ir vis labiau pasikliaudamas importuotomis detalėmis, Amerikos ūkis ima apsiriboti užsienyje pagamintų detalių surinkimu, o jos korporacijos virsta „nerimtomis", nes apsiriboja surinkimu ir importuotų gaminių paskirstymu (1985 kovo 11, p. 60 ir 1986 kovo 3). Kitame laikraštyje buvo piktinamasi, kad „amerikietiško" automobilio jau beveik nėra, o liko tik importuotų detalių rinkinys (*The New York Times,* 1985 rugpjūčio 10, p. 31). Anot kito pavyzdžio, tokio Amerikos išradingumo stebuklo, kaip „IBM PC", gamybos kaštai buvo 860 dolerių, tačiau iš jų 625 doleriai teko užsieniui: Amerikos transnacionalinių korporacijų dukterinėms firmoms (230 dolerių) ir užsienio firmoms (395 doleriai). Trumpai tariant, buvo baiminamasi, kad Jungtinės Valstijos savo ūkio neperorientuotų iš gamybos į paskirstymą.

Daug amerikiečių buvo susirūpinę dėl darbo vietų mažėjimo apdirbamojoje pramonėje ir pajamų paskirstymo. Buvo pabrėžiama, kad kapitalistams bei užsienio darbininkams užsienio investicijos yra naudingos, tačiau savo šalies darbininkai dėl kapitalo ištekėjimo nukenčia, nebent tai būtų kažkaip kompensuojama (Samuelson, 1972, p. 10). Kadangi Reagano administracijos politika nenumatė, kaip nukentėjusiems verslininkams ir darbininkams padės vyriausybė, stiprėjo protekcionizmo šalininkų spaudimas.

Ilgalaikis nerimas kilo dėl vadinamojo bumerango efekto. Kritikai tvirtino, kad iš pradžių vis didesnis pasikliovimas pagal subrangovines sutartis pagamintomis ir importuotomis detalėmis galėjo sudaryti įvaizdį, kad tai yra priemonė užsienio konkurencijai atremti, tačiau šių prekių importas toliau silpnino Amerikos apdirbamąją pramonę ir spartino šalies technologijų bei žinių išplatinimą tarp potencialių užsienio konkurentų. Ankstyvuoju pokario laikotarpiu Amerikos strategija buvo paremta prekės ciklo teorija, kas reiškė, kad užsienyje iki pat užbaigimo buvo gaminamos tokios prekės, kurios, kaip Jungtinių Valstijų produkcija, santykinio pranašumo nebeturėjo. Tuo tarpu devin-

tajame dešimtmetyje šalies transnacionalinės korporacijos užsienyje gamino vis daugiau savo naujausių prekių, kurias po to importavo į Jungtines Valstijas. Laikui bėgant tokia didėjanti priklausomybė nuo detalių gamintojų užsienyje gali sustiprinti konkurentų spaudimą Amerikos ūkiui. Taigi, naujosios transnacionalinės korporacijos atvėrė daugybę galimybių ir metė iššūkius, į kuriuos Jungtinės Valstijos privalo nukreipti savo energiją.

Devintajame dešimtmetyje Vakarų Europa dar nebuvo susitaikiusi su naujosiomis transnacionalinėmis korporacijomis. Nors europiečių ūkiuose pastebimi žymūs skirtumai (nuo privatizacijos Didžiojoje Britanijoje iki nacionalizacijos Prancūzijoje), tačiau kai kurie bruožai buvo bendri. Nesvarbu, kur prekės buvo pagamintos, Europa jų importą vis labiau ribojo. Tai pasakytina ypač apie Japonijos ir naujų industrinių valstybių gaminius. Tuo tarpu Europos firmų bendradarbiavimas su Amerikos ir Japonijos korporacijomis, pavyzdžiui, bendrų įmonių kūrimas arba technologijų licencijavimas, buvo skatinamas, nes norėta sumažinti vis didėjantį atotrūkį nuo kitų išsivysčiusių šalių technologijų srityje. Kadangi Bendroji Rinka importą vis labiau ribojo, užsienio transnacionalinės korporacijos, norinčios patekti į palyginti uždarą Europos rinką, privalėjo investuoti Europoje arba pasidalyti savo technologijomis.

Vyriausybės vis daugiau kišosi į ūkį – vykdė atvirą nacionalizaciją, dalyvavo ūkio tvarkyme, inicijavo bendrus vystymo projektus, pavyzdžiui, tokius, kaip „Airbus“. Didelė dalis privataus sektoriaus Vakarų Europoje buvo nacionalizuota. Norėdamos pralenkti japonų „kapitalistinės plėtros valstybę“ (šį terminą pasiūlė Chalmersas Johnsonas, 1982, p. V) arba tiesiog sukurti daugiau darbo vietų, Europos šalių vyriausybės viena po kitos perėmė pagrindinius korporacinius ūkio sektorius. Tikslingiau organizuodami ir koncentruodami savo pramonę, europiečiai bando sukurti korporacijas „čempionus“, kurios varžytųsi su Amerikos ir Japonijos transnacionalinėmis korporacijomis Europos ir užsienio rinkose. Šios europietiškos korporacijos tampa industrinės politikos, kuri skatina pasaulinės politinės ekonomijos regionalizmą, įrankiu.

Nėra abejonės, kad svarbiausias pokytis, įvykęs devintojo dešimtmečio pradžioje, yra Japonijos ūkio transnacionalizacija. Nors tuo metu Japonijos korporacijos dar nebuvo tokios svarbios, kaip Amerikos ir Europos korporacijos, tačiau jų veržima-

sis į užsienį jau buvo aiškiai pastebimas. Palyginti su Amerika ir Europa, 1985 metais Japonijos korporacijų dar buvo nedaug, tačiau akivaizdžiai daugėjo, ypač Jungtinėse Valstijose (*The New York Times*, 1986 rugpjūčio 9, p. 87). Nors Japonijos tiesioginės užsienio investicijos sudarė tik apie 7 procentus visų tiesioginių užsienio investicijų pasaulyje, tačiau jos buvo nukreiptos į svarbiausias ir aukšto lygio technologijų reikalaujančias pramonės bei paslaugų sritis (*The Economist,* 1983 vasario 19, p. 87). 1986 m. liepos 14 d. *Business Week* rašė, kad Amerikos ūkyje japonai stato industrinę imperiją.

Ankstesnės Japonijos nuostatos – eksportuoti kuo daugiau savo šalyje pagamintų prekių, o užsienio investicijas sutelkti gavybos pramonėje – pradėta atsisakyti aštuntojo dešimtmečio viduryje. Kilus energijos krizei ir padidėjus darbo jėgos kaštams šalyje, Japonijos firmos pradėjo investuoti į mažiau išsivysčiusias šalis, turėdamos tikslą pasigaminti energijai imlius pusfabrikačius ir išvežti produkciją į užsienį, tiksliau sakant, į kitas Azijos šalis. Buvo pasirinktos tokios pramonės šakos, kuriose Japonija jau buvo praradusi santykinį pranašumą. Iš tikrųjų, netgi devintojo dešimtmečio viduryje dauguma tiesioginių Japonijos užsienio investicijų buvo nukreiptos į Aziją (Abegglen ir Stalk, 1985, p. 244–259). Sudėtingų technologijų nereikalaujančios užsienyje pagamintos prekės buvo skirtos vietiniam vartojimui arba eksportui į Trečiojo pasaulio šalis. Šiuo atveju bumerango efekto beveik nebuvo: tokių gaminių į Japoniją grįžo mažai.

Vėliau, devintojo dešimtmečio viduryje, atsiradus prekybos kliūtims ir pakilus jenos kursui, Japonija paspartino gamybą išsivysčiusiose šalyse, kur gamino joms skirtą produkciją. Ši tiesioginių užsienio investicijų rūšis tapo nepaprastai reikšminga Amerikos ir šiek tiek mažiau – Vakarų Europos rinkoms. 1951–1972 metais Japonijos tiesioginių investicijų Jungtinėse Valstijose ir Kanadoje bendra suma buvo tik 303 mln. dolerių, o 1984 metais vien tik Jungtinėse Valstijose ji pasiekė 16,5 mlrd. dolerių. Vakarų Europoje šis rodiklis buvo 1,1 mlrd. dolerių (Fukushima, 1985, p. 23–24). Devintajame dešimtmetyje tiesioginės Amerikos ir Europos užsienio investicijos visų pirma buvo motyvuojamos santykinio pranašumo mažėjimu savo šalyje, tuo tarpu Japonijos užsienio investicijomis į kitų išsivysčiusių šalių ūkius beveik visada siekta apeiti prekybines kliūtis, kurios buvo

nukreiptos prieš jos nepaprastai efektyvias korporacijas. Taigi, Japonijos korporacijos prieš jų pačių valią buvo priverstos tapti transnacionalinėmis (Nussbaum, 1983, p. 246).

Tiesioginėmis užsienio investicijomis Japonija dažniausiai siekė skatinti prekybą, taip papildydama savo bendrą ekonominę strategiją. Korporacijoms bendradarbiaujant su valstybe, tiesioginės užsienio investicijos palengvina eksportą į užsienio rinkas bei užtikrina priėjimą prie išteklių ir reikalingą importą. Be to, vienas iš svarbiausių motyvų buvo noras išvengti trinties prekyboje ir protekcionistinių kliūčių užsienyje. Į investavimą užsienyje Japonija žiūrėjo pirmiausia kaip į priemonę savo svarbai pasauliniame ūkyje išlaikyti ir padidinti.

Japonijos transnacionalinių korporacijų veržimasis į Amerikos ir šiek tiek mažiau – į Vakarų Europos ūkius keitė ir santykius tarp išsivysčiusių šalių[14]. Steigiant dukterines bendroves, visiškai pavaldžias motininei bendrovei, nusiperkant dalį užsienio, ypač Amerikos, firmose, ir kuriant bendras įmones tokiose šakose, kaip automobilių, plieno, elektronikos pramonė, Japonijos investicijos iš paprastos gamybos, surinkimo bei nesudėtingų mazgų gamybos buvo permestos į labai aukšto lygio technologijomis paremtą gamybą, reikalaujančią masto ekonomijos. Devintojo dešimtmečio viduryje Jungtinėse Valstijose automobilius gaminančios Japonijos korporacijos, kartu paimtos, tapo vienu iš keturių didžiausių automobilių gamintojų šalyje. Dėl nepaprastai greitai didėjančių Japonijos investicijų Jungtinėse Valstijose apimčių, jų veržimosi į vis naujas gamybos sritis ir nepralenkiamo Japonijos santykinio pranašumo naujose apdirbamosios pramonės šakose perkėlimo į Amerikos ūkį Japonijos korporacijų poveikis šios šalies ūkiui sparčiai didėjo ir kėlė rimtą susirūpinimą. Kolorado gubernatorius Richardas D. Lammas tai pavadino „ekonominiu japonų kolonializmu" (*The New York Times,* 1985 rugsėjo 16, p. D9).

Dabar, kai rašomos šios eilutės, yra labai sunku, bet vis dėlto svarbu išsamiai apibūdinti Japonijos konkurencinio dinamizmo pernešimo į Amerikos rinką pasekmes. Visų pirma, kliūtys, padarytos Japonijos importui, labai sustiprino konkurenciją pačiame Amerikos ūkyje, nes Japonijos korporacijos šiuos barjerus peršoko ir pradėjo gamybą Jungtinėse Valstijose. Antra, Ameri-

[14] Amerikos ir Japonijos transnacionalinių korporacijų ryšiai yra senesni, negu įprasta manyti (Wilkins, 1982).

kos prekybiniai barjerai ir besiplečiantis Japonijos–Amerikos korporacijų bendradarbiavimas gali išstumti ir apsunkinti Europos bei naujų industrinių valstybių prekių pardavimą Jungtinėse Valstijose, nebent jos pasirinktų panašų būdą. Ir trečia, Jungtinėse Valstijose kai kurios įtakingos visuomenės grupės neigiamai žiūri į Japonijos laimėjimus Amerikos ūkyje, ypač pažangioms technologijoms imliose pramonės šakose; jos baiminasi taip pat, kaip anksčiau europiečiai ir mažiau išsivysčiusios šalys, dėl transnacionalinių Amerikos korporacijų veiklos. Šios *Nichibei* ūkio prieštaringo vystymosi pasekmės turės įtakos ne tik JAV ūkiui, bet ir tarptautinei politinei ekonomijai.

Išvada

Transnacionalinės korporacijos ir tarptautinė gamyba atspindi tą pasaulį, kuriame kapitalas ir technologijos tampa vis judresni, o darbo jėga lieka palyginti nejudri. Nuolatiniai nacionalinių ūkių santykinio pranašumo pokyčiai, modernios transporto ir komunikacijos priemonės bei palanki vyriausybės politika skatina korporacijas gamybos priemones įkurdinti patogiausiose Žemės rutulio vietose. Parenkant vietą, privalumais laikoma pigi ir kvalifikuota darbo jėga, rinkų artumas ir ne per dideli mokesčiai. Dėl tokios pramoninės gamybos internacionalizacijos atsirado sudėtingi tarpusavio santykiai tarp nacionalinių valstybių ir didžiulių pasaulinių korporacijų.

Ekonominės ir politinės tarptautinės gamybos pasekmės bei ekonominių transnacionalinių susivienijimų susikūrimas sukėlė daug ginčų ir abstrakčių samprotavimų. Ši įvykių raida iškėlė klasikinę tarptautinio kapitalizmo stabilumo problemą, svarstytą liberalų, marksistų ir nacionalistų. Ar šie transnacionaliniai susivienijimai reiškia, kad išeinama už „netolygaus vystymosi dėsnio" ribų, ar tai tik laikinos sąjungos, kurios iširs, o netolygi nacionalinių ūkių raida ir toliau vyks[15]?

Panašiai kaip XIX amžiuje liberalai prekybą laikė jėga, padedančia išsaugoti taiką, kai kurie autoriai tiki, kad, pasidalydamos gamybą, valstybės ir įvairių šalių nacionalinės korporacijos sukuria abipusio suinteresuotumo ryšius, kurie priešinasi netoly-

[15] Šią problemą, kurios svarba nuolat auga, nagrinėja Keohane (1984a, p. 43–44).

giam nacionalinių ūkių augimui (kas lemia, kaip liudija istorija, ekonominius konfliktus) arba jį sušvelnina. Manoma, kad jeigu tų šalių, kurių ūkis smunka, korporacijos sugebės tęsti pramoninę gamybą, panaudodamos tiesiogines užsienio investicijas, jos mažiau priešinsis naujų pramoninių jėgų iškilimui. Taigi, kai kas pranašauja, kad transnacionalinės korporacijos ir jų politiniai sąjungininkai apgins liberalųjį pasaulinį ūkį ir neleis atsirasti ekonominiam nacionalizmui (Sen, 1984, p. 241–245).

Kiti „gamybos internacionalizavimo" tyrinėtojai, kurie laikosi lenininių ir nacionalistinių tradicijų, yra skeptiškesni. Jų nuomone, tokie valstybių ir korporacijų susivienijimai gali suskaldyti pasaulinę ekonomiką į besivaržančius blokus ir ekonomines grupuotes. Pavyzdžiui, jie nesirūpina perteklinių pajėgumų problema, jiems nesvarbu, kas ką gamina arba kaip bus kompensuota nukentėjusiems. Skeptikai yra įsitikinę, kad jeigu šios problemos nebus sprendžiamos, naujosios transnacionalinės korporacijos sukurs tokį pasaulį, kuriame jos ir jų sąjungininkai, kaip 1974 metais sakė Vakarų Vokietijos kancleris Helmuthas Schmidtas, įsitrauks į „kovą dėl pasaulinio produkto". Tai labai gerai apibūdina naująsias transnacionalines korporacijas.

Ar buvo teisūs Kautsky ir Leninas, nagrinėję tarpkapitalistinio ekonominio bendradarbiavimo ir prieštaravimų galimybes, pamatysime. Dabar, devintojo dešimtmečio viduryje, tegalime pasakyti, kad pasaulinio rinkos ūkio stabilumas galiausiai priklauso nuo to, koks yra vadovavimas – hegemoniškas ar pliuralistinis, kaip sprendžiamas reguliavimo klausimas, kaip kuriamos tarptautinės taisyklės tiek ekonominiam stabilumui didinti, tiek garantuoti valstybėms atitinkamą ekonominę autonomiją. Šiuos klausimus dar nagrinėsime dešimtajame skyriuje.

Kaip bebūtų, padidėjus kapitalo judrumui ir santykiniam pranašumui tampant vis svarbesniam, pasaulyje labai pagyvėjo konkurencija dėl investicijų. Norėdamos patraukti korporacijų investicijas ir daryti įtaką ekonominės veiklos išdėstymui pasaulyje, vyriausybės (pvz., Taivano) stengiasi atitinkamai keisti mokesčių politiką, kurti prekybinius barjerus arba net rengti kvalifikuotą ir disciplinuotą darbo jėgą. Įvairų šalių transnacionalinės korporacijos varžosi, norėdamos patekti į kitų šalių ūkius, ir dėl to korporacijų buvimo šalys turi galimybę derėtis dėl investicijų sąlygų.

Vadinasi, tarp korporacijų, jų kilmės ir buvimo šalių vyriausybių atsiranda gana sudėtingi santykiai, ir užsienio investicijos

tiek pirmosiose, tiek antrosiose šalyse vis labiau siejamos su politika. Individualiais veiksmais ar susivienijusi su kitais, kiekviena pusė bando sustiprinti savo pozicijas. Priklausomai nuo to, kiek nuolaidų iš korporacijų išspaudžia kuri nors vyriausybė, kyla atitinkamas atsakomasis spaudimas kitose šalyse. Korporacijų buvimo šalių vyriausybės, kurdamos palankias sąlygas investicijoms, kartu deda pagrindus neramumams korporacijų kilmės šalyse, kurios baiminasi dėl prekybos disbalanso, darbo vietų mažėjimo ir gamyklų „pabėgimo". Taip visuomenės grupės ir valstybės bando manipuliuoti korporacijomis savo labui.

Vyriausybės ir korporacijos turi taikytis prie labai pasikeitusios tarptautinės konjunktūros; ūkinės veiklos vietos pasaulyje parinkimas ir sąlygos, kuriomis daromos užsienio investicijos, tapo gyvybiškai svarbiais dalykais. Kaip bus paskirstyta gamyba tarp šalių ir kam teks didžiausia nauda? Iš dalies tai priklausys nuo rinkos jėgų tarpusavio sąveikos, kadangi savo gamybai korporacijos ieško mažiausiai kaštų reikalaujančių vietų, bet daug lems ir atskirų dalyvių, besivaržančių dėl naudos sau, jėga ir interesai.

VII SKYRIUS

Priklausomybės problema ir ekonominis vystymasis

MAŽIAU IŠSIVYSČIUSIŲ šalių ateitis yra vienas iš itin rūpimų šio amžiaus tarptautinės politinės ekonomijos klausimų, nuo kurio sprendimo daug priklauso planetos ateitis. Tarptautinę politiką lemia begalinis didžiosios žmonijos dalies troškimas išsiveržti iš alinančio skurdo ir priartėti prie išsivysčiusio pasaulio. Paskutiniais XX amžiaus dešimtmečiais vis dar nesutariama, kur glūdi šios problemos priežastys ir kaip būtų galima ją išspręsti. Skurdas visada buvo daugumos žmonijos narių dalia. Tačiau po to, kai iš esmės pasikeitė politinis ir moralinis požiūris į šį reiškinį, tarp turtingojo Šiaurės pusrutulio ir didžiąja dalimi nuskurdusio Pietų pusrutulio atsivėrusi didžiulė praraja iškilo kaip nauja, skubiai spręstina problema. Kai kurios šio istorinio pasikeitimo priežastys yra labai svarbios, nes padeda suvokti, kokią reikšmę dabartinei tarptautinei politikai turi masių nuskurdimas.

Šiais tiesioginių ryšių laikais skurdas yra pakenčiamas mažiau negu anksčiau. Tranzistoriniai radijo aparatai ir televizoriai įgalina netgi toliausiose Žemės rutulio vietose gyvenantiems žmonėms labai greitai sužinoti apie kitų turimus turtus ir tuos privalumus, kuriuos teikia materialinė pažanga. Visos visuomenės dabar nori to, kas anksčiau buvo prieinama tik turtingiesiems. Pažangios tautos parodė likusiam pasauliui, kad skurdo dalios galima išvengti, todėl siekimas vystyti, modernizuoti ir per trumpą laiką industrializuoti savo šalių ūkius tapo įprasta politinio elito ideologijos dalimi.

Be to, visuomenė nebelaiko skurdo natūraliu dalyku, Dievo siųsta bausme ar žmogaus karma. Dabar visi žmonės žino, kad dėl skurdo ir jo pasekmių kalta pati žmonija, todėl skurdas pasidarė nebepriimtinas. Išsivysčiusių šalių pažanga ir pavyzdys, tas ilgas kelias, kurį daugeliui kitų šalių dar reikės nueiti, sustiprino tą žinojimą, todėl dabar tarp skurstančių labai mažai yra žmonių, kurie skurdą priima kaip savo likimą (Hirschman, 1981,

3 sk.). Dabartinis metas – tai tikra žmogaus vilčių revoliucija, tik, deja, žmonių viltys beveik visada pralenkia visuomenės galimybes jas paversti tikrove, kas, galima sakyti, yra žmonių elgsenos dėsnis.

Kitas labai svarbus pasikeitimas – lygybės reikalavimas tapo tarptautiniu reikalu (Carr, 1945). Iki moderniųjų laikų turtiniai skirtumai *vienoje* visuomenėje buvo daug didesni negu *tarp* visuomenių. Tais laikais visose šalyse negausus turtingųjų elitas valdė nuskurdusias mases, ir daug kur taip yra ir dabar. Tačiau šiandien išsivysčiusių šalių turtiniai skirtumai yra mažiau svarbūs negu tarp šalių; žmogus, Europoje ar Amerikoje laikomas skurdžiumi, yra daug turtingesnis, negu didžioji dalis Trečiojo pasaulio gyventojų. Santykinė žmogaus turtinė padėtis vis dažniau priklauso nuo šalies, kurioje jis gimė. Dėl to klasių kovą visuomenės viduje (kaip kad sakytų marksistai) iš dalies arba visai pakeičia konfliktai, kurie kyla tarp visuomenių dėl materialinio turto paskirstymo tarptautiniu mastu.

Prieloškia suvokimas, kad nacijos, kurios buvo turtingiausios XVIII amžiuje, yra turtingiausios ir dabar. Iš tiesų, atotrūkis tarp Europos ir kitų civilizacijų pradėjo didėti vėlyvaisiais viduramžiais (Jones, 1981). Pramoninė revoliucija šį atotrūkį dar labiau padidino. Išskyrus svarbiausias naftą eksportuojančias Arabų šalis, šis apibendrinimas netinka tik Japonijai, kurios kilimas į trečiąją vietą pasauliniame ūkyje prasidėjo paskutiniame XIX amžiaus ketvirtyje. Vertinant istoriškai reikia pažymėti, kad dabartiniame amžiuje iškilusios naujos, ekonomiškai stiprios valstybės reikalauja priimti jas į industrinių valstybių sandraugą. Naujų industrinių valstybių atsiradimas jau daro didelį poveikį ekonominių jėgų pusiausvyrai ir politinei ekonomijai: jis gali būti toks pat reikšmingas, kaip Vakarų civilizacijos, tapusios pagrindine tarptautinio ūkio jėga, atsiradimas.

Dėl šių kaip ir dėl minėtų požiūrio į skurdą pasikeitimų ekonominis vystymasis bei neišsivystymas tapo svarbiausiais tarptautinės politinės ekonomijos klausimais. Visuotinis susirūpinimas turto pasiskirstymu yra iš tiesų nauja pasaulinės politikos problema. Šiokį tokį susidomėjimą šiuo dalyku rodo diplomatijos istorija. Nors atskiros šalys visada troško gerinti savo ūkį, ekonominio vystymosi klausimai bei nevienodas turto pasiskirstymas tarptautiniu mastu į tarptautinės diplomatijos darbotvarkę neįėjo.

Praeityje riba, skirianti turtą ir skurdą, reiškė ribą tarp elito

ir masių; besibaigiant XX amžiui ji skiria tautas, rases ir Žemės pusrutulius. Ji atskiria skurstančius Pietus nuo turtingos Šiaurės ir Trečiąjį pasaulį – nuo Pirmojo, kur viešpatauja rinkos ekonomika, ir nuo Antrojo, planinio ūkio, pasaulio, užimančio tarpinę padėtį. Kadangi skurstančių kraštų sienos šiuo metu sutampa su politinėmis sienomis, turto pasiskirstymo problema yra tarptautinė ir pagrindinė pasaulinės politikos problema.

Rimti debatai vadinamuoju Šiaurės–Pietų klausimu apima ypač sunkius, bet svarbius dalykus. Kai kas mano, kad apverktinos didžiosios žmonijos dalies gyvenimo salygos yra pasaulyje įsigalėjusio rinkos ūkio ir pražūtingos kapitalizmo sistemos pasekmė. Kiti įsitikinę, kad šio reiškinio esmė glūdi objektyvesniuose ekonominiuose veiksniuose arba neteisingoje pačių skurstančių šalių politikoje. Apsisprendimas, kurį ekonominio vystymosi kelią – integraciją ar atsiskyrimą nuo pasaulinio ūkio – būtų geriau pasirinkti, priklauso nuo to, kaip suvokiamos šios padėties priežastys[1].

Žinomiausios teorijos, aiškinančios ekonominį vystymąsi, yra liberalioji, klasikinė marksistinė ir nepakankamo išsivystymo. Ir liberalų, ir klasikinio marksizmo šalininkai pritaria dualistinei pasaulinio ūkio teorijai; jo vystymąsi laiko procesu, kai išsivysčiusių ūkių pažanga daro įtaką tradiciniams ūkiams. Pasitelkus prekybą, technologijas ir investicijas, mažiau išsivysčiusių šalių ūkiai įjungiami į besiplečiantį pasaulinį ūkį ir iš tradicinių paverčiami moderniais. Liberalai įsitikinę, kad šis procesas paprastai vyksta sklandžiai ir harmoningai, tuo tarpu marksistų nuomone, jį lydi konfliktai ir išnaudojimas. Tie, kurie pritaria nepakankamo išsivystymo požiūriui (tiek struktūriniam, tiek ir priklausomybės variantui), mano priešingai: kad pasaulinio ūkio poveikis – tiek trumpalaikis, tiek ilgalaikis – mažiau išsivysčiusioms šalims yra žalingas.

Liberalusis požiūris į ekonominį vystymąsi

Pagal liberalų nuostatas, ekonominį vystymąsi pasaulinis ūkis veikia palankiai. Išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių šalių tarpusavio priklausomybė bei ekonominiai ryšiai daugiau naudos teikia

[1] Turimus duomenis šiuo klausimu labai gerai apibendrino Ruggie (1983a, p. 18–23).

pastarosioms. Prekiaudamos su išsivysčiusiomis valstybėmis, gaudamos tarptautinę pagalbą ir užsienio investicijas, mažiau išsivysčiusios šalys įgyja eksporto rinkas, kapitalo ir technologijų, kurie yra labai reikalingi jų ūkių plėtrai. Šis požiūris yra apibendrintas Pearsono ataskaitoje *Partnerystė ir vystymasis* (1969). Nors ir pripažįstama, kad pasaulinis ūkis dėl difuzijos vystymąsi gali skatinti arba jį slopinti, tačiau manoma, kad svarbiausias ekonominio vystymosi veiksnys yra efektyvus savo šalies vidaus ūkio organizavimas.

Nors liberalai turi plačiai pripažintą tarptautinės prekybos, pinigų ir investicijų teoriją, analogiškos tokio pobūdžio teorijos apie ekonominį vystymąsi nėra. Taip atsitiko todėl, kad prekybos, pinigų, investicijų teorijos pagrindas yra prielaida, jog egzistuoja rinka, o ekonomikos teorija nagrinėja racionalius individus, siekiančius rinkos sąlygomis maksimaliai pagerinti savo gerovę. Liberalų nuomone, kad ūkis galėtų augti, būtina pašalinti politines ir socialines kliūtis, trukdančias efektyviai funkcionuoti rinkos sistemai. Todėl pirmiausia jie stengiasi nustatyti, kaip tai pasiekti. Kitos ekonomikos mokslo šakos linkusios priimti statišką taisyklių ir institucijų, kurių ribojama vyksta ūkinė veikla, schemą, o ekonominio vystymosi teorija privalo aiškinti elgsenos ir institucinius pasikeitimus (Davis ir North, 1971). Nors remiantis ekonominio vystymosi tyrimais visiems ekonomistams liberalams priimtinų ekonominio vystymosi teorijos pagrindų sukurti nepavyko, tačiau dėl kai kurių dalykų iš esmės sutariama.

Liberalai tvirtina, kad tarpusavio ryšiais susaistytas, laisvąja prekyba, specializacija ir tarptautiniu darbo pasidalijimu besiremiantis pasaulinis ūkis padeda vystytis atskirų šalių ūkiams. Prekių, kapitalo ir technologijų srautai leidžia geriausiai paskirstyti išteklius ir perkelti augimą iš išsivysčiusių į mažiau išsivysčiusias šalis. Prekyba yra tarsi „augimo variklis", kadangi pastarųjų šalių ūkiai gauna kapitalą, technologijas ir galimybę patekti į pasaulines rinkas[2]. Šis ryšys naudingas abiem pusėms, nes išsivysčiusios šalys gali gauti pigesnių žaliavų bei rinkų savo kapitalui ir pramoninėms prekėms. Kadangi mažiau išsivysčiusios šalys turi mažesnes rinkas, tikimasi, jog prasidedanti prekyba su išsivysčiusiomis valstybėmis santykinai daugiau naudos duos joms, o

[2] Eksporto poveikį ekonominiam vystymuisi gerai ištyrė Lewisas (1974, p. 49–59).

ne išsivysčiusių šalių ūkiams. Be to, kadangi gamyba persikelia į tuos regionus, kur gaunamas didžiausias pelnas, mažiau išsivysčiusių šalių ūkiai, kuriuose yra darbo jėgos perteklius ir trūksta santaupų, turi galimybes gauti augimą skatinantį užsienio kapitalą.

Pagal ekonominio augimo teoriją, daugelis ekonominiam vystymuisi reikalingų veiksnių nuo išsivysčiusio pasaulinio ūkio centro paskleidžiami mažiau išsivysčiusių šalių link periferijoje. Šio sklidimo greitis ir kryptis priklauso nuo keleto faktorių: tarptautinės ekonominių veiksnių (kapitalo, darbo jėgos, žinių) migracijos; užsienio prekybos apimčių, sąlygų ir struktūros; tarptautinės monetarinės sistemos mechanizmo. Nors liberalai pripažįsta, kad ekonominė pažanga visame ūkyje (šalies arba tarptautiniame) nėra tolygi, jie vis tik tiki, kad per ilgą laiką, veikiant rinkos jėgoms, pasaulio valstybių ir regionų ekonominis lygis, realusis darbo užmokestis ir gamybos veiksnių kainos susivienodins (Rostow, 1980, p. 360).

Norėdami įrodyti, kaip tarptautinė prekyba augimą skatina, ekonomistai liberalai lygina naujas industrines Azijos valstybes, kurių strategija buvo „nukreipta į eksportą" ir kurių ūkiai nepaprastai suklestėjo, su nesėkmę patyrusiomis Lotynų Amerikos šalimis, kurių strategija buvo „nukreipta į importą" (Krueger, 1983, p. 6–8)[3]. Ekonomistų liberalų nuomone, pagrindinės kliūtys ekonominiam vystymuisi slypi pačiose mažiau išsivysčiusiose šalyse (Bauer, 1976). Tai – natūrinio žemės ūkio vyravimas, techninio parengimo stoka, nenoras taupyti, silpna finansų sistema ir, svarbiausia, neefektyvi vyriausybių politika. Jie įsitikinę, kad kai šios kliūtys bus pašalintos ir rinka pradės veikti efektyviai, prasidės kilimas iš ekonominio atsilikimo.

Dauguma liberalų mano, kad ūkio vystymuisi svarbiausia yra jo sugebėjimas keistis besikeičiant sąlygoms. Jų nuomone, daugelio mažiau išsivysčiusių šalių nesugebėjimo prisitaikyti prie besikeičiančių kainų ir išnaudoti ekonomines galimybes šaknys glūdi veikiau jų politinėse ir socialinėse sistemose negu tarptautinės rinkos sistemos funkcionavime (Kindleberger, 1962, p. 109–112). Arthuro Lewiso įsitikinimu, bet koks ūkis gali augti, jei egzistuoja trys sąlygos: reikiamas kritulių kiekis, vidurinio mokymo sistema ir protinga vyriausybė. Todėl liberalams kyla ne

[3] Nors ekonominis vystymasis ir užsienio prekyba yra istoriškai susiję, šis ryšys yra sudėtingas (Findlay, 1984).

klausimas, kodėl vargšas yra vargšas, bet, kaip yra pasakęs Adamas Smithas savo veikale *Tautų turtas (The Wealth of Nations)* – kodėl tam tikros visuomenės vystymosi sunkumus įveikė, pasikeitė, prie besikeičiančių ekonominių sąlygų prisitaikė ir yra turtingos. Jo atsakymas yra toks: šios sėkmę patyrusios visuomenės leido plėtotis rinkai, netrukdydamos šio proceso politiniu *laissez-faire* (Lal, 1983).

Nesėkmingas ekonominis vystymasis yra aiškinamas vidaus rinkos netobulumu, ekonominiu neefektyvumu ir socialiniu nelankstumu. Korupcija politikoje, parazitiška ir biurokratinė socialinė struktūra, nesugebėjimas tinkamai investuoti į mokslą, žemės ūkį ir kitas vystymuisi būtinas sritis šalių ekonominį augimą riboja. Neteisingą valstybės politiką, pavyzdžiui, didelius muitų tarifus, eksportui žalingą valiutos pervertinimą sąlygoja per didelis biurokratizmas, urbanizacijos skatinimas bei ekonominis nacionalizmas[4]. Pripažindami, kad pažangių kraštų ūkiai gali trukdyti mažiau išsivysčiusių šalių pažangai tokiais suvaržymais, kaip protekcionistinė politika Trečiojo pasaulio eksporto atžvilgiu, arba ją paspartinti teikiant pagalbą iš užsienio, liberalai yra įsitikinę, kad kiekviena šalis pati atsako už tai, kad vyktų reikšmingi pokyčiai.

Viena iš svarbiausių ekonominio vystymosi sąlygų yra spartesnis kapitalo kaupimas; tam reikia padidinti taupymo normas šalyje. Nors išsivysčiusių šalių ūkiai gali ir turbūt turėtų padėti formuoti kapitalą, teikdami paskolas, užsienio investicijas ir tarptautinę pagalbą, tačiau išspręsti šį uždavinį turi pačios mažiau išsivysčiusios šalys. Manoma, kad nenoras apriboti vartojimą buityje ir taupyti yra svarbiausi ekonomikos vystymosi stabdžiai. Pasak mažiau išsivysčiusių šalių problemų tyrinėtojo Lewiso, „jokia šalis nėra taip nuskurdusi, kad negalėtų sutaupyti 12 procentų savo nacionalinių pajamų, jei ji to nori" (Lewis, 1970, p. 236); o šios sumos pakanka tvirtai atsistoti ant kelio, vedančio į ekonominį vystymąsi.

Šios pozicijos šalininkai nurodo, kad didžiausia sėkmė lydėjo būtent tas mažiau išsivysčiusias šalis, kurios įvedė tvarką viduje ir aktyviausiai dalyvauja pasaulinėje ekonomikoje. Tai ketvertukas, į kurį įeina Honkongas, Singapūras, Pietų Korėja ir Taivanas. Nors šios naujos industrinės valstybės iš išsivysčiusių šalių gavo daug kapitalo ir technologijų, tačiau svarbiausia buvo jų

[4] Apie urbanizacijos skatinimo žalą ūkio plėtrai rašė Liptonas (1977).

pačių pastangos ir klestinčių eksporto rinkų sukūrimas. Tie ūkiai, kurie integruoti blogiausiai, pavyzdžiui, Albanijos ir Birmos, ir yra labiausiai atsilikę. Net komunistinė Kinija devintajame dešimtmetyje suprato, kad jai reikia Vakarų pagalbos. Vakarų kapitalo ir aukšto lygio naujų technologijų taip pat stengiasi gauti Rytų Europa ir Sovietų Sąjunga.

Nors visos liberalų sukurtos ūkio augimo teorijos pripažįsta, kad reikšmingiausi vidiniai veiksniai, tačiau nuomonės labai išsiskiria, kai kalbama apie mažiau išsivysčiusioms šalims tinkamą strategiją. Visų pirma, jie nesutaria dėl to, koks turi būti išsivysčiusių šalių vaidmuo ir kiek jos galėtų bei turėtų padėti. Vieni siūlo labai didelės pagalbos programas, kurios padėtų išeiti iš vadinamojo ydingo mažiau išsivysčiusių šalių skurdo rato; kiti, konservatyvesni ekonomistai, mano, kad tokios išorinės pastangos neapsimoka ir padėtį gali net pabloginti. Diskutuojantys dar skiriasi tuo, kad, vienų nuomone, besivystančių šalių ūkiai turi būtinai pereiti tam tikras gana apibrėžtas augimo stadijas, o kiti mano, jog kiekviena šalis gali turėti savitą vystymosi kelią. Vieni linkę pabrėžti, kad skurdui nugalėti palankiausias yra laipsniškas vystymasis, o kiti akcentuoja šuolišką. Jie nesutaria ir dėl to, kieno plėtra – žemės ūkio ar pramonės – svarbiausia. Be to, nuomonės išsiskiria svarstant klausimą, koks turėtų būti efektyvumo ir teisingumo santykis ekonominio vystymosi procese bei kokią įtaką daro valstybė siekiant vieno ir kito. Šiems bei kitiems klausimams, kurių plačiau panagrinėti negalime dėl ribotos šios knygos apimties, ekonomistai liberalai skiria daug dėmesio.

Apibendrinant galima pasakyti, kad ekonomistai liberalai, neturėdami visiems priimtino teorinių idėjų komplekto, daugiausia diskutuoja apie strategijos parinkimą ir kitus ekonominio vystymosi būdus – t.y. kokia turi būti ekonominė politika, kad susiformuotų efektyvus rinkos ūkis. Jie yra įsitikinę, kad svarbiausios skurdo priežastys yra dvi – nepakankama mažiau išsivysčiusių šalių integracija į pasaulinį ūkį ir neracionali valstybių politika, trukdanti atsirasti gerai veikiančiai rinkai. Taigi, ekonomistams liberalams vargšai yra vargšai dėl to, kad jie neefektyviai dirba.

Ekonomistai liberalai linkę nepaisyti šalies politinės santvarkos įtakos ekonominiam vystymuisi, nors šis procesas yra neatskiriamas nuo politinių veiksnių. Ekonominiam vystymuisi labai didelę reikšmę turi vietos ir tarptautinio valdymo struktūros bei

įtakingų grupuočių ir valstybių interesai. Negalima sakyti, kad, nepaisydami šių dalykų ir visą dėmesį kreipdami į rinką, ekonomistai liberalai sukūrė klaidingą teoriją, – ji tik nepilna. Pavyzdžiui, ūkio lankstumas ir sugebėjimas reaguoti į besikeičiančias ūkines galimybes labai priklauso nuo socialinių ir politinių visuomenės aspektų. Kaipgi kitaip būtų galima paaiškinti nepaprastus labai mažus žaliavų išteklius turinčios Japonijos ekonominius laimėjimus ir turtingos žaliavų Argentinos rūpesčius? Arba paimkime kitą atvejį. Iš tiesų, yra teisinga atkreipti dėmesį į lemiamą padidėjusio žemės ūkio produktyvumo vaidmenį Vakarų Europos ir „neseniai apgyvendintų žemių" – Šiaurės Amerikos, Argentinos ir Pietų Afrikos – ekonominiam augimui. Tačiau faktas, kad, panaudoję, šias derlingas vidutinio klimato žemes, jėgą įgijo europiečiai, taip pat yra svarbus suprasti rasiniams Šiaurės–Pietų padalijimo aspektams. Trumpai tariant, vien tik ekonominiai veiksniai ekonominio vystymosi sėkmių ir nesėkmių nepaaiškins. Šioje knygoje ir norima pabrėžti, kad ekonominės jėgos veikia platesniame politiniame kontekste.

Klasikinis marksistinis požiūris į ekonominį vystymąsi

Marxas ir Engelsas buvo pirmieji ir žymiausieji Vakarų ekonomikos vystymosi teoretikai. Dauguma jų darbų yra skirti Europos visuomenės perėjimui iš feodalizmo į kapitalizmą ir socializmą, taip pat kapitalistiniam vystymuisi būdingų dėsnių nustatymui. Jie sukūrė ir mažiau išsivysčiusioms šalims taikytiną ekonominio vystymosi teoriją. Vėliau Leninas ir XIX amžiaus pabaigos marksistai šias idėjas išplėtojo bei sukūrė marksistinę kapitalistinio imperializmo teoriją.

Marxas kapitalizmą laikė pasauliniu dinamišku ir besiplečiančiu ekonominiu procesu. XIX amžiaus viduryje iš Didžiosios Britanijos, kurioje prasidėjo, jis jau buvo išplitęs, apimdamas Vakarų Europą. Marxas tikėjo, kad imperialistinės ekspansijos būdu kapitalizmas galiausiai paplis visame pasaulyje ir šis gamybos būdas viešpataus visur. Teoretikas teigė, kad istorinė kapitalizmo misija yra išvystyti gamybos jėgas visame pasaulyje. Pasibaigus kaitos ir augimo periodui, savo istorinį uždavinį kapitalizmas bus atlikęs ir užleis vietą savo pasekėjams – socializmui ir komunizmui.

Marxo požiūrį į revoliucinį kapitalizmo, arba buržuazinio im-

perializmo, vaidmenį keičiant tradicines visuomenes ir integruojant jas į tarpusavio ryšiais susaistytą pasaulinį ūkį, verta pacituoti:

„Sparčiai tobulindama gamybos priemones ir kurdama labai geras komunikacijos priemones, į civilizacijos ratą buržuazija įtrauks visas, netgi pačias barbariškiausias tautas. Žemos vartojamųjų prekių kainos yra ta sunkioji artilerija, kuri sutriuškins Kinijos sienas ir privers kapituliuoti net barbariškiausias, ilgai ir atkakliai užsieniečių nekentusias tautas. Išmirimo kaina tautos turės prisitaikyti prie buržuazinio gamybos būdo, įsijungti į tai, kas vadinama civilizacija, ir taip pat tapti buržuazinėmis. Vienu žodžiu, buržuazija pertvarko pasaulį pagal savo atvaizdą" (Marx ir Engels, 1972 [1848], p. 339).

Pagal Marxą, Vakarų civilizacijos vystymasis vyko keliomis aiškiai nustatytomis stadijomis. Senuosius primityvios prekių gamybos ūkius, pavyzdžiui, senosios Graikijos, pakeitė viduramžių feodalizmas; paskui įsigalėjo kapitalistinis gamybos būdas, kurį turėtų pakeisti socializmas ir komunizmas. Konfliktas tarp tų klasių, kurios valdė gamybos priemones, bei tų, kurios jų neturėjo, ir buvo varomoji jėga, stūmusi istoriją nuo vienos stadijos prie kitos.

Kai Marxas atkreipė dėmesį į padėtį už Europos žemyno ribų – į Aziją, Viduriniuosius Rytus ir kitur, – o tai daryti jį vertė bręstantys kolonijų konfliktai bei politiniai perversmai – jis įsitikino, kad čia jo sukurta Europos vystymosi teorija netinka. Šiuose milžiniškuose žmonijos aglomeratuose nebuvo ikikapitalistinių vystymosi stadijų. Čia nebuvo galima išskirti etapų, atitinkančių senąjį ir feodalinį gamybos būdus. Be to, šios civilizacijos atrodė neturinčios jokių vidinių mechanizmų, skatinančių socialinius pokyčius. Čia nebuvo klasių konflikto, kuris stumtų jas nuo vienos socialinės raidos stadijos prie kitos. Marxas manė, kad istoriškai jos buvo sustabarėjusios ir judėti į priekį negalėjo[5].

Šiai anomalijai paaiškinti Marxas įvedė azijietiško gamybos būdo sąvoką, kuriam, anot jo, būdinga tai, kad: 1) žemės ūkis ir manufaktūrinė gamyba kaime čia sudarė visumą ir buvo palyginti autarkiški; 2) visuomenės viršūnėje buvo autonomiška ir parazitiška, nuo likusios visuomenės atsiskyrusi valstybė (Avineri, 1969, p. 6–13). Jis buvo įsitikinęs, kad ši konservatyvi visuomenės sandara nulėmė tūkstantmečius trukusią socialinę ir ūkinę stagnaciją,

[5] Labai gerą Marxo rašinių šiuo klausimu rinkinį yra parengęs Avineri (1969).

dėl kurios kentėjo šios ne Vakarų visuomenės. Nematydamas vidinių jėgų, galinčių istoriškai jas varyti į priekį, Marxas tikėjo, kad tam reikalinga išorinė jėga – Vakarų imperializmas.

Sudėtingas Marxo požiūris į imperializmą, kaip istoriškai pažangų dalyką, gerai matyti iš šios citatos: „Indijoje Anglija turi atlikti dvi misijas: viena iš jų destruktyvi, o kita – atnaujinanti, t.y. panaikinti senąją Azijos sistemą ir padėti sukurti materialius pagrindus vakarietiškai visuomenei Azijoje“ (cit.: Averi, 1969, p. 132–133). Taigi, aštuntojo ir devintojo dešimtmečių neomarksistai ir priklausomybės teorijos šalininkai kapitalistinį imperializmą kaltino, o Marxas ir Engelsas manė, kad rinkos sistemos įdiegimas pasaulyje, netgi jei tai daroma priverstinai, yra žmonijos žingsnis į priekį. Tikėdamas, kad istorinė buržuazijos ir imperializmo misija yra sutriuškinti feodalinį bei azijietišką gamybos būdą, kuris trukdė modernizuoti pasaulį, šiandien vadinamą Trečiuoju, veikale *Britanijos valdymo Indijoje ateities rezultatai (The Future Results of British Rule in India)* (1853) Marxas įrodinėjo, kad imperializmas yra reikalingas Indijai modernizuoti ir kad britų sukurta geležinkelių sistema buvo „modernios pramonės pirmtakas“ (cit. iš ten pat, p. 136).

Atnešdamas naujas technologijas, imperializmas destabilizuoja kolonizuotuose regionuose susidariusią padėtį ir sukuria juose prieštaringai nusistačiusias klases, kartu perkeldamas visuomenės ekonominį vystymąsi skatinantį mechanizmą. Kai tik panaikinamas azijietiškas gamybos būdas, prasideda kapitalistinis vystymasis ir industrializacija, dėl ko visuomenė keičiasi bei krypsta į istorinį vystymosi kelią. Marxas tikėjo, kad nors imperializmas yra nemoralus, jis vis tik pažangus, nes be jo atsilikę Azijos ir Afrikos ūkiai visiems laikams būtų likę letargo būsenoje.

Šį klasikinį marksizmo požiūrį toliau plėtojo Leninas. Nors kapitalistinio imperializmo blogybes jis kritikavo, tačiau kolonializmą ir naująjį kolonializmą taip pat laikė pažangiais bei reikalingais veiksniais galutiniam mažiau išsivysčiusių šalių ūkių modernizavimui. Jis įrodinėjo, kad kapitalo, technologijų ir specialių žinių eksportas į kolonijas ir priklausomas šalis padėtų kolonijoms vystytis, tuo tarpu išsivysčiusių kapitalistinių šalių augimas dėl to sulėtėtų (Lenin, 1939 [1917], p. 65). Pastarosioms šalims kapitalą ir technologijas eksportuojant į savo kolonijas, jų pačių ūkiai taptų rentininkų ūkiais, jų industrinę ir technologinę bazes apimtų stagnacija ir mažiau išsivysčiusioms šalims atsirastų galimybė pasivyti pažangių kraštų ūkius.

Lenino nuomone, būdingas kapitalizmo prieštaravimas yra tas, kad jis veikiau prisideda prie pasaulio vystymosi negu nesivystymo. Viešpataujantis kapitalistinis ūkis pasėja sėklas, kurios griauna jį patį, nes, platindamas technologijas ir plėtodamas pramonę, pakerta savo paties pozicijas. Jis suteikia paramą užsienio varžovams, kurie gali mokėti mažesnius atlyginimus ir pasaulinėse rinkose taip aplenkti labiau išsivysčiusius kapitalistinius ūkius. Didėjant ūkinei konkurencijai tarp silpstančių ir stiprėjančių kapitalistinių jėgų, kyla ekonominiai konfliktai ir prasideda imperinės varžybos. Tokį jis matė XIX amžiaus liberaliojo pasaulinio ūkio, kurio centras – Didžioji Britanija, likimą. O XX amžiaus pabaigoje marksistai įtikinėja, kad, užsienio varžovams vis labiau spaudžiant Amerikos ūkį, panašus likimas laukia ir liberaliojo pasaulinio ūkio, kurio centras yra Jungtinės Valstijos.

Apibendrinant galima pasakyti, kad senieji marksistai, pradedant Marxu ir baigiant Leninu, tikėjo, jog kapitalizmas pasaulį tobulina, bet daro tai netolygiai, su pertrūkiais ir ribotai. Tačiau nuo liberalų tradiciniai marksistai skiriasi tuo, kad pripažįsta santykinai didelę ekonominių ir/arba politinių veiksnių reikšmę tarptautinės ekonomikos plėtrai. Liberalų nuomone, periferinių ūkių įtraukimas į pasaulinę ekonomiką ir po to einąs jų modernizavimas vyksta palyginti sklandžiai; marksistams atrodo, jog šį procesą sunkina politiniai konfliktai, kadangi šalys gina savo pozicijas tarptautiniame darbo pasidalijime. Marksistai tiki: šis procesas galiausiai prieis savo ribą, ir tada neišvengiamai bus sukurta socializmas ir komunizmas. Leninas tvirtai tikėjo, kad kapitalistinis imperializmas įduos pasaulio „spalvotosioms rasėms" įrankį išsilaisvinti, o nevakarietiškų civilizacijų įtraukimas į pasaulinę ekonomiką skatinant prekybą ir investicijas lems jų vystymąsi.

Nepakankamo ekonominio vystymosi teorijos

Nepakankamo ekonominio vystymosi teorijos paplito kaip reakcija į tai, kad, netgi pasiekusios politinę nepriklausomybę, buvusios Europos kolonijos arba neišsivystė, arba liko ekonomiškai priklausomos nuo labiau išsivysčiusių kapitalistinių ūkių[6].

[6] Kaip nurodo Kuznets (1962, p. 2, 2 pastaaba), nepakankamo ekonominio vystymosi teorija yra gana dviprasmiška ir kai kada gali būti interpretuojama įvairiai.

Dauguma šalių juodojoje Afrikoje, Azija, Viduriniųjų Rytų valstybės ir Lotynų Amerika tebėra ekonomiškai bei technologijos srityje priklausomos; jos ir toliau eksportuoja žaliavas mainais į apdirbamosios pramonės gaminius ir į daugelį jų yra įsiskverbusios išsivysčiusių šalių transnacionalinės korporacijos. Šių šalių ūkiai, užuot augę ir perėję į aukštesnes išsivystymo stadijas, pasidarė dar labiau ekonomiškai priklausomi nuo išsivysčiusių šalių ūkių, nes iš ten gauna maistą, kapitalą ir modernias technologijas. Nepakankamo ekonominio vystymosi teorijos šalininkų nuomone, atsakomybė už tokią padėtį tenka pasaulinei ekonomikai, o ne pačioms mažiau išsivysčiusioms šalims.

Nepakankamo ekonominio vystymosi teorijų esmė glūdi teiginyje, kad tarptautinis kapitalistinis ūkis *sistemingai* veikia taip, kad mažiau išsivysčiusių šalių ūkiai vystytųsi nepakankamai ir būtų deformuoti. Tvirtinama, jog tai yra būdinga normaliai funkcionuojančiam pasauliniam rinkos ūkiui, ir todėl ši sistema dėl savo ypatybių žalinga vargingesnėms šalims. Anot Arghiri Emmanuelio (1972), už Trečiojo pasaulio skurdą yra atsakingi turtingieji, kurie kontroliuoja pasaulinę ekonomiką ir vykdo *neteisingus mainus*. Laikomasi nuomonės, kad dėl įvairių priežasčių prekybos tarp pažangiųjų ir mažiau išsivysčiusių šalių sąlygos yra nepalankios pastarosioms[7].

Pirmieji tyrinėtojai, bandę paaiškinti tariamai nepakankamą Trečiojo pasaulio pažangą, buvo Ragnaras Nurkse, Gunnaras Myrdalis ir Hansas Singeris. Jų pozicija artima tai, kuri išdėstyta Jungtinių Tautų Lotynų Amerikos ekonominės komisijos (ECLA – *Economic Commision for Latin America*) ataskaitoje, parengtoje vadovaujant Raúlui Prebischui. Savo struktūralistinėje nepakankamo ekonominio vystymosi teorijoje daugiausia dėmesio jie skyrė toms pasaulinės ekonomikos ypatybėms, kurios, jų manymu, stabdė mažiau išsivysčiusių šalių ūkių vystymąsi, o ypač prekybos sąlygoms, labai nepalankioms mažiau išsivysčiusių šalių prekių eksportui. Jų įsitikinimu, išeitis čia galėtų būti tarptautinės ekonomikos reforma ir importo pakeitimo strategija. Todėl mažiau išsivysčiusiose šalyse reikėtų kuo sparčiau vystyti pramonę, kad jos pačios pasigamintų tų prekių, kurias anksčiau importuodavo iš pažangesnių kraštų.

Vėliau, septintojo dešimtmečio pabaigoje – aštuntajame dešimtmetyje struktūralizmo teoriją, kurios kūrėjai pirmieji bandė

[7] Su šia nuomone nesutinka Samuelsonas (1976, p. 96–107).

aiškinti nepakankamą Trečiojo pasaulio vystymąsi, pakeitė priklausomybės teorija. Ši daug radikalesnė mažiau išsivysčiusių šalių problemų ir jų sprendimo analizė didžiąja dalimi buvo nulemta aiškaus struktūralistų importo pakeitimo teorijos nepasitvirtinimo, gilėjančių mažiau išsivysčiusių šalių ekonominių problemų bei Vietnamo karo sukelto intelektualinio judėjimo. Šios pozicijos šalininkai manė, kad nepakankamo ekonominio vystymosi problema gali būti išspręsta veikiau socialistinės revoliucijos ir autonomiško vystymosi būdu, negu reformuojant pasaulinę rinkos ekonomiką.

Struktūralizmas

Struktūralistai tvirtina, kad liberalus kapitalistinis pasaulio ūkis turi tendenciją išsaugoti arba netgi padidinti nelygybę tarp išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių šalių ūkių[8]. Jų nuomone, prekyba, kuri XIX amžiuje iš tikrųjų buvo varomoji vystymosi jėga, dabar nebegali vaidinti šio vaidmens, nes laisvosios prekybos poveikį užgožia tas efektas, kurį daro XX amžiuje mažiau išsivysčiusiose šalyse vyraujančios ekonominės, sociologinės ir demografinės aplinkybės (struktūros) (Nurkse, 1953). Tai gyventojų perteklius ir natūrinis ūkis, lūkesčiai, skatinantys nenorą taupyti, per didelė priklausomybė nuo nestabilaus prekių eksporto ir politinis feodalinio elito viešpatavimas. Veikiant šioms aplinkybėms (struktūroms), mažiau išsivysčiusiose šalyse įsivyrauja nepakankamo vystymosi būsena, galinti tęstis nežinia kiek, iš kurios be išorinės pagalbos išeiti negalima (Myrdal, 1971).

Ekonomistai liberalai tiki, kad prekybos, investicijų ir technologijų srautai, pasklisdami ūkyje, tarptautinę nelygybę mažina, o struktūralistai mano, jog vyksta priešingas procesas: tarptautinės rinkos trūkumai dar labiau išryškina nelygumus tarp išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių šalių, kadangi išsivysčiusios iš tarptautinės prekybos gauna neproporcingai daugiau pajamų. Nors tos šalys, kurios XIX amžiuje vystėsi lėčiau, dabar turi vadinamųjų „atsilikimo privalumų", leidžiančių joms pasimokyti iš labiau išsivysčiusių šalių patyrimo, tačiau teigiama, kad XX amžiuje „pernelyg pavėlavusios" šalys susidūrė su beveik neįveikiamomis kliūtimis: vis didėjančiu atsilikimu technologiniu

[8] Prebischo mokslinį darbą apie struktūralizmą gerai apibendrino Roxborroughas (1979, 3 sk.).

požiūriu, pripratimu prie ilgalaikės izoliacijos, socialinės disciplinos stoka, konservatyvia socialine struktūra, paveldėta per didelio gyventojų skaičiaus problema, atšiauriomis klimatinėmis ir geografinėmis sąlygomis. Dėl šių priežasčių ūkiai patenka tarsi į užburtą ratą, iš kurio ištrūkti beveik neįmanoma, o laisvoji prekyba jų padėtį tik blogina. Kaip rašė Nurkse, „šalis yra varginga dėl to, kad ji varginga", o „augimas skatina augimą" (Nurkse, 1953, p. 4).

Nors pagrindinės struktūralistinės nuostatos buvo išdėstytos šeštajame dešimtmetyje ir tai tuo pat metu padarė keli ekonomistai bei ECLA, tarptautiniu mastu jos išgarsėjo tik 1964 metais, paskelbus ataskaitą *Naujos, augimą skatinančios prekybos politikos link*. Joje, parašytoje Prebischo, kuris tuo metu buvo ką tik paskirtas Jungtinių Tautų Asociacijos prekybos ir plėtros klausimais (UNCTAD – *The United Nations Conference of Trade and Development*) generaliniu sekretoriumi, išdėstoma struktūralistų pozicija, kad pasaulinė ekonomika yra nusistačiusi prieš mažiau išsivysčiusių šalių pastangas augti. Ši ataskaita, kuri buvo 1964 metais įvykusios UNCTAD sesijos dėmesio centre, kartu su dar radikalesne priklausomybės teorijos šalininkų kritika padėjo pagrindus aštuntajame dešimtmetyje pateiktiems besivystančių šalių reikalavimams nustatyti naują tarptautinę ekonominę tvarką.

Struktūralistai laikosi nuostatos (ji vadinama Singerio–Prebischo teorija), kad pasaulinę ekonomiką sudaro centras, į kurį įeina labai industrializuotos šalys ir plati besivystančių šalių periferija (Prebisch, 1959). Šios sistemos varomoji jėga yra techninė pažanga, kuri didina našumą ir spartina ekonominį vystymąsi. Tačiau industrializuotą centrą ir neindustrializuotą periferiją techninė pažanga veikia skirtingai, kas yra sąlygota struktūrinių mažiau išsivysčiusių šalių ypatybių ir iš praeities paveldėto tarptautinio darbo pasidalijimo.

Šio argumento esmė yra ta, kad dėl techninės pažangos ypatybių, ciklinės kainų kaitos bei skirtingos pramoninių prekių ir žaliavų paklausos prekybos sąlygos žaliavų eksportuotojams nuolat blogėja, t.y. mažiau išsivysčiusių šalių žaliavų eksporto kainos yra santykinai mažesnės už apdirbamosios pramonės produkcijos, kurią jos importuoja iš išsivysčiusių šalių, kainas.

Manoma, kad iš stiprių industrinių valstybių sudarytame centre techninė pažanga yra savaiminis ekonomikos funkcionavimo rezultatas. Jis išsisklaido po visą ekonomiką, ir dėl padidėjusio

našumo išsilaisvinusi darbo jėga gali būti absorbuota investuojant į kitas besiplečiančias pramonės šakas. Nedarbui nesiplečiant ir profsąjungoms darant didelį spaudimą, realieji darbo užmokesčiai didėja. Be to, nors našumas auga ir gamybos kaštai mažėja, monopolinės korporacijos kainų lygį sugeba išlaikyti. Vadinasi, techninės pažangos ir padidėjusios gamybos vaisiai lieka centriniame ūkyje ir jais naudojasi didelė visuomenės dalis.

Tuo tarpu į periferiją, kur pramonė išsivysčiusi labai silpnai, techninė pažanga ateina iš išorės; iš pradžių apsiribojama žaliavinių prekių gamyba bei žaliavų, kurios eksportuojamos į industrinį centrą, gavyba. Nelanksčios gamybos struktūros ir inertiškumas neleidžia prisitaikyti prie kainų pokyčių. Padidėjus svarbiausių šakų našumui, dėl mažų taupymo normų trūkstant kapitalo, o elitui mėgdžiojant išsivysčiusių kraštų modelį, nedarbas didėja, apimdamas visą šių šalių teritoriją. Kadangi pagrindinių profesijų darbo jėgos yra per daug, o stiprių profsąjungų nėra, realusis darbo užmokestis periferijos ūkiuose mažėja, ir jų techninės pažangos vaisiai dėl kritusių eksportuojamų žaliavinių prekių kainų atitenka centriniams ūkiams.

Remdamiesi šiais faktais, struktūralistai daro išvadą, kad industrinių kraštų ir mažiau išsivysčiusių šalių užsienio prekybos sąlygos darosi vis nepalankesnės periferijos šalims ir palankesnės centrui. Dėl tokio nuolatinio smukimo periferijos šalių ūkiai, norėdami finansuoti apdirbamosios pramonės gaminių importą iš industrinių šalių, yra priversti eksportuoti vis daugiau žaliavinių ir maisto prekių. Todėl struktūralistai labai pesimistiškai žiūri į mažiau išsivysčiusių šalių galimybes iš esmės pakeisti savo padėtį plečiant eksportą; jie mano, kad, absoliučiai žiūrint, iš tarptautinės prekybos šie kraštai galėtų uždirbti, bet santykiniu požiūriu jie vis tiek pralaimėtų.

Šiai padėčiai pagerinti struktūralistai siūlė keletą priemonių. Viena iš jų – tarptautinės organizacijos, tokios, kaip UNCTAD, įkūrimas. Jos tikslas – paremti mažiau išsivysčiusių šalių, ypač tų, kurios eksportuoja apdirbamosios pramonės produkciją į išsivysčiusias šalis, interesus ir taip sunaikinti uždarą priežastingumo ratą. Antras jų pasiūlymas buvo nustatyti tokią tarptautinę strategiją ir taisykles, pavyzdžiui, prekybos žaliavinėmis prekėmis stabilizavimo programą, kuri apsaugotų mažiau išsivysčiusių šalių pajamas už eksportą. Svarbiausias dalykas, kurį jie siūlė, yra greita industrializacija, padėsianti periferijai išvengti prekybos sąlygų blogėjimo ir absorbuoti darbo jėgos perteklių. Peri-

ferinių šalių ūkiai turėtų vadovautis „importo pakeitimo strategija“, tam tikslui taikydami ekonominį protekcionizmą, skatindami užsienio investicijas į apdirbamąją pramonę ir kurdami bendras rinkas tarp pačių mažiau išsivysčiusių šalių ūkių.

Gindami savo požiūrį dėl nepakankamo vystymosi ir norėdami pateisinti savo „pesimizmą dėl prekybos“, struktūralistai pateikia pavyzdį iš Lotynų Amerikos istorijos, kuris liudija, kad tais laikotarpiais, kai Lotynų Amerika negalėjo įsivežti apdirbamosios pramonės produkcijos iš pramoninių Šiaurės kraštų, pvz., Didžiosios depresijos arba Antrojo pasaulinio karo metais, joje buvo sparčios industrializacijos požymių. Kai tik ryšius atnaujindavo, industrializacija vėl nuslopdavo. Taigi, valstybinė planavimo ir industrializavimo politika turėtų mažinti mažiau išsivysčiusių šalių priklausomybę nuo pasaulinių rinkų ir silpninti žaliavinių prekių eksporto šakose įsitvirtinusį senąjį elitą, kuris pramonės vystymui priešinasi. Mažiau išsivysčiusioms šalims tapus industrinėmis valstybėmis, pagerėtų jų užsienio prekybos sąlygos ir būtų įžengta į ekonominio vystymosi kelią.

Sunku vertinti struktūralistų teiginį, kad užsienio prekybos sąlygos mažiau išsivysčiusioms šalims yra nepalankios[9], nes jie nevienodai suvokia bei apibūdina užsienio prekybos sąlygas ir dėl to galima padaryti visiškai priešingas išvadas. Be to, nesvarbu, kokiu apibrėžimu besiremtume, neįmanoma patikimai įvertinti, kaip šis rodiklis keitėsi laikui bėgant, nes jam įtakos turi ne tik kainos, bet ir prekybos struktūros pokyčiai, taip pat tokie veiksniai, kaip greitai mažėjančios transporto išlaidos. Be to, užsienio prekybos sąlygų apibrėžimas ir kainos, kurios naudojamos jas vertinant, neleidžia taip paprastai įvertinti į mažiau išsivysčiusias šalis eksportuojamų apdirbamosios pramonės gaminių kokybės pagerėjimo. Tačiau kai kurios bendros pastabos dėl prekybos sąlygų yra pateisinamos.

Pastebimiausias prekybos tarp šalių bruožas yra prekybos sąlygų svyravimai tiek trumpais, tiek ir ilgais laiko tarpais. Net per ilgą laiko tarpą veikiau matyti tik ciklišk svyravimai, o ne kokia nors pastovi tendencija. Pavyzdžiui, užsienio prekybos žaliavomis sąlygos du dešimtmečius iki 1900 metų blogėjo, o paskui nuo 1900 iki 1913 metų gerėjo (Meier ir Baldwin, 1957, p. 265). Trumpesniais laiko tarpais jos gali keistis dėl prekybos politikos,

[9] Šį klausimą išsamiai nagrinėja Findlay (1981).

valiutos kurso svyravimų ir ciklinių reiškinių. Pavyzdžiui, 1967–1984 metais smarkiai svyravo naftos neturinčių išsivysčiusių šalių užsienio prekybos sąlygos. Septintojo dešimtmečio pradžioje išsivysčiusių šalių užsienio prekybos sąlygos buvo geros, tačiau ši padėtis labai pasikeitė septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje, ypač po OPEC revoliucijos. Labai geros žaliavų eksportuotojų užsienio prekybos sąlygos septintojo dešimtmečio pabaigoje davė akstiną Romos klubui paskelbti prognozę, kad pasauliniai ištekliai senka ir vystymasis sustos[10]. Aštuntojo dešimtmečio viduryje dėl pasaulinio augimo tempų sumažėjimo padėtis pasikeitė ir žaliavų kainos nukrito turbūt iki žemiausių kada nors devintajame dešimtmetyje buvusių kainų.

Mažiau išsivysčiusių šalių susirūpinimas, kad jų ūkiai ir žaliavinių prekių eksportas nuo tarptautinio verslo ciklo kaitos priklauso labiau negu išsivysčiusių šalių ūkiai ir jų apdirbamosios pramonės gaminių eksportas, yra iš tiesų rimtai pagrįstas. Taip yra iš dalies dėl to, kad dauguma mažiau išsivysčiusių šalių nesugeba restruktūrizuoti savo ūkių ir eksporto; tvirtinimas, jog egzistuoja *sistemingas* nusiteikimas prieš juos, yra nepagrįstas. Argi ne likimo ironija, kad, kaip vėliau pamatysime, dėl žaliavų kainų smukimo devintajame dešimtmetyje labiausiai nukentėjo Jungtinės Valstijos.

Ekonomistų jau seniai pripažinta, kad šalis, ypač jei ji didelė, savo užsienio prekybos sąlygas ir gerovę gali pagerinti, nustačiusi vadinamuosius efektyvius, arba optimalius, tarifus. Keičiant muitų tarifus įvairių rūšių prekėms (žaliavinėms, pusfabrikačiams ir gataviems gaminiams) arba pasinaudojant monopoline padėtimi kokios nors prekės ar rinkos atžvilgiu, užsienio prekybos sąlygas galima pagerinti. Aštuntajame dešimtmetyje tai įrodė OPEC šalys. Didelės valstybės savo komercinę ir kitokią politiką gali keisti taip, kad jų užsienio prekybos sąlygos būtų kuo geresnės (Hirschman, 1945, p. 10–11), todėl mažiau išsivysčiusios šalys, be abejo, nukenčia, kai nustatomi tokie muitų tarifai, kuriais diskriminuojamas jų pusfabrikačių eksportas (Scammell, 1983, p. 166–167). Kadangi dėl tokių visos prekybos apribojimų ir dėl galimo tokio pat atsako iš užsienio pusės patiriamos nemažos išlaidos, jų efektas būna minimalus ir laikinas (Dixit, 1983,

[10] Apie „augimo ribas" jau buvo kalbėję ekonomikos mokslo klasikai; jų nuomone, ilgainiui užsienio prekybos sąlygos darysis palankesnės žaliavų eksportuotojams (Findlay, 1981, p. 428).

p. 17, 62). Optimalūs muitų tarifai gali duoti vienašalę naudą, bet gali jos ir neduoti, kas priklauso nuo aplinkybių (H. Johnson, 1953–1954).

Tų nuostolių, kuriuos patiria mažiau išsivysčiusių šalių ūkiai dėl nepalankių užsienio prekybos sąlygų, svarbiausios priežastys veikiau yra vidinės, o ne sąlygotos pasaulinės ekonomikos struktūros. Be abejo, bet kokios užsienio prekybos sąlygos blogės, jei nepavyks prisitaikyti ir pereiti nuo nepaklausios prie eksportui tinkamos produkcijos gamybos. Palyginkime, pavyzdžiui, Indiją ir Peru. Pirmoji sėkmingai pertvarkė didžiausias savo ūkio šakas, o antroji per mažai stengėsi tai padaryti. Iš tikrųjų, didelę Azijos naujų industrinių valstybių sėkmę, palyginti su kitomis mažiau išsivysčiusiomis šalimis, visų pirma galima paaiškinti jų lankstumu. Tuo tarpu Afrikos šalys nukentėjo dėl to, kad jos liko priklausomos nuo žaliavinių prekių eksporto.

Arthuras Lewisas įtikinamai parodė, kad daugelio mažiau išsivysčiusių šalių užsienio prekybos sąlygos yra nepalankios todėl, kad jos nesugeba išvystyti savo žemės ūkio. Kadangi tokių kraštų gyventojų skaičius auga labai sparčiai, dėl ko atsiranda neribota darbo jėgos pasiūla, o grūdinių kultūrų produktyvumas yra labai mažas, tų šalių eksportuojamų prekių kainos ir realieji darbo užmokesčiai labai atsilieka nuo išsivysčiusių šalių (Lewis, 1978a). Tokiomis aplinkybėmis netgi perėjimas nuo žaliavinių prekių eksporto prie pramoninių prekių eksporto, kaip reikalauja naujos tarptautinės ūkio tvarkos šalininkai, mažai pagerintų užsienio prekybos sąlygas ir paspartintų visos ekonomikos vystymąsi. Nesvarbu, kokią kitą naudą beatneštų toks eksporto strategijos pakeitimas (užimtumo padidėjimą mieste ar spartesnį mokslinių tyrimų diegimą gamyboje), šių šalių gamyba liktų neefektyvi. Taigi, tol, kol neišspręs pagrindinių vidaus problemų, jos ir toliau eksportuos „pigaus“ apdirbimo reikalaujančią produkciją mainais į brangesnį importą iš išsivysčiusių šalių.

Mažiau išsivysčiusių šalių reikalus reikia tvarkyti pirmiausia vidaus reformomis, o ne keičiant pasaulinės ekonomikos struktūrą. Nors išsivysčiusios šalys gali ir privalo padėti mažiau išsivysčiusioms, tačiau, siekiant žemės ūkio ir pramonės pažangos, reikėtų pradėti nuo agrarinės revoliucijos, kaip tai buvo padaryta Vakaruose, Japonijoje ir naujose Azijos industrinėse valstybėse, ypač Taivane ir Pietų Korėjoje. Lewiso nuomone, „svarbiausias plėtros darbotvarkės punktas yra pertvarkyti maisto gamybos šaką ir pagaminti tiek žemės ūkio produktų, kad jų užtektų

miestų gyventojams, taigi sukurti šalyje pagrindus pramonei ir modernioms paslaugoms vystyti. Jei mes sugebėsime šiuos pertvarkymus padaryti viduje, kartu turėsime ir naują tarptautinę ūkio tvarką" (Lewis, 1978a, p. 75).

Manoma, kad ekonomistai niekada nesutars dėl prekybos sąlygų (Condliffe, 1950, p. 201). Taip yra iš dalies dėl to, kad prekybos sąlygos priklauso nuo daugelio ekonominių ir neekonominių veiksnių, apimant santykinius ekonominio augimo išsivysčiusiose ir mažai išsivysčiusiose šalyse tempus, pasiūlos ir paklausos pokyčius, pirkėjų bei pardavėjų galią derybų metu ir sugebėjimus derėtis. Be to, svarstant šį klausimą, reikia atkreipti dėmesį į dar kai kuriuos kitus motyvus. Vienas iš jų, liberalų nuomone, yra tas, kad ekonomikos vystymuisi ir gerovei įgyvendinti gali būti svarbesnė bendroji prekybos apimtis, o ne prekybos sąlygos. Esant didesnėms eksporto apimtims, suaktyvėja mainai su užsieniu, plečiamos modernios šakos, perduodamos naujos technologijos, gaminama įvairesnė produkcija, didėja vidaus ūkio efektyvumas ir absorbuojamas darbo jėgos perteklius, kuris beveik kiekvienoje mažiau išsivysčiusioje šalyje sąlygoja mažą realųjį uždarbį. Šiuo požiūriu pagrindinė problema yra dideli barjerai, kuriuos išsivysčiusios šalys stato mažiau išsivysčiusių šalių maisto ir žaliavinių prekių eksportui.

Antra vertus, vertinant užsienio prekybos sąlygas, nėra galimybės atsižvelgti į kokybinius apdirbamosios pramonės gaminių patobulinimus, bent jau tuos, kurių neatspindi kainos, naudojamos vertinant užsienio prekybos sąlygas. Pavyzdžiui, kompiuterių kainos labai nukrito, nors jų kokybė itin pagerėjo. Taip pat negalima pamiršti, kad kai kurios iš labiausiai klestinčių pasaulio šalių, pavyzdžiui, Danija, Naujoji Zelandija ir Australija, daugiausia eksportuoja žemės ūkio produkciją. Lėšos Japonijai industrializuoti buvo sukauptos eksportuojant šilką, ir net Jungtinės Valstijos eksportuoja daug maisto prekių. Struktūralistų nuomonė, kad, laikui bėgant, blogėjo žaliavinių prekių eksportuotojų prekybos sąlygos ir tai turėjo įtakos jų ekonominei padėčiai, yra nepagrįsta. Priešingai, dauguma mažiau išsivysčiusių šalių turėjo santykinai daugiau naudos, nes jų importas iš išsivysčiusių šalių gerėjo ir kiekybiniu, ir kokybiniu požiūriu (Viner, 1952).

Vieną iš struktūralistų argumentų variantų parėmė prekybos teoretikai, besidomintys netobula konkurencija, sąlygota masto ekonomijos ir kliūčių kelyje į industrinį sektorių. Jie mano, kad „laikui bėgant, dar labiau didės kapitalo – darbo jėgos santykio

skirtumai tarp [Šiaurės ir Pietų]... ir ryškės pasaulio padalijimas į daug kapitalo turinčius industrinius regionus ir mažai kapitalo turinčius žemės ūkio regionus" (Krugman, 1981b, p. 149). Dėl to, kad industrinės šalys turėjo laimės išsiveržti į priekį kaupdamos kapitalą („primityvusis kaupimas") ir kad jose kapitalo – darbo jėgos santykis buvo palyginti palankus, jos kartais turėjo galimybių gauti iš mažiau išsivysčiusių šalių perteklinius pelnus arba technologines rentas" (Krugman, 1979).

Bet šis teiginys dar nėra įrodymas. Čia neatsižvelgiama į tokius dalykus, kaip darbo jėgos perteklius Pietuose bei Pietų technologijų atsilikimas. Kodėl gi Šiaurė buvo industrializuota anksčiau? Visi turimi faktai liudija, kad Europos modernėjimo era prasidėjo nuo spartaus žemės ūkio sistemos tobulinimo, kas padėjo pagrindus našesnei gamybai. Krugmanas tikina, kad Šiaurės laukia sunkūs išbandymai. Ji turi modernėti toliau ne tik dėl to, kad išlaikytų savo santykines pozicijas, bet ir absoliučias realiąsias pajamas (Krugman, 1979). Nors artimiausioje ateityje išsivysčiusios šalys vis dar galės gauti iš Pietų technologines rentas, tačiau, kaip rodo Lenino ir Hobsono vertinimai bei XX amžiaus pabaigos įvykiai, ilgainiui šis prekybinis bendradarbiavimas nulems pramoninių technologijų, kurios Šiaurei suteikia pranašumą konkurencinėje kovoje, perdavimą Pietų regionui ir jo industrializuojamoms valstybėms. Kai tai įvyks, dėl didelių atlyginimų už darbą ir kaštų struktūros naujas technologijas Šiaurė privalės kurti ir diegti sparčiau, negu senosios technologijos bus perduodamos jos stiprėjantiems konkurentams. Taigi, norėdama išlaikyti savo santykines ir absoliučias pozicijas, Šiaurė turi vystytis greičiau ir greičiau.

Apibendrinant struktūralistų teoriją ir atitinkamus argumentus, galima padaryti tokias išvadas. Pirma, dėl pačios prekybos sąlygų sąvokos šis dalykas yra neaiškus, sunkiai įvertinamas ir lyginamas laiko atžvilgiu. Antra, centro ir periferijos ūkių prekybos sąlygos gali būti mažiau svarbios negu kiti dalykai, pavyzdžiui, bendra prekybos apimtis arba nauda, kurią atneša prekyba modernizuojant periferijos ūkį. Trečia, netgi tuo atveju, kai galima nustatyti, kad prekybos tarp centro ir periferijos šalių sąlygos buvo nepalankios pastarosioms, šio reiškinio priežasčių pirmiausia reikėtų ieškoti pačių mažiau išsivysčiusių šalių ūkiuose.

Kokie protingi bebūtų struktūralistų argumentai, septintojo dešimtmečio viduryje jų pažiūros ir ekonominė programa įgijo blogą reputaciją. Daugumos mažiau išsivysčiusių šalių priklauso-

mybė nuo žaliavinių produktų eksporto tęsėsi. Joms reikėjo importuoti vis daugiau apdirbamosios pramonės gaminių, dėl ko jos turėjo didelių mokėjimų balanso problemų. Importo pakeitimo strategija skatino pažangiųjų šalių gamyba užsiimančias transnacionalines korporacijas eiti į mažiau išsivysčiusių šalių rinkas, kas kėlė baimę, kad atsiranda nauja kapitalistinio imperializmo forma (Roxborough, 1979, p. 33–35). Kaip atsakas į šiuos reiškinius pasirodė nauja radikalesnė teorija, aiškinanti sunkią Trečiojo pasaulio padėtį ir siūlanti atitinkamą veiksmų planą.

Priklausomybės teorija

Publikacijų apie priklausomybės teoriją[11] atsiranda vis daugiau, bet trumpiausią ir dažniausiai cituojamą priklausomybės apibrėžimą pateikė Brazilijos mokslininkas Theotonio Dos Santos:

„Kai kalbame apie priklausomybę, turime omenyje tokią padėtį, kai tam tikros šalies ekonomiką nulemia kitos ekonomikos, nuo kurios pirmoji yra priklausoma, augimas ir plėtra. Tarpusavio ryšiai tarp dviejų arba daugiau ūkių arba tarp tų ūkių ir pasaulinės prekybos priklausomybės pavidalą įgauna tada, kai vienos šalys (vyraujančios) gali vystytis būdamos savarankiškos, o kitos šalys (priklausomos) gali vystytis tik priklausydamos nuo pirmųjų vystymosi, kuris antrųjų vystymuisi gali daryti tiek teigiamą, tiek neigiamą įtaką“ (Dos Santos, 1970, p. 231).

Daugelyje priklausomybės teorijos variantų yra derinami marksizmo ir ekonominio nacionalizmo elementai. Iš marksizmo priklausomybės teorijos kūrėjai paima kapitalizmo analizę, ypač Marxo kapitalistinio imperializmo teoriją, ir požiūrį į turto padalijimą šalies viduje. Iš ekonominio nacionalizmo paimama politinė valstybės kūrimo programa bei samprata apie turto paskirstymą tarp nacijų. Priešingai negu klasikinio marksizmo atstovai, priklausomybės teorijos kūrėjai mažai dėmesio kreipia tarptautiniam proletariatui – jie neragina pasaulio darbininkiją vienytis ir numesti savo grandines.

Nors tarp priklausomybės teorijos šalininkų vieni linksta prie marksizmo, kiti – prie nacionalizmo, tačiau kai kurios jų prielaidos ir aiškinimai apie mažiau išsivysčiusių šalių problemų prie-

[11] Skelbtus darbus, skirtus priklausomybės teorijai, labai gerai apibendrino Palma (1978). Kritiškesnį vertinimą davė T. Smithas (1981, p. 68–84). Keletą skirtingų nuomonių šiuo klausimu pateikia Caporaso (1978).

žastis ir sprendimą beveik nesiskiria. Jų poziciją gerai apibūdina Andre Gunderio Franko teiginys: „būtent kapitalizmas, tiek pasaulinis, tiek nacionalinis, yra kaltas dėl nepakankamo vystymosi ir praeityje, ir dabar“ (cit.: Brewer, 1980, p. 158). Thomas Weisskopfas yra pasakęs, kad „literatūroje apie priklausomybės teoriją svarbiausias priežastinis ryšys yra toks: priklausomybė sąlygoja nepakankamą vystymąsi“ (Weisskopf, 1976, p. 3). Taigi, priklausomybės teorija yra artima šiuolaikinės pasaulio sistemos koncepcijai, aptartai trečiajame skyriuje.

Nepakankamą vystymąsi liberalai laiko *padėtimi*, kurioje dauguma tautų atsidūrė todėl, kad neišsilaikė tarp pirmaujančių. Priklausomybės teorijos kūrėjai šį reiškinį apibūdina kaip *procesą*, į kurį mažiau išsivysčiusios šalys buvo įtrauktos dėl nuo pat pradžių egzistavusio neatsiejamo ryšio tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių[12]. Vystymasis ir nepakankamas vystymasis sudaro visumą, kuriančią ekonominę gerovę nedaugeliui ir skurdą daugeliui. Frankas tai pavadino „nepakankamo vystymosi vystymu“ (Frank, 1969). Liberalai pabrėžia dvilypę, bet lanksčią vidaus ir tarptautinio ūkių prigimtį, t.y. tą kontrastą, kuris yra tarp modernių šakų, integruotų į nacionalinius ir tarptautinį ūkius, ir atsilikusių, izoliuotų, nenašių šakų, o priklausomybės teorijos šalininkai tvirtina, kad yra tik viena nuo kitos priklausanti integruota visuma, kurios periferija būtinai yra atsilikusi, nes ją sistemingai išnaudoja ir jai vystytis trukdo tarptautinis kapitalizmas bei reakcingi jo sąjungininkai pačiuose Trečiojo pasaulio ūkiuose.

Manoma, kad šis savitarpio priklausomybės, arba organinis, ryšys tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių pirmiausia atsirado kolonializmo laikais. Kai kas įtaria, kad jis išlieka netgi iškovojus formalią politinę laisvę, kadangi dėl ekonominių ir technologinių priežasčių turtas susikaupia metropolijose, o ne įtvirtinamas mažiau išsivysčiusiose šalyse. Liberalai tvirtina, kad toks atsilikimas yra laikinas ir atotrūkis tarp turtingųjų bei skurstančiųjų laikui bėgant išnyks, nes Vakarų ūkininkavimo metodai ir technologijos pasklis po visą pasaulį; priklausomybės teorijos šalininkų nuomone, nepakankamą vystymąsi lemia pasaulinio kapitalistinio ūkio įtaka.

Priklausomybės teorija atsirado septintojo dešimtmečio vidu-

[12] D. Baldwinas (1980) labai gerai išnagrinėjo priklausomybės sampratą ir jos vietą literatūroje apie tarptautinius santykius.

ryje, iš dalies kaip reakcija į aiškų struktūralistinės teorijos bei jos siūlomų receptų nepasitvirtinimą. Priklausomybės teorijos kūrėjai tikina, kad struktūralistų siūloma industrializacija su šūkiu pakeisti importą pastebimo mažiau išsivysčiusių šalių ūkių vystymosi nenulėmė, nes liko nepakeistos tų šalių tradicinės socialinės ir ūkinės sąlygos. Importo pakeitimo strategija netgi sustiprino neokolonialistinę vietinio feodalinio elito sąjungą su tarptautiniu kapitalizmu. Dėl to dar labiau pablogėjo pajamų paskirstymas, dėl per mažos paklausos šalies viduje nepavyko tokiu pat lygiu tęsti pradėtos industrializacijos ir dar labiau sustiprėjo priklausomybė nuo išsivysčiusių šalių transnacionalinių korporacijų, kurios pasinaudojo importo pakeitimo politika. Taigi, mažiau išsivysčiusios šalys nebegalėjo kontroliuoti savo ūkių ir darėsi vis labiau ir labiau priklausomos nuo tarptautinio kapitalizmo. Daroma išvada, kad išeiti iš šios padėties gali padėti socialistinė arba nacionalinė revoliucija. Ji padėtų susiformuoti teisingai visuomenei ir nepriklausomai nacijai.

Pagrindiniai dalykai, kuriuos nagrinėja priklausomybės teorija, yra šie: 1) kapitalistinės pasaulinės sistemos prigimtis ir kitimas; 2) labiau išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių šalių santykiai bei ryšiai; 3) pačių priklausomų šalių vidaus ypatybės. Nors teoretikų nuomonės kai kuriais klausimais nesutampa, visi jie yra įsitikinę, kad rezultatai, gauti dirbant šiomis trimis kryptimis, leidžia paaiškinti, kodėl mažiau išsivysčiusių šalių ūkiai vystosi nepakankamai greitai, ir nurodyti būdus, kaip rasti išeitį iš šios padėties. Kiekviena iš šių krypčių bus aptarta vėliau.

Priklausomybės teorijoje viena iš svarbiausių dalių yra Lenino ir kitų autorių išdėstyta marksistinė kapitalizmo kritika. Pagal šią teoriją, kapitalizmo vystymosi dėsniai ir kapitalistinio ūkio prieštaravimai verčia kapitalizmą plėstis į mažiau išsivysčiusią pasaulinio ūkio periferiją. Kadangi savose šalyse vartojimas yra nepakankamas ir pelnų normos mažėja, kapitalistiniai ūkiai yra priversti pajungti ir išnaudoti mažiau išsivysčiusias šalis. Tokiu būdu tarp pasaulinio kapitalistinio ūkio industrinio centro ir priklausomos periferijos susiformuoja hierarchinė struktūra.

Priklausomybės ir tradicinė marksistinė kapitalistinio imperializmo teorijos skiriasi keliais svarbiais požiūriais. Vietoj politinių subordinacijos priemonių čia atsiranda ekonominės. Leninas buvo įsitikinęs, kad pagrindinis kapitalistinio imperializmo bruožas yra politinis valdymas, tuo tarpu priklausomybės teorijos šalininkų nuomone, oficialų politinį kolonializmą pakeitė

ekonominis neokolonializmas, kuriam būdingas neoficialus valdymas. Priklausomybės teorija taip pat atmeta klasikinį marksistinį teiginį, kad „kolonializuotą" ūkį imperializmas išvysto tiek, kad jis gali nusimesti savo grandines. Anot jų, netgi tuo atveju, kai augimas vyksta, tol, kol ūkis yra priklausomas, pančių išvengti jis negali. Be to, jų nuomone, XX amžiaus pabaigoje transnacionalinės korporacijos, ypač apdirbamosios pramonės ir paslaugų srities, yra svarbiausias kapitalistų viešpatavimo ir mažiau išsivysčiusių šalių išnaudojimo įrankis. Manoma, kad didelės korporacijos pakeitė *haut finance* ir kolonijines vyriausybes, kurios, pagal Lenino teoriją, anksčiau viešpatavo mažiau išsivysčiusiose šalyse[13].

Atskiros priklausomybės teorijos šalininkų grupės skirtingai aprašo tai, kas sąlygoja nepakankamą vystymąsi. Bendras požiūris į išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių šalių santykius gali būti suskirstytas į „išnaudojimo", „imperinio aplaidumo" ir „priklausomo vystymosi" sampratas. Nors jos yra gana skirtingos, visais atvejais manoma, kad mažiau išsivysčiusioms šalims šie santykiai žalingi.

Pagal „išnaudojimo" sampratą, Trečiojo pasaulio skurdo priežastis yra sistemingas jo išnaudojimas (Amin, 1976). Nepakankamas Trečiojo pasaulio vystymasis neatsiejamai susijęs su centro plėtra, o šiuolaikinė pasaulio sistema pažangiam centrui leidžia pasiimti iš periferijos jos ekonominį pelną ir pervesti turtą iš mažiau išsivysčiusių į išsivysčiusius kapitalistinius ūkius, panaudojant tam tikslui prekybą ir investicijas. Dėl to priklausomybė ne tik trukdo Trečiajam pasauliui išsivystyti, bet ir nuskurdina mažiau išsivysčiusių šalių ūkius, kurie auga netgi lėčiau negu būtų augę, jei toms šalims būtų leista vystytis nepriklausomai.

Remiantis „imperinio aplaidumo" samprata mažiau išsivysčiusias šalis pasaulinis ūkis veikia nevienodai (Brown, 1970). Šių kraštų ūkių, o ypač tų, kurie yra labiausiai atsilikę, bėda ta, kad kapitalistinio imperializmo jėgos juos ignoravo tyčia. Pasaulinio

[13] Leninas žinojo apie tai, ką šiuolaikiniai marksistai vadina „priklausomybės" santykiais, ir veikale *Imperializmas* (1939 [1917], p. 85) atkreipė dėmesį į Argentinos priklausomybę nuo Didžiosios Britanijos. Tačiau jis tvirtai netikėjo, kad šis ekonominis tarpusavio ryšys yra toks svarbus, palyginti su oficialia politine aneksija. Be to, klasikinis marksistinis Lenino požiūris, kad kapitalistinis imperializmas kolonijoms padeda vystytis, buvo pakoreguotas 1928 metais įvykusiame VI komunistinio internacionalo kongrese ir priartėjo prie priklausomybės teorijos šalininkų siūlomos šiuolaikinės formuluotės (Mandle, 1980, p. 736).

kapitalizmo plėtimasis prekybos bei investicijų būdu ir pokyčiai Europoje lėmė tokį tarptautinį darbo pasidalijimą, kad vienos šalys atsidūrė palankioje padėtyje, o kitos, savo nelaimei, – nepavydėtinoje. Kapitalistinis imperializmas, skatindamas tarptautinę prekybą ir investuodamas į mažiau išsivysčiusių šalių infrastruktūrą (uostus, geležinkelius, miestų centrus), tam tikrose privilegijuotose šalyse, dažniausiai „neseniai apgyvendintose žemėse", padėjo pagrindus pramonės vystymuisi. Tačiau į kitas vietas kapitalizmas skverbėsi ne taip intensyviai, todėl archajiškas gamybos būdas jose liko ir keliai ūkio pažangai nebuvo atverti. Apeitosios šalys pradėjo skųstis: „Kodėl jie mūsų nekolonizuoja?" Netgi devintojo dešimtmečio viduryje transnacionalinės korporacijos investuoja tik į kai kurių šalių pramonę, tuo tarpu didžioji dauguma šalių to nesulaukia. Taigi, manoma, kad už nepakankamą kitų šalių ūkių vystymąsi yra atsakingas pasaulinis kapitalistinis ūkis, kadangi jo prekybos ir investicijų modelis periferijoje buvo taikomas pasirinktinai.

„Priklausomo vystymosi" samprata yra pati naujausia (Evans, 1979). Pripažindami gana įspūdingus ekonominius tokių mažiau išsivysčiusių šalių, kaip Brazilija, Pietų Korėja ir Taivanas, pasiekimus, šios krypties atstovai įsitikinę, kad tam tikromis sąlygomis priklausomi santykiai gali sąlygoti greitą ūkio augimą. Tačiau, jų nuomone, toks augimas nėra tikras, nes jis neskatina siekti nacionalinės nepriklausomybės. Maža to, mažiau išsivysčiusios šalies ekonomikai jis esąs žalingas.

Tvirtinama, kad ilgai trunkanti ekonominė priklausomybė ekonominį vystymąsi stabdo ir nulemia tokias pasekmes:

1) per didelę priklausomybę nuo žaliavų eksporto, kuri dėl kainų svyravimo gali sąlygoti šalies ekonominį nestabilumą;
2) blogą nacionalinių pajamų paskirstymą, skatinantį elitą pirkti pernelyg brangias užsienines prabangos prekes ir nepaisyti plačiųjų visuomenės sluoksnių poreikių; vadinasi, tebėra socialinė nelygybė ir stiprėja užsienio kapitalizmo viešpatavimas;
3) transnacionalinėms korporacijoms investuojant į apdirbamąją pramonę, kuriamas priklausomas turintis gamyklų filialų ir dideliais gamybos kaštais pasižymintis ūkis, kuris griauna vietinį verslą ir technologinę pažangą bei apskritai silpnina šalį, kadangi pelnas yra išvežamas;

4) užsienio firmos perima vadovavimą svarbiausioms pramonės šakoms ir išstumia vietines įmones iš kapitalo rinkų;
5) įvežamos netinkamos, t.y. daug kapitalo ir mažai darbo jėgos reikalaujančios technologijos;
6) tarptautinis darbo jėgos pasidalijimas vyksta tarp centro, turinčio aukšto lygio technologijas, ir periferijų, kurių technologijos yra žemo lygio;
7) trukdomas autonomiškas arba savarankiškas vietinėmis technologijomis ir vietiniu verslu besiremiančio ūkio vystymasis;
8) iškreipiama vietinė darbo jėgos rinka, nes transnacionalinės korporacijos, mokėdamos didesnius atlyginimus negu vietiniai darbdaviai, sąlygoja plataus masto didėjantį nedarbą;
9) kai pasikliaujama užsienio kapitalu, dažniau iškyla autoritarinės vyriausybės, bendradarbiaujančios su užsienio korporacijomis ir užtikrinančios joms politinį stabilumą, kurio šios reikalauja.

Priklausomybės teorijos šalininkų nuomone, dėl visų šių priežasčių priklausomybė ir susisaistymas tikram vystymuisi trukdo.

Visi priklausomybės teorijos atstovai teigia, kad augimui visų pirma trukdo išorinio pasaulio kapitalistinės jėgos, bet jokiu būdu ne pačių mažiau išsivysčiusių šalių politika. Tiek nepakankamas šių kraštų vystymasis, tiek kapitalistų stiprėjimas yra tarptautinio kapitalizmo ekspansijos pasekmė. Ši istorinė padėtis iš esmės nesikeičia – tarptautinė pusiausvyra tarp ekonominių bei politinių jėgų ir toliau lieka iškreipta išsivysčiusių kapitalistinių ūkių naudai. Nors, absoliučiai vertinant, pastebima priklausomų mažiau išsivysčiusių šalių ūkių pažanga, tačiau santykiniu požiūriu jie visada bus atsilikę.

Šios trečios priklausomybės teorijos atšakos šalininkai labai daug dėmesio skiria neva marksistinei priklausomo ūkio analizei. Nagrinėjant šiuo požiūriu, geriausiai išryškėja, kuo gi priklausomybės teorija skiriasi nuo reformistinės, buržuazinės struktūralistų pozicijos. Kalbant konkrečiai, priklausomybės teorijos atstovai tvirtina, kad priklausoma šalis su pasauliniu ūkiu yra susieta transnacionaliniais klasių ryšiais. Patogumo ir bendrų interesų skatinami, tarptautinio kapitalizmo centrai ir tos jiems atsidavusios klasės, kurios priklausomų šalių ūkiuose savo rankose turi valdžią, sudaro sąjungas. Į tokias parazitiškas, feodalines-kapitalistines sąjungas įeina žemvaldžiai, kariškiai ir transnacionalinių korporacijų vadovai, parinkti iš vietinių gyventojų,

kurie, turėdami įstatymų nustatytas turto valdymo teises, yra suinteresuoti išlaikyti ryšius su tarptautiniu kapitalizmu ir trukdyti savarankiško bei stipraus industrinio ūkio vystymusi socialinėmis ir politinėmis reformomis. Priklausomybės teorijos šalininkų nuomone, šį valdžioje esantį kooptuotą elitą, bijantį netekti savo privilegijų, remia pasaulinės kapitalistinės sistemos jėgos. Jie nepritaria ir struktūralistų propaguojamai importo pakeitimo strategijai, kuri tik padidinanti ūkio priklausomybę nuo užsienio.

Didžiausias kaltinimas, kurį priklausomybės teorijos šalininkai meta Trečiojo pasaulio buržuaziniam elitui, yra jo bendradarbiavimas su tarptautine kapitalistine sistema ir visuomenės įtraukimas į pasaulinį ūkį, dėl ko nukenčia šalies vidaus ūkis, socialinė gerovė ir politinė nepriklausomybė. Piktinamasi, kad užuot buvę *tikrais* nacionalistais ir gynę visuomenę nuo tarptautinio kapitalizmo, buržuazinio elito atstovai žiūri tik savo klasės interesų.

Išėjimui iš šios padėties priklausomybės teorijos šalininkai siūlo nutraukti ryšius tarp tarptautinės kapitalistinės sistemos ir vidaus ūkio. Tai būtų galima padaryti laimėjus politinę pergalę, vadovaujant revoliucinei nacionalinei vadovybei, turinčiai nuversti kapitalistams tarnavusį elitą ir vadovavimą pavesti tiems, kurie remtų nepriklausomą vystymąsi. Šis naujasis elitas turėtų rūpintis industrializuoti ūkį, greitai panaikinti feodalines privilegijas ir įgyvendinti socialinę bei ekonominę lygybę. Kapitalizmo pakeitimas socializmu ir ėjimas savarankiško vystymosi keliu leistų naujajam elitui sukurti stiprią teisingumu besiremiančią valstybę.

Priklausomybės teorijos kūrėjų siūlomos vystymosi ir nepakankamo vystymosi interpretacijos apima ne tik ūkinę, bet ir politinę bei socialinę sritis. Šie teoretikai trokšta ne tik ekonominio vystymosi, bet ir visuomenės pertvarkymo bei ugdymo, ypač socialiniu ir politiniu požiūriais. Jų tikslas – sukurti nepriklausomą, teisingą ir industrializuotą nacionalinę valstybę, todėl, jų įsitikinimu, reikia pertvarkyti socialinę ir politinę sistemas.

Esminiai priklausomybės teorijos dalykai liko tie patys, tačiau kai kurie autoriai padarė nežymių, bet svarbių pakeitimų. Pripažindami, kad kai kurių naujų industrinių valstybių ūkiai pastebimai vystosi, pagrindinį dėmesį jie siūlo kreipti ne „nepakankamo vystymosi“, o „priklausomo vystymosi“ aiškinimui. Akivaizdi minėtų šalių pažanga, į eksportą nukreipta jų vysty-

mosi strategija aiškiai vertė grįžti atgal pradinės Marxo nuostatos link, kad įsijungimas į pasaulinį kapitalistinį ūkį, nepaisant jo blogybių, vis tik yra jėga, lemianti ūkio plėtrą.

Nepaisant to, kas iškeliama į pirmą vietą, priklausomybės teorija išlieka valstybės kūrimo ideologija, taikytina glaudžiais tarpusavio ryšiais susietame pasauliniame ūkyje. Nors ji remiasi marksistiniu analizės metodu ir socialistiniais idealais, tačiau yra absorbuota ir turi daug XVIII amžiaus tradicinio merkantilizmo bei XIX amžiaus ekonominio nacionalizmo elementų. Ši teorija tvirtina, kad, pasirinkusios autonominės arba savarankiškos plėtros kelią, mažiau išsivysčiusios šalys gali tapti nepriklausomomis nacionalinėmis valstybėmis.

Priklausomybės teorijos kritika

Pagrindinis priklausomybės teorijos argumentas yra tas, kad pasaulinė rinka, arba kapitalistinė tarptautinė ekonomika, sistemingai kenkia Trečiojo pasaulio vystymuisi. Tačiau teorija negali remtis tik faktu, kad atskiros šalys buvo išnaudojamos. Nors negalima paneigti, kad kai kada dėl nepakankamo tos ar kitos šalies vystymosi yra kaltos užsienio kapitalistų ir vietinio elito sąjungos, kaip, pavyzdžiui, Filipinuose Ferdinando Marcoso valdymo metu, tačiau kaltinimas, kad tarp kapitalizmo ir nepakankamo vystymosi esąs priežastinis ryšys, yra nepagrįstas.

Beje, aiškinant tris skirtingus Trečiojo pasaulio reiškinius – nepakankamą vystymąsi, visišką kai kurių šalių ignoravimą ir priklausomą vystymąsi – yra remiamasi tik vienu nepriklausomu kintamuoju – tarptautinės ekonomikos funkcionavimu (Russett, 1983). Metodologiniu požiūriu, bet kokia teorija, kurioje, aiškinant tris tarpusavyje nesuderinamas pasekmes, apsiribojama vieninteliu nepriklausomu kintamuoju, negali būti laikoma teisinga. Be to, priklausomybės teorijoje minėti labai skirtingi reiškiniai aiškinami remiantis daugeliu pseudohipotezių ir tautologinių argumentų.

Įprastas argumentas, kad mažiau išsivysčiusios šalys, kaip grupė, taip ir liko žaliavų eksportuotojos, kad jos buvo išnaudojamos ir trukdyta joms vystytis, nėra teisingas. Nors XX amžiaus pabaigoje tokio tipo priklausomybės santykių pavyzdžių galima rasti, tačiau šio apibendrinimo pagrįsti negalima. Devintojo dešimtmečio pabaigoje tik pietinėje Sacharos dalyje esančios Afrikos šalys ir keletas kitų buvo skurdžios žaliavų eksportuotojos.

Nors žaliavų prekybos sąlygos neturi nuolatinės tendencijos blogėti, tos mažiau išsivysčiusios šalys, kurioms savo ūkių pertvarkyti nepavyko, yra labai pažeidžiamos verslo ciklų. Antra vertus, pastaraisiais metais šių kraštų, kaip grupės, augimas buvo spartesnis negu išsivysčiusių šalių, išskyrus ypatingą Japonijos atvejį (Krasner, 1985, p. 97–101). Trumpai tariant, yra labai mažai faktų, paremiančių kaltinimą, kad tarptautinis ūkis sistemingai kenkia mažiau išsivysčiusioms šalims.

Nepakankamo vystymosi ir priklausomybės teorijos šalininkų teiginys, jog pasaulinės rinkos ūkis ignoruoja daugelį Trečiojo pasaulio šalių, yra pagrįstas. Pasaulinės ekonominės integracijos procesas, prasidėjęs XIX amžiaus pabaigoje ir paskatinęs plėsti prekybą bei investicijas išsivysčiusiose ir mažiau išsivysčiusiose šalyse, vyko labai netolygiai. Reikia pripažinti, kad tiek XIX amžiaus imperialistai, tiek XX amžiaus transnacionalinės korporacijos ignoravo daugelį tradicinių pasaulio ūkių, nes juose buvo per mažai to, ką būtų galima „išnaudoti". Tačiau skurdžių regionų – Sahel* ir kitų Afrikos sričių (Ketvirtojo ir Penktojo pasaulių) – ignoravimas greičiau yra neteisingas dėl veikimo, negu dėl neveikimo. Didžiausia grėsmė, kuri dabar kyla didelei Trečiojo pasaulio daliai, yra ne tapti priklausoma, bet likti už pasaulinio ūkio ribų. Kaip pažymi Johnas Ruggie (1983b), tai, ko pokario laikotarpiu labiausiai stigo, vadintina tinkama tarptautine valdžia, kuri turėjo rūpintis ekonomikos vystymusi pasaulyje. Bet ši nesėkmė ištiko ne tik kapitalistinį pasaulį, bet ir socialistinį bloką bei turtinguosius OPEC naftos gamintojus. Dera prisiminti, kad Vakarai pasirodė daug dosnesni negu socialistinis blokas arba OPEC kūrėjai.

Labai įprastas kaltinimas, pateikiant naujų industrinių šalių Brazilijos, Pietų Korėjos ir kitų pavyzdžius, kad priklausomas arba sąjungomis susaistytas vystymasis nėra „tikras" (Brewer, 1980, p. 291). Tačiau netgi manant, kad vystymosi tikslas turi būti nacionalinė nepriklausomybė, socialinė gerovė ir savarankiška industrializacija, argumentai tokiam požiūriui paremti yra prieštaringi. Daugelis dabartinių išsivysčiusių ir nepriklausomų šalių anksčiau ėjo priklausomo vystymosi keliu. Marksistai, kurių pažiūros šiuo klausimu sutampa su paties Marxo pažiūromis, teigia, kad tarp mažiau išsivysčiusių šalių vis daugiau tokių, kuriose idustrializacija ir ekonominis vystymasis prasidėjo nuo priklausomo vystymosi (Brewer, 1980, p. 286–294). Iš tikrųjų nau-

* Vietovė Vakarų Mauritanijos pietinėje dalyje. – *Red.*

jų industrinių valstybių pasiekimai iš dalies gali būti vertinami kaip Japonijos imperializmo nuopelnas (Cumings, 1984, p. 8).

Procesus, vykstančius mažiau išsivysčiusiose šalyse, labai aiškiai įvertino Billis Warrenas, kuris sekė Marxo, Lenino ir kitų marksizmo klasikų tradicijomis. Jis rašė: „Jei, plisdamas į nekapitalistinius pasaulio regionus, kapitalizmas sukūrė tarptautinę nelygybės ir išnaudojimo sistemą, vadinamą imperializmu, tai kartu, išplėtodamas kapitalistinius socialinius santykius ir gamybines jėgas, jis sukūrė ir salygas šioms sistemoms suardyti. Tokia yra mūsų, taip pat Marxo, Lenino, Luxemburg ir Bucharino pozicija" (Warren, 1973, p. 41). Tačiau nevalia pamiršti, kad ūkis nesivystys, jei visuomenė nepadarys savo šalyje tinkamos tvarkos. Kaip pabrėžia liberalai, ūkis nesivystys, jei visuomenė nesukurs gerai veikiančių ekonominių institucijų.

Turimi faktai leidžia daryti išvadą, kad nei įsijungimas į pasaulinį ūkį, nei ekonominė izoliacija negali garantuoti ekonominio vystymosi. Pirmuoju atveju gali būti pernelyg specializuojamas šalies eksportas, kas kenkia bendram ekonomikos vystymuisi. Didelės pajamos, gaunamos eksportuojant tam tikras žaliavas, ir didžiulis suinteresuotumas eksportu gali stabdyti diversifikaciją; dėl per didelės priklausomybės nuo eksporto ir kainų svyravimų atsiranda pažeidžiamumas, kuris kenkia ekonomikai. Antra vertus, ekonominė izoliacija sąlygoja neteisingą didžiulių išteklių skirstymą ir neefektyvų panaudojimą, kas trukdo ilgalaikiam ekonominiam vystymuisi. Kad ūkis galėtų vystytis ir išvengtų priklausomybės, jis turi sugebėti persitvarkyti. Šį uždavinį privalo spręsti ekonomikos ir politikos vadovai. Normanas Gallas (1986) įtikinamai parodė, kad labai daug mažiau išsivysčiusių šalių nukentėjo dėl blogo vadovavimo.

Mažiau išsivysčiusių šalių strategijų įvertinimas

Kokia beatrodytų sudėtinga, kiekviena teorija, aiškinanti skurdo priežastis ir nurodanti, kaip jo išvengti, gali būti apibūdinta viena iš šių formuluočių arba jų deriniu: 1) vargšai yra vargšai todėl, kad jie blogai dirba (iš esmės tai yra ekonominio liberalizmo pozicija), vadinasi, reikia kurti efektyvią ekonomiką; 2) vargšai yra vargšai, kadangi jie neturi galios ir yra išnaudojami (tai daugumos šiuolaikinių marksistų ir priklausomybės teorijos šalininkų argumentas), todėl jie privalo įgyti valstybinę valdžią; arba 3) vargšai yra vargšai todėl, kad jie yra vargšai, t.y. jie patekę į

ydingą skurdo ratą, iš kurio negali ištrūkti (tai yra tradicinių marksistų ir šiuolaikinių struktūralistų požiūris), taigi, šis ciklas turi būti kažkaip nutrauktas[14]. Mažiau išsivysčiusioms šalims siūloma vystymosi strategija labai priklauso nuo to, kuria iš šių formuluočių tikima.

Įvertinti šias nuostatas yra labai sunku, nes jos remiasi gana netiksliomis teorijomis, kuriose daug rekomendacinių, bet ne mokslinių teiginių; taip pat kol kas neaišku, ar pasirinktos strategijos atneš sėkmę ar nesėkmę, nes praėjo dar per mažai laiko. Be to, skiriasi strategijų tikslai ir ekonominio vystymosi apibrėžimai. Vertinant kiekvieną teoriją ir strategiją, reikia taikyti vienodus kriterijus. Pavyzdžiui, nors liberalams rūpi gyvenimo kokybė ir šalies gerovė, ekonominį vystymąsi jie visų pirma vertina pagal turto padidėjimą vienam gyventojui, nesvarbu, kaip tas turtas buvo gautas ir kaip tai siejasi su nacionaliniu savarankiškumu; tuo tarpu priklausomybės teorijos šalininkai ir struktūralistai, vertindami ekonominį vystymąsi, žiūri, ar tas procesas atitinka socialinius idealus, ar skatina savarankišką industrializaciją ir ar stiprina šalies galią.

Kadangi šios knygos dėmesio centre yra tarptautinė sistema, mus labiausiai domina, kiek kiekviena teorija ir jos siūloma strategija atitinka naujai besikuriančių nacionalinių valstybių stiprėjimo ir nepriklausomybės siekius. Dažniausiai aš pritariu priklausomybės teorijos kūrėjų ir struktūralistų pozicijai, kad „šio žaidimo" esmė yra valstybės kūrimas, kaip manė Hamiltonas, Listas ir kiti ekonomistai nacionalistai. Taigi, čia derėtų paklausti, kuri strategija (remiantis negausiais XX amžiaus pabaigos faktais) buvo tinkamiausia mažiau išsivysčiusių šalių ekonomikai plėtoti, kad šalis, viena arba sąjungoje su kitomis šalimis, taptų vieninga ir stipria valstybe?

Toliau nagrinėsime ir vertinsime tas ekonomines bei politines strategijas, kuriomis mažiau išsivysčiusios šalys vadovavosi pastaruosius kelis dešimtmečius. Išskyrus keletą kraštų, pavyzdžiui, Birmą arba Liberiją, kurios, atrodo, nutarė visai nedalyvauti šiose nacionalinio vystymosi varžybose, šalių pasirinktos strategijos yra gana įvairios – pradedant autonominiu ir savarankišku augimu, propaguojamu priklausomybės teorijos pasekėjų, ir baigiant drąsiu įsijungimu į pasaulinę ekonomiką, – šią kryptį pasirinko naujos industrinės valstybės. Toliau trumpai ap-

[14] Atrodo, šią formuluotę pirmasis pateikė Nurkse (1953).

tarsime kiekvieną strategiją, apsiribodami tik bendru ir orientaciniu jų įvertinimu. Juk mažiau išsivysčiusiose šalyse istorinė valstybių kūrimosi drama dar tik prasideda.

Autonominis, arba savarankiškas, vystymasis

Nacionaliniu požiūriu savarankiško vystymosi strategiją propaguoja tiek struktūralistai, tiek priklausomybės teorijos šalininkai. Struktūralistams tai visų pirma reiškė tokią strategiją, kuri numato: importo pakeitimą savos gamybos prekėmis, greitą industrializaciją atsitvėrus aukštomis muitų tarifų sienomis ir tarptautinių institucijų pertvarkymą. Priklausomybės teorijos šalininkai siūlo eiti dar toliau. Jų nuomone, autonomiškas savarankiškas vystymasis galimas tik feodalinę-kapitalistinę visuomeninę santvarką pakeitus socialistine. Lygybė šalyje, jų teigimu, gali įsigalėti tik sumažinus ryšius su pasaulio kapitalistiniais ūkiais arba juos nutraukus. Ar šios strategijos gyvenime buvo pritaikytos?

Industrializacija, kurios tikslas – importą pakeisti savo gamybos prekėmis, Lotynų Amerikoje ir kitose mažiau išsivysčiusiose šalyse buvo pradėta ketvirtajame dešimtmetyje, t.y. Didžiosios depresijos metais. Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu ji dar paspartėjo. Kadangi tada labai nukrito šių šalių eksportuojamų žaliavų kainos ir nutrūko apdirbamosios pramonės gaminių importas iš industrinių šalių, daugelis mažiau išsivysčiusių šalių pradėjo plėtoti savo apdirbamąją pramonę. Nors ši strategija paspartino industrializaciją, pavyzdžiui, Brazilijoje, kai kuriais svarbiais požiūriais laukiamų rezultatų ji nedavė. Dėl keleto priežasčių daugelyje tų šalių, kurių vyriausybės skatino kurti santykinio pranašumo toje šalyje neturinčias pramonės šakas, susidarė neefektyvi ir didelių kaštų reikalaujanti pramonės sandara; transnacionalinės korporacijos į jas iš pradžių investavo dėl to, kad išvengtų prekybos barjerų. Tuo tarpu naujos Azijos industrinės valstybės, kurioms sekėsi geriau, bendradarbiaudamos su Amerikos ir Japonijos transnacionalinėmis korporacijomis, vadovavosi eksportu grindžiama strategija. Devintajame dešimtmetyje daugelis iš tų mažiau išsivysčiusių šalių, kurios buvo pasirinkusios importo pakeitimo savos gamybos prekėmis strategiją, pakeitė politiką eksporto link, nes buvo pripažinta, kad reikia užsidirbti užsienio valiutos ir sukurti našiai dirbančią pramonę, galinčią konkuruoti pasaulio rinkose (Strange, 1985c, p. 252).

Svarbiausios priežastys, nulėmusios importo pakeitimo strategijos nesėkmę, yra šios: dėl mažų nacionalinių rinkų apimčių įmonės tapo nerentabilios; besaikis protekcionizmas mažino norą gerinti produkcijos kokybę, o poreikis importuoti pramonines technologijas ir gamybos priemones lėmė didžiules mokėjimų balanso ir skolų problemas. Devintojo dešimtmečio viduryje pasidarė aišku, kad ši strategija netinkama.

Kitą autonominio vystymosi kelią, kurį siūlė priklausomybės teorijos šalininkai – jis rėmėsi socialinėmis šalies reformomis, – vienu ar kitu metu buvo pasirinkusios Kuba, Tanzanija ir Kinija. Pasivadinusios socialistinėmis arba komunistinėmis šalimis, jos norėjo kaip galima mažiau įsitraukti į tai, ką jos vadino priešiško imperialistinio pasaulio kapitalistiniu ūkiu, ir buvo pasiryžusios siekti socialinio teisingumo. Socialinėje ir ūkinėje srityje ši strategija laukiamų rezultatų nedavė (Rydenfelt, 1985). Be to, priklausomybės ryšiai vis tiek egzistavo – jais buvo susietos socialistinė Sovietų Sąjunga ir jos klientės – Trečiojo pasaulio valstybės Kuba, Jemenas ir Vietnamas. Taigi, negalima sakyti, kad priklausomybės ryšiai būdingi tik tarptautiniam kapitalizmui (Clark ir Bahry, 1983).

Nors Kuboje ir Kinijoje tam tikra socialinė gerovė bei ekonominis teisingumas buvo įgyvendinta, bet tai nepalyginama su tuo, kas pasiekta Taivane arba Pietų Korėjoje, kurios į kapitalistinį pasaulį integravosi visiškai. Šių dviejų ūkių į eksportą nukreiptas vystymasis iš tikrųjų leido pasiekti didesnę lygybę, negu Brazilijos pasirinkta importo pakeitimo strategija, kuri, kaip pasirodė, sustiprino neteisingą pajamų paskirstymą. Nors tai dar nėra galutiniai duomenys, tačiau jie rodo, kad nacionalinių pajamų paskirstymą daugiau lemia istorinės sąlygos ir vyriausybės politika negu šalies ūkio padėtis tarptautinėje kapitalistinėje sistemoje[15].

Ūkių, pasirinkusių autonominę strategiją, rezultatai nuvilia. Kubos ūkis mažai tepasikeitė nuo tų laikų, kai buvo nutraukti ryšiai su Vakarais; didžiąją jos eksporto dalį vis dar sudaro cukrus, tabakas ir kitos žaliavos. Politiniais sumetimais daug subsidijų jai skiria Sovietų Sąjunga. Iš esmės vienus priklausomybės

[15] Tyrimai, atlikti pagal Prinstono universiteto Woodrowo Wilsono tyrimų programą ekonominio vystymosi klausimais, vadovaujant Henry Bienenui, taip pat Atulo Kohli ir kitų (1984) darbai bei Hla Myinto (1985) tyrimai, vykdyti Pasaulio banke, parodė, kad nacionalinių pajamų skirstymui yra svarbiausia vidaus rinkos jėgos ir ekonominė politika.

ryšius Kuba pakeitė kitais. Tanzanijos ekonominė padėtis daugiau negu prasta; ši šalis gerokai atsilieka nuo savo kaimynės Kenijos, kuri atvirai pasirinko kapitalistinį vystymąsi ir yra labai priklausoma nuo Pietų Afrikos. Tad, norint įvertinti autonominio vystymosi strategiją, belieka nagrinėti Kinijos pavyzdį.

Nors šeštajame – septintajame dešimtmetyje Kinijai padėjo Sovietų Sąjunga, valdant Mao Zedunui, ji pasirinko savarankišką vystymąsi. Kinai nutarė likti už kapitalistinio pasaulinio ūkio ribų ir patys modernizuoti savo ūkį: kaupti kapitalą iš savo darbo ir kurti savas technologijas, kurios turėjo būti imlios darbui bei skirtos didžiulei rinkai. Šiai savarankiško vystymosi strategijai paspartinti Mao paskelbė programą „Didysis šuolis pirmyn" (1958–1961). Kinijai simpatizuojantys Vakarų apžvalgininkai gyrė primityvias metalurgijos gamyklas, kurios simbolizavo didžiules pastangas modernizuoti Kiniją, o entuziastai — „kinišką ekonominio vystymosi modelį" ir rekomendavo jį tiems, kurie norėjo išvengti tarptautinio kapitalizmo jungo.

Tačiau, darydamas „didįjį šuolį", Kinijos ūkis suklupo. Iškilusias problemas dar labiau apsunkino tarp Kinijos ir Sovietų Sąjungos įvykęs atsiribojimas ir rusų bandymai sabotuoti Kinijos ūkį, atšaukiant techninį personalą ir nutraukiant pagalbą. Paskui kilo kultūrinė revoliucija, kuri dar labiau pakenkė ūkiui ir mokslinei-techninei šalies bazei. Kinija ėmė atsilikti vis labiau, nes ji pati atsiskyrė nuo pasaulio. Po Mao Zeduno mirties atėjusi vadovybė pasijuto atskirta ir nuo Rytų, ir nuo Vakarų; ji suvokė, kad, eidama viena, Kinija nepasieks savo tikslų – jai reikia Vakarų pagalbos. Deng Xiaopingo žodžiais tariant, „šiais laikais jokia šalis negali vystytis užsidariusi duris... izoliacija atvedė Kiniją į skurdą, atsilikimą ir nežinojimą" (cit.: *The New York Times*, 1985 sausio 2, p. A1). Marxas, žinoma, tam labai pritartų.

Rašant šias eilutes dar negalima žinoti, kuo baigsis šis Kinijos grįžimas į pasaulinį ūkį. Šalis atvėrė duris Vakarų investicijoms, bet jos dar tik ima plaukti, kaip ir modernios technologijos; tas pats pasakytina ir apie prekybą. Ir vis dėlto devintojo dešimtmečio viduryje jau yra aišku, kad autonominio vystymosi strategija, kurią siūlė itin ekstremistiškai nusiteikę priklausomybės teorijos šalininkai, mažiau išsivysčiusioms šalims mažai ką žada. Jeigu Kinija, turinti stiprios valstybės privalumų, daug išteklių ir kaip mažiau išsivysčiusi šalis – palyginti didelę vidaus rinką, sava-

rankiškai plėtoti ūkio negalėjo, tai ko tikėtis iš Tanzanijos? Vertėtų priminti, kad netgi Sovietų Sąjunga, kuri iki revoliucijos turėjo stiprią pramoninę bazę, trečiajame dešimtmetyje vykdydama naują ūkio politiką, naudojosi Vakarų technologijomis. Jugoslavijos rašytojas Milovanas Djilis kartą yra pasakęs, kad nė viena komunistinė visuomenė neišsivystė ir negali visiškai išsivystyti be jokios kapitalistinių ūkių pagalbos. Apskritai bet koks vystymasis tam tikru laipsniu yra priklausomas; kad visuomenė galėtų vystytis, jai reikalingos bent jau technologijos, sukurtos pažangesniuose kraštuose.

Regioniniai ekonominiai susitarimai

Kita strategija, kurią naudoja besivystančios ir kitos šalys, yra regioniniai ekonominiai susitarimai, kuomet grupė šalių geografiškai apribotoje teritorijoje, bendradarbiaudamos ekonomikos srityje arba sudarydamos sąjungas, bando pagerinti savo bendrą padėtį labiau pažengusių ūkių atžvilgiu. Pagrindinės bendradarbiavimo formos yra šios:

1) Sudaromos laisvosios prekybos zonos arba muitų sąjungos vidaus rinkai padidinti ir kartu savo gamintojams apsaugoti nuo išorės konkurentų.
2) Priimami investavimo įstatymai ir susitarimai, kurių tikslas – sustiprinti bendradarbiaujančių šalių pozicijas, derantis *vis-à-vis* su išsivysčiusiomis šalimis, ypač su jų transnacionalinėmis korporacijomis.
3) Kuriama regioninė industrinė politika, kuria siekiama tikslingiau organizuoti atskirų bendrovių, ypač tų, kurios susijusios su tekstilės, plieno bei automobilių pramone, veiklą ir sutelkti jas į stambius (valstybinius arba privačius) vienetus.

Nepasiteisinus importo pakeitimo savos gamybos prekėmis strategijai, UNCTAD, vadovaujama Prebischo, pasiūlė mažiau išsivysčiusioms šalims savo problemas spręsti regioniniu mastu. Buvo įrodinėjama, kad svarbiausiose pramonės šakose reikia kurti regionines monopolijas, organizuoti specializacija pagrįstą regioninį darbo pasidalijimą, nustatyti santykių su už regiono ribų esančiomis transnacionalinėmis korporacijomis taisykles, tikintis, kad taip bus išvengta sunkumų, kylančių dėl mažų nacio-

nalinių rinkų, ir sustiprintos pozicijos derybų su didelėmis transnacionalinėmis korporacijomis metu.

Pastangos bendradarbiauti regionuose davė nevienodus rezultatus. Šiuo keliu mėginta eiti Rytų ir Vakarų Afrikoje, Karibų regione, Pietryčių Azijoje, Centrinėje Amerikoje ir Andų regione. Nors monetarinėje srityje ir darbo jėgos pergrupavime tam tikrų tikslų buvo pasiekta, tačiau pastangas sukurti bendrą vieningą rinką nuolat draskė regioniniai konfliktai ir ekonominiai konkurentai. Regione vykstanti konkurencija dėl užsienio investicijų ir prekybos dažnai suardydavo bendrą veiklą, nukreiptą prieš transnacionalines korporacijas. Bandymams racionaliau organizuoti ir sukoncentruoti pramonės šakas, kurių tikslas būtų regioninis darbo jėgos pasidalijimas, trukdė kiekvienos šalies noras turėti savo regioninį centrą. Tos pačios ekonominio nacionalizmo jėgos, kurios paskatino imtis regioninio bendradarbiavimo, vėliau prisidėjo prie jo sužlugdymo, nes kiekviena valstybė bandė patenkinti savo nacionalinius interesus.

Iš tikrųjų šiuo metu yra žinomi tik du atvejai, kai susivienijimas į ekonominius regionus atnešė sėkmę – tai Europos Ekonominė Bendrija, arba Bendroji Rinka, ir Ekonominės Savitarpio Pagalbos Taryba (COMECON) Rytų Europoje; abiem šiais atvejais įgyvendinta plati ekonominė integracija. Tačiau jie yra išskirtiniai, o rezultatai riboti, todėl negali būti rekomenduoti kaip modeliai mažiau išsivysčiusioms šalims. Kuriant ir vieną, ir kitą sąjungą, didelę reikšmę turėjo viena arba kita iš stipriausių valstybių, be to, buvo itin svarbūs saugumo motyvai. Netgi Bendroji Rinka negalėjo ko nors ženklesnio sukurti, išskyrus bendrus išorinius muitų tarifus ir žemės ūkio politiką. Nors Sovietų Sąjunga spaudė Rytų bloką apsiriboti tarptautiniu socialistiniu darbo pasidalijimu, šių šalių ūkiai tam labai priešinosi ir ieškojo išėjimo į Vakarus. Tiek Europos, tiek mažiau išsivysčiusių šalių regioninei integracijai trukdo ekonominis nacionalizmas.

Antra regioninių susitarimų forma – tai užmegzti specialūs prekybiniai ryšiai tarp išsivysčiusių ir tam tikros grupės mažiau išsivysčiusių šalių. Tokių santykių pavyzdžiai – Lomé Konvencija, pasirašyta tarp Europos Ekonominės Bendrijos ir kai kurių mažiau išsivysčiusių šalių, bei prezidento Reagano iniciatyva Karibų jūros baseino šalių atžvilgiu; abiem šiais atvejais pasirinktoms šalims buvo padarytos prekybos ir kitokios lengvatos. Pavyzdžiui, pagal Lomé Konvenciją apie šešiasdešimt Afrikos, Karibų jūros baseino ir Ramiojo vandenyno šalių gavo lengvatų

eksportuojant į Bendrąją Rinką jose pagamintas žaliavines prekes ir tam tikrų rūšių apdirbamosios pramonės gaminius. Tačiau tokie susitarimai visada yra susiję tiek su žemės ūkio, tiek su apdirbamosios pramonės produktų eksporto iš mažiau išsivysčiusių šalių apribojimais. Ypač ribojamas eksportas, kuris konkuruoja su Europos Bendrosios Rinkos produkcija. Dėl to ši regioninių susitarimų forma mažai spartina industrializaciją ir nepadeda išvengti priklausomybės.

Pastaraisiais metais vis dažniau pasitaiko trečia regioninių susitarimų forma: mažiau išsivysčiusių šalių prekybą bandoma „atsieti" nuo išsivysčiusių šalių prekybos, todėl pirmosios skatinamos plėsti tarpusavio (nepriklausomus nuo išsivysčiusių kraštų) prekybinius ryšius ir darbo pasidalijimą (Lewis, 1980b). Nors tokia prekyba, apsiribojanti tik Trečiuoju pasauliu, arba Pietų pusrutuliu, aštuntajame dešimtmetyje – devintojo dešimtmečio pradžioje žymiai neišsiplėtė, tačiau ateityje jos reikšmė gali padidėti[16]. Tačiau artimiausiais metais pasaulinės ekonomikos varomoji jėga ir didžiausios mažiau išsivysčiusių šalių prekių importuotojos ir toliau liks išsivysčiusios valstybės (ten pat). „Atsisiejimo strategija" kenčia ir dėl bendro regioninių ekonominių susitarimų nepatvarumo, nes mažiau išsivysčiusios šalys siekia naudos sau kitų sąskaita ir bando tęsti naudingus prekybinius bei investicinius ryšius su pažangesniais kraštais. Norėdamos gauti kapitalo, technologijų ir patekti į užsienio rinkas, atskiros mažiau išsivysčiusios šalys dažnai sudaro sąjungas su transnacionalinėmis korporacijomis. Transnacionalinėms korporacijoms sukurdamos monopolinę padėtį savo uždarose rinkose, jos tikisi prisivilioti jų išteklius ir pagerinti savo ekonominę padėtį. Posakis „Trečiojo pasaulio vienybė" yra tik gražūs žodžiai, nes nedaug jame šalių, norinčių paaukoti savo savaip suprantamus nacionalinius interesus kitų mažiau išsivysčiusių šalių labui.

Žaliavinių prekių kartelių kūrimas

Kai kurios Trečiojo pasaulio šalys manė esant tikslinga OPEC pavyzdžiu sukurti žaliavinių prekių – vario, boksitų ir kitų – kartelius, kadangi jie labai pagerintų Trečiojo pasaulio prekybos žaliavomis bei maisto produktais sąlygas. Apie tai imta daug kalbėti, kai pasirodė pirmieji OPEC sėkmės požymiai, ir išsivysčiu-

[16] „Atsisiejimo strategiją" gerai išnagrinėjo Stewartas (1984).

sios šalys tai vertino skirtingai. Vieni kalbėjo apie grėsmę, kylančią iš Trečiojo pasaulio: esą žaliavinių prekių karteliai Pietuose plėsis, kas gali labai pakenkti Šiaurei. Kiti tvirtino, kad „nafta yra išimtis", ir joks pavojus negresia (Krasner, 1974). Turimi faktai rodo, jog pasitvirtino pastaroji nuomonė.

OPEC, naftos kainą pakėlusi keturis kartus, pasipelnė dėl ypač palankių aplinkybių. Tuo metu jau buvo pribrendę ir pasiūlos, ir paklausos veiksniai. 1973 metais prasidėjus karui tarp Arabų šalių ir Izraelio, arabai uždraudė išvežti naftą į Vakarus, ir Irano šachas, pasinaudojęs padėtimi, drastiškai pakėlė eksportuojamos naftos kainas. Jau keletą mėnesių iki karo pradžios naftos ir kitų žaliavinių prekių paklausa buvo labai padidėjusi, o reali naftos kaina dėl didėjančios infliacijos – sumažėjusi. Tuo tarpu pasiūla buvo maža, nes Vakarai nebeturėjo atliekamų gamybinių pajėgumų, kad galėtų išlyginti dėl Arabų šalių atsiradusį trūkumą. Galima sakyti, jog iš tikrųjų energijos krizė prasidėjo anksčiau, kai Jungtinės Valstijos, visu pajėgumu ėmusios naudoti savo naftos išteklius, neteko atliekamų gamybinių pajėgumų, taip perleisdamos OPEC karteliui galimybę kontroliuoti pasaulinę naftos rinką.

Kartelis labai linkęs sugriauti pats save. Jam išsilaikyti reikalingas stiprus gamintojas, turintis atliekamų gamybinių pajėgumų, galintis įdiegti tvarką: daryti didelę įtaką pasaulinėms kainoms didindamas arba mažindamas bendrą pasiūlą. Jungtines Valstijas ir jos naftos kompanijas iš šių lyderio pozicijų 1973 metais išstūmė Saudo Arabija, ilgiau kaip dešimt metų viešpatavusi pasaulinėse energijos rinkose; didindama ir mažindama gamybą ji išsaugojo kartelį bei diktavo kainas pasauliui, tenkindama savo nacionalinius ir kelių kitų gamintojų interesus.

Devintojo dešimtmečio pradžioje Saudo Arabijos poveikis šiam karteliui sumažėjo ir laimė nuo OPEC nusisuko. Naftos paklausa pasaulyje labai krito, nes buvo išrasti metodai, kaip taupiai naudoti išteklius, atsirado nauji, nuo OPEC nepriklausantys gamintojai, ypač Meksika bei Didžioji Britanija, ir prasidėjo pasaulinis nuosmukis. Tuo tarpu bendros gamybos apimtys buvo didinamos, nes atskiri naftos gamintojai bandė išlaikyti tas pačias bendras pajamas. Naftos kainų kritimas nuo anksčiau buvusių 35 ir daugiau dolerių už barelį iki 12 ir mažiau dolerių už barelį 1986 metų vasarą privertė Saudo Arabiją labai padidinti gamybą, nes norėta sukelti kainų griūtį ir šitaip atkurti savo įtaką karteliui. Nors, rašant šį darbą, „kainų karo" pasekmės dar

nebuvo aiškios, prognozės bylojo, kad maždaug dešimtojo dešimtmečio pradžioje pasaulinė naftos paklausa vėl viršys pasiūlą. Jeigu taip atsitiks, Saudo Arabija vėl ims vyrauti šiame kartelyje ir reguliuos naftos bei pasaulines energijos kainas[17].

Nors žaliavinių prekių karteliai daugiau ar mažiau kainas kėlė arba jas išlaikė, tačiau neatrodo, kad panaši padėtis, kaip atsitiko su nafta, susiklostytų dėl kokios nors kitos žaliavinės prekės. Beveik visoms kitoms žaliavinėms prekėms lengvai galima rasti pakaitalus ir apskritai pasaulinė daugelio žaliavinių prekių paklausa sumažėjo, nes apdirbamosios pramonės produkcijai gaminti pradėta naudoti mažiau išteklių (Larson, Ross ir Williams, 1986). Jungtinės Valstijos ir jų sąjungininkai savo šalyse gali išgauti visų žaliavų, išskyrus keletą metalų. Bet dar svarbiau yra tai, kad kitose šakose nėra tokio vienintelio gamintojo, kaip Saudo Arabija, kuris galėtų kontroliuoti pasiūlą, o kartu ir kainas. Taigi, nors kai kurioms mažiau išsivysčiusioms šalims karteliai gali atnešti naudos, kaip atsitiko su nafta, tai gali vykti tik daugelio kitų tokio tipo kraštų sąskaita. Yra daug priežasčių, dėl kurių deficitinių žaliavų karteliai neatrodo būsią tinkami mažiau išsivysčiusių šalių būklei gerinti.

Naujos tarptautinės ekonominės tvarkos reikalavimai

Kadangi kelios išbandytos strategijos (importo pakeitimo, savarankiško vystymosi ir regioninių ekonominių susitarimų) naudos nedavė, o OPEC sekėsi gerai, 1974 metų Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos 6-ojoje specialioje sesijoje buvo pasiūlyta nauja strategija. Grupė, kurią sudarė septyniasdešimt septynios mažiau išsivysčiusios šalys, vadovaujama keleto OPEC narių, priėmė deklaraciją ir veiksmų programą dėl naujos tarptautinės ekonominės tvarkos nustatymo, kurioje buvo numatyti šie dalykai: 1) mažiau išsivysčiusių šalių teisė kurti gamintojų susivienijimus; 2) eksportuojamų žaliavinių prekių kainų susiejimas su apdirbamosios pramonės prekių, eksportuojamų iš išsivysčiusių šalių, kainomis; 3) mažiau išsivysčiusių šalių teisė nacionalizuoti užsienio įmones ir savo išteklius valdyti pačioms; 4) taisyklių

[17] Prinstono universiteto Energijos ir aplinkos tyrimų centre Roberto Williamso atlikti skaičiavimai parodė, kad mažiau išsivysčiusių šalių industrializacija ir greitai didėjantys jų naftos poreikiai padidins paklausą tiek, kad ji atitiks pasiūlą.

transnacionalinių korporacijų veiklai reguliuoti sukūrimas. 1974 m. gruodžio 12 d. Generalinė Asamblėja priėmė Valstybių ekonominių teisių ir įsipareigojimų dokumentą, kuriame šie tikslai buvo patvirtinti[18].

Nors reikalą nustatyti naują tarptautinę ekonominę tvarką skatino radikaliųjų grupuočių ir priklausomybės teorijos šalininkų skelbiama kapitalistinio pasaulio kritika, apskritai jį kėlė struktūralistai, kurie tikėjo, kad industrializacija ir ekonominis vystymasis gali vykti pasauliniame ūkyje ir kapitalistinę sistemą nebūtina sugriauti. Anot jų, reikia tik padaryti politines bei institucines reformas, kad tarptautinė ekonominė sistema veiktų mažiau išsivysčiusių šalių naudai ir jos galėtų daugiau dalyvauti valdant šią sistemą. Tarp reikalavimų pakeisti šio tipo valstybių dalyvavimo pasauliniame ūkyje sąlygas svarbiausi buvo šie:

1) Imtis priemonių, kurios leistų Trečiajam pasauliui daugiau pačiam valdyti savo ūkį, ypač gamtinius išteklius;
2) Susitarti dėl mažiau išsivysčiusių šalių perkamosios galios išlaikymo bei didinimo ir pagerinti jų žaliavų eksporto sąlygas;
3) Priimti elgesio kodeksą, kuris leistų joms labiau kontroliuoti jų teritorijoje esančias transnacionalines korporacijas;
4) Mažiau išsivysčiusioms šalims teikti daugiau ir pigesnių Vakarų technologijų;
5) Padidinti ir liberalizuoti užsienio pagalbą;
6) Padėti spręsti mažiau išsivysčiusių šalių skolų problemą;
7) Daryti nuolaidų mažiau išsivysčiusių šalių pagamintoms prekėms, kad jos lengviau patektų į išsivysčiusių šalių rinkas;
8) Mažiau išsivysčiusioms šalims duoti didesnius įgaliojimus priimant sprendimus Tarptautiniame valiutos fonde, Pasaulio banke, Jungtinių Tautų ir kitose tarptautinėse organizacijose, šitaip priverčiant šias organizacijas daugiau kreipti dėmesį į jų poreikius.

Tiek pirmajame pasiūlyme nustatyti naują tarptautinę ekonominę tvarką, tiek vėlesnėse formuluotėse svarbiausia buvo tai, kad pasaulinį ūkį norėta padaryti priklausomą nuo mažiau išsivysčiusių šalių vystymosi poreikių (Krasner, 1985). Dėl to įvairių komisijų ataskaitose buvo įrodinėjama, jog reikia keisti tarptauti-

[18] Mažiau išsivysčiusių šalių reikalavimus nustatyti naują tarptautinę ekonominę tvarką labai gerai išnagrinėjo Krasneris (1985).

nės prekybos reguliavimo taisykles, monetarinę sistemą ir pan. Ypač tikėtasi pasikeitimų, kurie įgalintų mažiau išsivysčiusias šalis tapti svarbesnėmis pasaulinio ūkio valdyme ir valdymo sistemoje, tarptautinėse organizacijose – Jungtinėse Tautose, Pasaulio banke ir Tarptautiniame valiutos fonde.

Iš pradžių stipriausiose Vakarų valstybėse kilo sumaištis ir prieštaravimai. Trečiojo pasaulio reikalavimams apsvarstyti buvo surengta daug konferencijų. Tačiau nors debatai ir ginčai dėl šių labai aiškių mažiau išsivysčiusių šalių pastangų susitelkus pakeisti tarptautinę ekonominės bei politinės valdžios pusiausvyrą tebesitęsė, bandymas devintojo dešimtmečio viduryje įvesti naują tarptautinę ekonominę tvarką jau buvo žlugęs. Įvesti naujos tarptautinės ekonominės tvarkos nepavyko dėl šių priežasčių:

1) Nors išsivysčiusių šalių pozicijos retoriniu požiūriu ir kraštutiniais atvejais šiek tiek išsiskirdavo, tačiau nė viena iš jų žymesnių nuolaidų nenorėjo daryti. Daugiausia šiems reikalavimams priešinosi Jungtinės Valstijos, motyvuodamos tuo, kad šie siūlymai yra praktiškai neįgyvendinami arba prieštarauja orientacijai į laisvosios rinkos ūkį. Nors kitos Vakarų šalys buvo nusiteikusios ne taip griežtai, tačiau iš esmės ir jos pritarė Amerikos nuomonei.
2) Nors OPEC narės savo pareiškimais davė viltį, iš tikrųjų jos nenorėjo savo valdžios ir turto sąskaita padėti kitoms Trečiojo pasaulio šalims. Pavyzdžiui, jos nenaudojo savo monetarinių išteklių bendram žaliavinių prekių fondui finansuoti ir parėmė tik kelių šalių pastangas vystytis. Savo ekonominę galią jos labiau buvo linkusios naudoti savo nacionaliniams interesams ir didžiąją dalį savo finansinio pertekliaus investavo į Vakarų rinkas.
3) Pasaulinių naftos kainų šuolis nuniokojo naftos negaminančias šalis, ypač Trečiąjį pasaulį. Jas slėgė ne tik didelės sąskaitos už importą, bet ir tai, kad dėl pasaulinio nuosmukio sumažėjo iki tol didėjusi jų eksportuojamų žaliavų paklausa. Taigi nauda, kurią gavo OPEC, pakeldama naftos kainas ir nulemdama pasaulinį nuosmukį, sumenkino mažiau išsivysčiusių šalių derybines galias bei prislopino jų reikalavimus įvesti naują tarptautinę ekonominę tvarką.

Bandymas nustatyti naują tarptautinę ekonominę tvarką rodo, kad mažiau išsivysčiusios šalys, nacionalizmo vardan mėginda-

mos pakeisti rinkos ekonomikos veikimą pasaulyje bei santykinai pagerinti savo padėtį, susiduria su neišvengiama dilema. Jos esmė ta, kad nacionalizmas dažnai sužlugdo jų pastangas vienytis ir sukurti ekonominę sąjungą prieš išsivysčiusias šalis. Nors konfrontacija su Šiaure ir ideologinis raginimas sukurti naują tarptautinę ekonominę tvarką sukuria pagrindus politiniams susitarimams, Trečiojo pasaulio vienybei labai kenkia galingi ir prieštaringi nacionaliniai interesai.

Nors naujos tarptautinės ekonominės tvarkos šalininkams nepavyko įgyvendinti numatytų reformų, tačiau tai nebūtinai reiškia, kad mažiau išsivysčiusių šalių nusiskundimai yra nepagrįsti ir jų noras pakeisti Šiaurės ir Pietų santykius išblėso. Daug šių kraštų reikalavimų yra verti dėmesio ir galėtų būti reformų, kurios pagerintų pasaulinės ekonomikos veiklą apskritai ir būtų naudingos tiek išsivysčiusių, tiek mažiau išsivysčiusių šalių ūkiams, pagrindas. Pavyzdžiui, nors išsivysčiusios šalys nenori priimti siūlymo pakelti realias žaliavinių prekių kainas aukščiau už jų rinkos vertę, tačiau stabilizuoti mažiau išsivysčiusių šalių pajamas už eksportą joms būtų naudinga. Tokių abipusiškai naudingų susitarimų galėtų būti padaryta ir kitose srityse, pavyzdžiui, skolų sumažinimo ir užsienio pagalbos, o be to, yra gyvybiškai svarbu, kad pažangūs ūkiai išlaikytų atviras rinkas mažiau išsivysčiusių šalių apdirbamosios pramonės produkcijos eksportui. Tačiau dabartinėmis aplinkybėmis būtų naivu tikėtis, jog bendrą tokių kraštų padėtį pasaulyje galima būtų pakeisti priėmus įstatymus dėl radikalių reformų.

Netolygaus augimo procesas

Po Antrojo pasaulinio karo keletą dešimtmečių mažiau išsivysčiusio pasaulio ekonominis vystymasis iš tikrųjų buvo nepaprastai spartus[19]. Kaip ir XIX amžiuje, šis ekonominio augimo procesas nuo centro greitai išplito į tam tikras pasaulinės ekonomikos periferijos dalis. Jam plisti po visą buvusį kolonijinį pasaulį padėjo centro, kuris tapo vystymosi varikliu, veikla, išteklių perkėlimas į periferiją ir akivaizdus galimas pasisekimas. Nors mažiau išsivysčiusios šalys tebėra labai atsilikusios nuo pažangių

[19] Ekonominio vystymosi patirtį trumpai, bet labai gerai apžvelgė Reynoldsas (1983).

kraštų, jų dalis bendrame pasauliniame produkte greitai didėja (Reynolds, 1983).

Tačiau reikia pripažinti, kad šis procesas buvo labai netolygus, ir tai neteikia daug optimizmo. Pastangos plėtoti ūkį juodojoje Afrikoje buvo bergždžios: išsivadavusios iš kolonijinės priklausomybės, ekonomiškai šios šalys žlugo. Devintajame dešimtmetyje greitai vykusį Lotynų Amerikos augimą sustabdė skolų krizė ir sulėtėjęs pasaulinis augimas. Ekonominio vystymosi procesas intensyviausiai vyko naujose industrinėse Rytų Azijos valstybėse ir keliose iš didesnių besivystančių šalių.

Japonijos ir naujų industrinių Rytų Azijos valstybių pavyzdys rodo, kad ekonominiam vystymuisi būtinos trys sąlygos. Pirma, tam reikalinga „stipri" valstybinė ir ekonominė biurokratija, kuri nustatytų, kuo reikia užsiimti pirmiausia, įgyvendintų nuoseklią ekonominę politiką ir vykdytų reikalingas reformas. Tiek valstybinio, tiek privataus sektoriaus ekonomikos vadovai gamyboje turi vadovautis „depolitizuotos" strategijos principu. Ekonomikai vadovaujantys asmenys turi rūpintis, kad prekybiniai, investiciniai ir kitokie komerciniai susitarimai tarnautų nacionaliniams interesams; jie nustato sąlygas, kuriomis šalies ekonomika sąveikauja su didesne pasauline ekonomika. Be to, šiose valstybėse buvo daromos didelės ir nuolatinės investicijos į mokslą bei žmogiškąjį kapitalą. Jos įvykdė žemės reformos, pajamų paskirstymo ir kaimo vystymo programas; savo politikoje išvengė „neobjektyvumo miestų atžvilgiu", pavyzdžiui, brangių subsidijų maisto produktams ir valiutos pervertinimo. Ir, trečia, jos leido veikti rinkos dėsniams, o ne priešinosi jiems, ir vyriausybės įsikišimas buvo paremtas rinkos mechanizmu. Japonija ir naujos industrinės valstybės leido gerai veikti rinkai, kuri paskatina asmeninę iniciatyvą ir didina ekonominį efektyvumą. Jie įrodė, kad liberalai yra teisūs, teigdami, jog, efektyviai skirstant ekonominius išteklius, svarbiausia kainos. Trumpai tariant, sėkmingam ūkio vystymuisi reikalinga: stipri valstybė, investicijos į žmogiškąjį potencialą ir veiksminga rinka (Hofheinz ir Calder, 1982).

Šiose naujose industrinėse valstybėse veikė tai, ką Trockis vadino „kombinuoto ir netolygaus vystymosi dėsniu" (žr. Knei-Paz, 1978, p. 89). Tiek vėlyvoje Rusijos industrializacijoje (kaip nurodė Trockis savo tyrinėjimuose), tiek sparčiame Japonijos kopime technologiniais laiptais aukštyn ir dabar kai kuriose besivystančiose šalyse aktyviai veikia valstybės, skatinančios užsienio technologijų importą bei derinančios šias technologijas su

tradiciniais visuomenės modeliais. Šios greitai besivystančios valstybės turėjo daug naudos iš tarptautinės prekybos ir pasaulinės ekonomikos po Antrojo pasaulinio karo. Pastaroji padėjo greitai vystytis toms mažiau išsivysčiusioms šalims, kurios sugebėjo ja pasinaudoti.

Kaip pažymi Atulas Kohli, naujų industrinių valstybių pasiekimai pakeitė diskusijas apie skurdą. Nors mažiau išsivysčiusiose šalyse ir kai kur kitur struktūralistų bei priklausomybės teorijos šalininkų nuomonės tebevyrauja, tai, kad atskirose mažiau išsivysčiusiose šalyse vyksta spartus, netgi spartesnis negu išsivysčiusiose, augimas, verčia pagalvoti, kodėl jis vyksta būtent jose, o kitose analogiškose – ne. Naujų industrinių valstybių priklausomo vystymosi atvejis nebegalėjo būti atmestas; kiekviena išsivysčiusi šalis, tarp jų ir Jungtinės Valstijos bei Japonija, yra priklausomo vystymosi pavyzdžiai, o pastaroji netgi labai priklauso nuo užsienio rinkų ir žaliavų šaltinių. Taigi, dabar veikiau reikėtų klausti, ką naujos industrinės valstybės darė teisingai, kad pasidarė turtingos, o ne kodėl dauguma mažiau išsivysčiusių šalių iki šiol skursta.

Ar tokios naujoms industrinėms šalims palankios aplinkybės bus ir toliau, sunku pasakyti. Kaip pažymėjo Johnas Ruggie, „jei kitos valstybės panorėtų eiti pirmosios naujų industrinių valstybių grupės pasirinktu keliu, pasaulinės rinkos absorbcinis pajėgumas turėtų padidėti tokiu dydžiu, kuris realybėje sunkiai įsivaizduojamas“. Bet taip pat ne mažiau svarbu yra tai, – toliau sako jis, – „kad netgi pirmosios grupės galimybė išlaikyti tą pačią kryptį kaip praeityje labai priklauso nuo to, ką OECD švelniai vadina „pozityvia reguliavimo politika““ (Ruggie, 1983b, p. 479–480). Trumpai tariant, naujų industrinių valstybių sėkmė ateityje, taip pat kitų šalių galimybė sekti tokia eksportu pagrįsta augimo strategija priklausys nuo pasaulinių ekonominio vystymosi tempų, nuo to, kiek atviros bus pažangiosios šalys ir kaip keisis pramoninės technologijos. Minėtos išorinės sąlygos didele dalimi lems, kaip seksis toms šalims toliau ir ar galės šia strategija naudotis kitos mažiau išsivysčiusios šalys[20].

[20] Remdamasis dviprasmiškais samprotavimais Cline (1982b) teigia, kad ta naujų industrinių valstybių strategija gali netikti daugeliui kitų mažiau išsivysčiusių šalių, jei jos sieks tokio pat į eksportą orientuoto augimo. Dėl to atsiradę perteklinių pajėgumai ir per dideli eksporto srautai sukeltų protekcionistinį atsaką. Glaustai pateikęs priešingų įrodymų su tokiu įvertinimu nesutiko Gustavas Ranisas (1985).

Taigi šiame skyriuje buvo grįžta prie to, kas jau nagrinėta mūsų knygoje: veikdama pasaulinės rinkos ekonomika vysto pasaulį, bet tai vyksta, kaip pirmieji pastebėjo Marxas ir Leninas, netolygiai. XIX amžiuje šis augimo procesas iš Didžiosios Britanijos persimetė į Vakarų Europą, Japoniją ir Naująjį pasaulį. XX amžiaus pabaigoje naujos industrinės valstybės (Taivanas, Pietų Korėja, Honkongas bei Singapūras) ir kai kurios kitos šalys, pavyzdžiui, Brazilija, Indija, Kinija, papildo pramoninių valstybių gretas. Nors jų vystymosi strategijos svyravo nuo į eksportą orientuotos iki importo pakeitimo, tačiau kiekvienu atveju pasaulinio ūkio veikimas daugiau ar mažiau darė teigiamą poveikį. Tačiau svarbiausias veiksnys, skatinęs šių šalių ūkius sėkmingai vystytis, buvo jų sugebėjimas nustatyti prioritetus ir pasiryžimas išlaisvinti rinkos jėgas.

Išvada

Jei manoma, kad priklausomybė yra veiksnys, darantis didelę įtaką besivystančių šalių ūkio plėtros strategijai, tokią nuomonę vargu ar galėtume paneigti. Kiekviena mažiau išsivysčiusi šalis iš tikrųjų priklauso nuo besikeičiančių pasaulinės rinkos sąlygų; kiekviena privalo importuoti kapitalą, technologijas, gerąją techninę patirtį. Į eksporto rinkas sunku prasiskverbti, turint omenyje galingų, pripažintų eksportuotojų pranašumus ir apsaugotas išsivysčiusių šalių rinkas. Šiuo požiūriu priklausomybė tikrai yra. Egzistuoja tam tikra vientisa aplinka, kurioje kiekviena šalis yra daugiau ar mažiau priklausoma nuo kitų, o kai kurios iš tikrųjų yra daugiau priklausomos negu kitos. Tačiau kai bandoma aiškinti, kad šalys yra nepakankamai išsivysčiusios dėl to, kad jos yra priklausomos, toks argumentas silpnas. Bėda ta, kad šios dvi priklausomybės prasmės yra painiojamos, ir manoma, jog nepakankamą ekonominį vystymąsi galima *paaiškinti* pačiu priklausomybės *faktu*.

Mažiau išsivysčiusios šalys yra labiau priklausomos ir pažeidžiamos kaip tik greičiau dėl to, kad nepakankamai išsivysčiusios, negu atvirkščiai. Jos yra silpnoji pusė stipriame pasaulyje; jos yra priklausomos, nes nepakankamai išsivysčiusios. Šalims vystytis ir išeiti iš šios situacijos kliudo efektyvios ir tinkamos vystymosi strategijos stoka. Jų pagrindinė problema yra ne išorinė priklausomybė, bet vidinis nesugebėjimas. Tik toms mažiau

išsivysčiusioms šalims, kurios pačios susikūrė efektyvius ūkius, pavyko sparčiai ekonomiškai vystytis. Tačiau netgi tokios pastangos nebūtų atnešusios vaisių, jeigu nebūtų buvę besiplečiančio pasaulinio ūkio, atviro jų eksportui.

Nėra abejonės, kad dėl didžiulio atotrūkio tarp išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių šalių ūkių, taip pat dėl pasaulinės rinkos sąlygų pastarųjų kraštų ūkiams išvengti priklausomybės XX amžiaus pabaigoje yra daug sunkiau, negu buvo XIX amžiuje. Tačiau Trečiajame pasaulyje yra daug šalių, kurios sukūrė stabilumą, socialinę tvarką ir veiksmingas rinkas, t.y. sąlygas, būtinas ekonominiam vystymuisi. Modernėjantis visuomenės elitas valstybiniame ir privačiame sektoriuose išmoko panaudoti tas galimybes, kurias prekyba, užsienio investicijos bei technologijų importas teikia tiems, kurie siekia greito ekonominio ir pramoninio vystymosi.

Trečiasis pasaulis jau nebėra aiškus vieningas organizmas. Dabar jį sudaro atskiros nacionalinės valstybės: stiprią ekonomiką sukūrusios naujos industrinės Azijos valstybės, turinčios dideles galimybes, ekonominių sunkumų varginamos Indija, Brazilija, Kinija, Meksika, Indonezija ir kitos šalys bei vargstančios Sahel, Rytų Afrikos ir Pietryčių Azijos valstybės. Tik gražūs žodžiai lieka iš Trečiojo pasaulio vienybės, kai šios šalys ginčijasi viena su kita merkantiliškesniu tapusiame pasauliniame ūkyje ir, Johno Ruggie žodžiais tariant, yra priverstos „kovoti dėl galimos geresnės regioninės ar dvišalės sutarties su kuria nors pramonine šalimi" (Bhagwati ir Ruggie, 1984, p. 42). Kaip ir kiekviena naudos siekianti Vakarų šalis, naujos industrinės valstybės nedvejojo, rinkdamosi tokią politiką, kuri Trečiojo pasaulio šalių ūkiams nepalanki. Dešimtajame skyriuje mes grįšime prie mažiau išsivysčiusių šalių poveikio tarptautinei politinei ekonomijai.

Konkuruojanti nacionalinių valstybių sistema, turinti ir teigiamų, ir neigiamų ypatybių, plinta į Trečiąjį pasaulį ir jį keičia. Trečiasis pasaulis atsirado kaip atkirtis dvišaliui šaltajam karui. Jo lyderiai, atmetę tiek Sovietų, tiek amerikiečių blokus, norėjo savarankiškos plėtros, išsaugant savo, kaip trečiosios jėgos, vienybę. Dėl to atsirado ir stiprėjo visa apimantys judėjimai bei regioninės organizacijos: „panarabiškosios grupės", Afrikos vienybės organizacija ir pan. Vadovaudamosi struktūralistų ir priklausomybės teorijos šalininkų idėjomis, jos suformulavo autonominio ir bendradarbiavimu pagrįsto ekonominio vystymosi bei valstybės kūrimo kelius. Manyta, kad jų siekiama nauja pasaulio

tvarka turėtų pasižymėti šiais dviem politiniais idealais – neutralumu ir Trečiojo pasaulio solidarumu.

Devintojo dešimtmečio viduryje Trečiojo pasaulio, kaip vientiso ir vieningo mažiau išsivysčiusių šalių bloko, idėja pradėjo greit blėsti, nes jos vis labiau skyrėsi viena nuo kitos savo pasiekimais ir politika. Kiekviename regione pradėjo kilti atskiros valstybės – galios centrai: Brazilija, Indija, Meksika, Venesuela, Nigerija, Iranas, Saudo Arabija, Indonezija, Vietnamas, Kinija ir kitos. Jos vykdo tokią užsienio politiką, kuri padeda siekti tam tikrų nacionalinių tikslų. Dėl skirtingų nacionalinių interesų ir siekių tarp šių naujai iškilusių valstybių kyla konfliktai ir net dideli karai.

Kadangi tariamai vieningame Trečiajame pasaulyje formuojasi moderni nacionalinių valstybių sistema, nauju keliu pasukusios nacionalinės valstybės pradeda veikti nepriklausomai. Struktūralistų ir priklausomybės teorijos šalininkų įsitikinimui, kad mažiau išsivysčiusios šalys negali plėtotis nereformuoto pasaulinio kapitalizmo sistemoje, o privalo vienytis, kad išsilaisvintų, prieštarauja XX amžiaus pabaigos faktai. Nors pasaulinės ekonomikos procesas yra labai netolygus ir sporadiškas, daugelyje šalių vystymasis akivaizdus. Stiprėjančios industrinės valstybės yra aktyvios pirmosios tikrai pasaulinės tarptautinių santykių sistemos dalyvės.

Šio proceso pavidalas ir trukmė labai priklausys nuo to, kaip veiks tarptautinė finansų sistema, kurios paskirtis – skirstyti išteklius pasaulinio ūkio vystymosi taškams. Tačiau to gali ir nebūti, nebent atsirastų išeitis iš pasaulinės skolų krizės ir finansinės sistemos centras iš Jungtinių Valstijų palaipsniui persikeltų į Japoniją. Turėdami tai omenyje, kitame skyriuje nagrinėsime tarptautinius finansus.

VIII SKYRIUS

Tarptautinių finansų politinė ekonomija

INTEGRUOJANT ŠIUOLAIKINĘ pasaulinę ekonomiką, pagrindinė jėga yra tarptautiniai finansai. Nuo Fuggerso ir kitų Renesanso bankininkų laikų privatus kapitalas buvo tarptautinio ūkio pagrindas, nes teikė paskolas arba portfelines investicijas (akcijas ir obligacijas). Dabartiniais laikais šiuos tradicinius kapitalo įplaukų būdus papildė transnacionalinių korporacijų daromos tiesioginės užsienio investicijos. Be to, svarbūs kapitalo šaltiniai yra vyriausybės bei kitos organizacijos, kurios teikia paskolas ir vyriausybinę pagalbą, ypač mažiau išsivysčiusioms šalims. Kadangi apie tiesiogines užsienio investicijas jau kalbėta šeštajame skyriuje, čia pagrindinį dėmesį skirsime kitoms tarptautinių finansų formoms.

Liberaliosios ekonomikos požiūriu, pagrindinė tarptautinių finansų paskirtis yra pernešti sukauptą kapitalą į tas vietas, kur didžiausias ribinis pelningumas ir dėl to kapitalas gali duoti didžiausią naudą. Tarptautiniai kapitalo srautai yra galinga pasaulinio ūkio varomoji jėga, nes pagrindinė sąlyga pasaulinei sistemai vystytis yra kapitalo perkėlimas iš regionų, turinčių jo perteklių ir santykinai mažą pelno normą, į tuos, kur kapitalas gali atnešti daugiau naudos. Efektyviau panaudojant deficitinę pasaulinio investicinio kapitalo pasiūlą, naudos turi ir skolininkai, ir skolintojai. Toks investavimas padidina pasaulinę paklausą bei padeda išvengti tokių uždarai rinkos ekonomikai būdingų tendencijų, kaip nepakankamas vartojimas ir kapitalo perteklius.

Tarptautiniai finansai tarptautinį ūkį sieja, bet kartu daro jį dinamiškesnį. Antra vertus, tarptautiniai finansai yra silpniausia tarptautinio ūkio grandis; spekuliaciniai ir nepastovūs kapitalo srautai gali būti pagrindinė pasaulinio ūkio nestabilumo priežastis. Kaip yra pasakęs Charlesas Kindlebergeris (1978d), tarptautinė finansų sistema turi polinkį „manijoms, panikoms ir katastrofoms“. Ją veikia periodiškos skolų krizės, destabilizuojantys tarptautiniai investiciniai srautai bei spekuliacinis ir judrus kapitalas, ieškantis pelningesnių ir saugesnių „mokesčių rojų“.

Tarp konkuruojančių valstybių padalytame pasaulyje tarptautiniai finansai turi ir didelę politinę reikšmę. Jie sukuria priklausomybės santykius ir yra svarbiausias nacionalinės galios pagrindas. Tiek užsienio investicijos, tiek vyriausybinė pagalba yra susiję su intensyvia ekonomine intervencija ir tai dažnai sąlygoja nuolatinę išorinę įtaką vidaus reikalams. Nors prekybiniai ir monetariniai santykiai taip pat gali kelti grėsmę ekonomikos savarankiškumui, tačiau kai yra teikiamos užsienio investicijos, pagalba ir paskolos, atsiranda didesnės galimybės aukštesnio laipsnio subordinaciniams, arba priklausomybės, santykiams atsirasti, dėl ko kyla kaltinimai imperializmu. Yra žinoma, kad akcininkai ir skolintojai ragindavo savo vyriausybes brautis į kitas valstybes, kad apsaugotų savo investicijas, o užsienio investicijos ir tarptautiniai finansai dažnai sukeldavo politines bei nacionalistines aistras.

Aistras didina ir tarptautiniams finansams būdingos psichologinės bei politinės aplinkybės. Kai vyksta derybos dėl investicijų ar paskolų, aiškiau matoma ta nauda, kurią tuoj pat gaus gavėjas arba paskolą gaunančios pusės ekonomika. Todėl derybų metu skolintojo padėtis paprastai yra geresnė ir jis gali išsiderėti palankias paskolos grąžinimo bei kitas sąlygas. Bet kai investicija jau padaryta ir paskola suteikta, gavėjo ekonomikos padėtis gali pagerėti ir jis gali reikalauti investicijas arba paskolų sąlygas peržiūrėti. Skolininkas gali kaltinti skolintoją išnaudojimu, o antrasis pirmąjį – pasitikėjimo ir sutarties sąlygų pažeidimu. Abi pusės jaučiasi nukentėjusios ir grynai komercinis sandoris paverčiamas politiniu reikalu.

Tarptautiniai finansai yra glaudžiai susiję su ta įtaka, kurią finansinio pasaulio hegemonas daro tarptautiniams ekonominiams ir politiniams reikalams. Šis hegemonas ne tik valdo finansinę sistemą, bet ir gauna iš jos didžiausią naudą. Jis yra svarbiausias kapitalo šaltinis besivystančių šalių ūkiams, o jo valiuta – pasaulinių finansinių santykių pagrindas. Jei kyla finansinė krizė, hegemonas yra vienintelis veikėjas, kuris, Charleso Kindlebergerio žodžiais tariant, gali suvaidinti „paskutinio skolintojo kritiniu atveju" vaidmenį ir imtis reikalingų veiksmų sušvelninti iškilusiai grėsmei[1]. XIX amžiuje tokia atsakomybė už

[1] Kindlebergeris (1978d) aptaria „paskutinio skolintojo kritiniu atveju" reikalingumą ir funkcijas. Jo pagrindinė užduotis – skirti likvidžių lėšų ar pinigų nemokiam verslui ir šitaip duoti jam laiko savo problemoms išspręsti. Tokią atsakomybę apsaugoti nuo finansinių krizių paprastai prisiima šalies valstybinis bankas.

padėties stabilizavimą, finansinių krizių valdymą ir įveikimą teko Didžiajai Britanijai, o po Antrojo pasaulinio karo tarptautinę finansų sistemą pradėjo valdyti Jungtinės Valstijos. Kadangi Amerika, kaip ekonominis hegemonas, silpsta, kyla klausimas, ar Japonija, kurios finansinė galia labai auga, gali imtis šio svarbaus ekonominio lyderio vaidmens.

Amerikos viešpatavimas tarptautinėje finansų sistemoje nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos iš esmės padėjo jai išlaikyti politines pozicijas pasaulyje, tuo pat metu išlaikant ir šalies gerovę. Jei Jungtinės Valstijos nebūtų buvusios svarbiausios tarptautinėje finansų sistemoje, jos nebūtų pajėgusios dalyvauti dviejuose didžiausiuose kariniuose konfliktuose Azijoje, išlaikyti stiprias pozicijas Vakarų Europoje ir sustiprinti pagrindines gynybines jėgas devintajame dešimtmetyje, kartu išlaikydamos per daug nenusmukusį gyvenimo lygį šalyje. Pasinaudodamos savo įtaka pasauliniams finansiniams santykiams, Jungtinės Valstijos sugebėjo padengti savo, kaip vadovo, išlaidas, išlaikyti tikėjimą šalies gerove ir užmaskuoti santykinio politinio bei ekonominio nuosmukio pasekmes.

Trys tarptautinės finansų sistemos etapai

Praėjusiame šimto metų laikotarpyje pasaulinės ekonomikos tarptautinėje finansų sistemoje galima išskirti tris etapus: nuo 1870 metų iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios 1914 metais, neilgą klestėjimą, prasidėjusį po karo ir trukusį iki kredito rinkų griūties, sąlygotos Didžiosios depresijos, ir laikotarpį po Antrojo pasaulinio karo.

Pirmasis etapas (1870–1914)

Didžiulės kapitalo sankaupos Didžiojoje Britanijoje, o vėliau ir kitose išsivysčiusiose industrinėse šalyse sąlygojo jo eksportą, prasidėjusį 1870 metais ir greitai tapusį svarbiausia nauja tarptautinės ekonomikos ir politikos varomąja jėga[2]. Nors XIX amžiaus pabaigoje kapitalą jau eksportavo Prancūzija, Vokietija ir

[2] Condliffe (1950, 11 sk.) pateikia trumpą ir labai gerą šio etapo aprašymą. Šiame skyriuje daug kur remiamasi tuo šaltiniu. Išsamiau apie tai rašė Kindlebergeris (1984).

netgi Jungtinės Valstijos, pagrindinis finansinio kapitalo tiekėjas buvo Didžioji Britanija. Nuo 1870 iki 1914 metų Londono finansininkai daugiau negu 5 kartus padidino savo finansinius užsienio aktyvus. 1914 metais daugiau kaip ketvirtadalis Britanijos turto buvo investuota į užsienio vyriausybių vertybinius popierius ir užsienio geležinkelius. Iš tikrųjų užsienyje ji investavo daugiau negu savo šalyje, dėl to gautas grįžęs pelnas buvo didesnis, negu reikėjo nuolatiniam prekybos deficitui, kurį patyrė per tą laikotarpį Britanija, kompensuoti. Baigiantis XIX amžiui ši valstybė tapo rentininku ir gyveno iš pajamų, gautų iš didžiulių užsienio investicijų.

Toks kapitalo eksportas darė didelį ekonominį poveikį. Įsivežtas kapitalas leido jį pasiskolinusioms šalims kurti infrastruktūrą miestų centruose, statyti uostus ir tiesti geležinkelius bei dėti pagrindą ekonominiam vystymuisi. Nutiesus geležinkelius, žemynų gilumoje esantys iki tol buvę izoliuoti regionai tapo prieinami ir galėjo dalyvauti pasaulinėje prekyboje. Visų pirma šios investicijos buvo labai naudingos „neseniai apgyvendintoms žemėms" (Jungtinėms Valstijoms, Kanadai, Australijai). Tuo pat metu daugelis šalių, siekdamos išlaikyti tarptautinės sąskaitos balansą, darėsi labai priklausomos nuo maisto ir žaliavų eksporto bei kapitalo importo. Dėl to jas vis labiau veikė pasaulinės ekonomikos pokyčiai ir tarptautinio verslo ciklai.

Kapitalą eksportuojančiose šalyse, ypač Didžiojoje Britanijoje, jo eksporto ekonominės pasekmės nebuvo vienareikšmės. Britanijos investuotojai ir finansininkai iš savo užsienio investicijų gavo didelius pelnus, o ūkis apskritai turėjo naudos iš pigaus maisto ir pigių žaliavų importo. Bet Johnas Hobsonas ir kiti kritikai manė, kad dideli investicinio kapitalo išvežimo srautai neabejotinai prisidėjo prie pramonės ir bendro šalies ūkio nuosmukio bei padėjo kylančioms industrinėms valstybėms nustumti ją į antrą vietą (Hobson, 1965 [1902]). Kol Didžioji Britanija stengėsi išlaikyti stiprias tas gamybos šakas, kurios buvo svarbiausios industrinės revoliucijos metu (anglies, plieno ir tekstilės pramonė), Jungtinės Valstijos, Vokietija ir kitos šalys ėmė vyrauti antrosios industrinės revoliucijos metu iškilusiose pramonės šakose (naftos, plieno, elektros, chemijos ir automobilių pramonė).

XIX amžiuje Didžioji Britanija vaidino anksčiau minėto „paskutinio skolintojo kritiniu atveju" vaidmenį. Walteris Bagehotas savo klasikiniame veikale *Lombardo gatvė (Lombard Street)*

(1873), skirtame šalies finansinėms įstaigoms, pirmą kartą pažymėjo, kad moderniais kreditais besiremiančiai finansinei sistemai reikalinga jėga, kuri finansinių panikų ir krizių metu užtikrintų per daug paskolų išdavusių bei pavojuje atsidūrusių finansinių įstaigų likvidumą. Šalies ūkius gelbsti centriniai bankai. Didžioji Britanija ir Anglijos bankas gelbėtojo vaidmens ėmėsi todėl, kad jiems rūpėjo tarptautinės finansų sistemos stabilumas. Pasaulinėje finansų sistemoje Didžioji Britanija viešpatavo iki jos griūties, kurią sukėlė Pirmasis pasaulinis karas.

Antrasis etapas (1920–1939)

Pirmasis pasaulinis karas užbaigė pirmąjį tarptautinių finansų etapą ir turėjo didelę įtaką tarptautinei finansų būklei bei struktūrai. Įtemptas ir ilgai užtrukęs karas privertė pagrindines kariaujančias Europos šalis sumažinti (o kartais net nutraukti) savo užsienio investicijas, nes reikėjo mokėti už maisto produktus ir karui reikalingas medžiagas. Karas atvėrė kelią visiškam politiniam kolonijų išsilaisvinimui. Ir kadangi po karo Jungtinės Valstijos tapo svarbiausia paskolas teikiančia valstybe, jos palaipsniui pradėjo keisti savo požiūrį į pasaulio reikalus.

Nors, 1919 metais Senatui neratifikavus susitarimo dėl stojimo į Tautų Sąjungą, Jungtinės Valstijos tapo politiškai izoliuotos, jos ekonominiai ryšiai su likusiu pasauliu plėtėsi. Finansiniai Amerikos sluoksniai pradėjo pripažinti augančią šalies svarbą pasaulinėje ekonomikoje. Jungtinių Valstijų finansinės institucijos ėmėsi vis didesnių tarptautinių įsipareigojimų. Ypač svarbu tai, kad JAV finansavo reparacijas, kurias Vokietija mokėjo Prancūzijai ir kitoms šalims. Šis Amerikos teikiamas likvidumas buvo pagrindinis veiksnys, skatinęs ekonominę veiklą trečiajame dešimtmetyje. 1929 metais jo netekus, Didžioji depresija dar labiau paaštrėjo, kas sutrumpino antrąjį tarptautinių finansų etapą[3].

Šiame etape vis daugiau bendradarbiavo ir vis daugiau varžėsi du tarptautinių finansų centrai – Londonas ir Niujorkas. Finansinės rinkos pasižymi didele centralizacija ir hierarchine struktū-

[3] Didžiosios depresijos priežastys labai sudėtingos ir dėl jų daug ginčijamasi. Žinoma, negalima apsiriboti tik vienu ar dviem veiksniais, tokiais, kaip tarptautinių finansų reikšmė ir vadovaujančios jėgos nebuvimas, nors nėra abejonės, kad pastarieji tikrai turėjo įtakos krizės mastams ir gilumui. Tačiau Kennethas Oye (1983) teigia, kad lemiamą reikšmę turėjo vidaus politikos pasirinkimas.

ra, nes čia labai reikšminga masto ekonomija ir viename fonde sukaupta informacija. Dėl to atskiri centrai linkę konkuruoti tarpusavyje norėdami užimti vietą šios sistemos viršūnėje (Kindleberger, 1978b, p. 74). Viršūnėje esantis centras teikia paskolas užsieniui, atlieka mokėjimų kliringą ir valdo užsienio rezervus; be to, jis yra „paskutinis skolintojas kritiniu atveju". Trumpai tariant, jis vadovauja tarptautinei finansinei sistemai.

Kaip rodo istorija, tarptautinių finansų centras, anksčiau buvęs prie Viduržemio jūros, persikėlė prie šiaurės Atlanto (Kindleberger, 1978b, 4 sk.), kai XVI amžiuje tokiu centru buvusią Florenciją pakeitė Amsterdamas [4], vėliau jį – Londonas. Panašiu būdu trečiajame dešimtmetyje Londonas užleido vietą Niujorkui. Tačiau Jungtinės Valstijos neturėjo nei galios, nei noro tarptautinei finansų sistemai vadovauti ir ją stabilizuoti. Ketvirtajame dešimtmetyje dėl nesėkmingo ekonomikos valdymo tarptautiniams finansams darosi vis būdingesnis vyriausybių *laissez-faire* į finansines rinkas, imperinė konkurencija ir ekonominė netvarka (Kindleberger, 1973). Dėl to kilo Didžioji depresija, priartinusi antrojo etapo pabaigą.

Trečiasis etapas (1947–1985)

Po Antrojo pasaulinio karo prasidėjęs trečiasis tarptautinių finansų etapas skiriasi nuo pirmojo ir antrojo keliais svarbiais atžvilgiais. Anksčiau beveik visada kapitalas įplaukdavo iš privačių fondų, o po karo tarptautiniuose finansuose svarbią vietą pradėjo užimti užsienio šalių vyriausybių pagalba. Pirmiausia pagal Marshallo planą Jungtinės Valstijos ėmė teikti pagalbą Vakarų Europai. Apskaičiavimai parodė, kad 1949–1952 metais ta pagalba pasiekė 4,5 procento Amerikos bendrojo nacionalinio produkto (*The New York Times*, 1986 balandžio 23, p. D2). Vėliau kitos turtingos šalys, atsigavusios po karo, pradėjo teikti pagalbą mažiau išsivysčiusių šalių ūkiams. Buvo sukurtos tarptautinės organizacijos, kurių paskirtis – nukreipti kapitalą ir kitokią pagalbą pirmiausia išsivysčiusių, o paskui – ir mažiau išsivysčiusių šalių ūkiams. Septintojo dešimtmečio pabaigoje didžiuliai Amerikos dolerių srautai sąlygojo eurovaliutos rinkos atsiradimą, pakeitė tarptautinių finansų mastus ir pobūdį bei galiausiai pri-

[4] Nors XVII amžiuje Amsterdamas atliko „paskutinio skolintojo kritiniu atveju" vaidmenį, tačiau kitų hegemono pareigų jis neprisiėmė.

sidėjo prie devintojo dešimtmečio pasaulinės skolų problemos. Šio etapo pabaigoje svarbiausias skolintojas buvo Japonija, o pagrindinis kapitalo srautų priėmėjas – Jungtinės Valstijos. Vadinasi, šis istorinis etapas, prasidėjęs Amerikos hegemonija finansų srityje, baigiasi vis didėjančia Amerikos priklausomybe nuo Japonijos kapitalo, kuris jai reikalingas išlaikyti pozicijoms pasaulyje ir šalies gerovei.

Nepaprasta Marshallo plano sėkmė, ideologinių konfliktų tarp Rytų ir Vakarų stiprėjimas bei vis platesnis sunkios mažiau išsivysčiusių šalių būklės pripažinimas nulėmė tai, kad šeštajame dešimtmetyje buvo sudaryta didelė vienašalės vyriausybinės pagalbos programa. Jungtinės Valstijos ir kitos išsivysčiusios šalys mažiau išsivysčiusioms šalims teikė tiesiogines dotacijas arba paskolas su mažomis palūkanų normomis. Septintajame dešimtmetyje, pavadintame vystymosi dekada, turtingos šalys pačios įsipareigojo atiduoti vargingoms šalims vieną procentą savo nacionalinių pajamų. Nors šį įsipareigojimą įvykdė labai nedaug išsivysčiusių šalių, vis tik šios vienašalės vyriausybinės pagalbos suma buvo gana didelė.

Nuo pat pradžių vienašalė vyriausybinė pagalba buvo sutikta prieštaringai. Išsivysčiusiose šalyse daug kas buvo tos nuomonės, kad tai yra „pinigų švaistymas", nes mažai išsivysčiusios šalys dažniausiai neturi socialinio ir politinio pagrindo, jog galėtų ta pagalba pasinaudoti efektyviai. Konservatoriai nepritarė tokiai pagalbai dėl įsitikinimo, kad užsienio pagalba skatina valstybės intervenciją į ūkį ir trukdo jį plėtoti pagal rinkos dėsnius. Jie labiau buvo linkę pasitikėti transnacionalinių korporacijų užsienio investicijomis ir laikytis išoriškai orientuotos, eksporto didinimu paremtos vystymo strategijos. Marksistai ir nacionalistai protestavo todėl, kad šalies politinė ir ūkinė padėtis nuo tokios pagalbos dažnai ima priklausyti ir pagalbą duodanti pusė gali daryti poveikį mažiau išsivysčiusioms šalims. Pagaliau kritiškai nusiteikę pastarųjų kraštų asmenys ir pareigūnai tokią vyriausybinę pagalbą vadina nauja kapitalistinio imperializmo forma.

Nors humaniškumas ir noras padėti yra svarbūs motyvai, tačiau pagrindiniai interesai, skatinantys atskiras valstybes teikti tokią vyriausybinę pagalbą, yra politiniai, kariniai ir komerciniai. Nuo to, ko nori davėjas – susikurti politinės įtakos zoną, sustiprinti karinį saugumą ar įgyti ekonominį pranašumą, – priklauso jo teikiamos pagalbos pobūdis ir forma. Pavyzdžiui, kai 1971 metais pasikeitė Amerikos užsienio ekonominė politika, ji

sumažino bendrą užsieniui teikiamą pagalbą ir didesnę dalį pradėjo skirti savo politiniams sąjungininkams (Scammell, 1983, p. 76, 183). Didžiąją dalį JAV pagalbos tuomet gavo Egiptas ir Izraelis. Devintajame dešimtmetyje daugiau pagalbos, negu pati nori prisipažinti, Japonija teikia komerciniais sumetimais. Šiems dviem didžiausiems donorams vienašalė vyriausybinė pagalba iš tikrųjų tebuvo pagrindas jų užsienio arba komercinei politikai vykdyti.

Pokariniame tarptautinių finansų etape buvo įkurtos ir daugiašalės pagalbos organizacijos, tarp kurių svarbiausios yra Pasaulio bankas, regioninės plėtros bankai ir Tarptautinis valiutos fondas[5]. Svarbiausias besivystančioms šalims teikiamos vyriausybinės pagalbos šaltinis yra daugiašalės plėtros bankai, kurie, be to, teikia konsultacijas vystymosi politikos klausimais ir techninę pagalbą. Nors, atskirai paėmus, Jungtinių Valstijų įnašai į šiuos bankus buvo didžiausi, tačiau devintajame dešimtmetyje tiek absoliuti, tiek santykinė Amerikos įnašų dalis sumažėjo. Aštuntajame dešimtmetyje, be Jungtinių Valstijų įnašų, didelę dalį visų daugiašalės plėtros bankų išteklių sudarė kitų valstybių įnašai. Be to, šie bankai, norėdami papildyti iš vyriausybių gautus fondus, skolinosi privataus kapitalo rinkose. Pagrindinis daugiašalės plėtros bankų tikslas yra finansuoti specialius vystymo projektus, tačiau Pasaulio bankas, atsižvelgdamas į sunkią daugelio mažiau išsivysčiusių šalių padėtį, savo įprastus įsipareigojimus praplėtė. Daugiašalės plėtros bankų paskirtis buvo skatinti augimą, o Tarptautinis valiutos fondas buvo įkurtas tam, kad padėtų valstybėms įveikti mokėjimų balanso sunkumus. Fondas užtikrina reikalingą likvidumą, kol šalis, reguliuodama savo ūkį ir valiutos kursą, sprendžia mokėjimų problemas. Nors Pasaulio banko ir Tarptautinio valiutos fondo tikslai skiriasi, tačiau pastaraisiais metais, iškilus reikalui spręsti pasaulinį skolų klausimą, jų užduotys supanašėjo.

Daugiašalė, kaip ir vienašalė, vyriausybinė pagalba susilaukė prieštaringų vertinimų. Kai kurių išsivysčiusių šalių konservatorių nuomone, Pasaulio bankas ir Tarptautinis valiutos fondas yra organizacijos, kurios sudaro sąlygas socialistinei sistemai plisti ir dalija turtą išlaidžioms šalims, gyvenančioms ne pagal savo galimybes. Tokios nuomonės buvo ir Reagano administracija, kol 1982 metais jai pačiai prireikė Tarptautinio valiutos fondo

[5] Šių organizacijų apžvalgą pateikia Krasneris (1985, 6 sk.).

paramos gelbstint Amerikos bankų sistemą, kuriai dėl pasaulinės skolų krizės tuo metu iškilo grėsmė. Radikaliai nusiteikę kritikai šias organizacijas, kurioms priklauso daugiausia Vakarų valstybės, vadina imperialistiniais tarptautinio kapitalizmo agentais. Gaunančios paramą šalys mano, kad ji yra minimali, o joms keliamas sąlygas traktuoja kaip jų nacionalinio suverenumo pažeidimą. Nors akivaizdžios naudos yra, daugiašalė pagalba ir toliau lieka labai prieštaringų vertinimų objektu.

Vienas iš tokių prieštaringai vertinamų dalykų yra sąlygiškumas, t.y. tam tikros sąlygos, kurias už pagalbos suteikimą skolintojas iškelia besiskolinančiam, pavyzdžiui, reikalavimas sumažinti biudžeto deficitą ir devalvuoti valiutą[6]. Išsivysčiusių šalių nuomone, šios sąlygos yra būtinos, kad suteikta pagalba tikrai duotų kuo daugiau naudos ir – kai kuriais atvejais – būtų pasiekti užsibrėžti politiniai tikslai: pavyzdžiui, Carterio administracija reikalavo „pagrindinių žmogaus teisių", o Reagano – „laisvės verslui". Paramą gaunančios šalys, dažniausiai mažiau išsivysčiusios, kaltina, jog tokios sąlygos, ypač kai iš jų reikalaujama griežtos ekonominės politikos, kuri politiškai pavojinga, yra imperialistų *laissez-faire* į jų vidaus reikalus. Sąlygų nustatymas ir tebelieka labai opus.

Antra problema iškyla dėl paskolų su nuolaidomis, arba „minkštų" paskolų, t.y. paskolų su žema palūkanų norma arba be palūkanų, kurias dažniausiai teikia Pasaulio banko Tarptautinės plėtros asociacija *(World Bank's International Development Association)* arba Tarptautinė finansų korporacija *(International Financial Corporation)*. Nors tokių paskolų pačioms vargingiausioms šalims buvo duodama vis daugiau, mažiau išsivysčiusios ir kai kurios kitos šalys jų apimtis pasiūlė išplėsti dar labiau. Ideologiniais ir biudžetiniais sumetimais Jungtinės Valstijos paprastai kritiškai žiūrėdavo į šį Pasaulio banko veiklos išplėtimą. „Minkštomis" paskolomis kartais jos bandydavo siekti užsienio politikos tikslų; pavyzdys – veikla Karibuose ir Centrinėje Amerikoje. Kai kurios kitos paskolas duodančios šalys laikosi panašios, bet ne taip aiškiai pastebimos praktikos. Pagalba su nuolaidomis tikriausiai niekada neužims svarbios vietos pasauliniame ūkyje, bet nėra abejonės, kad ji ir toliau bus teikiama kaip pagalbinė priemonė, kuria valstybės donorės sieks užsienio politikos tikslų.

Dar viena ženklių nesutarimų priežastis yra skolinančių orga-

[6] Šiuo klausimu labai geras šaltinis yra Bieneno ir Gersovitzo (1985) darbas.

nizacijų bei jų siekiamų galutinių tikslų kontrolė. 1981 metais Meksikoje (Cancún) vykusioje Jungtinių Tautų Konferencijoje pasaulinių aukščiausiojo lygio derybų tarp Šiaurės ir Pietų klausimu pirmiausia buvo svarstyta, kaip kontroliuoti daugiašalės plėtros bankus, GATT ir Tarptautinį valiutos fondą. Buvo pasiūlyta kontrolę pavesti Jungtinių Tautų Generalinei Asamblėjai, kurioje mažiau išsivysčiusios šalys turi daugumą ir galėtų daryti įtaką politikai, kai kalbama, pavyzdžiui, apie paskolų sąlygų nustatymą arba paskolas su nuolaida. Be to, Tarptautiniam valiutos fondui siūlyta didinti pasaulinį likvidumą, nustatant specialias atsiskaitymo teise ir skirstant fondus toms šalims, kurioms jų labiausiai reikia. Nenuostabu, kad Jungtinės Valstijos ir kitos išsivysčiusios šalys labai pasipriešino šių grynai ekonominių organizacijų perdavimui Generalinės Asamblėjos jurisdikcijai.

Pagrindinis klausimas, dėl kurio nesutaria išsivysčiusios ir mažiau išsivysčiusios šalys, yra minėtų tarptautinių ekonominių organizacijų tikslai bei kontrolė. Pirmosios laikosi nuomonės, kad ir vienašalės, ir daugiašalės vyriausybinės pagalbos tikslas yra padėti mažiau išsivysčiusioms šalims pasiekti tokį lygį, kad jos galėtų pilnai dalyvauti atvirame, rinka pagrįstame tarptautiniame ūkyje; štai kodėl, teikiant paskolas, turi būti reikalaujama paklusti rinkos sistemos normoms. Tuo tarpu mažiau išsivystę kraštai svarbiausiais laiko ekonominį vystymąsi ir politinę nepriklausomybę; jų nuomone, nacionalinės autonomijos siekimas yra svarbesnis už rinkos normas, todėl kontroliuoti minėtas organizacijas turėtų jos pačios. Siekdamos sureguliuoti šiuos svarbius – tikslo ir kontrolės – klausimus, jos reikalauja, kad būtų nustatyta nauja tarptautinė ekonominė tvarka, aptarta paskutiniame skyriuje (Krasner, 1985).

Trečiasis tarptautinių finansų etapas pasibaigė 1985 metais. Tuomet Jungtinės Valstijos pačios virto šalimi skolininke, o pagrindine skolintoja pasaulyje pasidarė Japonija. Šis Jungtinių Valstijų finansinės padėties pasikeitimas, teisingai vadintas dramatišku ir istoriniu, buvo kulminacinis taškas bei neišvengiama besaikės Amerikos politikos ir netikusio tarptautinės monetarinės ir finansų sistemos valdymo pasekmė. Šių procesų pradžia siekia tuos laikus, kai Amerika vis aktyviau dalyvavo Vietnamo kare ir tuo pat metu pradėjo Didžiosios visuomenės programą. Vadovaudamos tarptautinei finansų sistemai, Jungtinės Valstijos kartu ją naudojo savo nacionaliniam pranašumui išlaikyti ir taip padėjo pagrindus devintajame dešimtmetyje iški-

lusioms tarptautinės finansų sistemos problemoms. Nors tokie dalykai, kaip sąlygų išduodant paskolas iškėlimas, paskolos su nuolaida, paskolų paskirtis ir tarptautinių organizacijų kontrolė, bus svarstomi ir vėliau, tačiau, atsiradus eurodolerių rinkai, gilėjant tarptautinei skolų krizei ir iškilus vadovavimo tarptautinei finansų sistemai sunkumams, ginčytinų klausimų dar atsiras.

Eurodolerių rinka

Eurodolerių rinkos pavadinimas reiškia, kad Amerikos doleriai yra įdėti į Europos (dažniausiai Londono) bankus ir yra už savo šalies monetarinės sistemos bei griežtos jos valdžios kontrolės ribų[7]. Septintojo dešimtmečio pabaigoje – aštuntajame dešimtmetyje kitoms valiutoms pasekus dolerio pavyzdžiu ir įsijungus į šią rinką, eurodolerių, arba eurovaliutų, rinka apėmė daugelio šalių finansinius centrus. Kad galėtų dalyvauti šioje rinkoje, daug Amerikos bankų persikėlė į užsienį. Kaip minėjome ketvirtajame skyriuje, 1984 metais prekyba užsienio valiuta siekė apytikriai 35 trilijonus dolerių. Taigi, palyginti su tuo, kas tarptautiniuose finansuose vyko anksčiau, šios rinkos apimtys yra nepaprastai didelės.

Pagrindinė eurodolerių, arba eurovaliutų, rinkos atsiradimo priežastis buvo septintojo dešimtmečio pabaigos – aštuntojo pradžios Amerikos monetarinė politika, pernelyg padidinusi apyvartoje esantį pinigų kiekį. Nors šios rinkos kapitalizacija paprastai siejama su OPEC uždirbtu pertekliumi, gautu, 1973 metais keturis kartus pakėlus energijos kainas, tačiau iš tikrųjų pagrindinis šaltinis buvo didžiulis dolerių „perteklius". 1975 metais nebankiniai privatūs turimų dolerių rezervai pasaulyje siekė 130 mlrd., 1984 – 800 mlrd. dolerių, o 1990 m. vos nepasiekė stulbinančios sumos – 2,1 trilijono dolerių (Marris, 1985, p. 99). Doleriai, kurių prispausdino prezidento Johnsono administracija, vykdydama savo užsienio ir vidaus politiką, ir Nixono administracija, siekdama būti perrinkta, galiausiai pateko į eurodolerių rinką. Amerikos sąjungininkų noras turėti daugiau dolerių, negu jiems reikia, ir lemtingas daugumos šalių, priklausančių OPEC (kurios taip pat buvo draugiškos Jungtinių Valstijų

[7] Kituose dviejuose paragrafuose pateiktai argumentacijai nemažą įtaką turėjo Davido Spiro pagalba ir jo daktarinė disertacija (1987).

atžvilgiu), sprendimas nustatyti naftos kainas doleriais reiškė, kad pastarieji buvo tokioje rinkoje, kur jie galėjo būti iš naftos vartotojo pervesti gamintojui ir vėl atgal į rinką OPEC indėlių forma.

Jungtinių Valstijų vyriausybė ir ekonomistai laikosi įprasto požiūrio, kad didelę dalį OPEC pertekliaus įdėjus į eurodolerių rinką, iš kur didieji bankai perdavė jį naftos stokojančioms mažai išsivysčiusioms šalims, dėl šios tariamos tarptautinės finansų sistemos „privatizacijos" vyriausybinė pagalba pasidarė nebereikalinga[8].

Sudėtinga finansinio tarpininkavimo grandimi gamintojo perteklių komerciniai bankai pervedė tiems vartotojams, kuriems jo labiausiai reikėjo. Taigi manoma, kad, atstatant sistemos pusiausvyrą po naftos kainų sukelto šoko, ši rinka suveikė efektyviai.

Davidas Spiro (1987) parodė, kad tikrovėje daug kas vyko kitaip. Šiokia tokia rinkos įtaka buvo, bet vyravo Amerika, kaip hegemonas. Visų pirma didelė dalis finansinio pertekliaus, ypač iš Saudo Arabijos, buvo investuota į Jungtines Valstijas ir Amerikos iždo vekselius; iš tikrųjų, ši įtakinga, Amerikos atžvilgiu draugiškai nusiteikusi šalis dalį savo pertekliaus panaudojo Amerikos mokėjimų balansui paremti. Antra, palyginti tik maža OPEC perviršio ir komercinių bankų paskolų dalis buvo prieinama toms mažiau išsivysčiusioms šalims, kurioms jų labiausiai reikėjo. Dauguma šalių pirmiausia sumažino naftos importą, o didžioji dalis pagalbos, kurią jos gavo apmokant naftos sąskaitas, atėjo iš daugiašalės pagalbos organizacijų. Komercinių bankų paskolos pirmiausia buvo duodamos vidutines pajamas gaunančioms mažiau išsivysčiusioms šalims, iš kurių pavienės buvo naftos eksportuotojos. Iš esmės didžioji paskolų dalis teko vos keletui iš naujų industrinių valstybių ir didesnių mažiau išsivysčiusių šalių: Alžyrui, Argentinai, Brazilijai, Pietų Korėjai, Meksikai, Venesuelai ir Nigerijai. Daugiausia naudos iš OPEC finansinio pertekliaus turėjo tarptautiniai komerciniai bankai, Jungtinės Valstijos (ir šiek tiek – kitos išsivysčiusios šalys) bei atskiros turtingesnės besivystančios šalys.

Toks ekonominis „aljansas" paskatino naujas industrines valstybes ir kitas mažiau išsivysčiusias šalis imtis naujos strategijos – „industrializavimo įsiskolinimų" (Frieden, 1981). Dėl savaime suprantamų priežasčių – išsivysčiusių šalių ūkių nuosmukio ir

[8] Šią padėtį labai gerai iliustruoja McCrackeno pranešimas (OECD, 1977).

žadamų nepaprastų pelnų – taip pat naiviai tikėdami, kaip yra pasakęs vienas žymus Amerikos bankininkas, kad „šalys niekada nebankrutuoja“, tarptautiniai komerciniai bankai prisiėmė atsakomybę už OPEC pertekliaus grąžinimą į pinigų rinką ir paskolų skolintojams davimą. Mažiau išsivysčiusios šalys, kurioms teko laimė būti priskirtoms prie „kredito vertų“ šalių, pagaliau galėjo išvengti tų „sąlygų“, kurias joms nurodydavo daugiašalės pagalbos organizacijos, ir vienašalės pagalbos teikėjų įtakos, taip pat – transnacionalinių korporacijų viešpatavimo. Tokiu būdu išsivysčiusių kraštų, o ypač Jungtinių Valstijų, ekonomika įgijo naujų, augančių rinkų žemės ūkio mašinoms, metalo pjovimo staklėms ir kitokiam eksportui tuo metu, kai kitose rinkose paklausa mažėjo. Williamo Bransono (1980) pateikti duomenys rodo, kad tuo metu Amerikos prekyba labai pasistūmėjo Ramiojo vandenyno ir mažiau išsivysčiusių šalių link.

Toks ryšys, jungiantis skolinantį banką, besiskolinančią mažiau išsivysčiusią šalį ir išsivysčiusios šalies eksportuotojus, beveik visą aštuntąjį dešimtmetį buvo naudingas visoms pusėms; buvo giriamasi tokiu sėkmingu dolerių, gautų už naftą, grąžinimu į pinigų rinką. Bet paskui atėjo antroji naftos krizė (1979), nuosmukis paskutiniais Carterio administracijos valdymo metais ir dar didesnis nuosmukis Reagano administracijos valdymo metu. Po šių nerimą keliančių įvykių sekė Reagano ekonominės politikos „revoliucija“. Kaip parodyta 2 pav. (žr. ketvirtąjį skyrių), pasaulinė ekonomika ir Amerikos reikšmė joje dramatiškai pasikeitė.

Didžiulis Amerikos biudžeto deficitas ir jį lydinti griežta monetarinė politika turėjo didelį poveikį mažiau išsivysčiusioms šalims skolininkėms. Kad galėtų finansuoti didžiulį savo biudžeto deficitą, Jungtinės Valstijos buvo priverstos didinti palūkanų normas; taip buvo pritrauktas pasaulinis kapitalas. Amerikos politika sąlygojo ne tik pasaulinių palūkanų normų ir palūkanų mokėjimų didėjimą, bet ir pasaulinį nuosmukį, sumažinusį skolininkų pajamas už jų žaliavinių prekių eksportą. Dėl netikėtų palūkanų mokėjimų pokyčių skolininkai atsidūrė neįtikėtinai sunkioje padėtyje, kurią dar labiau blogino dėl protekcionistinių priemonių taikymo jų gaminamoms pramoninėms prekėms sumažėjusios pajamos už eksportą. Skolininkai staiga pajuto, kad iš vienos pusės juos spaudžia padidėję palūkanų mokėjimai, sąlygoti Amerikos biudžeto deficito sukelto „išstūmimo“, o iš kitos – jų žaliavinių ir kitokių eksportuojamų prekių kainų su-

mažėjimas ryšium su pasauliniu nuosmukiu. Taip kilo pasaulinė skolų krizė.

Trumpai tariant, pasirodė, kad derinys, kurį sudarė didžiulis OPEC finansinis perteklius, per didelis tarptautinių privačių bankų (kuriuos dažnai skatino jų vyriausybės) veržimasis grąžinti jį į pinigų rinką ir daugybė kapitalo trokštančių Rytų Europos bei Trečiojo pasaulio šalių ūkių, buvo labai pavojingas. Ši įdomi sąjunga, kurią sudarė kapitalistinės sistemos bankininkai, turėję viltį pasipelnyti iš susikaupusio OPEC pertekliaus, ir mažiau išsivysčiusių šalių bei Rytų Europos valstybių vyriausybės, trokštančios neribotos finansinės paramos vyriausybių vadovaujamoms spartaus ekonominio augimo programoms įgyvendinti, nulėmė finansinę kapitalistinio pasaulio katastrofą. Nors ši istorija yra paini ir jos išvados čia dar neatskleistos, aišku, kad tarptautinėje finansinėje pokario sistemoje skolų problema tapo nauju, nestabiliu elementu.

Skolų problema devintajame dešimtmetyje

Nors skolos bei įsipareigojimų nevykdymas yra įprasti tarptautinės ekonomikos reiškiniai, tačiau dabartinės pasaulinės skolos apimtys yra sunkiai įsivaizduojamos. Bendra pasaulinės skolos suma nuo 100 mlrd. dolerių aštuntojo dešimtmečio pradžioje staiga pakilo beveik iki 900 mlrd. dolerių devintojo dešimtmečio viduryje. Čia labai norėtųsi pacituoti šią iš žurnalo *Time* paimtą frazę: „istorijoje dar nėra buvę, kad tiek daug šalių būtų skolingos tiek daug pinigų ir būtų taip mažai vilčių jas išmokėti“ (*Time*, 1984 sausio 10, p. 42). Vyriausybėms, tarptautinėms organizacijoms ir – svarbiausia – daugeliui išsivysčiusių kraštų komercinių bankų galiojo teisė uždėti areštą skolininkų turtui. Prie didelių skolininkų, iš kurių dauguma negalėjo vykdyti savo įsipareigojimų dėl skolų, 1985 metais buvo galima priskirti apie dešimt mažiau išsivysčiusių šalių. Brazilija (99 mlrd. dolerių), Meksika (97) ir Argentina (48) buvo trys didžiausios skolininkės (*The Economist*, 1986 kovo 1, p. 69). Esant tokiai padėčiai, skolinančios šalys bijojo, kad, vienam iš didesnių skolininkų įsipareigojimų nevykdant, kiltų panika, kuri sugriautų visą tarptautinės finansų sistemos statinį.

Beveik visą aštuntąjį dešimtmetį tarptautinė finansų sistema

pasirodė veikianti daugmaž gerai. Ne tik pakilo daugelio šalių vartojimo lygis, bet ir industrializacijos, vykdomos imant paskolas, strategija žadėjo išgrįsti kelią greitam mažiau išsivysčiusių šalių vystymuisi bei Rytų bloko šalių reintegracijai į pasaulinę ekonomiką. Priešingai Tarptautiniam valiutos fondui ir Pasaulio bankui, komerciniai bankai nenustatė sunkių sąlygų besiskolinantiems. Be to, mažiau išsivysčiusios šalys tikėjosi, kad sumažės jų priklausomybė nuo transnacionalinių korporacijų, nes už bankų suteiktą kapitalą galės nusipirkti užsieninių technologijų ir pradėti gaminti tas prekes, kurias jos iki tol importavo. Didžiulių pinigų kiekių grąžinimas į pinigų rinką darė stimulą pasauliniam ūkiui, kuris priešingu atveju būtų patyręs krizę, ir pasirodė esąs labai patogus vartojamųjų prekių bei gamybos priemonių eksportuotojams į išsivysčiusias šalis. Mažiau išsivysčiusių šalių eksportas ir įplaukos augo greičiau negu jų skolos ir palūkanų mokėjimai. Vyravo optimizmas; rinka dirbo.

Nors ir toliau buvo skolinama, tačiau 1979 metais, kai, nuvertus Irano šachą, prasidėjo antroji naftos krizė, optimizmas ėmė blėsti. Vėl labai pakilus energijos kainoms ir išsivysčiusioms šalims perėjus prie griežtos ekonominės politikos, dėl ko sumažėjo mažiau išsivysčiusių šalių pajamos už žaliavinių prekių eksportą ir pakilo palūkanų normos, daug šalių skolininkių atsidūrė ant bankroto ribos. Didžiausiose šalyse skolininkėse, pavyzdžiui, Argentinoje ir Brazilijoje, „skolų santykis su eksporto įplaukomis padidėjo net septyniasdešimčia procentinių punktų", t.y. nuo 130 iki 200 procentų, o „palūkanų mokėjimų dalis eksporto atžvilgiu nuo 1976 iki 1982 metų padidėjo daugiau nei du kartus – nuo 10 procentų iki daugiau kaip 20 procentų – ir pasiekė 50 procentų Argentinoje ir beveik tiek pat – Brazilijoje" (Hormats, 1984, p. 168).

Dėl to, kad 1979 metais Jungtinės Valstijos perėjo prie griežtesnės monetarinės politikos ir nuosmukis apėmė visą pasaulį, o pažangių kraštų ūkiai energiją stengėsi taupyti, kilo trečioji naftos krizė; didžiausią pajamų sumažėjimą patyrė tokie naftos eksportuotojai, kaip Alžyras, Nigerija ir Meksika. Šios šalys buvo labai prasiskolinusios, nes finansavo vystymosi projektus, subsidijavo maisto importą ir plėtojo socialines programas. Sumažėjus pajamoms už naftą, jos nebegalėjo padengti savo skolų.

Pasaulinis nuosmukis, dėl infliacijos sumažėjimo padidėjusios realiosios palūkanų normos ir pablogėjusios įsiskolinusių šalių eksporto sąlygos lėmė pasaulinę skolų krizę ir kėlė rimtą grėsmę tarptautinės finansų sistemos vientisumui. Besiplečiančios krizės

rinka negalėjo suvaldyti. 1982 metais, kai Meksikos ūkis jau buvo skolingas 86 mlrd. dolerių ir stovėjo ant įsipareigojimų nevykdymo ribos, optimizmą pakeitė nusivylimas. Buvo aišku, kad reikia imtis drastiškų ir neatidėliotinų veiksmų.

Vieningos valstybių skolintojų strategijos apmatai buvo numatyti 1982 metų rugpjūčio mėnesį, iš naujo svarstant Meksikos krizę[9]. Staiga pamačiusi, kokia rimta išorinė grėsmė iškilo Amerikos finansų sistemai ir supratusi, kad šios problemos „rinka" neišspręs, Reagano administracija ėmėsi vadovauti šalies gelbėjimui ir sukūrė modelį, kuris vėliau šiek tiek pakeistas nurodė skolinančioms valstybėms būdus, kaip šią problemą reikėtų spręsti (Kahler, 1985, p. 369).

Skolintojų strategijos pagrindą sudarė trys svarbiausi elementai: 1) susivieniję bankai, vyriausybės bei tarptautinės organizacijos veikia kaip paskutinis skolintojas kritiniu atveju ir padaro skolininką likvidų, o tuo pat metu vyksta derybos dėl skolos grąžinimo terminų atidėjimo; 2) iš skolininko reikalaujama imtis griežto taupymo programos; 3) nors kiti asmenys ir institucijos, pavyzdžiui, Federalinis rezervas ir šalių skolintojų Paryžiaus klubas, vaidina svarbų vaidmenį, tačiau Tarptautiniam valiutos fondui tenka didžiausia atsakomybė priverčiant skolininką priimti sąlygiškumo principu pagrįstą susitarimą, taip pat laiduojant, kad jis yra vertas gauti pagalbą[10]. Nors vėliau ši skolintojų strategija keitėsi, tačiau pagrindinis jos principas liko toks pat – problemas visų pirma turi spręsti patys skolininkai.

Vykstant deryboms tarp šalių skolintojų ir šalių skolininkių, nustatant skolos problemos pobūdį ir sprendimą, nulemia pirmosios pozicija. Šalys skolintojos didžiąja dalimi nustato tas sąlygas, kurios yra keliamos peržiūrint skolos grąžinimo terminus, ir politiką, kurią turėtų įgyvendinti skolininkai. Nors kai kurie skolininkai ir jų šalininkai grasina įkurti skolininkų kartelį, padėties šeimininkės yra šalys skolintojos. Čia puikiausias pavyzdys galėtų būti nesėkmė, kurią patyrė mažiau išsivysčiusios šalys, siekdamos naujos tarptautinės ekonominės tvarkos. Tarptautinis valiutos fondas, kurį labai rėmė šalys skolininkės, nustatydamas skolų terminų peržiūrėjimo sąlygas tiek skolininkams, tiek bankininkams, apgynė savo teisę į tarptautinių komercinių bankų ir

[9] Vertingas šaltinis šiuo klausimu yra Krafto (1984) darbas.

[10] Paryžiaus klubas – tai rinkinys procedūrų, taikomų vedant derybas dėl skolų mokėjimų atidėjimų ir kitokio sureguliavimo (Rieffel, 1985, p. 3).

tarptautinės finansų sistemos kontrolę. Tarptautinis valiutos fondas kartu su skolintojais, žadėdami patekimą į finansų ir eksportų rinkas arba grasindami, kad to nebus, niekais pavertė skolininkų raginimus burtis į kartelį ir reikalauti palankesnių sąlygų.

Didžiausi skolininkai (daugiausia Lotynų Amerikos šalys) yra tos nuomonės (vadinamos Kartaginos susitarimu), kad skolų problema iš tikrųjų yra augimo problema, kuri atsirado dėl pernelyg griežtos išsivysčiusių šalių ekonominės politikos. Jie siūlė universalų sureguliavimo priemonių planą, kuriame vengiama griežtų taupymo programų ir reikalaujama neatsisakyti mažiau išsivysčiusių šalių ekonominio augimo[11]. Visur, kur bebūtų, skolininkai reikalavo ir reikalauja, kad šalys skolintojos taip pat prisiimtų dalį atsakomybės už šį reikalą ir jo sutvarkymą. Jie primygtinai siekia mažesnių palūkanų normų, nuolatinių užsienio kapitalo įplaukų į jų ūkius ir nori, kad palūkanų mokėjimai būtų susieti su įplaukomis už eksportą ir mokumu. Tačiau vieningas skolintojų frontas ir silpnos skolininkų pozicijos bei nesutarimai rodo, kad viršų paėmė pirmųjų siūlomos priemonės.

Skolintojų strategija, kurią būtų galima pavadinti „bendradarbiavimu be reformos", siūlė atskirai derėtis su kiekvienu skolininku kiekvienu konkrečiu atveju, o ne ieškoti sistemingo, visa apimančio sprendimo (Kahler, 1985, p. 372). Tokia iš esmės „skaldyk ir valdyk" strategija reiškė, kad atskiroms šalims skolininkėms bankai, Tarptautinis valiutos fondas ir šalys skolintojos palankesnes sąlygas turėtų sudaryti proporcingai jų sugebėjimui ir norui įgyvendinti griežto taupymo programas bei kitas vidaus reformas. Žinoma, tuo duota suprasti, kad didžiausia atsakomybė už skolų problemos atsiradimą gula ant skolininkų pečių ir kad būtent jie turi išspręsti šią problemą. Dėl to šalys skolininkės liko labai nepatenkintos, nes tai reiškė gyvenimo lygio smukimą ir grėsmę šalies politiniam stabilumui.

Skolintojai nenorėjo pripažinti, nei kad skolų problema yra ypatinga, nei kad ji politiškai pavojinga. Jie neatsižvelgė į tai, jog skolininkai buvo beveik aukos, patyrusios nuostolių dėl didelių ir radikalių santykinių kainų pokyčių, sąlygotų dviejų naftos kainų sukeltų šokų, didelio dolerio vertės ir pasaulinių palūkanų normų padidėjimo, o naftą eksportuojančios skolininkės – dar ir dėl energijos kainų kritimo devintojo dešimtmečio viduryje.

[11] Šis skolintojų požiūris yra artimas Keyneso požiūriui Brettono Woodso sistemoje.

Visi šie įvykiai iš esmės pakeitė tą palankią tarptautinę nuosaikaus ekonominio augimo aplinką su santykinai mažomis palūkanų normomis ir geromis eksporto rinkomis, kuri buvo tuo metu, kai paimta dauguma tų skolų.

Žinoma, besivystantys ūkiai visais laikais skolinosi iš pažangesnių, kad galėtų finansuoti importą ir plėtros projektus. XIX amžiuje Didžioji Britanija ir Europa investavo kapitalą į Jungtines Valstijas, kur jis buvo panaudotas infrastruktūrai plėsti, taip pat į kitas „neseniai apgyvendintas žemes"; jos savo ruožtu tapo svarbiausiomis Britanijos ir Europos pramonės gaminių importuotojomis. Nors kartais įsipareigojimai nebuvo vykdomi, kildavo panika, dėl efektyvių investicijų gautos įplaukos už eksportą leido daugumai skolininkų savo skolas padengti. Naudos turėjo ir skolintojai, ir pasiskolinusieji.

Pats įsiskolinimas nesudaro sunkumų, jei tik lėšos panaudojamos efektyviai, jei pasaulinė ekonomika auga ir skolintojų ūkiai yra atviri skolininkų eksportui. Esant tokioms aplinkybėms skolininkams nesunku grąžinti savo skolas. Bėda ta, kad tokių idealių sąlygų nebuvo jau nuo ketvirtojo dešimtmečio ir todėl šią sistemą ištiko nesėkmė. Ir paskutiniame šio amžiaus ketvirtyje taip pat nėra sąlygų, kurios garantuotų šios skolų krizės sureguliavimą. Priešingai, dėl struktūrinių tarptautinio ūkio ir kai kurių plėtros ypatybių padėtis dar labiau pablogėjo, ir ją sunkiau pataisyti. Todėl pavojingas tarptautinių finansų nestabilumas išlieka.

Šis reikalas sunkiai tvarkomas todėl (bent jau šalių skolintojų nuomone), kad labiausiai įsiskolinusios vos kelios šalys, kurios linkusios į ekonominį ir politinį nestabilumą. Trys didžiausios Lotynų Amerikos skolininkės (Argentina, Brazilija, Meksika) 1985 metais apytikriai buvo skolingos 260 mlrd. dolerių; 40 procentų Lotynų Amerikos skolos, kuri iš viso siekia 400 mlrd. dolerių, buvo valdoma Jungtinių Valstijų bankų. Daugumas iš šių skolininkų turėjo rimtų sunkumų dėl palūkanų mokėjimų, kas didžiąja dalimi buvo sąlygota sumažėjusių įplaukų už eksportą ir padidėjusių palūkanų normų; pavyzdžiui, devintojo dešimtmečio viduryje palūkanų mokėjimai pasiekė beveik 40 procentų metinių to regiono eksporto pajamų (Kuczyński, 1985). Vien tik 1985 metais Brazilija ir Meksika už savo skolą pagal grafiką privalėjo sumokėti 24 mln. dolerių palūkanų (*New York Times*, 1985 spalio 3, p. D6).

Didžiausią neviltį kėlė Meksika. Nuo 1979 iki 1986 metų

bendras jos įsiskolinimas užsieniui padidėjo maždaug nuo 40 mlrd. iki 100 mlrd. dolerių. Jos ūkį labai nusmukdė didelė infliacija ir išplaukę dideli kapitalo kiekiai. Sukrėsta didelio žemės drebėjimo, įvykusio 1985 metais, ir krintančių energijos kainų, Meksika pajuto, kad finansiniu požiūriu ji ne tik tapo nelikvidi, bet ir slenka nacionalinio bankroto link. Tik nuolatinė finansinė ir kitokia Amerikos parama padėjo Meksikos ekonomikai išsilaikyti. Meksika liko savo galingo Šiaurės kaimyno globotine.

Daug kitų skolininkų, kaip ir Meksika, nukentėjo dėl vidinių sunkumų. Kai kuriose šalyse per dideli mokesčiai ir netikęs ekonominis valdymas sąlygojo „išplaukusį kapitalą", pasiekusį dešimtis milijardų dolerių. Kai kurie apskaičiavimai parodė, kad jo išplaukė 80–100 procentų visos tų valstybių įsiskolinimų sumos. Dažnai tokios nuskurdusios šalys ėmė paskolas, iš kurių finansavo vartojamųjų prekių importą arba vykdė bendros ekonominės padėties požiūriu per greitą industrializaciją; be to, daug investicinių projektų buvo blogai parinkti. Daugelyje valstybių skolininkių infliacija buvo nepaprastai didelė, dėl to reguliuoti ūkį, kaip reikalavo skolintojai ir Tarptautinis valiutos fondas, buvo dar sunkiau. Apie tai, kad pasaulinė finansų sistema iš esmės yra silpna, liudija didėjantis paskolų su pratęstais terminais ir peržiūrėtomis sąlygomis, t.y. paskolų paketų, dėl kurių iš naujo vyko derybos, skaičius.

XIX amžiuje dauguma skolų buvo obligacijų, kurias leido šimtai valstybinių ir privačių subjektų tūkstančiams investuotojų, formos; vyriausybės mažiau dalyvavo rinkoje. Devintajame dešimtmetyje padėtis pasikeitė taip, kad finansų sistema tapo jautresnė destabilizacijai ir virto politizavimo objektu. Finansų rinkas labiau telkė ir daugiau reguliavo vyriausybės. Decentralizuotas obligacijų rinkas pakeitė milžiniški bankų konsorciumai, kurie paskolas teikė santykinai mažam šalių skaičiui. Vis labiau populiarėjančios tarpbankinės paskolos sąlygojo didžiulius ir rizikingus bankų įsipareigojimus, besiremiančius mažais aktyvais. Šios sudėtingos finansinės struktūros iš tikrųjų buvo labai pažeidžiamos, ir, sugriuvus vienai, kilo grėsmė visoms. Ieškant išeities iš skolų krizės, užuot pasikliovus konkurenciniu rinkos mechanizmu, vis dažniau vedamos politinės derybos ir naudojamas spaudimas (Fishlow, 1985).

Be to, ir visa ekonominė aplinka pasikeitė taip, kad rasti būdus, kaip išeiti iš skolų krizės, pasidarė daug sunkiau. Aukso

standarto laikais infliacija ir palūkanų normos buvo mažos, o devintajame dešimtmetyje, esant nepaprastai didelei infliacijai, buvo reikalingi dažni pakoregavimai ir terminų bei sąlygų peržiūrėjimai. Vienu metu Argentinoje infliacija pasiekė net 800 procentų. Po 1982-ųjų kai kurios vyriausybės, pavyzdžiui, Meksikos, turėjo apklausti savo žmones, ar jie pritaria griežto taupymo programoms, kurių tikslas buvo ne tik įsipareigojimų grąžinti skolas užsienio šalims vykdymas, bet ir infliacijos sumažinimas.

Tuo metu, kai palūkanų mokėjimų sumos didėjo ir skolininkai buvo raginami didinti eksportą, kad galėtų grąžinti savo skolas, pažangiosios šalys į savo rinkas pradėjo neįsileisti mažiau išsivysčiusių šalių prekių. Vadinasi, skolų problemą labai paaštrino makroekonominė Reagano administracijos bei protekcionistinė politika, kurios laikėsi visos išsivysčiusios šalys. Patekusios į šį ydingą ratą, šalys skolininkės klausė, kaip galima tikėtis, kad jos išsimokės palūkanas arba skolą negaudamos tam tikros pagalbos iš savo skolintojų. Anksčiau įsipareigojimai buvo neįvykdomi tik kartais, ir tai pačiai sistemai negrėsė, o devintajame dešimtmetyje keli labai įsiskolinę ūkiai, kuriuos spaudžia augančių palūkanų našta bei sumažėjusios pajamos, kelia grėsmę visai finansinei sistemai.

Kadangi skolų problema pasidarė politine, ieškoti kompromisinio sprendimo dar sunkiau. Anksčiau vidaus ir tarptautinė aplinka buvo palankesnė santykinai savaiminiam rinkos veikimui, o dabar ji daugiau politizuota (Kahler, 1985, p. 365–368). Tai, kad šalių skolintojų vyriausybės reguliuoja bankus ir rūpinasi finansinės sistemos stabilumu savo šalyse, derybas su skolininkais apsunkina. Beje, šalių skolininkių vyriausybės rizikuoja politine savižudybe, jei jos bando patenkinti šalių skolintojų ir Tarptautinio valiutos fondo reikalavimus laikytis griežto taupymo programų, nes visada atsiranda politikų, kurie stengiasi patraukti mases žadėdami visokeriopos gerovės valstybę.

Skolininkai tvirtina, ir tai galima iš dalies pateisinti, kad bankai įpiršo jiems pinigus, o šalių skolintojų vyriausybės jiems tai daryti leido. Todėl, jų nuomone, skolininkai ir skolintojai turi bent jau vienodai kažko atsisakyti, kad skolų problema būtų išspręsta, ir negalima visos naštos uždėti ant skolininkų pečių, primetant jiems Tarptautinio valiutos fondo siūlomas griežto taupymo programas. Skolininkai siūlo įvairius sprendimus: pradedant palūkanų normų mažinimu ir baigiant skolos išmokėjimų susiejimu su pajamomis iš eksporto. Toks politinis spaudimas

skolų problemą iškėlė į tarptautinės politikos lygmenį – vienas iš mažiau išsivysčiusių šalių reikalavimų siekiant naujos tarptautinės ekonominės tvarkos buvo palengvinti skolų grąžinimo sąlygas.

Tarp problemų, kurias reikėjo spręsti, buvo šios: 1) Kaip reguliavimo išlaidos turėtų būti paskirstytos tarp nepriklausomų skolininkų, tarptautinių bankų ir pažangių kraštų mokesčių mokėtojų? 2) Ar turėtų visas išlaidas padengti šalys skolininkės, kadangi, šalių skolintojų nuomone, tariamas per didelis jų išlaidumas pirmiausia ir sukėlė krizę? Arba 3) ar turėtų, kaip kad yra įsitikinę daugelis mažiau išsivysčiusių šalių ekonomistų ir politinių lyderių, didžiąją dalį tų išlaidų padengti bankai ir išsivysčiusios šalys, kurių savanaudiška politika nulėmė sistemingą tarptautinio kapitalizmo krizę? Arba 4) gal Jungtinės Valstijos, kaip įsitikinę kai kurie kritikai, turėtų padengti neproporcingą dalį šių išlaidų, nes būtent jų iždo politika turėjo lemiamą reikšmę šiai krizei atsirasti ir pagilėti? 5) O gal išeitį būtų galima rasti derinant visus minėtus sprendimus? Šie ir kiti labai politizuoti klausimai giliai įsiterpė į ekonominių ir techninių dalykų svarstymą, pavyzdžiui, kai buvo kalbama apie tokias priemones, kaip palūkanų normų sumažinimas, palūkanų mokėjimų susiejimas su pajamomis už eksportą arba skolos grąžinimo terminų pratęsimas, taip pat, kai buvo duodama daug dažnai visai naujų pasiūlymų, kaip išeiti iš šios padėties.

Kad ir kaip šie klausimai būtų sprendžiami ateityje, kai kurios išvados dėl ekonominių ir politinių skolų problemos pasekmių jau gali būti padarytos. Dėl jų ypatingų aplinkybių neįtraukiant Izraelio ir Afrikos šalių, įsiskolinimo požiūriu valstybės skirstytinos į tris grupes: Rytų bloko, naujos industrinės Azijos ir labiausiai prasiskolinusios Lotynų Amerikos. Neatrodo, kad šioms šalių grupėms, iš kurių kiekviena turi skirtingus interesus, galėtų arba turėtų būti rastas universalus ar daugiašalis sprendimas, todėl sprendimai (arba veikiau tai, kas gali būti priimta kaip sprendimas) buvo padaryti dvišalių arba dažniausiai regioninių derybų metu kiekvienu atveju atskirai.

Nors Rytų bloko skolos didesnio pavojaus tarptautinės finansinės sistemos stabilumui nesukėlė, svarbu tai, kad buvo pastebėta, jog vėl integruoti šias šalis į pasaulinę ekonomiką bent jau tuo momentu neverta. Jos pasirinko greito savo ūkių technologinio modernizavimo strategiją, kuri turėjo būti įgyvendinta skolinantis kapitalą Vakarų technologijoms pirkti ir paskui grąži-

nant skolą iš produkcijos eksporto pajamų. Bėda ta, kad pasiskolintas kapitalas ir importuotos technologijos labai dažnai buvo naudojami neefektyviai, pavyzdžiui, Lenkijoje. Panašią strategiją, t.y. kai industrializacija buvo vykdoma naudojant skolintą kapitalą, pasirinko naujos industrinės Azijos valstybės, tačiau šiuo atveju ta strategija tiko, ir greitai jų geresnės kokybės prekės iš pasaulinių rinkų išstūmė Rytų Europos prekes (Poznański, 1985). Ir nors Rytų bloko šalys ir toliau skolinsis kapitalą iš Vakarų rinkų, kol kas nedaug vilties, kad greitai jos vėl taps svarbiausiomis pasaulinių finansų ir prekybos sistemų dalyvėmis.

Naujos industrinės Azijos valstybės skolas likviduoja lengviau, nes čia yra mažas skolos ir bendrojo nacionalinio produkto santykis. Pavyzdžiui, Pietų Korėja nesukėlė daug rūpesčių dėl palūkanų mokėjimų ir galutinio skolos grąžinimo, nes čia, kaip ir kitose naujose industrinėse Azijos valstybėse, labai tiko industrializacijos, naudojant pasiskolintą kapitalą, strategija. Devintojo dešimtmečio viduryje daugeliui šių šalių buvo atnaujintos grynosios paskolos, nors Jungtinės Valstijos, kurios buvo pagrindinės tarptautinės šių šalių rėmėjos, labai nepatikimai žiūrėjo į tokio vystymosi strategiją, kur valstybė labai kišasi į ekonomiką; daug kritikų manė, kad būtų geriau vėl sustiprinti Amerikos ir kitų šalių transnacionalinių korporacijų, kaip kapitalo eksportuotojų, svarbą. Amerikos susivienijimai ir įmonės klausia, kodėl Jungtinės Valstijos turėtų padėti vystyti tokias pramonės šakas, kurių gaminiai apsunkins konkurencinę kovą jų pačių ir pasaulinėse rinkose. Todėl ekonominiais ir politiniais sumetimais atrodo abejotina, kad tarptautiniai bankai su tokiu pat entuziazmu be paliovos skolins kapitalą šioms šalims industrializuoti.

Kaip jau buvo minėta, blogiausia padėtis Lotynų Amerikoje – čia daugiausia skolininkų. Jiems visiems kartu priklauso didžiausia visos pasaulinės skolos dalis; jie taip pat dažniausiai nevykdė įsipareigojimų ir atsisakydavo grąžinti skolas. Lotynų Amerikos orientacija į importo pakeitimo strategiją ir valstybines įmones laukiamų rezultatų nedavė, ir šių šalių ūkiai tarsi patys tapo kapitalo eksportuotojais, nes išsivysčiusių kraštų ūkiams privalėjo mokėti palūkanas už susikaupusias skolas. Kadangi šiose šalyse dar yra ir didžiausias pasaulyje gyventojų skaičiaus augimas, bet koks investicijų sumažinimas gresia ekonomine ir politine katastrofa.

Nors reguliavimo programos, skolų terminų ir sąlygų peržiū-

rėjimas, palūkanų normų sumažinimas ir kitos nuolaidos, padarytos atskiriems skolininkams, skolų krizę po 1984 metų sušvelnino, rasti gerą išeitį ilgam laikui pasidarė netgi dar sudėtingiau. Po labai gilios 1982 metų krizės užsienio skola per metus padidėjo 30 procentų ir 1984 metais pasiekė 380 mlrd. dolerių. Šis padidėjimas atsirado daugiausia dėl to, kad buvo imamos naujos paskolos palūkanų mokėjimams. Nors šios naujos paskolos, kurias daugiausia teikė Tarptautinis valiutos fondas, Pasaulio bankas ir Amerikos šalių vystymosi bankai, buvo su mažesnėmis palūkanų normomis ir duotos ilgesniam laikui negu ankstesnės paskolos, pagrindinės ilgalaikės problemos jos neišsprendė.

Tuo metu, kai valstybės skolintojos įrodinėjo, kad griežto taupymo programos ir pasaulinės ekonomikos vystymosi atgaivinimas galiausiai išspręs Lotynų Amerikos skolininkų problemas, pastarieji buvo įsitikinę, jog išsivysčiusios kapitalistinės šalys turi įveikti tas pasaulinės ekonomikos struktūrines problemas, kurios trukdo skatinti ekonominį augimą. Skolininkai tvirtina mažai ką galį padaryti sprendžiant skolų problemą tol, kol neatsinaujins ekonominis augimas ir nebus nustatytos nedidelės palūkanų normos. Skolininkai, kurie, rinkdamiesi industrializavimo su pasiskolintu kapitalu strategiją, tikėjosi pabėgti nuo priklausomybės, pasijuto grąžinti į tą pačią padėtį, o skolintojai tuo pat metu tvirtino, kad reikia labai pakeisti mažiau išsivysčiusių šalių ekonominę politiką ir šalis skolininkes ragino nuo industrializacijos su pasiskolintu kapitalu ir importo mažinimo strategijos pasukti išorėn orientuotos politikos link, daugiau dėmesio skiriant transnacionalinėms korporacijoms.

Devintajame dešimtmetyje daugelis šalių skolininkių dėl Tarptautinio valiutos fondo joms primestų griežto taupymo programų mokėjo didelę kainą savo ūkių ir savo žmonių gerovės sąskaita. Nors šalių skolininkių vyriausybės labai priešinosi tokioms griežto taupymo programoms, bet jos ne visada buvo tokios griežtos, kaip kad skelbė skolininkai. Šios programos kėlė antiamerikietiškas nuotaikas ir grėsmę dar gana nestabiliai pažangai Lotynų Amerikos kelyje į politinę demokratiją. Be to, jos nedavė realaus efekto, nes bendroji skola augo greičiau negu pajamos už eksportą ir skolininkų sugebėjimas vykdyti įsipareigojimus dėl skolų (Bogdanowicz–Bindert, 1985/86, p. 272). Žinoma, esant tokioms grėsmingoms aplinkybėms, buvo reikalingos naujos ir dar radikalesnės priemonės.

Metiniame Tarptautinio valiutos fondo ir Pasaulio banko su-

sitikime, įvykusiame 1985 metų spalio mėnesį Pietų Korėjoje (Seule), Jungtinės Valstijos atkreipė dėmesį į tai, kad skolų krizės reguliavimo programos į priekį stumiasi lėtai, o jų politinės pasekmės kelia susirūpinimą, ir pateikė naują siūlymą šiai problemai spręsti. Vadinamasis Bakerio planas siūlė ieškoti išeities trišalėmis derybomis tarp skolininkų, šalių skolintojų ir didžiųjų komercinių bankų, svarbesniu laikant ekonominį augimą, o ne griežtą taupymą. Skolininkai turėtų imtis žingsnių atverti savo ūkius prekybai ir tiesioginėms užsienio investicijoms, „privatizavimo" būdu mažinti valstybės *laissez–faire* į ekonomiką ir laikytis į paklausą bei rinką nukreiptos politikos. Šalims skolintojoms pasiūlyta stimuliuoti savo ūkius ir atverti juos skolininkų eksportui. Numatyta didesnę reikšmę padedant skolininkams skirti Pasaulio bankui, kuris turėtų padidinti jų, ypač nuskurdusių (daugiausia Afrikos), finansavimą. Komerciniai bankai buvo paraginti duoti skolininkams naujas milijardines paskolas, kad jie lengviau galėtų pereiti prie naujos politikos ir padidinti bendrus ekonominio augimo tempus.

Siūlydamos šį planą, Jungtinės Valstijos pirmą kartą pripažino, kad skolų krizė yra ilgalaikė ekonominė ir politinė problema, kuri kelia grėsmę ne tik mažiau išsivysčiusių šalių vystymuisi, bet ir trukdo atsigauti pasauliniam ūkiui (Bogdanowicz–Bindert, 1985/86, p. 259). Tas planas siūlė sustiprinti Amerikos vadovavimą ir duoti šalims skolininkėms daug užsienio kapitalo jų nusmukusiems ūkiams stimuliuoti. Tačiau liko neišspręsta, koks tas vadovavimas turėtų būti ir iš kur gauti tam reikalingą kapitalą, jei tuo metu pačios Jungtinės Valstijos slinko nuo šalies skolintojos šalies skolininkės statuso link, o visame pasaulyje buvo jaučiamas didelis kapitalo trūkumas.

Tačiau ne mažiau svarbu, kad Bakerio planas taip pat parodė, ko Jungtinės Valstijos bei kiti skolintojai, spręsdami skolų krizę, *nesiruošė* daryti. Dėl skolų skolintojai ir toliau tarėsi su kiekvienu skolininku atskirai. Nors Pasaulio banko reikšmė padidėjo, tačiau svarbiausia organizacija, kontroliuojančia skolininkų strategiją, liko Tarptautinis valiutos fondas. Skolinančios vyriausybės į šį projektą naujų didelių savo lėšų nedėjo. Nebuvo susitarta dėl visus skolininkus liečiančio palūkanų mokėjimų sumažinimo, o skolininkams siūlomos kainos už jų parduodamas žaliavines prekes nepadidėjo. Skolų našta ir toliau gulė tiesiog ant skolininkų pečių, besiviliant, kad pasaulinis ekonominis augimas tą

problemą kažkaip išspręs. Kartaginos grupė skundėsi, jog šis planas neduoda nei daugiau kapitalo, nei mažesnių palūkanų normų. Taigi, šis planas padėties iš esmės nepakeitė ir šalys skolintojos senos strategijos neatsisakė.

Kadangi Bakerio planas numatė didesnį dėmesį kreipti naujų prekybinių ir monetarinių santykių plėtrai, jo įgyvendinimas vis labiau trukdys liberalizuoti tarptautinę ekonomiką. O svarbiausias jo rezultatas turbūt bus dar ryškesnis pasaulinės ekonomikos suskirstymas į regionus. Nors konfliktų pasitaiko, atskirų regionų skolininkus ir skolintojus suartina bendri rūpesčiai bei interesai. Dėl ekonominių ir politinių priežasčių Vakarų Europai labiausiai rūpėjo Rytų Europos, o Jungtinėms Valstijoms – Lotynų Amerikos skolininkai. Europos bankai labiausiai nukreipti į Rytus, nes to reikalauja politiniai ir saugumo interesai, o Amerikos bankai – į Lotynų Ameriką, nes čia ji turi daugiausia politinių rūpesčių. Japonija ėmėsi padėti Pietų Korėjai (Strange, 1985c, p. 250–251). Viešpataujančios ekonominės jėgos labai nori teikti pagalbą ir nustatyti lengvatinius muitus savo pačių didžiausiems skolininkams. Skolos susiejimas su prekyba gali labai paskatinti pasaulinę ekonomiką susiskirstyti į regionus (šis klausimas išsamiau nagrinėjamas dešimtajame skyriuje).

Devintojo dešimtmečio skolų problema taip pat reiškė, kad tarptautinio kapitalo srautai, nukreipti į daugelį šalių, tikriausiai niekada nebepasieks tokio lygio kaip aštuntajame dešimtmetyje. Devintajame dešimtmetyje buvo nepaprastai sumažėję visų rūšių kapitalo srautai į besivystančias šalis, nepriklausančias OPEC (*The Economist,* 1986 kovo 15, p. 67). Tarptautinė finansų rinka vis labiau buvo skirstoma į „labai aiškiai paskolų vertus skolininkus" ir likusius, kuriems gauti paskolas pasaulio finansinėse rinkose labai sunku (Sargen, Hung ir Lipsky, 1984, p. 2). Pavyzdžiui, yra plačiai pripažinta, kad daugumai Rytų Europos bloko šalių trūko sugebėjimų efektyviai panaudoti didžiąją gautų paskolų dalį. Lotynų Amerikos skolintojai devintajame dešimtmetyje skolinosi tik išmokėti palūkanoms už ankstesnes skolas. Duodami naujas paskolas, bankai pasidarė daug atsargesni, o šalių skolintojų vyriausybės išleido naujus įstatymus, griežtai apribojančius paskolas užsieniui. Žinoma, naujos industrinės Azijos valstybės, kurios yra šalių skolintojų „draugai" ir turtingos žaliavų, ir vėliau neabejotinai turės lengvatų bankų paskoloms gauti, o daugelis mažiau išsivysčiusių šalių (ypač tropinės Afrikos) – tikriausiai ne. Jos liks beveik visiškai priklausomos nuo ribotos

vyriausybinės pagalbos. Apibendrinant galima pasakyti, kad pasaulinė kapitalo pasiūla sumažės ir tarptautiniai finansiniai sprendimai daugiau priklausys nuo politinių kriterijų. Atrodo, kad pasaulinė ekonomika bus dar daugiau politizuojama ir skirstoma į regionus.

Taip pat panašu, kad skolos vis labiau stabdys tarptautinės prekybos augimą ir skatins protekcionizmą, kuris ir dabar jau paplitęs. Aštuntajame dešimtmetyje praktikuotas eurovaliutų grąžinimas į pinigų rinką davė pasaulinei ekonomikai Keyneso stimulą, iš ko ypač daug naudos turėjo Amerikos eksportuotojai. Kadangi išsivysčiusios šalys tuo metu išgyveno didelį nuosmukį, tarptautinį ūkį stimuliavo pirkimai už skolintus pinigus. Eurorinkoje pasiskolintą naftos valiutą šalys skolininkės naudojo Amerikos prekėms pirkti. Jungtinės Valstijos pirko kitų išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių šalių eksportuojamas prekes, o tos šalys savo ruožtu pirko naftą ir grąžino kapitalą į eurorinką. Devintajame dešimtmetyje dėl didėjančio nenoro skolinti eurovaliutą šis pasaulinis monetarinis stimulas susilpnėjo ir tai turėjo neigiamą įtaką visai pasaulinei ekonomikai.

Japonija subsidijuoja Amerikos hegemoniją

Pokariniu laikotarpiu tarptautinių finansų srityje, be eurovaliutų rinkos atsiradimo ir skolų problemos, svarbus istorinis įvykis buvo Jungtinių Valstijų ir Japonijos pasikeitimas finansinėmis pozicijomis, pakeitęs šių dviejų viešpataujančių valstybių politinius ir ekonominius santykius. Abi šalys turėjo savų priežasčių, dėl kurių Japonija tapo pagrindine Amerikos hegemonijos laiduotoja.

Svarbiausia paskolas teikiančia šalimi Jungtinės Valstijos tapo Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, kuomet jos išstūmė iki tol šį statusą turėjusią Didžiąją Britaniją. Tarpukariu finansinis Jungtinių Valstijų pranašumas stiprėjo, ir po Antrojo pasaulinio karo jos jau buvo viešpataujanti finansinė jėga. Nors aštuntajame dešimtmetyje JAV finansinė padėtis blogėjo, tačiau finansinis vyravimas buvo išlaikytas tol, kol į valdžią atėjo Reagano administracija. Tada, devintajame dešimtmetyje, pagrindine šalimi skolintoja ir viešpataujančia finansine jėga tapo Japonija. Tarptautinėje finansų istorijoje iki šiol nebuvo atvejo, kad toks dramatiškas pasikeitimas įvyktų per tokį palyginti trumpą laiką.

1981 metais Japonija jau buvo svarbiausias kapitalo eksportuotojas pasaulyje. Didžiulis jos prekybos balanso perteklius, kuris nuo 35 mlrd. dolerių 1983 metais pakilo iki 53 mlrd. dolerių 1985 metais, leido jai greitai tapti stipria finansine jėga. 1983 metais Japonijos grynasis kapitalo išvežimas siekė tik 17,7 mlrd. dolerių; po metų jis jau buvo pakilęs iki 49,7 mlrd. dolerių, o 1985 metais pasiekė milžinišką sumą – 64,5 mlrd. dolerių (*The New York Times*, 1986 balandžio 27, p. 16). Tai buvo daugiau, negu turėjo visos OPEC šalys paėmus kartu, kuomet jos buvo savo klestėjimo viršūnėje (ten pat, 1986 rugpjūčio 31, p. F7). 1986 metais Japonijos grynajam turtui užsienyje pakilus iki 129,8 mlrd. dolerių, ji tapo didžiausia šalimi skolintoja pasaulyje. Tuo metu Didžiosios Britanijos grynasis turtas buvo 90 mlrd. dolerių, o Vakarų Vokietijos – 50 mlrd. dolerių (*The Japan Economic Journal*, 1986 birželio 7, p. 1). Jungtinių Valstijų grynasis turtas tuo metu artėjo prie nulio.

Nors, tiesą sakant, bendros OPEC užsienio investicijos devintojo dešimtmečio viduryje buvo daug didesnės, tačiau daugiausia jų buvo bankų indėlių formos ir Vakarų komercinių bankų dėka buvo grąžinamos į pinigų rinką. Tuo tarpu Japonijos užsienio investicijos buvo obligacijų formos. Vienas japonų banko tarnautojas tuomet pasakė: „Savo pinigus mes kontroliuojame tiesiogiai" (*Globe and Mail, Report on Business Magazine,* 1986 balandis, p. 28). Keturi patys didžiausi pasaulio bankai ir šeši iš didžiausių pasaulio bankų dešimtuko priklauso japonams. Šie bankai, kaip ir kitos finansinės įstaigos bei Japonijos vyriausybė, yra labai svarbūs disponuojant didžiulėmis Japonijos santaupomis, ir jų įtaka tarptautiniams finansams ir kapitalo paskirstymui iš tiesų didžiulė. Devintojo dešimtmečio viduryje Japonijos finansų vadovai didžiąją savo užsienio investicijų dalį nutarė paversti Jungtinių Valstijų iždo obligacijomis[12].

Šie akivaizdūs Japonijos prekybinės ir finansinės padėties pasikeitimai prasidėjo aštuntojo dešimtmečio pradžioje, kai, atsakydama į OPEC kainų pakėlimą, Japonija ženkliai apribojo naftos suvartojimą, išplėtė savo eksportą, kad galėtų padengti išaugusius energijos kaštus, ir paspartino technologinę pažangą. Be

[12] Nors nėra abejonės, kad finansinės Japonijos įstaigos investicijas į Jungtines Valstijas darė dėl palūkanų normų skirtumų ir kitais rinkos sumetimais, tačiau, kaip parodė praeities patirtis, neturėtų būti paneigta ir japonų teisė veikti savo nuožiūra nepriklausomai nuo konkrečių aplinkybių.

to, didelį Japonijos prekybos ir balanso perteklių nulėmė šios ūkio ypatybės: aukšta taupymo norma (apie 18% devintojo dešimtmečio viduryje) derinama su investicijų šalyje mažinimu, didelis Japonijos pramonės našumas ir aštuntojo dešimtmečio viduryje išryškėjęs poslinkis ekonominio ribojimo ir į eksportą nukreipto augimo politikos link (Yoshitomi, 1985). Neįprasta Japonijos prekybos sandara – eksportuojami didelę pridėtinę vertę turintys apdirbamosios pramonės gaminiai ir importuojamos neapdorotos vartojamosios prekės – reiškė, kad šalis turėjo daugiausia naudos, kai devintajame dešimtmetyje, atsiradus maisto, naftos ir kitų vartojamųjų prekių pertekliui, jų kainos krito. Dėl šių aplinkybių Japonijos prekybos ir mokėjimų balansuose atsirado „struktūrinis" perteklius.

Kalbant marksistų kalba, būtų galima pasakyti, kad devintojo dešimtmečio viduryje Japonijoje jau buvo susiformavęs brandus kapitalistinis ūkis, turintis nerimą keliančių klasikinių nepakankamo vartojimo ir kapitalo pertekliaus problemų. Jis nepajėgė absorbuoti savo gamyklose pagamintų prekių gausos ir savo šalyje produktyviai panaudoti kapitalo perteklių. Tačiau šį nepakankamą vartojimą ir pelno normų iš investicijų savo šalyje mažėjimą daug didesne dalimi lėmė Japonijos vidaus politika negu neišvengiami kapitalizmo raidos dėsniai. Jei tuo metu valdanti Liberalų demokratų partija būtų turėjusi kitokius interesus, ji būtų galėjusi lengvai panaudoti tą kapitalą japonų gyvenimo lygiui pakelti. Tačiau daryti reikalingų reformų šalyje Japonijos kapitalistai nenorėjo. Jiems reikėjo „kolonijos", kad galėtų atsikratyti kapitalo pertekliaus. „Nišą pertekliui" japonai rado Amerikoje, kur tuo metu vyko reiganominiai eksperimentai; už Ramiojo vandenyno – Ronaldo Reagano administracijos valdomoje Amerikoje – buvo pradėtas bendradarbiavimas, abiem pusėms žadėjęs klestėjimą[13].

Tuo metu, kai Japonija darėsi valstybe skolintoja, Jungtinės Valstijos virto valstybe skolininke. 1981 metais pastarosioms buvo pavykę stabilizuoti savo pozicijas tarptautinėje ekonomikoje, kurios po Vietnamo karo vis silpnėjo; tuo metu Amerika turėjo einamosios sąskaitos perteklių (6,3 mlrd. dolerių), o jos, į tėvynę grįžusios grynosios pajamos iš užsienio investicijų, pasiekė viršūnę (34 mlrd. dolerių). Tačiau tai buvo paskutiniai metai, kai Amerika turėjo einamosios sąskaitos perteklių (*Council of*

[13] Šalių, esančių skirtingose Ramiojo vandenyno pakrantėse, ekonominį vystymąsi labai gerai apibendrino Calderis (1985).

Economic Advisers, 1986, p. 366). 1985 metais ši palanki padėtis iš esmės pasikeitė ir Jungtinės Valstijos pirmą kartą po 1914 metų tapo grynuoju skolininku. 1982–1984 metais Amerikos bankų paskolos užsieniui sumažėjo nuo 111 mlrd. dolerių iki maždaug 10 mlrd. dolerių (Emminger, 1985, p. 9). 1984 metais Jungtinės Valstijos pasiskolino apie 100 mlrd. dolerių (ten pat, p. 7). Tais metais jos prekybos deficitas pasiekė iki tol negirdėtą 108,3 mlrd. dolerių sumą, iš kurių 34 mlrd. dolerių sudarė prekybos su Japonija deficitą! 1985 metų pabaigoje Jungtinės Valstijos tapo didžiausiu pasaulio skolininku – vien tik tais metais iš užsienio jos buvo pasiskolinusios daugiau kaip 100 mlrd. dolerių, t.y. daugiau už visą Brazilijos skolą. Devintojo dešimtmečio viduryje Amerika kasmet imdavo apie 100–120 mlrd. dolerių grynųjų paskolų, ir užsieniečių valdomų šalies vyriausybės vertybinių popierių kiekis sparčiai didėjo. Numatomo skolinimosi planai rodė, kad dešimtmečio pabaigoje Amerikos skola užsieniui gali siekti 1 trilijoną dolerių. Taigi nereikėjo nei penkerių metų, kad turtingiausia pasaulio šalis iškryptų iš to kelio, kuriuo ėjo beveik visą šimtmetį, ir taptų labiausiai įsiskolinusia šalimi pasaulyje (Drobnik, 1985, p. 1).

Šis istorinis Jungtinių Valstijų finansinės padėties pasikeitimas yra tiesiogiai susijęs su Reagano administracijos vykdyta mokesčių ir iždo politika. Labai sumažinus mokesčius, bet papildomai nesumažinus federalinės vyriausybės išlaidų, atsirado didžiulis nuolatinis biudžeto deficitas. Amerikos ir, šiek tiek mažiau, – pasaulinei ekonomikai vėliau tai suteikė galingą fiskalinį, arba Keyneso, stimulą. Tačiau, neturėdamos atitinkamo kiekio savo santaupų, biudžeto deficitui finansuoti Jungtinės Valstijos turėjo imti dideles paskolas pasaulinio kapitalo rinkose. Nuo 1981 metų dėl šių priežasčių pernelyg pakilęs dolerio kursas ir padidėjusios pasaulinės palūkanų normos sąlygojo milžinišką Amerikos prekybos deficitą ir labai paaštrino pasaulinę skolų krizę.

Tai, ką iš tikrųjų sąlygojo antroji reiganomikos stadija (t.y. stadija po jos nulemto nuosmukio), buvo ekonominis atgaivinimas, finansuojamas iš užsienio paskolų. Niujorko federalinio rezervo direktorius E. Geraldas Corriganas tuo metu pasakė, kad „santaupų srautai iš užsienio jiems buvę gyvybiškai svarbūs, nes iš jų tiesiogiai arba netiesiogiai buvo finansuojama pusė arba daugiau biudžeto deficito“ (*The New Yourk Times,* 1985 lapkričio 7, p. D1). Šis iš kitų šalių gautas finansavimas leido Reagano administracijai vykdyti ekonominę politiką, investuoti, nors ir mažiau, šalyje ir kaip niekad stiprinti gynybą.

Trys svarbiausi šio kapitalo šaltiniai buvo pasaulinį perteklių sukaupusios šalys: kai kurios OPEC narės (daugiausia – Saudo Arabija), Vakarų Vokietija ir ypač Japonija. 1976 metais bendra suma, už kurią Japonija įsigijo Iždo obligacijų, siekė tik 197 mln. dolerių, o 1986 metais vien tik balandžio mėnesį ši suma buvo 138 mlrd. dolerių (*The New York Times*, 1986 liepos 28, p. D6). Iš 81,8 mlrd. dolerių, kuriuos Japonija investavo užsienyje 1985 metais, 53,5 mlrd. dolerių buvo paversta obligacijomis, daugiausia Jungtinių Valstijų iždo (ten pat, 1986 balandžio 27, p. 16). Devintojo dešimtmečio viduryje didelė dalis iš tų 100–200 mlrd. dolerių, kuriuos Jungtinių Valstijų vyriausybė kasmet skolinosi, buvo gaunama iš japonų, kurie daug investavo į įvairių rūšių Amerikos turtą. Be šių didžiulių Japonijos kapitalo įplaukų į Amerikos ūkį Reagano administracija nebūtų galėjusi skatinti vartojimo šalyje ir tuo pat metu didinti karines pajėgas taip, kaip nebuvo didinama taikos metais per visą Amerikos istoriją. Jei nebūtų buvę užsienio kapitalo įplaukų į ekonomiką, šiai administracijai būtų tekę arba labai sumažinti gynybos išlaidas, arba leisti didėti palūkanų normoms šalyje ir kartu nutraukti ekonomikos atgaivinimą.

Kad geriau suprastume, kokie buvo svarbūs sėkmingam Reagano ekonominės ir karinės programos vykdymui Japonijos finansai, pravartu priminti kai kuriuos ankstesnius įvykius. Svarbiausias, paskatinęs Ameriką 1979 metų spalio mėnesį iš esmės pakeisti savo ekonominę politiką ir pereiti prie griežtos monetarinės politikos, buvo Vakarų Vokietijos atsisakymas paremti dolerį ir importuoti Amerikos infliaciją. Federaliniam rezervui sumažinus pinigų pasiūlą, prasidėjo nuosmukis, kuris prisidėjo prie to, kad prezidentu būtų išrinktas Ronaldas Reaganas. Po karo tai buvo pirmas kartas, kai esminiai pakeitimai Jungtinių Valstijų vidaus ekonominėje politikoje buvo padaryti kaip atsakas į užsienio spaudimą. Ekonominiu požiūriu šis politikos pasikeitimas reiškė Amerikos hegemonijos galą – nuo to laiko Jungtinėms Valstijoms buvo reikalinga finansinė Japonijos pagalba[14].

Devintojo dešimtmečio viduryje, išstūmusi Vakarų Vokietiją,

[14] Šis ypatingas pasikeitimas reiškė, kad, siekiant griežčiau kontroliuoti pinigų pasiūlą ir infliaciją, nuo pastangų kontroliuoti palūkanų normas buvo pereinama prie pinigų kiekio didinimo parametrų nustatymo. Buvusio Iždo sekretoriaus Michaelio Blumenthalio nuomone, Amerikos ekonominė padėtis iš tikrųjų pasikeitė metais anksčiau, t.y. 1978 m. lapkričio mėnesį. Baimė dėl dolerio paklausos sąlygojo diskonto normų padidėjimą ir ūkio augimo sulėtėjimą.

Japonija tapo pagrindiniu Amerikos ekonominiu sąjungininku ir finansiškai rėmė besitęsiančią Jungtinių Valstijų ekonominę bei politinę hegemoniją. Į Ameriką investuodami savo santaupas ir didžiulį valstybės mokėjimų balanso perteklių, japonai parėmė dolerį, prisidėjo prie gynybos sistemos stiprinimo ir šalies klestėjimo. Dar svarbiau, kad šitaip buvo užmaskuotas santykinis Jungtinių Valstijų ūkio smukimas. Japonijos finansinė pagalba leido Amerikos visuomenei atidėti, bent jau kuriam laikui, tipišką užduotį susitaikyti su tais dalykais, su kuriais susiduria kiekviena valstybė, kai jos galia silpnėja, ir nuspręsti, kaip vėl pasiekti ekonominę ir politinę pusiausvyrą tiek valdžios, tiek finansinių įsipareigojimų požiūriais (Gilpin, 1981, p. 187).

Taigi, devintojo dešimtmečio viduryje pasaulinę monetarinę ir finansinę sistemą, kuri rėmėsi doleriu, didžiąja dalimi laidavo japonų kapitalas. Jeigu Japonija nebūtų suteikusi finansinės paramos, dolerio kursas, kuris buvo pernelyg aukštas, dėl Reagano administracijos ekonominės politikos būtų kritęs ir doleris būtų visai nuvertėjęs. Šią padėtį labai tiksliai apibūdina žymaus vokiečių bankininko Otmaro Emmingerio monografijos pavadinimas: *Pasiskolinta dolerio jėga* (1985).

Japonijos kapitalo srautą į Amerikos iždo vekselius didžiąja dalimi lėmė labai padidėjęs skirtumas tarp Amerikos ir Japonijos realių palūkanų normų; japonai pašalino apribojimus ir liberalizavo kapitalą beveik tuo pat metu, kai Amerikoje buvo sumažinti mokesčiai ir biudžeto deficitas (Calder, 1985, p. 607–608). Tačiau skirtingomis palūkanų normomis visko paaiškinti negalima. Investuoti kapitalą į Jungtines Valstijas japonus skatino ir tvirtėjantys politiniai ryšiai tarp Ronaldo Reagano valdomos Amerikos ir Jasuhiro Nakasonės Japonijos. Ši partnerystė vis labiau stiprėjo, nes buvo naudinga tiek Jungtinėms Valstijoms, tuo metu gyvenančioms ne pagal savo galimybes, tiek Japonijai, nepaprastai stokojančiai užsienio rinkų ir kapitalo pertekliaus panaudojimo galimybių.

Šie ypatingi Amerikos–Japonijos finansiniai santykiai buvo įforminti 1984 metų gegužės mėnesį, kai Japonijos ir Jungtinių Valstijų jenos–dolerio komitetas pranešė apie Japonijos finansinės sistemos liberalizavimą ir internacionalizavimą (Yoshitomi, 1985, p. 18). Šis komitetas buvo įkurtas 1983 metų lapkričio mėnesį prezidento Reagano vizito į Tokiją metu. Nors oficialus šio komiteto tikslas ir jo rekomendacijos buvo skirti jenos kurso

išsibalansavimui ištaisyti, svarbiausias susitarimo rezultatas – nutarimas atverti Japonijos finansines rinkas ir padaryti japonų kapitalą prieinamesnį Jungtinėms Valstijoms ir kitoms užsienio šalims. Be to, jis padidino tarptautinę jenos reikšmę, padėjo Tokijui tapti stambiu finansiniu centru ir pagreitino perėjimą prie tripusės monetarinės sistemos, besiremiančios doleriu, jena ir Vokietijos marke[15].

Šį susitarimą, kurį galima būtų palyginti su 1936 metų dvišaliu monetariniu susitarimu tarp Jungtinių Valstijų ir Didžiosios Britanijos, padėjusiu pagrindus jų finansiniam bendradarbiavimui pokario metais, nulėmė Amerikos spaudimas Japonijai atverti savo finansines rinkas ir padaryti kai kurias ekonomines reformas (Fukushima, 1985, p. 30–31). Versdamos Japoniją liautis reguliavus ir atverti savo finansinę sistemą, Jungtinės Valstijos, atrodo, turėjo keletą tikslų: jos tikėjosi, kad, plačiau naudojama tarptautiniu mastu, jena pabrangs ir dėl to sumažės Japonijos eksportas; turėjo viltį, jog jos verslas praras tą konkurencinį pranašumą, kurį jis turėjo dėl mažų palūkanų normų bei mažų kapitalo kaštų; norėjo atverti Amerikos finansinėms įstaigoms didžiules Japonijos nacionalinių santaupų atsargas[16]. Reagano administracija manė, kad Jungtinės Valstijos turi santykinį pranašumą finansų ir kitose su jais susijusių paslaugų srityse (taip, kaip Japonija apdirbamojoje pramonėje) ir kad konkurencija šioje srityje padės Jungtinėms Valstijoms atkurti ekonominę pusiausvyrą tarp šių abiejų šalių (McRae, 1985, p. 21–22). Taigi, šis susitarimas turėjo lemiamą reikšmę Reagano administracijos politikai Japonijos atžvilgiu ir Amerikos finansinio deficito reguliavimui.

Be to, jis padėjo stabilizuoti Jungtinių Valstijų ir Japonijos santykius, nes Amerika liovėsi raginusi ją didinti savo karinius įsipareigojimus, o Reagano administracija vis labiau priešinosi protekcionistiniams įstatymams. Tarp Japonijos ir Jungtinių Valstijų nusistovėjo ypatingi tarpusavio ryšiai, parodę atitinkamas jų stipriąsias puses ir politinius interesus. Ekonominius Amerikos – Japonijos santykius devintojo dešimtmečio pradžioje Peteris Druckeris pavadino nepaprastais visų pirma dėl to, kad

[15] Šį susitarimą yra gerai ištyręs Frankelis (1984).

[16] Kodėl įtakingi Reagano administracijos nariai tikėjo, kad, kapitalui ištekant iš Japonijos, pakils jenos kursas, daugeliui ekonomistų liko paslaptimi.

Jungtinės Valstijos iš Japonijos, kaip ir iš kitų šalių, skolinosi savo pačios valiutą (*The Wall Street Journal*, 1985 spalio 11, p. 28). Pagal mastus ir svarbą ši padėtis finansiniame pasaulyje sau lygių neturėjo. Spauda rašė: „Tai yra pirmas kartas, kai šalis skolininkė iš savo valiutos nuvertėjimo gali turėti naudos pagerindama tiek savo kapitalo sąskaitą, tiek prekybos balansą" (ten pat). Krintant dolerio kursui, Jungtinės Valstijos iš esmės nusavintų ir panaikintų didelę dalį savo skolos. Dolerio kurso kritimas nuo 1985 metų kovo mėnesio iki 1986 metų kovo mėnesio iš tikrųjų galėjo sumažinti skolą net vienu trečdaliu, tuo pat metu padėdamas atgauti rinkas, kurias Jungtinės Valstijos buvo praradusios dėl pernelyg padidėjusio dolerio kurso.

Japonija, Jungtinėms Valstijoms skolindama dolerius, išlaikė geriausias savo eksporto rinkas ir išvengė nedarbo šalyje, nes daugiau kaip 10 procentų japonų darbo vietų yra susijusios su eksportu. Paklausa Japonijoje buvo nedidelė, nes ji nenorėjo stimuliuoti ūkio didindama jau ir taip didelį biudžeto deficitą. Amerikos rinkų praradimas būtų labai pakenkęs strateginėms ir aukšto lygio technologijų reikalaujančioms pramonės šakoms. Tai gana keista merkantilizmo forma, nes tikrieji ir potencialūs pralaimėtojai būtų tiek Amerikos gamintojai, kurie užleido savo rinkas Japonijos eksportuotojams, tiek taupieji japonai, kurie gautų nuvertėjusius dolerius.

Nors šis abipusiškai naudingas Amerikos–Japonijos ryšys trumpalaikę naudą davė, jo ilgalaikė perspektyva yra abejotina. Vargu ar Jungtinės Valstijos ir kitos išsivysčiusios šalys sugebės pakelti joms tenkantį didžiulio Japonijos prekybos balanso ir kapitalo pertekliaus spaudimą. Anksčiau Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos iš skolininko į skolintojo statusą perėjo laipsniškai, kapitalą kaupdamos dešimtmečiais (išskyrus Pirmojo pasaulinio karo pasekmes Amerikos padėčiai). Be to, būdamos skolintojos, jos kartu buvo ir pagrindinės kitų šalių ūkių gaminamų pramoninių prekių importuotojos. Tuo tarpu Japonija iš skolininko į skolintojo statusą perėjo per labai trumpą laiką. Didžiuliai jos kapitalo srautai vertė daryti tokius pat greitus ir didelius pakeitimus kitų šalių ūkiuose. Jungtinėms Valstijoms ir Vakarų Europai buvo sunku prisitaikyti ir prie Japonijos prekybos struktūros – Japonija importavo žaliavas ir eksportavo pramoninius gaminius. Nors kitų industrinių šalių sugebėjimas prisitaikyti prie naujo ekonominio Japonijos vaidmens pasaulyje galiausiai pri-

klausys nuo to, ar bus grįžta prie spartaus pasaulinės ekonomikos augimo, tačiau tempai, kuriuos diktuoja greita Japonijos pažanga santykiniame pranašume, taip pat jos prekybos struktūra ir toliau bet kokiomis aplinkybėmis kels didelę įtampą.

Nerimas dėl Japonijos prekybos ir finansų įsigalėjimo ypač sustiprėjo devintajame dešimtmetyje, ypač Amerikos Rustbelt. Amerikiečiai labai susirūpino dėl to, kad, kaip sarkastiškai pasakė vienas ekonomistas, „Japonijoje buvo ne tik gaminami jų automobiliai, bet vis dažniau nustatinėjamos ir jų palūkanų normos" (cit.: *The Wall Street Journal*, 1986 vasario 24, p. 1). Kiti atkreipė dėmesį į tai, kad didelė dalis Amerikos vertybinių popierių, nekilnojamojo bei kito materialiojo turto atsidūrė japonų ir kitų užsieniečių rankose. Jungtinių Valstijų valstybės sekretorius George Shultzas pasakė: „Aš manau, kad jeigu pasauliui patinka leisti japonams teikti vis didesnę savo santaupų dalį, kas gali baigtis tuo, kad jie valdys vis daugiau ir daugiau pasaulinio turto, tai puiku. Bet tai nėra tas kelias, į kurį orientuojasi Jungtinės Valstijos" (cit.: *The New York Times*, 1986 vasario 12, p. D2). Sekretorius nutylėjo, kad tokia bloga padėtis susidarė dėl Reagano administracijos politikos.

Tačiau nors devintojo dešimtmečio viduryje biudžeto ir prekybos deficitai kėlė tam tikrą susirūpinimą, bendras nusiteikimas Jungtinėse Valstijose buvo optimistiškas. Kainos akcijų rinkose kilo ir Reagano administracija pranešė, kad infliacija jau pažabota. Su viltimi žiūrėta ir į tokį negreitai sutvarkomą reikalą, kaip vis didėjantis įsiskolinimas Japonijai ir kitoms užsienio šalims. Tai gerai matyti iš vieno buvusio aukšto pareigūno posakio: „Mes tiesiog atsuksime laikrodį atgal", o tai reiškia, kad Jungtinės Valstijos nuvertins dolerį ir pasieks teigiamą prekybos balansą, iš kurio sumokės skolą. Ekonomikos patarėjų tarybos pirmininko Martino Feldsteino (1986, p. 4) nuomone, susikaupusioms užsienio skoloms padengti kasmetinis Jungtinių Valstijų prekybos balanso perteklius kurį laiką turėtų siekti apie 100 mlrd. dolerių.

Toks esminis pasikeitimas Amerikos, o kartu ir pasaulinėje prekyboje sukeltų dideles problemas kitoms šalims, nes dėl dolerio nuvertėjimo ženkliai pabrangtų jų valiutos. Japonija ir Vakarų Europa iš praeities patyrimo žino, kad reikia labai vengti bet kokio didelio savų valiutų pabrangimo, nes tai didina nedarbą šalyje. Norint išvengti merkantilistiniu požiūriu prekybai la-

bai nenaudingo konflikto, reikalingas bent jau glaudus tarptautinis bendradarbiavimas nustatant makroekonominę politiką. Tokio bendradarbiavimo perspektyvos aptariamos paskutiniame šios knygos skyriuje.

Užuomina, kad politika gali būti pakeista ir laikrodis atsuktas atgal, liudija didelį Amerikos ekonomistų ir politikų pasitikėjimą liberialia rinkos pusiausvyros idėja. Abstrakčiame Amerikos ekonomistų pasaulyje lygtys galioja abiem kryptimis; jie tiki, kad, kintamojo dydžio ženklą pakeitus iš pliuso į minusą arba iš minuso į pliusą, arba keičiant kainą ir x arba y dydžius, istorijos eigą galima pakreipti į priešingą pusę. Panašiai daug kas tiki, kad žala, kurią padarė biudžeto deficitas, atsiradęs Reagano administracijos laikais, gali būti ištaisyta tiesiog pakeičiant vieną kainą – t.y. dolerio kainą.

Taip pernelyg optimistiškai žiūrint į tą nemalonią padėtį, kurioje devintojo dešimtmečio antrojoje pusėje atsidūrė Jungtinės Valstijos, yra ignoruojami kai kurie svarbūs struktūriniai pokyčiai, įvykę Amerikos ir pasaulinėje ekonomikoje, apie kuriuos išsamiai bus kalbama devintajame skyriuje. Čia pakanka pasakyti, kad didžiulio užsienio kapitalo importas ir dėl to pernelyg pakilęs dolerio kursas Amerikos ekonomikai darė gilų ir ilgalaikį poveikį. Pirma, svarbioms Amerikos ūkio šakoms nuolat trukdant išlaikyti savo pozicijas konkurencijoje, buvo iškreipta viso ūkio struktūra (Emminger, 1985, p. 17). Antra, didžiulių užsienio skolų ir palūkanų mokėjimams ilgą laiką bus naudojama daug Amerikos gamybos išteklių. Šios išlaidos gana ilgai smukdytų gyvenimo lygį netgi tada, jei būtų labai sumažintos išlaidos gynybai. Ir, trečia, dėl to, kad amerikiečiai įprato teikti pirmenybę užsienio prekėms ir buvo išplėsta gamyba užsienyje, sunyko daug gamybos šakų, kuriose kadaise Jungtinės Valstijos turėjo didelį santykinį pranašumą; jei Amerika norės atgauti bent dalį tų pozicijų, kurias ji turėjo išsikovojusi pasaulio rinkose, ji privalės sukurti naujas gamybos šakas. Grįžimas prie pramonės atgaivinimo bus labai sunkus ir pareikalaus daug lėšų[17].

[17] Feldsteinas (1986) atvirai įvertina tą žalą, kurią šios administracijos ekonominė politika padarė kapitalo formavimui ir kitoms Amerikos ūkio sritims.

Nichibei EKONOMIKA IR JOS PERSPEKTYVOS

Reagano iždo politikos nulemtas deficitas ir tas pasaulinės ekonomikos ciklas, kurį, kaip matyti iš 2 pav., jis sąlygojo, buvo esminių tarptautinės politinės ekonomijos pokyčių pagrindas. Tuo metu, kai Jungtinės Valstijos virto šalimi skolininke ir dėl aukšto dolerio kurso vis sparčiau vyko Amerikos ekonomikos deindustrializacija, savo didžiulį mokėjimų balanso perteklių japonai naudojo kuriamos *Nichibei* ekonomikos, kuria buvo siekiama labiau integruoti Amerikos ir Japonijos ūkius, finansavimui. Nors Japonijos ūkio skverbimasis į Amerikos ūkį prasidėjo daug anksčiau, Reagano administracijos politika šiuos struktūrinius pokyčius paspartino. Didėjančios Japonijos investicijos į Amerikos ekonomiką, išsiplėtę korporaciniai ryšiai tarp Amerikos ir Japonijos firmų bei su tuo susiję įvykiai bylojo, kad svarbiausia ekonomine sąjunga pasaulyje tampa *Nichibei* ūkis.

Dabartiniu metu dar negalima numatyti, kokios bus tolimos *Nichibei* ūkio pasekmės ir jo reikšmė tarptautinei politinei ekonomijai. Tačiau gali kilti daug klausimų dėl jo stabilumo, įtakos kitiems ūkiams ir ypač fundamentalus politinis klausimas, kas vyraus tarp kitų ir kas bus tie kiti. Kentas Calderis pateikė rimtų argumentų, kad galingos suinteresuotos grupuotės Amerikoje ir Japonijoje palankiai žiūri į šios partnerystės plėtojimą ir stiprinimą, nors yra nemaža skilimo ir konfliktų galimybė (Calder, 1985). Devintajame dešimtmetyje abiejose šalyse buvo stiprios, viena kitai reikalingos grupuotės. Kiek ilgai šis abipusiškai naudingas ryšys gyvuos, dar neaišku.

Nors ši priklausomybė nuo Japonijos ir kitų užsienio šalių finansavimo Amerikos ūkiui bei jos tarptautinei padėčiai kurį laiką buvo gyvybiškai svarbi, tačiau ilgainiui tokia priklausomybė vis labiau silpnins Amerikos galią ir stiprins Japoniją. Taigi, Jungtinės Valstijos jaučiasi patekusios į užburtą ratą. Viena, joms reikia užsienio kapitalo savo biudžeto deficitui finansuoti, antra, užsienio kapitalo buvimas pernelyg pakelia dolerio kursą, dėl ko mažėja Amerikos ekonomikos galimybės konkuruoti ir silpnėja jos industrinė bazė. Nusilpus ūkiui, vėl didėja užsienio kapitalo poreikis, ir palūkanų mokėjimai dar labiau mažina ekonomikos gebėjimą konkuruoti. Baisiausia yra tai, kad Amerikos ekonomikos sugebėjimas konkuruoti ir jos industrinė bazė gali nusmukti tiek, kad pakreipti ūkio smukimo procesą priešinga kryptimi bus nebeįmanoma.

Šie nepaprasti Amerikos ir Japonijos santykiai sukėlė abejonių ir japonams. Daug kas bijo staigaus Amerikos politinio atsitraukimo atgal. Kai kurie politikos ir ekonomikos lyderiai pradėjo kelti klausimą, ar Japonijai naudingas toks ilgalaikis Amerikos gerovės ir jos užimamų tarptautinio hegemono pozicijų finansavimas, tuo labiau kad pagrindiniai šalių interesai skiriasi. Įtakingas Nomura tyrimų institutas parengė ataskaitą, kurioje yra mintis, kad savo naujai įgytą finansinę galią ir savo, kaip finansinio centro, poziciją Japonija galėtų panaudoti geriau. Atsakant į klausimą, kokia turėtų būti Tokijo, kaip tarptautinio finansinio centro, reikšmė ateityje, ataskaitoje išdėstomi šie keturi svarbūs tikslai:

„Pirmiausia, Tokijo rinka turėtų būti pagrindinė rinka finansavimui ir investavimui jenomis. Antra, jis turėtų tapti svarbiausiu tarptautiniu korporacijų, vyriausybių ir supernacionalinių įstaigų finansiniu centru. Trečia, Tokijas turėtų būti tarptautinio vertybinių popierių portfelio valdymo informacijos centras. Ketvirta, jis turėtų pasidaryti svarbiausiu tarptautiniu Ramiojo vandenyno vakarinio regiono finansiniu centru, nukreipiančiu kapitalą, kuriuo prekiaujama pasaulyje, į regionines rinkas. Penkta, Tokijas turėtų būti tas šaltinis, iš kurio sklistų naujos finansinio sektoriaus idėjos, padedančios efektyviau paskirstyti fondus pasaulyje“ (Nomura Research Institute, 1986b, p. 179).

Trumpai tariant, Japonija turėtų ne tik subsidijuoti Amerikos hegemoniją, bet ir pati tapti sparčiausiai augančio regiono finansiniu hegemonu.

Jei Japonija ir toliau eitų tuo pat keliu kaip anksčiau ir taptų vienu iš pagrindinių pasaulio finansinių centrų, kaip ji panaudotų šią galią? Kokie būtų jos santykiai su dviem kitais didžiausiais finansiniais centrais – Londonu ir Niujorku? Ar Japonija ir toliau remtų dolerį, ar sudarytų sąjungą su Vakarų Europa (McRae, 1985, p. 18)? Šiais laikais, kai pasaulyje taip trūksta kapitalo, kam Japonija naudotų savo finansinius išteklius: ar užimti vadovaujančioms pozicijoms skolose paskendusiame Trečiajame pasaulyje, kad sustiprintų ryšius su išsivysčiusiomis šalimis, ar kad, kaip užsimenama Nomura tyrimų instituto ataskaitoje, išsikovotų ekonominės įtakos zoną Ramiojo vandenyno regione? Ar finansuotų Kinijos arba sovietinio Sibiro plėtrą? Kokius sprendimus bepriimtų japonai dėl savo augančios finansinės galios panaudojimo, jie bus labai svarbūs tarptautinės ekonominės ir politinės sistemos ateičiai.

Devintojo dešimtmečio viduryje savo finansinius išteklius japonai nutarė panaudoti Jungtinėms Valstijoms paremti. Iš dalies tai buvo padaryta dėl komercinių priežasčių, nes norėta sukurti rinką Japonijos eksportui, iš dalies – dėl aukštų Amerikos palūkanų normų. Bet galų gale politiniai interesai nulems, ar Japonija ir toliau norės teikti finansinę pagalbą, reikalingą Amerikos hegemonijai ir gerovei paremti. Politiniu ir psichologiniu požiūriais problema ta, kad tokie santykiai Amerikos karines jėgas paverčia samdyta jėga, ginančią Japoniją mainais už jos kapitalą. Jungtinių Valstijų spaudimas japonams prisiimti didesnę dalį gynybos naštos juos labai įžeidė[18]. Jeigu tarp šių dviejų sąjungininkių neišsiplėtos tvirtesni politiniai ir saugumo užtikrinimo santykiai, nepanašu, kad ekonominiai ryšiai gyvuotų be galo ilgai.

Išvada

Atrodo, kad tarptautiniai finansai buvo pati prieštaringiausia ir pažeidžiamiausia tarptautinės politinės ekonomijos sritis, pradedant nuo Lenino mestų kaltinimų, neva *haut finance* yra kalti dėl imperializmo bei pasaulinio karo, ir baigiant tarptautinių bankų ir vyriausybinės pagalbos kritika, kurią išdėstė mažiau išsivysčiusios šalys devintajame dešimtmetyje. Ketvirtajame dešimtmetyje pasaulinės finansų sistemos krizė nulėmė pasaulinės ekonomikos nuosmukį – Didžiąją depresiją. XX amžiaus pabaigoje mažiau išsivysčiusių šalių skolų problemos vėl gali peraugti į masinę krizę, kuri sužlugdytų pasaulinę ekonomiką ir sustiprintų ekonominį nacionalizmą.

Pokario era yra trijų istorinių pasaulinės finansų sistemos raidos etapų liudytoja. Pirmajame etape atsirado eurovaliutų rinka, kuri susilpnino tarptautinę politinę finansų sistemos kontrolę. Antrajame, devintojo dešimtmečio pradžioje, staiga kilo pasaulinė skolų krizė ir vėl stengtasi sustiprinti Tarptautinio valiutos fondo įtaką. O trečiajame įvyko dramatiškas Jungtinių Valstijų perėjimas į valstybės skolininkės statusą, ir svarbiausia finansine

[18] Iš esmės būtų galima įrodinėti, kad, pirkdami Amerikos vyriausybės vertybinius popierius, japonai kartu pasidalija tą naštą. Amerikos nusiskundimų šiuo klausimu, atrodo, sumažėjo po to, kai 1984 metų gegužės mėnesį buvo pasirašytas jenos – dolerio susitarimas. Nesvarbu, buvo aiškus ryšys tarp tų dalykų ar ne, šių dviejų sąjungininkių saugumas ir finansiniai santykiai yra glaudžiai susiję.

jėga tapo Japonija. Pastarasis įvykis pakeitė tarptautinės finansinės ir, ką būtinai reikėtų pridurti, politinės sistemos pobūdį. Tokia įvykių eiga iškelia rimtas problemas, susijusias su tarptautinės finansų sistemos stabilumu ateityje ir jos nulemtomis politinėmis pasekmėmis.

Vadovavimas tarptautinei finansų sistemai apskritai, o ypač skolų problema, pasidarė daug sudėtingesni negu praeityje (Kahler, 1985, p. 361–362). Pagal anksčiau vyravusią *laissez–faire* politiką, įsipareigojimų grąžinti skolas nevykdymas, sugebėjimas prisitaikyti prie rinkos, jų neatgavus, nesutarimų tarp šalių sureguliavimas savo pastangomis sunkiausiomis sąlygomis buvo laikoma natūraliu rinkos sistemos reiškiniu. Šiais laikais klientūra yra daug gausesnė bei galingesnė ir tiek šalyse skolintojose, tiek šalyse skolininkėse ji sugeba tam pasipriešinti. Nedaug kas linkęs palikti klausimo sprendimą rinkai, ir todėl finansinės problemos greitai politizuojamos.

Joanne Gowa pastebėjo, kad Jungtinės Valstijos nesuinteresuotos vykdyti savo, kaip hegemono, įsipareigojimų, išskyrus tuos atvejus, kai yra užgaunami jų pačių betarpiški, gyvybiškai svarbūs reikalai (Gowa, 1983). Jungtinės Valstijos atsisakė vadovauti tarptautinei monetarinei sistemai, ir į skolų krizę Reagano administracija atkreipė dėmesį tik tada, kai aiškiai iškilo grėsmė Amerikos bankų sistemos stabilumui. Nors Jungtinės Valstijos tebėra likusio pasaulio augimo variklis, finansų sistemai jos tapo našta.

Didžiausia mįslė tarptautinių finansų srityje yra tos pasekmės, kurias pasaulinėje ekonomikoje gali nulemti Jungtinių Valstijų ir dolerio statuso tarptautinėje sistemoje pasikeitimas. Ilgainiui dėl šio statuso pasikeitimo ir dolerio nuvertėjimo Amerika tikriausiai pakeis požiūrį į savo interesus ir santykius su kitomis šalimis. Tapusios šalimi skolininke, Jungtinės Valstijos būtinai turėtų gauti eksporto perteklių, kad galėtų mokėti palūkanas ir galiausiai grąžinti savo skolas. Bet tuo metu reikėtų paklausti, ką jos eksportuos ir kam, ypač kai dabar tiek daug šalių laikosi merkantilistinės, eksportu pagrįstos augimo strategijos. Pasauliui, kurį sudaro vis labiau užsidaranti Europos Bendrija ir Japonija, labai mažai importuojanti apdirbamosios pramonės gaminių ir uždedanti didelius apribojimus Amerikos žemės ūkio produktams, darosi neaišku, kur Jungtinės Valstijos ras rinkų eksportui. Kilus skolų krizei, sumažėjo Amerikos prekybos su mažiau išsivysčiusiomis šalimis apimtys, kurios aštuntajame de-

šimtmetyje greitai plėtėsi. Prekyba su Sovietų bloku buvo apribota dėl politinių priežasčių. Jungtinėms Valstijoms prisitaikant prie naujojo valstybės skolininkės statuso santykiai su šių ir kitų šalių ūkiais turi neišvengiamai kisti.

Amerikiečių nesėkmės tvarkant savo vidaus reikalus ir vadovaujant tarptautinei finansų sistemai nulėmė tai, kad didžioji finansinės sistemos hegemono įsipareigojimų dalis teko japonams. Istoriškai taip jau yra susiklostę, kad pasaulinei vadovaujančiai finansinei jėgai tenka prisiimti šiuos du įsipareigojimus: kapitalą skirti tiems regionams ir pramonės šakoms, kur jis bus panaudojamas efektyviausiai, ir būti „paskutiniu skolintoju kritiniu atveju", tokiu būdu apsaugant šią sistemą nuo finansinės krizės. XIX amžiuje šį vaidmenį gerai atliko Didžioji Britanija, o XX amžiuje kurį laiką – Jungtinės Valstijos. Dabar atėjo Japonijos eilė vadovauti finansų sistemai. Kintančios tarptautinės ekonomikos ateitis priklausys nuo to, ar Japonija šio vaidmens imsis ir ar jį atliks kvalifikuotai.

IX SKYRIUS

Pasaulinės politinės ekonomijos pokyčiai

EKONOMINIU POŽIŪRIU laikotarpis, prasidėjęs po Antrojo pasaulinio karo ir trukęs iki devintojo dešimtmečio, buvo vienas iš išskirtiniausių žmonijos istorijoje. Šeštajame dešimtmetyje ekonomika buvo tik atkuriama, o septintajame ir aštuntojo pradžioje ji pradėjo augti neregėtais tempais. Maždaug per 40 metų pasaulinis bendrasis nacionalinis produktas patrigubėjo. Niekada iki tol tarptautinių ekonominių prekybos ryšių, monetarinių santykių ir užsienio investicijų plėtra nebuvo tokia sparti, todėl pradėta svarstyti ir kurti teorijas apie ilgalaikes tokio augimo pasekmes. Liberalai teigė, kad žmonija eina link vieningo pasaulinio rinkos ūkio, kuriame ekonominių ir politinių sienų, skiriančių valstybes ir nacijas, reikšmė vis mažės.

Tačiau devintojo dešimtmečio viduryje liberalų prognozės, kad kuriasi pasaulinis rinkos savireguliacija paremtas ūkis, nepasitvirtino. Jau aštuntajame dešimtmetyje greitą ir stabilų ekonominį augimą pakeitė kitas procesas – stagfliacija, t.y. ekonominė stagnacija kartu vykstant infliacijai, pasižymėjęs mažais ekonominio augimo tempais, dideliu nedarbu ir dviženkliais skaičiais išreikšta infliacija, o devintajame dešimtmetyje ekonominis augimas pasaulyje dar labiau sumažėjo. Nors vienas po kito vykę derybų dėl prekybos liberalizavimo raundai buvo sėkmingi, tačiau jam trukdė vis dažniau taikomi netarifiniai barjerai ir įvairios ekonominio protekcionizmo formos. Tarptautinėje monetarinėje sistemoje įsigalėjo netvarka, o dėl didžiulių mažiau išsivysčiusių šalių įsiskolinimų iškilo grėsmė ir pasaulinei finansų sistemai. Daugelyje sričių tarptautiniai ekonominiai tarpusavio ryšiai pradėjo silpnėti.

Susirūpinę mokslininkai, verslininkai ir valstybės veikėjai stengėsi suprasti ir paaiškinti, kodėl taip netikėtai nusisuko pasaulinį ūkį lydėjusi sėkmė bei kokią reikšmę tai turės tarptautinės politinės ekonomijos ateičiai. Nors viena kitai prieštaraujančių teorijų ir interpretacijų buvo gana daug, pradedant racionaliomis dešiniųjų teoretikų prognozėmis ir baigiant kairiųjų

marksistų išvadomis, visus tyrinėtojus pagal jų tyrimus iš esmės galima skirti į dvi pagrindines grupes: vieni manė, kad šio reiškinio priežastis buvo susiklosčiusios aplinkybės, kiti rėmė struktūrinę poziciją. Nors kai kurie tyrinėtojai viena arba kita pozicija griežtai neapsiribojo, tačiau vienai iš minėtų grupių juos vis tik galima priskirti.

Tie, kurie šį reiškinį siejo su susiklosčiusiomis aplinkybėmis, teigė, kad pasaulinis ūkis nukentėjo dėl išorinių priežasčių ir neatsakingo ekonomikos valdymo (OECD, 1977). Tarp jų – Vietnamo karo sukelta infliacija, du didžiuliai naftos kainų padidėjimai (1973–1974 bei 1979–1980 metais) ir Amerikos biudžeto deficitas. Nors šios pozicijos šalininkai pripažįsta, jog ekonominiam vystymuisi trukdo ir kai kurios visais amžiais veikiančios ilgalaikės priežastys (pavyzdžiui, didėjanti valstybės įtaka ekonomikai arba daugelio ūkių našumo smukimas), tačiau, jų nuomone, svarbiausios, nulėmusios blogą pasaulinės ekonomikos funkcionavimą po 1973 metų, buvo nesėkmės arba nevykę politiniai žingsniai. Pagerinus politiką, viskas susitvarkysią ir bus grįžta prie stabilaus bei neinfliacinio ekonominio augimo. Tada vėl būtų grįžtama prie didėjančios ekonominės tarpusavio priklausomybės.

Priešingai šiam gana nuosaikiam požiūriui, struktūrinės pozicijos šalininkai tvirtina, kad dėl kai kurių reikšmingų politinių, ekonominių ir technologinių pokyčių, didžiąja dalimi nulemtų santykinio Amerikos ekonomikos nuosmukio ir iš esmės pasikeitusių pasiūlos bei paklausos sąlygų, labai pasikeitė tarptautinio ūkio struktūra ir funkcionavimas. Dėl to gali būti labai sunku arba net neįmanoma vėl pasiekti aukštą ekonomikos augimo lygį ir atkurti buvusius tarptautinius ryšius, nebent būtų sukurti nauji pasaulinės ekonomikos valdymo būdai.

Kaip ir daugelyje kitų ginčų, teisingų tvirtinimų yra abiejose pozicijose. Žinoma, nesėkmingai susiklosčiusios aplinkybės ir neatsakinga politika iškreipė pasaulinį ūkį iš to kelio, kuriuo jis ėjo aštuntajame dešimtmetyje, ir nėra pagrindo teigti, jog, pasirinkus teisingą politiką, nebūtų galima grįžti į ankstesnį kelią. Antra vertus, lygiai taip pat negalima neatsižvelgti į struktūrinius pokyčius devintojo dešimtmečio viduryje, dėl kurių grįžimas į ankstesnį kelią būtų nepaprastai sunkus. Kad suprastume šių įvykių svarbą tarptautinei politinei ekonomijai, pirmiausia privalome išsiaiškinti pagrindines nepaprasto ekonomikos augimo pokario laikotarpiu priežastis ir kokią įtaką joms turėjo struktūri-

niai pasikeitimai. Tik šitaip galima įvertinti tų procesų perspektyvą ir nustatyti, kaip pasaulinius ekonominius sunkumus sąlygojo aplinkybės bei struktūriniai veiksniai.

Struktūriniai tarptautinės politinės ekonomijos pokyčiai

Nepaprastai sparčią pasaulinės ekonomikos plėtrą pokario metais galima paaiškinti trimis pagrindiniais dalykais. Pirmas – tai palanki politinė aplinka, antras – gera pasiūla ir trečias – didelė paklausa. Iš tikrųjų, tai ir buvo pagrindiniai struktūriniai veiksniai, nulėmę ekonominės politikos sėkmę. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje šios struktūrinės sąlygos jau buvo pasikeitusios ir spręsti šiuolaikines pasaulinės politinės ekonomijos problemas yra daug sudėtingiau.

Amerikos, kaip hegemono, iškilimas ir smukimas

Po Antrojo pasaulinio karo Jungtinės Valstijos pasidarė vyraujančia ir viešpataujančia ekonomine bei karine tarptautinės sistemos jėga. Šį abejonių nekeliantį Amerikos pirmavimą iš dalies nulėmė tai, kad kitų industrinių šalių ūkiai per karą buvo sugriauti. Šiuo požiūriu kontroliuojantis Valstijų vadovavimas ankstyvojo pokario laikotarpiu buvo „nenormalus" dalykas ir, atsigaunant kitiems ūkiams, JAV hegemonija turėjo pradėti silpti. Dėl šios nenatūralios padėties Amerikos gyventojai į savo šalies ūkį dėjo per dideles tikrovės neatitinkančias viltis, ir kadangi jos tebebuvo gyvos devintajame dešimtmetyje, prisitaikyti prie politinio bei ekonominio nuosmukio buvo nepaprastai sunku. Be to, tai skatino šalį prisiimti tarptautinius įsipareigojimus, kurie ilgą laiką viršijo jos sugebėjimus ir iš JAV sąjungininkų atėmė norą atitinkamai prisidėti prie tarptautinės ekonominės ir politinės tvarkos palaikymo[1].

Pasibaigus karui, ekonominės ir politinės priežastys nulėmė Jungtinių Valstijų liberaliojo tarptautinio ūkio atkūrimą. Politiniai ir saugumą užtikrinantys ryšiai tarp Jungtinių Valstijų bei jos pagrindinių sąjungininkų – Vakarų Europos ir Japonijos –

[1] Oye, Lieberis ir Rothchildas (1983, 1 sk.) labai gerai įvertino, kiek tai atsiėjo.

vėliau nulėmė tokius politinius santykius, kurie sąlygojo gana sėkmingą liberaliojo pasaulinio rinkos ūkio funkcionavimą. Norėdami išsaugoti stiprią sąjungą, tiek Jungtinės Valstijos, tiek jų sąjungininkai buvo linkę paaukoti savo trumpalaikius ir vietinius interesus bendram labui.

Amerikai vadovaujant, šioje sąjungoje buvo sukurti saugūs ir stabilūs pagrindai vystytis pasauliniams ekonominiams ryšiams. Tai buvo pirmas kartas, kai visi kapitalistiniai ūkiai tapo politiniais sąjungininkais. Amerika ėmėsi iniciatyvos prekybos srityje ir surengė keletą derybų raundų dėl tarifų liberalizavimo. Tarptautinė monetarinė sistema rėmėsi doleriu, o Amerikos teikiama pagalba užsieniui, tiesioginės investicijos ir technologijos prisidėjo prie spartaus pažangių ir kai kurių mažiau išsivysčiusių šalių augimo. Tačiau didžiausias Amerikos indėlis į sėkmingą liberaliojo tarptautinio ūkio atkūrimą buvo turbūt politinis ir psichologinis. Jungtinės Valstijos užsikrovė ant savo pečių industrinių demokratinių valstybių gynybos naštą, leisdamos Vakarų šalims ir ypač Japonijai nukreipti savo energiją ir išteklius į ekonominę plėtrą. Amerikai vadovaujant, buvo sukurta palanki aplinka, kurioje pasiūlos bei paklausos jėgos lėmė negirdėtą augimą ir tarptautinė ekonomika darėsi vis atviresnė.

Britanijos imperijos hegemonija tęsėsi visą šimtmetį, tuo tarpu Amerikos – vos kelis dešimtmečius. Pastarosios hegemonijos baigties ištakų reikia ieškoti septintajame dešimtmetyje, t.y. kai buvo pernelyg staigiai pasukta Keyneso politikos link ir pradėtas Vietnamo karo eskalavimas. Devintojo dešimtmečio vidurio faktai akivaizdžiai liudijo santykinį Amerikos ūkio nuosmukį (Ilgen, 1985). Šeštojo dešimtmečio pradžioje Jungtinėms Valstijoms, kuriose gyveno tik 6 procentai viso pasaulio gyventojų, priklausė apie 42 procentus bendrojo pasaulinio produkto, o 1980 metais Amerikos dalis jau buvo sumažėjusi maždaug per pusę (iki 22%) (Oye ir Gilpin, 1986, p. 14). Ankstyvajame pokario etape Jungtinės Valstijos gamino 30 procentų pasaulinio apdirbamosios pramonės gaminių eksporto, tuo tarpu 1986 metais jo dalis jau buvo sumažėjusi net iki 13 procentų. Amerikos gamybos našumo augimas, kuris ištisus dešimtmečius buvo spartesnis negu kitose pasaulio šalyse, labai sulėtėjo. Ankstyvajame pokaryje kasmet didėjęs 3 procentais, per visą aštuntąjį dešimtmetį našumas padidėjo tik 8 procentais (Sawhill ir Stone, 1984, p. 73). Kai našumo požiūriu Amerika pradėjo atsilikti nuo kitų pažangių kraštų, o ypač Japonijos, Vakarų Vokietijos ir naujų industrinių Azijos

valstybių, jos ūkiui tapo sunkiau konkuruoti ir gyvenimo lygis pastebimai smuko. Atsirado ir daugiau gamybos šakų, kuriose Jungtinės Valstijos kapitalo kaupimo, technologinio pranašumo ir darbo jėgos kokybės (žmogiškojo kapitalo) požiūriais pirmaujančias pozicijas prarado. Jungtinės Valstijos darėsi vis mažiau nepriklausomos nuo žaliavų, kurios per visą šalies istoriją buvo pagrindinė jėga kovojant su konkurentais (Rosenberg, 1977). Savo ankstesnį ekonominį pranašumą Jungtinės Valstijos išlaikė tik žemės ūkyje ir kai kuriose labai aukšto technologijų lygio reikalaujančiose pramonės šakose (Maddison, 1982, p. 41). Beveik visose kitose ekonomikos srityse devintojo dešimtmečio viduryje valstybės pozicijos buvo labai susilpnėjusios[2].

Pirmieji įvykiai, parodę, kad pasaulinės JAV ekonomikos pozicijos keičiasi, buvo 1973 metais. Tuo metu, žlugus Brettono Woodso sistemai ir perėjus prie lanksčiųjų valiutos kursų, Amerika visų pirma liovėsi kontroliuoti tarptautinę monetarinę sistemą, paskui – pasaulinę energijos rinką. Pirmąjį žingsnį nulėmė Vakarų Vokietija, atsisakiusi toliau remti sunkioje padėtyje atsidūrusį dolerį ir nutarusi pereiti prie aiškesnio monetarinio vadovavimo Europos Bendrijai, antrąjį – OPEC. Per visą pokario laikotarpį tai buvo pirmas kartas, kai Amerikos ekonominė gerovė ir makroekonominė politika patyrė stiprų smūgį dėl užsienio vyriausybių veiksmų.

Devintajame dešimtmetyje tiek Amerikos hegemonija, tiek jos sudarytos palankios politinės aplinkybės liberaliajam pasauliniam ūkiui jau buvo gerokai pakitusios. Nors Jungtinės Valstijos tebebuvo viešpataujanti ekonominė ir karinė jėga, jų santykinis nuosmukis darė neigiamą įtaką tam vaidmeniui, kurį šalis galėjo ir privalėjo atlikti tarptautinėje ekonomikoje, taip pat jos santykiams su kitais ūkiais. Svarbios pasaulinės ekonomikos problemos prekybos, pinigų ir skolų srityse liko neišspręstos. Amerikos galiai silpstant, jos politika buvo daugiau kreipiama į vidaus reikalus, todėl ėmė daugėti konfliktų tarp JAV ir kitų šalių.

Prasidėjus Vietnamo karui ir vėliau, Reagano administracijos valdymo metais, Johno Conybeare (1985) žodžiais tariant, Jungtinės Valstijos tapo panašesnės į „grobuonišką hegemoną“, mažiau linkusį aukoti savo interesus sąjungininkų naudai; dabar

[2] Devintojo dešimtmečio viduryje kai kurie autoriai bet kokį Amerikos galios susilpnėjimą neigė. Nors jie buvo absoliučiai teisūs, tačiau santykinis nuosmukis buvo neginčijamas. Tie autoriai, matyt, norėjo pasakyti tai, kad Amerikos įtaka tebebuvo per daug stipri ir, jų nuomone, žalinga likusiam pasauliui.

hegemono statusą jos vis labiau stengėsi panaudoti savo konkretiems tikslams. Daugelio užsieniečių nuomone, tuometinę Amerikos ekonominę politiką veikiau tiktų vadinti nieko gero nežadančiu nesirūpinimu negu nesavanaudišku rūpinimusi. Tai, kad JAV vis labiau naudojosi savo viešpatavimu ekonomikoje, žeidė jos ekonominius partnerius; tačiau jie patys nesugebėjo arba nenorėjo prisiimti didesnės dalies atsakomybės už šios sistemos valdymą ir siekė siaurų nacionalistinių tikslų.

Reagano administracijos politika Jungtinių Valstijų ekonominės padėties blogėjimą paspartino. Nors Reagano administracija didelį dėmesį kreipė į ekonomiką, kurioje ypač akcentuojama pasiūla, nacionalinio taupymo normos didinimą ir investicijas šalies viduje, šios administracijos valdymo metais padėtis vis blogėjo, ir skolos santykis su bendruoju nacionaliniu produktu pasiekė negirdėtą ir nerimą keliantį lygį[3]. Kadangi nuo 1980 iki 1985 metų biudžeto deficitui finansuoti kasmet reikėjo 200 mlrd. ir daugiau dolerių, Amerikos taupymo norma nuo 17 procentų sumažėjo maždaug iki 12 procentų; asmeninio taupymo norma per tą laikotarpį nusmuko iki žemiausio pokario metų lygio, t.y. 4 procentų, o kartais dar žemiau. (Tuo tarpu japonų taupymo norma tebebuvo artima 20%, o kai kuriais apskaičiavimais, siekė net 30%.) Šis kasmetinis maždaug 200 mlrd. dolerių siekiantis nacionalinių santaupų sumažėjimas buvo subalansuojamas mažinant investicijas šalyje ir skolinantis iš užsienio.

Biudžeto deficitas taip pat liudijo labai sumažėjusį kapitalo kaupimą (Feldstein, 1986, p. 2–3). Kadangi jis absorbuodavo daugiau negu pusę visų nacionalinių santaupų, didėjo palūkanų normos ir buvo „išstumiamos" investicijos šalyje; kapitalo kaupimo norma, kuri 1979 metais sudarė 17,5 procento bendrojo nacionalinio produkto, 1985 metais nukrito iki 16,2 procento. Šis privataus kapitalo kaupimo sumažėjimas 1,6 trilijono dolerių reiškė, kad „ilgą laiką kasmet bus prarandama 160 mlrd. dolerių" (ten pat, p. 3). Dėl sumažėjusio kaupimo lėčiau augo našumas, sparčiau vyko Amerikos ūkio deindustrializacija, ir turėjo smukti gyvenimo lygis. Devintajame dešimtmetyje mokėdami mažesnius mokesčius ir skolindamiesi užsienyje amerikiečiai vartojo daugiau, tačiau vieną dieną jie turės apmokėti šią sąskaitą didesniais mokesčiais, atsinaujinusia infliacija arba tikriausiai ir taip, ir taip.

[3] Nors šis santykis nebebuvo toks didelis kaip kai kuriose kitose šalyse, jis turėjo didesnę reikšmę, turint omenyje Amerikos ūkio mastus ir jo svarbą pasaulyje.

Priešingai negu numatė Reagano administracijos propaguota pasiūlą akcentuojanti teorija, sumažinus mokesčius, amerikiečiai, užuot padidinę savo santaupas, įklimpo į dar didesnę skolą. Ūkio atkūrimą nulėmė ir iš tikrųjų pastūmėjo didėjanti privati, valstybinė ir užsienio skola. Nuo 1980 iki 1985 metų pabaigos bendra neapmokėta skola (valstybinė ir privati) beveik padvigubėjo, t.y. išaugo nuo 4,3 iki 8,2 trilijono dolerių. 1985 metais, palyginti su 1984-aisiais, ji padidėjo 15 procentų, tuo tarpu bendrasis nacionalinis produktas išaugo tik 2,3 procento (*The New York Times*, 1986 balandžio 30, p. D2). Šią situaciją labai pesimistiškai apibūdino Leonardas Silkas:

„Per pastaruosius septynerius metus bendra neišmokėta Jungtinių Valstijų skola padidėjo daugiau negu 2 kartus, t.y. nuo 3,3 trilijono dolerių 1977 metų pabaigoje iki 7,1 trilijono dolerių 1984 metų pabaigoje. Per tą laiką federalinė skola padidėjo 754 mlrd. dolerių, o privati skola – 2,3 trilijono dolerių.

Tik per dvejus paskutinius metus neišmokėta skola padidėjo beveik 1,5 trilijono dolerių. Paskutiniame 1984 metų ketvirtyje bendros skolos, privačios ir valstybinės, metinė suma pirmą kartą istorijoje pasiekė 1 trilijoną dolerių. Praeitais metais federalinė vyriausybė pasiskolino 198,8 mlrd. dolerių savo deficitui finansuoti, o privatus verslas ir ūkis savo įsiskolinimą padidino dar 535 mlrd. dolerių" (*The New York Times*, 1985 rugsėjo 4, p. D2).

Pirmaisiais penkeriais Reagano administracijos valdymo metais nacionalinė skola priartėjo prie 2 trilijonų dolerių (*The New York Times*, 1985 rugsėjo 22, p. E5). 1990 metais ji gali pasiekti apie 2,3 trilijono dolerių, kas sudarys 40 procentų bendrojo nacionalinio produkto, ir, skaičiuojant pagal 1986 metų palūkanų normas, palūkanų mokėjimai padidės 200 mlrd. dolerių ir 1990 metais sudarys 40 procentų visų asmeninių pajamų mokesčių (Feldstein, 1986, p. 2). Jungtinės Valstijos įkeitė savo ateitį tokiu laipsniu, kokio pasaulio istorijoje dar nėra buvę. Niujorko federalinio rezervo prezidento žodžiais tariant, – privati, valstybinė ir užsienio skola bei palūkanos už ją „neturėjo sau lygių praeityje" ir kėlė grėsmę Jungtinių Valstijų ir pasaulio finansiniam stabilumui (Corrigan, 1985). Panašiai kaip ir kitos praeityje smukimą patyrusios valstybės Jungtinės Valstijos pernelyg ilgą laiką daug vartojo ir nepakankamai investavo.

Kadangi gamybinius ūkio išteklius sudaro nacionalinės santaupos kartu su žaliavomis, technologijomis ir žmonių kvalifi-

kacija, toks Amerikos žmonių ir vyriausybės išlaidumas žadėjo ilgalaikes neigiamas pasekmes bei kėlė nerimą. Užuot produktyviai investavę, amerikiečiai savo nacionalinio turto, taip pat kitų šalių išteklius eikvojo vartojimui. Ekonomistai pradėjo nerimauti, kad palūkanų mokėjimai užsienio skolintojams įtrauks Jungtines Valstijas į ydingą ratą, iš kurio bus sunku ištrūkti; kaip ir daugelis prasiskolinusių mažiau išsivysčiusių šalių, jos turės klimpti į vis didesnes skolas, kad galėtų išmokėti sudėtines palūkanas. Jeigu atsitiktų taip, kad palūkanų mokėjimai užsieniečiams galų gale viršytų Amerikos eksporto ir kitas pajamas iš užsienio, tuomet palūkanų mokėjimams reikėtų vėl skolintis, ir Jungtinėms Valstijoms, be abejo, būtų labai sunku sustabdyti ekonominį ir politinį savo šalies smukimą.

Paskutiniais XX amžiaus dešimtmečiais Jungtinės Valstijos pasijuto esančios klasikinėje silpstančio hegemono, kurio galia nebeatitinka jo didžiulių įsipareigojimų, padėtyje (Gilpin, 1981, p. 187). Sovietams stiprinant savo karines jėgas, Jungtinės Valstijos prisiėmė didesnes išlaidas savo viešpataujančioms politinėms ir karinėms pozicijoms išlaikyti; tuo pat metu atsirado nauji konkurentai pramoninėje gamyboje, buvo prarastos anksčiau turėtos monopolinės pozicijos energijos, technologijų ir žemės ūkio srityse. Todėl Jungtinėms Valstijoms buvo vis sunkiau finansuoti savo hegemoniją. Kadangi ekonominio augimo tempai lėtėjo, o nacionalinio taupymo norma buvo žema, Jungtinės Valstijos gyveno ir savo įsipareigojimus vykdė toli gražu ne pagal savo galimybes. Savo įsipareigojimams ir galimybėms vėl suderinti Jungtinės Valstijos turėtų vieną dieną sumažinti savo įsipareigojimus užsieniui, nustatyti žemesnius amerikiečių gyvenimo standartus arba dar daugiau, negu tai jau yra padaryta, sumažinti investicijas šalyje. Tuo pat metu Amerikos hegemonijai grėsmę kėlė labai alinanti fiskalinė krizė (Chace, 1981).

Išnaudodamos savo hegemonišką ekonominę poziciją, kurį laiką Jungtinės Valstijos sugebėjo užmaskuoti šalies nuosmukį ir sunkius sprendimus atidėti vėlesniam laikui. Vietnamo karo metu Johnsono administracija ieškojo išeities, spausdindama dolerius ir užtvindydama pasaulį per dideliu pinigų kiekiu; Nixono administracija, norėdama ūkį stimuliuoti ir užsitikrinti prezidento perrinkimą, darė tą patį. Šie pertekliai įžiebė didelę infliaciją, kuri galiausiai sužlugdė Brettono Woodso sistemą. Devintajame dešimtmetyje Reagano administracija, intensyviai stiprinusi kari-

nes jėgas ir pastebimai atkūrusi Amerikos ūkį, tam reikalingus finansus skolinosi iš užsienio, o ypač iš Japonijos. Tik entuziastai, nepaprastai pasitikėję ekonomika, kurioje labai didelis dėmesys skiriamas pasiūlai, tikėjo, kad ši pasiskolintais pinigais finansuojama hegemonija ir ekonominė gerovė gali tęstis be galo ilgai. Vaidmuo, kurį doleris vaidino tarptautiniu mastu, leido Jungtinėms Valstijoms finansuoti savo didžiulį prekybos deficitą ir išlaikyti pasaulines pozicijas, tačiau, tenkinant to meto reikalavimus, buvo įkeista Amerikos ateitis. Jei Amerikos skolintojai pareikalaus skolas grąžinti, ateis atsiskaitymo diena.

Problemų dėl susikaupusių Amerikos skolų nebus, jeigu skolintojai nesiliaus pasitikėję JAV sugebėjimu ir noru skolas galiausiai grąžinti. Tačiau jeigu užsienio skolintojų noras finansuoti Amerikos biudžeto deficitą, per didelį jos importą ir tarptautinių pozicijų išlaikymą sumažės, tuomet Jungtinės Valstijos privalės apsistoti ties vienu iš kelių pasirinkimų arba jų deriniu (Drobnick, 1985). Vienas pasirinkimas – labai nuvertinti dolerį, pasiekti aktyvų prekybos balanso saldo ir išmokėti skolas; sunkumai, su kuriais būtų susidurta, priėmus tokį sprendimą, bus aptarti vėliau. Kitas pasirinkimas – pakelti palūkanų normas ir tokiu būdu pritraukti pakankamai papildomo kapitalo biudžeto deficitui finansuoti; tai labai sumažintų investicijas šalyje, užkrautų Amerikos ūkiui vis didesnes mokėtinas palūkanas ir dar labiau apsunkintų šios ilgalaikės problemos išsprendimą. Trečias galimas variantas – įvesti valiutų kontrolę siekiant apriboti kapitalo eksportą ir prekių importą, kas sunaikintų likusius Brettono Woodso sistemos elementus. Dar viena išeitis – išparduoti dar daugiau Amerikos gamybinio kapitalo: Amerikos verslus, žemdirbystei tinkamą žemę ir nekilnojamąjį turtą, transnacionalinių korporacijų finansinius aktyvus užsienyje ir technologijas; šis „Amerikos išpardavimas“ buvo pradėtas aštuntojo dešimtmečio viduryje ir jeigu jis nebus nutrauktas, tai reikš, kad šalis praras dar daugiau savo turtą kuriančių išteklių. Be to, derindamos devalvaciją, infliaciją ir pinigų perkamosios galios nuvertėjimą, Jungtinės Valstijos galėtų anuliuoti savo skolas; šis pasirinkimas padarytų didžiulę politinę žalą Amerikos ryšiams su jos pagrindiniais skolintojais – Japonija, Vakarų Vokietija ir kai kuriomis naftą eksportuojančiomis šalimis Arabijoje. Čia derėtų prisiminti seną pasakymą, kad jeigu pasiskolinta suma yra maža, tuomet skolininkas priklauso nuo skolintojo malonės, bet jei pasiskolin-

ta suma yra didelė, skolininkas, grasindamas skolą anuliuoti, įgyja tam tikrą pranašumą skolintojo atžvilgiu. Trumpai sakant, finansinėms reiganomikos pasekmėms eliminuoti Amerikai reikėtų pasirinkti kurią nors iš šių tikrai labai nelengvų išeičių.

Blogiausia tai, kad Reagano ekonominės politikos eksperimentas ne tik nepadėjo įveikti pagrindinių Jungtinėms Valstijoms iškilusių sunkumų, bet padėtį netgi pasunkino. Tai, ko labiausiai buvo reikalaujama iš vyriausybės, tebebuvo našus ūkis. Tačiau 1980–1985 metais Reagano administracija apie 1,5 procento bendrojo nacionalinio produkto iš negynybinių (išskyrus socialinį aprūpinimą) išlaidų perkėlė į gynybines, bendram biudžeto deficitui išliekant iš esmės nepakitusiam (Feldstein, 1986, p. 7). Atidėliodama prisitaikymą prie pasikeitusių ekonominių aplinkybių, ji dar labiau apsunkino ilgalaikių Jungtinių Valstijų struktūrinių problemų sprendimą (Keohane, 1984b, p. 37).

Devintajame dešimtmetyje Jungtinėse Valstijose vyko tai, ką Carlo Cipolla savo darbe apie imperinį nuosmukį, taikydamas lyginamąjį metodą, pavadino klasikiniu mažėjančios ekonominės ir politinės galios pasireiškimu: per dideli mokesčiai, nuolatinė infliacija, su mokėjimų balansu susiję sunkumai (Cipolla, 1970, p. 13). Nepaisant keleto blogų pranašysčių, tariamas klestėjimas, kurį neva lėmė Reagano „ekonominis stebuklas", padėjo nuslėpti nuo Amerikos žmonių jų tikrąją padėtį ir tai, kad šis klestėjimas buvo pagrįstas kitų žmonių pinigais. Apskritai šalis nesugebėjo įvertinti istorinės biudžeto deficito reikšmės ir ilgalaikio poveikio visuomenei. Savo ekonominiam ir politiniam nuosmukiui sustabdyti Jungtinės Valstijos privalo išspręsti tris labai svarbias problemas.

Pirmas uždavinys, iškilęs Jungtinėms Valstijoms, kaip jau anksčiau minėjome, yra grąžinti susikaupusias didžiules skolas užsieniui; palūkanoms už šias skolas mokėti reikėtų daugelį metų kasmet gauti maždaug 100 mlrd. dolerių teigiamą prekybos balanso saldo (Feldstein, 1986, p. 4). Anot Williamo Bransono, tai būtų įmanoma tik tada, jei dolerio vertė kitų valiutų atžvilgiu nukristų žemiau 1981 metų lygio (tai buvo paskutiniai metai, kai Jungtinės Valstijos savo einamojoje sąskaitoje turėjo perteklių). Tai galima paaiškinti dviem priežastimis. Pirmoji priežastis yra ta, kad Jungtinėms Valstijoms tapus šalimi skolininke ir praradus didžiules grynąsias pajamas iš investicijų užsienyje šioms prarastoms pajamoms kompensuoti ir mokėti palūkanoms reikėtų gauti gana didelį teigiamą prekybos balansą. Kita priežastis,

kurią aptarsime vėliau, yra ilgalaikis žalingas aukšto dolerio kurso poveikis (Branson, 1986). Labai nuvertinus dolerį, vėl grėstų didelė infliacija, ir JAV gyvenimo lygis toliau kristų; bet kuri iš šių pasekmių turi tam tikras politines potekstes. Siekiant Amerikos prekybos pagyvėjimo, iškiltų klausimas, kur rasti rinkų eksportui ir kieno eksportą išstumti, kas tikriausiai sukeltų rimtus merkantilistinius nesutarimus.

Antras Jungtinių Valstijų uždavinys – nutraukti deindustrializacijos procesą, sustabdyti ženklų našumo mažėjimą ir atkurti eksportu besiremiantį ūkį[4]. Nors Amerikos pramonės smukimas tam tikra prasme buvo neišvengiamas dėl paslaugų išplėtimo, tačiau biudžeto deficitas ir aukštos palūkanų normos mažino investicijas šalyje; buvo apskaičiuota, kad pirmosios Reagano prezidentavimo kadencijos laikotarpiu, per kurį doleris pabrango 60 procentų, darbo vietų apdirbamojoje pramonėje sumažėjo 2,6 mln., arba 13 procentų (Branson, 1986, p. 3). Be to, pakilus dolerio kursui, Amerikos vartotojai labiau pamėgo importines prekes; toks paklausos savos gamybos prekėms sumažėjimas kitų šalių prekių sąskaita stabdė ūkio plėtrą, sąlygojo nepakankamą investavimą į Amerikos pramonės šakas ir skatino užsienio šalis, ypač Japoniją ir naujas industrines Azijos valstybes, gaminti tas prekes, kurių gamyboje Jungtinės Valstijos anksčiau turėjo santykinį pranašumą. Padėčiai ištaisyti Amerika turėtų išplėsti investavimą šalyje – modernizuoti šalies gamyklas, didinti našumą, organizuoti naujos produkcijos, skirtos vidaus ir eksporto rinkoms, gamybą.

Trečia, tol, kol bus pasiektas teigiamas prekybos balansas ir sukurtas konkurenciniu požiūriu stipresnis ūkis, Jungtinės Valstijos turi atlaikyti didėjantį Amerikos darbininkų ir gamintojų spaudimą imtis protekcionizmo. Jeigu, ieškant išeities iš Amerikos ekonominių sunkumų, bus remiamasi protekcionizmu, tuomet nacionalinis nuosmukis paspartėtų dar labiau negu imantis reguliavimo. Ši užduotis pasidarė dar sunkesnė dėl to, kad aukštas dolerio kursas sąlygojo gamybinių pajėgumų ir žemės ūkio gamybos plėtrą užsienyje, dar didesnį pasaulinį perteklių, šalių norą eksportuoti ir neprarasti savo naujai užimtų pozicijų. Visa tai reiškia, kad vykdyti ekonominio sureguliavimo programą, pasibaigus Reagano valdymo periodui, bus iš tikrųjų sunku.

Priešingai nuomonei, pateiktai prieš tai einančiame skyriuje,

[4] Mano požiūriui į šiuos dalykus didelės įtakos turėjo kolega Williamas Bransonas.

t.y., kad, pakeitus politiką, laikrodį galima pasukti atgal ir vėl atgauti pusiausvyrą Amerikos prekybos ir mokėjimų srityje, kai kurie šalies ekonomistai devintojo dešimtmečio viduryje pradėjo abejoti, ar tai iš tikrųjų yra įmanoma. Jie bijo, kad dėl dolerio pervertinimo svarbioms Amerikos pramonės šakoms konkurenciniu požiūriu buvo padaryta tokia didelė žala, kad dėl „tolesnio buvusių sąlygų veikimo" Jungtinės Valstijos negalės atitaisyti žalos, kurią padarė pernelyg užsitęsę valiutos kurso svyravimai. Amerikos ūkiui tai gali neigiamai atsiliepti dar ilgai po to, kai doleris bus devalvuotas, o visiškas atkūrimas gali būti neįmanomas (Baldwin ir Krugman, 1986).

Nepaprastai pablogėjus šalies ekonominėms pozicijoms Jungtinėms Valstijoms bus sunku pasirinkti, kaip toliau naudoti nacionalinį turtą: vartojimui, investicijoms ar gynybai. Jei savo hegemonijos ir šalies gerovės finansavimui JAV nebegalės skolintis užsienyje, joms reikės mažinti vartojimą šalyje, toliau mažinti kapitalo kaupimą ir/arba ženkliai apriboti savo karinius įsipareigojimus užsienyje – Vakarų Europoje, Rytų Azijoje ir visur kitur. Esmė: nacionalinės išlaidos turi būti paskirstytos, kad vėl nusistovėtų pusiausvyra tarp nacionalinių išteklių ir nacionalinių tikslų.

Santykinai susilpnėjus Amerikos hegemonijai, buvo sutrikdyta stabili politinė sistema, kuri pokario metais rėmė liberaliosios ekonomikos plitimą pasaulyje; dėl to sustiprėjo protekcionizmas, monetarinė sistema prarado stabilumą ir kilo ekonominė krizė. Galimybės sukurti naujus politinius pagrindus liberalizmui atgaivinti neatrodo esą palankios. Istorijos faktai rodo, kad perėjimą prie naujo hegemono visada lydi įvykiai, kuriuos aš esu pavadinęs hegemoniniu karu (Gilpin, 1981). Laimė, jog dabartiniame amžiuje silpstančio ekonominio lyderio problemos „sprendimas" atrodo savaime suprantamas dalykas, nors nėra nei kito aiškaus mechanizmo ekonominiam lyderiui pakeisti, nei aiškaus kandidato į lyderius. Tarptautinės ekonominės sistemos retai griūva iš karto. Charlesas Kindlebergeris yra pažymėjęs, kad XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje ekonominiai susitarimai, susiję su Britanijos hegemonija, iš inercijos išsilaikė dar ilgai po to, kai jos galia pradėjo silpti. Iš esmės praėjo beveik 50 metų periodas, skaičiuojant nuo 1870 metų, kai buvo duotas naujas ekonominio nacionalizmo įvertinimas, iki galutinio pasaulinės prekybos ir aukso standarto žlugimo Pirmojo pasaulinio karo metais.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – devintojo pradžioje Jungtinės Valstijos ir jų svarbiausi ekonominiai partneriai ėmėsi laiki-

nų pakeičiančių priemonių, kad išlaikytų ekonominių sistemų, sukurtų pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, likučius. Susitarimas dėl atitinkamų sureguliavimų padėjo išsaugoti prekybos, monetarinės ir finansų sistemų pagrindus. Devintajame dešimtmetyje ir vėliau buvo pavojus, kad ekonominė arba politinė krizė gali šias sistemas suardyti, nes, silpstant Amerikos hegemonijai, jos darėsi vis pažeidžiamesnės. Kadangi silpstančioms pokarinėms sistemoms vienos Jungtinės Valstijos vadovauti nebegali ir ateityje nebevadovaus, geriausia būtų šias sistemas atnaujinti ir siekti tarptautinio bendradarbiavimo (Keohane, 1984a).

Ar toks bendradarbiavimas bus galimas, priklauso tiek nuo pasaulinių ekonominių sąlygų, tiek nuo padėties Amerikos viduje. Dėl čia įvykusių pasikeitimų buvo eliminuoti palankūs pirmųjų pokario dešimtmečių veiksniai, nusilpo jėgos, skatinančios tarptautinį bendradarbiavimą ir kilo grėsmė liberaliojo pasaulinio ūkio plėtrai. Kad suprastume šiuos ekonominius pokyčius ir jų reikšmę liberaliosios tarptautinės ekonominės tvarkos tęstinumui, būtina apsvarstyti pasiūlos ir paklausos pasikeitimus.

Pasiūlos pokyčiai

Daugelis pasiūlos sąlygų, kurios pokario metais buvo palankios, devintajame dešimtmetyje iš esmės pasikeitė, bent kai kalbame apie pažangių kraštų ūkius. Jie ne tik neteko pigios darbo jėgos, bet kai kada buvo priversti įsivežti darbininkus iš užsienio arba tiesiogiai investuoti tuose kraštuose, kur darbo jėga buvo pigi. Dėl kapitalo stokos pasaulyje pakilo realiosios palūkanų normos, kas mažino augimo tempus. Teigiamą įtaką, bent jau importuojančioms šalims, turėjo devintojo dešimtmečio viduryje pasaulyje atsiradęs naftos ir kitų žaliavų perteklius iš dalies dėl to, kad buvo sukurti ekonomiško žaliavų panaudojimo metodai, ir apdirbamosios pramonės prekėms pagaminti sunaudota mažiau medžiagų (Larson, Ross ir Williams, 1986). Šie pertekliniai gamybiniai pajėgumai, ypač kalbant apie naftą, taip pat veikiau buvo sąlygoti ribojančios augimo politikos, kurią vykdė daug vyriausybių, o ne vien tik pasiūlos sąlygų, nulėmusių 1973 metų pasaulinį nuosmukį, pasikeitimo į gerąją pusę; infliacijai ir energijos kaštams sumažinti daugelis vyriausybių buvo priverstos susitaikyti su aukštesniu nedarbo lygiu ir mažesniais ekonomikos augimo tempais. Kaip jau minėta, dėl besiplečiančios mažiau iš-

sivysčiusių šalių industrializacijos paskutiniame šio amžiaus dešimtmetyje pasaulinė naftos paklausa turėtų vėl viršyti pasiūlą.

Pats problematiškiausias dalykas pasiūlos sąlygoms yra technologijų pokyčiai. Nors kompiuterizacijoje, biotechnologijoje ir kitose naujausiose šakose dėl naujų technologijų gali atsiverti didelės galimybės, labai abejotina, ar bus vėl pasiekti pokario metų pasaulinės ekonomikos augimo tempai. Ši nepaprasta padėtis sužadino viltis, kad gyvenimo standartus galima nuolat gerinti, ir paskatino daugelį ūkių plėsti gerovės programas, kas labai apsunkino reguliavimą.

Karo pabaigoje pažangiųjų kraštų laboratorijose (o europiečiams ir japonams – pačiame Amerikos ūkyje) buvo didžiulės naudotinų technologijų atsargos ir, žinoma, investavimo galimybės[5]. XIX amžiuje naujos gamybos technologijos nuolat ir laipsniškai sklido į visas didžiausias pramonę vystančias valstybes, o XX amžiuje dėl trijų didelių nelaimių – Pirmojo pasaulinio karo, Didžiosios depresijos ir Antrojo pasaulinio karo – technologijos iš laboratorijų į rinką ir iš Jungtinių Valstijų į Vakarų Europą bei Japoniją sklido labai pavėluotai. Remiantis šiomis technologijomis buvo kuriamos pagrindinės pokario metu sparčiai augančios ekonomikos šakos: automobilių, elektronikos ir kitų ilgalaikio vartojimo prekių; itin aktyvų augimą septintajame dešimtmetyje stimuliavo tai, kad pažangūs ūkiai stengėsi pasiekti technologinių galimybių ribas, ir kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, automobilių gamyboje, Jungtinės Valstijos to pasiekė jau trečiajame dešimtmetyje. Naujų technologijų panaudojimas ir amerikietiškų technologijų sklidimas į kitus pažangius kraštus buvo svarbiausi veiksniai, labai paspartinę ekonominio augimo tempus šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintajame dešimtmetyje (Lewis, 1978b, p. 156). Ši technologiniu požiūriu palanki padėtis labai išplėtė tarptautinę gamybą ir mažino ūkinius nesutarimus.

Jungtinės Valstijos ir jos pagrindiniai ekonominiai partneriai galėjo plėtoti papildomus ekonominius ryšius. Pasinaudodamos pirmavimu technologijų srityje, Jungtinės Valstijos vadovavosi tokia užsienio ekonomine strategija, kuri iš esmės rėmėsi prekės ciklo teorija, pirmiausia plėtodamos prekybą, o po to gamybą užsienyje, kurią tiesioginių užsienio investicijų pagalba organizavo jų transnacionalinės korporacijos. Kita vertus, Vakarų Euro-

[5] Rostowo darbe (1983) aptariama šios nepaprastos, po Antrojo pasaulinio karo susiklosčiusios technologinės padėties svarba.

pa ir Japonija 1973 metais, po pirmosios naftos krizės, perėjo prie eksporto skatinimu grindžiamos augimo strategijos.

Technologinių rezervų sąlygotas prekių gausėjimas ir firmų specializacija reiškė, kad prekybos tarp pažangių kraštų būdingu bruožu tapo prekyba vienos šakos ribose, t.y. keitimasis prekėmis toje pačioje pramonės šakoje. Besiplečianti prekyba apėmė ir tokius atvejus, kai „kiekvienos iš pagrindinių pramonės šakų *ribose* tuo pačiu metu didėjo ir eksportas, ir importas" (Blackhurst, Marian ir Tumlir, 1977, p. 11). Dėl nacionalinės specializacijos, atsiradusios visų pirma individualioms firmoms apsiribojus mažesniu prekių rūšių skaičiumi ir įgijus masto ekonomijos privalumų, pramonės šakos apskritai nebuvo apleistos ir nedaug buvo tokių, kurioms nesisektų ir kurios reikalautų apsaugos nuo užsienio konkurentų. Ši padėtis, kuri tęsėsi iki aštuntojo dešimtmečio vidurio, buvo palanki reguliavimui ir skatino prekybos barjerų mažinimą (ten pat).

Aštuntajame dešimtmetyje išsekus nebrangios naftos ir nepanaudotos darbo jėgos ištekliams, našumas bei ekonominis augimas sulėtėjo (Bruno ir Sachs, 1985). Be abejo, visuose pažangiuose pramoniniuose kraštuose našumo augimo rodiklių mažėjimui didelę įtaką turėjo tai, kad baigėsi technologijų perėmimo procesas. Ypač tai pastebima Jungtinėse Valstijose: jų technologijoms pasklidus užsienyje, ženkliai sumažėjo šalies ūkio sugebėjimas konkuruoti, buvo prarastos technologinės rentos, kurios nulėmė nepaprastai dideles pelno normas ir spartų realiojo darbo užmokesčio augimą. Kadangi tiek Vakarų Europoje, tiek Jungtinėse Valstijose darbininkai siekė, kad jiems būtų kompensuoti nuostoliai dėl pasaulinio maisto ir energijos kainų padidėjimo, šių šalių ūkiuose didėjo infliacinis spaudimas ir buvo be galo sunku vykdyti paklausos reguliavimo politiką.

Kai ekonominės sėkmės požiūriu Amerika pasikeitė vietomis su Europa, labai sustiprėjo protekcionistinės jėgos. Siaurėjant technologijų vystymo galimybėms ir mažėjant, jeigu ne visai išnykstant, technologiniam atotrūkiui tarp Jungtinių Valstijų ir likusio pasaulio, JAV teko nauji išbandymai. Kadangi stiprėjo Japonijos konkurencija, o santykinį pranašumą tose technologijose, kurios stimuliavo pažangių kraštų vystymąsi pokario metais, ėmė įgauti naujos industrinės valstybės, plėtėsi tarpšakinė prekyba, kai kuriuose pažangiuose kraštuose sukėlusi grėsmę daugeliui pramonės šakų ir paskatinusi protekcionizmą. Dėl tokios įvykių raidos visoms pažangioms šalims kilo klausimas, kur

ateityje turėtų būti išdėstytos augimą lemiančios pramonės šakos, ir ne mažiau svarbus klausimas, kuri šalis arba šalys ims vadovauti besiformuojančioms augimą sąlygojančioms šakoms.

Paklausos valdymo apribojimai

Pokario laikotarpis pasižymėjo ne tik palankia politine aplinka, gausiais ištekliais, plačiomis investavimo galimybėmis, bet ir didele paklausa. Vėliau stimuliuojant ekonominį augimą, lemiamą reikšmę turėjo perversmas, kurį ekonomikoje padarė Keyneso idėjos bei vyriausybės vykdoma paklausos valdymo politika. Dėl Amerikos vyriausybės ekspansinės makroekonomikos politikos, pradėtos septintojo dešimtmečio pradžioje valdant Kennedy administracijai, Amerikos ūkis tapo pasaulinio ūkio varikliu. Ypač po 1973 metų, sparčiai vystydamasi ir plėsdama importą, šalis padėjo augti ir savo politinių bei ekonominių partnerių ūkiams.

„Įtvirtinto liberalizmo kompromisas", kurio pavidalu pažangių kraštų ūkiai pritaikė Keyneso paklausos reguliavimo politiką ir kūrė gerovės valstybę, buvo galimas todėl, kad ankstyvojo pokario laikotarpiu sukurtose tarptautinėse pinigų ir prekybos sistemose politikos vykdymas savo šalyje ir užsienyje buvo atskirti vienas nuo kito. Bent jau iki septintojo dešimtmečio pabaigos atskiros valstybės dažniausiai turėjo galimybę vykdyti savo paklausos reguliavimo politiką iš dalies nepriklausydamos viena nuo kitos. Vyriausybės galėjo tenkinti savo šalių rinkėjų reikalavimus ir siekti visiško užimtumo, vykdydamos paklausos stimuliavimo politiką bei gerovės programas, kartu nepaaukodamos savo įsipareigojimų stabilaus tarptautinio ūkio atžvilgiu. Atskirų šalių ūkinės autonomijos ir liberaliosios tarptautinės ekonominės sistemos normų suderinimas buvo svarbiausias tarptautinės politinės ir ekonominės sistemos stabilumo veiksnys. Vieno mokslininko žodžiais tariant, savoje šalyje buvo vadovaujamasi Keyneso, o užsienyje – Smitho teorija[6].

Septintajame dešimtmetyje, didėjant ekonominei tarpusavio priklausomybei, toks neatitikimas tarp šalių ūkinės autonomijos ir tarptautinių normų nebegalėjo būti toleruojamas (Kenen, 1985, p. 634–636). Dėl didėjančių prekių, pinigų ir kapitalo srautų atskirti vidaus ir tarptautinę sritis darėsi vis sunkiau. Didė-

[6] Jamesas Mayallas taip apibūdina prieštaravimą tarp gerovės siekimo šalies viduje ir *laissez-faire* politikos tarptautiniuose santykiuose.

jantis nacionalinio ūkio atvirumas reiškė, kad svarbesniu veiksniu tapo makroekonominė tarpusavio priklausomybė ir kad vienos šalies ekonominė politika daro įtaką kitų šalių ekonominei politikai. Derinys, kurį sudarė padidėję visuomenės reikalavimai vyriausybėms, mažėjanti nacionalinių vyriausybių politinė autonomija ir vis labiau panašėjantys nacionaliniai ūkiai, griovė ankstesnės sistemos pagrindus. Valstybės egzistavo pasaulyje, vis labiau siejamame tarpusavio ryšių, bet tebesielgė taip, tarsi to nebūtų (Cooper, 1985, p. 1200–1213).

„Įtvirtinto liberalizmo kompromiso" sėkmė priklausė nuo tam tikrų ypatingų ekonominių, politinių ir socialinių veiksnių: ekonominių suvaržymų privačiame ir valstybiniame sektoriuose, didelių našumo augimo tempų ir palankių pasiūlos sąlygų. Vyriausybės privalėjo atsispirti pagundai manipuliuoti makroekonomine politika savo šalies ir šalininkų naudai. Verslininkų, profsąjungų ir įvairių interesų grupių keliami ekonominiai reikalavimai turėjo būti varžomi.

Kaip ir bijojo Schumpeteris, bėda buvo ta, kad demokratinės vyriausybės, įgijusios galią kontroliuoti savo šalių monetarinę sistemą, naudojosi ja savęs neribodamos. Beveik kiekviename ūkyje, ypač Vakarų Europoje ir Jungtinėse Valstijose, valstybiniai ir privatūs poreikiai augo daug greičiau negu ūkio galimybės juos patenkinti. Nacionalinių vyriausybių išlaidos socialinėms reikmėms didėjo daug greičiau negu bendrasis nacionalinis produktas (*OECD Observer*, 1984 sausis). Nepaprastais tempais didėjo valstybinės skolos santykis su bendruoju nacionaliniu produktu (*The Economist*, 1986 birželio 14, p. 67). Dėl agresyvios Keyneso ūkio plėtros politikos, kuria buvo siekiama sumažinti nedarbo lygį, pakelti realųjį darbo užmokestį ir žymiai išplėsti socialinės gerovės programas (Jungtinėse Valstijose – dar ir gynybos programą), ir didėjant valstybių skoloms, atsirado stipri infliacijos tendencija.

Ilgalaikės tokio augimo pasekmės prislopino paklausos reguliavimo politikos efektyvumą. Augančios nacionalinės skolos, dideli mokesčiai ir realieji darbo užmokesčiai galiausiai tapo sunkia našta beveik kiekvienai šaliai. Stipri infliacijos tendencija vertė kai kurias vyriausybes vykdyti riboto augimo politiką; bijodamos įžiebti naujus didelės infliacijos židinius jos ribojo savo ekonomiką. Tai sukėlė ilgai trukusį pasaulinį nuosmukį aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje. Nors, devintojo dešimtmečio viduryje sumažėjus energijos ir kitų žaliavų kainoms, in-

fliacinis spaudimas kai kuriais požiūriais atlėgo, bet, žinoma, visai neišnyko.

Kad Keyneso ekonominė politika garantuotų ilgalaikę sėkmę, būtinos kelios sąlygos. Vyriausybė turi norėti vykdyti anticiklinę makroekonominę politiką; ji turi siekti ne tik sumažinti mokesčius, turėti biudžeto deficitą ir stimuliuoti ūkį nuosmukio periodais, bet taip pat padidinti mokesčius, turėti biudžeto perteklių ir subalansuoti infliacinį spaudimą ekonominio pakilimo laikotarpiais. Tačiau dėl šalies politinių priežasčių septintojo dešimtmečio pradžioje Jungtinės Valstijos biudžeto deficitą turėjo visų verslo ciklo fazių metu (Calleo, 1982, p. 156). Pasaulinei monetarinei sistemai stabilizuoti vyriausybės taip pat turi stengtis kaitalioti deficitus ir perteklius savo mokėjimų balansuose, bet tai padaryti labai sunku. Ekonominiais ir saugumo sumetimais nuo 1959 metų Jungtinės Valstijos beveik kiekvienais metais turėjo deficitą ir tie ūkiai, kurie turėjo perteklių, nenorėjo padidinti savo valiutų kursų ir turėti deficitus, kadangi laikėsi merkantilistinės nuostatos ir bijojo nedarbo savo šalyse. Galiausiai darbo užmokesčio normos turi ne tik kilti, bet taip pat ir kristi, arba bent jau kilti su saiku; tačiau pokariniam etapui būdinga tai, kad realiojo darbo užmokesčio normos kilo daugmaž pastoviai, tuo pat metu vyriausybėms stengiantis sumažinti nedarbo lygį.

Nuolat augančios realiojo darbo užmokesčio normos – tai naujas pokarinio etapo veiksnys, kuris nebuvo būdingas XIX amžiaus liberaliajam etapui. Dideli realieji darbo užmokesčiai sąlygojo darbo užmokesčio išlaidų augimą, arba infliaciją, dėl gamybos kaštų didėjimo ir reiškė, kad, norint sumažinti nedarbo lygį šalyje, reikėjo vis didesnės infliacijos (Lewis, 1980a, p. 430–431)[7]. Šis spaudimas iš dalies nulėmė ir pasaulinę infliaciją, apie kurią buvo kalbėta ketvirtajame skyriuje. Trumpai tariant, nei viduje, nei tarptautiniu lygiu nebuvo politinių prielaidų neinfliacinei ir tarptautiniu požiūriu stabiliai Keyneso politikai vykdyti.

Kerry Schott įtikinamai parodė, kad ta pastebima sėkmė, kurią iš pradžių atnešė Keyneso politika ir septintojo dešimtmečio pradžios „visuotinės gerovės valstybė“, buvo galimi dėl specifinio jėgų pasiskirstymo kapitalistinėse šalyse (Schott, 1984, 3 sk.). Vėliau, vis didesnę galią įgaunant darbininkų klasei ir vis labiau

[7] Kalbant specialiais terminais, Phillipso kreivė, t.y. santykis tarp infliacijos ir nedarbo, pasislinko į kairę ir natūrali nedarbo norma padidėjo. Šis faktas turėjo didelę reikšmę Keyneso politikai. Calleo (1982, p. 37), nevartodamas specialių terminų, pateikia įdomų šių dalykų aiškinimą.

orientuojantis į „visuotinės gerovės valstybę“, tokių palankių sąlygų nebebuvo. Stiprėjant profsąjungoms ir politinėms darbo partijoms, nepaprastai išsiplėtus valstybiniam sektoriui ir valstybei vis aktyviau dalyvaujant tvarkant ekonomikos reikalus, pasikeitė pusiausvyra tarp valstybių politinės ir ekonominės valdžios.

Šie politiniai pasikeitimai beveik visuose kapitalistiniuose ūkiuose atnešė nenumatytas ekonomines pasekmes – labai padidėjo realieji darbo užmokesčiai, išaugo valstybės išlaidos ir valstybės svarba ekonomikai. Siekiant paspartinti augimą ir sumažinti nedarbą, buvo laikomasi ekonominio augimo ir infliacinės politikos. Beveik visą tą laikotarpį egzistavęs Jungtinių Valstijų mokėjimų deficitas (nors ir buvo palankus jų sąjungininkų į eksportą orientuotai politikai, leisdamas jiems gauti prekybos ir mokėjimų balansų perteklius) buvo pasaulinės infliacijos, labai pakenkusios Brettono Woodso sistemai, priežastimi. Valdžios paskirstymas tiek viduje, tiek tarptautiniu lygiu kenkė pačiai rinkos ekonomikai, nes buvo griaunami tvirti politiniai pamatai, į kuriuos ji rėmėsi (Schott, 1984).

Jungtinių Valstijų ir Vakarų Europos darbininkijai, kai kuriems suinteresuotiems sluoksniams ir valstybei įgijus didesnę galią, susiformavo nelankstūs ir daug išlaidų reikalaujantys ūkiai, kuriuose Keyneso ekonominio reguliavimo priemonės (fiskalinė ir monetarinė politika) davė vis mažesnį efektą. Kadangi santykinio pranašumo pokyčiams priešinosi naujos stiprios interesų grupės, įgyvendinti reguliavimo politiką buvo sunku ir prasidėjo pramonės sąstingis (Olson, 1982). Visos vyriausybės ekonominio reguliavimo kaštus buvo linkusios permesti savo kaimynėms.

Realiesiems darbo užmokesčiams didėjant greičiau negu darbo našumui, mažėjo pelno normos (Blackhurst, Marian ir Tumlir, 1977, p. 45), o tai, žinoma, neskatino investuoti į verslą. Nors, kaip teigė Marksas, pelno normų mažėjimas pažangių kraštų ūkiuose ir dėl to atsirandantis kapitalistų nenoras investuoti turėtų būti siejama su darbo klasės nuskurdinimu, iš esmės šie procesai buvo nulemti valdžios ir turto paskirstymo proletariato naudai. Atsakydamas Marxui, Paulas Samuelsonas teigė, kad kapitalistai, stengdamiesi išlaikyti ir padidinti savo pelnus, prieina prie to, kad visus savo pelnus praranda darbininkų naudai (cit.: Heertje, 1973, p. 48).

„Įtvirtinto liberalizmo kompromisas“, ypač akcentavęs Key-

neso siūlomą vyriausybės kišimosi į ekonomiką ir visuotinės gerovės kūrimo politiką, buvo savo paties laimėjimų auka. 1985 metų kovo mėnesį Tarptautinio valiutos fondo generalinis direktorius Jacques de Larosière pažymėjo, kad pokario metais pasaulinę ekonominę paklausą labai stimuliavo pernelyg aktyvi fiskalinė politika. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje žlugus fiksuotojo valiutos kurso sistemai, „fiskalinis deficitas, išreikštas procentais bendrojo nacionalinio produkto atžvilgiu, staiga padvigubėjo" (de Larosière, 1982, p. 1). Nors deficito finansavimo pažangiuose, taip pat ir mažiau išsivysčiusiuose kraštuose iš dalies imtasi dėl pasiūlos šokų ir nuosmukio, pagrindinė priežastis buvo pasaulinė „augančių lūkesčių revoliucija". Lorosière žodžiais tariant:

„Pagrindinė fiskalinio disbalanso priežastis – pasikeitę požiūriai į vyriausybės reikšmę ir politikų reakcija į juos. Pastaraisiais dešimtmečiais visai kitaip žiūrima į tai, ką turėtų daryti vyriausybės. Ankstesniais, paprastesniais laikais buvo manoma, kad vyriausybė turi apsiriboti tik keliomis labai specifinėmis funkcijomis, o dabar jos nepaprastai išsiplėtė ir apima (a) ūkio stabilizavimą, (b) jo augimo stimuliavimą, (c) pajamų paskirstymą, (d) reikiamo pajamų lygio ir darbo vietų užtikrinimą, (e) finansinius sunkumus patiriančių ir nepelningų įmonių išsaugojimą, (f) kai kurių ypatingų prekių ir paslaugų tiekimą subsidijuotomis kainomis ir (g) visokios kitokios veiklos reguliavimą" (ten pat, p. 3).

Išsiplėtusioms vyriausybės funkcijoms finansuoti reikėjo labai pakelti mokesčius, o tai skatino infliaciją ir mažino ekonominį efektyvumą (de Larosière, 1982, p. 6). Tokio vystymosi pasekmės – „infliacija, prarasta mokėjimo balanso pusiausvyra, didelės palūkanų normos, blogas išteklių paskirstymas, lėti augimo tempai, didėjantis nedarbas ir galiausiai socialinė įtampa" (ten pat, p. 7–8). Devintajame dešimtmetyje pagrindinė ekonominė problema išsivysčiusiuose kraštuose buvo nebe nepakankama paklausa, kaip Didžiosios depresijos metais (ketvirtajame dešimtmetyje), bet pavojus, kad ūkio stimuliavimas sukels infliaciją ir dideles palūkanų normas. Keyneso ekonomika ir „visuotinės gerovės valstybė" buvo jau nebe problemos sprendimo būdas, bet jos dalis, nes didėjanti infliacija tapo sistemingu visą kapitalistinį pasaulį apėmusiu reiškiniu.

Nepasitvirtinęs „įtvirtinto liberalizmo kompromisas" galėjo sukelti tai, ką Marxas pavadino kapitalistinės visuotinės gerovės valstybės teisėtumo krize (O'Connor, 1973). Kaip prognozavo

lenkų marksistas Michałas Kalecki, kapitalistinės visuotinės gerovės valstybės problema yra didelė infliacija, kurios priežastis glūdi Keyneso ir visuotinės gerovės politikos šalininkų pastangose sumažinti nedarbo lygį. Jo nuomone, vykdant visiško užimtumo politiką, reikėtų sąmoningai sukelti nuosmukius, kurie periodiškai mažintų darbo užmokesčių normas. Kadangi tarp užimtumo ir infliacijos egzistuoja kompromisinis santykis, kurį vaizduoja vadinamoji Phillipso kreivė, demokratinėms vyriausybėms reikėtų siekti to, kas vėliau buvo pavadinta politiniu verslo ciklu.

Toks mišrios ekonomikos infliacijos „reguliavimas" pasirodė esąs sėkmingas tik iš dalies. Demokratinės vyriausybės bent jau kurį laiką toleravo negirdėtus infliacijos tempus ir didžiulių skolų kaupimąsi; kai buvo įmanoma, kaštus, atsiradusius dėl jų politikos, jos užkraudavo kitoms valstybėms (Ruggie, 1982, p. 413–415). Ši pasaulinė Keyneso ekonomikos reguliavimo politika efektą iš esmės davė todėl, kad Jungtinės Valstijos neturėjo rūpesčių dėl savo mokėjimų ir padėties prekyboje. Padėtis pasikeitė, kai JAV iš valstybės skolintojos statuso perėjo į valstybės skolininkės, privalančios mokėti palūkanas ir vieną dieną grąžinti skolą, statusą. Yra pavojus, kad tarp šalių gali kilti rimti merkantilistiniai nesutarimai dėl pasaulio rinkų, tokiu būdu nedarbą savo šalyje bandant permesti kitiems ūkiams. Siekiant užkirsti kelią „kaimynų skurdinimo" politikai, labai svarbus tarptautinis bendradarbiavimas ir makroekonominės politikos koordinavimas. Kad būtų suderintos nacionalinių vyriausybių, siekiančių geresnių sąlygų savo eksportui, strategijos, kuriose glūdi galimi konfliktai, reikalingos tarptautinės normos.

Politinė tarptautinės ekonominės sistemos anarchija trukdo politinį ekonomikos reguliavimą valstybių viduje. Kaip suderinti pasaulį, sudarytą iš autonomiškų visuotinės gerovės siekiančių valstybių, besivadovaujančių individualiais, dažnai ir nesuderinamais ekonominiais interesais, su tarpusavio ryšiais susaistytu pasauliniu ūkiu, kuriame visuotinės gerovės kapitalizmo principas netaikomas? Nėra tarptautinės vyriausybės, kompensuojančios tiems, kurie, siekdami ekonominės pažangos, neišvengiamai patiria nuostolius, kuri neinfliacinėmis priemonėmis reguliuotų pasaulinę paklausą arba aprūpintų visiems prieinamomis gėrybėmis. Pokario laikotarpiu ilgą laiką šias valdymo funkcijas gerai atliko ir sistemą privertė veikti hegemono pozicijas užėmusi Amerika (Keohane, 1984a, p. 37–38). Jei norima išvengti kon-

fliktų tarp kapitalistinių valstybių, turi būti padėti politiniai pagrindai naujai tarptautinei ekonominei sistemai sukurti, taip pat rasti sprendimai toms problemoms, kurias iškėlė visuotinės gerovės kapitalizmas.

Pereinamojo laikotarpio problemos

Struktūriniai ekonominio vadovavimo, pasiūlos sąlygų ir paklausos reguliavimo pokyčiai sukūrė naują aplinką, kurioje turi būti vykdoma ekonominė politika ir prie kurios turi prisitaikyti pasaulinis ūkis. Santykinis Amerikos ekonomikos nuosmukis sumažino šalies įsipareigojimus liberaliosios tarptautinės ekonominės sistemos atžvilgiu; dėl to atsirado naujas netikrumo elementas, pakeitęs lūkesčius ir pastūmėjęs didesnio atsargumo link darant ilgalaikes investicijas ir plėtojant kitokią ekonominę veiklą. Kadangi vis labiau buvo bijomasi infliacijos, o pokario laikotarpiu ūkio augimą sąlygojusios pramonės šakos buvo nusilpusios (bent jau išsivysčiusiose šalyse), atsirado nauji suvaržymai, turint omenyje prognozuojamas pasaulinio ūkio augimo ribas. Peržengus šias ribas grėstų energijos kainų padidėjimas arba infliacija (Cooper, 1982, p. 106). Šie pasauliniai ekonominio augimo suvaržymai numatė nulinį ūkio rezultatą, nors vienas ar du svarbiausi ūkiai ekonominę paklausos stimuliavimo politiką gali vykdyti, tačiau jei visi didesni ūkiai plėstųsi tuo pačiu metu, grėstų didelė infliacija ir pražūtinga situacija (J. Williamson, 1983, p. 399).

Kai Reagano administracijos valdymo metais buvo siekiama ir sukurti visuotinės gerovės valstybę, ir padidinti realųjį darbo užmokestį, ir panaikinti nedarbą, o be to, dar ir sustiprinti karines jėgas, potenciali paklausa devintajame dešimtmetyje buvo daug didesnė negu pasaulinio ūkio pajėgumai. Dėl to pakilo pasaulinės realiosios palūkanų normos, įsigalėjo protekcionizmas ir atsirado stiprus infliacinis spaudimas. Esant tokiai padėčiai Jungtinės Valstijos ir jų ekonominiai partneriai buvo labai suinteresuoti bendradarbiauti ir koordinuoti savo politiką sprendžiant pasiūlos bei paklausos problemas, bet kartu gudrauti ir bandyti išspręsti savo vidaus problemas kitų sąskaita.

Devintasis dešimtmetis – tai pasaulinio ūkio pereinamojo laikotarpio vidurys, kai nuo normų ir santykių, įtvirtintų Brettono Woodso sistemoje, pereinama prie kitokių pasaulinių ekonomi-

nių santykių organizavimo ir funkcionavimo formų. Netolygus pasaulinės ekonomikos vystymasis į blogąją pusę pakeitė tą politinę sistemą ir tas ekonomines sąlygas, kurios praėjusius du tris dešimtmečius skatino ekonominį augimą, vis didesnį pasaulinio ūkio atsivėrimą ir savitarpio ryšius.

Nors šie struktūriniai apribojimai ir nauji ekonominės politikos bei augimo suvaržymai turėjo įtakos beveik kiekvienam ūkiui, jie ypač stipriai paveikė Vakarų Europą, kur stengtasi, kad realieji darbo užmokesčiai, juos indeksuojant, išliktų aukšti ir esant didelei infliacijai. Be to, kaip yra pabrėžęs buvęs Prancūzijos ministras pirmininkas Raymond Barre, devintajame dešimtmetyje Vakarų Europoje nacionaliniai biudžetai pasiekė apie 50 procentų bendrojo nacionalinio produkto, ir palūkanos už valstybių skolas tapo sunkia našta; tai labai varžė fiskalinę politiką (Pierre, 1984, p. 5). Kadangi Vakarų Europos šalys devintajame dešimtmetyje savo ūkių nesistengė stimuliuoti, jie tapo labai priklausomi nuo eksporto į JAV ir vis jautresni importuotoms prekėms.

Nors tokių sunkumų, su kuriais susidūrė europiečiai, japonai nepatyrė, jų aštuntojo dešimtmečio patirtis, susijusi su infliacija, dideliais mokėjimų balanso ir nacionalinio biudžeto deficitais, išmokė fiskalinių apribojimų. Vėliau, sumažinus realiuosius darbo užmokesčius ir pritaikius kitas reguliavimo priemones, jiems pavyko pasiekti tokių neinfliacinio augimo tempų, kurie palyginti su pasauliniu lygiu buvo gana greiti, bet palyginti su Japonijos pokariniu lygiu – lėti. Jų ūkis buvo santykinai defliacinis, todėl jam buvo labai svarbus į eksportą (ypač į Amerikos rinkas) orientuotas augimas. Šią Japonijos ekonominę strategiją papildė didelių kapitalo kiekių eksportas į Jungtines Valstijas ir keletą kitų šalių.

Pirmosios Reagano prezidentavimo kadencijos antroje pusėje reiganomika funkcionavo labai sėkmingai ir tam įtakos turėjo tiek vidiniai Amerikos ūkio, tiek tarptautiniai veiksniai. Tačiau slypintis grįžimo į stagfliaciją pavojus nebuvo visiškai praėjęs. Infliacijos procento sumažėjimą nuo 12,4 procento 1980 metais iki 3,8 procento 1983 metais sąlygojo didelis pasaulinis nuosmukis (Drobnick, 1985, p. 9). Sparčius ekonominio augimo tempus su „nedidele" infliacija lydėjo didesnis negu paprastai nedarbas. Reiganomika neišvengė Phillipso kreive išreiškiamų dėsningumų bei pasirinkimo tarp infliacijos ir ekonominio sąstingio

(Sawhill ir Stone, 1984). Tačiau didesnę reikšmę reiganomikai turėjo palankios aplinkybės.

Visų pirma, Jungtinėse Valstijose, kaip ir Japonijoje bei priešingai negu Vakarų Europoje, dėl galingo fiskalinio stimulo, atsiradusio 1981 metais sumažinus mokesčius, buvo ženkliai sumažintas realusis darbo užmokestis, tuo būdu mažinant jo galimą infliacinį poveikį. Antra, kaip jau buvo minėta, kiti ūkiai laikėsi ribojančios strategijos, kas leido Jungtinėms Valstijoms labai plėstis; buvo išlaikyta bendra pasaulinė paklausa ir infliacinis spaudimas (Marris, 1984, p. 22). Pasinaudojusi aukštu dolerio kursu ir kitų šalių ūkių nuosmukiu, Amerika galėjo santykinai žemomis kainomis importuoti energiją, žaliavines bei apdirbamosios pramonės prekes. Ir, trečia, finansuoti savo didžiulį valstybės biudžetą ir išlaikyti nepakilusias palūkanų normas Jungtinės Valstijos galėjo dėl to, kad jos daug skolinasi finansinėse pasaulio rinkose; jei jos būtų negalėjusios to daryti, biudžeto deficitui finansuoti būtų reikėję pakelti palūkanų normas, kas būtų slopinę ūkio augimą. Iš tikrųjų, tai, ką Jungtinės Valstijos ir užsienio eksportuotojai patyrė dėl Reagano į „pasiūlą orientuotos" ekonomikos, buvo iš skolų finansuojamas ūkio atkūrimas, kurio varomoji jėga – galingas Keyneso fiskalinis stimulas.

Reagano administracijos „sėkmė" ekonomikoje iš esmės labai priklausė nuo laipsniškai augančios didžiulės skolos ir kapitalo įvežimo iš likusio pasaulio. Nesvarbu ar susitarimai su japonais buvo atviri, ar tik numanomi, bet japonai buvo nepakeičiami finansuojant ekonominį pakilimą, naudingą tiek jiems, tiek kitiems eksportuotojams. Nuostolius, kurie atsirado dėl aukšto dolerio kurso ir padidėjusių pasaulinių palūkanų normų, iš esmės teko patirti ne Amerikos vartotojams, silpniau išsivysčiusioms šalims skolininkėms ir stambioms Amerikos pramonės šakoms. Devintajame dešimtmetyje sukilus tiems JAV gamintojams, kuriems tokia politika buvo nepalanki, ir pareikalavus imtis protekcionistinių priemonių, šiai savotiškai Reagano administracijos ir Japonijos skolintojų ekonominei sąjungai kilo grėsmė.

1986 metais impulsas, davęs ekonominį pakilimą, išsisėmė. Nepaisant nepaprastai palankaus ekonominių veiksnių derinio – dolerio kurso sumažėjimo ir mažėjančio biudžeto deficito, infliacijos bei palūkanų normų sumažėjimo ir kritusių energijos kainų – devintojo dešimtmečio viduryje Amerikos ūkio augimo tempai žymiai sulėtėjo. Šio dramatiško pasikeitimo priežastys buvo plačiai aptarinėjamos, bet nėra abejonės, kad viena iš priežasčių

buvo pačios reiganomikos pasekmės, pavyzdžiui, Amerikos paklausos nutekėjimas į užsienį ir daugybė susikaupusių skolų. Kokios bebūtų priežastys, jeigu šis JAV ir pasaulinio ūkių smukimas nesiliaus, nacionalinių ūkių sureguliavimas bei pasaulinio ūkio pertvarkymas naujais pagrindais bus gana sudėtingi.

Išvada

Minėti struktūriniai pasaulinės politinės ekonomijos pokyčiai turėjo didelę įtaką tarptautiniams ekonominiams ir politiniams santykiams. Jie, be abejonės, labai apsunkino pasaulinės skolų problemos sprendimą ir mažiau išsivysčiusių šalių integraciją į pasaulinį ūkį. Tokie procesai sukelia prekybinių karų grėsmę ir skatina protekcionizmo plitimą, nes šalys laikosi ekonominio augimo strategijų, orientuotų į konkurencinių sugebėjimų ir eksporto didinimą, bando eksportuoti nedarbą į kitų šalių ūkius ir apsaugoti savo pačių pramonę. Galbūt didžiausias iš visų yra pavojus, kad šie struktūriniai pokyčiai gali atsiliepti Jungtinių Valstijų, Vakarų Europos ir Japonijos santykiams. Jei šioms svarbiausioms šalims šių problemų išspręsti nepavyktų, devintojo dešimtmečio kalinio dilema galėtų virsti rimtu ekonominiu ir politiniu nesutarimu.

Minėti struktūriniai pokyčiai nulėmė tai, ką Marxas būtų pavadinęs tarptautinės politinės ekonomijos „prieštaravimais“, į kuriuos Jungtinės Valstijos ir jos pagrindiniai ekonominiai partneriai privalo atsižvelgti, jeigu planuojama išlaikyti liberalųjį pasaulinį ūkį. Pirmoji problema, kuri turi būti išspręsta, – politinis ir ekonominis vadovavimas. Jeigu, kaip teigia Robertas Keohane, pasaulinę ekonomiką apibūdintume kaip „pohegemoninę“, tuomet kyla klausimas, kas pakeis Ameriką, kaip liberaliajam ūkiui vadovaujančią jėgą? (Keohone, 1984a). Ar tai bus naujas hegemonas, ar tam tikros rūšies pliuralistinis valdymas? O gal liberalusis pasaulinis ūkis sugrius? Antroji problema ta, kad ekonominės veiklos paskirstymui pasaulyje ir perėjimui prie naujų vyraujančių pramonės šakų reikalingas ekonominis reguliavimas. Ar išsivystę kraštai, šiuo metu prarandantys santykinį pranašumą nusistovėjusiose pramonės šakose, sugebės pereiti prie naujos ekonominės veiklos ir ar iškylančios ekonomiškai stiprios valstybės prisiims tą atsakomybę, kurios bus iš jų reikalaujama, kad liberalusis ūkis funkcionuotų efektyviai?

Trečioji problema iškyla dėl konflikto tarp šalies vidaus autonomijos ir tarptautinių normų. Ar galima tuo pačiu metu sekti Keyneso idėjomis savo šalyje ir Smitho idėjomis – užsienyje, ar vienos iš jų triumfuos kitų atžvilgiu?

Svarstant šiuos vadovavimo, ekonominio reguliavimo ir konflikto tarp vidaus autonomijos ir tarptautinių normų klausimus (tai bus daroma dešimtajame skyriuje) labai svarbu nustatyti, kas turėtų ir galėtų pakeisti pokarinę tarptautinę sistemą, kuri rėmėsi liberaliais nediskriminavimo, daugiašališkumo ir didžiausio palankumo statuso principais. Ketvirtajame dešimtmetyje dėl to, kad problema negalėjo būti išspręsta, įvyko pasaulinio ūkio griūtis. Belieka laukti, kol paaiškės, ar Jungtinėms Valstijoms ir jų partneriams seksis geriau.

X SKYRIUS

Nauja tarptautinė ekonominė tvarka

ŠIOJE KNYGOJE laikomasi prielaidos, kad liberaliajai tarptautinei ekonomikai sukurti, palaikyti ir sėkmingai funkcionuoti reikalinga politinė valdžia. Koks nors valdymo mechanizmas privalo rūpintis tokiomis gėrybėmis, kaip tvirta valiuta ir atvirų rinkų skatinimas. Palaikant tarptautinius ekonominius ryšius, dažnai stengiamasi pasipelnyti kitų sąskaita, todėl politinis vadovavimas reikalingas valdymui, arba tvarkos palaikymui.

Paradoksalu, kad dabartinėje gerovės valstybėje ir tame, ką Johnas Ruggie taip vykusiai pavadino „įtvirtinto liberalizmo kompromisu", vadovo poreikis ne sumažėjo, o padidėjo. Pasaulyje, kuriame vyriausybėms tenka vis didesnė atsakomybė už gyventojų ekonominę gerovę, sunku atsispirti pagundai politiką vykdyti taip, kad jų piliečiai turėtų naudos iš kitų šalių. Tarp rinkos dėsniais pagrįstos pasaulinės ekonomikos ir valstybių intervencijomis grindžiamos vidaus ekonomikos esanti įtampa reikalauja intensyviai koordinuoti valstybių politiką ir ekonominę praktiką.

Keletą dešimtmečių šią hegemono atsakomybę prisiėmė JAV. Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos ši pareiga darėsi vis sunkesnė. Ilgainiui struktūriškai pakito pasiūlos ir paklausos sąlygos, išseko JAV sugebėjimas ir noras vadovauti. Pokario liberalioji tarptautinė ekonomika ėmė ryškiai silpnėti.

Kaip rašė Charlesas Kindlebergeris ir kiti autoriai, ekonominė hegemonija dažniausiai linkusi susinaikinti; Jungtinės Valstijos nėra išimtis. Nuo 1959 metų jos suvartojo daugiau, negu sutaupė ar investavo į savo ūkį. Amerikos ekonomikai labai pakenkė besaikis privatus ir valstybinis vartojimas (įskaitant išlaidas karinei bei užsienio politikai). Tačiau Jungtinės Valstijos pasaulinėje ekonomikoje užima privilegijuotą vietą ir todėl kur kas daugiau prekių bei paslaugų galėjo importuoti, negu eksportuoti; išveždamos dolerius ir skolindamosi iš kitų šalių, jos sugebėjo finansuoti nuolatinį savo mokėjimų balanso deficitą.

Amerikos ekonominės padėties nepastovumas, didėjančio protekcionizmo grėsmė ir ekonominio augimo priklausomybė

nuo įvežto kapitalo rodo, kad ekonominis šios šalies vadovavimas devintajame dešimtmetyje žymiai susilpnėjo. Kas gali užimti arba užims to nykstančio lyderio vietą? Kuo remiantis gali būti išsaugotas pasaulinis ūkis?

Kad rastume atsakymą į šiuos klausimus, prisiminsime devintojo skyriaus išvadose aptartas temas. Kad nuo žlungančių Bretono Woodso sistemos institucijų pavyktų pereiti prie pastovesnės tarptautinės ekonominės tvarkos, turi būti išspręstos pirmajame skyriuje svarstytos pagrindinės tarptautinės politinės ekonomijos problemos. Vadinasi, privalo būti (1) įveikti politinio vadovavimo sunkumai, (2) išspręsta prisitaikymo problema, (3) parengtos priemonės stiprėjančiam tarptautinių režimų ir vidinės autonomijos konfliktui užbaigti.

Politinio vadovavimo problema

Žinoma, neįmanoma įrodyti arba parodyti, kad sėkmingam liberaliosios pasaulinės ekonomikos funkcionavimui užtikrinti iš tiesų *reikalingas* politinis vadovavimas. Daugelis ekonomistų, ypač monetarizmo šalininkai, tikrai tvirtins, jog geriausiai rinkos veikia tada, kai paliekamos ramybėje. Knygoje *Po hegemonijos (After Hegemony)* Robertas Keohane (1984a) pateikia tvirtą argumentą, kad bendradarbiavimas ar pliuralistinis valdymas gali vykti ir be hegemonijos. Deja, istorinės patirties, kuria neišvengiamai derėtų remtis, sprendžiant šį klausimą, turime tikrai nedaug. Ir istoriniai, ir teoriniai šioje knygoje pateikti svarstymai palaiko hegemoninį vadovavimą.

Tačiau hegemoniškas vadovas privalo norėti pajungti savo trumpalaikius ekonominius interesus ilgalaikiams bei didesniam tarptautinės ekonomikos gėriui. Didžiąją Brettono Woodso laikotarpio dalį Jungtinės Valstijos stengėsi tai daryti pirmiausia politiniais ir saugumo sumetimais. Tačiau septintojo dešimtmečio pabaigoje jos pradėjo šią sistemą vis labiau naudoti siauriems savo tikslams. Toks Amerikos politikos pokytis sąlygojo daugelį pasaulinės ekonomikos sunkumų devintajame dešimtmetyje. Trumpai tariant, nors byla dar nėra išspręsta hegemonijos naudai ir pliuralistinio vadovavimo galimybės nevertėtų atmesti, mažai tikėtina, kad liberalioji pasaulinė ekonomika gyvuotų be liberalaus, siekiančio išsilaikyti hegemono.

Ar pliuralistinis valdymas ir politikos koordinavimas santykinai silpstant Amerikos hegemonijai gali pakeisti Jungtines Vals-

tijas kaip politinį liberaliosios tarptautinės pasaulinės ekonomikos pagrindą? Pliuralistinis valdymas ir politikos koordinavimas, atrodė, būtini, nes nesuderintos valstybės politikos pasekmės nebuvo palankios sklandžiai funkcionuoti tarptautinei ekonomikai. Jungtinės Valstijos ir jų ekonominiai partneriai nesugebėjo suderinti savo ekonominės politikos, todėl aštuntajam dešimtmečiui įpusėjus atsirado ekonomikos svyravimų ir nestabilumų. Tačiau galima pateikti ir bendresnių argumentų, kodėl reikalingas politikos koordinavimas ir valstybinės ekonominės politikos valdymo taisyklės[1].

Tikros konkurencinės rinkos sąlygomis pusiausvyra pasiekiama automatiškai, nes kiekvienas privalo sumokėti, jei nori turėti daugiau naudos. Tam tikru metu kaštai bei gaunamos pajamos susilygina, ir asmuo nustoja gauti pelną. Tačiau ne visada pusiausvyra šitaip išlaikoma politikos srityje, nes kartais ekonomikoje pajamos gaunamos ir neįdedant lygiaverčių kaštų. Pastaruoju metu keičiantis pasaulinės ekonomikos sandarai ryškiai kertasi vidaus prioritetai ir tarptautinės normos, todėl didėja pagunda pasipelnyti kitų sąskaita. Ten, kur pasaulinės ekonominio augimo normos griežtai ribojamos, kyla noras eksportuoti nedarbą ir vykdyti kaimynams žalingą politiką. Galinga šalis gali vykdyti sau labai naudingą politiką, jos kaštus perkeldama kaimynėms. Keletą kartų panašiai tuo naudojosi monetarinė amerikiečių ir prekybinė japonų politika. Vis dėlto valstybės pastangos sukčiauti ir taip gerinti savo santykinę padėtį tikriausiai niekam neduos visiškai optimalių rezultatų, nes kitos valstybės imsis atsakomųjų politinių sankcijų (pvz., prekybinio protekcionizmo).

Pliuralistinio vadovavimo būtinybė

Pliuralistinis vadovavimas ir politikos koordinavimas reikalingi dėl besikeičiančios tarptautinės ekonomikos kilmės. Struktūriškai pakito rinkos ir ekonominės politikos reikšmė. Iš pradžių ekonomistai tikėjo, kad pasaulinis ūkis yra tobulos konkurencijos arena, valdoma automatiškų pusiausvyros procesų, Hume kainų ir pinigų srauto mechanizmo. Vėliau tų procesų automatiškumas ėmė strigti dėl įvairių pokyčių: pasipriešinimo darbo užmokesčio mažinimui, gerovės valstybės iškilimo ir pan. Ekonominės politikos teorija ir pradėta taikyti tam, kas anksčiau

[1] Nors ekonomistai ginčijasi, lygindami santykinius taisyklių ir koordinavimo privalumus, aišku, kad abiem formoms reikia aukšto lygio politinio pagrindinių ekonominių jėgų susitarimo.

buvo laikoma izoliuota ekonomika. Pagal šią teoriją, laikydamosi nustatytų politikos taisyklių, vyriausybės gali priversti rinkas funkcionuoti, pasiekdamos ir vidaus pusiausvyrą, ir tarptautinę santarvę (H. Johnson, 1972, p. 409). Tačiau teorija tiko tik vienai ekonomikai. Didėjant nacionalinių ekonomikų tarpusavio priklausomybei, vis labiau linkstant į strategiškesnę aplinką, vienos vyriausybės veiksmai neišvengiamai paliečia kitų šalių gerovę, ir todėl didėja tarptautinio bendradarbiavimo poreikis.

Pasaulinėje ūkio sistemoje nepriklausomos valstybės yra itin glaudžiai tarpusavyje susijusios, todėl nacionalinių vyriausybių politinės konkurencijos galimybė nuolat egzistuoja. Vienos vyriausybės sėkmė, siekiant savo politikos tikslų, gali daryti, o dažnai ir daro neigiamą įtaką kitų vyriausybių politiniams uždaviniams. Sėkmingą užsibrėžtos politikos vykdymą iš dalies lemia ekonominė struktūra ir pačios politikos išmintingumas, tačiau taip pat ir santykinė valstybių galia bei politiniai įgūdžiai (Bergsten, Keohane ir Nye, 1975, p. 23). Ekonomines pasekmes ir tarptautinių ekonominių santykių kilmę lemia ir ekonominiai, ir politiniai veiksniai.

Makroekonominė politika yra pagrindinė arena, kurioje gali vykti politinė konkurencija ir kuriai būtinas politinis koordinavimas. Anksčiau ekonomistai visą dėmesį buvo sutelkę vien į prekybinės politikos prieštaravimus, laisvąją prekybą laikydami jų sprendimo priemone (Bergsten, Keohane ir Nye, 1975, p. 24). Dar glaudžiau tarpusavy susijusios makroekonominės politikos daro įtaką valiutų kursui ir kitiems pamatiniams kintamiesiems ekonomikos dydžiams, todėl jų reikšmė nuolat didėja. Kaip jau minėta, perėjimas nuo fiksuotojo valiutos kurso prie lanksčiojo, tarptautinių finansinių rinkų integracija iš pagrindų paveikė pasaulinės ekonomikos procesą ir jo įtaką vidaus ekonominei politikai. Skirtingi palūkanų dydžiai, spekuliacija, politinis nesaugumas sukėlė didžiulius finansinius srautus, dėl kurių sumažėjo vidaus monetarinė autonomija, ėmė svyruoti valiutų kursai ir reikšmingai pakito nacionalinės ekonomikos konkurencingumas.

Iki devintojo dešimtmečio vidurio tarptautiniai finansų, monetarinis ir prekybos režimai taip susipynė, kad juos analizuoti skyrium tapo nebeįmanoma. Prekybos balansui daug didesnę įtaką daro nacionalinė makroekonominė politika ir jos sąveika negu prekybos politika. Tačiau ironiška šios situacijos pasekmė yra ta, kad, tarptautiniams finansams smarkiau integravus nacionalines rinkas, valstybės pradėjo didinti prekybinį protekcionizmą.

Smarkus bei pavojingas Japonijos ir Jungtinių Valstijų preky-

binis ginčas devintajame dešimtmetyje kilo pirmiausia dėl makroekonominės politikos skirtumų. Žinoma, buvo svarbūs ir kiti veiksniai: japonų protekcionizmas, neliberali japonų ekonomikos kilmė. Tačiau, kaip nustatė viena autoritetinga studija, svarbiausia prekybinių Amerikos deficitų (150 mlrd. dolerių, o devintajame dešimtmetyje dar didesnio) priežastis buvo labai pervertintas JAV doleris. Taip atsitiko dėl biudžeto deficito ir ekspansyvios makroekonominės Reagano administracijos politikos tuo metu, kai Japonija ir kitos šalys vykdė nuosaikią politiką (Bergsten ir Cline, 1985). Šio ypatingo makroekonominės politikos nesuderinamumo rezultatas – didžiausi pasaulio istorijoje prekybos ir mokėjimų balanso deficitai.

Ir politikos koordinavimu, ir hegemoniniu vadovavimu siekiama to paties tikslo – vadovauti taip, kad būtų sudarytos bendros palankios sąlygos ekonomikai, nacionalinei ar tarptautinei, veiksmingai koordinuoti. Tarptautine prasme tai yra monetarinių bei prekybinių santykių stabilizavimas, pelno paskirstymas per užsienio pagalbą ir atitinkamas programas bei kova su piktnaudžiavimu (Whitman, 1944). Beveik per visą pokario laikotarpį Jungtinių Valstijų galios remiamos, šias valdymo funkcijas atliko Brettono Woodso institucijos. Tačiau JAV jau nei pajėgia, nei nori tiekti šių bendrų gėrybių. Politiką reikia koordinuoti, kad būtų išvengta vyraujančių ekonominių jėgų konkurencijos prekybos, pramonės ir makroekonominės politikos srityse.

Dėl tarptautinio valdžios pasidalijimo, strateginės aplinkos pakitimo ir padidėjusios vidaus prioritetų reikšmės politikos koordinavimas tuo pačiu metu tapo ir būtinesnis, ir be galo sudėtingas, sunkus. Įvairių politikos sričių – prekybinės, monetarinės, fiskalinės – ryšiai pasidarė glaudesni ir reikalaujantys griežčiau koordinuoti ne tik kiekvieną ekonominį režimą jo viduje, bet ir visus juos tarpusavyje (R. Baldwin, 1984a, p. 35). Žinoma, būtina koordinacijos sąlyga yra teorinės ir politinės naujovės (Cooper, 1985).

Richardas Cooperis savo brandžiausiame veikale *Priklausomybės ekonomika (The Economics of Interdependence)* (1968) rašė, kad didėjanti pasaulinio ūkio integracija sukelia tokias problemas: politinių priemonių nepakankamumą, galimą politinių tikslų prieštaringumą; be to, sutrinka efektyvumas, kai tarptautinės politinės priemonės, darančios stiprų tarptautinį šalutinį poveikį, valstybių politikų nekoordinuojamos (žr. J. Williamson, 1983, p. 381). Nuo tada, kai Cooperis parašė savo knygą, prekybos, finansų ir kitų sričių priklausomybė dar labiau sustiprėjo,

todėl rasti sprendimą pasidarė sunkiau. Vidaus politikos autonomija ir efektyvumas sumažėjo, nes įvyko daug svarbių pokyčių: pasaulinė finansinių rinkų integracija, ekonominė internacionalizacija (Padoa-Schioppa, 1983). Ekonominė galia atsidūrė rankose tų, kurie pajėgūs diktuoti kaštus ir darbo užmokestį. Tose srityse, kuriose valstybių teisingumo sistemos jau nesugeba vykdyti kontrolės, būtina koordinuoti vyriausybių politiką. Kaip išspręsti technines politikos koordinavimo problemas horizontaliai – tarptautinių režimų lygiu ir vertikaliai – tarp vidaus ir tarptautinių politikos lygių? Trumpai tariant, tai – pagrindinis ekonomikos mokslo uždavinys (Cooper, 1985).

Tačiau pagrindinė politikos koordinavimo ir pliuralistinio valdymo problema yra ne jų būtinumas ir techninis įgyvendinimas. Tai veikiau politinis bendrų tikslų nebuvimo klausimas. Politikos koordinavimas reikalauja, kad valstybių vyriausybės parodytų valią ekonominę savo nepriklausomybę pajungti platesniam sprendimų ratui. Ekonomikos viršūnių susitikimų istorija nuo 1975 metų rodo, kad tik nedaugelis pagrindinių ekonominių jėgų, jeigu iš viso tokių buvo, šio rekomenduojamo politikos koordinavimo siekė imtis (Putnam ir Bayne, 1984). Taip pat nedaug turime įrodymų, kad svarbiausi ekonominiai lyderiai nori pritarti egzistuojančių ekonominių režimų reformai, kurią daugybė autorių laiko priemone tarptautinių monetarinių ir prekybinių sistemų problemoms išspręsti. Ištyrus trijų pagrindinių pasaulinės ekonomikos jėgų politiką ir besikeičiančius požiūrius, aišku, jog jos nelabai linkusios prisiimti ekonominio vadovavimo atsakomybę[2].

Jungtinės Valstijos devintajame dešimtmetyje ypač nenorėjo pajungti savo ekonominės politikos tarptautinei kontrolei. Nepaisant padidėjusios priklausomybės nuo tarptautinės ekonomikos, Amerika toliau elgėsi taip, tarsi arba turėtų uždarą ūkį, arba

[2] Kaip nurodėme anksčiau, prekybos ir kitų komercijos sričių politikos turinys bei lemiami veiksniai nėra pagrindinė šios knygos tema. Didžiausias dėmesys skiriamas pirmajame skyriuje nagrinėtiems svarbiausiems tarptautinės politinės ekonomijos klausimams. Aišku, kad tarptautinės politinės ekonomijos struktūra ir funkcionavimas yra reikšmingi kiekvienos valstybės komercinės politikos veiksniai, turintys įtakos taip pat jos užsienio ir kitų sričių valstybinei politikai. Tačiau, aiškinant prekybos, užsienio investicijų ir panašią ekonominę politiką, būtina atsižvelgti į kiekvienos valstybės vidaus veiksnius ir sąlygas. Nurodytoje literatūroje analizuojama prekybos politika ir politinė ekonomija. Puikūs šios analizės pavyzdžiai yra Aggarwalo, Keohane ir Yoffie (1986), Destlerio (1986) ir R. Baldwino (1985) knygos.

būtų lyderė, kuria visi automatiškai privalo sekti. Per mažai pastangų padėta, siekiant pasverti JAV sprendimų poveikį kitiems ar apsvarstyti su kitais pagrindines jos politines iniciatyvas. Svarbiausias pavyzdys, žinoma, yra fiskalinė Reagano administracijos politika, padariusi pražūtingą įtaką pasauliniams palūkanų dydžiams ir skoloms.

Vakarų Europa ir Japonija politikos koordinavimą suprato kaip makroekonominės amerikiečių politikos drausminimą. Tuo tarpu Reagano administracijai atrodė, kad Vakarų Europa ir Japonija turi reformuoti savo ekonomiką ir imtis žygių „augimo skirtumui" pašalinti. Be to, jos privalo skatinti savo ekonomiką, konkuruodamos su Jungtinių Valstijų vykdomomis pasiūlos ekonomikos reformomis, kad įveiktų vidines ekonominio augimo kliūtis (Nau, 1985).

Iki devintojo dešimtmečio vidurio amerikiečiai visiškai nusivylė savo ekonominių partnerių politika ir praktika, kurią laikė neteisinga. Jie vis mažiau ir mažiau siekė ekonominio vadovavimo. Tačiau po karo JAV pradėta prekybos liberalizacija ir toliau liko oficialia politika. Tokijo derybų metu Jungtinės Valstijos rėmė tolesnį prekybos apribojimų sumažinimą ir „neteisingos" prekybos praktikos panaikinimą. Didžiausių permainų JAV siekė žemės ūkio produktų prekyboje – atidaryti Japonijos rinką ir panaikinti Europos Ekonominės Bendrijos eksporto subsidijas. Jungtinės Valstijos taip pat palaikė užsienio industrinės politikos reformą (įvairių rūšių subsidijas, vyriausybinę pirkimo politiką ir pan.) bei paslaugų (bankų, telekomunikacijų ir t.t.) liberalizaciją. Pasitaikė ir rimtų klaidų – puslaidininkių rinkos kartelizacija, sprendimas panaikinti bendrą lengvatų sistemą mažiau išsivysčiusioms šalims (viskas vyko 1986 m.). Tačiau oficiali Reagano administracijos pozicija buvo priešintis protekcionizmui ir siekti GATT'o tikslo – daugiašalio prekybos režimo, pagrįsto nediskriminuojančiomis ir universaliomis prekybinius santykius reguliuojančiomis taisyklėmis.

Ironiška, kad politiškai remti laisvąją prekybą trukdė vidiniai ekonominiai administracijos makroekonominės politikos rezultatai, taip pat vidaus gerovės programų silpninimas. Dėl biudžeto deficito buvo pervertintas doleris, todėl Ameriką užplūdo importas, ir ji buvo priversta gaminti užsienyje vis daugiau gaminių sudedamųjų dalių ir produktų, skirtų tiek vidaus, tiek užsienio rinkoms. Nebeliko kadaise buvusio puikaus amerikietiškojo automobilio; vietoj jo radosi importinių sudedamųjų dalių gami-

nys. Svarbių Amerikos ūkio šakų deindustrializacija ir augantis nedarbas sudarė palankias sąlygas ekonominiam protekcionizmui. Ilgai laisvosios prekybos garantija buvusį Amerikos žemės ūkį nualino aukštos palūkanų normos ir pervertintas doleris; amerikiečių ūkininkai skendo skolose ir tuo pačiu metu pamažu prarado tradicines užjūrio rinkas. Arba administracija privalėjo keisti vidaus politikos kursą, arba vieną dieną ji turėtų pasiduoti didėjančiam protekcionizmo spaudimui.

Paaiškėjo, kad politiniai Amerikos lyderiai ir visuomeniniai apžvalgininkai reikiamai nesuvokė jos makroekonominės politikos ir prekybos deficito ryšio. Kai kurie tvirtino, jog pagrindiniai lemiami Amerikos prekybos deficito veiksniai yra netinkamas Japonijos elgesys arba komercinė Europos politika. Tik vienas kitas suprato, kad pirmiausia kaltas Amerikos biudžeto deficitas. Štai trumpas to esminio ryšio aprašymas:

„Prekybos deficitą makroekonomika veikia pagal du ekonominės aritmetikos dėsnius. Pirma, mūsų grynosios nacionalinės neigiamosios santaupos – t.y. santaupų sumažėjimas palyginti su jų poreikiu šalies viduje – privalo būti finansuotos vietos ar užsienio fondų. Antra, mūsų sąskaitų deficitas lygus grynojo kapitalo įplaukoms iš užsienio. Vadinasi, jei pinigai, kuriuos užsieniečiai gauna parduodami prekes ir paslaugas mums, neišleidžiami pirkti prekėms ir paslaugoms iš mūsų, tada jie turi būti išleidžiami perkant mūsų turtą (nekilnojamąjį, vertybinius popierius ir iždo obligacijas).

Jei, nusistovėjus valiutų kursams ir palūkanų normoms, žmonių noras pirkti ir parduoti, skolintis ir skolinti šių dviejų lygčių neatitinka, kainos svyruos tol, kol bus atstatytas balansas.

JAV nacionalinės neigiamosios santaupos didelės, kadangi valstybinio sektoriaus neigiamosios santaupos (federalinis biudžeto deficitas) viršija grynąsias privataus sektoriaus santaupas. Todėl mūsų palūkanų normos kyla tol, kol įplaukia pakankamai užsienio kapitalo ir užpildo skirtumą. Tai savo ruožtu kelia dolerio vertę ir vienoda apimtimi didina mūsų prekybos deficitą“ (Avinash Dixit, *The New York Times*, 1985 liepos 15, p. A18).

Biudžeto deficito ir prekybos deficito ryšį tiksliau galima išreikšti šia paprasta Keyneso tapatybe:

(G – T)	+	(I – S)	=	(M – X)	=	NFB
Biudžeto deficitas		Investicijos minus santaupos		Prekybos deficitas		Grynosios užsienio paskolos

(G = vyriausybės išlaidos; T = mokesčiai; I = bendrasis privatus vidaus investavimas; S = privačios santaupos; M = importas; X = eksportas)

Nors prekybos deficitą Reagano administracija susikūrė beveik vien pati, ji dar pradėjo prievartos politiką kitų valstybių, ypač Japonijos, atžvilgiu, versdama išspręsti jos problemas ir (1) atverti savo rinkas, (2) Jungtinėse Valstijose įsteigti savo gamybos įmones ir (3) stimuliuoti savo ūkį. Tokia strategija tiesiogiai prieštaravo Vakarų Europos ir Japonijos, kurios ypač pabrėžė eksporto skatinamą augimą ir bijojo naujos infliacijos, strategijai. Tad Amerikos politika buvo visiškai priešinga svarbiems jos sąjungininkų interesams.

Nors ir sutikdami, kad reikia liberalios ir atviros tarptautinės ekonomikos, įpusėjus devintajam dešimtmečiui, daugelis JAV specialistų tikėjo, kad ekonominiai Amerikos partneriai, ypač Japonija, „žaidžia nešvariai", naudodami importo apribojimus ir eksporto subsidijas (R. Baldwin, 1984a). Pirma, kai Europa ir Japonija amerikiečių prekių įvežimą ribodavo, tai būdavo toleruojama, esą šitaip bus atgaivintas tų šalių ūkis ir sutvirtinti sąjungininkų ryšiai; tik devintajame dešimtmetyje imta reikalauti daugiau „abipusiškumo" bei agresyvumo kitų šalių atžvilgiu.

Jungtinės Valstijos, kaip pradėjo tvirtinti daugelis amerikiečių, ne tik uždės kompensacinius muitus ir imsis kitų panašių priemonių prieš nepageidaujamą užsienio praktiką, bet ir toliau stiprins savo atvirą ūkį, remdamosi *veiksminga* užsienio vyriausybių reakcija į JAV didesnės liberalizacijos reikalavimus. Tikėdami, jog pasyvus Amerikos prekybos balansas *prima facie* [iš pirmo žvilgsnio] yra nesąžiningos prekybos įrodymas, šie amerikiečiai nori, kad abipusiškumo principas būtų taikomas konkretiems užsienio veiksmų rezultatams, o ne vien oficialiems išorės apribojimams panaikinti. Tuo pačiu metu ir didėjo ekonominė JAV nepriklausomybė, ir santykinai smuko jų ūkis, todėl pradėjo labai keistis užsienio ekonominė politika. Siekdama užbėgti už akių Kongreso protekcionizmo įstatymams, naujoji prekybos politika grįžo prie anksčiau atsisakytos savito abipusiškumo sąvokos.

Jei ši svarbi nauja abipusiškumo principo interpretacija būtų pilnai įgyvendinta, ji reikštų grįžimą prie to, ką Conybeare vadino grobuoniška ketvirtojo dešimtmečio amerikiečių prekybos politika (Conybeare, 1985, p. 408). Pagal 1934 metų Abipusės prekybos susitarimo aktą, Jungtinės Valstijos imsis savų ekonominių priemonių siekti pranašumo abipusiuose ekonominiuose susitarimuose (ten pat, p. 378). Užuot laikiusios GATT'o besąlyginio abipusiškumo ir didžiausio palankumo statuso principo, Jungtinės Valstijos vykdys sąlyginio abipusiškumo politiką, kai

specifinės nuolaidos taikomos dviem ar daugiau valstybių, bet nesuteikiamos kitoms šalims. Tokiose derybose santykinė dalyvių galia būtų lemiamas veiksnys.

Šis galingų amerikiečių grupių judėjimas nuo daugiašališkumo vadinamojo „minišališkumo" link reiškė, kad savo ekonominių interesų ilgalaikiams politiniams ir saugumo interesams Jungtinės Valstijos daugiau nepajungs. „Minišališkumas" netgi reiškia pasikeitusius tam tikrus JAV politikos tikslus: (1) kitos šalys laikysis amerikiečių gerovės valstybės demontavimo praktikos, atmesdamos vyriausybės kišimąsi ir skatindamos geresnį prekybos partnerių sutarimą šalies viduje; (2) amerikiečių firmoms užsienio rinkos bus prieinamos taip pat, kaip ir užsienio firmoms amerikiečių rinka; (3) šiems tikslams pasiekti Jungtinės Valstijos privalo imtis ekonominių ir kitų priemonių dvišalėse derybose dėl atskirų sektorių.

Kitas svarbus amerikiečių prekybos politikos veiksnys buvo nuolatinis pokarinės laisvosios prekybos sąjungos – organizuoto darbo, importui jautrios gamybos – blogėjimas; be to, didžioji dalis rytinių ir Vidurio vakarinių šalies rajonų pasuko protekcionizmo link. Naujieji protekcionistai ir industrinės politikos gynėjai ragino Jungtines Valstijas imtis priemonių prieš užsienio importo apribojimus, eksporto subsidijas, industrinį orientavimą ir kitą „nesąžiningą" praktiką. Tokį požiūrį smarkiai aštrino aštuntojo dešimtmečio pabaigos apribojimai ir vėlesnis amerikiečių produkcijos nekonkurencingumas devintajame dešimtmetyje, kai buvo pervertintas doleris. Negana to, prasidėjo technologinė revoliucija, naujos vadinamosios dualistinės technologijos (kompiuteriai, telekomunikacijos ir informacijos apdorojimas) įgavo naują reikšmę – jos buvo naudojamos kariuomenėje, taip pat turėjo prekybinę vertę. Visa tai vertė saugoti šią neseniai atsiradusią pramonę. Bendras naujųjų protekcionistų šūkis buvo ne *laisvoji* prekyba, o *„sąžininga"*.

Nors daugiašališkumas ir laisvoji prekyba gavo sutartinę valstybės paramą iki devintojo dešimtmečio vidurio, tačiau ši parama buvo ryškiai ribojama politinių, ekonominių ir saugumo tikslų. Dar svarbiau, kad, nepaisant įspūdingos amerikiečių paramos laisvajai prekybai ir protesto prieš Europos ir Japonijos protekcionizmą, jų užsienio importo apribojimai daugelyje šakų atitiko arba net viršijo jų prekybos partnerių apribojimus. Pavyzdžiui, tekstilės, automobilių ir kitų prekių importo kvotos. Daugelyje šakų Jungtinės Valstijos ėmė vengti savo pokarinių laisvosios

prekybos įsipareigojimų. Amerikos prekybinė politika pradėjo remti vidaus komercinius ir ekonominius interesus, kuriems laisvoji prekyba kenkė, ir atsisakė savo, kaip pasaulinio saugumo ryšių sutvirtintojo, vaidmens (R. Baldwin, 1984a, p. 1).

Iki devintojo dešimtmečio vidurio *Vakarų Europa* dar labiau nutolo nuo prekybos liberalizacijos įsipareigojimų (Hine, 1985). Tačiau ne taip, kaip Jungtinės Valstijos, Europa niekada ir nebuvo tikra *laissez-faire* politikos šalininkė; Vakarų Europa visada pritarė administraciniam diskretiškumui ir prekybinių ryšių pirmenybei, o ne Amerikos pasirinktoms universalioms taisyklėms ir pasauliniam požiūriui į prekybos liberalizaciją (Whitman, 1977, p. 29). Devintajame dešimtmetyje šis tradicinis dviprasmis požiūris į laisvąją prekybą papildytas labai naujais dalykais.

Vis daugiau europiečių jaučia turį pasirinkti arba liberalų internacionalizmą, arba pokario laikotarpio vidaus gerovės laimėjimus (Keohane, 1984b, p. 34–35). Jie įsitikinę, kad jų ūkių atvėrimas kelia pavojų pokario gerovės valstybės pasiektai socialinei ir politinei taikai. Socialiniai ir politiniai kaštai, reikalingi prisitaikant prie spartėjančių santykinio pranašumo permainų, ypač masinio nedarbo kaštai, ekonominę naudą nusveria. Daugelis tiki, kad Japonija ir naujos industrinės valstybės nusistatė konkurencinį tempą, gerokai pralenkiantį europiečių užsibrėžtą socialinio ir ekonominio prisitaikymo greitį (Hager, 1982). Todėl protekcionizmas laikomas būtinu, ir Vakarų Europos intelektualai sukūrė gana puikių ekonominių teorijų bei doktrinų savo atsitraukimui nuo prekybos liberalizacijos pateisinti ir pridengti (Kahler, 1985)[3].

Jungtinėse Valstijose ir Japonijoje išvystyta naujausios technologijos pramonė, o naujose industrinėse valstybėse žemas tradicinių pramonės šakų darbininkų darbo užmokestis. Toks dvigubas iššūkis kelia pavojų europiečių ekonominei padėčiai ir socialinės gerovės laimėjimams. Aukštas realusis užmokestis, nelanksčios ekonominės struktūros ir didėjantis vyriausybės kišimasis – visa tai labai apsunkino Vakarų Europos prisitaikymą prie santykinio pranašumo pasikeitimo (Patterson, 1983). Vidaus nedarbas pasiekė beprecedentį pokario lygį. Našumas ir ekonominis augimas smarkiai sumažėjo[4]. Negana to, praradusi

[3] Strange (1985c) yra gausaus europietiškos nuomonės formuotojų būrio atstovė.

[4] Lindbeckas (1985) pateikia labai gerą Vakarų Europos ekonominių problemų analizę.

daugelį užjūrio rinkų dėl didėjančios konkurencijos su Japonija ir naujomis industrinėmis valstybėmis, Vakarų Europa tapo uždaresnė. Pramonė, skatinusi pokarinį Europos augimą, subrendo ir prarado savo, kaip ekonominio augimo šaltinio, reikšmę. Nuo 1973 metų Vakarų Europos ūkis patyrė sunkią deindustrializaciją (Linder, 1986, p. 108).

Vadovavusi pirmam ir antram pramoninės revoliucijos etapui, dabar Europa karčiai suvokė, kad pasaulinė technologinių naujovių vieta yra už jos ribų. Tokiomis aplinkybėmis ekstensyvi prekybos liberalizacija vis labiau buvo laikoma nesuderinama su gerovės valstybės išsaugojimu, Europos pramonės ir pačios Europos Ekonominės Bendrijos išlikimu; tarkim, Amerikos spaudimas pakeisti bendrąją žemės ūkio politiką buvo laikomas grasinimu vienai iš centrinių Bendrijos atramų. Todėl stiprus noras pasislėpti už gynybinių Europos Bendrosios Rinkos sienų, o kartais už valstybinių prekybos apribojimų kilo atsakant į tai, ką europiečiai vadina naujuoju tarptautiniu darbo pasidalijimu. Visas Europos Ekonominės Bendrijos kontroliuojamos prekybos procentas yra didesnis už atitinkamą Amerikos ir Japonijos prekybos procentą. Logiška, kad Japonijos ir naujų industrinių valstybių eksportas pakrypo į Jungtines Valstijas, todėl šioje rinkoje labai didėjo spaudimas ir toliau stiprėjo amerikiečių protekcionizmas prieš Japoniją.

Besikeičiantis Vakarų Europos integracijos ir jos vietos pasaulyje pobūdis vertė Europą užsisklęsti. Gili pirmųjų šešių Bendrijos narių ekonominė integracija („mažoji Europa“) per paskutinį XX amžiaus ketvirtį, priėmus pietinius sąjungininkus, pamažu virto santykinai laisva dvylikos valstybių federacija („didesne Europa“). Be to, stiprėjantys ekonominiai Europos Ekonominės Bendrijos ir Europos laisvosios prekybos asociacijos ryšiai, platesnė prekyba su Ekonominės Savitarpio Pagalbos Taryba, taip pat Lomé konvencijos suformavo plačiai apie Bendriją išsidėsčiusį naują ekonominį bloką. Nepaisant rimtų integracijos problemų, Europos Ekonominės Bendrijos narės įsileido vis daugiau viena kitos eksporto (*The Economist*, 1986 birželio 28, p. 50).

Kaip pažymi vienas įžymus prancūzų ekonomistas, dėl sunkių ekonominių Vakarų Europos problemų „buvo pasiūlyti tarptautiniu mastu suplanuoti ir tvarkingai pateikti tam tikri importo apribojimai toms šalims, kurioms būdingas struktūrinis užsienio prekybos deficitas“ (Malinvaud, 1984). Amerikiečiai, atsakyda-

mi į Japonijos ir naujų industrinių valstybių prekybinį iššūkį, pradėjo kalbėti apie „sąžiningą prekybą“. Tuo tarpu europiečiai ėmė galvoti apie „planinę prekybą“. Jiems tarptautinis politikos koordinavimas reiškė liberalizmo pakeitimą pasaulinių rinkų kartelizacija ir rinkos pasidalijimą pagal trijų pagrindinių ekonominių jėgų susitarimą.

Vakarų Europos „organizuotos prekybos“ ekspansija ir sektorinis protekcionizmas reiškia, kad Amerikos, Japonijos ir kitos firmos privalo išsikovoti priėjimą prie šios gana uždaros rinkos per užsienio investicijas, bendras įmones arba technologijos licencijų išdavimą. Savo vidaus rinkas ir pramonę nuo užsienio konkurencijos Vakarų Europa mėgino apsaugoti sektoriniu protekcionizmu, kartu (kaip ir mažiau išsivysčiusios šalys) versdama tuos konkurentus dalytis savo technologija ir kapitalo investicijomis. Tokia Europos strategija savo ekonominėms problemoms ir technologiniam atsilikimui įveikti, be abejonės, toliau politizuos jos ekonominius ryšius.

Uždara ir savarankiškesnė Europa labai prisidėjo prie pasaulinės ekonomikos ateities. Santykinis Europos Bendrosios Rinkos atvirumas ir dinamiškumas buvo vienas svarbiausių pasaulinės prekybos augimo veiksnių pokario laikotarpiu. Pramonines prekes importuojanti Vakarų Europa įnešė pagrindinį indėlį į naujų industrinių valstybių eksporto skatinamo augimo strategiją ir vis aktyvesnį jų dalyvavimą tarptautiniame ūkyje. Europos užsidarymas ir noro importuoti pramonines prekes sumažėjimas ne tik pakenks naujoms industrinėms valstybėms ir kitoms šalims. Bus paskatinta daug didesnė tarptautinės politinės ekonomijos regionalizacija. Įpusėjus devintajam dešimtmečiui veltui tikimasi iš Vakarų Europos didesnio tarptautinio ekonominio vadovavimo (Lewis, 1981, p. 24).

Japonai buvo tokie pat menki kandidatai imtis ekonominio vadovavimo. Dėl ūkio pobūdžio jiems buvo sunku, o gal net neįmanoma vykdyti hegemono pareigų. Jie įveždavo žaliavas, o išveždavo pramonines prekes. Tokia prekybos struktūra neleido japonams duoti plačios rinkos eksportui iš industrinių šalių, kaip tai darė Didžioji Britanija ir Amerika. Jeigu Japonija nesugebės pakeisti savo ekonominės strategijos, t.y. nuo vidaus poreikių apribojimo pereiti prie eksporto skatinamo augimo, jai vargiai pavyks užimti Jungtinių Valstijų, kaip pasaulio „ekonominio augimo variklio“, vietą. Be to, kaip daugelis japonų ir patys suvokia, Japonija iš tikrųjų negali atlikti pasaulinio vadovo pareigų

be karinės jėgos (Fukushima, 1985). Viename išsamiame straipsnyje apie Japoniją 2000 metais netgi rašoma, kad šalies visuomenė ir Japonijos vidaus sistemos – politinė, kultūrinė, socialinė ir švietimo – nėra tinkamai pasirengusios tarptautiniam vadovavimui (*Japan Times*, 1983). Kol ateis laikas, Japonija save laiko daugiau kaip viena iš Amerikos hegemoniją remiančių, o ne pakeičiančių valstybių.

Per visą pokario laikotarpį Japonijos ekonominė strategija, besilaikanti prekės ciklo ir kelianti pridėtinės vertės kreivę, veikė puikiai. Egzistavo viena kitą papildantis ryšys tarp Japonijos prekybos strategijos ir Jungtinių Valstijų užsienio investicijų strategijos. Devintajame dešimtmetyje, be kitų anksčiau aptartų struktūrinių pokyčių, išnyko Japonijos ir Jungtinių Valstijų technologinis skirtumas, todėl buvusios palankios aplinkybės ėmė keistis, ir Japonija pamažu pradėjo kirstis su kitais pažangiais ūkiais (Calder, 1985, p. 609). Stiprėjanti Japonijos konkurencija aukščiausio lygio technologijos srityje vertė amerikiečius ir europiečius susirūpinti, kad jie yra japonų pramonės „taikinys", kad jų išvežamos prekės yra „dempinguojamos", kad japonai „vagia" amerikiečių naujoves. Daugelio amerikiečių ir Vakarų europiečių nuomone, Japonija agresyviai meta iššūkį Vakarų jėgoms dėl vyravimo naujoje tarptautinės politinės ekonomijos eroje.

Šis ekonominis „Japonijos korporacijos" iššūkis iškėlė sunkų klausimą – „japonų problemą". Nedaugelis Vakarų šalių ir kitų tautų buvo linkusios toleruoti tai, ką patys japonai jau laikė natūralia padėtimi, – didžiulį prekybos ir mokėjimų balanso perteklių. Japonija iš tikrųjų santykinai daugiau eksportavo ir mažiau importavo. Be to, nepaisant reikšmingų pagyrų daugiašališkumui ir Ramiojo vandenyno regiono bendrijai, japonai neskubėjo atverti savo rinkų pramoninėms Azijos kaimynų prekėms. Jie verčiau toliau laikėsi savo ankstyvos industrializacijos ir eksportavimo į Jungtines Valstijas strategijos. Užsidarius Vakarų Europai, Japonija savo eksporto ir importo politika darė dar didesnį spaudimą Amerikos rinkai, susilaukdama vis stipresnės protekcionistinės reakcijos.

Daugelis užsienio apžvalgininkų tikėjo, kaip teigė buvęs Ekonomikos patarėjų tarybos pirmininkas Martinas Feldsteinas, kad bent jau viena problemos dalis yra didelės santaupos ir nenoras pereiti nuo eksporto skatinamos augimo politikos prie grindžiamos vidaus poreikiais (Feldstein, 1985). Nuosmukio ekonominė politika ir nepakankamas vidaus vartojimas išstūmė japonų pre-

kes į pasaulinę rinką (ypač į Amerikos) ir atėmė iš Japonijos ūkio galimybę padėti kitų ūkių ekonominiam augimui. Šis „augimo skirtumas" buvo pagrindinė prekybos pusiausvyros pažeidimo bei ekonominės trinties tarp Japonijos ir kitų šalių priežastis.

Antra vertus, japonai mano, kad yra kaltinami dėl savo taupumo ir našumo. Šalyje daugėja pagyvenusių žmonių, todėl jie privalo taupyti ir mažinti vartojimą. Japonams atrodo, kad užsienio nepasitenkinimas jais ir spaudimas dėl didesnės liberalizacijos, ekspansyvios ekonominės politikos ir vidaus ekonominių struktūrų suderinimo nukreipti į šalies puoselėjamas vertybes, o jų motyvas tas, kad Japonija, žaisdama pagal liberalios tarptautinės Vakarų sistemos taisykles, laimi pasaulinę ekonominę konkurenciją.

Japonų stiprybė glūdi labai gerame jų vidiniame sutarime. Abipusiu darbuotojų ir vadybininkų lojalumu, kurį Saburo Okita pavadino „kompanizmu", japonai sugebėjo veiksmingiau negu Vakarai suderinti vidinį teisingumo ir saugumo reikalavimą su tarptautiniu našumo ir konkurencingumo poreikiu. Japonų sugebėjimas valdyti infliaciją ir jų ūkio lankstumas davė jiems galimybę diktuoti visam pasauliui.

Ekonominiai Japonijos ir jos partnerių skirtumai slypi ne vien ekonominiuose ginčuose; juos lemia kultūrinis visuomenių, turinčių skirtingus nacionalinius prioritetus, socialines vertybes ir vidaus struktūras, konfliktas. Kai kas priekaištauja, kad japonai gyvena „triušių narveliuose" ir savo santaupų neleidžia gyvenimui gerinti. Europą jie vadina „muziejumi", o Ameriką – „ferma". Yra nuolatinis pavojus, kad ekonominis Japonijos ir jos prekybos partnerių, ypač Jungtinių Valstijų, konfliktas gali pereiti į politinį.

Negana to, japonų ekonominis stebuklas gana ribotas ir pažeidžiamas, todėl Japonijai sunku imtis didesnio ekonominio vadovavimo. Iš tikrųjų, valstybei būdinga nemažai brandaus ūkio bruožų. Darbo užmokestis palyginti su atsirandančiais konkurentais – naujomis industrinėmis valstybėmis – aukštas. Dėl didėjančio senyvo amžiaus gyventojų skaičiaus išeikvojama vis daugiau lėšų. Jos labai priklauso nuo eksporto (ypač į Amerikos rinką) skatinamo augimo ir santykinai ribotų tokių eksporto šakų, kaip elektronikos ir automobilių pramonė. Jenos kurso pakilimas sukelia nedarbą, didėjanti kapitalo eksporto reikšmė pareikalaus esminių Japonijos ekonomikos pokyčių. Tačiau galingi

žemės ūkio ir kitų šakų sluoksniai priešinasi ekonominiam prisitaikymui ir didesniam atvirumui. Mokesčių, fiskalinė ir kitų sričių politika apribojo Japonijos vyriausybės galimybes pakeisti savo ekonominę strategiją: siekti ne eksporto skatinamo augimo, o vidaus stimuliavimo ir užsienio prekių importo. Reikėtų iš esmės pakeisti Japonijos ekonomikos struktūrą, jei ji turėtų imtis daugiau vadovauti pasaulinei ekonomikai, ir sumažinti ekonominę trintį su kitomis šalimis (Calder, 1985).

Ekonominės struktūros pritaikymo prie tarptautinės harmonijos konsultacinė grupė (išties įdomus pavadinimas) savo 1986 metų rudens ataskaitoje ministrui pirmininkui Nakasone nurodė, kad Japonija privalo eiti prie vidinių veiksmų skatinamo augimo ir didesnio importo politikos, jei nori sumažinti trintį su kitomis šalimis. Vadinamajame Maekawa pranešime pabrėžiama, jog šiam tikslui prireiks esminių Japonijos prekybos ir pramonės struktūros reformų. Pakeisti japonų ekonomikos kryptį, likviduoti stambų struktūrinės prekybos ir mokėjimų perteklių yra sunkus uždavinys. Rezultatų teks laukti ilgai. Jis pareikalaus daug didesnės negu iki šiol Japonijos prekybos partnerių kantrybės japonų ekonominių veiksmų atžvilgiu.

Politikos koordinavimo perspektyvos

Iki devintojo dešimtmečio vidurio ekonominiai ir politiniai trijų didžiųjų ekonominių centrų skirtumai aiškiai parodė: vargu ar pliuralistinis vadovavimas ir politikos koordinavimas gali išgelbėti liberalųjį praeities pasaulinį ūkį. Kiekvienas centras naudoja sistemą siauriems savo poreikiams, ir nė vienas nesistengia pajungti valstybės tikslų platesniam politikos koordinavimui. Jungtinės Valstijos retkarčiais atsidurdavo lyderio pozicijoje, pavyzdžiui, 1982 metų rugpjūčio mėnesį, įveikdamos skolų krizę, arba 1985 metų rugsėjį, stengdamosi sumažinti dolerio vertę. Tačiau dabar Amerika atsisakė ankstesnių hegemono pareigų, nebent tiesiogiai paliečiami jos interesai. Nei Vakarų Europa, nei Japonija šios laisvos vietos užimti negalėjo, be to, ir nenorėjo.

Kad ir kiek būtų kalbama apie pliuralistinio vadovavimo reikalingumą, Jungtinių Valstijų vaidmuo, valdant tarptautinį ūkį ir sėkmingai koordinuojant politiką, liko lemiamas. Nors ir tiktų Roberto Keohane (1984a) devintojo dešimtmečio apibūdinimas – „po hegemonijos“, Amerikos ekonominė galia bei derybų sver-

tai ir toliau liko svarbiausi. Jungtinės Valstijos tebėra didžiausias vieningas ūkis ir vienas iš dviejų dinamiškiausių pasaulinių ūkių. Jo neniokojo galingi ir dažnai priešiški varžovai, kaip ketvirtajame dešimtmetyje silpstančią Didžiąją Britaniją. Atvirkščiai, kol jų sąjungininkų saugumas priklausė nuo Jungtinių Valstijų, jie buvo priversti paklusti Amerikos vadovavimui, kad ir koks klaidingas jis būtų.

Vakarų Europa buvo jau padalyta, o Japonija dar nepasirengusi ekonominio lyderio vaidmeniui. Devintajam dešimtmečiui įpusėjus, Jungtinėms Valstijoms, kurioms siūlė pagrindinį vadovavimą, kitos alternatyvos nebuvo. Amerikos hegemonija pagrįstos sistemos politinė struktūra tebebuvo tvirta. Doleris išliko (nors užsienio paremtas) tarptautinės monetarinės sistemos pagrindu. Amerikos rinka ir toliau yra didžiausia, jos siekia visos valstybės. Nors kai kurioms technologijų sritims Jungtinės Valstijos nebevadovauja, kitose dar vyrauja. Dauguma Jungtinių Valstijų prekybos partnerių yra arba jų sąjungininkai, arba nuo jų priklauso partnerių karinis saugumas. Kad ir kokia sistema galiausiai pakeis atsitraukiančią Amerikos hegemoniją, pasirenkant ją Jungtinių Valstijų balsas bus labai reikšmingas.

Net ir palankiausiomis sąlygomis valstybės politikos sprendimai ne visada tokie, kad sudarytų sąlygas veikiančiai rinkai sureguliuoti ekonominius ryšius. Tokiais pereinamaisiais laikotarpiais, kaip paskutiniai XX amžiaus dešimtmečiai, atsparioms struktūroms įveikti ir naujai ekonominei tikrovei sureguliuoti reikia itin didelės galios ir rimtų motyvų. Pereinant prie Bretono Woodso sistemos, tai atliko Jungtinės Valstijos. Bus matyti, ar joms užteks jėgų ir stimulų nugalėti struktūrinius skirtumus bei priešiškus interesus, kurie šiuo metu ardo liberalią sistemą.

Britai vadovavo pasauliniam ūkiui, remdamiesi *laissez-faire* politika, tačiau to nepakako. Po Pirmojo pasaulinio karo visuomenė kėlė valstybei vis didesnius reikalavimus. Amerikos hegemonija buvo pagrįsta Keyneso ekonomikos ir tarptautinių normų suderinimu. Šį „įtvirtinto liberalizmo kompromisą" palaužė prasidėjusi pasaulinė infliacija. Jį pakeitė specialios ir laikinos priemonės, priimamos viršūnių susitikimuose.

Jei ekonomistai nepajėgs išspręsti intelektualinės ir politinės problemos, kaip suderinti visišką užimtumą ir ekonominį augimą su maža infliacija labai tarpusavyje priklausomoje pasaulinėje ekonomikoje, bet kuriai valstybei ar grupei politikos koordi-

navimas pasirodys sunkiai įkandamas uždavinys [5]. Richardas Cooperis klausimą kelia šitaip: integruojančių pasaulinio ūkio jėgų ir iščentrinių suverenios valstybės jėgų konfliktas tapo viena pagrindinių šiuolaikinių tarptautinių santykių problemų. Iškyla politinis uždavinys: kas su kuo bendradarbiaus ir kuriam tikslui. Jei jo neišspręs tam tikras vieningas vadovavimas arba vyraujančių ekonominių jėgų bendradarbiavimas, ekonomiką galiausiai nugalės politika. Švelniausia pasekmė bus valstybės ekonomikos dezintegracija, o skaudžiausia – liberaliojo pasaulinio ūkio susiskaidymas (Cooper, 1985, p. 1220–1221).

Pokario laikotarpio pradžioje politinis vadovavimas buvo pagrįstas amerikiečių ir britų bendradarbiavimu; šis „ypatingas ryšys" užsimezgė tarpukario metais. Karo patirtis jį sustiprino. Anglosaksai tuo pačiu metu ir pritaikė Brettono Woodso sistemą, ir atkūrė liberaliąją tarptautinę ekonomiką. 1967 metais silpnėjantis britų ūkis privertė juos nuvertinti savo valiutą ir atsiskirti nuo amerikiečių. Didžiąją Britaniją pakeitė Vakarų Vokietija – svarbiausia Jungtinių Valstijų ekonominė partnerė ir rėmėja. Per visą Vietnamo karą ir aštuntajame dešimtmetyje vokiečiai rėmė Amerikos hegemoniją, saugodami dolerius ir pirkdami jos vyriausybės vertybinius popierius. Tačiau dėl infliacinės kainos vokiečiams iki 1973 metų šis ryšys susilpnėjo, o 1979-aisiais visai nutrūko. Vokiečius pakeitė japonai, kurie vėliau davė finansines Amerikos hegemonijos garantijas.

Ypatingas Amerikos ir Japonijos ryšys, anksčiau vadintas *Nichibei* ūkiu, yra labai netvirtas. Jis radosi iš JAV poreikio importuoti didelį kiekį Japonijos kapitalo savo biudžeto deficitui finansuoti; be to, amerikiečių rinką japonai naudojo kaip ypač didelio pelno šaltinį. Taip jie sprendė sunkią didėjančio nedarbo problemą pagrindinėse vidaus pramonės šakose. Ūkis visiškai priklausė nuo į eksportą nukreipto augimo. Minėtas ryšys buvo plačios šio ūkio reformos alternatyva.

Didėjanti dviejų ūkių integracija prekyboje, finansuose ir gamyboje, anot Kento Calderio, sukėlė „užburtą biudžeto deficitų, neigiamų kapitalo srautų ratą, prekybos pusiausvyros sutrikimus, kurie griauna Amerikos pramonę..." (Calder, 1985, p. 621). Jei nebus imtasi teisingų veiksmų, ši trapi struktūra ilgainiui pati susinaikins. Jai vis labiau grasins prekybos protekcionizmas, ekonominė bei politinė Amerikos ir Japonijos įtampa, o labiausiai –

[5] Apie spręstinas teorines problemas žr.: Cooper (1985, p. 1213–1214).

silpna monetarinė pasaulio sistema, pagrįsta Japonijos remiamu doleriu. Tai nūdienis Triffino dilemos variantas, kai neišvengiamas konfliktas tarp besitęsiančios Japonijos palaikomos Amerikos likvidumo galimybės ir rinkos pasitikėjimo doleriu. Todėl vieną dieną japonų finansuojama amerikiečių hegemonija gali žlugti kartu su stabilios tarptautinės politinės tvarkos galimybėmis.

Ekonominė Amerikos ir Japonijos sąjunga siaurąja prasme bei pliuralistinio vadovavimo problema plačiąja prasme dar sykį iškelia Lenino ir Kautsky aptartą klausimą: ar įmanoma kapitalistinėms jėgoms išspręsti netolygaus vystymosi uždavinį ir išvengti konflikto? Nors šiuo metu jų saugumo ryšiai skatina ekonominį bendradarbiavimą, apie konflikto išsprendimą negali būti nė kalbos, mat valstybių ūkio lygis tai kyla, tai krinta. Norėčiau tik patikslinti marksizmo formuluotę, kad problemos priežastis yra daugiau varžovų politinės ambicijos ir prieštaringi valstybių interesai negu neišvengiami kapitalizmo vystymosi dėsniai. Pats ekonomikos vystymosi procesas paskirsto jėgas ir sunaikina liberaliosios pasaulinės ekonomikos pagrindus. Todėl vyraujančių ekonominių jėgų uždavinys yra prisitaikyti prie valdžios pasikeitimų ir rasti naują tarptautinio bendradarbiavimo pagrindą (Keohane, 1984b, p. 36–37). Jungtinių Valstijų ir jų ekonominių partnerių sugebėjimas spręsti prisitaikymo problemą yra lemiamas veiksnys tarptautinės ekonominės sistemos ateičiai.

Prisitaikymo problema

Pagrindinis politikos koordinavimo tikslas yra, ar bent jau turėtų būti, palengvinti nuolatinį valstybės ekonomikos prisitaikymą prie pokyčių, siekiant santykinio pranašumo, ir, kalbant plačiau, prie kitų naujo pasaulinės tarptautinės ekonomikos vystymosi procesų. Šiam tikslui XX amžiaus pabaigoje reikia kurti ir pertvarkyti prekybos, pinigų, energijos, skolų, investicijų ir mažiau išsivysčiusių šalių pažangos, jei šalys jos siekia, režimą. Šie reformuoti režimai, kuriuos dar reikia sukurti, turi įvertinti, be kitų reiškinių, ir ekonominės veiklos išsidėstymo pasaulyje pakitimus, naujus ekonominės politikos reikalavimus. Nesvarbu, ar nauji režimai bus grindžiami griežtomis taisyklėmis, ar politikos koordinavimu, jie nulems tarptautinius ekonominius ryšius. Tų režimų formavimas ir yra vadinamojo prisitaikymo proceso esmė.

Prisitaikymo problema iškyla dėl didelių kainų svyravimų ir struktūrinių permainų, kurios pakeitė pasaulinę ekonomiką. Ekonominis prisitaikymas aštuntajame dešimtmetyje tapo būtinas, nes pakilo energijos kainos ir buvo atsisakyta fiksuotųjų valiutų kursų. Devintajame dešimtmetyje pagrindinį prisitaikymo uždavinį lėmė didžiulis dolerio kurso pakilimas ir vėlesnė jo devalvacija, toliau besikeičiantis pasaulinis santykinio pranašumo modelis, sparčiai kylančios naujos pramonės jėgos (Blackhurst, Marian ir Tumlir, 1977, p. 1–2). Visi šie veiksniai turėjo didelę įtaką pasaulinei ekonomikai.

Tačiau pastangos prisitaikyti nebuvo labai rezultatyvios[6]. Japonai ir Vakarų vokiečiai kartu stengėsi sumažinti savo priklausomybę nuo naftos (Ikenberry, 1986); Jungtinės Valstijos, kita vertus, nelabai mažino importuotos naftos vartojimą (jos vertė 1985 metais buvo apie 55 mlrd. dolerių). Kaip matėme, prisitaikymui prie įvykusių esminių tarptautinės monetarinės ir finansų sistemos pokyčių buvo pasipriešinta; suteikta pirmenybė specialioms priemonėms. Išskyrus Japoniją, Vakarų Vokietiją ir kai kurias mažesnes industrines valstybes – Austriją, Švediją ir Šveicariją, daugumai ūkių prie pasaulinių santykinio pranašumo pokyčių prisitaikyti nepavyko (Katzenstein, 1985). Pirmoji reakcija į naujas pramonines jėgas kol kas buvo prekybos protekcionizmas.

Prisitaikymas prie vykstančių esminių santykinio pranašumo ir pasaulinio ekonominės veiklos išsidėstymo pakitimų yra sunki problema. Protekcionizmo tikslas – lėtinti reakciją į tokias permainas, tuo tarpu prisitaikymo uždavinys – pertvarkyti visuomenės ekonominius pagrindus, t.y. nekonkurencingas pramonės šakas pakeisti konkurencingomis. Tačiau, siekiant šito, būtina paisyti naujausių pagrindinių tarptautinės politinės ekonomijos pokyčių.

Pirmas šių pokyčių yra didėjantis „augimo skirtumas" tarp Jungtinių Valstijų ir kitų dviejų pasaulinės ekonomikos centrų (Marris, 1985). Įpusėjus devintajam dešimtmečiui, Jungtinės Valstijos jau negalėjo būti pagrindinis viso pasaulio augimo variklis; antrosios Reagano administracijos valdymo laikotarpiu sparta ženkliai sulėtėjo. Tapusi valstybe skolininke, Amerika turės dar sykį pasiekti prekybos ir mokėjimų perteklių, kad pajėg-

[6] Kaip teigia Katzensteinas (1984 ir 1985), mažesnės Vakarų Europos valstybės savo ūkį prie ekonominių pakitimų pritaiko daug sėkmingiau.

tų atsiskaityti su kreditoriais. Prisitaikyti bus daug lengviau, jeigu pasaulinis ekonominio augimo tempas bus spartesnis. Todėl labai svarbu, kad ir Vakarų Vokietija, ir Japonija laikytųsi daug ekspansyvesnės politikos.

Tačiau tiek Vakarų Vokietija, tiek Japonija šios atsakomybės imtis vengia. Vokietijoje dėl aukšto darbo užmokesčio, mokesčių politikos ir kitų veiksnių vidaus ekonomikos skatinimas gali sukelti naują infliacijos bangą. Kadangi Japonija yra sparčiai stiprėjantis pasaulinis kreditorius, gali būti tikimasi, jog ji prisiims tuos ekonominius uždavinius, kurių Jungtinės Valstijos atsisakė, ir pradės importuoti daugiau prekių iš kitų šalių. Tačiau ir dėl Japonijos prekybos, ir dėl jos ekonomikos struktūros sunku tikėtis, kad ji norėtų imtis šio tradicinio kreditoriaus ir ekonominio lyderio vaidmens. Siekdamos išspręsti augimo skirtumo problemą, tiek Vakarų Vokietija, tiek Japonija turėjo pašalinti vidines kliūtis, trukdančias spartesniam ekonominiam vystymuisi.

Antras reikšmingas veiksnys yra greitai besikeičiantis pasaulinės ekonomikos ir ekonominės veiklos išsidėstymas. Netolygus nacionalinių ūkių vystymasis privertė pasaulinės ekonomikos centrą persikelti iš Atlanto vandenyno baseino šalių į Ramiojo vandenyno baseino šalis, nes dėl kosminiu greičiu kylančios Japonijos ir naujų industrinių Azijos valstybių Jungtinės Valstijos ir Europa (Rytų ir Vakarų) patyrė santykinį nuosmukį. Be to, dėl toliau vykstančios Brazilijos, Kinijos ir kitų didelių besivystančių šalių industrializacijos ėmė keistis tarptautinis darbo pasidalijimas. Šio proceso išdava – masinis pasaulinės gamybos perteklius, labai padidinęs prisitaikymo problemą.

Trečia, kaip ir ankstesnių pereinamųjų laikotarpių iš vienos ekonominės epochos į kitą metu, pagrindinės amžiaus pabaigos pramonės šakos, t.y. automobilių, ilgalaikio vartojimo prekių ir t.t. gamyba, jau nėra svarbiausias augimo ir užimtumo šaltinis, ypač pažangiuose ūkiuose. Šias pramonės šakas pamažu keičia paslaugų, biotechnologijos ir informacijos pramonė, kurios reikšmė nuolat didėja. Kaip tiksliai šį procesą pavadino vienas rašytojas, tai perėjimas nuo „energijai imlios“ prie „žinioms imlios“ pramonės (Sayle, 1985, p. 40).

Norint, kad prisitaikymas vyktų sklandžiai ir kad pasaulinė ekonomika nepatirtų ekonominio konflikto, pasenusią Brettono Woodso sistemą turėjo pakeisti nauji režimai (Young, 1982). GATT, Tarptautinio valiutos fondo principai pagrįsti teiginiu, kad pati rinka privalo diktuoti, kas, ką ir kur gamina; prisitai-

kant prie ekonominių permainų, reikia laikytis rinkos logikos. Šis teiginys teisiškai pagrindė nediskriminacijos, nacionalinio režimo ir kitas taisykles, kurios įrašytos į GATT. Pasitikėjimas rinka vis labiau nesuderinamas su vyriausybės kišimusi, sutartiniu santykiniu pranašumu ir strategine sąveika. Jeigu liberalusis ūkis privalo patirti šiuos pokyčius ir išvengti merkantilistinio konflikto, reikia naujų režimų, pagrįstų naujais teisiniais principais.

Jau 1986 metais žengti pirmieji žingsniai naujam režimui, kuris atitiktų besikeičiančią ekonominę tikrovę, formuoti. Keletas Tokijo derybų dėl prekybos raunde priimtų įstatymų yra teigiamas bandymas sukurti naują liberaliosios pasaulinės ekonominės tvarkos pagrindą. Netarifinių barjerų plitimas ir vienos po kitos ekonominių šakų – nuo tekstilės iki naftos ir plieno – kartelizacija yra nelabai girtini naujai sudarytų tarptautinių režimų pavyzdžiai. Devintajame dešimtmetyje pateikta gausybė siūlymų, kaip režimai turėtų tvarkyti tarptautines investicijas, skolų problemą, technologijų perdavimą, monetarinius reikalus ir daugybę kitų dalykų.

Šie nauji režimai ir papildomi siūlymai nukreipia teisinga linkme. Režimas nepateikia išankstinio vertinimo, nepalengvina bendradarbiavimo ir nestabilizuoja ryšių. Tačiau, kaip pabrėžė mažiau išsivysčiusios šalys, reikalaudamos naujos tarptautinės ekonominės tvarkos, svarbiausia nustatyti, kieno interesams tas režimas bus naudingas. Amerika įsitikinusi, kad nauji režimai pakeis silpstančią jos hegemoniją. Tačiau daugelis Jungtinių Valstijų kritikų mano, kad Amerika iš tikrųjų ieško sau naujo pagrindo vyrauti pasaulinėje ekonomikoje. Kiek tarptautiniai režimai gina kolektyvinius interesus? Ar jie yra tik dingstis partikuliariniams tikslams?

Toks paprastas dalykas, kad režimai atstovauja interesų „žvaigždynui", dažnai ištirpdavo diskusijose apie pliuralistinį vadovavimą arba liberalios tvarkos išlikimą (Strange, 1982). Kaip labai teisingai pažymėjo Kautsky, negana parodyti, kad tarptautiniai režimai toliau valdys tarptautinius ekonominius ryšius; režimas galėtų įgyvendinti tai, ką jis vadino „ultraimperializmu". Neužtenka žinoti, ar režimas egzistuoja. Svarbu tai, kaip konkretus režimas veikia valstybių ir vidaus grupių gerovę bei valdžią. Tas pats režimas vienam gali atrodyti stabilizuojantis (Aggarwal, 1985), o kitam – visai priešingai (Strange, 1982).

Įpusėjus devintajam dešimtmečiui, tarptautinė ekonominė

tvarka pereina nuo vienų tarptautinių režimų prie kitų. Todėl jų turinį tardamosi ir derėdamosi privalo apibūdinti didžiosios ekonominės galios. Analizuojant galimas tokių derybų išvadas, būtina atsižvelgti į sunkumus ir iššūkius, kuriuos tie vyraujantys ūkiai turi įveikti, ypač tarptautinės prekybos srityje. Kokia ateitis laukia atnaujinto prekybos režimo?

Ekonomistai liberalai prisitaikymo problemą iš esmės supranta tik kaip leidimą rinkai nustatyti prekybos srautus ir pasaulinį ekonominės veiklos išsidėstymą. Kadangi santykinį tekstilės, plieno ir automobilių gamybos pranašumą įgyja Japonija ir kitos naujos industrinės valstybės, Jungtinėms Valstijoms ir Vakarų Europai nevertėtų priešintis šiam procesui, saugant silpstančias savo pramonės šakas; geriau pereiti prie naujų konkurencingų pramonės šakų, pavyzdžiui, pažangiausios technologijos, paslaugų. Be to, joms reikia vykdyti Tokijo derybų raunde priimtas taisykles, vengti valstybinio intervencionizmo pagundos ir nesivelti į strateginę prekybos politiką. Tačiau egzistuoja svarbios politinės ir ekonominės kliūtys, dėl kurių perėjimo ir prisitaikymo problemą išspręsti liberaliai pasidaro ypač sunku.

Pirmiausia Jungtinės Valstijos ir Vakarų Europa turi prisitaikyti prie žymaus ekonominės gerovės smukimo. Beveik per visą pokario laikotarpį ir prekybos, ir darbo prasme šie ūkiai turėjo pagrindinių pramonės šakų monopolį, palankias maisto prekių ir energijos prekybos sąlygas; be to, jų produktyvumas ir ekonominis vystymasis neturėjo lygių. Pajamos ir realusis darbo užmokestis gerokai viršijo tradicinę normą. Po karo Jungtinės Valstijos patyrė nenatūralų darbui imlių šakų prekių bumą, kuris pakėlė realųjį darbo užmokestį taip, kad atitiktų našumo didėjimą (Branson, 1980, p. 59). Japonija ir naujos industrinės valstybės sužlugdė Jungtinių Valstijų monopolį ir įgavo santykinį pranašumą darbui imliose pramonės šakose; pažangiose šalyse darbo našumas sumažėjo. Šie ir kiti nauji ekonominio augimo veiksniai iškėlė dilemą pažangiausiems ūkiams: arba turi labai sumažėti pajamos ir realusis darbo užmokestis, arba nedarbas liks toks pat neregėtai didelis (J. Williamson, 1983, p. 396). Arba, kalbant specialiais terminais, natūralioji nedarbo norma pažangios ekonomikos šalyse padidėjo. Trumpai tariant, nepaprastai spartus pajamų ir darbo užmokesčio didėjimas iki 1973 metų davė daug didesnių vilčių, negu ekonomika galėjo patenkinti po 1973 metų; šioms šalims iškilo infliacijos pavojus (Bruno ir Sachs, 1985). Tačiau šie didžiausią ekonominės gerovės nuosmukį patyrę ūkiai

stengėsi ne prisitaikyti, o vengti užsienio konkurencijos ir jos keliamų sunkumų.

Politiškai sunkiausią ekonominio prisitaikymo uždavinį kelia žemės ūkis. „Žalioji" revoliucija ir žemės ūkio gamybos pažanga nulėmė pasaulyje maisto prekių perteklių. Be to, pervertintas doleris skatino gamybos ekspansiją ir traukė naujus eksportuotojus; netgi pačios Jungtinės Valstijos pradėjo daugiau importuoti tų maisto prekių, kurių pramonėje jos tradiciškai turėjo santykinį pranašumą. Pasaulio finansinių rinkų nepastovumas žemės ūkio problemą padidino dar labiau. Šių procesų pasekmės buvo masiniai pertekliai ir intensyvi kova dėl eksporto rinkų. Pasaulinių rinkų prisitaikymas prie struktūrinių žemės ūkio pokyčių sąlygos esminius ekonominius sunkumus.

Dėl Japonijos ir naujų industrinių valstybių ekonominio iššūkio atsirado dar viena problema. Prasidėjus pokario laikotarpiui, pasaulinės prekybos tarp pažangių ūkių augimas buvo grindžiamas daugiausia prekyba tarp skirtingų pramonės šakų, sparčiomis produkcijos inovacijomis ir tam tikromis monopolijomis. Tokio tipo prekyba išlaikė pusiausvyrą tarp pažangių ūkių ir buvo pelningas gamybos veiksnys. Tai prieštaravo Stolperio–Samuelsono teoremai, kad prekyba kenkia vienam gamybos faktoriui – darbui (Helpman, 1984, p. 362). Spartus Japonijos ir ypač naujų industrinių šalių, kaip pramonės gaminių eksportuotojų, iškilimas šią padėtį pakeitė taip, kad prekyba iš tiesų pakenkė Amerikos darbo jėgai ir pastarosios bei Vakarų Europos importui jautrioms pramonės šakoms.

Vykstantis tarpšakinės prekybos pakeitimas vienos šakos gaminių prekyba devintajame dešimtmetyje reiškė, kad daugelis pramonės šakų pažangiose šalyse „nuplaunamos". Pasitvirtino Stolperio–Samuelsono teoremos teisingumas darbo jėgos būvio atžvilgiu (Keohane, 1984b, p. 34), pavyzdžiui, kadangi į kitas išsivysčiusias šalis Japonija eksportuoja daugiausia pramonės gaminius ir šis eksportas pagrįstas inovacijomis, mažinančiomis prekių kainas, o importuoja beveik tik maisto prekes ir žaliavas, ekonominis jos augimas kelia rimtą pavojų kitų šalių pramonės šakų darbo jėgai ir prekybinėms operacijoms.

Naujos industrinės valstybės taip pat meta iššūkį visiems pažangiems ūkiams, tarp jų ir Japonijos, nes jos geba suderinti pigų darbą, pažangią technologiją ir valiutų kurso strategijas, todėl jų eksportuojami pramonės gaminiai labai konkurencingi Amerikos ir kitų šalių rinkose. Naujų industrinių šalių valiutas lyginant su

nuvertėjusiu doleriu ir pakilusia jena, jų konkurencingumas smarkiai padidėjo. Jungtinės Valstijos neteko savo pranašumo dėl nuvertinto dolerio. Geriausiai šią padėtį rodo spartus Pietų Korėjos – elektronikos prekių ir automobilių eksportuotojos – vystymasis (*The New York Times*, 1986 rugpjūčio 31, p. 1). Šie konkurenciniai veiksniai ir sąmoningi Japonijos eksporto apribojimai verčia Amerikos ir Japonijos automobilių įmones sumažinti savo produkcijos eksportą į naujas industrines valstybes. 1986 metais maždaug pusę Amerikos prekybos deficito nulėmė tos šalys, kurių valiuta dolerio atžvilgiu nesustiprėjo (*The Economist*, 1986 rugpjūčio 2, p. 55).

Kita kliūtis, trukdanti išspręsti prisitaikymo problemą, yra Japonijos prekybos struktūros, labai lankstaus ūkio ir nuolatinio technologijos tobulėjimo sąlygotas spartus augimo tempas. Nors Japonija turi nedaug gamtos turtų, tačiau, sugebėdama dirbti labai kokybiškai, pamažu įgijo santykinį pranašumą pažangiausios technologijos srityje (Saxonhouse, 1983, p. 273). Gary Saxonhouse žodžiais tariant, „didelės, nedaug gamtos išteklių turinčios Japonijos ekonomika vystosi sparčiau negu jos prekybos partnerių, todėl yra neišvengiamas jos eksporto struktūros pasikeitimas, kuris savo ruožtu privers prie šių pokyčių prisitaikyti Japonijos prekybos partnerius ir konkurentus" (ten pat, p. 279). Japonija eksportuoja aukštos kokybės prekes, o importuoja daugiausia neapdorotas žaliavas, todėl užsienyje gamyba mažėja; kyla sunki kitų šalių prisitaikymo problema ir didelis nepasitenkinimas. Nors jenos kurso pakilimas devintojo dešimtmečio viduryje Japonijos eksportą pristabdė, naftos ir kitų vartojamųjų prekių kainų kritimas ir toliau liko pagrindiniu Japonijos aktyvios prekybos balanso veiksniu.

Ypatingi Japonijos sugebėjimai prisitaikyti prie struktūrų, „kitus aplenkianti" investavimo strategija ir spartus pramonės technologijų tobulėjimas labai apsunkina prisitaikymo problemą. Nors Amerikos prekybos su Europa ir Kanada deficitas yra dar didesnis, tačiau „Japonijos problema" Jungtinėms Valstijoms yra ypač svarbi. Priešingai Vakarų Vokietijai – dar stambesnei eksportuotojai – Japonija neturi didelių kaimynų, su kuriais galėtų prekiauti, ir jos eksportas apsiriboja automobiliais bei elektronikos prietaisais. Japonijos eksportas nualino kai kurias jautrias šakas. Be to, prasidėjo Jungtinių Valstijų ir Japonijos konkurencija daugelyje tų pačių pažangios technologijos sričių. Dinamiškos Japonijos integracija į pasaulinę ekonomiką, patiriančią eko-

nominio augimo lėtėjimą, iškėlė ginčytinų problemų kitoms šalims.

Pažangios valstybės nedėjo didelių pastangų savo socialines ir ekonomines struktūras pritaikyti prie šių vystymosi procesų. Didelį jų pasipiktinimą kėlė galimas poveikis darbo užmokesčiui, gerovės programoms ir ekonominėms struktūroms. Nors šis pasipriešinimas buvo ypač ryškus Vakarų Europoje ir Jungtinėse Valstijose, bet panašiai į naujų industrinių valstybių eksportą reagavo ir Japonija. Labai dažnai ta reakcija buvo ne prisitaikymas, o naujas protekcionizmas ir industrinė politika. Ekonomistai siekia bendrų sprendimų ir pasaulinės pusiausvyros, tuo tarpu vyriausybėms ir suinteresuotiesiems sluoksniams rūpi tam tikros šakos ir kas kokius produktus gamina.

Esant išties daugiašalei prekybos sistemai, ši įtampa ilgainiui būtų sumažinta, tačiau, linkstant į dvišališkumą ir vis labiau siekiant greitų sprendimų, prisitaikymo procesas rinkos mechanizme vyksta per daug lėtai. Spartus pasaulinės ekonomikos vystymasis pirmaisiais pokario metais skatino ekonominio prisitaikymo procesą, tuo tarpu sulėtėjęs ekonominis augimas pasaulyje po 1973-iųjų jį apsunkino.

Liberalioji pasaulinė ekonomika pradėjo laipsniškai smukti; stabili vystymosi padėtis tokia: vienos grupės ar ūkio pergalė reiškia kito pralaimėjimą. Nemokėjimas prisitaikyti ir siekti didesnio ekonominio efektyvumo lygio stabdo ekonominį augimą ir dar labiau apsunkina prisitaikymą. Jei šis užburtas ratas nebus sustabdytas, tarptautinio ekonominio žaidimo nelaimės niekas, ir aršus ekonominis konfliktas bus neišvengiamas.

Apibendrinant galima pasakyti: ekonominės ir politinės jėgos susikaupimas korporacijose, sąjungose, valstybėse, kurios gali pasipriešinti prisitaikymui, kai lėtėja pasaulinis ekonominis augimas, labai riboja prisitaikymo proceso veiksmingumą. Nors devintojo dešimtmečio viduryje padėtis nepablogėjo iki ketvirtojo dešimtmečio lygio, kai nelanksčios ekonominės struktūros ir nesugebėjimas prisitaikyti sąlygojo Didžiąją depresiją, bet nenoras subalansuoti rinkos jėgų buvo gana stiprus, kad užkirstų kelią sklandžiam perėjimui prie naujų pasaulinių ekonominių santykių. Labai priešinamasi ir perėjimui prie naujų ekonominio augimo centrų bei naujų pirmaujančių šakų. Korporacijos ir sąjungos, kurios pelnėsi, būdamos monopolistės, dabar stengiasi apsisaugoti nuo užsienio konkurentų. Valstybės bando išlaikyti santykinę savo padėtį tarptautinio darbo pasidalijimo procese.

Nors apskritai apžvalgininkai tikėjo, kad istorinis konfliktas tarp liberaliosios tarptautinės ekonomikos normų ir vidaus ekonominės autonomijos siekimo jau išspręstas, bet dabar šis ginčas vėl iškilo.

Tarptautinės normos prieš vidaus autonomiją

Po pavyzdžio neturinčios sėkmės dešimtmečių pokarinis „įtvirtinto liberalizmo kompromisas" ėmė blėsti, ir pagrindiniuose tarptautinės sistemos ūkiuose iš naujo prasidėjo konfliktas tarp vidaus autonomijos ir tarptautinių normų. Didėjanti valstybių ūkio priklausomybė prekybos, finansų ir makroekonominės politikos atžvilgiu vis labiau prieštaravo ekonominiams ir socialiniams vidaus prioritetams. Kai šitaip atsitiko, vėl tapo aktualus esminis klausimas, kurį pirmiausia iškėlė XIX amžiaus pabaigos marksistai, vėliau Keynesas, – maksimalus vidaus gerovės kapitalizmo ir liberaliosios tarptautinės ekonominės tvarkos suderinamumas. Ketvirtajame dešimtmetyje Keynesas, būdamas įsitikinęs, kad jie *nesuderinami*, pasirinko vidaus autonomiją. Keynesas, kuris padėjo sujungti Brettono Woodso sistemą, buvo didesnis optimistas, ir kurį laiką jo teorija, rodos, tvirtinosi. Atėjus devintajam dešimtmečiui, Keynesas, kaip ir ketvirtajame dešimtmetyje, tikėjęs, kad „prekės turi būti naminės", vėl būtų galėjęs jaustis teisus.

Augant pasaulinei priklausomybei, darėsi vis svarbiau, kiek vidaus socialinės struktūros ir ekonominė politika atitinka sėkmingą tarptautinės ekonomikos funkcionavimą. Ten, kur mokesčių politika, socialinės lengvatos ir vyriausybės taisyklės daro didelį poveikį prekybos struktūrai ir kitiems tarptautiniams ekonominiams ryšiams, vidaus autonomijos ir tarptautinių normų susidūrimas darosi ypač reikšmingas. Kadangi „įgyvendintas liberalizmas" neatrodo labai tinkamas, galimi kiti sprendimai: stiprėjantis politikos koordinavimas ir tarptautinis bendradarbiavimas, vidaus struktūrų derinimas arba, jei du pirmieji būdai nepavyktų, perėjimas prie didesnės autonomijos ir valstybių ūkių izoliacijos.

Kaip bus išspręsta ši problema, sužinosime tik po kiek laiko. Tačiau pagrindinių ekonominių centrų – Jungtinių Valstijų, Vakarų Europos ir Japonijos – požiūris ir politika linksta į tarptautinį režimą, ir tai rodo, kad vidaus prioritetai nugali tarptautines

normas. Vakarų Europoje ir Jungtinėse Valstijose nauji interesai ir tikslai lėmė didesnį dėmesį vidaus ekonomikai ir mažesnį – tarptautinėms normoms bei politikos koordinavimui. Nauji ekonominių Japonijos partnerių reikalavimai kelia japonams nerimą. Kadangi pasaulinėje ekonomikoje šalis pradeda būti svarbiausia, „Japonijos problema" ir jos iššūkis tarptautiniams režimams įgauna ypatingą reikšmę.

Atsižvelgdama į ekonominių partnerių nepasitenkinimą ir savo pačios ekonominę sėkmę, nuo devintojo dešimtmečio vidurio Japonija ėmė keisti griežtą protekcionistinę politiką: iš esmės virto pagrindine laisvosios prekybos gynėja. Stiprėjanti Japonija pradėjo atverti savo tradiciškai uždaras rinkas ir mažinti valstybinę biurokratinę ekonomikos kontrolę. Iki devintojo dešimtmečio vidurio ji tapo mažiausia protekcioniste iš visų pažangių kapitalistinių šalių, ypač *oficialių* prekybos pramonės gaminiais apribojimų atžvilgiu.

Tačiau tokių Japonijos įgyvendinamų liberalizavimo priemonių jos partneriams aiškiai nepakako. Jungtinės Valstijos, Vakarų Europa ir netgi Azijos šalys didino spaudimą Japonijai, reikalaudamos, kad ji dar labiau liberalizuotų ūkį, aktyviau imtųsi ekonominio vadovavimo, suderintų savo ir pagrindinių savo prekybos partnerių institucijų veiklą. Toks išorės spaudimas dėl liberalizacijos iškėlė sunkias problemas Japonijos visuomenei ir vadovams.

Liberalizacijos termino reikšmė interpretuojama skirtingai, ir tai yra pagrindinė Japonijos ir jos kritikų ginčo tema. Pagal tradiciją, liberalizacija reiškė pagrindinių GATT'o principų bei uždavinių įgyvendinimą, t.y. oficialių išorinių prekybos apribojimų panaikinimą, tam tikromis aplinkybėmis nacionalinio režimo taikymą užsienio firmoms – vadinasi, suteikiant joms ne mažiau palankias sąlygas negu vietinėms. Kitoms šalims šis aiškinimas nepakankamas, kalbant apie Japonijos ekonomikos pobūdį. Užsienio keliami liberalizacijos reikalavimai prieštaravo esminiams šios valstybės kultūros, socialinių santykių ir politinės struktūros bruožams.

Japonijos ekonomika griežtai sureguliuota, suskirstyta ir padalyta nesuskaitoma daugybe būdų. Seniai egzistuojantys neoficialūs ryšiai ir institucinės struktūros daugelį pramonės bei paslaugų šakų paverčia neprieinamomis ne tik užsienio, bet ir Japonijos firmoms. Pavyzdžiui, kaip minėta anksčiau (nors aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje padėtis pradėjo keistis), finansų sektorius buvo išskaidytas; finansinės Japonijos insti-

tucijos buvo apribotos santykinai siaurų rinkos sričių; jų funkcionavimą griežtai kontroliavo vyriausybė per Finansų ministeriją, kuri atkakliai nenorėjo įsileisti nei užsienio, nei japonų firmų. Daugelio Japonijos ekonomikos šakų struktūra tokia, kad bet kurią „išorinę" firmą nustumtų į blogesnę padėtį, nesvarbu, ar ji būtų užsienio, ar pačių japonų.

Be to, kelią į Japonijos ekonomiką užsieniui užkirto kone visų Japonijos ekonomikos šakų nenoras „pirkti iš užsienio", jungtinis jos firmų tinklas, lemiama asmeninių ryšių svarba ir daugybė kitų neoficialių apribojimų. (Kai kurie griežtesni Japonijos kritikai mano, kad net japonų kalba sukuria netarifinį barjerą.) Vienas pagrindinių apribojimų, siekiant rinkos, yra paskirstymo sistema. Daugelio nuomone, jeigu japonai elgtųsi kaip amerikiečiai arba europiečiai, ekonominis konfliktas išsispręstų.

Vakariečiai ir japonai taip pat gana skirtingai suvokia laisvąją prekybą. Vakarai galvoja apie „sąžiningumą" ir aktyvų dalyvavimą Japonijos ekonomikoje. Tuo tarpu japonai kalba apie „atvirumą", išsaugant tradicines struktūras ir vengiant visiškos priklausomybės nuo importo. Japonija tvirtai įsitikinusi, kad ji žaidžia pagal taisykles, o jos kritikai turi nepakeičiamą nuomonę, kad yra priešingai. Dėl šių kultūrinių kliūčių Amerika ir kitos šalys GATT nacionalinio režimo principą laiko nepakankama garantija, kad būtų galima lengviau patekti į japonų rinkas. Kritikai tvirtina, jog būtina rimta japonų ekonominės veiklos ir ekonominių institucijų revizija. Pagal juos, reikia labiau suderinti Japonijos ir kitų šalių institucijas bei jų veiklą. Šiam tikslui Japonija privalo ne tik panaikinti oficialius bei išorinius prekybos apribojimus, bet ir tapti liberalia visuomene, Vakarų supratimu, laisvų, visiems atvirų rinkų šalimi. Jungtinių Valstijų Japonijai keliami didesnio abipusiškumo reikalavimai šį požiūrį patvirtina.

Šis spaudimas, be abejonės, rodo pasipiktinimą ekonomine Japonijos sėkme; jis kyla ir iš susirūpinimo, ar tikrai japonai „žaidžia sąžiningai". Kaip teigia Gary Saxonhouse, „bendrą dalyvavimą geranoriškoje tarptautinėje ekonominėje diplomatijoje ir ypač bendrus tikslus, siekiant aiškiai suderinti vidaus ūkinę veiklą, įkvėpė noras užtikrinti, kad labai pažangus, bet pagal tradiciją neliberalus Japonijos ūkis sąžiningai varžosi su savo prekybiniais partneriais" (Saxonhouse, be datos, p. 29). Tarptautiniuose ekonominiuose reikaluose, kaip ir kitose srityse, teisingumas privalo būti *ne tik vykdomas*; turi būti *matoma, kad jis*

vykdomas. Didėjant ekonominei tarpusavio priklausomybei, valstybių struktūros ir veiklos teisėtumo klausimas įgijo didesnę reikšmę. Reikalingas ir mikroekonominis politikos koordinavimas, ir makroekonominis ekonomikos koordinavimas[7].

Liberalias Vakarų visuomenes ekonominė Japonijos sėkmė ypač baugina, nes tai pirmoji jas įveikusi ne Vakarų neliberali visuomenė. Vakarų ekonomika pagrįsta tikėjimu laisvosios rinkos ir individualizmo pranašumu, tuo tarpu Japonijoje rinka ir individas santykinai nėra autonomiški, nes priklauso tvirtai neliberaliai kultūrai ir socialinei struktūrai (Calleo ir Rowland, 1973, p. 205).

Raymondas Vernonas paaiškino, kaip amerikiečiai suvokia šį valstybės svarbos akcentavimą ir kitose šalyse kelia pavojų tolesniam liberaliojo tarptautinio ūkio vystymuisi:

„Lengvai pasiekiama kiekviena šalis, kiekviena rinka, laipsniškas prekybos apribojimų sumažinimas ir didžiųjų rinkų atvirumas – šios sąvokos mums buvo naudingos, nes apibūdino mūsų vidinę politinę ir ekonominę struktūrą, mūsų vietą pasaulyje nuo 1945 metų. Visi pranašumai ir visos vertybės liudija, kad šią sistemą privalome išlaikyti tiek, kiek pajėgiame. Bet visi mato, kaip tvarkosi Japonija... siekdama vieningo tikslo, kuris gali būti nesunkiai perdėtas, tačiau kartu į jį negalima žiūrėti pro pirštus. Stebime, kaip naudojamos valstybinės įmonės, kažkaip – *kažkaip* ... kitose išsivysčiusiose industrinėse valstybėse, dabar jau netgi ir besivystančiose. Matydamas, kaip įvairiai kišamasi į rinkos mechanizmo veikimą, vis nenorom grįžtu prie klausimo, ar mes privalome pasirinkti institucinių santykių ir principų kryptį, kuri atspindėtų, mūsų požiūriu, antrą geriausią pasaulį. Mes patys turime kažkaip susitelkti..." (Cumings cituoja Vernon, 1984, p. 39–40).

Jei nebus pasiektas Japonijos ir jos ekonominių partnerių požiūrių, institucijų ir politikų harmonizavimas, ekonominiai santykiai, be abejonės, taps sudėtingesni[8].

Kritikai tvirtina, kad nauja Japonijos ekonominė jėga duoda pagrindą imtis prekybos, finansų ir kitų sričių atsakomybės, neužtenka ir toliau vien keisti savo politiką pagal išorės poveikius. Ši mintis garsiai nuskambėjo Jungtinėse Valstijose, šiek tiek tyliau – Vakarų Europoje; ją pareiškė ir Azijos šalys. Jau anksčiau

[7] Stephenas Krasneris pabrėžė, kad dėl išaugusios pasaulinės ekonominės tarpusavio priklausomybės padidėjo vidaus veiklos teisėtumo suvokimo reikšmė.

[8] Calleo ir Rowlandas (1973, 8 sk.), Hageris (1982) ir Hindley (1982–1983) pateikia keletą nuomonių apie vidaus ekonominių struktūrų harmonizavimą.

minėjome Japonijos reakciją, kai ASEAN šalys ir naujos industrinės Azijos valstybės reikalavo atviresnės jos rinkos. Japonija atsakė, kad šios šalys turėtų sekti jos ankstyvosios industrializacijos pavyzdžiu ir darbui imlių pramonės šakų produkciją eksportuoti verčiau ne į Japoniją, o į Jungtines Valstijas. Toks atsisakymas atverti savo rinkas ir imtis griežtesnio vadovavimo labai papiktino tas Azijos kaimynes, kurios patyrė didžiulį prekybos su Japonija deficitą.

Išorės spaudimas, siekiant harmonizacijos, abipusiškumo ir vadovavimo, aštrino ekonominę Japonijos ir jos prekybos partnerių kovą. Devintojo dešimtmečio viduryje ypač sustiprėjo konfliktas su Jungtinėmis Valstijomis. Spręsdama „Japonijos problemą", Vakarų Europa tiesiog neįsileido jos prekių, tuo tarpu Amerikos pastangos pasiekti Japonijos rinką ir pertvarkyti jos visuomenę ekonominį ginčą pavertė politiniu ir sukėlė pavojų netgi politiniams abiejų valstybių ryšiams.

Dėl amerikiečių spaudimo Japonijai iškilo sunki dilema. Viena vertus, vykdydama šiuos reikalavimus, Japonija turėtų atsisakyti nemažai savo puoselėtų socialinių vertybių ir gyvenimo tradicijų, kurios, daugelio japonų nuomone, lemia jų vidinę socialinę harmoniją ir politinį stabilumą. Liberalizacija sukeltų nedarbą daugelyje šakų ir verstų iš esmės keisti ekonomikos struktūrą. Vienas japonų prekybos vadovas karštai pareiškė, kad „užsienio reikalavimai panaikinti netarifinius barjerus (importui) yra lygiareikšmiai protestui prieš socialinę Japonijos struktūrą". Toliau jis tvirtino, kad „mažai vilčių, jog šie reikalavimai bus patenkinti" (cit.: Sayle, 1985, p. 39).

Ar gali tarptautinė ekonomika gyvuoti ilgai, jeigu ją sudaro ne liberalios visuomenės, kaip jas apibūdina Vakarai, t.y. visuomenės, pagrindinį dėmesį skiriančios kainų sistemai, visiems atviroms rinkoms ir kuo mažesniam valstybės kišimuisi? Ekonomistai liberalai visuomenes suvokia kaip juodas dėžes, kurias sieja valiutų kursai; kol valiutų kursai yra teisingi, nelabai svarbu, kas vyksta dėžės viduje. Tačiau, didėjant valstybių ūkių integracijai, darosi vis svarbiau, kuo valstybės užsiima juodos dėžės viduje, norėdamos paveikti ekonominius santykius. Devintajame dešimtmetyje šis klausimas staiga pasidarė labai aktualus Japonijai dėl konflikto tarp jos konfucianistinės visuomeninės santvarkos ir Amerikos Locke teorija pagrįstos visuomeninės santvarkos; problema taip pat buvo svarbi naujoms industrinėms valstybėms, socialistiniams Rytų bloko ūkiams, besivystančiai na-

cionalizuotai Vakarų Europos pramonei ir visam pasauliui. Nauja industrinė politika, nauji valstybės intervencijos metodai, vidaus institucijos, veikiančios kaip netarifiniai barjerai, kėlė didelę grėsmę liberaliajai tarptautinei ekonominei tvarkai[9].

Labai tarpusavyje priklausomame pasaulyje, kurį sudaro galingi neliberalūs ūkiai, daugiau negalėjo būti taikomi GATT'o nustatyti nediskriminacijos, nacionalinių režimų, didžiausio palankumo statuso principai. Jei neatsiras didesnės valstybių ekonominės veiklos ir vidaus visuomenės harmonijos, liberaliosios visuomenės gali būti priverstos gindamosi imtis industrinės ir kitokios kompensacinės praktikos. Ar valstybės svarbą akcentuojančios visuomenės turėtų tapti liberalesnės, ar liberaliosios visuomenės turėtų labiau akcentuoti valstybės reikšmę, ar, kaip tvirtina dauguma ekonomistų, vidaus struktūros apskritai neturi reikšmės – tai pagrindiniai klausimai, vertinant vidaus autonomijos ir tarptautinių normų konflikto iškeltą problemą.

Mišri sistema: Merkantilistinė konkurencija, ekonominis regionalizmas ir sektorinis protekcionizmas

Po Antrojo pasaulinio karo sukurta liberalioji tarptautinė ekonomika devintojo dešimtmečio viduryje buvo gerokai pertvarkyta. Prekybos liberalizavimo politika pakeista, Bretton Woods daugiašališkumo ir besąlyginio didžiausio palankumo statuso principai pamažu užleido vietą dvišališkumui ir diskriminacijai. Žlugus fiksuotųjų valiutų kursų sistemai, prieštaringi interesai paskatino aršius pažangių ūkių nesutarimus dėl valiutų vertės ir kitų monetarinių problemų. Ameriką, kaip vyraujančią finansinę jėgą, pakeitė Japonija; dėl pasaulinių skolų kėlė rūpestį finansinės pasaulinės sistemos valdymo ir stabilumo klausimas.

Mažai kas abejoja, ar šios permainos įvyko iš tikrųjų, tik skiriasi nuomonės dėl jų reikšmingumo. Kai kurie mano, kad šie procesai rodo „normų sąlygotus pokyčius“ ir tolesnius bendrus vyraujančių ekonominių jėgų tikslus (Ruggie, 1984, p. 412–413). Ne tokie optimistiški apžvalgininkai, tarp jų ir aš, įsitikinę, kad šias permainas sąlygojo hegemonijos žlugimas ir skirtingi pažan-

[9] Pirmasis šį svarbų klausimą diskusijoje apie valstybės prekybos kilimą paminėjo Jacobas Vineris (1951).

gių valstybių interesai. Iš esmės pasikeitus tarptautinei jėgos pasidalijimo struktūrai, liberalioji tarptautinė ekonominė tvarka sparčiai netenka įtakos ir pasiūlos, ir veiksmingo paklausos valdymo srityse.

Pastebima keletas ryškių pasikeitimų, arba procesų. Dėl didėjančios merkantilistinės konkurencijos gali sustiprėti ekonominis nacionalizmas; ne Amerikos vadovavimas, o istorinės inercijos jėgos ir bendras siekis išvengti konflikto pasekmes sušvelnino. Taip pat jaučiama pasaulinio ūkio regionalizmo tendencija; ją rodo Vakarų Europos užsisklendimas, ekonominė Šiaurės Amerikos integracija, Ramiojo vandenyno baseino šalių vystymasis. Be to, sustiprėjo šakų protekcionizmas; prieštaringi valstybių tikslai apsaugoti tam tikras šakas ir įsigyti tų pačių prekių užsienio rinkose aktyviai skatina naująjį protekcionizmą. Brettono Woodso daugiašalės liberalizacijos sistemą pakeičia mišri nacionalizmo, regionalizmo ir šakų protekcionizmo sistema, nors nurodyti kiekvieno jų santykinę reikšmę sunku.

Intensyvi merkantilistinė konkurencija

Pirmas intensyvėjančios merkantilistinės konkurencijos rodiklis yra didėjanti valstybės ir ekonominės galios įtaka tarptautiniams ekonominiams santykiams. Valstybės (ypač didžiosios) vis aktyviau imasi politinių ir ekonominių priemonių savo naudai iš tarptautinės ekonominės veiklos padidinti. Ekonominės tarpusavio priklausomybės ir vidaus autonomijos konfliktas vis dažniau sprendžiamas autonomijos, o ne priklausomybės naudai, nors valstybės, viena vertus, iš tos priklausomybės siekia pasipelnyti, kita vertus, stengiasi apriboti jos poveikį nacionalinei autonomijai. Jos nori kolektyvinių liberalizuotos prekybos prekių ir stabilios monetarinės tvarkos, bet savo ekonomiką pageidauja valdyti pačios kaip išmano. Todėl vis daugiau valstybių pradėjo konkuruoti, iš pasaulinės priklausomybės siekdamos kuo didesnio pelno ir kuo mažesnių kaštų.

Antras merkantilistinį konfliktą skatinantis veiksnys yra aršėjanti kova dėl pasaulinių rinkų. Tokie faktoriai, kaip vidiniai ekonominio augimo apribojimai, aukštos kainos ir infliacijos spaudimas, pasaulinė skolų problema ir nuolatinis daugumos šalių poreikis importuoti energiją, verčia beveik visas valstybes siekti į eksportą nukreipto augimo ir agresyvios eksporto plėtimo politikos. Spaudimas eksporto rinkoms didės ir dėl staigaus

Amerikos finansinės pozicijos pasikeitimo, ir dėl to, jog pirmą kartą pokario laikotarpiu Jungtinės Valstijos privalo pasiekti eksporto perteklių, kad galėtų grąžinti milžiniškas skolas. Šį klasikinį konfliktą dėl rinkų pasidalijimo rodo susidūrimai prekybos, makroekonomikos ir kitose politikos srityse.

Trečia, merkantilizmą skatina Japonija ir naujos industrinės valstybės. Japonijos prekybos struktūra ir precedento neturintys santykinio Japonijos pranašumo pokyčiai didina spaudimą kitiems ūkiams. Sparčiai kylantis technologinis Japonijos ir naujų industrinių šakų lygis didina kitų ūkių prisitaikymo kaštus, skatindamas jų pasipriešinimą ir protekcionizmą. Japonijos pažanga rodo, kad ji yra išradinga intervencionistė ir merkantilistė, sugebėjusi pasiekti visuomenės sutarimą, iškelti ekonominius uždavinius ir padidinti bendrą ūkio konkurencingumą. Ši sėkmė ragina kitas šalis konkuruoti su Japonija ir vykdyti savą intervencinę politiką.

Šių procesų sąlygotas merkantilizmas savo tikslu ir metodais skiriasi nuo XVIII ir XIX amžiaus merkantilizmo. Merkantilizmui tik atsiradus, jo uždavinys buvo gauti pinigų karo tikslams, o priemonė – eksporto perteklius. XIX šimtmečio merkantilistai protekcionizmu ir kitų sričių politika stengėsi pagreitinti industrializaciją. Paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais jų tikslas yra bent jau išlaikyti pasaulines rinkas ir jei tai pavyktų, įgyti ekonominį pranašumą. Siekdama šito, Japonija ir jos pasekėjai vadovavosi konkurencinio vystymosi strategija. Taip ją vadino Ronaldas Dore[10].

Japonijos ir naujų industrinių valstybių pažanga ir pavyzdys priartina logišką išdavą – pasikeitusius valstybės ir rinkos santykius, kuriuos Schumpeteris numatė rasiantis po Pirmojo pasaulinio karo; reguliuodama ekonominius svertus, šiuolaikinė valstybė stengiasi taip nukreipti ir suformuoti ekonomiką, kad pasiektų pradinį savo tikslą, nesvarbu ar tai būtų kariavimas, ar vidaus gerovės kėlimas, ar (kaip Japonijos atveju) pramonės ir technologijos pranašumas. Pasikeitusių valstybės ir ekonomikos santykių rezultatas – vis didesnę reikšmę įgyjanti nauja merkantilistinės konkurencijos forma, kurią vokiečių ekonomistas Herbertas Gierschas vadino „politikos konkurencija“ (Giersch, 1984, p. 106).

[10] Šį terminą Ronaldas Dore pavartojo 1986 m. vasario 5 d., skaitydamas paskaitą Prinstono universitete.

XX amžiaus pabaigoje vyriausybės skatinamos manipuliuoti ekonomine politika, kad greičiau pasiektų savo ekonominius, politinius ir kitus tikslus. Tokios konkurencinės politikos pavyzdžiai – japonų „išankstinio investavimo" taktika, amerikiečių grįžimas prie ankstesnės „sąlyginio abipusiškumo" idėjos ir visų valstybių polinkis imtis strateginės prekybos politikos. Devintajame dešimtmetyje vykę procesai – naujojo protekcionizmo spartėjimas, industrinės politikos plitimas ir vyriausybių parama savo transnacionalinėms įmonėms – rodo atskirų valstybių norą tokią politiką vykdyti, nes galima pelnytis iš kitų ūkių.

Kaip merkantilizmas – nauja valstybių konkurencijos forma – veiks tarptautinius ekonominius ir politinius ryšius? Ar valstybės varžysis individualiai, ar kursis sąjungos, Gierscho (1984, p. 106) vadinamos „politikos karteliais"? Jeigu valstybės savo ekonominę politiką koordinuos ir kurs ekonomines sąjungas, kas jose dalyvaus ir kokių tikslų sieks? Į šiuos klausimus padės atsakyti ekonominis regionalizmas, atsiradęs griūvant liberaliajai tarptautinei ekonominei tvarkai.

Laisvi regioniniai blokai

Pliuralistinio vadovavimo sunkumai, daugelio pažangių ūkių priešinimasis ekonominiam prisitaikymui, vidaus prioritetai toliau kelia pavojų vieningai liberaliajai tarptautinei ekonominei tvarkai. Panašu, kad rasis laisvi regioniniai blokai. Devintajame dešimtmetyje pasaulinį ūkį vienijo trys ašys. Skolos, monetarinė ir prekybos politika, taip pat pasikeitę saugumo tikslai, be abejonės, lems regionų atsiskyrimą nuo pasaulinės ekonomikos, bet ne visišką jos griuvimą.

Europos Ekonominė Bendrija sudaro vieną pasaulinės ekonomikos regioną. Į Europos centro sistemą įeitų išplėstinė bendrija, periferinės Europos valstybės ir daug buvusių Europos kolonijų. Žinoma, užsimegztų glaudūs jos ryšiai su Rytų bloku ir Viduriniųjų Rytų naftos eksportuotojais. Kaip minėjome anksčiau, šis regionas galėtų būti ekonomiškai nepriklausomas, išskyrus energiją ir kai kurias vartojamąsias prekes; devintojo dešimtmečio pradžioje čia įsigalėjo monetarinis vieningumas ir politikos koordinavimas. Didėjant netikrumui ir stiprėjant politizuotiems ekonominiams ryšiams, labiau integruota Vakarų Europa sugebės veiksmingiau pasipriešinti Jungtinėms Valstijoms, Japonijai, naujiems ekonominės jėgos centrams.

Padidėjo Jungtinių Valstijų šiaurinių ir pietinių kaimynų priklausomybė. Ir Kanados, ir Meksikos ekonomika pamažu integruojasi į Jungtinių Valstijų ūkį. Nors į tai nelabai kreipiama dėmesio, Kanada yra didžiausia Jungtinių Valstijų prekybos partnerė, ir šie ryšiai darosi vis glaudesni, Kanadai sparčiai prarandant Europos rinkas. Jungtinės Valstijos yra stambiausia Meksikos naftos importuotoja. Transnacionalinė Amerika pietinę Rio Grande pakrantę pavertė viena pagrindinių iš toliau atvežtos produkcijos pardavimo vietų. Vis daugiau iš Meksikos įvežtų prekių keliauja į šiaurę nuo sienos. Karibų jūros baseino šalių iniciatyva prisijungtas ir šis regionas, įskaitant Centrinės Amerikos ir šiaurines Pietų Amerikos dalis, kurios yra arčiau Jungtinių Valstijų. Be to, reikia pažymėti, kad Jungtinės Valstijos užmezgė laisvus ekonominius ryšius su savo politinėmis ir saugumo kolonijomis: Izraeliu, Pietų Korėja, Taivanu, o šiuo metu – su Saudo Arabija. Regionalizmo tendencijas sustiprino ir prekybos struktūros, užsienio investicijų, finansinių įplaukų pokyčiai. Skolų problema toliau tvirtino priešingų polių jėgas. Siekdamos ekonomikos ir saugumo tikslų, Jungtinės Valstijos ypatingą dėmesį skiria savo pusrutuliui ir didesnei ekonominei orbitai, kurią dar reikia apibrėžti.

Trečias, dar neturintis formos, regionas yra Ramiojo vandenyno, arba Azijos Ramiojo vandenyno, baseinas. Jis apima Japoniją ir jos prekybos partneres Rytų Azijoje – ASEAN šalis (Indoneziją, Filipinus, Malaiziją, Singapūrą ir Tailandą), taip pat Australiją, Kanadą, Naująją Zelandiją ir naujas industrines Azijos valstybes (Pietų Korėją, Honkongą, Taivaną, taip pat Singapūrą), kai kurias Lotynų Amerikos dalis. Aktyvi šio regiono dalyvė yra Jungtinės Valstijos, ypač vakarinė jų pakrantė. Jungtinių Valstijų prekyba su Ramiojo vandenyno baseino valstybėmis pralenkė jų prekybą su Atlanto vandenyno baseino šalimis įpusėjus aštuntajam dešimtmečiui ir vystėsi daug sparčiau negu prekyba su kitomis pasaulio šalimis.

Devintajame dešimtmetyje Ramiojo vandenyno baseinas tapo greičiausiai besivystančiu pagrindiniu pasaulinės prekybos regionu (Linder, 1986, 1 sk.). 1960–1982 metais jo eksportas padidėjo du kartus; dar labiau suklestėjo pramoninių gaminių eksportas (ten pat, p. 14). Tai labiausiai ekonomiškai nepriklausomas regionas iš visų trijų vartojamųjų produktų, pramoninių gaminių ir investuojamo kapitalo atžvilgiu. Svarbiausia, kad prekyba *su šiuo* regionu vystėsi sparčiau už prekybą su kitomis pa-

saulio šalimis. Toks regionalizmas buvo vidaus ekonominio augimo, ūkių tarpusavio papildymo ir santykinio jų atvirumo funkcija (Krause, 1984, p. 5–7). Be to, tarpregioninė prekyba iš dvišalių ryšių pamažu virto daugiašalės prekybos tinklu (Patrick, 1983, p. 1).

Ramiojo vandenyno baseino dydis ir dinamiškumas rodo didėjančią jo reikšmę tarptautinės politinės ekonomijos ateičiai (Hofheinz ir Calder, 1982). Bendrojo Ramiojo vandenyno baseino šalių produkto santykis su bendruoju Atlanto vandenyno baseino valstybių produktu išaugo nuo 40 procentų 1960-aisiais iki 60 procentų 1982 metais. Bendrojo šio regiono produkto procentas per tą patį laikotarpį padidėjo nuo 16 iki 25, o jo santykis su JAV bendruoju nacionaliniu produktu pašoko nuo 18 iki 50 (Linder, 1986, p. 10). Devintajame dešimtmetyje šiaurės rytų Azija (Japonija, Taivanas ir Pietų Korėja) tapo pasauline elektronikos sostine; iš dalies tokį procesą atspindi ir didelės tiesioginės Amerikos bei Japonijos investicijos į šį regioną. Kaip sakė vienas žinomas Europos ekonomistas, „pasaulinio ūkio svorio centras išties traukiasi iš Atlanto vandenyno baseino į Ramiojo vandenyno baseiną“ (ten pat). Iš esmės pasikeitus pasaulinės ekonominės veiklos išsidėstymui, bus juntamos ir politinės šio proceso pasekmės.

Tačiau šio regiono struktūra ir vidiniai ryšiai dar neaiškūs, neatsakyta į keletą svarbių klausimų. Pirmas ir esminis: ar gali du ekonominiai gigantai – Jungtinės Valstijos ir Japonija – toliau būti artimi partneriai, ar taps nesutaikomais varžovais? Antras: kaip bus sumažinta įtampa tarp Rytų Azijos ūkių kompleksiškumo ir konkurencingumo? Japonija, naujos industrinės Azijos valstybės ir ASEAN šalys labai sustiprina kompleksiškumą, ir darbo pasidalijimas šiame regione galėtų būti visai nepriklausomas, tačiau šie ūkiai savo vartojamosiomis prekėmis ir pramoniniais gaminiais vis labiau konkuruoja vienas su kitu Amerikos ir kitų šalių rinkose. Trečias klausimas: ar Japonija imsis ekonominio vadovavimo, atverdama rinkas kaimynių pramoniniams gaminiams arba eksportuodama didžiulį savo kapitalo perteklių į Kiniją ir kitus regioninius ūkius? Atsakymai į šiuos ir kitus panašius klausimus lems šito regiono vietą pasaulinėje ekonomikoje.

Besiplėtojantys prekybos ir investicijų ryšiai skatina regioninį Japonijos ir Jungtinių Valstijų, kaip dviejų pagrindinių jėgų, darbo pasidalijimą. Japonija yra pagrindinė vartojamųjų prekių eksportuotoja ir žaliavų importuotoja; Amerikos rinka palaiko gy-

vybiškai svarbius regioninius ryšius; Amerikos kapitalo ir pažangiausios techninės įrangos eksportas į besivystančias Ramiojo vandenyno baseino ir Lotynų Amerikos šalis įgauna vis didesnę reikšmę. 1980–1985 metais mažiau išsivysčiusių šalių eksportas į Jungtines Valstijas išaugo nuo 40 procentų iki 60 procentų viso JAV importo. 1985 metais trečdalį Amerikos eksporto sudarė eksportas į mažiau išsivysčiusias šalis (*The New York Times*, 1985 spalio 4, p. D1). Amerikos eksportas į Ramiojo vandenyno regioną 1960–1983 metais išaugo beveik du kartus – nuo 13 iki 25 procentų bendrojo eksporto (Linder, 1986, p. 78).

Ramiojo vandenyno regionas turi daugybę potencialių problemų, kurios stabdo jo vystymąsi. Pirmiausia – tai besikuriantys du centrai: industrinis šiaurės Rytų Azijos ūkis ir vartojamųjų prekių eksportuotojų, ASEAN šalių, ūkis; pirmasis gerokai aplenkia antrąjį savo eksportu ir augimu (Nomuros tyrimų institutas, 1986a, p. 19). Antra – didelė Azijos regiono šalių priklausomybė nuo Amerikos rinkos, jų ekonominio vystymosi variklio; šis blokas dar nėra ekonomiškai savarankiškas, ir jį slopino 1986 metais sulėtėjęs Amerikos augimas. Trečia – po Vietnamo karo įsigalėjęs politinis Rytų Azijos stabilumas negali ilgiau trukti; daugelis vidinių režimų yra nepastovūs. Ramiojo vandenyno regionas pamažu tampa galingiausių jėgų susidūrimo centru. Todėl, nepaisant didelių Ramiojo vandenyno baseino šalių teikiamų vilčių, būtina atsižvelgti į rimtus jo sunkumus.

Šių iš dalies vieningų regionų sienos neaiškios ir netvirtos, kai kurių šalių narystė juose sutampa. Prekybos, finansiniai ir kiti komerciniai regionų, ypač galingiausių jėgų, ryšiai yra tvirti. Plintant protekcionizmui ir keičiantis pasaulinei ekonomikai, regionų demarkacijos linijos tampa vis ryškesnės. Devintojo dešimtmečio viduryje tarptautinės prekybos modelį lėmė didieji regionai.

Stiprėjanti regionalizmo tendencija reiškia, kad iš pasaulinės ekonomikos, be abejonės, bus išbraukta didelė žmonijos dalis. Sovietų Sąjunga yra už šių regionų ribos; daugelis Rytų Europos šalių, nepasitvirtinus aštuntajame dešimtmetyje iš skolų finansuotos industrializacijos strategijai ir spaudžiant Sovietų Sąjungai, bus integruotos tik iš dalies. Pietinės valstybės (Argentina, Čilė, Peru) bei kitos Lotynų Amerikos šalys, dar XIX amžiuje integruotos į pasaulinę ekonomiką, iš šios sistemos dabar iškrinta (Gall, 1986). Didžioji juodosios Afrikos dalis puolė į ekonominę ir politinę neviltį. Kol kas dar neaišku, kur atsidurs Kinija, Indija ir Brazilija, didelio ekonominio potencialo šalys. Ky-

la rimtas pavojus, kad labiau regionalizuotą pasaulinę ekonomiką sudarys keletas santykinai klestinčių salų neramioje pasaulio skurdo ir atstumtų visuomenių jūroje.

Didesnis pasaulinės ekonomikos regionalizmas gresia pavojais ir pačių galingųjų ekonominių jėgų ekonominei sveikatai. Šioje knygoje tvirtinama: jeigu rinka ir kapitalistinė sistema turi augti bei stiprėti, išoriškai jos privalo būti labai brangios. Uždaroje sistemoje operacija, kurią marksistai vadina „kapitalizmo vystymosi dėsniais", grasina ilgainiui nulemti ekonominę ir technologinę stagnaciją. Šiuo požiūriu iš tiesų tik pasaulinė ekonomika gali pagrįsti naujų pažangios technologijos ateities ūkių vystymąsi. Jo kaštai ir technologijos mastai reikalauja tokio lygio paklausos, kuri įmanoma tik integruotame pasauliniame ūkyje (Murakami ir Yamamura, 1984).

Konfliktą tarp statinių prekybos laimėjimų, galimų tik regionalizuotoje pasaulinėje ekonomikoje, ir dinamiškų technologinės pažangos laimėjimų stambesniame tarptautiniame ūkyje labai vaizdžiai aprašė Williamas Cline:

„Šiame priede pateiktuose aiškinimuose slypi dar vienas potencialus pavojus (t.y. perėjimas nuo sutartinio santykinio pranašumo prie industrinės prekybos). Kadangi daugelio šalių išteklių, gamybinių veiksnių ir technologijos indėliai yra neatskiriami, gerovės kilimo negalima tradiciškai grįsti prekyba. Iš prekybos gautas pelnas pagaliau atitenka abiem pusėms, kadangi skiriasi santykiniai jų gamybos kaštai. Jei jų išteklių, gamybos veiksnių ir technologijos indėliai panašūs, tas skirtumas nebus ženklus; nebus žymūs ir dėl sumažėjusios prekybos atsiradę nuostoliai. Tai reikštų, kad, apribojus šios rūšies prekybą, gerovės kaštai nebūtų dideli. Tačiau ši išvada pavojinga ne tik todėl, kad atvirai skatina protekcionistinius tikslus, bet ir todėl, jog verčia nepastebėti svarbaus ekonominės gerovės poveikio masto ekonomijos ūkiams, kuriuose jaučiamas konkurencinis technologinių permainų spaudimas, net jei su santykiniais kaštais susiję stabilūs gerovės kaštai yra riboti" (Cline, 1982a, p. 40).

Šakų protekcionizmas

Dinamiški masto ekonomijos, tarptautinių industrinių sąjungų ir bendros technologijos pranašumai devintajame dešimtmetyje parodė, kad šakų protekcionizmas, t.y. tarptautinė kartelizacija, ypač pažangios technologijos ir paslaugų pramonės srityje, yra aiškus naujos tarptautinės ekonomikos bruožas (Patrick ir Rosovsky, 1983, p. iv). Užuot mažinusios daugiašalius tarifus, vy-

riausybės vis dažniau tarsis dėl dvišalių priemonių bendroms tam tikrų ekonomikos šakų rinkoms sukurti, dėl priemonių, rodančių perėjimą nuo daugiašališkumo ir besąlyginio abipusiškumo prie dvipusiškumo ir sąlyginio abipusiškumo.

Šakų protekcionizmas ir kartelizacija, kuriuos Vinodas Aggarwalas (1985) vadino „liberaliuoju protekcionizmu", žinoma, nėra nauji reiškiniai. Valstybės jau seniai saugo tam tikras savo ūkio šakas, pavyzdžiui, Europa ir Japonija – žemės ūkį. Neseniai atsiradęs dalykas, kaip rodo stiprėjantis naujasis protekcionizmas, yra vis didesnę reikšmę įgaunančios derybos dėl atskirų šakų bendrų rinkų. Priešingai, derantis GATT'e, buvo pasiektas kompromisas tarp pramonės šakų, pagrįstų aiškiu santykiniu pranašumu; pavyzdžiui, vienos šalies nuolaidos vienos šakos atžvilgiu gali prilygti kitos šalies nuolaidoms kitos šakos atžvilgiu. Antra vertus, šakų protekcionizmo tikslas yra padalyti, arba kartelizuoti, individualias šakas įvairiems gamintojams.

Geriausiai šį perėjimą prie šakų protekcionizmo parodė Amerikos ir Japonijos prekybinės derybos. Tokijuje ir Vašingtone vykstant vadinamajai MOSS *(Market–Oriented, Sector–Selective)* diskusijai (orientuotis į rinką, pasirinkti šaką), Jungtinės Valstijos stengėsi sumažinti Japonijos taisyklių, tarifų ir kitus importo apribojimus telekomunikacijų, medicininės įrangos, farmacijos, elektronikos ir miško pramonės srityse. Svarbiausia šių diskusijų išdava buvo Japonijos ir Jungtinių Valstijų sprendimas 1986 metais kartelizuoti puslaidininkių gamybą; pirmą kartą naujojo protekcionizmo politika imta taikyti plačiau – ne vien tradicinėje plieno ir automobilių pramonėje, bet ir pažangios technologijos gamyboje. Nusakyti šio konkretaus žingsnio naudą lengviausia, remiantis tuo požiūriu, kurio buvo laikytasi MOSS diskusijų metu. Kadangi paslaugų bei pažangios technologijos šakos yra ekonomiškai reikšmingos ir politiškai jautrios, taikyti kitus argumentus, be abejo, būtų beveik neįmanoma.

Svarbi didėjančios šakų protekcionizmo reikšmės priežastis buvo ta, kad dabartinės technologinės revoliucijos metu atsiradusios naujosios technologijos – lazeris, kompiuteris, bioinžinerija – niekada nepasieks aukšto potencialo fragmentiškame ribotų poreikių pasauliniame ūkyje. Po antrosios pramoninės revoliucijos atsiradusios technologijos (plieno, elektros, automobilių, kitų ilgalaikio vartojimo prekių ir t.t. gamyba) galėjo sėkmingai tobulėti tik žemyninėje masinėje Jungtinių Valstijų rinkoje; ly-

giai taip pat po trečiosios pramoninės revoliucijos atsiradusioms technologijoms eksploatuoti reikės didžiulės pasaulinės rinkos. Regionalizuota pasaulinė ekonomika, sudaryta iš santykinai uždarų nacionalinių ir regioninių ūkių, tokią galimybę atimtų.

Šiuolaikinės technologinės revoliucijos pobūdis taip pat rodo, kad vyraus šakų protekcionizmo politika. Nuolat didėja fundamentinių mokslų reikšmė šių technologijų atsiradimui ir plitimui; kartais jos nėra nei savitas kurios nors šakos, nei tiesiog naujas produktas; tai veikiau neištirti procesai, apimantys visą ūkį, darantys poveikį ir tradicinėms, ir nūdienėms pramonės šakoms. Tarkim, kompiuteris keičia visas ūkinio gyvenimo sritis nuo žemės ūkio iki apdirbamosios pramonės ir biuro vadybos.

Šioms naujausioms technologijoms vystyti reikia didelių kaštų, masto ekonomijos, todėl būtinos ir masinės rinkos tiems vystymo kaštams padengti. Vadinasi, sunku tikėtis aiškaus technologinio lyderio kaip anksčiau; greičiau rasis daug inovacinių centrų, ir technologijos ims sparčiai plisti. Šitų technologijų reikšmė kiekvienos valstybės visuomenės gerovei, stiprumui ir autonomijai nulems, kad visos šalys norės nuolat dalyvauti tobulinant technologijas[11].

Šakų protekcionizmo pakilimas siejamas su šeštajame skyriuje aptartu naujuoju transnacionalizmu, t.y. transnacionalinių korporacijų polinkiu kėsintis į viena kitos vidaus ūkį. Pagrindinę šio kryžminio, arba abipusio, tiesioginio užsienio investavimo priežastį nurodė Kenichi Ohmae: „Turint tokias pažangias technologijas, kaip kompiuteriai, vartojamosios elektronikos prekės ir komunikacijos, spartus produkcijos atnaujinimo ir pažangos procesas neleidžia firmoms pasikliauti vien vidaus rinka, prieš tai neišbandžius užsienio rinkų. Be to, kadangi vartojamųjų prekių paklausos prioritetai priklauso nuo kultūrų skirtumų ir nuolat kinta, kompanijos privalo gerai žinoti vietos poreikius ir tuoj pat reaguoti į rinkos tendencijų bei kainų pokyčius“ (Ohmae, 1985). Autorius taip pat pažymi, kad tiesioginis investavimas ir toliau bus reikalingas, nes šalių vidaus įmonės yra atsparesnės protekcionizmui; jei korporacija neveikia visuose trijuose didžiuosiuose ūkio centruose, ji nepajėgs „sukurti tokios masto ekonomijos, kokios reikalauja pasaulinio lygio automatizuotos gamyklos, siekdamos gauti užmokestį“. Naujasis protekcioniz-

[11] Įdomių apmąstymų apie technologinius pagrindinių ekonominių galių ryšius pateikia Maddisonas (1982) ir *The Economist* (1986 rugpjūčio 23).

mas, naujų bendrų tarptautinių įmonių kūrimasis ir kiti panašūs reiškiniai rodo, kad einama šakų protekcionizmo link.

Tokiomis sąlygomis šakų protekcionizmas ėmė traukti vyriausybių dėmesį. Jis padėjo joms išlaikyti atviras užsienio rinkas ir kartu kontroliuoti savo vidaus rinkas bei sustiprinti valstybės dalyvavimą šakos veikloje. Bus skatinama ne tarpšakinė prekyba, o prekyba atskirų šakų ribose. Taip jie iš ekonominės priklausomybės gaus naudos, išvengdami visiškai liberalizuoto prekybos režimo kaštų.

Nors šakų protekcionizmas nukrypsta nuo liberalų akcentuojamo ekonominio efektyvumo ir nediskriminacijos, atrodo, jis yra vienintelis būdas patenkinti masto ekonomijos poreikius ir vyriausybių troškimą išlaikyti jų suprantamą aukštą užimtumo lygį bei strategines pramonės šakas. Ūkiai, siekiantys sudaryti prekybinius sandorius, t.y. turintys didelių vidaus rinkų, likvidumo galimybę arba technologinių monopolijų, iš šakų protekcionizmo laimės daugiausia.

Devintojo dešimtmečio viduryje buvo sunku nurodyti tų pramonės šakų pobūdį ir mastą, kurios ateityje lems ekonominį pažangių ūkių augimą, ir numatyti, kuri šalis ar šalys laimės arba pralaimės. Ar iškils aiškus technologijų lyderis, kaip praeityje Didžioji Britanija ar Jungtinės Valstijos? Gal tą vadovavimą pasidalys dvi ar daugiau šalių? (Maddison, 1982). Kad ir koks būtų atsakymas, šakų protekcionizmas sykiu su merkantilizmu ir regionalizmu yra pagrindinis pasikeitusios tarptautinės ekonominės tvarkos bruožas. Daugeliui ekonominių šakų priklausančioms pasaulinėms rinkoms devintojo dešimtmečio viduryje buvo būdingi savanoriški eksporto apribojimai, reguliarūs prekybos susitarimai ir tiesioginis abipusis užsienio investavimas. Ekonominius ryšius vis labiau sąlygojo abipusiškumas ir sąlyginis savitarpiškumas.

Šakų protekcionizmu pagrįsta tarptautinė ekonomika galėjo padėti sumažinti neišvengiamą įtampą tarp liberaliosios pasaulinės ekonomikos ir decentralizuotos valstybės sistemos (Buzan, 1983, p. 145). Skatindama kurti bendras tarptautines įmones, užmegzti transnacionalinius įvairių tautų ryšius, siekdama kryžminių interesų tarp visų trijų pagrindinių ekonominės jėgos centrų, šakų protekcionizmo politika gali neišvengiamai sąlygoti destabilizuojantį regioninės sistemos konfliktą.

Kurią tarptautinių prekybinių operacijų dalį naujoje pasaulinės ekonomikos struktūroje lems merkantilistinis konkuren-

cingumas, kurią – ekonominis regionalizmas ar šakų protekcionizmas? Šiuo metu dar per anksti atsakyti, kuri kryptis nugalės. Galima pasakyti tik tiek: jeigu šitie trys elementai nebus sėkmingai subalansuoti, padidės aršaus merkantilistinio susidūrimo ir destabilizuojančio ekonominio nacionalizmo pavojus.

Kitame veikale rašiau, kad būtina atskirti nepiktybinį merkantilizmą nuo piktybinio (Gilpin, 1975, p. 234–235). Nepiktybinis merkantilizmas reikalauja tiek, kad būtų išsaugotos visuomenės vertybės ir interesai; jis sudaro sąlygas visuomenei išlaikyti vidaus autonomiją ir valdyti pramonės šakas, vertinamas pasaulio, kuriam būdinga gamybos internacionalizacija, pasaulinė finansinių rinkų integracija ir mažėjanti valstybės kontrolė. Antra vertus, piktybinis merkantilizmas primena ekonominius valstybių susidūrimus XVIII amžiuje ir tarpukario laikotarpiu – ketvirtajame dešimtmetyje; jo tikslas yra nugalėti kitas šalis. Pirmasis yra gynybinis; antrasis siekia ekonominėmis priemonėmis vadovauti karui tarp valstybių. Kaip minėjo Johnas Ruggie, dviejų merkantilizmo formų skirtumas – jų socialinis tikslas. Pirmąja siekiama vidaus ekonominių ir socialinių tikslų – užimtumo, makroekonominės politikos kontrolės, svarbiausiųjų šakų išsaugojimo; antrąja – sukaupti valstybės jėgą ir vyrauti kitose valstybėse (Ruggie, 1982, p. 382).

Nors nėra garantijos, kad nepiktybiniu merkantilizmu grindžiama pasaulinė ekonomika nepasikeis į blogąją pusę ir jis netaps piktybiniu, kaip teigia Barry Buzanas, „nepiktybinio merkantilizmo sistema turėtų daugiau galimybių taikiai išlaikyti skirtingų struktūrinių ideologijų valstybes. Liberalios sistemos skatina kapitalistinių ir planinės ekonomikos valstybių poliarizaciją, o piktybinis merkantilizmas – bendrą kiekvienos valstybės atsiskyrimą nuo kitų. Nepiktybinis merkantilizmas siūlo vidurinį kelią atsiskiriančioms šalims palaikyti ryšius vienai su kita lygiateisiškesniais pagrindais“ (Buzan, 1983, p. 141). Plintant ekonominiam nacionalizmui, tikima, kad tik nepiktybinis merkantilizmas išspręstų problemą, kurią iškelia silpnėjantis ekonominis vadovavimas[12].

[12] Labai nedidelis skirtumas tarp besikeičiančią pasaulinę ekonomiką apibūdinančių sąvokų *liberalus protekcionizmas, savitas abipusiškumas*, kitų panašių definicijų ir to, ką Buzanas (1983) ir aš vadiname *nepiktybiniu merkantilizmu.*

Tačiau reikia įvertinti pavojų, kuris atsiranda dėl merkantilistinės konkurencijos, ekonominio regionalizmo ir šakų protekcionizmo tendencijos. Liberalizmas ir jo principai depolitizuoja tarptautinius ekonominius ryšius ir gali apsaugoti silpnesnįjį nuo stipresniojo. Didžiausio palankumo statuso principas, nediskriminacija ir besąlygiškas abipusiškumas duoda objektyviausią pagrindą ekonominės elgsenos teisėtumui įvertinti; jie varžo despotiškus veiksmus. Kokių normų laikysimės, tvarkydami ir ribodami griežtesnius ekonominius ryšius šiame politinės konkurencijos, regioninių sąjungų ir dvišališkumo pasaulyje? Pavyzdžiui, ar didės reikalavimas kai kurioms pramonės šakoms supanašėti su kitų valstybių tomis pačiomis šakomis, kaip Amerika reikalavo iš Japonijos abipusiškumo ir didesnio vidaus struktūrų suderinimo?

Jungtinių Valstijų pastangos atverti užsienio rinkas, privatizuoti kitus ūkius ir išsaugoti liberaliąją ekonomikos tvarką dėl liberalių principų ir vidaus harmonijos galėjo būti neproduktyvios. Įtemptas politinis spaudimas Japonijai, kad ji suderintų savo vidaus struktūras su Vakarų struktūromis, bei agresyvus abipusiškumo reikalavimas neleido ieškoti sprendimų, labiau atsižvelgiant į naują ekonominę ir politinę tikrovę. Jungtinėms Valstijoms verčiau reikėjo sekti Europos pavyzdžiu, pasirenkant šakų protekcionizmą, o ne versti Japoniją atverti rinkas. Amerikiečiai Hughas Patrickas ir Henry Rosovsky, du pagrindiniai Japonijos ekonomikos specialistai, pabrėžė, kad japonams visada buvo lengviau išmokti prisitaikyti prie šakų protekcionizmo (Patrick ir Rosovsky, 1983, p. iv). Jei vyriausybės nesugebės paklausyti šio patarimo, dabartinis pasaulinis perėjimas prie nepiktybinio merkantilizmo gali pakrypti piktybinio link. Tvirtas ekonominis nacionalizmas gali tapti nauja tarptautine norma ir pakeisti valstybės pastangas savo ekonominius skirtumus vertinti, atsižvelgiant ir į rinkos efektyvumą, ir į valstybės interesus.

Šiandieninis pasaulis yra liudytojas, kaip per tris pastaruosius šimtmečius lygiagrečiai vystėsi technologijų mastas ir tarptautinės rinkos apimtis. Nors technologijų kaštai bei masto ekonomijos poveikis didėjo, valstybinės ir tarptautinės rinkos prie to prisitaikė ir išsiplėtė, pakeldamos pasaulinio poreikio lygį. Tačiau, kaip ketvirtojo dešimtmečio pasaulinio ekonominio ir politinio griuvimo metu pažymėjo Eugene Staley, rinkoms ir politikoms galiausiai prie technologijos prisitaikyti neverta. Praeityje technologija ir ekonomika dažnai prisitaikydavo prie politikos:

„Ankstyvaisiais viduramžiais, po Romos imperijos žlugimo, technologija pati prisitaikė prie politikos. Puikiems romėnų keliams verkiant reikėjo remonto, iš pirčių, akvedukų, amfiteatrų ir vilų liko griuvėsiai. Visuomenė grįžo prie vietinės gamybos ir vietinio paskirstymo, pamiršdama ankstesnę patirtį, technologiją, buvusias vyriausybės sistemas" (Staley, 1939, p. 52). Vykstant šiandieninei pramoninei revoliucijai, nepavyks pereiti prie pažangesnių technologijų, nesukūrus stabilesnio politinio ekonominės veiklos pagrindo.

Išvada

Perėjimas nuo silpstančios Amerikos hegemonijos prie naujos tarptautinės ekonominės tvarkos ir dabar, ir ateity bus nelengvas. Yra daug veiksnių, kurie iš esmės trukdo grįžti į taikias pirmųjų pokario dešimtmečių dienas. Vienas jų – tai aiškiai apibrėžto politinio vadovavimo nebuvimas. Prieštaringi ekonominiai ir politiniai uždaviniai neleidžia pasiekti tarptautinio bendradarbiavimo ir pliuralistinio pasaulinės ekonomikos valdymo. Nacionalinės ekonomikos nelinkusios prisitaikyti prie santykinio pranašumo ir pasaulinės ekonominės veiklos paskirstymo pokyčių. Sunku iš naujo tikėtis spartaus ekonominio augimo, jei rinkos jėgoms nebus leista pakeisti ekonominės veiklos vietų pagal konkurencinio pranašumo pokyčius. Be to, valstybių tendencija tarptautines normas pajungti vidaus prioritetams padėjo toliau plėtoti labai tarpusavyje priklausomą tarptautinę ekonomiką. Grįžti į ekonominės liberalizacijos kelią neįmanoma, nebent vyriausybės norės pajungti trumpalaikius siaurus interesus platesniam stabilios tarptautinės ekonomikos tikslui ir pradės derinti vidaus institucijas bei verslo praktiką.

Išsklaidyta ekonominė galia ir vėl radęsis ekonominis nacionalizmas reikalauja tarptautinės ekonominės tvarkos, visiškai kitokios negu Brettono Woodso sistema. Valstybės gynimas ekonominiuose reikaluose reiškia, kad rinka nustos pirmauti kaip pasaulinių ekonominių ryšių užmezgimo priemonė. Nors sunku numatyti valstybės ir rinkos sąveikos pobūdį naujomis sąlygomis, kai kurios tendencijos aiškios. Toliau stiprės tarptautinės ekonominės tvarkos politizacija ir politinė konkurencija. Nepaisant atgimusio neokonservatizmo ir atrastų daugelio šalių rinkų, vyriausybė vis labiau kišasi į prekybos, pinigų ir gamybos sritis.

Pašlijus tvarkai namuose, dažnai pradedama smarkiau ginti vidaus rinkas ir tas politines iniciatyvas, kuriomis siekiama nacionalistinių tikslų. Labai aišku, kad Reagano administracija, nesugebėdama sureguliuoti Amerikos ekonomikos, kartu griežtino protekcionistinius apribojimus daug sparčiau negu bet kuri kita pokarinė Amerikos administracija; ji ėmėsi taip pat politinių priemonių pranašumui kitų ekonomikų atžvilgiu įgyti (*The Economist*, 1985 kovo 2, p. 80).

Pasaulinei ekonominei veiklai vis labiau telkiantis apie keletą pasaulinės ekonomikos centrų, didėja pastarosios regionalizacija. Užsidaro Europos Bendroji Rinka, nuo pasaulinės ekonomikos atsiskiria sovietinis blokas, Jungtinės Valstijos pastebimai linksta į Ramiojo vandenyno baseino šalis, didėja Japonijos ir naujų industrinių valstybių reikšmė – visa tai verčia pamiršti daugiašalę liberalią sistemą, pokario idealą. Šia kryptimi pasaulį vis labiau stumia ir skolos, nesutvarkyta tarptautinė monetarinė sistema, didžiosios pasaulinės prekybos dalies kartelizacija. Nors mažai tikėtina, kad didėjantis susiskaldymas sąlygos tokį rimtą pasaulinės sistemos griuvimą, koks buvo ketvirtajame dešimtmetyje, regionalizmas, be abejo, taps ryškiausiu tarptautinių ekonominių ir politinių ryšių bruožu.

Kuriama šakų protekcionizmo sistema, arba šakų režimai (Aggarwal, 1985). Daugelyje ekonomikos šakų pasidalytos tarptautinės rinkos ir tarptautinis ekonominės veiklos išsidėstymas bus ir vyriausybių bei ekonominių partnerių dvišalių derybų objektas, ir santykinio pranašumo „dėsnių" veikimo rodiklis. Naujasis protekcionizmas, nauja industrinė ir strateginė prekybos politika, didėjantis netobulos konkurencijos vaidmuo – tai jėgos, stumiančios pasaulinį ūkį į šakų protekcionizmą. Kartelizacija, sąmoningas eksporto apribojimas ir panašūs mechanizmai, kai dalijamos rinkos arba, pasitelkus užsienio firmas, skatinama vidaus gamyba, tampa neatskiriamu, nors apgailėtinu, tarptautinės politinės ekonomijos bruožu. Galimas dalykas, kad tik tokiomis priemonėmis ir galima išlaikyti pasaulinę ekonomiką, kurią sudaro vis labai į protekcionizmą krypstančios Jungtinės Valstijos, vis labiau nepriklausoma Vakarų Europa ir savo tradicinę kultūrą pasiryžusi saugoti Japonija. „Sutartinio" santykinio pranašumo pasaulyje valstybės norės užsitikrinti aktyvų savo dalyvavimą naujose pažangių technologijų pramonės šakose ir tose, kurios vystysis ateityje. Todėl nors santykinė lemiamų ekonominės veiklos veiksnių – politikos ir rinkos – pusiausvyra skirtingose šako-

se ir įvairiu laiku yra nevienoda, rinkos pasidalijimui ir pasauliniam ekonominės veiklos išsidėstymui didelę reikšmę turės derybos tarp nacionalinių valstybių ir transnacionalinių korporacijų.

Keista, kad vyriausybės, atsakydamos į pasaulinės ekonominės tarpusavio priklausomybės stiprėjimą, sustiprino savo įtaką ekonominei veiklai. Ir pasaulinė rinka, ir valstybės intervencionizmas dabar yra svarbesni tarptautinių ekonominių ryšių veiksniai, negu buvo visai neseniai. Šiomis naujomis aplinkybėmis dvišališkumas, arba mažašališkumas, pakeitė GATT'o daugiašališkumą; padidėjo politinių veiksnių reikšmė, formuojant ekonominius ryšius ir ekonominę politiką.

Devintojo dešimtmečio vidurio naujoji tarptautinė ekonominė tvarka kelia žmonijai esmines ekonominio teisingumo problemas. Uždarant pasaulines rinkas, daugelis valstybių nukentės ir, stengdamosi išvengti skurdo, pradės reikalauti didelės ekonominės pagalbos. Liberalioji pasaulinė ekonomika, grindžiama nediskriminacija ir daugiašališkumu, turėjo trūkumų; tačiau ji bent jau suteikė ekonominių galimybių.

Laikas parodys, ar mišri daugiašalė, regioninė ir protekcionistinė sistema yra stabili. Tačiau šiam politizuotam ekonominiam pasauliui nevertėtų grįžti į ketvirtojo dešimtmečio piktybinį merkantilizmą ir ekonominį karą arba į septintajame dešimtmetyje sustiprėjusią ir santykinai nepiktybišką priklausomybę. Pokarinis daugiašalės liberalizacijos amžius pasibaigė, geriausias ekonominio stabilumo viltis pasaulis sieja su nepiktybiniu merkantilizmu. Amerikiečių galios ir vadovavimo palikimas, pagrindinių ekonominių jėgų saugumo ryšiai ir perspektyva, kad pažangi technologija bus ekonominio augimo šaltinis, nuteikia šiek tiek optimistiškai. Tačiau šiuo laikotarpiu, pereinant iš vienos ekonominės tvarkos į kitą, abejonių nekelia vienintelis dalykas – kad randasi nauja tarptautinė politinė ekonomija. Tik nežinia, kas nugalės, kas pralaimės, kaip ji atsilieps pasaulio gerovei ir taikai.

Bibliografija

Abegglen, James C., and George Stalk, Jr. 1985. *Kaisha—The Japanese Corporation*. New York: Basic Books.

Adams, Brooks. 1895. *The Law of Civilization and Decay; An Essay on History*. New York: Macmillan.

Aggarwal, Vinod K. 1985. *Liberal Protectionism: The International Politics of Organized Textile Trade*. Berkeley: University of California Press.

Aggarwal, Vinod K., Robert O. Keohane, and David B. Yoffie. 1986. "The Dynamics of Cooperative Protectionism." Division of Research, Harvard Business School. Unpublished.

Aho, C. Michael, and Jonathan David Aronson. 1985. *Trade Talks: America Better Listen!* New York: Council on Foreign Relations.

Akamatsu, Kaname. 1961. "A Theory of Unbalanced Growth in the World Economy." *Weltwirtschaftliches Archiv* 86:196-215.

Amin, Samir. 1976. *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

Anell, Lars. 1981. *Recession, The Western Economies and the Changing World Order*. London: Frances Pinter.

Angell, Norman. 1911. *The Great Illusion; A Study of the Relation of Military Power in Nations to their Economic and Social Advantage*. 3d ed., rev. and enl. New York: Putnam.

Appleby, Joyce Oldham. 1978. *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*. Princeton: Princeton University Press.

Avery, William P., and David P. Rapkin, eds. 1982. *America in a Changing World Political Economy*. New York: Longman.

Avineri, Shlomo, ed. 1969. *Karl Marx on Colonialism and Modernization*. Garden City, N.Y.: Anchor Books.

Baechler, Jean. 1971. *Les Origines du capitalisme*. Paris: Editions Gallimard. (*The Origins of Capitalism*. Trans. Barry Cooper. Oxford: Basil Blackwell, 1975.)

Bagehot, Walter. 1873. *Lombard Street: A Description of the Money Market*. New York: Scribner.

Baldwin, David A. 1971. "Money and Power." *The Journal of Politics* 33:578-614.

———. 1979. "Power Analysis and World Politics: New Trends versus Old Tendencies." *World Politics* 31:161-94.

———. 1980. "Interdependence and Power: A Conceptual Analysis." *International Organization* 34:471-506.

———. 1985. *Economic Statecraft*. Princeton: Princeton University Press.

Baldwin, Richard, and Paul R. Krugman. 1986. "Persistent Trade Effects of Large Exchange Rate Shocks." Unpublished.

Baldwin, Robert E., ed. 1984a. *Recent Issues and Initiatives in U.S. Trade Policy*. Cambridge, Mass.: NBER Conference Report.

Baldwin, Robert E. 1984b. "Trade Policies in Developed Countries." In Jones and Kenen, 1984, Vol. 1, Chapter 12.

———. 1984c. "Trade Policies under the Reagan Administration." In Baldwin, 1984a, Chapter 2.

———. 1985. *The Political Economy of U.S. Import Policy*. Cambridge: MIT Press.

Baran, Paul A. 1967. *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press.

Bauer, Peter T. 1976. *Dissent on Development*. Rev. ed. Cambridge: Harvard University Press.

Baumol, William J. 1965. *Welfare Economics and the Theory of the State*. 2d ed. Cambridge: Harvard University Press.

Becker, Gary S. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.

Beenstock, Michael. 1983. *The World Economy in Transition*. London: George Allen and Unwin.

Bergsten, C. Fred, and William R. Cline. 1985. *The United States–Japan Economic Problem*. Policy Analysis in International Economics, No. 13. Washington: Institute for International Economics.

Bergsten, C. Fred, Robert O. Keohane, and Joseph S. Nye, Jr. 1975. "International Economics and International Politics: A Framework for Analysis." In Bergsten and Krause, 1975, pp. 3-36.

Bergsten, C. Fred, and Lawrence B. Krause, eds. 1975. "World Politics and International Economics." *International Organization* 29:3-352.

Bhagwati, Jagdish N., and John Gerard Ruggie, eds. 1984. *Power, Passions, and Purpose: Prospects for North-South Negotiations*. Cambridge: MIT Press.

Bienen, Henry S., and Mark Gersovitz. 1985. "Economic Stabilization, Conditionality, and Political Stability." *International Organization* 39:729-54.

BIS (Bank for International Settlements). 1986. *Recent Innovations in International Banking*. Basel.

Blackhurst, Richard, Nicolas Marian, and Jan Tumlir. 1977. *Trade Liberalization, Protectionism and Interdependence*. Geneva: GATT Studies in International Trade, No. 5.

Blau, Peter M. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley.

Blaug, Mark. 1978. *Economic Theory in Retrospect*. 3d ed. New York: Cambridge University Press.

Block, Fred L. 1977. *The Origins of International Economic Disorder: A Study of United States International Monetary Policy from World War II to the Present*. Berkeley: University of California Press.

Bogdanowicz-Bindert, Christine A. 1985/86. "World Debt: The U.S. Reconsiders." *Foreign Affairs* 64:259-73.

Bonn, M. J. 1939. *Wealth, Welfare or War: The Changing Role of Economics in National Policy.* International Institute of Intellectual Co-operation. Paris: League of Nations.

Brainard, William C., and Richard N. Cooper. 1968. "Uncertainty and Diversification in International Trade." *Studies in Agricultural Economics, Trade, and Development* 8:257-85.

Branson, William H. 1980. "Trends in United States International Trade and Investment since World War II." In Feldstein, ed., *American Economy in Transition*, 1980, pp. 183-257.

———. 1986. "The Limits of Monetary Coordination as Exchange-Rate Policy." April 3-4. Unpublished.

Branson, William H., and Alvin K. Klevorick. 1986. "Strategic Behavior and Trade Policy." In Krugman, 1986, Chapter 10.

Braudel, Fernand. 1979. *The Perspective of the World—Civilization and Capitalism, 15th-18th Century.* Vol. 3. New York: Harper and Row.

Bressand, Albert. 1983. "Mastering the 'World Economy.' " *Foreign Affairs* 61:745-72.

Brewer, Anthony. 1980. *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey.* London: Routledge and Kegan Paul.

Brown, Michael Barratt. 1970. *After Imperialism.* New York: Humanities Press.

Bruno, Michael, and Jeffrey S. Sachs. 1985. *Economics of Worldwide Stagflation.* Cambridge: Harvard University Press.

Buckley, Thomas. 1986. "Strategic Trade Policy: Economic Theory and the Mercantilist Challenge." Unpublished.

Buzan, Barry. 1983. *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Calder, Kent E. 1985. "The Emerging Politics of the Trans-Pacific Economy." *World Policy Journal* 2:593-623.

Calleo, David P. 1976. "The Decline and Rebuilding of an International Economic System: Some General Considerations." In David P. Calleo, ed., *Money and the Coming World Order.* New York: New York University Press.

———. 1982. *The Imperious Economy.* Cambridge: Harvard University Press.

Calleo, David P., and Benjamin M. Rowland. 1973. *America and the World Political Economy: Atlantic Dreams and National Realities.* Bloomington: Indiana University Press.

Cameron, David R. 1978. "The Expansion of the Public Economy: A Comparative Analysis." *American Political Science Review* 72:1243-1261.

Cameron, R. 1982. "Technology, Institutions and Long-Term Economic Change." In Charles P. Kindleberger and Guido di Tella, eds. *Economics in the Long View.* Vol. 1, *Models and Methodology*, Chapter 3. New York: New York University Press.

Caporaso, James A., ed. 1978. "Dependence and Dependency in the Global System." *International Organization* 32:1-300.

Carnoy, Martin. 1984. *The State and Political Theory.* Princeton: Princeton University Press.

Carr, Edward Hallett. 1945. *Nationalism and After.* London: Macmillan.

———. 1951 [1939]. *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939.* 2d ed. London: Macmillan.

Casson, Mark, ed. 1983. *The Growth of International Business.* London: George Allen and Unwin.

Caves, Richard E. 1982. *Multinational Enterprise and Economic Analysis.* New York: Cambridge University Press.

Chace, James. 1981. *Solvency: The Price of Survival.* New York: Random House.

Choucri, Nazli. 1980. "International Political Economy: A Theoretical Perspective." In Holsti et al., 1980, Chapter 5.

Cipolla, Carlo M. 1956. *Money, Prices, and Civilization in the Mediterranean World, Fifth to Seventeenth Century.* Princeton: Published for the University of Cincinnati Press by Princeton University Press.

———, ed. 1970. *The Economic Decline of Empires.* London: Methuen.

Clark, Cal, and Donna Bahry. 1983. "Dependent Development: A Socialist Variant." *International Studies Quarterly* 27:271-93.

Clark, George Norman. 1958. *War and Society in the Seventeenth Century.* Cambridge: Cambridge University Press.

Cline, William R. 1982a. *"Reciprocity": A New Approach to World Trade Policy?* Policy Analyses in International Economics, No. 2. Washington: Institute for International Economics.

———. 1982b. "Can the East Asian Model of Development Be Generalized?" *World Development* 10:81-90.

———, ed. 1983. *Trade Policy in the 1980s.* Washington: Institute for International Economics.

Cohen, Benjamin J. 1973. *The Question of Imperialism: The Political Economy of Dominance and Dependence.* New York: Basic Books.

———. 1977. *Organizing the World's Money: The Political Economy of International Monetary Relations.* New York: Basic Books.

Condliffe, J. B. 1950. *The Commerce of Nations.* New York: W. W. Norton.

Conybeare, John A. C. 1984. "Public Goods, Prisoners' Dilemmas and the International Political Economy." *International Studies Quarterly* 28:5-22.

———. 1985. "Trade Wars: The Theory and Practice of International Commercial Rivalry." Unpublished.

Cooper, Richard. 1968. *The Economics of Interdependence: Economic Policy in the Atlantic Community.* New York: McGraw-Hill.

———. 1970. "International Economics in the *International Encyclopedia of the Social Sciences*: A Review Article." *Journal of Economic Literature* 8:435-39.

———. 1975. "Prolegomena to the Choice of an International Monetary System." In Bergsten and Krause, 1975, pp. 63-97.

———. 1982. "Global Economic Policy in a World of Energy Shortage." In Joseph A. Pechman and N. J. Simler, eds., *Economics in the Public Service*. New York: W. W. Norton.

———. 1983. "Managing Risks to the International Economic System." In Herring, 1983, Chapter 1.

———. 1984. "Is There a Need for Reform?" In Federal Reserve Bank of Boston, *The International Monetary System: Forty Years after Bretton Woods*. Proceedings of a Conference Held at Bretton Woods, New Hampshire, May.

———. 1985. "Economic Interdependence and Coordination of Economic Policies." In Jones and Kenen, Vol. 2, Chapter 23.

Corbett, Hugh. 1979. "Tokyo Round: Twilight of a Liberal Era or a New Dawn." *National Westminister Bank Quarterly Review* (February):19-29.

Corden, W. M. 1974. *Trade Policy and Economic Welfare*. Oxford: Clarendon Press.

———. 1984a. "The Normative Theory of International Trade." In Jones and Kenen, 1984, Vol. 1, Chapter 2.

———. 1984b. *The Revival of Protectionism*. Occasional Papers, No. 14. New York: Group of Thirty.

Corden, W. M., and Peter Oppenheimer. 1974. "Basic Implications of the Rise in Oil Prices." Staff Paper No. 6. London: Trade Policy Research Centre.

Cornwall, John. 1977. *Modern Capitalism: Its Growth and Transformation*. New York: St. Martin's Press.

Corrigan, E. Gerald. 1985. "Public and Private Debt Accumulation: A Perspective." Federal Reserve Bank of New York, *Quarterly Review* 10:1-5.

Council of Economic Advisers. 1985. *Economic Report of the President*. Washington: U. S. Government Printing Office.

———. 1986. *Economic Report of the President*. Washington: U.S. Government Printing Office.

Cowhey, Peter F., and Edward Long. 1983. "Testing Theories of Regime Change: Hegemonic Decline or Surplus Capacity?" *International Organization* 37:157-88.

Cox, Robert W. 1979. "Ideologies and the New International Economic Order: Reflections on Some Recent Literature." *International Organization* 33:257-302.

———. 1981. "Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory." *Millennium, Journal of International Studies* 10:126-55.

Craig, Gordon A. 1982. *The Germans*. New York: G. P. Putnam's Sons.

Culbertson, John M. 1985. *The Dangers of "Free Trade."* Madison: 21st Century Press.

Cumings, Bruce. 1984. "The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences." *International Organization* 38:1-40.

Curzon, Gerard. 1965. *Multilateral Commercial Diplomacy: The General*

Agreement on Tariffs and Trade and Its Impact on National Commercial Policies and Techniques. London: Michael Joseph.

Curzon, Gerard, and Victoria Curzon Price. 1980. "The Multi-Tier GATT System." In Hieronymi, 1980, Chapter 8.

Dahrendorf, Ralf. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.

———. 1979. *Life Chances*. Chicago: University of Chicago Press.

Davis, Lance E., and Douglass C. North (with the assistance of Calla Smorodin). 1971. *Institutional Change and American Economic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Deane, Phyllis. 1978. *The Evolution of Economic Ideas*. New York: Cambridge University Press.

Deardorff, Alan V. 1984. "Testing Trade Theories and Predicting Trade Flows." In Jones and Kenen, 1984, Vol. 1, Chapter 10.

Deardorff, Alan V., and Robert M. Stern. 1984. "Methods of Measurement of Nontariff Barriers." Seminar Discussion Paper, No. 136, Research Seminar in International Economics, Department of Economics, University of Michigan.

Delamaide, Darrell. 1984. *Debt Shock: The Full Story of the World Credit Crisis*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

de Larosière, Jacques. 1982. *Restoring Fiscal Discipline—A Vital Element for Economic Recovery*. International Monetary Fund. March 16.

Destler, I. M. 1986. "Protecting Congress or Protecting Trade?" *Foreign Policy*, no. 62:96-107.

Diaz-Alejandro, Carlo F. 1983. "Comments." In Cline, 1983, pp. 305-309.

Dickson, Peter G. M. 1967. *The Financial Revolution in England; A Study in the Development of Public Credit, 1688-1756*. London: Macmillan.

Dillard, Dudley. 1967. *Economic Development of the North Atlantic Community: Historical Introduction to Modern Economics*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

di Tella, Guido. 1982. "The Economics of the Frontier." In Kindleberger and di Tella, 1982, Chapter 13.

Dixit, Avinash K. 1983. "Tax Policy in Open Economies." Discussion Papers in Economics, No. 51. Woodrow Wilson School, Princeton University.

———. 1985. "How Should the U.S. Respond to Other Countries' Trade Policies?" Unpublished.

———. 1986. "Trade Policy: An Agenda for Research." In Krugman, 1986, Chapter 12.

Dixit, Avinash K., and Gene M. Grossman. 1984. "Targeted Export Promotion with Several Oligopolistic Industries." Discussion Papers in Economics, No. 71, Woodrow Wilson School, Princeton University.

Dixit, Avinash K., and Albert S. Kyle. 1985. "The Use of Protection and Subsidies for Entry Promotion and Deterrence." *American Economic Review* 75:139-52.

Dos Santos, Theotonio. 1970. "The Structure of Dependence." *American Economic Review* 60:231-36.

Doyle, Michael W. 1983. "Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs," Parts 1 and 2. *Philosophy and Public Affairs* 12:205-235 and 323-53.

Drobnick, Richard. 1985. *Debt Problems, Trade Offensives and Protectionism: The Uncharted International Economic Environment of the 1980s.* Trend Analysis Program. The American Council of Life Insurance.

Drucker, Peter F. 1983. "Schumpeter and Keynes." *Forbes*, May 23, pp. 124-28.

———. 1985. "American-Japanese Realities." *Wall Street Journal*, October 11.

Dunning, John H. 1981. *International Production and the Multinational Enterprise.* London: George Allen and Unwin.

El-Agraa, Ali M. 1983. *The Theory of International Trade.* London: Croom Helm.

Elliott, William Y. 1955. *The Political Economy of American Foreign Policy.* New York: Henry Holt.

Ellsworth, P. T. 1964. *The International Economy.* New York: Macmillan.

Emmanuel, Arghiri. 1972. *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade.* New York: Monthly Review Press.

Emminger, Otmar. 1985. *The Dollar's Borrowed Strength.* Occasional Papers, No. 19. New York: The Group of Thirty.

Evans, Peter. 1979. *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil.* Princeton: Princeton University Press.

Feis, Herbert. 1964 [1930]. *Europe, The World's Banker, 1870-1914.* New Haven: Yale University Press.

Feldstein, Martin, ed. 1980. *The American Economy in Transition.* Chicago: University of Chicago Press.

Feldstein, Martin. 1985. "American Economic Policy and the World Economy." *Foreign Affairs* 63:995-1008.

———. 1986. "The Future of Economic Policy." The Janeway Lectures, Princeton University. Unpublished.

Findlay, Ronald. 1981. "The Fundamental Determinants of the Terms of Trade." In Grassman and Lundberg, 1981, Chapter 12.

———. 1984. "Growth and Development in Trade Models." In Jones and Kenen, 1984, Vol. 1, Chapter 4.

Fisher, Allan G. B. 1935. *The Clash of Progress and Security.* London: Macmillan.

Fishlow, Albert. 1985. "Lessons from the Past: Capital Markets during the 19th Century and the Interwar Period" *International Organization* 39:383-439.

Frank, Andre Gunder. 1969. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil.* Rev. ed. New York: Monthly Review Press.

Frank, Andre Gunder. 1970. *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.

Frank, Robert H., and Richard T. Freeman. 1978. *The Distributional Consequences of Direct Foreign Investment*. New York: Academic Press.

Frankel, Jeffrey A. 1984. *The Yen/Dollar Agreement: Liberalizing Japanese Capital Markets*. Washington: Institute for International Economics.

Frenkel, Jacob. 1985. "Comment on William Branson, 'Causes of Appreciation and Volatility of the Dollar.' " Working Paper, No. 1777. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research.

Frey, Bruno. 1984a. "The Public Choice View of International Political Economy." *International Organization* 38:199-223.

———. 1984b. *International Political Economics*. New York: Basil Blackwell.

Frieden, Jeffrey. 1981. "Third World Indebted Industrialization: International Finance and State Capitalism in Mexico, Brazil, Algeria, and South Korea." *International Organization* 35:407-431.

Friedmann, John. 1966. *Regional Development Policy; A Case Study of Venezuela*. Cambridge: MIT Press.

———. 1972. "A General Theory of Polarized Development." In Niles M. Hansen, ed., *Growth Centers in Regional Economic Development*. New York: Free Press.

Frohlich, Norman, Joe A. Oppenheimer, and Oran R. Young. 1971. *Political Leadership and Collective Goods*. Princeton: Princeton University Press.

Fukushima, Kiyohiko. 1985. "Japan's Real Trade Policy." *Foreign Policy*, no. 59:22-39.

Gaddis, John Lewis. 1982. *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. New York: Oxford University Press.

Gall, Norman. 1986. "The Four Horsemen Ride Again." *Forbes* 138 (July 28):95-99.

Gallagher, John, and Ronald Robinson. 1953. "The Imperialism of Free Trade." *Economic History Review*, 2d ser., 6:1-15.

Gardner, Richard N. 1980. *Sterling-Dollar Diplomacy in Current Perspective: The Origins and Prospects of Our International Economic Order*. New York: Columbia University Press.

Gerth, H. H., and C. Wright Mills, trans. and eds. 1946. *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Columbia University Press.

Gerschenkron, Alexander. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective, A Book of Essays*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

Gibney, Frank. 1982. *Miracle by Design: The Real Reasons Behind Japan's Economic Success*. New York: Times Books.

Giddens, Anthony. 1985. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 2, *The Nation-State and Violence*. Berkeley: University of California Press.

Giersch, Herbert, ed. 1982. *Emerging Technologies: Consequences for Eco-*

nomic Growth, Structural Change, and Employment. Symposium 1981. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

Giersch, Herbert. 1984. "The Age of Schumpeter. *American Economic Review* 74 (May):103-109.

Gilpin, Robert. 1972. "The Politics of Transnational Economic Relations." In Keohane and Nye, 1972, pp. 48-69.

———. 1975. *U.S. Power and the Multinational Corporation: The Political Economy of Foreign Direct Investment*. New York: Basic Books.

———. 1977. "Economic Interdependence and National Security in Historical Perspective." In Klaus Knorr and Frank N. Trager, eds., *Economic Issues and National Security*. Lawrence: The Regents Press of Kansas.

———. 1981. *War and Change in World Politics*. New York: Cambridge University Press.

———. 1982. "Trade, Investment, and Technology Policy." In Giersch, 1982.

———. 1984. "Structural Constraints on Economic Leverage: Market-Type Systems." In Gordon H. McCormick and Richard E. Bissell, eds., *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, Chapter Six. New York: Praeger.

———. 1986. "The Theory of Hegemonic War." Unpublished.

Goldfield, David. 1984. "Countertrade." *International Perspective* (March/April):19-22.

Goldstein, Joshua S. 1985. "Kondratieff Waves as War Cycles." *International Studies Quarterly* 29:411-44.

Goldstein, Judith. 1985. "The Evolution and Devolution of American Trade Policy." Paper presented at the 1985 Meeting of the American Political Science Association.

———. 1986. "The Political Economy of Trade: Institutions of Protection." *American Political Science Review* 80:161-84.

Goldthorpe, John H. 1978. "The Current Inflation: Towards a Sociological Account." In Fred Hirsch and John H. Goldthorpe, eds., *The Political Economy of Inflation*. Cambridge: Harvard University Press.

———, ed. 1984. *Order and Conflict in Contemporary Capitalism: Studies in the Political Economy of Western European Nations*. Oxford: Clarendon Press.

Gould, J. D. 1972. *Economic Growth in History: Survey and Analysis*. London: Methuen.

Gourevitch, Peter Alexis. 1977. "International Trade, Domestic Coalitions and Liberty: Comparative Responses to the Crisis of 1873-1896." *Journal of Interdisciplinary History* 8:281-313.

Gowa, Joanne. 1983. *Closing the Gold Window: Domestic Politics and the End of Bretton Woods*. Ithaca: Cornell University Press.

Grassman, Sven, and Erik Lundberg, eds. 1981. *The World Economic Order—Past and Prospects*. London: Macmillan.

Grieco, Joseph M. 1982. "Between Dependency and Autonomy: India's Experience with the International Computer Industry." *International Organization* 36:609-632.

Grossman, Gene M., and David J. Richardson. 1985. *Strategic Trade Policy: A Survey of Issues and Early Analysis.* Special Papers in International Economics, No. 15. International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.

Grunwald, Joseph, and Kenneth Flamm. 1985. *The Global Factory: Foreign Assembly in International Trade.* Washington: The Brookings Institution.

Haas, Ernst B. 1980. "Why Collaborate? Issue-Linkage and International Regimes." *World Politics* 32:357-405.

Hager, Wolfgang. 1982. "Protectionism and Autonomy: How to Preserve Free Trade in Europe." *International Affairs* 58:413-28.

Hallwood, Paul, and Stuart W. Sinclair. 1981. *Oil, Debt and Development: OPEC in the Third World.* London: George Allen and Unwin.

Hamada, Koichi. 1979. "Macroeconomic Strategy and Coordination under Alternate Exchange Rates." In Rudiger Dornbusch and Jacob A. Frenkel, eds., *International Economic Policy: Theory and Evidence*, Chapter 9. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Hamilton, Alexander. 1928 [1791]. "Report on the Subject of Manufactures." In Arthur Harrison Cole, ed., *Industrial and Commercial Correspondence of Alexander Hamilton, Anticipating his Report on Manufacturing.* Chicago: A. W. Shaw Co.

Hansen, Alvin. 1964. *Business Cycles and National Income.* Expanded ed. New York: W. W. Norton.

Harrod, Roy F. 1951. *The Life of John Maynard Keynes.* London: Macmillan.

Hartwell, R. M. 1982. "Progress and Dissimilarity in Historical Perspective." In Kindleberger and di Tella, 1982, Vol. 1, Chapter 6.

Hauser, Henri. 1937. *Économie et diplomatie: Les conditions nouvelles de la politique étrangère.* Paris: Librairie du Recueil Sirey.

Hawtrey, Ralph G. 1952. *Economic Aspects of Sovereignty.* London: Longmans.

Haynes, Stephen E., Michael M. Hutchison, and Raymond F. Mikesell. 1986. *Japanese Financial Policies and the U.S. Trade Deficit.* Essays in International Finance, No. 162. International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.

Heckscher, Eli F. 1935. *Mercantilism.* 2 vols. Mendel Shapiro, trans. London: G. Allen and Unwin.

Heertje, Arnold. 1973. *Economics and Technical Change.* New York: John Wiley and Sons.

Hegel, Georg W. F. 1945 [1821]. *Hegel's Philosophy of Right.* Trans. with notes by T. M. Knox. London: Oxford University Press.

Heilbroner, Robert L. 1980. *Marxism: For and Against.* New York: W. W. Norton.

———. 1985. *The Nature and Logic of Capitalism.* New York: W. W. Norton.

Helleiner, Gerald K. 1981. *Intra-firm Trade and the Developing Countries.* New York: St. Martin's Press.

Helpman, Elhanan. 1984. "Increasing Returns, Imperfect Markets, and Trade Theory." In Jones and Kenen, 1984, Chapter 7.

Helpman, Elhanan, and Paul R. Krugman. 1985. *Market Structure and Foreign Trade Increasing Returns, Imperfect Competition, and the International Economy*. Cambridge: MIT Press.

Herring, Richard J., ed. 1983. *Managing International Risk*. New York: Cambridge University Press.

Hewlett, Sylvia Ann, Henry Kaufman, and Peter B. Kenen. 1984. *The Global Repercussions of U.S. Monetary and Fiscal Policy*. New York: Ballinger.

Hicks, John. 1969. *A Theory of Economic History*. Oxford: Oxford University Press.

Hieronymi, Otto, ed. 1980. *The New Economic Nationalism*. New York: Praeger.

Hindley, Brian J. 1980. "Voluntary Export Restraints and the GATT's Main Escape Clause." *The World Economy* 3:313-41.

———. 1982-83. "Protectionism and Autonomy: A Comment on Hager." *International Affairs* 59:77-86.

Hine, R. C. 1985. *The Political Economy of European Trade: An Introduction to the Trade Policies of the EEC*. New York: St. Martin's Press.

Hirsch, Fred, and John H. Goldthorpe, eds. 1978. *The Political Economy of Inflation*. Cambridge: Harvard University Press.

Hirsch, Seev. 1967. *Location of Industry and International Competitiveness*. Oxford: Clarendon Press.

Hirschman, Albert O. 1945. *National Power and the Structure of Foreign Trade*. Berkeley: University of California Press.

———. 1952. "Effects of Industrialization on the Markets of Industrial Countries." In Bert F. Hoselitz, ed., *The Progress of Underdeveloped Areas*, pp. 270-83. Chicago: University of Chicago Press.

———. 1958. *The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.

———. 1981. *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond*. New York: Cambridge University Press.

Hobson, John. 1965 [1902]. *Imperialism: A Study*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Hofheinz, Roy, Jr., and Kent E. Calder. 1982. *The Eastasia Edge*. New York: Basic Books.

Holsti, Ole R., Randolph M. Siverson, and Alexander L. George, eds. 1980. *Change in the International System*. Boulder, Colo.: Westview Press.

Hormats, Robert D. 1984. "New Factors in the World Economy in the Wake of the Debt Crisis." In Hewlett et al., 1984, Chapter 12.

Hufbauer, Gary Clyde, and Jeffrey J. Schott. 1985. *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*. Washington: Institute for International Economics.

Hymer, Stephen. 1960. *The International Operations of National Firms: A Study of Foreign Direct Investment*. Ph.D. dissertation, Department of Eco-

nomics, Massachusetts Institute of Technology, 1960. Published in 1976 by MIT Press.

Ikenberry, G. John. 1986a. "The State and Strategies of International Adjustment." *World Politics* 39:53-77.

———. 1986b. "The Irony of State Strength: Comparative Responses to the Oil Shocks in the 1970s." *International Organization* 40:105-137.

Ilgen, Thomas. 1985. *Autonomy and Interdependence: U.S.-Western European Monetary and Trade Relations, 1958-1984*. Totowa, N.J.: Rowman and Allanheld.

Japan Times. 1983. *Japan in the Year 2000*. Tokyo.

Jervis, Robert. 1982. "Security Regimes." *International Organization* 36:357-78.

JETRO (Japan External Trade Organization). 1985. *White Paper on International Trade: Japan 1985*. Tokyo.

Johnson, Chalmers. 1982. *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*. Stanford: Stanford University Press.

Johnson, Harry G. 1953-54. "Optimum Tariffs and Retaliation." *Review of Economic Studies* 21 (2):142-53.

———. 1965a. "An Economic Theory of Protectionism, Tariff Bargaining, and the Formation of Customs Unions." *Journal of Political Economy* 73:256-81.

———. 1965b. *The World Economy at the Crossroads: A Survey of Current Problems of Money, Trade, and Economic Development*. New York: Oxford University Press.

———, ed. 1967. *Economic Nationalism in Old and New States*. Chicago: University of Chicago Press.

———. 1968. *Comparative Cost and Commercial Policy Theory for a Developing World Economy*. The Wicksell Lectures. Stockholm: Almqvist and Wiksell.

———. 1972. "Political Economy Aspects of International Monetary Reform." *Journal of International Economics* 2:401-423.

———. 1975. *On Economics and Society*. Chicago: University of Chicago Press.

———. 1976. *Trade Negotiations and the New International Monetary System*. Graduate Institute of International Studies, Geneva, and the Trade Policy Research Centre, London. Leiden: A. W. Sijthoff.

Jones, E. L. 1981. *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. New York: Cambridge University Press.

Jones, R. J. Barry, ed. 1985. *Perspectives on Political Economy*. London: Frances Pinter.

Jones, Ronald W., and Peter B. Kenen, eds. 1984 (vol. 1) and 1985 (vol. 2). *Handbook of International Economics* 2 vols. Amsterdam: North-Holland.

Kahler, Miles. 1985. "Politics and International Debt: Explaining the Debt Crisis." *International Organization* 39:357-82.

Kalecki, Michal. 1943. "Political Aspects of Full Employment." *Political Quarterly* 14:322-31.

Katzenstein, Peter J. 1976. "International Relations and Domestic Structures: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States." *International Organization* 30:1-45.

———. 1984. *Corporatism and Change: Austria, Switzerland and the Politics of Industry*. Ithaca: Cornell University Press.

———. 1985. *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca: Cornell University Press.

Kenen, Peter B. 1976. "An Overall View." In Fabio Basagni, ed., *International Monetary Relations after Jamaica*, pp. 7-14. (The Atlantic Papers; 4/1976.) Paris: The Atlantic Institute for International Affairs.

———. 1984. "Beyond Recovery: Challenges to U.S. Economic Policy in the 1980s." In Hewlett et al., 1984,

———. 1985. "Macroeconomic Theory and Policy: How the Closed Economy Was Opened." In Jones and Kenen, 1985, Chapter 13.

Keohane, Robert O. 1980. "The Theory of Hegemonic Stability and Changes in International Economic Regimes, 1967-1977." In Holsti et al., 1980, Chapter 6.

———. 1982a. "The Demand For International Regimes." *International Organization* 36:325-55.

———. 1982b. "Hegemonic Leadership and U.S. Foreign Economic Policy in the 'Long Decade' of the 1950s." In Avery and Rapkin, 1982, Chapter 3.

———. 1984a. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.

———. 1984b. "The World Political Economy and the Crisis of Embedded Liberalism." In Goldthorpe, 1984, Chapter 1.

———. 1985. "The International Politics of Inflation." In Lindberg and Maier, 1985, Chapter 4.

———. 1986. "Reciprocity in International Relations." *International Organization* 40:1-27.

Keohane, Robert O., and Joseph S. Nye, Jr., eds. 1972. *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge: Harvard University Press.

Keohane, Robert O., and Joseph S. Nye, Jr. 1977. *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown.

Keynes, John Maynard. 1919. *The Economic Consequences of the Peace*. London: Macmillan.

———. 1925. *The Economic Consequences of Mr. Churchill*. London: L & D Wolff.

———. 1933. "National Self-sufficiency." *Yale Review* 22:755-69.

Kierzkowski, Henry K. ed. 1984. *Monopolistic Competition and International Trade*. Oxford: Clarendon Press.

Kindleberger, Charles P. 1962. *Foreign Trade and the National Economy*. New Haven: Yale University Press.

Kindleberger, Charles P. 1970. *Power and Money: The Economics of International Politics and the Politics of International Economics*. New York: Basic Books.

———. 1973. *The World in Depression, 1929-1939*. Berkeley: University of California Press.

———. 1977. *America in the World Economy*. Headline Series, No. 237. New York: Foreign Policy Association.

———. 1978a. "The Aging Economy." Lecture given at the Institut für Weltwirtschaft, Kiel, July 5; published in *Weltwirtschaftliches Archiv* 114:407-421.

———. 1978b. *Economic Response: Comparative Studies in Trade, Finance, and Growth*. Cambridge: Harvard University Press.

———. 1978c. *Government and International Trade*. Essays in International Finance, No. 129. International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.

———. 1978d. *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. New York: Basic Books.

———. 1981. "Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods, and Free Rides." *International Studies Quarterly* 25:242-54.

———. 1983. "On the Rise and Decline of Nations." *International Studies Quarterly* 27:5-10.

———. 1984. *A Financial History of Western Europe*. London: George Allen and Unwin.

———. 1986. "International Public Goods without International Government." *American Economic Review* 76:1-13.

Kindleberger, Charles P., and Guido di Tella, eds. 1982. *Economics in the Long View*. Vol. 1, *Models and Methodology*. New York: New York University Press.

Knei-Paz, Baruch. 1978. *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*. Oxford: Clarendon Press.

Knorr, Klaus. 1944. *British Colonial Theories, 1570-1850*. Toronto: University of Toronto Press.

Knorr, Klaus. 1973. *Power and Wealth: The Political Economy of International Power*. New York: Basic Books.

Kohli, Atul, Michael F. Altfeld, Saideh Lotfian, and Russell Mardon. 1984. "Inequality in the Third World. An Assessment of Competing Explanations." *Comparative Political Studies* 17:283-318.

Kojima, Kiyoshi. 1978. *Direct Foreign Investment: A Japanese Model of Multinational Business Operations*. London: Croom Helm.

Kraft, Joseph. 1984. *The Mexican Rescue*. New York: Group of Thirty.

Krasner, Stephen D. 1974. "Oil Is the Exception." *Foreign Policy*, no. 14:68-84.

———. 1976. "State Power and the Structure of International Trade." *World Politics* 28:317-47.

———. 1978. *Defending the National Interest: Raw Materials Investments and U.S. Foreign Policy*. Princeton: Princeton University Press.

———. 1979. "The Tokyo Round-Particularistic Interests and Prospects for Stability in the Global Trading System." *International Studies Quarterly* 23:491-531.

———. 1982a. "Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables." *International Organization* 36:185-205.

———. 1982b. "Regimes and the Limits of Realism: Regimes as Autonomous Variables." *International Organization* 36:497-510.

———, ed. 1982c. "International Regimes." Special issue of *International Organization* 36:185-510.

———, ed. 1983. *International Regimes*. Ithaca: Cornell University Press.

———. 1985. *Structural Conflict: The Third World against Global Liberalism*. Berkeley: University of California Press.

Krause, Lawrence B. 1984. "The Structure of Trade in Manufactured Goods in the East and Southeast Asia Region." Unpublished.

Krauss, Melvyn B. 1978. *The New Protectionism: The Welfare State and International Trade*. New York: New York University Press.

Krueger, Anne O. 1983. "The Effects of Trade Strategies on Growth." *Finance and Development* 20:6-8.

Krugman, Paul R. 1979. "A Model of Innovation, Technology Transfer, and the World Distribution of Income." *Journal of Political Economy* 87:253-66.

———. 1981a. "Economies of Scale, Imperfect Competition, and Trade: An Exposition." Unpublished.

———. 1981b. "Trade, Accumulation, and Uneven Development." *Journal of Development Economics* 8:149-61.

———, ed. 1986. *Strategic Trade Policy and the New International Economics*. Cambridge: MIT Press.

Kruse, D. C. 1980. *Monetary Integration in Western Europe: EMU, EMS, and Beyond*. London: Butterworths.

Kuczynski, Pedro-Pablo. 1985. "At the Latin Debt Hospital." *New York Times*, December 16, p. A23.

Kuhn, Thomas S. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Kurth, James R. 1979. "The Political Consequences of the Product Cycle: Industrial History and Political Outcomes." *International Organization* 33:1-34.

Kuznets, Simon. 1930. *Secular Movements in Production and Prices: Their Nature and Their Bearing upon Cyclical Fluctuations*. Boston: Houghton Mifflin.

———. 1953. *Economic Change: Selected Essays in Business Cycles, National Income, and Economic Growth*. New York: W. W. Norton.

———. 1966. *Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread*. New Haven: Yale University Press.

Kuznets, Simon. 1968. *Toward a Theory of Economic Growth*. New York: W. W. Norton.

Lake, David A. 1983. "International Economic Structures and American Foreign Economic Policy, 1887-1934." *World Politics* 35:517-43.

———. 1984. "Beneath the Commerce of Nations: A Theory of International Economic Structures." *International Studies Quarterly* 28:143-70

Lal, Deepak. 1983. *The Poverty of 'Development Economics.'* London: Institute of Economic Affairs.

Langhammer, Rolf J., and Ulrich Heimenz. 1985. "Declining Competitiveness of EC Suppliers in ASEAN Markets: Singular Case or Symptom?" *Journal of Common Market Studies* 24:105-119.

Larson, Eric D., Marc H. Ross, and Robert H. Williams. 1986. "Beyond the Era of Materials." *Scientific American* 254:34-41.

League of Nations. 1945. *Industrialization and Foreign Trade*. Geneva: Economic, Financial and Transit Department, League of Nations.

Lenin, V. I. 1939 [1917]. *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*. New York: International Publishers.

Levitt, Theodore. 1983. *The Marketing Imagination*. New York: Free Press.

Levy, Jack S. 1985. "Theories of General War." *World Politics* 37:344-74.

Lewis, W. Arthur. 1957. "International Competition in Manufactures." *American Economic Review* 47:578-87.

———. 1970. *Theory of Economic Growth*. New York: Harper and Row.

———. 1974. *Dynamic Factors in Economic Growth*. Bombay: Orient Longman.

———. 1978a. *The Evolution of the International Economic Order*. Princeton: Princeton University Press.

———. 1978b. *Growth and Fluctuations, 1870-1913*. London: George Allen and Unwin.

———. 1980a. "Rising Prices: 1899-1913 and 1950-1979." *The Scandinavian Journal of Economics* 82:425-36.

———. 1980b. "The Slowing Down of the Engine of Growth." *American Economic Review* 70:555-64.

———. 1981. "The Rate of Growth of World Trade, 1830-1973." In Grassman and Lundberg, 1981, Chapter 1.

———. 1984. *The Rate of Growth of the World Economy*. Taipei: The Institute of Economics, Academia Sinica.

Lindbeck, Assar. 1985. "What Is Wrong with the West European Economies?" *The World Economy* 8:153-68.

Lindberg, Leon N., and Charles S. Maier, eds. 1985. *The Politics of Inflation and Economic Stagnation: Theoretical Approaches and International Case Studies*. Washington: The Brookings Institution.

Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems*. New York: Basic Books.

Linder, Staffan Burenstam. 1961. *An Essay on Trade and Transformation*. New York: Wiley.

———. 1986. *The Pacific Century: Economic and Political Consequences of Asian-Pacific Dynamism*. Stanford: Stanford University Press.

Lipson, Charles. 1982. "The Transformation of Trade: The Sources and Effects of Regime Change." *International Organization* 36:417-55.

———. 1985. *Standing Guard: Protecting Foreign Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Berkeley: University of California Press.

Lipton, Michael. 1977. *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*. Cambridge: Harvard University Press.

List, Friedrich. 1904 (1841). *The National System of Political Economy*. Trans. Sampson S. Lloyd. New York: Longmans, Green.

Little, Ian M. D. 1982. *Economic Development: Theory, Policy and International Relations*. New York: Basic Books.

Little, Ian, Tibor Scitovsky, and Maurice Scott. 1970. *Industry and Trade in Some Developing Countries: A Comparative Study*. Oxford: Oxford University Press.

McKeown, Timothy J. 1983. "Hegemonic Stability Theory and 19th-Century Tariff Levels in Europe." *International Organization* 37:73-91.

———. 1986. "Theories of Commercial Policy." *International Organization* 40:43-64.

Mackinder, Halford J. 1962 [1904]. "The Geographical Pivot of History." In *Democratic Ideals and Reality*. New York: W. W. Norton.

McKinnon, Ronald I. 1984. *An International Standard for Monetary Stabilization*. Policy Analyses in International Economics, No. 8. Washington: Institute for International Economics.

McNeill, William H. 1954. *Past and Future*. Chicago: University of Chicago Press.

———. 1982. *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago: University of Chicago Press.

McRae, Hamish. 1985. *Japan's Role in the Emerging Global Securities Market*. Occasional Papers, No. 17. New York: The Group of Thirty.

Maddison, Angus. 1982. *Phases of Capitalist Development*. New York: Oxford University Press.

Makler, Harry, Alberto Martinelli, and Neil Smelser, eds. 1982. *The New International Economy*. Sage Studies in International Sociology, No. 26. Beverly Hills, Calif: Sage Publications.

Malinvaud, Edmond. 1984. *Mass Unemployment*. Oxford: Basil Blackwell.

Mandle, Jay R. 1980. "Marxism and the Delayed Onset of Economic Development: A Reinterpretation." *Journal of Economic Issues* 14:735-49.

Marris, Stephen. 1984. *Managing the World Economy: Will We Ever Learn?* Essays in International Finance, No. 155. International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.

———. 1985. *Deficits and the Dollar: The World Economy at Risk*. Policy Analyses in International Finance, No. 14. Washington: Institute for International Economics.

Marx, Karl. 1977 [1859]. *Karl Marx: Selected Writings*, pp. 388-91. Ed. David McLellan. Oxford: Oxford University Press.

Marx, Karl, and Friedrich Engels. 1947 [1846] *The German Ideology*. Ed. R. Pascal. New York: International Publishers.

———. 1972 [1848]. "The Communist Manifesto." In Robert C. Tucker, ed., *The Marx-Engels Reader*. New York: W. W. Norton.

Meier, Gerald M., and Robert E. Baldwin. 1957. *Economic Development: Theory, History, Policy*. New York: John Wiley and Sons.

Meigs, A. James. 1972. *Money Matters: Economics, Markets, Politics*. New York: Harper and Row.

Michalet, Charles-Albert. 1982. "From International Trade to World Economy: A New Paradigm." In Makler et al., 1982, Chapter 2.

Mill, John Stuart. 1970 [1848]. *Principles of Political Economy*. Baltimore: Penguin Books.

Modelski, George. 1978. "The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State." *Comparative Studies in Society and History* 20:214-38.

———, ed. 1979. *Transnational Corporations and World Order*. San Francisco: W. H. Freeman.

Moran, Theodore H. 1974. *Multinational Corporations and the Politics of Dependence: Copper in Chile*. Princeton: Princeton University Press.

Murakami, Yasusuke, and Kozo Yamamura. 1984. "Technology in Transition; Two Perspectives on Industrial Policy." Unpublished.

Myint, Hla. 1985. "Growth Policies and Income Distribution." Development Policy Issues Series. Washington: The World Bank.

Myrdal, Gunnar. 1971. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. New York: Harper and Row.

Nau, Henry R. 1985. "The State of the Debate: Reaganomics. Or the Solution?" *Foreign Policy*, 59:144-53.

Nelson, Richard R., and Sidney G. Winter. 1982. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

Nomura Research Institute. 1986a. *Quarterly Economic Review*. August.

———. 1986b. *The World Economy and Financial Markets in 1995: Japan's Role and Challenges*. Tokyo.

North, Douglass C. 1981. *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton.

North, Douglass C., and Robert Paul Thomas. 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Northrop, F.S.C. 1947. *The Logic of the Sciences and the Humanities*. New York: Macmillan.

Nurkse, Ragnar. 1953. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. New York: Blackwell.

Nussbaum, Bruce. 1983. *The World after Oil: The Shifting Axis of Power and Wealth*. New York: Simon and Schuster.

O'Connor, James. 1973. *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St. Martin's Press.

Odell, John S. 1982. *U.S. International Monetary Policy: Markets, Power, and Ideas as Sources of Change*. Princeton: Princeton University Press.

OECD (Organization of Economic Cooperation and Development). 1977. *Towards Full Employment and Price Stability*. [McCracken Report.] Paris.

———. 1979. *The Impact of the Newly Industrializing Countries on Production and Trade in Manufactures*. Report by the Secretary-General. Paris.

———. 1984. "Social Expenditure: Erosion or Evolution?" *The OECD Observer*, no. 126:3-6.

———. 1985. "Costs and Benefits of Protection." *The OECD Observer*, no. 134:18-23.

———. 1986. "Change and Continuity in OECD Trade in Manufactures with Developing Countries." *The OECD Observer*, no. 139:3-9.

Ohmae, Kenichi. 1985. *Triad Power: The Coming Shape of Global Competition*. New York: Free Press.

Okimoto, Daniel I. 1984. "Between MITI and the Market: Japanese Industrial Policy for High Technology." Unpublished.

Olson, Mancur, Jr. 1963. "Rapid Growth as a Destabilizing Force." *Journal of Economic History* 23:529-52.

———. 1965. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.

———. 1982. *The Rise and Decline of Nations—Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven: Yale University Press.

Olson, Mancur, and Richard J. Zeckhauser. 1966. "An Economic Theory of Alliances." *Review of Economics and Statistics* 48:266-279.

Osborne, Michael West, and Nicolas Fourt. 1983. *Pacific Basin Economic Corporation*. Paris: Development Centre Studies, OECD.

Oye, Kenneth A. 1983. "Bargaining, Belief Systems, and Breakdown: International Political Economy, 1919-1936." Ph.D. dissertation, Department of Government, Harvard University.

Oye, Kenneth A., and Robert Gilpin. 1986. "Western Bloc Cohesion—The American System and Its Challenges." Unpublished.

Oye, Kenneth A., Robert J. Lieber, and Donald Rothchild, eds. 1983. *Eagle Defiant: United States Foreign Policy in the 1980s*. Boston: Little, Brown.

Padoa-Schioppa, Tommaso. 1983. "Perspective: The Crisis of Exogeneity, or Our Reduced Ability to Deal with Risk." In Herring, 1983, pp. 59-74.

Palma, Gabriel. 1978. "Dependency: A Formal Theory of Underdevelopment or a Methodology for the Analysis of Concrete Situations of Underdevelopment?" *World Development* 6:881-924.

Patrick, Hugh. 1983. "The Asian Developing Market Economies—How They Have Affected and Been Affected by the United States–Japan Economic Relationship." Unpublished.

Patrick, Hugh, and Henry Rosovsky. 1983. "The End of Eras? Japan and the Western World in the 1970-1980s." Unpublished.

Patterson, Gardner. 1983. "The European Community as a Threat to the System." In Cline, 1983, Chapter 7.

Pearson, L. B. et al. 1969. *Partners in Development: Report of the Commission on International Development*. New York: Praeger.

Perroux, François. 1969. *L'économie du XXe siècle*. 3d ed. Augmented. Paris: Presses Universitaires de France.

Pierre, Andrew, ed. 1984. *Unemployment and Growth in the Western Economies*. New York: Council on Foreign Relations.

Polanyi, Karl. 1957. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.

Posner, Richard. 1977. *Economic Analysis of Law*. 2d. ed. Boston: Little, Brown.

Poznanski, Kazimierz Z. 1985. "Competition between Eastern Europe and Developing Countries in the Western Market for Manufactured Goods." In *Compendium of Papers, Eastern European Assessment*: Vol. 2, *Foreign Trade and International Finance*, pp. 62-92. Washington: U.S. Congress, Joint Economic Committee.

Prebisch, Raúl. 1959. "Commercial Policy in the Underdeveloped Countries." *American Economic Review* 49 (May):251-73

Preeg, Ernest H. 1970. *Traders and Diplomats: An Analysis of the Kennedy Round of Negotiations under the General Agreement on Tariffs and Trade*. Washington: The Brookings Institution.

———. 1974. *Economic Blocs and U.S. Foreign Policy*. Report 134. Washington: National Planning Association.

Puchala, Donald J. 1975. "Domestic Politics and Regional Harmonization in the European Communities." *World Politics* 27: 496-520.

Putnam, Robert D., and Nicholas Bayne. 1984. *Hanging Together: The Seven-Power Summits*. Cambridge: Harvard University Press.

Radford, R. A. 1945. "The Economic Organization of a P.o.W. Camp." *Economica* 12:189-201.

Ranis, Gustav. 1985. "Can the East Asian Model of Development Be Generalized? A Comment." *World Development* 13:543-45.

Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.

Reich, Robert B. 1983. "Beyond Free Trade," *Foreign Affairs* 16:773-804.

Reisinger, William M. 1981. "The MNC–Developing State Bargaining Process: A Review." *Michigan Journal of Political Science* 1:75-83.

Reynolds, Lloyd G. 1983. "The Spread of Economic Growth to the Third World, 1850-1950," *Journal of Economic Literature* 21:941-980.

Ricardo, David. 1871 [1817]. *Principles of Political Economy and Taxation*. In *The Works of David Ricardo*. London: John Murray.

Richardson, J. David. 1984. "Currents and Cross-Currents in the Flow of U.S. Trade Policy." In Baldwin, 1984a, Chapter 1.

Rieffel, Alexis. 1985. *The Role of the Paris Club in Managing Debt Problems*. Essays in International Finance, No. 161. International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.

Roberts, Michael. 1956. *The Military Revolution, 1560-1660*. Belfast: Boyd.

Robson, Peter. 1980. *The Economics of International Integration.* London: George Allen and Unwin.

Rogowski, Ronald. 1978. "Rationalist Theories of Politics: A Midterm Report." *World Politics* 30:296-323.

Rolfe, Sidney E., and James L. Burtle. 1973. *The Great Wheel: The World Monetary System.* New York: McGraw-Hill.

Rosecrance, Richard. 1986. *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World.* New York: Basic Books.

Rosecrance, Richard, and Arthur Stein. 1973. "Interdependence: Myth or Reality?" *World Politics* 26:1-27.

Rosenberg, Nathan. 1977. "Reflections upon the Role of Technology in the Socio-Economic Context." Unpublished.

Rosenberg, Nathan, and Claudio R. Frischtak. 1983. "Long Waves and Economic Growth: A Critical Appraisal." *American Economic Review* (May) 73:146-51.

Rosovsky, Henry. 1985. "Trade, Japan and the Year 2000." *New York Times,* September 6.

Rostow, W. W. 1971. *Politics and the Stages of Growth.* New York: Cambridge University Press.

———. 1975. *How It All Began: Origins of the Modern Economy.* New York: McGraw-Hill.

———. 1978. *The World Economy: History and Prospect.* Austin: University of Texas Press.

———. 1980. *Why the Poor Get Richer and the Rich Slow Down: Essays in the Marshallian Long Period.* Austin: University of Texas Press.

———. 1983. *The Barbaric Counter-Revolution: Cause and Cure.* Austin: University of Texas Press.

Rousseas, Stephen. 1979. *Capitalism and Catastrophe: A Critical Appraisal of the Limits to Capitalism.* New York: Cambridge University Press.

Rowland, Benjamin M. 1975. "Preparing the American Ascendency: The Transfer of Economic Power from Britain to the United States, 1933-1944." In Benjamin M. Rowland, ed., *Balance of Power or Hegemony: The Interwar Monetary System,* Chapter 5. New York: New York University Press.

Roxborough, Ian. 1979. *Theories of Underdevelopment.* London: Macmillan.

Ruggie, John Gerard. 1982. "International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order." *International Organization* 36:379-415

———. 1983a. "Introduction: International Interdependence and National Welfare." In Ruggie, 1983c, pp. 1-39.

———. 1983b. "Political Structure and Change in the International Economic Order: The North-South Dimension." In Ruggie, 1983c, Chapter 9.

———, ed. 1983c. *The Antinomies of Interdependence: National Welfare and the International Division of Labor.* New York: Columbia University Press.

———. 1984. "Another Round, Another Requiem? Prospects for the Global Negotiations." In Bhagwati and Ruggie, 1984, Chapter 3.

Russett, Bruce. 1983. "International Interactions and Processes: The Internal vs. External Debate Revisited." In Ada W. Finifter, ed., *Political Science—The State of the Discipline*, Chapter 17. Washington: The Political Science Association.

———. 1985. "The Mysterious Case of Vanishing Hegemony; or Is Mark Twain Really Dead?" *International Organization* 39:207-231.

Rydenfelt, Sven. 1985. *A Pattern for Failure: Socialist Economies in Crisis*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

Sachs, Jeffrey. 1983. "International Policy Coordination in a Dynamic Macroeconomic Model." National Bureau of Economic Research.

Saint Phalle, Thibaut de. 1981. *Trade, Inflation and the Dollar*. New York: Oxford University Press.

Samuelson, Paul A. 1972. "International Trade for a Rich Country." Business and Financial Conditions. *The Morgan Guaranty Survey* (July). New York: Morgan Guaranty Trust Company.

———. 1976. "Illogic of Neo-Marxist Doctrine of Unequal Exchange." In David A. Belsley, Edward J. Kane, Paul A. Samuelson, and Robert M. Solow, eds., *Inflation, Trade and Taxes: Essays in Honor of Alice Bourneuf*, pp. 96-107. Columbus: Ohio State University Press.

———. 1980. *Economics*. 11th ed. With the Assistance in Statistical Updating of William Samuelson. New York: McGraw-Hill.

Sargen, Nicholas, Tran Q. Hung, and John Lipsky. 1984. *The Securitization of International Finance*. New York: Salomon Brothers.

Sawhill, Isabel V., and Charles F. Stone. 1984. "The Economy." In John L. Palmer and Isabel V. Sawhill, eds., *The Reagan Record: An Assessment of America's Changing Domestic Priorities*, Chapter 3. Cambridge, Mass.: Ballinger.

Saxonhouse, Gary R. N.d. "Comparative Advantage and Structural Adaptation." Department of Economics, University of Michigan. Unpublished.

———. 1982. "Cyclical and Macrostructural Issues in U.S.-Japan Economic Relations." In Daniel I. Okimoto, ed., *Japan's Economy: Coping with Change in the International Environment*, pp. 123-48. Boulder: Westview Press.

———. 1983. "The Micro-and Macroeconomics of Foreign Sales to Japan." In Cline, 1983, Chap. 9.

Sayle, Murray. 1985. "Victory for Japan." *New York Review of Books* 32:33-40.

Scammell, W. M. 1983. *The International Economy since 1945*. 2d ed. London: Macmillan.

Schattschneider, E. E. 1935. *Politics, Pressures and the Tariff*. New York: Prentice.

Schmitt, Hans O. 1979. "Mercantilism: A Modern Argument." *The Manchester School of Economic and Social Studies* 47:93-111.

Schott, Kerry. 1984. *Policy, Power and Order: The Persistence of Economic Problems in Capitalist States*. New Haven: Yale University Press.

Schumpeter, Joseph A. 1950. *Capitalism, Socialism and Democracy*. 3d ed. New York: Harper and Row.

———. 1951. *Imperialism and Social Classes*. New York: Meridian.

———. 1961. *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Trans. Redvers Opie. New York: Oxford University Press.

Semmel, Bernard. 1970. *The Rise of Free Trade Imperialism: Classical Political Economy, the Empire of Free Trade, and Imperialism, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sen, Gautam. 1984. *The Military Origins of Industrialization and International Trade Rivalry*. New York: St. Martin's Press.

Servan-Schreiber, Jean-Jacques. 1968. *The American Challenge*. Trans. Ronald Steel. New York: Atheneum.

Shonfield, Andrew, ed. 1976a. *International Economic Relations of the Western World, 1959-1971*. Assisted by Hermia Oliver. Vol. 1, *Politics and Trade*. London: Oxford University Press.

———. 1976b. *International Economic Relations of the Western World, 1959-1971*. Assisted by Hermia Oliver. Vol. 2: *International Monetary Relations*. London: Oxford University Press.

Sigmund, Paul E. 1980. *Multinationals in Latin America: The Politics of Nationalization*. Madison: University of Wisconsin Press.

Skocpol, Theda. 1977. "Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique." *American Journal of Sociology* 82:1075-90.

Smith, Adam. 1937 [1776]. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: Modern Library.

Smith, Tony. 1981. *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain, and The Late-Industrializing World since 1815*. New York: Cambridge University Press.

Snidal, Duncan. 1985. "The Limits of Hegemonic Stability Theory." *International Organization* 39:579-614.

Sowell, Thomas. 1972. *Say's Law: An Historical Analysis*. Princeton: Princeton University Press.

Spence, A. Michael. 1984. "Industrial Organization and Competitive Advantage in Multinational Industry." *American Economic Review* 74 (May):356-60.

Spindler, J. Andrew. 1984. *The Politics of International Credit: Finance and Foreign Policy in Germany and Japan*. Washington: The Brookings Institution.

Spiro, David E. 1987. "Policy Coordination in the International Political Economy: The Politics of Recycling Petrodollars." Ph.D. dissertation, Department of Politics, Princeton University.

Staley, Eugene. 1935. *War and the Private Investor*. Garden City, N.Y.: Doubleday, Doran.

———. 1939. *World Economy in Transition: Technology vs. Politics, Laissez*

Faire vs. Planning, Power vs. Welfare. New York: Council on Foreign Relations.

———. 1944. *World Economic Development*. Montreal: International Labour Office.

Stein, Arthur A. 1984. "The Hegemon's Dilemma: Great Britain, the United States, and the International Economic Order." *International Organization* 38:355-86.

Stewart, Frances. 1984. "Recent Theories of International Trade: Some Implications for the South." In Kierzkowski, 1984, Chapter 6.

Strange, Susan. 1970. "International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect." *International Affairs* 46:304-315.

———. 1971. *Sterling and British Policy: A Political Study of an International Currency in Decline*. London: Oxford University Press.

———. 1976. "The Study of Transnational Relations." *International Affairs* 52:333-45.

———. 1979. "The Management of Surplus Capacity: Or How Does Theory Stand Up to Protectionism 1970s Style?" *International Organization* 33:303-335.

———. 1982. "Cave! Hic Dragones: A Critique of Regime Analysis." *International Organization* 36:479-96.

———. 1984a. "The Global Political Economy, 1959-1984." *International Journal* 34:267-83.

———, ed. 1984b. *Paths to International Political Economy*. London: George Allen and Unwin.

———. 1985a. "International Political Economy: The Story So Far and the Way Ahead." In W. Ladd Hollist and F. LaMond Tullis, eds., *An International Political Economy*. International Political Economy Yearbook, Vol. 1, Chapter 1. Boulder: Westview Press.

———. 1985b. "Structures, Values and Risk In the Study of the International Political Economy." In R. J. Barry Jones, ed., *Perspectives on Political Economy*, Chapter 8. London: Frances Pinter.

———. 1985c. "Protectionism and World Politics." *International Organization* 39:233-59.

Strange, Susan, and Roger Tooze, eds. 1981. *The International Politics of Surplus Capacity: Competition for Market Shares in the World Recession*. London: George Allen and Unwin.

Sunkel, Osvaldo. 1972. "Big Business and Dependencia: A Latin American View." *Foreign Affairs* 50:517-31.

Tollison, Robert D. 1982. "Rent-Seeking: A Survey." *Kyklos* 35:575-602.

Tooze, Roger. 1984. "Perspectives and Theory: A Consumers' Guide." In Strange, 1984b, Chapter 1.

Torrens, Robert. 1821. *An Essay on the Production of Wealth*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown.

Triffin, Robert. 1960. *Gold and the Dollar Crisis: The Future of Convertibility*. New Haven: Yale University Press.

———. 1964. *The Evolution of the International Monetary System: Historical Reappraisal and Future Perspectives*. Princeton Studies in International Finance, No. 12. International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.

———. 1968. "The Thrust of History in International Monetary Reform." *Foreign Affairs* 47:477-92.

———. 1978-79. "The International Role and Fate of the Dollar." *Foreign Affairs* 57:269-86.

———. 1985. "The International Accounts of the United States and Their Impact upon the Rest of the World." Banca Nazionale Del Lavoro, *Quarterly Review* 152:15-30.

Tufte, Edward R. 1978. *Political Control of the Economy*. Princeton: Princeton University Press.

United States Department of Commerce. 1984. *International Direct Investment: Global Trends and the U.S. Role*. Washington: U.S. Government Printing Office.

Vaitsos, Constantine. 1974. *Intercountry Income Distribution and Transnational Enterprises*. Oxford: Clarendon Press.

van Duijn, J. J. 1983. *The Long Wave in Economic Life*. London: George Allen and Unwin.

Veblen, Thorstein. 1939. *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: Viking Press.

Vernon, Raymond. 1966. "International Investment and International Trade in the Product Cycle." *Quarterly Journal of Economics* 80:190-207.

———. 1971. *Sovereignty at Bay*. New York: Basic Books.

———. 1983. *Two Hungry Giants: The United States and Japan in the Quest for Oil and Ores*. Cambridge: Harvard University Press.

Viner, Jacob. 1948. "Power vs. Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries." *World Politics* 1:1-29.

———. 1951. "International Relations Between State-Controlled National Economies." In Jacob Viner, *International Economics: Studies by Jacob Viner*. Glencoe, Ill.: Free Press.

———. 1952. *International Trade and Economic Development*. Glencoe, Ill.: Free Press.

———. 1958. *The Long View and the Short: Studies in Economic Theory and Policy*. New York: Free Press.

Wallerstein, Immanuel. 1974a. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

———. 1974b. "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis." *Comparative Studies in Society and History* 16:387-415.

Waltz, Kenneth N. 1979. *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Warren, Bill. 1973. "Imperialism and Capitalist Industrialization." *New Left Review* 81:3-44.

Weber, Max. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. 2 vols. Ed. Guenther Roth and Claus Wittich. Berkeley: University of California.

Weisskopf, Thomas E. 1976. "Dependence as an Explanation of Underdevelopment: A Critique." Center for Research on Economic Development, University of Michigan. Unpublished.

Whitman, Marina v. N. 1977. *Sustaining the International Economic System: Issues for U.S. Policy*. Essays in International Finance, No. 121, International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.

———. 1981. *International Trade and Investment: Two Perspectives*. Essays in International Finance, No. 143. International Finance Section. Department of Economics. Princeton University.

Wiles, P.J.D. 1968. *Communist International System*. Oxford: Basil Blackwell.

Wilkins, Mira. 1974. *The Maturing of Multinational Enterprise: American Business Abroad from 1914 to 1970*. Cambridge: Harvard University Press.

———. 1982. "American-Japanese Direct Foreign Investment Relationships, 1930-1951." *Business History Review* 56:497-518.

———. 1986a. "The History of European Multinationals—A New Look." Unpublished.

———. 1986b. "Japanese Multinational Enterprise before 1914." Unpublished.

Williamson, John. 1983. *The Open Economy and the World Economy: A Textbook in International Economics*. New York: Basic Books.

Williamson, Oliver E. 1975. *Markets and Hierarchies; Analysis and Antitrust Implications: A Study in the Economics of Internal Organization*. New York: Free Press.

Winham, Gilbert R. 1986. *International Trade and the Toyko Round Negotiations*. Princeton: Princeton University Press.

Yarbrough, Beth V., and Robert M. Yarbrough. 1986. "Reciprocity, Bilateralism, and Economic 'Hostages': Self-Enforcing Agreements in International Trade." *International Studies Quarterly* 30:7-21.

Yoffie, David B. 1983. *Power and Protectionism: Strategies of the Newly Industrializing Countries*. New York: Columbia University Press.

Yoshitomi, Masaru. 1985. *Japan as Capital Exporter and the World Economy*. Occasional Papers, No. 18. New York: Group of Thirty.

Young, Oran R. 1982. "Regime Dynamics: The Rise and Fall of International Regimes." *International Organizations* 36:277-97.

Zolberg, Aristide R. 1981. "Origins of the Modern World System: A Missing Link." *World Politics* 33:253-81.

Zysman, John. 1983. *Government, Markets, and Growth: Financial Systems and the Politics of Industrial Change*. Ithaca: Cornell University Press.

Zysman, John, and Stephen S. Cohen. 1982. *The Mercantilist Challenge to the*

Liberal International Trade Order. A study prepared for the Joint Economic Committee, Congress of the United States, 97th Congress, 2d Session.

Zysman, John, and Laura Tyson. 1983. *American Industry in International Competition: Government Policies and Corporate Strategies*. Ithaca: Cornell University Press.

Rodyklė

abipusės paklausos dėsnis, 219
abipusės prekybos susitarimo aktas (1934), 173, 440
abipusiškumas, 272, 440, 462, 473, 474; sąlyginis 111 (apibrėžimas), 440, 466, 471; besąlyginis 111 (apibrėžimas), 440, 471, 475. *Žr. taip pat* GATT; prekybos politika
ad hoc hipotezė, jos apibrėžimas 74
Afrika, 329, 336, 354, 361, 364, 469
Afrikos vienybės organizacija, 364
Aho, C. Michael, 253
Albanija, 325
Allende, Salvador, 304–305
alternatyvūs kaštai, 221, apibrėžimas, 60;
Amerikos biudžeto deficito padariniai, 199, 210, 411, 415. *Žr. taip pat* reiganomika
Amerikos ekonomika, kaip pasaulinio augimo variklis, 421–422, 451; deindrustrializacija, 299, 311–312, 411, 416, 439, 449; jos problemos, 410–418, 422–424. *Žr. taip pat* Amerikos hegemonija
Amerikos galia ir jos silpnėjimas, *žr.* Amerikos hegemonija
Amerikos hegemonija, 110, 171–173, 213, 408–410 ir monetarinė sistema, 177–187; Amerikos hegemonijos nuosmukis, 99, 180, 198, 213, 243, 395, 401, 404, 410–411, 433, 448, 453; finansavimas 179, 170–179, 414, 450; problemos 177–179, 193, 413, 417. *Žr. taip pat* hegemonija
Amerikos ir Didžiosios Britanijos santykiai, 449
Amerikos ir Europos santykiai, 34, 245
Amerikos ir Japonijos santykiai, 34, 391, 414, 440, 449. *Žr. taip pat* Nichibei ekonomika
Amerikos ir Vakarų Vokietijos santykiai, 193, 209, 449
Amerikos makroekonominė politika, 396. *Žr. taip pat* Amerikos biudžeto deficitas
Amerikos mokėjimų balansas, 423. *Žr. taip pat* Amerikos ekonomika; Amerikos prekybos deficitas
Amerikos prekybos deficitas, 200–201, 243, 436; priežastys 438–440
Amerikos vadovavimas, *žr.* Amerikos hegemonija
Angola, 305
Arabų šalių – Izraelio karas (spalis, 1974), 298
Argentina, 326, 342, 380, 469
Aronson Jonathan David, 253
ASEAN, 462, 467
„atgyvenusios" pramonės apsauga, 231, 236
„atsainaus nepaisymo" doktrina, 180
atsiejimo strategija, 458; Šiaurės–Pietų ekonomikų atsiejimas 355
„atsilikimo privalumai" 350–353
Augimas ir svyravimai, 1870–1913 (1978), 155
augimas, orientuotas į eksportą 176, 261, 323, 362, 392, 420, 424, 444–447, 464. *Žr. taip pat* „augimo skirtumas"; mažiau išsivysčiusios šalys
„augimo ribų" problema, 335
„augimo skirtumas" tarp Jungtinių Valstijų ir kitų ekonomikų, 205, 438, 446, 451
Auksas ir dolerio krizė (1960), 177
Aukso keitimo standartas, 171
aukso standartas, jo kilmė 164–169, jo atgaivinimas, 194
Australija, 467
„autonomiškas vystymasis", strategija, 350–353
Azija, 33, 329, 354, 361, 364; *Žr. taip pat* ASEAN; naujos industrinės šalys; Ramiojo vandenyno baseinas
Azijietiškas gamybos būdas, 328

Baechler, Jean, 79, 121
Bagehotas, Walteris, 369
Bahry, Donna, 351
Bayne, Nicholas, 437
Bakeris Jamesas, 195, 200. *Žr. taip pat* Bakerio planas

Bakerio planas (skolų problemai spręsti), 389–390
Baldwinas, Davidas A., 38, 114, 340
Baldwinas, Richardas, 417
Baldwinas, Robertas, E., 152, 248, 334, 436, 437, 440, 442
Baranas, Paulas A., 104i, 107
Barre, Raymond, 428
barterio mainai 244
Bauer, Peter T., 323
Baumol, William J., 60
Beckeris, Gary S., 37, 60
Beenstock, Michael, 151, 153i, 226
Bendras susitarimas dėl skolų, 178
bendri tyrimai, jų svarba, 269
Bendroji Rinka, *žr.* Europos Ekonominė Bendrija
Bendroji teorija (1946), 170
bendros įmonės, 270, 288, 309, 311, 473
„bendrų preferencijų" sistema, 246, 438
Bergsten, C. Fred, 435, 436
Bernstein, Eduard, 67
besikuriančios pramonės apsauga, 82, 232–235
Beveridge planas, 174
Bhagwati, Jagdish N., 364
Bhopalo nelaimė, 302
Bightas, Johnas, 91
Bienenas, Henry S., 351, 374
Birma, 325, 349
BIS (Tarptautinis atsiskaitymų bankas), 178, 188
Blackhurst, Richard, 226, 256, 420, 424, 451
Blau, Peteris M., 38
Blaugas, Markas, 74
Block, Fred L., 177
Blumenthal, Michael, 395
Bogdanowicz–Bindert, Christine A., 388
bolševizmas, 73
Bonn, M. J., 32
Brainard, William C., 238
branduolinis saugumas, jo vaidmuo, 177
Branson, William H., 206, 269, 378, 415–416, 454
Brazilija, 250, 253, 347, 350, 363–365, 377, 379, 383, 469; ir transnacionalinės korporacijos, 285, 308; kaip kylanti jėga, 242, 452
Braudel, Fernand, 123, 131
Brettono Woodso sistema, 31, 174–177; jos griovimas, 183–185, 211, 413, 424, 464; teoriniai pagrindai, 206. *Žr. taip pat* prekybos politika
Brewer, Anthony, 104, 107, 122, 347
Britanijos hegemonija, 110, 166–173, 230, 449; jos finansinė galia 368–369, nuosmukis 155
Britų tautų sandrauga, 239
Brown, Michael Barratt, 342
Bruno, Michael, 420, 454
Buckley, Thomas, 266, 269
Bukharin, N., I., 348
bumerango efektas, tiesioginių užsienio investicijų, 312–314
Burke–Hartke pareiškimas, 299
būrų karas, 87
Buzan, Barry, 473, 474

Calder, Kent E., 258, 299, 361, 393, 396, 401, 445, 449, 468
Calleo, David P., 423, 461
Caporaso, James A., 339
Carnoy, Martin, 94
Carr, Edward Hallett, 26, 77, 80, 320
Carterio administracija, 378
Casson, Mark, 291
Caves, Richard E., 286, 288, 291
centro–periferijos modelis, 51, 105, 122–123, 132–133
Centrinė Amerika, 354
Chase, James, 413
Choucri, Nazli, 80, 113
civilizacijos ir nuosmukio dėsnis (1895), 217
Cipolla, Carlo, 161, 415
Clark, Cal, 351
Clark, George Norman, 144
Cline, William R., 240, 255, 274, 362, 436, 470
Cobden, Richard, 91
Cohen, Benjamin J., 83, 87, 159, 165, 179
Cohen, Stephen S., 244
COMECON 354, 443
Condliffe, J. B., 48, 61, 92, 126, 165, 170, 221, 225, 229, 236, 337, 368
Conybeare, John A. C., 125, 127, 128, 410, 440
Cooper, Richard, 34, 47, 48, 98, 113, 174, 187, 192, 195, 196, 206, 216, 238, 273, 422, 427, 436, 437, 449

Corden, W. M., 225, 227, 232, 242, 254
Cornwall, John, 82
Corrigan, E. Gerald, 394, 412
Cournot, Antoine Augustin, 48
Cowhey, Peter F., 153
Cox, Robert W., 105
Craig, Gordon A., 45
Culbertson, John M., 243
Cumings, Bruce, 348
Curzon, Gerard, 248
Curzon Price, Victoria, 248

Čilė, 304, 469

Dahrendorf, Ralf, 78, 118
Danija, 337
darbininkija: ir transnacionalinės korporacijos, 312; jų tarpusavio problemos, 344. *Žr. taip pat* nedarbas, darbo užmokestis, darbo užmokesčiai, realiojo darbo užmokesčio didėjimas, 422–424, 428, 442, 452. *Žr. taip pat* darbo jėga; nedarbas
darbo vertės teorija, 221
daugiašalės prekybos derybos, *žr.* Tokijo raundas
daugiašališkumas, jo silpnėjimas, 441. *Žr. taip pat* „minišališkumas"; didžiausio palankumo statusas
Davis, Lance E., 60, 322
Deane, Phyllis, 164
Deardorff, Alan, 222, 254, 270
de Gaulle, Charles, 25, 26, 35, 180, 300
deindustrializacija, *žr.* Amerikos ekonomika; Jungtinės Valstijos; Vakarų Europa
de Larosiere, Jacques, 425
Deng Xiaoping, 352
Destler, I. M., 243, 437
Diaz-Alejandro, Carlo, 252
Dickson, Peter G. M., 163
„Didysis šuolis pirmyn" (programa), 352
didžiausio palankumo statusas, jo atsisakymo tendencija, 463; principai 111, 239, 245, 440, 463, 475
Didžioji Britanija, 148, 152, 172–173, 356. *Žr. taip pat* Britanijos hegemonija
Didžioji depresija, 98, 117, 140, 142, 172, 334, 350, 370, 419, 457
Didžioji iliuzija (1910), 90
Didžiosios visuomenės programa, 178–179, 375
Dillard, Dudley, 122
Dillono raundas, (1960–1962), 240
diskriminacija, jos stiprėjimas prekybiniuose santykiuose, 463
dirbtinius pluoštus gaminančios pramonės šakų susitarimas, 256
diTella, Guido, 134
Dixit, Avinash K., 138, 231, 263, 268, 269, 439
Djilas, Milovan, 353
Doyle, Michael W., 59, 90
doleris: jo problemos, 183, 190, 312, 417, 450; vaidmuo, 35, 159–216
dolerių „pertekliaus" problema, 376
dolerių „stygiaus" problema, 176
Dore, Ronald, 465
Dos Santos, Theotonio, 339
Downs, Anthony, 37
Drobnick, Richard, 394, 414, 428
Drucker, Peter F., 170, 397
dualistinė ekonomika, teorija, 102–103; įvertinimas, 118–119
dualizmas, *žr.* dualistinė ekonomika
Dunning, John H., 303
dvišaliai sandoriai, jų daugėjimas, 272–283, 463. *Žr. taip pat* prekybos politika
dvišalis monetarinis susitarimas (1936), 173, 397

ECLA (Jungtinių Tautų Lotynų Amerikos ekonominė komisija), 332
ECU (Europos valiutos vienetas), 190
ekonomika, jos disciplina 58–62, 170–171, 206–207; ribotumas, 75–79, 119–120, 205–206, 437–438, 448–449
ekonomikos atgaivinimo mokesčio įstatymas (1981), 199
ekonomikos dėsniai, jų prigimtis, 76–77
Ekonomikos patarėjų tarnyba, 241, 292, 300, 393–394, 399
ekonomikos teorijos „dėsniai", 60
ekonominė galia, 47–48, 81, apibrėžimas, 54. *Žr. taip pat* priklausomybė
ekonominė įtakos sfera, 113
ekonominė politika, 450, 451; konfliktai 207, 208; tarpusavio priklausomybė, 192
ekonominė tarpusavio priklausomybė, 90, 192, 435–436, 458; jos apibrė-

žimas 47–48, didėjimas, 421–422, 449
ekonominė veikla: jos vieta, 139; poslinkiai, 113, 130–136, 451, 457
ekonominės politikos teorija 182, 215, 434
ekonominės sankcijos, 114
ekonominės struktūros pritaikymo prie tarptautinės harmonijos konsultacinė grupė (Mackawa pranešimas), 447
Ekonominės taikos pasekmės (1919), 171
ekonominiai viršūnių susitikimai, 437, 448. *Žr. taip pat* Londono ekonominis viršūnių susitikimas; Tokijo, Versalio viršūnių susitikimas
ekonominiai ciklai 69, 139–150, 170; ir ekonominis augimas, 139–151, cikliško vystymosi modeliai, 139
ekonominiai pokyčiai, 42–43, 117–151, 448; ir jų politiniai efektai, 151–156
ekonominiai sektoriai, pakilimas ir nuosmukiai, 136–139
ekonominiai susivienijimai: kompiuterių mikroschemų pavyzdys, 310; jų daugėjimas, 259–260
Ekonominio vystymosi teorija (1950), 138
ekonominis augimas ir politinis konfliktas, 88–90; ekonominio augimo plitimas, 133–134, 363, 450, 457; pokyčiai, 139–151
ekonominis nacionalizmas 42–44, 63–66, 134, 135, 230–240; jo kritika, 79–83. *Žr. taip pat* merkantilizmas
ekonominis prisitaikymas, 114, 156. *Žr. taip pat* reguliavimas
ekonominis vadovavimas, 192, 434–438. *Žr. taip pat* Amerikos hegemonija; Britanijos hegemonija; hegemonija
ekonominis vystymasis, perspektyvos, 319–365
eksporto skatinimas, 269
El-Agraa, Ali M., 220, 222, 225
Elliott, William Y., 212
Ellsworth, P. T., 219
Emmanuel, Arghiri, 330
Emminger, Otmar, 396
energetinė revoliucija ir jos įtaka, 241, 376–377
Engels, Friedrich, 45, 67, 326
Europos Ekonominė Bendrija (Bendroji Rinka), 26, 179, 240, 294, 354, 443; kaip regioninis blokas, 443, 466; ir protekcionizmas 212, 240, 241, 243, 257, 442–445. *Žr. taip pat* Vakarų Europos ekonomika
Europos laisvos prekybos asociacija, 244, 443
eurovaliutos rinka, *žr.* eurodolerių rinka
Evans, Peter, 343

federalinis rezervas, ir monetarinė sistema, 196; jo pasaulinė reikšmė, 175–177
Feis, Herbert, 87
Feldstein, Martin, 399, 401, 415, 446
Fichlow, Albert, 384
Fichte, Johann Gottlieb, 228
fiksuotieji valiutų kursai, *žr.* Brettono Woodso sistema; aukso standartas
Filipinai, 346, 467; ir transnacionalionės korporacijos, 308
finansai, 366–405; kaip prekybos problema, 250. *Žr. taip pat* tarptautiniai finansai
finansinė krizė, jos pavojus, 405. *Žr. taip pat* „paskutinis skolintojas"
finansinė revoliucija, 163–164
finansinis centras, 369–371
Findlay, Ronald, 323, 335
Fischer, Allan G. B., 155
fiskalinės problemos Amerikoje, 413, 425
Flamm, Kenneth, 309
Frank, Andre Gunder, 104–106, 340
Frank, Robert H., 304
Frankel, Jeffrey, 397
Freeman, Richard T., 304
Frey, Bruno, 37, 81
Frenkel, Jacob, 192, 211
Frieden, Jeffrey, 377
Friedman, Milton, 58
Friedmann, John, 51, 132
Frischtak, Claudio R., 149
Frohlich, Norman, 109
Fukushima, Kiyohiko, 314, 397

G 5 susitarimas (1985 m. rugsėjis), 196, 201, 209
galia, *žr.* ekonominė galia, hegemonija
Gaddis, John Lewis, 41
Gall, Norman, 348

gamyba užsienyje, 270, 308, 312. *Žr. taip pat* transnacionalinės korporacijos; naujosios industrinės valstybės
gamybos internacionalizavimas, *žr.* transnacionalinės korporacijos
Gardner, Richard N., 205
GATT (Bendrasis susitarimas dėl tarifų ir prekybos), 110, 125, 173, 239–248, 272–273, 463. *Žr. taip pat* prekybos politika
„General Motors", 309, 311
Genujos konferencija (1922), 171
gerovės kapitalizmas, 458; jo reikšmė, 94–100. *Žr. taip pat* „įtvirtinto liberalizmo kompromisas"; Leninas prieš Kautsky, gerovės valstybė
gerovės valstybė, 171
Gerschenkron, Alexander, 134
Gersovitz, Mark, 374
Gerth, H. H., 39
Gibney, Frank, 265
Giersch, Herbert, 105, 251, 465
Gilpin, Robert, 40, 64, 75, 89, 109, 114, 114, 124, 129, 132, 140, 154, 262, 295, 307, 396, 409, 413, 417, 474
Goldstein, Judith, 257
Goldthorpe, John H., 51
Gould, J. O., 234
Gowa, Joanne, 130, 183, 404
Graham, Frank, 224
Gramsci, Antonio, 110, 206
Grieco, Joseph M., 306
Grossman, Gene M., 267, 269
Grunwald, Joseph, 309

Hager, Wolfgang, 442, 461
Hamada, Koichi, 192
Hamilton, Alexander, 41, 65, 66, 227, 274
Hansen, Alvin, 145
Hartwell, R. M., 119
Hauser, Henri, 32
Hawtrey, Ralph G., 53, 64, 85, 87, 114, 134
Heckscherio–Ohlino Samuelsono prekybos modelis, 218, 221–222, 225, 274
Heertje, Arnold, 424
Hegel, Georg, 389, 96, 228
hegemonija, 27, 155, 430; jos apibrėžimas, 102; ir ekonominis augimas, 142–145, 360–361; ir ekonominė galia, 113; ir finansai, 367; „gro-buoniška", 129, 410, ir monetarinė sistema, 160; nuosmukis, 113–114, 116, 129, 154, 155, 432, 436; vaidmuo, 111–117, 433. *Žr. taip pat* Amerikos hegemonija; Britanijos hegemonija
hegemoniškas stabilumas, jo įvertinimas, 123–130; teorija, 102, 108–117
Heilbroner, Robert L., 41, 45, 56, 67
Helleiner, Gerald K., 270
Helpman, Elhanan, 156, 267, 455
Hicks, John, 62, 92, 153, 163
Hilferding, Rudolf, 70
Hindley, Brian J., 255, 260, 461
Hine, R. C., 442
Hirschman, Albert O., 47, 54, 63, 96, 113, 132, 154, 319, 335
Hirsch, Seev, 289
Hitler, Adolf, 142
Hymer, Stephen, 291
Hobson, John, 338, 369
Hofheinz, Roy, Jr., 361, 468
Hong Kongas, 324, 363, 467; ir transnacionalinės korporacijos, 308
Hormats Robert D., 380
Hufbauer, Gary Clyde, 144
Hume, David, 133, 153, 162–163, 165, 166, 173, 214, 215, 219, 434
Hung, Tran Q., 390

IBM, 312
ideologija, jos apibrėžimas, 56
Ikenberry, G. John, 108, 155, 451
ilgalaikis susitarimas dėl medvilnės tekstilės gaminių, 256
Ilgen, Thomas, 409
imperializmas, 62, 71–72, 86, 87–88
Imperializmas (1917), 69, 97, 341
Imperinė Vokietija ir industrinė revoliucija (1939), 229
„imperinis aplaidumas", mažiau išsivysčiusių šalių nepakankamo vystymosi tezė, 242–243
importo pakeitimo strategija, 230, 301, 323, 350, 387
industrializmas, 47
industrinė politika, 229, 237–238, 244, 261–266, 290
infliacija, 193, 242, 423–424, 448, 454
infliacijos reguliavimas, 425
intelektualinių nuosavybės teisių apsauga, 251

Indija, 234, 250, 253, 285, 306, 363, 364, 365, 469
Indonezija 364, 467
industrializacija kaip politinis tikslas, 65
„industrializavimo įsiskolinimai", 377. *Žr. taip pat* skolų problema
investicijos, *žr.* transnacionalinės korporacijos
Iranas, 365
Irano šachas, 356
„išankstinis investavimas", taktika, 466. *Žr. taip pat* strateginė prekybos politika
išnaudojimas: jo apibrėžimas, 127, mažiau išsivysčiusių šalių išnaudojimas, 342
„išsisukinėtojų" problema, 111, 277
įprasti marketingo susitarimai, 247. *Žr. taip pat* naujasis protekcionizmas; netarifiniai barjerai
„įtvirtinto liberalizmo kompromisas", 175–176, 213, 240, 421–422, 424–426, 432, 448, 458
Izraelis, 467
Yoffie, David B., 247, 437
Yoshitomi, Masaru, 393
Young, Oran, 109

Jamaikos konferencija (1976), 184–185
Japonija, 313, 347, 407; kaip skolinanti valstybė, 368, 391–405, 452, 463; kaip brandaus ūkio valstybė, 392–393, 446–447; Japonijos mestas iššūkis, 156, 224–225, 242, 455, 465; ekonominė strategija, 205, 264–266, 444–447; transnacionalinės korporacijos, 313–315; iškilimas, 33, 294, 452, 455–457; sėkmė ir jos priežastys, 265, 361. *Žr. taip pat* Amerikos–Japonijos santykiai; Japonijos problema, Nichibei ekonomika
Japonijos ekonominis vadovavimas, jo perspektyvos, 149, 444–447
Japonijos į eksportą orientuotas augimas, *žr.* Japonijos prekybos politika
Japonijos ir Jungtinių Valstijų jenos–dolerio komitetas (1984), 396
„Japonijos korporacija", 262, 445
Japonijos prekybos politika, 152–153, 252, 256, 392–393, 444–447
„Japonijos problema", 213, 252, 279, 435–436, 444–447, 456–463; japonų reakcija į kritiką, 462; šakų protekcionizmas kaip sprendimo būdas, 475
Jemenas, 351
jena, jos pabrangimas, 210, 294; tarptautinis vaidmuo, 397
Jervis, Robert, 111
Johnson, Chalmers, 265, 313
Johnson, Harry G., 112, 133, 172, 182, 225, 235, 336, 435
Johnsono administracija, 178
Jones, E. L., 320
Jugoslavija, 253
Jungtinės Tautos, 359; Jungtinių Tautų Lotynų Amerikos ekonominė komisija (ECLA), 330; Konferencija prekybos ir vystymosi klausimais (UNCTAD), 332, 353; Generalinės Asamblėjos 6-oji specialioji sesija, 357
Jungtinės Valstijos ir ekonominis regionalizmas, 466–468; ir prekybos politika, 152, 468–469; kaip tiesioginių užsienio investicijų gavėja, 300, 314–316; kaip vadovaujanti valstybė, 149, 408–418, 437–441, kaip valstybė skolininkė, 201, 375, 393, 451; JAV valstybinė skola, 411, 415. *Žr. taip pat* Amerikos ekonomika; Amerikos hegemonija
JAV galia ir transnacionalinės korporacijos (1975), 27
Jungtinių Tautų Lotynų Amerikos ekonominė komisija (ECLA), 332

Kahler, Miles, 381, 382, 385, 404, 442
Kalecki, Michal, 426
kalinio dilema, 125, 129, 190
Kanada, 25, 369, 467
Karas dėl Folklendo salų (1982), 79
Karas ir pasaulinės politikos pokyčiai (1981), 27
kapitalizmas, 44–46, 84–87, 470, apibrėžimas, 44, 68; teisėtumo krizė, 425; stabilumas, 430, 449–450. *Žr. taip pat* Leninas prieš Kautsky
kapitalo judėjimas, 166, 167; jo svarba, 188. *Žr. taip pat* finansai; tarptautiniai finansai
kapitalo koncentracijos dėsnis, 68
karas dėl hegemonijos, 89, 129, 417

karas ir ekonominiai svyravimai, 145. *Žr. taip pat* hegemoninis karas; pasaulinis karas
Karibų jūros baseino šalys, 354, 355, 467
„Karinė revoliucija", 64
Kartaginos susitarimas, 382
karteliai (žaliavinių prekių), 355–357. *Žr. taip pat* kartelizacija
kartelizacija, 444, 453, 471. *Žr. taip pat* karteliai
Katzenstein, Peter J., 109, 450
Kautsky, Karl, 42, 67, 70–72. *Žr. taip pat* Leninas prieš Kautsky
Keynes, John Maynard, 98, 168, 170, 171, 206, 264, 283, 382, 458
Keyneso ekonomikos teorija, 58, 93, 98, 176, 215; įtaka ekonomikai, 163, 171–173, 421; padariniai, 423, 424–426; 448; problemos, 206, 409, 423–424
Kenen, Peter B., 185, 189, 199, 422
Kennedy raundas (1962–67), 241
Keohane, Robert O., 25, 47, 75, 102, 108, 110, 112, 116, 124, 129, 184, 316, 415, 418, 426, 430, 433, 435, 437, 442, 447, 450, 455
Kierzkowski, Henry K., 267, 287
Kindleberger, Charles P., 38, 82, 108–117, 123, 126, 127, 156, 161, 172, 178, 232, 291, 323, 366, 367, 371, 417, 432
Kinija, 67, 310, 325, 352–354, 363–365, 468
Kinijos ir Sovietų Sąjungos atsiribojimas, 352
Kissinger, Henry, 297
klaidinga argumentacija, 69
Klevorick, Alvin K., 269, 278
Knei–Paz, Baruch, 361
Knorr, Klaus, 38, 64
Kohli, Atul, 304, 351, 362
Kojima, Kiyoshi, 294
kolektyvinės gėrybės, 109–110, 124–125, 128–129, 436
kolektyvinio veiksmo teorija, 37
„Kombinuoto ir netolygaus vystymosi dėsnis", 361
komercijos politika, 124, 226, 437. *Žr. taip pat* prekybos politika
komunistinių šalių ūkiai ir politinė ekspansija, 86. *Žr. taip pat* COMECON
Komunistų internacionalas, 6-asis suvažiavimas, 342
Komunistų partijos manifestas, 101
Kondratjevo bangos, 139–141
konkurencinė prekyba, 223, 270; Japonijos vaidmuo, 309–310. *Žr. taip pat* gamyba užsienyje; konkurencinis vystymasis, jo strategija, 465
Korėja, Pietų, 82, 250, 285, 306, 308, 310, 324, 347, 351, 363, 467. *Žr. taip pat* naujos industrinės valstybės
Korėjos karas, 146, 296
Kraft, Joseph, 381
Krasner, Stephen D., 83, 108, 112, 116, 126, 129, 245, 295, 307, 347, 356, 358, 373, 375, 461
Krauss, Melvyn B., 95
krizių valdymas (hegemono vaidmuo), 115–117
Krueger, Anne O., 323
Krugman, Paul R., 222, 223, 233, 267, 268, 272, 275, 288, 338, 417
Kruse, D. C., 190
Kuba, 351–352
Kuczynski, Pedro–Pablo, 383
Kuhn, Thomas S., 57
kultūrinė revoliucija, 352
Kurth, James R., 137
Kuznets, Simon, 50, 86, 89, 90, 136, 137, 330
Kviečių įstatymai, 144

„laisvosios prekybos imperializmas", 232
laisvosios prekybos zona, 353
Lake, David A., 130
Lal, Deepak, 324
Lamm, Richard D., gubernatorius, 315
Larson, Eric D., 357, 418
Leninas prieš Kautsky, dėl kapitalistinės sistemos, 42, 92–99, 317, 450
Lenin, V. I., 70–74, 329, 338, 341, 363. *Žr. taip pat* Leninas prieš Kautsky
Levy, Jack S., 140
Lewis, W. Arthur, 62, 82, 114, 122, 133, 139, 142–143, 153, 155, 167–168, 322, 323, 324, 336, 355, 419, 423
liberalusis požiūris, 42–44, 58–63, kritika, 76–79; apibrėžimas, 58

liberalusis protekcionizmas, 474. *Žr. taip pat* šakų protekcionizmas
Liberija, 349
Lieber, Robert J., 408
likvidumo problema, 177, 178, 193
Lindblom, Charles E., 38, 58, 78
Linder, Staffan Burenstam, 222, 443, 467
Lipsky, John, 390
Lipson, Charles, 86, 240, 256
List Friedrich, 66, 228, 229, 234
Little, Ian, 52, 217
lyginamoji statika (metodas), 61, 119
Londono ekonominis viršūnių susitarimas (1977 m. gegužė), 208
Long, Edward, 153
Lombardo gatvė (1873), 369
Lomė konvencija, 244, 354, 443
Lotynų Amerika, 350, 361. *Žr. taip pat* skolų problema
Luxemburg, Rosa, 70, 97, 348

Mackinder, Halford J., 33
Maddison, Angus, 141, 410, 472, 473
Mayall, James, 421
makroekonominė politika, jos koordinavimas, 192–216; ir Amerikos prekybos balansas, 260, ir valiutų kursai, 189, jos apribojimai, 420–427. *Žr. taip pat* Reagano administracija
Malinvaud, Edmond, 443
Mandle, Jay R., 342
McCrackeno pranešimas (1977), 377
McKinnon, Ronald L., apie politikos koordinavimą, 190, 196–198, 206–208
McNeill, William H., 46, 134, 218
McRae, Hamish, 397
Malaizija, 467
Mao, Zedong, 352
Marcos, Ferdinand, 346
Marian, Nicolas, 226, 256, 420, 424, 451
Marris, Stephen, 376, 429, 451
Marshall A., 119
Marshall, Alfred, 113
Marshallo planas, 297, 371
marksizmas 27; jo kilmė, 67–74; jo kritika 83–100. *Žr. taip pat* ekonominis vystymas; Marx Karl
Marx, Karl, 41, 67–74, 101, 152, 326, 327, 328, 347, 363, 425; ir klasinė ekonomika 74; ir imperializmas, 96–97. *Žr. taip pat* marksizmas
masto ekonomija, 222, 269, 303, 337, 420, 470, 472
„mažėjančios prekybos dėsnis", 154
mažiau išsivysčiusios šalys, 319–365; ir transnacionalinės korporacijos, 308; ir prekyba, 253. *Žr. taip pat* skolų problema; naujosios industrinės valstybės
Meade, J. E., 182
Medžiagų kontrolės komisija (Paley komisija), 296
Meier, Gerald M., 61, 334
Meigs, A. James, 159\
Meksika, 356, 364, 365, 383, 467; skolų problema, 381–390; ir transnacionalinės korporacijos, 308, 310
merkantilistinis konfliktas, 209, 364, 416, 416, 422–423, 426
merkantilizmas, 80, 219, 227, 228, 473–474; nepiktybinis merkantilizmas, 63, 473, 474; jo apibrėžimas, 63, piktybinis merkantilizmas, 63. *Žr. taip pat* ekonominis nacionalizmas, merkantilistinis konfliktas
Michalet, Charles-Albert, 104
mikroekonominė politika, jos koordinavimas, 349; ir prekyba, 261
Mill, John Stuart, 41, 69, 85, 219, 221, 232
Mills, C. Wright, 39
„minišališkumas", jo paplitimas, 441
Myint, Hla, 351
Myrdal, Gunnar, 132, 330, 331
Modelski, George, 140, 284
moderni technologija: svarba, 441, 444; ir prekyba, 250–253. *Žr. taip pat* technologija
mokesčiai, jų didėjimas, 425
„mokslo žinioms imlios" pramonės šakos, 249, 452
monetarinė sistema, jos bruožai, 159–164; terminų apibrėžimas, 160, reforma, 211. *Žr. taip pat* Bretono Woodso sistema; svyruojantys valiutų kursai; monetarizmas, 55, 206
monetos, jų era, 161–163
monopolijos, jų daugėjimas, 65–66
monopolinės rentos, *žr.* rentos
Montesquieu, Charles Louis, 91

Moran, Theodore, 305
MOSS diskusijos, 471
muitų sąjungos, 353
Mundell, Robert, 199

N–1 problema, 181, 193, 210, 456
Nacionalinė politinės ekonomijos sistema (1841), 228
nacionalinės valstybės, jų iškilimas, 32–33, 365
nacionalinio režimo taikymas užsienio firmoms, apibrėžimas, 459; principas, 453, 460, 462
nacionalistinis požiūris, 40–44, 63–66, 230–239; jo kritika, 79–83
nafta, globalinis perteklius 9-ajame dešimtmetyje, 451. *Žr. taip pat* OPEC
Naftą eksportuojančių šalių organizacija, *žr.* OPEC
naftos dolerių grąžinimas į rinką, 376–378. *Žr. taip pat* OPEC
Nakasone, Yasuhiro, 396
namų rinkos efektas, *žr.* vidaus rinkos efektas
Nau, Henry R., 438
nauja ekonominė politika, 353
nauja tarptautinė ekonominė tvarka, 95, 96, 245, 332, 336, 375, 386, 453; ypatingi reikalavimai, 357–360
naujasis protekcionizmas, 63, 246, 254–260, 472; jo poveikis, 310. *Žr. taip pat* netarifiniai barjerai
Naujoji Zelandija, 337, 467
naujosios industrinės valstybės, 176, 208, 234, 253, 336, 345, 350, 364, 409; ir skolų problema, 386; ir transnacionalinės korporacijos, 289–290, 310; kaip eksporto platformos, 306; kaip ekonominio vystymosi modelis, 264–266, 360–363; naujų industrinių valstybių išsūkis, 224, 242, 455–456, 465; iškilimas, 255, 258, 452, 454
naujosios transnacionalinės korporacijos, 288, 290, 307–316, 472. *Žr. taip pat* transnacionalinės korporacijos
nedarbas, jo natūrali norma, 423, 454
neliberalūs ūkiai, 279, 460, 463; *Žr. taip pat* vidaus ekonominės sistemos
Nelson, Richard R., 119
neproporcingo vystymosi dėsnis, 68
„neseniai apgyvendinti kraštai", 87, 137, 326, 343, 369
netarifiniai barjerai, sukūrimas, 241, 244, 254–260, 453. *Žr. taip pat* naujasis protekcionizmas; savanoriški eksporto apribojimai
neteisingi mainai, 330
netobula konkurencija, 222, 273. *Žr. taip pat* oligopolinė konferencija; strateginė prekybos politika
netolygaus vystymosi dėsnis, 71–72, 84, 90, 95, 99, 316; apibrėžimas, 71
netolygus augimas, 88–90, 131–136, 360–363, 427–428
netolygus vystymasis, *žr.* netolygaus vystymosi dėsnis
Nichibei ekonomika, 34, 315, 449; perspektyva, 401–403. *Žr. taip pat* Amerikos ir Japonijos santykiai
Nigerija, 365
Nixono administracija, 155, 181, 305; 1971 m. rugpjūčio mėn. sprendimas, 183, 193, 210
Nye, Joseph S., Jr., 25, 47, 435
Nomura tyrimų institutas, 402, 403
nediskriminaciją, jos principas, 239, 453, 462. *Žr. taip pat* GATT
North, Douglass C., 60, 120, 322
Northrop, F. S. C., 120
nuosmukis (1973 metų), 418
Nurkse, Ragnar, 330, 331, 332, 349
Nussbaum, Bruce, 315

O'Connor, James, 425
Odell, John S., 215
Ohmae, Kenichi, 293, 310, 472
Oye, Kenneth A., 115, 172, 370, 408, 409
Okita, Saburo, 446
oligopolinė konkurencija, 223, 267–268, 287. *Žr. taip pat* transnacionalinės korporacijos, strateginė prekybos politika
Olson, Mancur, 110, 127, 155, 424
OPEC (Naftą eksportuojančių šalių organizacija), 176, 184, 187, 188, 285, 355, 357, 376, 392; antroji naftos krizė, 380; trečioji naftos krizė, 380
Oppenheimer, Joe A., 109
Oppenheimer, Peter, 242
Otavos konferencija (1931), 173

Padoa-Schioppa, Tommaso, 437
paklausos dėsnis, 60
Palma, Gabriel, 339
„panarabiškos grupės", 364
Paryžiaus klubas, 381
Partnerystė ir vystymasis (1969), 322
Pasaulinė depresija 1929–1939 (1973), 172
pasaulinė rinkos ekonomika: trys iššūkiai jai, 88–100, problemų kilmė, 406–407. *Žr. taip pat* Leninas prieš Kautsky
pasaulinės ekonomikos dinamika, 101–158
pasaulinis karas: Pirmasis, 70, 72, 84, 87–90, 117, 170–171, 417, 419, 448; Antrasis, 334, 419
Pasaulio bankas, 358, 373
Pasaulio sveikatos organizacija, 116
Pasiskolinta dolerio jėga (1985), 396
pasitikėjimo problema (monetarinės sistemos), 177–178. *Žr. taip pat* Triffino dilema
pasiūlos ekonomika, 412, 429, 438
pasiūlos sąlygos, pokyčiai, 418–427; per didelių pajėgumų problema, 153, 317. *Žr. taip pat* pertekliniai pajėgumai
pasiūlos šokai, poveikis, 425
paskolos su nuolaidomis, 374
„paskutinis skolintojas", 117, 367, 369, 371, 405
paslaugos: kaip prekybos problema, 250–253, 255
Patrick, Hugh, 281, 468, 470, 475
Patterson, Gardner, 442
pažangių technologijų gamyba, 248–249.
Pax Britannica, 26. *Žr. taip pat* Britanijos hegemonija
Pearsono ataskaita, *žr. Partnerystė ir vystymasis*
pelnas, jo normos mažėjimas, 69, 85, 424
Penkių didžiųjų valstybių grupė, 201. *Žr. taip pat* pereinamojo laikotarpio pasaulinės ekonominės problemos, 427–429
perėjimas nuo vienos ekonominės veiklos prie kitos, 51
perspektyvos, 276–283. *Žr. taip pat* GATT
pertekliniai pajėgumai, 152–156, 317
Peru, 469
Phillips kreivė, 423, 426, 428
Pierre Andrew, 428
Pietų Afrika, 326, 352
Pietų Korėja, *žr.* Korėja
Pigou A. C., 144
pinigai, kiekybinė teorija, 62
pinigų srauto teorija, 162, 163, 173, 214, 215, 221, 434
„pirmavimo privalumai" 232
Po hegemonijos (1984), 433
Polanyi, Karl, 44–45, 53, 79, 118, 130, 168
politika ir verslo ciklas, 182, 425–426
„politikos karteliai", 466
politikos koordinavimas, jo problemos, 195–199, 205–214, 436, 447–450. *Žr. taip pat* Reagano administracija
politikos suderinimas, ir Reagano administracija, 194, 200, 205
politinė ekonomija, jos apibrėžimas, 38, 40; ideologijos, 56–100; problemos, 40–44; kilmė, 31, 37
politinė konkurencija 66, 435, 465
politinės ekonomijos ideologijos, 101–158
Politinės ekonomijos ir apmokestinimo principai (1817), 219
politiniai pinigai, jų era, 163–169
politinio vadovavimo problema, 433–450
politinis realizmas, kaip kontrastas marksizmui, 75, 88
„pozicinė valstybė", 85
Posner Richard, 77, 235
Poznanski, Kazimierz Z., 387
pramonės augimo dėsnis, 136
pramonės augimo sutrikimo dėsnis, 136
pramonės organizavimo teorija; ir transnacionalinės korporacijos, 286–288, 291; ir prekyba, 222. *Žr. taip pat* prekybos teorija
„pramonės pirmenybės teisė", 269
pramonės struktūra ir tarptautiniai ekonominiai santykiai, 92, 153
pramoninė revoliucija, 66, 137, 148, 220, 320; antroji ir trečioji technologinės revoliucijos, 471–472
Pranešimas fabrikų tema (1791), 227, 274
Prebisch, Raul, 331, 332, 353
„prekės ciklas", 136, 269, 310, 312, 419; prekės ciklo teorija, 288–290
prekyba, jos nauda, 217–218, 220, pridėtinė vertė, 138, 262, 294

prekyba, kaip augimo variklis, 322–323
prekyba; tarptautinė gamyba; integracija, 270
prekyba apsiribojant Pietų pusrutuliu, 355
prekyba ir politiniai santykiai, 90–92
prekyba Šiaurė–Pietūs, 225. *Žr. taip pat* priklausomybės teorija; ekonominis vystymasis, mažiau išsivysčiusios šalys
prekybinė revoliucija, 66
prekybos garantijos, teikiamos GATT'o, 240, 245, 247, 258–259
prekybos liberalizacija, skirtingi apibrėžimai, 458–463
prekybos politika: aktyvi, 268; Amerikos, 439–442; Europos, 441–444; Japonijos, 444–447. *Žr. taip pat* komercinė prekyba; strateginė prekybos politika
prekybos režimas, jo pasikeitimai, 270–272
prekybos rūšys: firmų viduje, 222, 244, 270, 309; šakų viduje, 222, 224, 420; tarp firmų, 222; tarp šakų, 220, 455
prekybos sąlygos, 226, 330–338
prekybos sunkumai, 248–254
prekybos teorija, tarptautinė pramoninė organizacija, 223, 224, 269; liberalioji, 219–227; nacionalistinė, 227–231; prekės ciklas, 223; liberaliosios ir nacionalistinės prekybos teorijų suartėjimas, 273–275; technologinis atotrūkis, 222
„priklausomas vystymasis", 301, 343–344, 362. *Žr. taip pat* priklausomybės teorija
priklausomybė: kaip galios forma, 39; apibrėžimas, 363–364. *Žr. taip pat* priklausomybės teorija
priklausomybės teorija, 65, 66, 84, 91, 134, 339–346; ir sovietinė sistema, 351; *Žr. taip pat* priklausomybė; priklausomas vystymasis; šiuolaikinė pasaulio sistema
Prinstono universitetas, 351
Prinstono universiteto Energijos ir aplinkos tyrimų centras, 357
privatizacija, 195, 252
produktyvumas, jo mažėjimas, 409, 454
profsąjungos, jų įtaka, 424
protekcionizmas, 243, 416, 420, 451; siekiantis specifinės naudos, 81; jo kritika, 235; jo gynimas, 230–240. *Žr. taip pat* naujasis protekcionizmas, šakinis protekcionizmas
Putnam, Robert D., 437

racionalumas, jo apibrėžimas, 59
racionalūs lūkesčiai, 58
Radford, R. A., 59
Ramiojo vandenyno baseino šalys, kaip pasaulinės ekonomikos centras, 34, 452, 467–469
Ranis, Gustav, 362
Rawls, John, 46
Reagano administracija: ir mažiau išsivysčiusių šalių skolų problema, 379–383; jos ekonominė politika, 410, 415, 437–442, 477–478; ir santykiai su Japonija, 392–395; pozicija politikos koordinavimo klausimu, 199–205. *Žr. taip pat* Nichibei ekonomika; reiganomika
regionalizmas, kaip vystymosi strategija, 353; jo plėtra, 390, 444, 466–470
reguliavimo problema, 114, 154–155, 264, 416, 420, 424, 450–458; mokėjimų balansas, 159–160
reiganomika, jos palikimas, 191, 261, 312, 393–400, 415, 428–429, 436, 449
Reisinger, William A., 306
Reynolds, Lloyd G., 360
rentos, 290, apibrėžimas, 187; rentų siekimas, 81; ir savarankiški eksporto apribojimai, 247
ribinio naudingumo teorija, 62
Ricardo, David, 41, 52, 61, 218, 220
Richardson, J. David, 266, 267, 269
Rieffel, Alexis, 381
rinka, 37–49, 120–121, 424; jos būdingi bruožai, 49–51; apibrėžimas, 46–48; padariniai, 48–55, 90–92, 101, 424
rinkos nesėkmės, 60
rinkos pusiausvyra, jos apibrėžimas, 59; koncepcija, 61
Rydenfelt, Sven, 351
Rytų Indijos bendrovė, 307
Roberts, Michael, 64
Rogowski, Ronald, 59
Roscheris, Wilhelmas, 228
Rosecrance, Richardas, 38
Rosenbergas, Nathanas, 149, 410

Rosovsky, Henry, 269, 281, 470, 475
Ross, Marc H., 357, 418
Rostow, W. W., 65, 120, 147, 323, 419
Rothchild, Donald, 408
Rousseas, Stephen, 97
Rowland, Benjamin M., 173, 461
Roxborough, Ian, 339
Ruggie, John Gerard, 109, 124, 129, 168, 172, 175, 240, 304, 309, 321, 347, 362, 364, 426, 432, 463, 474
Russett, Bruce, 304, 346
Rustbelt, 399

Sachs, Jeffrey, 192, 420, 454
Sahel, 347, 364
Sayle, Murray, 452
Samuelson, Paul A., 52, 58, 60, 69, 155, 206, 221, 312, 330, 424
santykinio pranašumo dėsnis, 51, 52, 62, 219, 229; svarba, 220; liberalus požiūris, 233–234 ir specializacija, 237. *Žr. taip pat* santykinis pranašumas
santykinis pranašumas: kintanti santykio pranašumo sąvoka, 225, 262, 264, 273–275, 317, 477; santykinio pranašumo poslinkiai, 152, 223, 308, 420, 454. *Žr. taip pat* santykinio pranašumo dėsnis
Sargen, Nicholas, 390
Saudo Arabija, 356, 365, 377, 395, 467
savanoriški eksporto apribojimai, 245–247, 260i. *Žr. taip pat* naujasis protekcionizmas; netarifiniai barjerai
savitarpio priklausomybė, *žr.* ekonominė savitarpio priklausomybė
Sawhill, Isabel V., 409, 429
Saxonhouse, Gary R., 280, 456, 460
sąlygiškumas, jo problema, 374
Scammell W. M., 164, 178, 226, 241, 335, 373
Schacht, Oscar, 63
Schmidt, Helmuth, 317
Schmitt, Hans, 209
Schmoller, Gustav, 228
Schott, Kerry, 114, 423
Scitovsky, Tibor, 217
Scott, Maurice, 217
Schultz, George, 399
Schumpeter, Joseph A., 90, 103, 136, 138, 139, 147, 170, 422, 465
SDR, *žr.* specialiosios atsiskaitymo teisės
Semmell, Bernard, 232
Sen, Gautam, 65, 152–153, 317
senjoražo teisė, 114, 161
Servan-Schreiber, Jean-Jacques, 300
Septyniasdešimt septynių šalių grupė, 357
Sigmund, Paul E., 295
Singapūras, 303, 308, 324, 467
Singer, Hans, 330
Skocpol, Theda, 107, 108
skolos problema: išsivysčiusių šalių, 422–423; mažiau išsivysčiusių šalių, 379–391; Jungtinių Valstijų, 411–414, 436; mažiau išsivysčiusių šalių skolos poveikis pasaulinei ekonomikai, 390–391, 466. *Žr. taip pat* Bakerio planas
skurdas, jo problema, 319–321; ydingas skurdo ratas, 325, 348–349
Smith, Adam, 41, 50, 58, 65, 76, 80, 119, 218, 219, 235, 238, 264, 324
Smith, Tony, 339
Smithsono susitarimas (1971), 184
socialinės išlaidos, jų didėjimas, 422–426. *Žr. taip pat* gerovės valstybė
Sovietų Sąjunga, 67, 469
Specialios atsiskaitymo teisės (SDR), 178, 185, 196, 375
specializacijos privalumai ir kaštai, 235–236
Spindler, J. Andrew, 298
Spiro, David E., 376
stagfliacija, 242, 406, 428
Staley, Eugene, 41, 87, 476
Stalk, George, Jr., 314
Stein, Arthur A., 127
Stewart, Frances, 355
Stolperio–Samuelsono teorema, 155, 225i, 455
Stone, Charles F., 409, 429
Strange, Susan, 80, 128, 159, 216, 255, 277, 281, 308, 350, 390, 442, 453
strateginė prekybos politika, 223, 234, 235, 266–273, 466
strateginės gynybos iniciatyva, 261
struktūra, jos apibrėžimas, 118–119
struktūralizmas, 331–339
struktūrinis prisitaikymas, problema, 456. *Žr. taip pat* transformacija

struktūriniai pokyčiai, 117–158; pasaulinės ekonomikos, 408–427, 449–450
subsidijos, 269, eksporto, 246, 254
susivienijimai, ekonominiai, 308. *Žr. taip pat* naujosios transnacionalinės korporacijos
svyruojantys valiutų kursai, 185–195

šakos, pirmaujančios: iškilimas ir nuosmukis, 136–139; poslinkiai, 452
šakų protekcionizmas, 281, 441, 470–477
Šiaurės Amerika, 326
šiuolaikinė pasaulio sistema, jos teorija, 96–108, įvertinimas, 121–123. *Žr. taip pat* priklausomybės teorija
šiuolaikinės ekonomikos augimas (1966), 89

Tailandas, 467
Taivanas, 82, 304, 308, 310, 317, 324, 351, 363, 467
Tanzanija, 351, 353
tarifai, siekiant specifinės naudos, 81; efektyvūs, 226; optimalūs, 226, 335. *Žr. taip pat* prekybos politika
tarptautinė ekonominė sistema, 83, 113, 417–418, 435, 436, 450–454, 458; jos apibrėžimas, 112
tarptautinė politinė ekonomija; objekto susiformavimas, 32; jos teorijos, 101–130. *Žr. taip pat* politinė ekonomija
tarptautinės normos prieš vidaus autonomiją, 98, 164, 168–169, 175, 185–187, 192, 213, 244–245, 421–422, 434, 458–463
tarptautiniai finansai; ir Amerikos galia, 367, jų funkcijos, 366; raidos etapai, 368–376; ir imperializmas. *Žr. taip pat* finansai
Tarptautinės prekybos ir pramonės ministerija, 264
Tarptautinis atsiskaitymų bankas (BIS), 178, 188i
tarptautinis darbo pasidalijimas, jo nauda, 226
Tarptautinis valiutos fondas, 110, 125, 175, 185, 358, 373, 381, 388–389
Tarpusavio priklausomybės ekonomika (1968), 34, 98, 192, 436
tarpusavio priklausomybės politika, jos plėtra, 195
Tarpvalstybiniai santykiai ir pasaulinė politika (1972), 25
Tautų turtas (1776), 219, 324
technologinė konkurencija, 456, inovacijos, 143, 146, 151, 338; lyderiavimas, 472, rentos, 138, 235, 338; technologijos, jų svarba, 209, 262, 291, 307–309, perdavimas, 51, 225, 251, 262, 303, 306, 309, 338, 420, 470–471; technologinio išsivystymo skirtumai, 293, 209
Teisės filosofija (1821), 38
teisėtumas, vidinių struktūrų, 280, 474–475
tiesioginės užsienio investicijos, *žr.* transnacionalinės korporacijos
Tinbergen, Jan, 182
Tyrimų programa ekonominio vystymosi klausimais, 351–352
Toyota, 311
Tokijas, kaip finansinis centras, 401–405, prekybos kodeksai, 246, 454, viršūnių susitikimas, 203, 207
Tokijo daugiašalės prekybos derybų raundas, 244–248, 271, 438, 453
Tollison, Robert D., 235
Tooze, Roger, 37, 120, 255
Torrens tezė, 154–155
transformacija, ekonomikos, 114, 323. *Žr. taip pat*, reguliavimas
transnacionalinės korporacijos, 252, 284–318, 341, 472; ir Amerikos politika, 295–299; jų apibrėžimas, 284; jų kritika, 301–307, ir kilmės šalys, 295–299; ir jų buvimo šalys, 299–307; Europos, 313; Japonijos, 313–317; ir mažiau išsivysčiusios šalys, 353–355; ir naujosios industrinės valstybės, 301. *Žr. taip pat* naujosios transnacionalinės korporacijos; oligopolinė konkurencija; strateginė prekybos politika
transnacionaliniai veiksniai, 25; susivienijimai, 316. *Žr. taip pat* transnacionalinės korporacijos
Trečiasis pasaulis, 25, 87, 319–365. *Žr. taip pat* mažiau išsivysčiusios šalys
Triffin, Robert, 190, 215. *Žr. taip pat* Triffino dilema
Triffino dilema, 177–178
Trotsky, Leon, 361
Tumlir, Jan, 226, 256, 420, 424, 451
TVF, žr. Tarptautinis valiutos fondas

TVF – pasaulio banko konferencija (Seulas, 1985), 388–389
ultraimperializmas, 71
UNCTAD, *žr.* nepakankamo vystymosi tezė, 330–332. *Žr. taip pat* priklausomybės teorija, struktūralizmas
urbanizacijos skatinimas, 324
„Urugvajaus raundas", derybos dėl prekybos, 249
Užimtumo įstatymas (1946), 174
užsienio pagalba, 371–375

Vaitsos, Constantine, 301
Vakarų Europa, 25, 33, 313, 440, 442–445, 454. *Žr. taip pat* Europos Ekonominė Bendrija
Vakarų Europos ekonomika, jos nuosmukis, 454; deindustrializacija, 443; sunkumai, 422. *Žr. taip pat* Europos Ekonominė Bendrija
Vakarų Vokietija, 26, 205, 395, 410. *Žr. taip pat* Amerikos ir Vakarų Vokietijos santykiai
„Valiutų" ir „bankininkystės" mokyklos, jų polemika, 164
valiutų kursas: jo nustatymas, 206 normalūs prieš realius, 207
valstybė: stiprios ir silpnos valstybės sąvokos, 108, 121, 135, valstybės apibrėžimas, 81; intervencionizmas, 262–266, 464; ir rinka, 37–44; marksistinės teorijos, 94
valstybinė skola, jos augimas, 422; Europos, 428. *Žr. taip pat* skolų problema
Valstybių ekonominių teisių ir įsipareigojimų dokumentas, 358
van, Duijnas, J. J., 140
Veblen, Thorstein, 229, 262
Venecija, 115
Venesuela, 365
Vernon, Raymond, 288, 296, 298, 299, 461
Versalio viršūnių susitikimas, 194
vidaus autonomija ar tarptautinės normos, *žr.* tarptautinės normos prieš vidaus autonomiją, vidaus ekonominės sistemos, harmonizacijos klausimas, 61, 252, 278–281, 440, 446, 460, 461, 475
vidaus rinkos efektas, ir prekybos strategija, 223, 269
Vidurinieji Rytai, 329
vienos kainos dėsnis, 48
Viner, Jacob, 64, 82, 85, 338, 463
Vietnamo karas, jo įtaka, 128, 146, 177, 178, 365, 375, 407, 410
Visuotinis streikas (1926), 172
vystymasis, ekonominis, 319–365
Vokiečių ideologija (1846), 84
Vokiečių istorinė mokykla, 63, 228–229
Vokietija, XIX amžius: industrializacijos efektas, 90; technologinis pirmavimas, 149. *Žr. taip pat* Vakarų Vokietija
Vokietijos socialdemokratai, 70
von Thunen, Johann Heinrich, 105

Walker, Robert, 113
Wallerstein, Immanuel, 104–108, 131
Waltz, Kenneth N., 34, 41
Warren, Bill, 306, 348
Weber, Max, 40, 130
Weisskopf, Thomas E., 340
White, Harry Dexter, 205
Whitman, Marina V. N., 237, 239, 245, 290, 295, 308, 310, 442
Wicksell, Knut, 147
Wilkins, Mira, 287, 292, 315
Williams, Robert H., 357
Williamson, John, 163, 173, 178, 181, 183, 184, 187, 188, 427, 436, 454
Williamson, Oliver E., 38

Zeckhauser, Richard J., 127
Zysman, John, 244
Zolberg, Aristide R., 108

žaliavinės prekės, verslo ciklai, 147; jų perteklius, 418. *Žr. taip pat* karteliai, prekybos sąlygos
„Žalioji" revoliucija, 455
žemės ūkis, 455; ir ekonominė raida, 82, kaip prekybos problema, 250

Gilpin, Robert
Gi 207 Tarptautinių santykių politinė ekonomija / Robert Gilpin. – V.: Algarvė, 1998. – 519 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK
ISSN 1392-1673).

Kn. taip pat: Įvadas / Ramūnas Vilpišauskas, p. 9–22. – Bibliogr.: p. 479–505. – R-klė.: p. 506–519.

ISBN 9986-856-21-3

R. Gilpinas savo moksliniu veikalu prisideda prie besivystančio politinės tarptautinių santykių ekonomijos mokslo ir atskleidžia dviejų prieštaraujančių socialinio gyvenimo principų – valstybės ir rinkos – susidūrimo priežastis bei analizuoja pasekmes.

UDK 330.1(075.8)

Robert Gilpin
TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ POLITINĖ EKONOMIJA

Redaktorė *Ona Balkevičienė*
Viršelio dailininkė *Daina Paulauskienė*
Maketo dizaineris *Mindaugas Motiejaitis*
Rodyklę sudarė *Laima Gylienė*

SL 435. 1998 10 01. 31,2 leidyb. apsk. l.
Tiražas 2500 egz. Užsak. Nr. 920
Leidykla „Algarvė", Rinktinės 3/11, 2600 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių skg. 80, 2056 Vilnius

Roberto Gilpino, Princetono universiteto (JAV) profesoriaus, knygoje atskleidžiama dviejų prieštaraujančių gyvenimo principų - valstybės ir rinkos - susidūrimo priežastys bei analizuojamos pasekmės. Daug dėmesio skiriama pasaulinės ekonomikos raidai, išsamiai apibūdinama ekonominių veiksnių įtaka tarptautinės politinės sistemos transformacijai. Vėl sugrįžtama prie hegemono vaidmens, keičiant tarptautinių ekonominių santykių pobūdį, nors nagrinėjamas ne tik JAV santykinės galios smukimas, bet ir naujų, iš esmės valstybinių, pasaulinės ekonomikos centrų - Vakarų Europos bei Japonijos - iškilimas.

Istorijos ir ekonomikos žinias autorius sumaniai derina su politikos istorija, nevengia pakritikuoti ankstesnių savo paties darbų ir naujausios tarptautinių politinių institucijų sampratos.

Šio mokslininko knyga turėtų būti naudinga politikams, politologams ir ekonomistams, siekiantiems suprasti vis sparčiau vykstančius ekonominius ir politinius pokyčius pasaulyje ir Europoje, jų poveikį Lietuvai, galimus politinius ir ekonominius padarinius, jų tarpusavio sąveiką bei skirtingas interpretacijas.

ALK - serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo.
Serijos tikslas - supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.
Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU

ISBN 9986-86-21-3

9 789986 856214

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-21-3
Rekomenduojama kaina 23 Lt